

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

La implantació militar romana a Catalunya: caracterització d'espais militars al NE de la *Citerior* en època tardorepublicana (ss. II – I ane).

Tesi Doctoral
Carles Padrós Gómez

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

TESI DOCTORAL

**La implantació militar romana a Catalunya: caracterització
d'espais militars al NE de la *Citerior* en època
tardorepublicana (ss. II – I ane).**

Autor
Carles Padrós Gómez

Programa de doctorat en Arqueologia Clàssica 2013-2016
Departament d'Història i Història de l'Art
Universitat Rovira i Virgili

Directors
Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo i Dr. Jordi Principal

Tarragona
2016

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAYS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

Aequam memento rebus in arduis servare mentem
Quintus Horatius Flaccus, Odae (2. 3. 1-2).

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

Agraïments

Un cop arribat a aquest punt, mirant enrere un pren consciència del que han suposat aquests més de tres anys de treball en relació a la tesi. Tot i que aquesta feina és unipersonal, en aquest cas pel sota signant, és evident que no resultaria possible sense la comprensió, suport i ajuda d'una llarga llista de persones que intentaré desglossar a continuació i en la que espero no deixar-me a ningú, i sí així fos demano disculpes per endavant.

En primer lloc destacar la important tasca de guiatge i assessorament rebuda pels meus directors, el Dr. Jordi Principal i el Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo, sense ells segurament la travessia hauria estat verdaderament complicada.

Seguidament, agrair tant a L'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, institució en la que he gaudit d'un contracte predoctoral (IFL), com a la Universitat Rovira i Virgili, la possibilitat de poder realitzar la meua recerca, que ha conclòs amb la presentació d'aquesta tesi. També agrair a la Universitat la realització de la beca AEE2013, que em va permetre poder realitzar una estada a la Université Michel Montaigne-Bordeaux III – Institut Ausonius, amb una gran acollida per part de la Dra. Milagros Navarro i també per les llargues converses mantingudes amb el Dr. François Cadiou. Donar especialment les gràcies al Dr. Toni Ñaco del Hoyo per facilitar la possibilitat de treballar a la Sackler Library de la University of Oxford i a les Biblioteques de l'Institut Arqueològic Alemany de Roma, l'Escola Francesa d'Història, Arqueologia i Ciències Socials de Roma i també de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia a Roma – CSIC.

A nivell de contingut, ha estat fonamental la consulta d'informes i memòries al servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, però també poder accedir als articles i estudis realitzats pels diversos responsables dels jaciments treballats, per tant un agraïment cap a ells i elles. Especialment m'agradaria destacar els dos projectes en que he estat treballant directament. El projecte quadriennal de la Generalitat "El NE de la *Citerior* d'Escipió Emilià a Cèsar: La militarització del paisatge com a model de gestió territorial" (NECEEC). Que engloba els jaciments del Camp de les Lloses, Monteró, Puig Ciutat, Puig d'Àlia i Tentellatge, moltes gràcies pel suport incondicional i l'ajuda prestada a la Pilar Camañes, Montse Duran, Imma Mestres, Jordi Principal, Àngels Pujol i Roger Sala, sense els resultats d'aquests jaciments difícilment s'hauria pogut treballar aquesta temàtica al nord-

est peninsular. El següent projecte és el que s'ha estat desenvolupant a la zona d'Osca gràcies al finançament de l'Institut de Estudios Altoaragoneses, que ha permès realitzar prospeccions geofísiques en diversos jaciments iberoromans de la zona del Baix Cinca i la Llitera y sobretot iniciar els treballs arqueològics al jaciment dels Castellassos, (Tamarit de Llitera, La Llitera). S'ha de destacar en aquest projecte el treball i dedicació de Pilar Camañes i Núria Otero.

També voldria mostrar el meu agraïment a persones que m'han ajudat en moments concrets o que han aportat informacions o opinions en l'elaboració de la tesi. Una especial gratitud a Tània Álvarez Herraiz, Cristina Belmonte, Eduard Ble, Antoni Caballé, Joan Canela, Joan Frigola, Ignasi Garcés, Ekhine Garcia, Jordi López Vilar, Teresa Reyes, Robert Tambà, Bartomeu Vallori, entre d'altres.

Per últim posar en valor la paciència mostrada per la família i els amics per les llargues absències i desconexió d'aquests últims temps. Ara bé, sense cap mena de dubte l'agraïment més profund, especial i sentit és per a tu, Pilar, t'haig de donar les gràcies per la paciència, l'ajuda i la força que m'has transmès al llarg d'aquest camí que va començar a principi de 2013. Sense tu no hauria arribat fins aquí i per això et dedico aquest treball!
Moltes gràcies!

Resum

Aquesta tesi planteja la definició dels espais militars romanorepublicans i la seva caracterització arqueològica, com a element clau i estructurador de la implantació romana en el territori i l'evolució d'aquesta dinàmica en el nord-est de la *Citerior*, des dels moments posteriors a la Segona Guerra Púnica i fins a l'època d'August.

Així a partir de la realitat arqueològica de què es disposa a dia d'avui al nord-est, amb 62 jaciments estudiats, s'ha definit una jerarquització funcional que comporta en primer lloc una divisió entre espais pròpiament militars i espais logístics. En el primer apartat hi trobaríem els campaments, els *castella* i les torres, en el segon els *vici* militars i/o les *officinae armorum*, els espais d'administració, gestió o residències oficials i finalment els espais d'emmagatzematge, és a dir, camps de sitges i *dolia*.

Els resultats obtinguts apunten a un predomini de *castella* com espais que aprofiten antics *oppida* del territori i amb una cronologia que se centra a grans trets entre el 150 i el 50 ane, amb perduracions mitjanes de no més de 50 a 100 anys. Aquestes dades convergeixen en la fase d'estrès bèl·lic 125-70 ane i 50-25 ane. Entre el 125-70 ane es consolida una estructura militar complexa, una xarxa real de *castella* a l'interior i una altra a la costa, tancant l'accés peninsular, conjuntament amb el control sobre els passos de l'Ebre. La complexitat i regularitat dels jaciments mostraria una realitat preconcebuda, dins un moment o moments d'estrès bèl·lic concrets, com el moment d'estrès bèl·lic de la fase (82-72 ane). Durant la Guerra de Sertori es podria confirmar la presència de diverses línies defensives, implementades pel general per frenar les tropes provinents del nord durant el 82 ane.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

Abstract

This thesis aims at defining the Roman Republican military spaces and their archaeological characterisation as a key and structuring element of the Roman presence in the territory and the evolution of this scenario in the northeast of *Hispania Citerior*, from the period following the second Punic War and until the time of Augustus.

From an archaeological reality that we have now pieced together in the northeast, with 62 sites studied, a functional classification has been defined that firstly involved the separation between inherent military spaces and logistical areas. The first section focuses on the camps, the *castella*, and the towers, and the second section focuses on the military *vici* and/or the *officinae armorum*, the administrative or management spaces, or official residences and finally the storage spaces, these being the fields of silos and *dolia*.

The predominance of *castella* can be singled out as spaces that took advantage of ancient *oppida* within the territory and with a chronology that is generally focused on between 150 and 50 BCE, which persisted for no more than 50 to 100 years. For the most part, the data converges on the phase of military tension from 125-70 BCE and 50-25 BCE. During the period of 125-70 BCE, a complex military structure had consolidated, a real network of *castella* in the interior and another along the coast, closing off access to the Iberian Peninsula, while at the same time controlling passages over the Ebro. The complexity and regularity of the sites show a preconceived reality, for a specific time or times of military tensions. Specifically, during the phase of 82-72 BCE. During the Sertorian War, the presence of several defensive lines could be confirmed, being erected by the general to halt troops coming from the north in 82 BCE.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

Índex

Resum

Abstract

1. Introducció	1
1.1. Intencionalitat i objectius	3
1.2. Metodologia	5
1.3. Història de la recerca	10
1.4. Existeixen una arqueologia militar o una arqueologia dels camps de batalla?	15
2. Marc geogràfic històric	17
2.1. Introducció	19
2.2. Les vies i els camins principals al nord-est de la <i>Citerior</i> entre els s. II a I ane	20
2.2.1. Via <i>Heraclea</i> /Via <i>Augusta</i>	22
2.2.2. Via de <i>Tarraco</i> a <i>Ilerda</i>	23
2.2.3. Via de <i>Ilerda</i> a la Celtibèria	24
2.2.4. Via d' <i>Ilerda</i> a <i>Pompaelo</i>	25
2.2.5. Via des de la via <i>Heraclea</i> /Augusta cap a <i>Ilerda</i> sense passar per <i>Tarraco</i>	28
2.2.6. Via <i>Annia</i>	29
2.2.7. Via Transversal prepirinenca	30
2.2.8. Via de Mani Sergi i Via del Congost	31
2.2.8.1. Via de Mani Sergi	31
2.2.8.2. Via del Congost	31
2.2.9. Via de Colluspina, riera de Rajadell i riu Sió	32
2.2.10. Via del Lluçanès	32
2.2.11. Via Llobregat – Cardener	33
2.2.12. Via de <i>Rhode</i> a la via <i>Heraclea</i>	33
2.2.13. Via Emporitana	33
2.2.14. Via de <i>Tarraco</i> a <i>Ileso</i>	34
2.2.15. Via de <i>Tarraco</i> a <i>Sigarra</i>	35
2.2.16. Via de <i>Ad Fines</i> a Ponts	35
2.2.17. Via del Segre	35
2.2.18. Via d' <i>Aeso</i>	37

2.2.19. Via de <i>Dertosa a Ilerda</i>	37
2.2.20. Consideracions finals	37
2.3. La ciutat al nord-est peninsular durant el s. II a I ane	38
2.3.1. <i>Aeso</i> (Isona i la Conca Dellà, El Pallars Jussà)	38
2.3.2. <i>Aquae Calidae</i> (Caldes de Malavella, La Selva)	39
2.3.3. <i>Aquae Calidae</i> (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)	40
2.3.4. <i>Auso</i> (Vic, Osona)	40
2.3.5. <i>Baetulo</i> (Badalona, Barcelonès)	41
2.3.6. <i>Barcino</i> (Barcelona, Barcelonès)	41
2.3.7. <i>Blandae</i> (Blanes, La Selva)	42
2.3.8. <i>Dertosa</i> (Tortosa, Baix Ebre)	42
2.3.9. <i>Egara</i> (Terrassa, Vallès Occidental)	43
2.3.10. <i>Emporion/Emporiae</i> (L'Escala, Alt Empordà)	43
2.3.11. <i>Gerunda</i> (Girona, Gironès)	44
2.3.12. <i>Iesso</i> (Guissona, La Segarra)	44
2.3.13. <i>Illuro/Burriac</i> (Cabrer de Mar, Maresme) - <i>Iluro</i> (Mataró, El Maresme)	45
2.3.14. <i>Ilerda</i> (Lleida, El Segrià)	46
2.3.15. <i>Iulia Libica</i> (Llívia, La Cerdanya)	47
2.3.16. <i>Municipium Sigarrensis</i> (Prats de Rei, l'Anoia)	47
2.3.17. <i>Tarraco</i> (Tarragona, El Tarragonès)	47
2.3.18. Consideracions finals	48
3. Context històric	53
3.1. El llegat de la Segona Guerra Púnica (225-175 ane)	58
3.1.1. Antecedents: Segona Guerra Púnica	58
3.1.2. Revolta indígena de 197-195 ane i Cató el Vell	58
3.1.3. Primera guerra celtibèrica	61
3.2. El pas del segle II a I ane (125-70 ane)	62
3.2.1. Segona Guerra Celtibèrica o Guerra de Segeda	63
3.2.2. Tercera Guerra Celtibèrica o Guerra de Numància	64
3.2.3. Conquesta de les Balears	66
3.2.4. Poder oligàrquic i crisi agrari a la Roma del s. II ane	67
3.2.5. Guerres Cimbries	68
3.2.6. Perduració de la crisi política i social a Roma	70
3.2.7. Guerra de Sertori	72

3.3. La Guerra Civil i el final de la República (50-25 ane)	78
3.3.1. Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu Magne	78
3.3.2. De la mort de Cèsar a l'ascens d'August	81
4. Exèrcit tardorepublicà: efectius i espais militars	83
4.1. Composició i evolució organitzativa des de la Monarquia fins a August	85
4.1.1. Introducció	85
4.1.2. Antecedents	85
4.1.2.1. Cultura Vil·lanoviana i primera edat del ferro	85
4.1.2.2. Sistema de falange hoplita	86
4.1.3. L'exèrcit dels s. III-I ane	88
4.1.3.1. L'exèrcit des de la Segona Guerra Púnica	88
4.1.3.2. Canvis del segle II ane	94
4.1.3.3. Les reformes de Cai Màrius i la baixa República	95
4.1.4. L'exèrcit durant el període augustal i l'alt Imperial	98
4.2. Els espais militars: definició i determinació de funcionalitats teòriques	101
4.2.1. Castrametació i campaments	101
4.2.1.1. Defenses dels campaments	103
4.2.1.2. Interior dels campaments	107
4.2.1.3. Consideracions finals	114
4.2.2. <i>Castella</i>	114
4.2.2.1. <i>Castellum tumultuarium o castellum temere munita</i>	116
4.2.2.2. <i>Castellum muratum o castellum communitum</i>	117
4.2.2.3. <i>Castellum parvulum</i> o wehrgehöft	117
4.2.2.4. Consideracions finals	118
4.2.3. Torres	119
4.2.3.1. <i>Propugnaculum</i>	120
4.2.3.2. <i>Specula</i>	120
4.2.3.3. <i>Mausoleum – Torre</i>	120
4.2.3.4. Consideracions finals	120
4.2.4. Espais logístics	121
4.2.4.1. <i>Vici militars – Canabae</i>	122
4.2.4.2. <i>Officinae armorum</i> o <i>Fabricae</i>	124
4.2.4.3. Espais d'administració o gestió	128
4.2.4.4. Consideracions finals	128

4.2.5.	Guarnicions/ <i>praesidia</i>	129
4.2.6.	Breu repàs a les tècniques, materials i mètriques	130
4.2.6.1.	Construcció en fang, fusta i altres elements peribles	131
4.2.6.2.	Construcció en pedra	132
4.2.6.3.	Mesures de longitud bàsiques	136
4.2.7.	Consideracions finals	136
5.	Catàleg de jaciments	139
5.1.	Introducció	141
5.2.	Catàleg	142
5.2.1.	La Vispesa I (Tamarit de Llitera, La Llitera)	142
5.2.2.	Els Castellassos (Tamarit de Llitera, La Llitera)	146
5.2.3.	Monderes II (Castillonroy, La Llitera)	148
5.2.4.	Torre dels Moros (Seròs, El Segrià)	150
5.2.5.	Monteró 1 (Camarasa, La Noguera)	152
5.2.6.	Antona (Artesa de Segre, La Noguera)	156
5.2.7.	Serrat dels Espinyers (Isona, El Pallars Jussà)	159
5.2.8.	Missatges (Tàrrega, L'Urgell)	163
5.2.9.	Castell Lliuró (Ossó de Sió, L'Urgell)	166
5.2.10.	La Rosella (Tàrrega, L'Urgell)	168
5.2.11.	El Castell de Ponts (Ponts, La Noguera)	171
5.2.12.	Puig Castellar de Biosca (Biosca, La Segarra)	174
5.2.13.	Turó dels moros de la Codina (Pinell de Solsonès, El Solsonès)	177
5.2.14.	Castellvell (Olius, El Solsonès)	179
5.2.15.	Tentellatge I (Navès, El Solsonès)	182
5.2.16.	Coll del Moro (Gandesa, La Terra Alta)	185
5.2.17.	Terrer Roig (Jesús/Tortosa, Baix Ebre)	189
5.2.18.	La Palma/ <i>Nova Classis</i> (L'Aldea, Baix Ebre)	191
5.2.19.	Les Aixal·lles (Ascó, Ribera d'Ebre)	192
5.2.20.	Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, La Ribera d'Ebre)	194
5.2.21.	El camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)	196
5.2.22.	Serra de l'Espasa (Capçanes, El Priorat)	199
5.2.23.	Tres Cales (Ametlla de Mar, Baix Ebre)	202
5.2.24.	Prades (Prades, Baix Camp)	205
5.2.25.	Picamoixons (Valls, Al Camp)	207

5.2.26. La Costa de la Serra (Secuita, El Tarragonès)	209
5.2.27. CEIP Joan Plana (Puigpelat, L'Alt Camp)	211
5.2.28. Sant Miquel de Sorba (Montmajor, El Berguedà)	214
5.2.29. Sant Miquel d'Olèrdola (Canyelles, Garraf i Olèrdola, L'Alt Penedès)	217
5.2.30. El Montgròs (Sant Pere de Ribes, El Garraf)	220
5.2.31. Variant de Valldan (Avià, El Berguedà)	222
5.2.32. El Cogulló (Sallent, El Bages)	224
5.2.33. Sant Sebastià del Castell (Sallent, El Bages)	227
5.2.34. Castell de Sant Jaume (Castellví de Rosanes, El Baix Llobregat)	229
5.2.35. Puig Ciutat (Oristà, Osona)	231
5.2.36. Puig de la Caritat (L'Estany, El Moianès)	236
5.2.37. Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, El Vallès Occidental)	238
5.2.38. La Torre Roja (Caldes de Montbui, El Vallès Oriental)	242
5.2.39. El Camp de les Lloses (Tona, Osona)	247
5.2.40. Puiggraciós (Bigues i Riells, El Vallès Oriental)	251
5.2.41. Castell de Besora (Santa Maria de Besora, Osona)	253
5.2.42. Can Tacó (Montmeló i Montornès, El Vallès Oriental)	256
5.2.43. Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, El Vallès Oriental)	260
5.2.44. La Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, El Vallès Oriental)	263
5.2.45. Turó del Vent (Llinars del Vallès, El Vallès Oriental)	266
5.2.46. Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, La Cerdanya)	269
5.2.47. Torreta de Das (Das, La Cerdanya)	273
5.2.48. El Castellot de Bolvir (Bolvir, La Cerdanya)	274
5.2.49. Can Rubió II (La Vall d'en Bas, La Garrotxa)	277
5.2.50. Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva)	281
5.2.51. Torre del Far (Santa Coloma de Farners, La Selva)	283
5.2.52. Torre del Puig d'Àlia (Amer, La Selva)	286
5.2.53. La Devesa (Besalú, La Garrotxa)	290
5.2.54. Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa)	296
5.2.55. Puig Surís (Porqueres, El Pla de l'Estany)	299
5.2.56. Puig Castellar de Vidreres (Vidreres, La Selva)	300
5.2.57. El Castellot d'Avinyonet (Avinyonet de Puigventós, L'Alt Empordà)	302
5.2.58. Agulla de la Pola (Tossa de Mar, La Selva)	304
5.2.59. Turó de Peralada (Peralada, L'Alt Empordà)	306
5.2.60. L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, L'Alt Empordà)	313

5.2.61. Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà, El Baix Empordà)	316
5.2.62. Illot del Castellà (Llança, L'Alt Empordà)	319
6. Jerarquització funcional dels assentaments	321
6.1. Introducció	323
6.2. Campaments	323
6.2.1. Introducció	323
6.2.2. Campaments amb estructures	324
6.2.3. Campaments indeterminats	325
6.3. <i>Castella</i>	327
6.3.1. Introducció	327
6.3.2. <i>Castella</i> de 5 a 2,1 ha	328
6.3.3. <i>Castella</i> de 2 a 1 ha	329
6.3.4. <i>Castella</i> de 0,9 a 0,5 ha	330
6.3.5. <i>Castella</i> de 0,4 a 0,1 ha	331
6.3.6. <i>Castella</i> de menys de 1000 m ²	332
6.3.7. <i>Castella</i> Indeterminats	332
6.4. Torres	334
6.4.1. Introducció	334
6.4.2. Torres circulars	336
6.4.3. Torres quadrangulars	337
6.4.4. Torres exemptes dins de <i>castella</i>	340
6.4.5. Torre o punt de guaita indeterminat	340
6.5. Espais logístics	341
6.5.1. Introducció	341
6.5.2. <i>Vici militars</i> o <i>officinae armorum</i>	342
6.5.3. Espais d'administració o gestió	345
6.5.4. Espai d'emmagatzematge: Camps de sitges i <i>dolia</i>	348
6.6. Conclusions	353
7. Seqüència diacrònica dels assentaments en el territori	373
7.1. Introducció	375
7.2. De la II Guerra Púnica a les revoltes indígenes (225-175 ane)	375
7.3. Fase intermèdia. Rereguarda de guerres de conquesta (175-125 ane)	377
7.4. El pas del segle II al I ane. Cimbres i Guerra de Sertori (125-70 ane)	381

7.5. Fase intermèdia (70-50 ane)	392
7.6. Segona Guerra Civil Romana (50-25 ane)	394
7.7. Fase intermèdia. Període augustal (27 ane-14)	398
7.8. Conclusions	399
8. La implantació militar romana al nord-est peninsular	405
8. Roman military presence in the northeast of <i>Hispania Citerior</i>	419
9. Bibliografia i fonts	433
10. Annex gràfic	

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAYS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

1.Introducció

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

1. Introducció

1.1. Intencionalitat i objectius

Aquesta tesi té com a objecte la definició dels espais militars romanorepublicans i la seva caracterització arqueològica, com a element clau i estructurador de la implantació romana en el territori. El fil conductor del treball serà l'evolució d'aquesta dinàmica en el nord-est de la *citerior* des dels moments posteriors a la II Guerra Púnica i fins a l'època d'August. Cal dir que s'ha de ser conscient de les limitacions des jaciments estudiats o interpretats en aquest context i l'experiència d'altres investigadors en entorns més propicis com la península Ibèrica en el període republicà o imperial, tot i que en els últims anys el desenvolupament de nous mitjans informàtics i la consegüent tecnificació de la arqueologia (fotografia aèria, per satèl·lit, SIG, etc.) han possibilitat la detecció de nous recintes i la definició d'altres antics (Morillo 2008, 73-93; Costa García 201, 215-223)

Així, en el camp de la Història Antiga i l'Arqueologia, en ocasions s'utilitzen terminologies que es recuperen de les fonts escrites i que majoritàriament s'emprenen indiscriminadament sense tenir massa clar a què fan referència. Aquest és el cas dels *castella* (Maia 1986, 198-199; Alonso 1988, 23-34), campaments o *outpost* o espais avançats (Knapp 1977, 15). Així *castella* és un terme que s'ha utilitzat en la bibliografia actual, de diversos àmbits geogràfics, de forma generalitzada i amb significats diversos i en ocasions molt distants (Maia 1986, 198-199; Alonso 1988, 23-34). Aquest assumpte s'ha tractat ja en diversos treballs per definir o emmarcar millor aquests termes (Maia 1986; Alonso 1988; Furundalera 1995; Romeo Marugán 2005). En aquest cas pretenem posar en comú a través de les fonts escrites, la bibliografia i de l'arqueologia el que hauria o podria ser un *castellum*, i a la vegada tractarem també les guarnicions o *praesidia*, que tenen una relació directa, juntament amb els *castella*, en la implantació militar romana en el primer moment de la conquesta en diversos territoris i en els moments d'estrès bèl·lic. Així aquestes espais són alguns dels que s'atribueixen a la terminologia dels *outposts* (Knapp 1977, 15). A part, no s'ha de desestimar la importància dels *castra*, els campaments romans¹, ja siguin *hibernia* o *aestiva*, tot i que els hem d'entendre en contextos de grans moviments de tropes, no

¹ Són els espais que acullen les legions, primerament de forma temporal, i posteriorment de manera definitiva. De forma més concreta, els campaments tenen diverses tipologies segons l'estació de l'any, la forma, l'estabilitat o el punt geogràfic on es localitzaven (Romeo Marugán 2005, 196-197). Polibi defineix molt detalladament les característiques que ha de tenir un *castrum* (Plb. 6. 10), divisió interna, localització jerarquitzada, feines, etc.

del control o de l'estructuració inicial del territori, i dins els diversos moments d'estrès bèl·lic que pateixen els territoris romans durant els últims segles de la república romana.

Per assolir aquest objectiu la primera qüestió a considerar és la dificultat de determinar, per manca d'estudis, que tots els jaciments que s'han definit com a militars i romans ho siguin realment, ja que en moltes ocasions resulten ser indígenes amb defenses, i en altres romans però de caràcter civil. En aquest sentit C. Fabiao (2007, 119) considera que tot i que fins el moment només es veien jaciments romans de caràcter militar això ara tampoc ha de portar a l'extrem contrari, i considerar-los tots civils i/o indígenes. S'ha d'anar en compte amb aquesta idea d'extrems.

Es parteix de la premissa que la presència militar romana no segueix uns patrons prefixats sinó que respon a les necessitats dels diferents períodes d'estrès bèl·lic, l'entorn geogràfic o les possibilitats i relacions politicosocials que Roma va establir amb el territori. Així aquesta "visibilitat" resulta flexible, amb una alta capacitat d'adaptació a les circumstàncies, tot creant espais típicament relacionats amb la tradició militar romanoitàlica o bé tot aprofitant hàbitats autòctons. L'anàlisi d'aquests elements ha de permetre establir un marc d'actuació conjuntural, que determini la motivació de la implantació en cada context geogràfic i cronològic.

Així després d'assolir una definició genèrica dels diversos espais, anteriorment esmentats, es pretén contextualitzar els moments d'estrès bèl·lic ocorreguts, ara ja en una àrea geogràfica determinada, com és el nord-est peninsular i durant la baixa república romana, a partir del treball realitzat per J. Noguera, J. Principal i T. Naco del Hoyo (2014a, 31-56). Aquests moments es dividirien en tres instants d'estrès bèl·lic en aquesta àrea (225-175 ane, 125-70 ane i 50-25 ane). Aquests contextos, entenem, són en els que aquest tipus d'assentaments tindran sentit, perdent clarament la seva raó de ser amb la potenciació de la organització del territori a partir de ciutats (Olesti 2000, 65-70), potser ja des de finals del segle II ane al nord-est peninsular, tot i que d'una forma molt primerenca (Guitart 1994, 205-213). Per tant sembla que el sistema urbà no serà plenament efectiu fins al desplegament efectuat per Pompeu al finalitzar la Guerra contra Sertori i els seus partidaris, i especialment a partir del principat d'August.

Serà en aquest moment convuls, de canvis i de guerres civils, especialment dels dos últims moments d'estrès bèl·lic definits, en que, a partir de les restes arqueològiques disponibles, es pretén comprovar o posar sobre el territori el desplegament d'aquest tipus d'assentaments, comprovant també la seva correspondència amb el cos teòric previ.

L'estudi d'aquesta problemàtica es planteja des d'una òptica interdisciplinària que combina el vessant arqueològic (anàlisi de les evidències procedents de jaciments), el recull i comparació amb les informacions històriques que proporcionen les fonts clàssiques i la tradició mediterrània, a més de la implementació de Sistemes d'Informació Geogràfica com una potent eina analítica, a més de mitjà per aconseguir la cartografia necessària per aprofundir en la definició de les estratègies territorials que determinen el procés d'implantació.

1.2. Metodologia

Per realitzar aquesta tesi i que pretén crear una jerarquització dels espais militars romans utilitzats durant la primera implantació romana per tant entre els s. II i I ane s'ha seguit la divisió cronològica a partir de moments d'estrès bèl·lic (Noguera *et al.* 2014a, 31-32). Aquesta divisió cronològica ha de permetre finalment també plasmar aquesta jerarquització sobre una mapa per analitzar l'evolució d'aquest sistema de control romà d'una manera diacrònica.

La informació emprada per a la elaboració del treball ha estat diversa: evidències literàries, historiogràfiques, bibliogràfiques, arqueològiques, etc. De les primeres, s'han utilitzat les fonts clàssiques per conèixer millor com tracten els autors clàssics l'exèrcit i els assentaments de caràcter militar, essencialment Polibi, pseudo Higiní o Titus Livi. Però tot i aquestes dades la documentació arqueològica, tindrà un paper rellevant a l'hora de desenvolupar aquesta tasca.

En el camp de l'arqueologia es disposarà de la informació obtinguda del buidatge de la Carta Arqueològica, a través del programa Egipci del departament de cultura (<https://egipci.cultura.gencat.cat>). On es troba una fitxa per cada un dels jaciments coneguts, dividits per municipis. De totes maneres cal tenir en compte que hi ha alguns jaciments força actualitzats per treballs posteriors, però en d'altres casos les dades són minses per la manca de feines recents. També s'han afegit a aquest recull, realitzat en fitxes en el catàleg, jaciments coneguts a partir de bibliografia i dades com els de la zona d'Oscà, a través d'un informe de bens culturals del Govern d'Aragó. Per completar les dades del catàleg, o per assolir paral·lels i dades teòriques s'ha utilitzat material bibliogràfic actual, que resulta fonamental per a la realització d'un treball d'aquestes característiques. En aquest cas la seva recopilació s'ha realitzat a partir de la biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, la Biblioteca de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica de Tarragona, La Biblioteca del Campus Catalunya de la Universitat Rovira i Virgili, La Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona, la Biblioteca de Catalunya i l'hemeroteca del Museu d'Arqueologia de Catalunya-

Barcelona fonamentalment, però també de la biblioteca del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. Ara bé, s'ha fet un salt qualitatiu a partir del treball que s'ha pogut fer amb les estades a l'estranger. En primer lloc l'estada de tres mesos realitzada a l'Institut Ausonius – Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3. Octubre-desembre de 2013. Sota la supervisió de la Investigadora del CNRS Dra. Milagros Navarro. L'estada va ser possible gràcies a l'obtenció de l'Ajuda d'Estades Curtes (AEE2013) de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona. En segon lloc es va realitzar una estada d'una setmana a Oxford, entre el 27 d'abril i el 3 de maig de 2015, gràcies al Dr. Antoni Ñaco del Hoyo, que va permetre consultar els fons de la Sackler Library dins del sistema Bodleian Libraries de la University of Oxford. Finalment, entre el 6 i el 20 de març del 2016 es va realitzar una última estada a l'estranger, en aquest cas a Roma, gràcies al projecte del ministeri "Espacios de integración en la Roma republicana: el NE de la Hispània *citerior* (133-72 a.C.) HAR2014-59503-P" liderat per l'investigador ICREA Dr. Antoni Ñaco del Hoyo des de la Universitat de Girona. En aquesta última estada es va treballar a les Biblioteques de l'Institut Arqueològic Alemany de Roma, l'Escola Francesa d'Història, Arqueologia i Ciències Socials de Roma i també de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia a Roma – CSIC. Així, específicament, en les diverses biblioteques consultades, en les estades a l'estranger, s'ha avançat en el fons i la redacció de la tesi, a partir de treballs i referències bibliogràfiques inexistents en el sistema universitari català.

Els treballs arqueològics que s'han desenvolupat els darrers anys es van concentrar a partir de l'any 2014 en el projecte quadriennal "El NE de la Citerior d'Escipió Emilià a Cèsar: la militarització del paisatge com a model de gestió territorial", gestionat des del Museu d'Arqueologia de Catalunya – Barcelona i pel Dr. Jordi Principal com a investigador principal (Principal *et al.* 2014). El projecte pretén conèixer i interpretar alguns dels assentaments que haurien pogut tenir a veure amb la primera implantació militar romana al nord-est peninsular. En aquest sentit el projecte integra les intervencions arqueològiques de jaciments de referència en el món romà republicà del nord-est peninsular, com són el *vicus* del Camp de les Lloses (Tona, Osona), el *castellum* de Monteró (Camarasa, La Noguera) i el *praesidia* de Puig Ciutat (Orsità, Osona), en els tres casos ja de llarga tradició i amb resultats contrastats. Però també s'han engegat nous subprojectes com són les excavacions de les torres de Puig d'Àlia (Amer, La Selva) i Tentellatge (Navès, El Solsonès)².

² Amb una tradició investigadora que les atribuïa al període romà tardorepublicà, tot i que sense excavacions, és per això que va semblar oportú incorpora-les al projecte per excavar-les i poder conèixer millor les característiques constructives i cronològica d'aquests jaciments i enriquir així l'estudi d'aquest tipus d'edifici militar poc estudiada a casa nostra.

Un altre projecte paral·lel a l'anterior, que estén el mateix objectiu de presència romana durant els s. II-I ane, però també del període ibèric, cap a l'àrea aragonesa d'Osca, és el desenvolupat durant els anys 2015 i 2016 a través de el Instituto de Estudios Altoaragoneses i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la Dra. Pilar Camañes com a investigadora principal (Camañes *et al.* 2015; 2016). Aquest projecte, ha permès realitzar en primer lloc diverses prospeccions geofísiques en tota l'àrea d'Osca en els jaciments del Castell de Xalamera (Xalamera, Baix Cinca), els Castellassos (Tamarit de Llitera, Osca), el Vedat de Sant Simó (Fraga Baix Cinca), Olriols (Sant Estebán de Llitera, La Llitera) i Sant Sebastià (Tamarit de Llitera, La Llitera). En segon lloc, ha centrat la seva activitat en l'excavació de els Castellassos (Tamarit de Llitera, Osca), que sembla tindria una important fase durant el s. II-I ane.

Per últim, també s'ha tingut l'oportunitat de treballar en la interpretació de l'excavació dels nous accessos d'Isona i Conques, al Serrat dels Espinyers (Isona i Conca Della, Pallars Jussà) (Arcos i Belmonte 2011), que ha donat com a resultat la identificació d'un possible campament romà tardorepublicà del s. II ane (Padrós 2014b, 102-105; Padrós *et al.* 2016).

Al llarg de l'elaboració del treball també s'han visitat un gran nombre de jaciments, especialment aquells més desconeguts, per decidir de primera mà la seva possible atribució a una moment cronològic romà o en relació a la implantació romana dels s. II-I ane. Molts d'aquests han estat descartats precisament per la manca d'informació o per la certesa que són de cronologies diferents a la de l'estudi.

Per tant, el pla de treball desenvolupat pretén concentrar el màxim d'informació disponible sobre la temàtica treballada, a Catalunya i en bona part de l'estat, ja sigui a partir de dades bibliogràfiques o de treballs de primera mà. El què fa que hi hagi d'haver un important contacte interdisciplinari entre la Geografia, la Història Antiga i l'arqueologia per assolir el nivell necessari dins els objectius. Aquí rau la importància de la interdisciplinarietat per intentar exposar de forma clara i entenedora les hipòtesis i possibilitats en l'ocupació del territori durant el període treballat.

La gestió de la informació es farà a partir d'un catàleg que es descriurà més endavant i una base de dades que es gestionarà a través d'un Sistema d'Informació Geogràfica³. Aquests sistemes destaquen per la seva capacitat d'emmagatzematge de grans quantitats d'informació

³ Els anomenats SIG són un sistema de hardware, software i procediments elaborats per facilitar l'obtenció, gestió, manipulació, anàlisi, modelat, representació i sortida de dades especialment referenciades, per resoldre problemes complexos de planificació i gestió. NCGIA (National Center for Geographic Information and Analysis), 1990.

georeferenciada i que posteriorment en facilita el seu anàlisi, per poder afrontar els problemes que es presentin segons les decisions a prendre. En definitiva un SIG relaciona informació geogràfica (on estan les coses) amb informació descriptiva (què i com són les coses) emmagatzemades en una base de dades. Això implica que a més de permetre'ns la visualització de mapes, el SIG ha de tenir la capacitat d'ajudar-nos en les diverses feines, com la captura de dades, la gestió i la presa de decisions, l'elaboració de sortides gràfiques, etc. En el nostre cas utilitzarem el programa QGIS Pisa 2.10.1 d'accés lliure. Així el primer pas és efectuar una aproximació visual de situació, característiques, interrelació amb altres jaciments i l'entorn, etc. Tots aquests elements aplicats en les diverses fases i jaciments han de permetre la observació dels canvis de model de la primera implantació romana durant el s. II-I ane.

Després d'analitzar aquests principis generals i la informació disponible, es presentarà l'estructura del treball.

En el segon capítol es planteja l'àmbit geogràfic d'estudi, amb la descripció del territori del nord-est peninsular. La realització d'aquest capítol té com a finalitat donar una visió general de l'àmbit geogràfic del treball. Així, es fa una descripció de les vies o camins principals del territori, tenint en compte la importància d'aquestes, com a element vertebrador de l'espai, a més de resultar de gran utilitat per caracteritzar les principals fases en l'estructuració d'un territori i definir la seva dinàmica evolutiva (Lanuza i Palet 1996, 15). Per últim es presenta en aquest capítol el conjunt de ciutats que fase a fase es funden o refunden al llarg de la costa i l'interior del nord-est de la *citerior*.

En el **capítol següent**, es continua amb la descripció del context històric del nord-est peninsular, a partir dels diversos moments d'estrès bèl·lic, (225-175 ane, 125-70 ane i 50-25 ane) (Noguera *et al.* 2014a, 31-32), i per extensió del conjunt del mediterrani occidental. Per completar el coneixement del període també es descriuran els diversos moments intermedis i fins arribar pràcticament al canvi d'era.

Pel què fa al **capítol quart**, és l'últim apartat teòric de la tesi i pretén ser una aproximació a l'exèrcit tardorepublicà a partir dels seus efectius i els espais militars que va utilitzar. En primer lloc s'intentarà entendre la realitat de l'exèrcit tardorepublicà a partir del seu origen a la primera edat del Ferro i fins a les reformes de Cai Mari. La segona part del capítol es defineixen els espais emprats per l'exèrcit romà, en la majoria de casos a partir de treballs i dades referents al període alt imperial, millor conegut.

El cinquè capítol és el catàleg de jaciments, realitzat a partir d'una primera selecció en que dels 154 jaciments identificats només se n'han incorporat 62. Això és així a partir de la presència d'estructures defensives, cultura material, evidències de *militaria*, estudis previs que puguin fer pensar en aquests espais, com d'ús per part de l'exèrcit romà durant el període del s. II-I ane. Tot i així, no cal dir que alguns dels jaciments seleccionats i per tant treballats en aquest estudi poden presentar dubtes tant de funcionalitat com de cronologia, però es creu que val la pena tenir-los en compte tant per la jerarquització com per l'anàlisi territorial.

Cada jaciment està presentat a partir de cinc punts: en primer lloc una introducció de dades (Nom del Jaciment, Número de jaciment, Municipi, Comarca, Província, Coordenades UTM, Alçada), en segon lloc un context geogràfic, seguit d'una descripció de les estructures i restes del jaciment, que es completa amb un punt sobre materials i cronologia de les restes. Per últim es realitza una avaluació a partir de totes les dades anteriors, a partir de la qual s'ha de resoldre de quin tipus d'assentament es tracte, sobretot a partir de les dades teòriques del capítol anterior.

En el capítol 6 per tant es fa una jerarquització a partir de l'apartat teòric genèric del capítol 4 sobre espais militars i de les restes arqueològiques identificades al nord-est peninsular susceptibles de tenir un vincle amb l'exèrcit romà i presentades al catàleg del capítol 5. Així el resultat són diversos grans grups amb subapartats: campaments, *castella*, torres i espais logístics. Tot seguit s'ha realitzat una subdivisió més específica en els apartats més representats i diversos, com són els *castella*, torres i els espais logístics. Que responen a aquests punts: *Castella* dividits per dimensions i indeterminats; torres circulars, quadrangulars i indeterminades; i finalment espais logístics: Vici militars, *officinae armorum*, residències oficials, espai d'emmagatzematge: Camps de sitges i *dolia* i espais logístics indeterminats. Alguns dels subgrups responen a realitats pràctiques, com espais indeterminats en les diverses categories, emmagatzematge en sitges o els espais administratius o de gestió, que tot i presentar-se en l'apartat teòric corresponent del capítol 4, són hipòtesis a contrastar.

El capítol 7 pretén, a partir de la informació plantejada en el context geogràfic, amb les vies i ciutats, el context històric, el catàleg de jaciments i la seva jerarquització funcional, un anàlisi que permeti aproximar l'estructuració del territori en aquestes primeres centúries d'implantació romana. Per realitzar això serà fonamental escutar la informació a partir de les fases d'estrès bèl·lic ocorregudes al nord-est peninsular. En definitiva l'anàlisi ha de permetre a partir dels reculls de dades i els SIG la obtenció d'uns models d'ocupació del territori en les diverses etapes esmentades, entre moments d'estrès i les intermèdies, posant èmfasi en la idea de la

progressiva fundació de ciutats en el territori i el final de la gestió de guerra heretada del s. II ane.

Finalment les **conclusions** de conjunt tanquen aquest treball. Aquest apartat ha de permetre esbossar una idea de l'articulació del territori a partir dels assentaments militars i la seva jerarquització, tractant d'establir els canvis i variables que es produeixen en cada etapa.

1.3. Història de la recerca

La recerca sobre campaments i evidències materials respecte l'exèrcit romà a Catalunya està completament relacionada amb la realitzada a la resta de la península Ibèrica i d'Europa. A nivell continental aquest tipus d'estudis té una llarga tradició i la recerca en arqueologia militar romana es fonamenta essencialment en l'excavació dels campaments com a element més destacat i de fet tant a Regne Unit com a bona part de l'Europa on hi havia l'antiga frontera romana, aquesta idea perdura al llarg dels segles. Serà a mitjan s. XIX en que s'inicien treballs arqueològics en indrets emblemàtics, com Napoleó III a Alesia (Alise-Sainte-Reine, França) (Reddé 1996; Reddé 2001, 93-115), o els primers treballs a la frontera germànica o a la zona del mur d'Adrià (Breeze 2008a, 157-160; 2008b, 1-4). A la península Ibèrica aquesta tradició no és present i en ocasions s'havia argumentat que això era així per una manca de restes en aquest camp de l'arqueologia, però en realitat es creu que ha estat per una manca d'interès en l'estratègia militar romana aplicada a Hispània (Morillo 1991, 177; Morillo i Martín Hernández 2005, 178), probablement per tenir unes connotacions polítiques molt marcades per la Guerra Civil (1936-1939) i el regim feixista que es va imposar durant 40 anys.

L'investigador A. Schulten, era representat de l'arqueologia filològica de l'escola alemanya, i durant els primers decennis del s. XX introdueix aquests estudis a la península Ibèrica (1927, 196-235; 1928, 34-36; 1929; 1932, 334-348), en un territori que va ser conquerit per part de Roma al llarg de dos segles (218-19 ane) i va patir esdeveniments com les guerres celtibèriques o la Guerra de Sertori, que porten un cert interès cap a estructures campamentals del període republicà. Entre aquestes restes A. Schulten estudia Numància, Renieblas, Càceres el Viejo o Aguilar de Anguita, que van posar al descobert els millors conjunts de recintes militars romans del període republicà que es coneixen (Morillo 1991, 140-142; Morillo i Martín Hernández 2005, 178). Per aquests treballs d'identificació basats en les fons A. Schulten es va basar en les obres de Polibi, Titus Livi, Apià, Salusti, Estrabó, Dió Cassi, Flor i Orosi. Ara bé, aquests treballs en relació a la identificació de campaments són molt concisos i breus. A més la metodologia

arqueològica de l'investigador alemany s'ha posat en dubte en nombroses ocasions, prioritzant la seva erudició per damunt de la realitat arqueològica descoberta (Morillo i Martín Hernández 2005, 179). Ara bé, aquests treballs no van tenir una continuïtat directe i la seva repercussió en el món científic espanyol va ser inexistent.

D'aquestes dècades hi ha altres estudis interessants, com les primeres publicacions sobre les guerres càntabres (Magie 1920, 323-339; Syme 1934, 293-317), que més tard també continuarà A. Schulten el 1943 (Morillo 1991, 143). També hi ha treballs sobre la muralla de Tarragona (Rovira i Virgili 1922, 170; Bosch Gimpera 1926, 125-130; Fick 1933, 483-514; Puig i Cadafalch *et al.* 1934) i Lugo (Melida 1921).

Entre el 1945 i el 1955 es reprenen els treballs arqueològics a les ciutats d'Empúries i Tarragona (Almagro Basch 1945, 59-75; 1947, 179-199; 1951, 72-73; García Bellido 1945; Serra Vilaró 1949, 221-236; Martínez Santa-Olalla 1952, 20; Lamboglia 1955, 194-212), que tot i ser clarament urbanes també aporten dades de l'origen de les mateixes, de caràcter militar (Morillo 1991, 143). Treballs que prosseguiran en aquestes ciutats durant les dècades següents (Lamboglia 1958, 158-170; Almagro i Lamboglia 1959, 1-28; Beltrán Martínez 1965; 1967, 143-155). Durant els anys 50 i 60 del s. XX A. García Bellido plantejarà la problemàtica derivada de la presència continuada de l'exèrcit romà a la península Ibèrica, com element de canvi i transformació entre el món indígena i el món romà (García Bellido 1950; 1961), com una corrent d'estudis històrics basada en les fonts escrites (Morillo 1991, 143). En els treballs arqueològics desenvolupats a Herrera de Pisuerga (Palència) entre el 1960 i 1961 (García Bellido *et al.* 1962; 1970), es va posar al descobert un context augusteotiberià de clara filiació militar, en relació a la *legio IIII Macedonica*, tot i que A. García Bellido no parlà mai de campament, com sembla que sí es va confirmar més endavant (Morillo i Martín Hernández 2005, 180). Per altra banda, els treballs realitzats a Lleó, entre 1961 i 1967, va confirmar que aquest espai hauria estat el campament de la *Legio VII Gemina* des de la seva creació i fins al baix imperi (García Bellido 1968).

A la zona de la Lusitània també es realitzen excavacions i estudis en el context de l'arqueologia militar. En aquest sentit, potser el primer estudi de conjunt és el que tracta jaciments com la Cava de Viriato (Viseu), Cidade velha da Mata de Antanho (Coimbra, Portugal) o Choes de Alpompe (Santarém, Portugal) (Girao i Oleiro 1953, 77-80), tot i que després s'ha criticat que es tracti de jaciments amb morfologies molt diverses, i fins i tot el primer cas es considera una construcció militar islàmica (Fabiao 2004, 57-58). A la zona del Tajo ja en cronologies tan antigues com 1916 i 1936 es planteja de forma genèrica l'existència d'un espai amb fossat a Alpiarça (Almeirim, Portugal) (Correia 1916, 331-337; 1936, 133-137), més recentment s'ha avançat en

el seu coneixement plantejant l'existència d'una muralla de terra, un fossat doble tancant una àrea de 30 ha, que tot i algunes reticències es considera un establiment militar romà (Kalb i Höck 1984, 239-245). També durant els anys 50 del s. XX es comença a treballar el jaciment de Lomba do Canho (Arganil, Portugal) identificant-lo com un poblat indígena reocupat per tropes romanes (Nunes 1959, 21). Treballs posteriors plantejaven una sola fase amb el que sembla un *praetorium* d'un establiment romà, amb una cronologia de finals de Guerra de Sertori i fins a les Guerres càntabres (Fabio 1989), però amb posterioritat el mateix autor, C. Fabio (Fabiao 2007, 122-131). Un nou espai destacat en el context de Lustiània és el de O Castelo da Lousa (Mourao, Portugal), de que A. Do Paço i J. Baço Leal posen al descobert i excaven entre 1962 i 1967 (Paço i Leal 1966, 167-183; 1968, 1-6). En futurs treballs sobre aquesta construcció per part de J. Wahl (1985, 150-176), amb una mètrica molt acurada de 20 peus i un pati central i amb una cronologia de 70/60 ane i el s. I (Wahl 1985, 161). Tot i plantejar dubtes del seu caràcter militar, les últimes apreciacions pel seu alt valor estratègic porten a defensar aquesta posició (Fabiao 2004, 66-68).

Així al sud-oest peninsular s'identifiquen un seguit d'establiments torre o wehrgehöft (casa o granja forta) (Jiménez de Furundarena 1995, 137), que es caracteritza per les seves dimensions, de no més de 18 metres de costat (Fabiao 2007, 121) o de fins a 23 metres si s'incorpora el jaciment del Castelo de Lousa (Mourao, Portugal) (Wahl 1985, 161; Fabio 2007, 120), amb un tipus de parament de pedra i la seva situació en promontoris no massa destacats sobre el terreny (Romeo Marugán 2005, 209). Alguns d'aquests són Castillo del Pueblo (Cáceres) (Alonso 1991, 417-430), Castelo das Juntas (Castro Verde, Portugal) (Calado 1994-1995, 275-285) o Casa Branca (Ferreira do Alentejo, Portugal) (Fabiao *et al.* 1997, 38-42) entre d'altres. Tradicionalment s'han entès com espais de vigilància del territori, vies o recursos, amb unes dimensions poc més grans que una torre i amb visibilitat entre ells, potser per realitzar comunicacions entre les torres, ja fos amb fum o llum (Alonso 1988, 34). Alguns autors (Cadiou i Moret 2012, 21-44), ho consideren com a una iniciativa privada de propietaris d'una frontera no militaritzada d'època republicana i/o alt imperial, com seria la hispànica. Per la seva part plantegen una intervenció de Roma en els casos de les cases fortes relacionades amb la mineria, com a la comarca de la Serena o al Baix Alentejo (Maia 1986, 221; Fabio 2007, 121-122; Cadiou i Moret 2012, 41-42), o potser amb moments d'inseguretat puntual (Moret 2004, 26). En tot cas, vista la complexitat d'aquests conjunts de petits *castella*. Per tant, es creu que s'hauria de procurar no generalitzar, així alguns potser són militars però altres només haurien basat la seves característiques arquitectòniques en un disseny militar d'èxit, i per tant potser s'hauria de veure com un antic model d'assentaments no urbans desenvolupat per Roma en algunes regions de la península Ibèrica (Fabiao 2007, 121-122).

Com a conseqüència dels treballs de A. García Bellido sorgí una nova generació d'investigadors, historiadors i arqueòlegs, seguidors dels seus postulats en relació a la romanitat hispànica, com M. Vigil, A. Balil i J. M. Roldán (Morillo i Martín Hernández 2005, 180). Aquest últim, publicà durant els anys 70 del s. XX un treball de referència sobre l'exèrcit romà a Hispània (Roldán Hervás, 1974). Més endavant, amb unes premisses històriques més avançades, segons alguns investigadors (Morillo i Martín Hernández 2005, 181), P. Le Roux realitzà una monografia sobre aquest mateix tema (Le Roux 1982). Per tant seran aquests treballs monogràfics de caràcter històric els que mostraran la importància de l'exèrcit en la transformació i articulació del territori del nord peninsular durant el període imperial (Morillo i Martín Hernández 2005, 181).

Cal destacar que a part d'aquests treballs més històrics, a partir de la dècada dels anys 60 del s. XX i a partir del desenvolupament de l'arqueologia científica a la península Ibèrica, es van començar a descobrir i excavar jaciments de caràcter militar, com Almazán (Soria, Castella i Lleó) (Gamer i Ortega 1970, 67-79), Sasamón (Burgos, Castella i Lleó) (Abasolo 1975, 127-132), Càceres el Viejo (Càceres, Extremadura) (Beltrán Lloris 1973-1974, 255-310; 1976, 3-22) o Rosinos de Vidriales (Zamora, Castella i Lleó) (Martín Valls *et al.* 1975, 3-7). A més es seguien excavant les ciutats costaneres catalanes amb la seva clara relació militar (Balil 1969; Sanmartí-Grego 1973; Hauschild 1973-74, 23-24; 1975, 206-237; 1976-77, 49-74; Ripoll Perelló i Llongueras 1974, 277-297; Martínez Gázquez 1974; Lamboglia 1974; Ripoll Perello 1978).

Finalment a la dècada dels 80 del s. XX, amb els treballs de G. Ulbert (1984), es van posar els fonaments de l'arqueologia militar romana moderna, a partir d'una metodologia arqueològica actual (Morillo i Martín Hernández 2005, 181). Després d'aquest moment hi ha un canvi en els plantejaments metodològics i en el coneixement de les restes, però els treballs de conjunt generals o de territoris concrets, ja sigui d'estats de la qüestió o a partir de noves dades, no van sorgir fins les últimes dècades (Morillo 1991, 135-190; 1993, 379-397; 1996, 77-83; 2002; Carretero 1993, 47-73; 1997, 333-446; Luik 1997, 213-275; Gil Zubillaga 1995). Inicialment aquests treballs eren molt centrats en el període imperial, però més recentment també del període republicà, com els tasques realitzades per l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid a Renieblas (Soria, Castella i Lleó) (Breuer *et al.* 1999; Luik 1999, 2), l'estudi de la contraval·lació de Numància (Morales Hernández 2000; 2002) i els treballs de restauració i educació patrimonial al Campament de Càceres el Viejo (Cañas *et al.* 2000), així com nous estudis més recents (Fabiao 2004, 60). Així com l'aparició de nous jaciments del període republicà entre els més destacats el recinte militar d'Andagoste (Cuartango, Alava) en el camí natural de l'Ebre cap a la costa Cantàbrica, relacionat amb una possible batalla entre el 40 i 30 ane (Unzueta i Ocharan 1999;

Ocharan i Unzueta 2002) o La cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza) (Ferreruela i Mínguez 2006b, 331-339).

A partir de 1996 es van començar a localitzar i estudiar jaciments relacionats amb les guerres càntabres. E. Peralta identifica diversos campaments de campanya a l'interior del territori càntabra i a l'entorn del poblat indígena de l'Espina del Gallego (Cantabria) (Peralta 1999; 2000, 273-282; 2002). En les últimes dècades s'han identificat altres establiments militars en aquella zona, com El Castillejo pròxim a Monte Bernorio i la Muela (Cotoscueva, Burgos) (Peralta 2001, 174-178; 2002, 227-230). També a Cincho (Población de Yuso, Cantabria), s'ha detectat un nou recinte legionari (García Alonso 2002). També en altres zones es localitzen campaments, per exemple amb les prospeccions de 2003 a el Santo de Valdetorres (Badajoz), en una àrea d'unes 20 ha, possiblement vinculat a la Guerra de Sertori (Heras Mora 2009, 315-317). Més enllà de la conquesta, l'estructuració del territori canvia a partir d'alguns campaments estables, però això ja és una altra etapa. És durant aquests anys que es comencen a conèixer jaciments de caràcter militar, *castella*, espais logístics i altres amb excavacions sistemàtiques, com els casos del Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Duran *et al.* 1994, 63-73; Álvarez *et al.* 2000, 271-281; Duran *et al.* 2015a, 281-295), Monteró 1 (Camarasa, La Noguera) (Bermúdez *et al.* 2006, 455-466; Camañes *et al.* 2010, 233-247; Principal *et al.* 2015, 307-324), els *castella* del Cerro de las Fuentes de Archivel i La Cabezuela de Barranda (Caravaca, Murcia) (Brotóns i Murcia 2008, 49-66; 2014, 183-197) o la identificació d'un seguit de fortins a la costa nord alacantina, relacionats amb la Guerra de Sertori i el control de la navegació de la zona (Sala *et al.* 2013, 187-209; Sala *et al.* 2014, 79-89).

És durant aquests últims anys del s. XX i ja durant el s. XXI que es perfeccionen els mètodes d'identificació de campaments, a partir de noves tècniques de prospecció sobre el terreny més tradicionals o noves. En primer lloc amb l'aplicació de detectors de metalls sota supervisió científica (Morillo 2008, 81), però també amb prospecció geofísica (Sala *et al.* 2008, 52-63; Fassbinder 2010, 129-139) i altres tècniques relacionades aèries i amb tecnologia LIDAR (Light Detection and Ranging) (Didierjean 2008, 95-115). Aquestes noves tècniques han permès documentada nous jaciments com campaments de la Segona Guerra Púnica a l'Ebre com la Palma (L'Aldea, el Baix Ebre) (Noguera 2008, 33-41; Ble *et al.* 2011, 105-132; Noguera 2012, 262-388; Noguera *et al.* 2013, 32-53), el Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Noguera 2008, 41-48) o Tres Cales (L'Ametlla de Mar, Baix Ebre) (Noguera 2014, 40-48). També jaciments de caràcter militar d'altres èpoques com Puig Ciutat (Oristà, Osona) (García *et al.* 2010, 685-714; Padrós *et al.* 2015, 277-290), així com camps de batalla com Andagoste (Cuartango,

Alava) (Unzueta i Ocharan 1999; Ocharan i Unzueta 2002), *Baecula* (Bellón *et al.* 2004, 11-66; Molinos *et al.* 2015, 195-232), etc., del període republicà. Aquests últims funcionarien a partir d'una altra corrent d'investigació, l'arqueologia del conflicte, basada en la importància del camp de batalla, fonamental per la història militar, ja sigui de la Grècia clàssica (Whatley 1964, 119-139) o de les guerres Macedòniques (Hammond 1966, 39-54; 1998, 60-82), però molt allunyat de l'arqueologia fins fa uns pocs anys (Coulston 2001, 42-44; Freeman 2001, 1-10; Sutherland i Holst 2005). En la majoria de casos en el treball de detectors, permet identificar materials militars romans, amb una posterior classificació, context cronològic, etc. El pas següent és la identificació d'aquests emplaçaments amb estructures peribles, perdudes en la seva majoria per el mateix material constructiu, conservació o destrucció per l'antropització posterior del paisatge (Morillo 2008, 81).

1.4. Existeixen una arqueologia militar o una arqueologia dels camps de batalla?

Arribats a aquest punt, amb dues realitats avançant en paral·lel, l'última dècada s'aporta un nou plantejament, A.J. Pollard i I. Banks parlen de "battlefield archaeology, military archaeology and other spheres of conflicte archaeology" criticant a la vegada l'abús del concepte d'Arqueologia dels camps de batalla (Pollard i Banks 2005, iii-vii). Seguint aquestes mateixes premisses F. Quesada i E. Kavanagh van definir l'Arqueologia Militar Romana com l'estudi d'armes, campaments i camps de batalla (Quesada i Kavanagh 2006, 65-84). Per la seva part aquests mateixos autors marquen de forma clara aquells camps de la recerca que no consideren arqueologia militar, aquests són els que es centren en les fonts escrites o en la numismàtica. Es justifica per allunyar-se de la temàtica arqueològica (Quesada i Kavanagh 2006, 65-84). En un treball posterior F. Quesada va més enllà criticant el fet de pretendre, des de l'arqueologia dels camps de batalla, d'una distinció a nivell metodològic i de formació específica. L'argument final seria el que aquests plantejaments comporten la parcel·lació de la investigació i l'empobriment del discurs històric final (Quesada 2008c, 21).

Potser en aquest sentit es pot parlar d'un concepte més ampli que englobi tant l'arqueologia militar com l'arqueologia dels camp de batalla, aquest podria ser l'arqueologia del conflicte, o si anem més enllà encara, amb altres disciplines, es podria arribar a la història del conflicte. Això seria així en uns treballs que pretenen buscar el reflex no només dels conflictes entre exèrcits romans contra altres potències mediterrànies, els pobles indígenes peninsulars o entre els mateixos romans. Això significa que aquesta presència militar té un impacte sobre el global de la població i el territori, i no només les pròpies campanyes bèl·liques.

Per tant, es creu que per un estudi ampli i no esbiaixat s'ha de valorar un treball en paral·lel del que hauria de ser una història del conflicte i una arqueologia del conflicte, que al final englobarien també l'estudi de les fonts escrites o de la numismàtica, descartats en d'altres contextos teòrics més tancats. En aquest sentit es valora l'estudi arqueològic de jaciments amb evidències de violència directa com poden ser camps de batalla o setges, així com el dels que acullen pròpiament els exèrcits campaments, forts, etc. Fins i tot es creu s'ha de prestar gran atenció a espais logístics com *canabae* o *vici* militars, millor coneguts en contextos romans imperials, i força pitjor coneguts en fases republicanes, però que es creu aportaran importants avenços en la recerca dels propers anys.

2.Marc geogràfic històric

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAYS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

2. Marc geogràfic històric

2.1. Introducció

Aquest treball s'emmarca en el nord-est peninsular, a grans trets en el que avui constitueix Catalunya d'una forma ampla, des dels Pirineus i fins a l'Ebre, on s'ha treballat directament i de forma intensiva durant els últims anys (Principal *et al.* 2014) També es treballa l'extrem oriental de la província d'Osca, a través de diversos treballs desenvolupats gràcies a E Instituto de Estudios Altorgoneses, durant els anys 2015 i 2016 (Camañes *et al.* 2015; 2016). Per tant definit per l'est un eix que limita l'espai geogràfic entre l'Ebre i el seu afluent, el riu Cinca, en direcció nord cap als Pirineus (Fig. 1). Aquesta àrea d'estudi és en la que primerament ocuparà Roma en el transcurs de la Segona Guerra Púnica (Liv. 21. 60), amb la intensió de tallar els subministres al general cartaginès Anníbal, que havia creuat els Pirineus i els Alps per arribar a la península Itàlica per terra (Noguera *et al.* 2013, 59-108). Aquest fet mostra que no es tracta d'una invasió premeditada i de gran envergadura, sinó lenta, fet que també es demostra amb els gairebé 200 anys que es tarda a conquerir tota la península Ibèrica (Sanmartí i Santacana 2005, 183-184). Però sí que es pot observar la importància de l'exèrcit, que nodreix en aquest dia a dia l'activitat administrativa dels governadors, en la finalitat de pacificació i control de les regions sotmeses (Le Roux 2006, 41). En treballs recents es proposa la possibilitat que Roma emprés estudis geogràfics i cartogràfics a l'hora de gestionar o programa l'avenç de la conquesta, fet que sembla funcionaria a partir dels informes que els governadors entregaven al Senat i que possiblement passarien a conservar-se en els arxius estatals (Pina Polo 2011, 41), tot i que altres investigadors posen en dubte (Cadiou 2006, 143-147). Com s'apunta en el capítol 1, sembla que Escipió Emilià va autoritzar a Polibi per estudiar la costa africana en el transcurs de la Tercera Guerra Púnica (Plin. *Nat.* 5. 1-9), amb la idea de facilitar informació pràctica al general. P. Le Roux (2006, 44-46), es pregunta si això hauria pogut funcionar ja al s. III ane, mentre que Vegeci considera que el general ha de disposar de mapes i documents a l'entorn del front de guerra (Veg. 3.6.11-19), tot i que escrit ja al s. IV.

Els camins antics preromans i les posteriors vies resultaven un element fonamental pel desplaçament de persones, idees i mercaderies, i evidentment les tropes en desplaçament. Ara bé, les informacions fragmentàries no permeten visualitzar la xarxa de camins d'època antiga de forma directa. Tenint en compte la importància d'aquestes, com a element organitzador de l'espai, a més de resultar de gran utilitat per caracteritzar les principals fases en l'estructuració d'un territori i definir la seva dinàmica evolutiva (Lanuzza i Palet 1996, 15), esdevé vital saber com era aquesta xarxa viària. Així, dins l'arqueologia del territori, destaca l'estudi de la seva estructuració a partir d'aquells elements que presenten una major incidència en l'ordenació i

evolució del mateix. És aquí on destaca l'anàlisi arqueològica de les mateixes, a partir de la identificació dels diversos itineraris que les componen, i de la definició de les diverses traces que formen les seves relacions i la seva evolució (Vion 1989, 67-99).

Des d'un primer moment Roma disposarà de ciutats en el nord-est peninsular, un altre element que de mica en mica permetrà una estructuració i gestió del territori més a l'estil del sistema romà, desapareixent progressivament els *oppida* o hàbitats indígenes i el sistema de gestió desenvolupat durant la conquesta i per tant de guerra. Les primeres ciutats seran *Tarraco* i *Emporion* (Ruiz de Arbulo 2006, 32-43; Le Roux 2006, 49). Així doncs la progressiva urbanització de la península tindrà diversos moments d'expansió, especialment després de la Guerra de Sertori, però cal destacar que al nord-est peninsular trobem una efervescència urbana per part de Roma durant el final del segle II i inici del segle I ane, amb la fundació de ciutats com *Baetulo*, *Iluro*, *Ieso*, *Aeso*, etc., com elements estabilitzadors i organitzadors del territori i com es veurà en aquest capítol (Paya *et al.* 1994, 151-172; Guitart 1994, 205-206)

2.2. Les vies i els camins principals al nord-est de la *citerior* entre els s. II a I ane

La xarxa de vies romanes a Hispània es coneix gràcies a un seguit de fonts d'informació. En primer lloc els itineraris de l'època, amb els quals el viatger coneixia les vies a seguir (Roldán Hervás 1975). Hi ha diversos itineraris conservats que ajuden a conèixer les principals rutes d'Hispània, en especial la via principal que connectava *Gades* (Cadis) amb Itàlia, la via Augusta (Núm. 2.2.1). Un d'aquests és l'*Itinerari d'Antoní* (Roldán Hervás 1975, 19-101) que recull trenta-quatre dels camins més importants de la península, i es data cap a l'últim quart del segle III. També es coneixen *Els Vasos de Vicarello*, (Roldán Hervás 1975, 149-160; Casas 2007, 43-46) quatre recipients cilíndrics de plata que tenen gravada la ruta des de la capital de l'Imperi fins a l'Estret de Gibraltar, i que es fixen entre el regnat d'August i l'inici del govern de Tiberi (de l'any 27 ane al 14 aproximadament), o l'*Anònim de Ravenna*, que data del segle VIII, entre altres documents sobre itineraris. Sembla que aquest últim recorregut estaria inspirat en obres anteriors (Roldán Hervás 1975, 111-142). També cal tenir presents evidències de camins posteriors, com els medievals, que en ocasions poden marcar traces anteriors (Magallón 1997, 544).

Un altre element morfològic de gran importància per a l'estudi de l'estructuració del territori és el parcel·lari, que no tractarem en aquest treball, però que esperem analitzar en estudis futurs. El parcel·lari permet definir ordenacions i ocupacions diverses del territori, i relacionar-les amb aquells elements del paisatge que poden configurar-ne la seva morfologia (topografia, sistemes

de rec, usos del sòl, etc.) (Lanuza i Palet 1996, 16). També és important la toponímia relacionada, o no, amb les vies (Pera 1998, 165). Així, en treballs realitzats a la Cerdanya (Aliaga *et al.*, 1998, 261-283) s'han obtingut resultats molt interessants amb termes tals com *limite*, *quadra*, *via*, *pagus*, etc. que han quedat fossilitzats en la toponímia actual, i que ens parlen de la proximitat d'una via o de límits d'algun element estructurador del territori d'època romana. Per a aquest tipus d'estudi és de gran ajut el treball realitzat per J. Coromines en el seu *Onomasticon Cataloniae* (Corominas 1989-1997).

Però no s'han d'oblidar les possibilitats que ofereixen la cartografia i la fotografia aèria per identificar traces en el territori a partir de materials antics (Arxius, biblioteques i centres cartogràfics), i més recentment gràcies a les facilitats que ofereix l'accés a les dades a través de l'ICC (www.icc.cat). Un altre factor important és la topografia per definir els traçats de les vies, així com l'existència i disposició ordenada de jaciments: trams de calçada conservats, restes d'hàbitat més o menys pròxims a alguna via i els mil·liaris o fites de senyalització que donaven la distància, la data de la seva construcció, de les seves reparacions i el nom dels còsols republicans o l'emperador que governaven en aquell moment. En el cas dels més antics de la península trobem els de Mani Sergi a Osona i Vallès (Fabre *et al.* 1982, 293-318; Molas 1982, 64; Mayer i Rodà 1986, 158-165) i els de Quint Fabi Labeó a l'àrea de Lleida (Magallón 1990, 305-306; Amela Valverde 2000a, 205). Cal relacionar aquesta prematura presència d'infraestructures romanes al nord-est de la península Ibèrica amb la important obra urbanitzadora que Roma estava portant a terme a la zona de Narbona, Gàl·lia *Transalpina*, amb la via *Domitia* i d'aquí amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), que unia la península Ibèrica i la península Itàlica per terra (Mayer i Rodà 1986, 157-165; Hermon 2000, 102-104; Castellví 2011, 23-26; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 173-174; Noguera *et al.* 2014a, 40). Tot i que la gran reforma viària serà en època d'August, es pot observar com en el període republicà hi ha un gran interès en la consolidació d'un sistema òptim per desplaçament de persones i mercaderies (Pina Polo 2011, 48). També cal tenir present que les necròpolis a les zones exteriors de les ciutats o les pròpies centuriacions poden haver fossilitzat aquesta xarxa, com succeeix a l'entorn d'*Aeso* (Isona i Conca Dellà) (Reyes *et al.* 1998, 39-59) o a l'entorn de *Barcino* (Barcelona) (Palet 1997; Palet *et al.* 2009, 106-123).

Finalment, la identificació d'aquests camins antics localitzats de diversos mètodes, s'han de corroborar a partir de prospeccions o excavacions (Moreno Gallo 2008, 193-222). Malauradament hi ha dos problemes: el fet de la dificultat d'excavació d'un camí, ja que en moltes ocasions no s'identifiquen elements que permetin la datació, juntament amb el llarg recorregut històric d'aquestes vies de comunicació. L'altra dificultat és que l'administració no

atribueix la mateixa atenció a l'excavació d'una via, que a la de qualsevol altre jaciment (Abásolo 1993, 57-62), quan aquests camins han estructurat el territori i, per tant, evidencien o potencien la possibilitat d'identificar nous jaciments i que aquests es puguin relacionar amb un context més ampli, dins de la conformació en què varen funcionar.

Per altra banda cal tenir present que Roma no menysprea l'ús dels rius com a vies fluvials, tenint present la importància del transport marítim. Així al nord-est peninsular els cursos fluvials permeten remuntar l'Ebre fins a *Dertosa* i *Cesaraugusta* (Aguarod i Erice 2008, 97-117; Diloli 2009, 145; Carreras i De Soto 2012, 321), el riu Segre fins a Balaguer, passant per Lleida (Carreras i De Soto 2012, 321-322) o el Ter des d'Empúries i fins a Girona (Casas 2007, 48; Carreras i De Soto 2012, 322). Per altra banda, les restes arqueològiques d'embarcadors permet demostrar la navegabilitat del riu Llobregat, com a mínim fins a l'actual Martorell, on enllaçaria amb la via Augusta (Núm. 2.2.1) i a les proximitats de la mansió *Ad Fines* (Izquierdo 2000, 39-53; Carreras i De Soto 2012, 322). Per últim, també s'ha documentat un embarcador romà a l'actual Besalú, el que permet afirmar també la presència de transport fluvial a través del Fluvià (Carreras i De Soto 2012, 322).

La presència d'unes vies ben documentades sigui per les fonts escrites o les restes arqueològiques clares com són els mil·liaris no descarta de la presència de camins, vies o carrerades que no han deixat petge o que aquesta és minsa, però que de ben segur es remunta probablement a la prehistòria. D'aquest últim grup, més dubtós s'ha plantejat una definició de llargs recorreguts unint treballs zonals o apunts puntuals en aquests.

En aquest cas sense voler ser exhaustius en el desenvolupament d'aquesta xarxa, es pretén que sigui prou representativa per entendre la distribució de jaciments en el territori i analitzar en aquest cas la seva ubicació en relació a la mateixa (Fig. 2).

2.2.1. Via *Heraclea*/Via Augusta

Al nord-est peninsular, sembla que ja funcionaria durant el s. IV ane sinó abans (Picazo *et al.* 1998, 296), és la prolongació de la via *Domitia* a la península Ibèrica a través del coll de Panissars (Mayer i Rodà 1990, 229; Nolla i Casas 1997, 142). Es tracta d'una de les grans arteries del món romà i ja adequada durant el període republicà (Mayer i Rodà 1990, 229). Aquesta via transcorre paral·lela a la costa durant tot el seu trajecte pel nord-est peninsular, el seu destí final és al ciutat de *Gades* (Cadis) (Magallón 1997, 542-543). Serà coneguda com a via Augusta a partir de les millores introduïdes per l'emperador August, com el pas pel coll de Portús (Picazo *et al.* 1998, 297). En el seu pas per Catalunya, en època republicana, seguia un trajecte interior, mentre que

en època d'August es fa un traçat litoral que connectava *Barcino* amb la puixant zona del Maresme (Gurt *et al.* 1997, 239-245).

Aquesta via ha estat objecte de molts estudis (Roldán Hervás 1975; Pallí 1985; Castellví *et al.* 1997) i el seu coneixement es remunta ja a les fonts escrites (Timae. 85; Plb. 3, 39, 1-3; 3, 95, 1-3; Str. 3. 4. 1-10; 4. 1. 3-6) entre d'altres, on es parla de la seva importància com a via pública i en alguns casos de les campanyes d'Anníbal o altres enfrontaments (Solana 2002, 75-102; Casas 2007, 43-49). Així aquesta via seguia un itinerari paral·lel a la costa per la depressió Litoral, des de la seva entrada pels Pirineus i fins més enllà de l'Ebre, després de creuar per *Dertosa*, tot passant per *Iuncaria*, Sant Julià de Ramis/*Gerunda*, *Sempronia/Praetorium*, *Ad Fines* o *Tarraco* (Estrada 1997, 149-156; De Soto i Carreras 2006, 181; Casas 2007, 43-46). Des d'aquí la via seguiria fins a Tortosa on creuaria l'Ebre per un pont (Str. 3. 4. 6; Izquierdo 1997, 176-182; Diloli 2009, 142) i on creuaria amb la via que seguint l'Ebre s'internava cap a la Celtiberia i remuntant el Segre arribava a *Ilerda*, via de *Dertosa* a *Ilerda* (Núm. 2.2.19). Des de *Dertosa* la via s'havia dirigit tradicionalment pel centre de la Plana de Galera, fins al gual del Sènia a través de Sant Joan del Pas, a Ulldaona (De Soto 2010, 122), però treballs més recents (Negre 2013, 215) plantegen la possibilitat que la via seguís el camí tradicional entre aquesta localitat i Godall fins a les rodalies de l'Arbolí (Ulldaona), prop d'on creuaria el riu Sènia.

Cal destacar que una de les diferències durant el període republicà, per tant potser d'origen ibèric, és el fet de seguir el riu Mugent a la seva alçada del Vallès, mentre que a partir de les reformes d'August sembla que el ramal principal transcorreria pel centre de la plana vallesana, resultant l'eix axial del període Imperial (Florez i Rodà 2014, 257), tot presentant ramals cap a tots aquells nuclis importants com passarà a partir d'August amb *Barcino* (Palet *et al.* 2009, 119-120). És una via de gran importància, com ja s'ha dit en la part introductòria d'elles vies, fet que es n'hi ha referències a la documentació sobre comunicacions viaries de l'Antiguitat; Vasos Apol·linars, Itinerari d'Antoni o a l'Anònim de Ràvena, que ens parla ja de la seva importància pretèrita (Roldán 1975, 19-160; Estrada 1997, 149-156; Casas 2007, 43-46) (Fig. 2).

2.2.2. Via de Tarraco a Ilerda

L'itinerari d'Antoni I, transcorria per la via Augusta fins a *Tarraco* i des d'aquí cap a *Ilerda*, *Caesaraugusta*, Clúnia i *Asturica Augusta* on s'escampava per Galícia en diversos ramals. Amb una orientació perpendicular a la costa i per l'interior, travessava la península d'est a oest pel nord. Així aquesta via va resultar fonamental per la conquesta de l'interior i el nord peninsular que des del segle II ane s'allargaria fins a temps d'August, i per tant la via es relaciona amb

aquesta fets (López Vilar 1990, 103; De Soto i Carreras 2006, 181). La construcció de la via per un indret és bàsicament per un condicionant geogràfic. Si ens centrem en el tram de *Tarraco a Ilerda*, s'observa com hi ha clarament tres trams molt diferenciats: El Camp de Tarragona com un plana limitada pel mar i les serralades, la Conca de Barberà com un espai més limitat i la Plana de Lleida de nou com un gran espai obert (López Vilar 1990, 103-105). Es proposa que sortint de Tarragona la via transcorria en direcció a Constantí, desviant-se de la carretera actual per darrere del Molí de l'Horta, passant per Centelles arribant fins a La Masó, on entronca amb la carretera. Des d'aquí travessa el curs del Francolí per l'històric pont del Goi, i d'aquí cap al Puig Cabrer i l'Estret de la Riba, cap a Vinaixa i Lleida (López Vilar 1990, 109). És en aquesta alçada, a l'entorn de l'actual Montblanc d'on surt la via direcció Sigarra (Núm. 2.2.15), que en altres treballs es considera aniria direcció *Iesso* (Pera 1998, 166). Més endavant, es localitza el punt on sortiria la possible via de *Iesso* i el Pirineu, via de *Tarraco a Iesso* (Núm. 2.2.14). Si ens basem en l'itinerari d'Antoni I, sortint de Tarragona cap a la zona de Vilaverd, a 17 milles de la ciutat, sembla que es podria ubicar la *mansio Septimum Decimum*. A 13 milles del punt anterior es trobaria *Ad Novas*, que es podria situar prop de Vinaixa, tot marcant el recorregut de la via. Entre Vinaixa i les Borges Blanques es va localitzar un mil·liari de Nerba (Fabre *et al.* 1985, 134; Pera 1998, 166). Així per l'espai angost de la zona de la Conca de Barberà sembla que hauria transcorregut per la l'Estret de la Riba (La Riba) seguint el Francolí i des de Vinaixa fins a Lleida (López Vilar 1990, 105-109), tot i no poder assegurar el traçat real de la via (Roig 2005, 97) (Fig. 2).

2.2.3. Via de *Ilerda* a la Celtibèria

Un cop a Lleida la via es dividia en dos, en direcció *Celsa* i en direcció *Osca*, Via d'*Ilerda* a *Pompaelo* (Núm. 2.2.4). En el primer cas, un cop la via arribava a aquesta colònia fundada per Cèsar, es dividia de nou en direcció a la Celtibèria i a la futura *Caesaraugusta* per un costat i remuntant el riu Ebre en l'altre (Roig 2005, 95 i 99).

En els moments de pau és quan si era convenient es modificaven els traçats de comunicació existent. Aquest podria ser el cas de la via de Quint Fabi Labeó que pateix una reforma durant l'últim terç del s. II ane (Amela Valverde 2000a, 205). Tot i que les vies documentades per elements materials com mil·liaris són situables a finals del s. II ane, es planteja com a mínim una estructura de penetració cap a l'interior des de inicis del s. II ane, tot i que les evidències són molt escasses o nul·les (Magallón 1990, 304-305) (Fig. 2). En el cas de la via que unia *Celsa* i la futura *Cesaraugusta* s'ha de relacionar amb l'eix de comunicacions establert entorn d'*Ilerda*. Els

mil·liaris de Quint Fabi Labeó, un localitzat segurament a Masalcoreig (Lleida) amb la milla 92 i el de Torrente de Cinca (Osca) amb la milla 95, ens parlen d'una via de llarg recorregut i que segurament no s'ha de relacionar amb *Tarraco*, sinó que s'ha volgut interpretar amb una procedència des de *Ad Fines*, probablement a Martorell, punt on la via Augusta agafa el camí cap a *Tarraco* i d'on sortiria aquest ramal directament a *Ilerda* (Mayer i Rodà 1986, 161 i 164; Lostal 1992, 15-16). Altres autors com M. Magallón (Magallón 1990, 305), vincula aquesta via directament amb la de M. Sergi, *Ausa* (Vic) i *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), de cronologia similar. Dades unes i altres de difícil confirmació a dia d'avui.

Pel que fa al destí, s'ha parlat de la Celtibèria en general, amb la futura ciutat de *Celsa*, però es planteja la possibilitat que en realitat tingués relació amb Mequinensa i les terres a l'altre costat de l'Ebre, potser en relació a l'antiga ciutat de *Otogesa* (Magallón 1990, 306), tot i que per aquest recorregut s'hauria de parlar potser més aviat de la via de *Dertosa* a *Ilerda* (Núm. 2.2.19).

El segon moment de canvi organitzatiu en les comunicacions a l'alçada de l'Ebre mitjà té lloc amb la fundació de la *Colonia Iulia Lepida Celsa* a l'any 44 ane i la seva necessitat de comunicació amb l'entorn (Magallón 1990, 307). L'element més important per les rutes que engloben *Celsa* és la construcció del pont, del que no es té data exacte però que s'hauria de relacionar amb la fundació de la ciutat i en relació a l'interior peninsular. Aquest element és important per relacionar la via de Fabi Labeó amb una direcció sud cap a *Otogesa*, no amb una reforma posterior amb *Celsa* com a nexa (Magallón 1990, 308). Amb la fundació de *Cesaraugusta* es realitza la reforma de la via que a partir d'aquest moment s'anomena via Augusta, i que des de *Tarraco* transcorre fins a *Ilerda* i cap a *Cesaraugusta* amb una cronologia de 8 ane (Pena 1986, 155-161; Magallón 1990, 308).

2.2.4. Via d'Ilerda a Pompaelo

Aquesta via transcorreria des de *Tarraco* fins a *Ilerda*, seria la mateixa definida en el punt anterior, que segueix cap a *Osca* (Pérez Almoguera 1985). Però tot seguit seguiria en direcció nord-oest buscant l'Atlàntic a l'antiga ciutat d'*Oiasso*, actual Irún (Guipúscoa), passant abans per *Oiasso* (Amela Valverde 2000a; 2011). Segons A. Pérez Almoguera es tractaria dels recorreguts 1 i 32 de l'Itinerari d'Antoni fins a l'alçada d'*Osca* (Pérez Almoguera 1985, 112), mentre que des d'aquí i fins a *Oiasso*, tot passant per *Pompaelo*, el recorregut hauria pogut ser consolidat per Pompeu Magne després de la Guerra de Sertori (Magallón 1990, 307; Amela Valverde 2000a, 202; Roig 2005, 95 i 99) i el tenim evidenciat a (Str. 3. 4. 10; Plin. Nat. 3. 29).

Des de *Ilerda* la via es segueix de forma minsa i s'ha estudiat llargament almenys el tram fins a Osca (Pérez Almoguera 1985, 111-113). Així aquesta via sortiria d'*Ilerda* cap a occident i nord, pel camí d'Alpicat i la Cerdera, passant pel pla de Raimat i seguint cap a l'actual Almacelles pel camí de "Llengua Eixuta" i un cop perdut aquest, es segueix cap a la Clamor Salada i passada aquesta cap a l'antic camí d'Esplús fins a Castellar, on A. Pérez Almoguera situa la mansió de *Mendiculeia*, tot i que altres autors la situen a Binèfar o Las Pueblas (Fuster Mendiola 1990, 210), a Esplús es troben blocs ben retallats marcant la via (Pérez Almoguera 1985, 125-129). Des d'aquí, amb la troballa d'un mil·liari a Binaced, es situa l'itinerari per aquesta zona seguint el riu Cinca cap al nord, tot conservant restes de paviment i altres. Per el camí de l'ermita de l'Alegria pròxima a Monzó s'arriba en el punt on ubica la *mansio* de *Tolous*, seguint el camí cap al nord (Pérez Almoguera 1985, 129; Fuster Mendiola 1990, 210 i 214). Per passar el Cinca, sembla que la opció més factible seria per davant del serrat de l'Alegria on hi hauria hagut un pont, tot i que ja des d'antic sembla que hauria canviat a l'alçada de Castejón del Puente, emprant en el primer pas les barques, així el segon estaria en un lloc més adequat i que serviria per altres vies (Pérez Almoguera 1985, 129-130). Per alguns autors el pas per Castejón del Puente es distància molt de la via ben localitzada, tot i que sembla el més factible (Fuster Mendiola 1990, 213). Així més enllà del pas de l'Alegria la via seguiria fins a 4 km de Selgua. Per la seva part des de Castejón del Puente la via arribaria a Selgua des el nord (Pérez Almoguera 1985, 130). Des de Selgua la via seguiria el camí de Morilla o de la Serreta, a uns 5 km s'arriba al que A. Pérez Almoguera considera la *mansio* de *Caum* (Pérez Almoguera 1985, 131), mentre que altres autors situen aquesta *mansio* entre Berbegal i Ilche (Fuster Mendiola 1990, 211-212). Des del camí de Morilla o de la Serreta seguint en línia recta s'arriba al camí de Santa Àgueda, en bon mesura abandonat fins a l'alçada de l'ermita del mateix nom, al arribar al canal de Terreu el camí segueix encara 300 m, travessant la carretera de Monzó, fins arribar a l'antic camí de Berbegal a Fornillos, molt alternat per la construcció del Canal. El camí segueix fins als peus de Berbegal paral·lel a la carretera i des d'allà cap a La Perdiguera creuant el poble sense perdre la recta durant 2 km. La via baixa bruscament retallada a la roca i manté blocs a costat i costat en alguns trams, paral·lel a la carretera antiga, arribant finalment al cementiri de Pertusa i d'allà cap al sud, cap al poble, per buscar el millor lloc per creuar el riu Alcalandre, on a A. Pérez Almoguera li sembla localitzar les bases d'un pont romà al costat del contemporani (Pérez Almoguera 1985, 132-133). Un cop passat el riu la via segueix en direcció Salillas, perdent la via en alguns trams es recupera al connectar amb el camí de la Sardeta de Arriba, avançant força recte fins al riu Guatizalema, aproximadament a 1 km al sud del poble del Pueyo de Fañanás (Pérez Almoguera 1985, 133-134). Al creuar el riu, per un possible pont, tot i factible sense, el camí segueix el marge esquerra aproximadament 1 km., quedant a 1,5 km al nord d'Argavieso, en direcció a Alcalà del Obispo

on pren la direcció nord-est fins arribar al riu Botella on no fa falta cap pont per passar. Al passar el camí s'acosta a la carretera d'Osca a Selgua d'on de nou es separa fins arribar a un indret anomenat "Señorio Valdoneta" on el terreny és força elevat, seguint en diversos trams carrils marcats al terra. Tot seguit el terreny baixa bruscament fins a la plana d'Osca, o es recupera un camí en línia recta als anteriors fins arribar al poble de Bellestar fins arribar fins al riu Flumen, on no s'ha trobat pont, però si la prolongació del camí ben tallat a l'altra extrem, tot seguint fins al riu Isuela. Aquest segon riu es creua per un pont modern, sense localitzar els vestigis antics. Aquest camí passa pel santuari de Salas i d'aquí fins a la ciutat d'Osca (Pérez Almoguera 1985, 134-135) (Fig. 2).

Així per aquesta via s'han donat dos recorreguts, passant per *Cesaraugusta* que seria una altra, o transcorrent en direcció nord-oest de forma directa cap al mar Cantàbric (Amela Valverde 2000a, 201-208; 2011, 119-128), opció que considerem més factible al tractar-se se'ns dubte d'una via republicana i tenint en compte que la preponderància de *Cesaraugusta* nos serà efectiva fins unes dècades més tard (Magallón 1990, 308). Així sortint d'Osca la via transcorreria en direcció cap a *Cesaraugusta* per *Bortina* on es desviaria cap a Segia, on entroncaria mb la via dita de les "Cinco Villas", continuat per *Tarraga*, *Cara* i *Pompaelo* fins a *Oiasso* (Amela Valverde 2000a, 203; 2011, 119-128) o em petites variacions com de *Segia* directament a *Tolous* com indica M. Magallón (1987, 107-108 i 154). El que donaria una xifra aproximada als 2400 estadis (444 km) que indica Estrabó (Str. 3. 4. 10).

Parlar de la construcció de la via es fa gairebé impossible i aquí A. Pérez Almoguera (1985, 137) diu que és millor parlar de vies antigues que vies romanes. En aquest sentit amb molta seguretat totes o la majoria tindrien un origen preromà, sent preparades pel trànsit rodat o pavimentades en una etapa posterior en les successives reformes. El que sí sembla és que la via de *Tarraco* a *Pompaelo* passant per *Ilerda* i *Osca*, seria de les primeres que van utilitzar els invasors romans per penetrar a l'interior peninsular, ja construïda durant la república, durant el segle II ane i parcialment l' I ane (Pérez Almoguera 1985, 137; Amela Valverde 2000a, 204-205), per això no té sentit que transcorri per terres més al sud i per una *Cesaraugusta* inexistent si la intensió és assolir l'extrem del Pirineus entre Hispània i Aquitània.

El principal problema cronològic d'una via és els pocs indicis que ens aporten excepte els mil·liaris, els quals no s'hauria utilitzat fins a l'època dels Grac. A més aporten diverses èpoques per les reformes i refaccions de les mateixes. En aquest sentit a A. Pérez Almoguera (1985, 137), li sembla que aquesta via s'hauria de remuntar fins a època de Sertori en el seu tram fins a Osca, al recordar que els principals bastions del mateix estarien a *Osca*, *Calagurris* i *Ilerda*, amb la

necessitat d'uns ràpides comunicacions entre elles. Per altres autors com M. A. Magallón (1990, 304-307) o L. Amela Valverde (2000a, 206; 2011, 120) potser s'hauria de remuntar la cronologia d'aquest primer tram *Tarraco-Osca* fins al segle II ane, igual que *Ilerda-Celsa* i *Ilerda-Tarraco* o fins i tot el traçat de d'*Osca* a *Pompaelo* (Sayas i Peréx 1987, 588). Per la seva part el tram més enllà de *Pompaelo*, fins a *Oiasso*, es podria situar durant el govern de Pompeu, post Guerra de Sertori. Així tot aquest territori té una clara relació amb la Guerra de Sertori i amb el conflicte entre Cèsar i els pompeians, amb ciutats tant significatives com *Osca* o *Pompaelo* (Magallón 1987, 108 i 144). Es pot intuir doncs un reforma de Pompeu de tota aquesta zona per millorar la relació amb un entorn propompejà i per tant propagandístic cap als seus clients i partidaris, almenys en l'extrem nord de la via (Amela Valverde 2000a, 205). Ara bé, és evident una certa decadència de la part nord de la via d'una forma ràpida, amb la preeminència de la ciutat augustal a la Vall de l'Ebre i el canvi de necessitats. En època Imperial, sembla que la via per l'Ebre i els Monegros per *Caesaraugusta* seria molt més ràpida i que alguns investigadors situen també en cronologia republicana (Pérez Almoguera 1985, 137; Magallón 1987, 108-110; Amela Valverde 2000a, 205), seria la via que transcorreria per *Celsa* (Magallón 1990, 307).

En època de pau la via eminentment militar d'*Osca* passaria com totes a convertir-se en un camí comercial per arribar a *Tarraco*, enviant amb molta seguretat blat per la riquesa d'aquests territoris (Pérez Almoguera 1985, 137; Magallón 1987, 110-111 i 144; Amela Valverde 2000a, 205-207). Sabem pel mil·liari de Binaced que la via va ser refeta en època de Galiè (260-268) en època de les invasions franco-alamanas, però de nou es fa difícil precisar el moment del seu abandó, ja que alguns trams han arribat fins als nostres dies o han estat aprofitats per les carreteres modernes. Tot i així, amb el Baix Imperi amb la pèrdua d'importància del moviment de mercaderies amb l'autoavituallament local o regional, i durant l'alta edat mitjana aquestes vies de llarg recorregut perdrien el seu sentit d'existir i el seu manteniment estatal (Pérez Almoguera 1985, 137).

2.2.5. Via des de la via *Heraclea/Augusta* cap a *Ilerda* sense passar per *Tarraco*

Es tractaria doncs d'un petit eix per facilitar l'accés des de la via *Heraclea/via Augusta* (Núm. 2.2.1) cap a l'interior peninsular per *Ilerda* sense haver de passar per *Tarraco* (Palet 2003, 217; De Soto i Carreras 2006, 181). Així a l'alçada de l'actual Vilafranca la via es bifurca travessant l'interior del Penedès a través del Coll de Santa Cristina i assolint el pla de Tarragona, arribant en línia recta fins a Fontscaldes. En aquest punt remunta el Francolí en direcció Montblanc i des d'aquí cap a *Ilerda* per la via provinent de *Tarraco*, via de *Tarraco a Ilerda* (Núm. 2.2.2). Aquest

antic camí, possiblement d'origen preromà, és conegut a la cartografia com a camí de Montblanc a Vilafranca del Penedès. Aquest tipus de ramals eren una manera d'afavorir el trànsit pel territori (Palet 2003, 217) (Fig. 3).

2.2.6. Via *Annia*

tradicionalment s'ha anomenat via del Capsacosta o via *Annia*. Es tracta d'una via coneguda d'antic però parcialment, algunes de les referències es remunten al segle XVII (Pujades 1829-1832). Sembla que la via s'iniciaria a pocs metres al nord-est de Figueres, a l'antiga *luncaria*, tot travessant la ciutat es dirigeix al sud-oest, en part seguint la carretera d'Olot. A partir de Vilafant el camí es desvia lleument cap al sud i es dirigeix en línia recta cap a Espinavessa i Crespià entroncant amb el camí procedent d'Empúries (Casas 1983, 18-22; Magallón 1997, 544).

Així el camí principal sorgeix d'Empúries i segueix fins a Cinc Claus en zig-zag aprofitant l'afiorament de la roca. Des d'aquest punt segueix camí a Viladamat i Ventalló en línia recta fins a Vila-robau, des d'aquí tot seguint la vora dreta del Fluvià arriba fins a Sant Miquel, trobant-se la Via Augusta (Núm. 2.2.1) que es segueix fins a Sant Mori. Des d'aquest punt el camí es devia cap a l'oest per anar a Parets d'Empordà passant a prop de Vilaür, Calabuig i Bàscara, i més enllà Parets i Esponellà, on no es conserva el camí antic o no s'ha localitzat. Un cop travessat el Fluvià i poc abans de connectar amb el ramal procedent de *luncaria* el camí es recupera (Casas 1983, 18-22; Busquets 1996, 91).

Un cop units els camins segueixen el línia recta per la riba esquerra del Fluvià cap a Besalú on creuava el riu i avança cap a Argelaguer, Sant Jaume de Llierca i Castellfollit de la Roca. Poc abans d'aquest poble la via creua el Fluvià i el Toronell i segueix cap a Sant Joan les Fonts, Lloc Alou i la Vall de Bianya. Des d'aquest punt prossegueix per Hostalets de Sant Salvador i comença a pujar el Capsacosta, en tot aquest tram s'aprecien restes d'empedrat original. També a partir de l'ascens s'observen obres d'enginyeria importants tot arribant a Sant Pau de Segúries (Casas 1983, 18-22; Busquets 1996, 91).

Des de Sant Pau i fins poc abans d'arribar a Camprodon, el camí es segueix amb facilitat, tot i l'estat per l'ús continuat i les reparacions recents. A uns 2km de Camprodon la via es troba amb la carretera actual fins a la localitat. Des de Camprodon fins a Coll d'Ares, la via presenta les mateixes refaccions esmentades anteriorment, discorrent gairebé en línia recta pel vessant est de la muntanya en direcció la capella de Santa Margarida i fins a Prats de Molló per trobar-se

amb el riu Tec que segueix fins a Voló i la via *Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1) (Casas 1983, 25-26; Busquets 1996, 91) (Fig. 2).

És una via interior que va a trobar la costa gironina. Així unia territoris productius a e caràcter agrícola la zona de l'Empordà i el contacte amb les principals poblacions de la zona com *Gerunda* o *Emporiae*, però sobretot s'ha de tenir en compte la importància de les mines de plata i ferro de Rocabruna i Bassegoda, que fins i tot s'utilitzen en l'edat mitjana i moderna (Casas 1983, 26-28; Picazo *et al.* 1998, 298; De Soto i Carreras 2006, 181). Per altra banda J. Casas observa que la gran inversió en construir la via, podria fer pensar la seva vinculació militar, que ell en el moment de realitzar el seu treball no observa (Casas 1983, 26-27) i que més tard recuperen, almenys per el seu origen P. De Soto i C. Carreras (2006, 181).

En relació a aquesta via hi ha diversos camins secundaris, especialment entre els centres miners i la via, però el més important de tots ells és el que es desvia d'ella a la zona del Lloc Alou i es dirigia a la Vall de Ribes seguint el curs del riu per Riudaura i Ripoll. En aquest punt es trobava la via que transcorria per la plana de Vic per *Auso* i la costa, o cap al nord en direcció la Cerdanya i *Iulia Libica*. Un segon itinerari, gairebé paral·lel al primer, passant pel Coll d'Ares seguia la Vall de Ter des de Sant Pau de Seguries fins a Ripoll on de nou es trobaria amb la via nord sud esmentada (Casas 1983, 29-30; Cardona 2000, 99). Un altra ramal sortiria des de la Vall de Bianya fins a Sant Joan de les Abadesses, però en tot cas aquest seria molt secundari (Casas 1983, 29-30).

2.2.7. Via Transversal prepirinenca

Es tracta d'una via que creuaria de forma transversal i d'est a oest el territori interior de l'actual Catalunya, Des de segurament el Coll d'Ares, Ripoll, Berga i Solsona per enllaçar amb la Vall del Segre, segurament amb un caràcter militar molt primerenc (Tarradell 1978a, 250). Altres autors consideren que s'hauria de situar la via en relació a *Auso*, al nord d'aquesta, cap a l'actual Ripoll i cap a *Ilerda* passant per Berga, Solsona i Ponts (De Soto i Carreras 2006, 181; Carreras i De Soto 2012, 316).

Des d'aquí es creu que el camí seguiria o embrancaria segurament amb la via de *Tarraco* a *Pompaelo* pel Prepirineu d'Osca, probablement a l'alçada d'Esplús (La Llitera). Cal tenir present que a l'alçada de Castelló de Farfanya, Algerri i Alfarràs, cap al sud, s'ha localitzat un tram fossilitzat de la via romana Menàrguens-Albesa (La Noguera, Lleida), que ens indica la presència

d'altres vies i camins en el conjunt de la geografia del nord-est de la *citerior* (Rovira i Marí 1998, 193-195).

Aquesta via seria de gran importància, creiem en els primers moments i es recull de les idees del Prof. M. Tarradell, creant realment un eix transversal est-oest pel Prepirineu (Tarradell 1978a, 250), cosa que en posterioritat han defensat altres autors (Mayer i Rodà 1990, 230; Cardona 2000, 99; Carreras i De Soto 2012, 316; Padrós *et al.* 2016, 119) (Fig. 2).

2.2.8. Via de Mani Sergi i Via del Congost

2.2.8.1. Via de Mani Sergi

Es tracta d'una via amb llarga tradició històrica demostrada per la recuperació de diversos mil·liaris descoberts en el seu recorregut, amb una cronologia com a mínim d'època republicana tant pel cas de la via de Mani Sergi (110 ane) (Fabre *et al.* 1982, 293-318; Molas 1982, 64; Mayer i Rodà 1986, 158-165). El que sí està clar és que la via de *Mani Sergi* (s. II i I ane) presenta el seu mil·liari de la primera milla a Santa Eulàlia de Riuprimer. Posteriorment la via passarà pel Congost (a partir del segle I ane), cap al territori del Vallès. Per tant és clarament una via que uneix els territoris pirinencs amb les poblacions costaneres, i amb un origen militar (De Soto i Carreras 2006, 181). En base a la troballa de diversos mil·liaris i fragments de calçada conservada (Fabre *et al.* 1982, 293-318; Mayer i Rodà 1996, 99), així com a partir de documents medievals i posteriors (Ordeig 1982, 387-400; Albareda 1983, 39-46), es pot parlar de la possible l'existència de dues vies romanes que comunicaven la plana amb la costa del Maresme i del Barcelonès, pel sud, i amb França vers el nord, al connectar a l'alçada de Caldes de Montbui i Santa Eulàlia de Ronçana, vers la zona del Maresme (Sala 1966; Florez i Rodà 2014, 251) (Fig. 4). Aquest recorregut cap a las costa presenta dos itineraris: en primer lloc a través de Centelles, Sant Miquel del Fai cap a Caldes de Montbui i Santa Eulàlia de Ronçana, i creuant el Vallès vers la Costa del Maresme i cap a *Tarraco*, o per la zona de Collsuspina (Molas 1982, 63-64 i 69; Padrós 2010a, 234 i 239).

2.2.8.2. Via del Congost

Pel que fa a la via del Congost, que es creu ja utilitzada a partir del segle I ane (Lostal Pros 1992, 14; De Soto i Carreras 2006, 181; Florez i Rodà 2014, 254-255). Aquesta via amb origen en els Pirineus del Ripollès i la Cerdanya, potser amb un altre nom, per on es podria assolir el Coll de la Perxa i en relació la via del Segre (Núm. 2.2.17) o pel Coll d'Ares en relació a la via Transversal prepirinenca (Núm. 2.2.7), baixaria segurament pel Ter assolint *Auso* o abans de la seva fundació

la zona planera. Des d'aquest punt la via transcorria pel centre de la plana, resulta més directe travessant el pas del Congost pel Vallès cap a *Barcino* (Padrós 2010a, 240-242) o per la dita via de Parpers cap a la zona del Maresme i *Iluro* (De Soto i Carreras 2006, 183 i 186), tot creuant la via *Heraclea*/Augusta (Núm. 2.2.1) (Fig. 4).

2.2.9. Via de Colluspina, riera de Rajadell i riu Sió

Com a mínim des de la població de Tona i separant-se de la via de Mani Sergi en direcció a l'oest, per Colluspina (Molas 1982, 63-64 i 69; Padrós 2010a, 234 i 239), aquesta via o camí agafaria una curs natural cap a l'interior de l'actual Catalunya tot seguint a grans trets l'itinerari de l'actual N-141c per Moià, Calders, Sant Fruitós del Bages i fins a la plana del Bages, a l'actual Manresa. Des d'aquí sembla que el camí seguiria per la riera de Rajadell, per on transcorre l'actual eix transversal (C-25). En el camí per aquesta riera es coneixen dues importants vil·les, la de Boades i la de Rajadell, que confirmen la romanitat d'aquesta via natural (Pera 1998, 167). Finalment s'arriba a la zona de Prats de Rei (*Sigarra*) i Calaf, un important encreuament de camins cap als Pirineus, l'interior i la costa (Pera 1998, 165-167; De Soto i Carreras 2006, 181; Salazar 2012, 92-979), el mateix que deu succeir als contorns de l'actual Manresa.

Des de *Sigarra* el camí transcorreria per la carretera principal direcció Calaf, on hi ha un segon camí a mà esquerra que s'ha anomenat tradicionalment camí de Guissona per Sant Martí Sesgeioles i tot seguit per el pla de Verdiguers direcció nord-oest fins a la masia dels Hostalets i Vicfred. Des d'aquí, com a mínim aquest camí assoliria *Iesso* (Pera 1998, 167; De Soto i Carreras 2006, 181). Prolongant aquest possible camí, en direcció est-oest, assolint la vall del riu Sió al sud-oest de *Iesso*, s'assoleix l'alçada de l'actual Balaguer la desembocadura d'aquest afluent del Segre on entroncaria precisament amb la via d'aquest mateix nom, via del Segre (Núm. 2.2.17) (Fig. 2 i 5).

2.2.10. Via del Lluçanès

Podria respondre a una via que sortiria d'*Auso* per l'oest, pel carrer de La Ramada, on en època medieval hi havia una de les portes de la muralla. Intramurs de la ciutat medieval, en les excavacions de les cases de Can Calderó i Els Arcs (excavacions realitzades el 2006), aparegueren ceràmiques romanes del període imperial i tardà, i en el primer dels jaciments també diversos enterraments tardoantics (Padrós 2010a, 243), tot i que pot ser un camí precedent. Des d'aquest punt la via seguiria un recorregut est-oest cap a ponent passant a prop de la casa Fontcoberta, on han aparegut restes romanes, i des d'aquí, seguint aproximadament l'itinerari de l'actual C-

25 i més tard de la nova C-154, pujaria els pendents del Serrat Vermell fins a trobar-se amb el camí de Permanyer, nord-sud (Padrós 2010a, 243). Es creu que des d'aquest punt la via/camí podria anar a cercar el torrent d'Olost i resseguir-lo fins arribar a les immediacions del jaciment de **Puig Ciutat** (Núm. 37), en direcció sud, i des d'allà amb la unió amb la riera Gavarresa fins arribar al pla del Bages i segurament a la via de Colluspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) (Fig. 5).

2.2.11. Via Llobregat – Cardener

Una antiga via seria aquella que relacionaria la costa segurament també des de *Ad Fines* cap a l'interior central de Catalunya (Bages, Berguedà i Solsonès), a través de l'eix dels rius Llobregat-Cardener. Es considera que l'antiguitat d'aquesta ruta es pot fer arribar a la prehistòria, com moltes de les definides en aquest recull, ja que per el Cardener passa el camí de la Sal (Pera 1998, 167). Es creu que de nou aquesta via es relacionaria amb vies est-oest, com la via de Colluspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) a l'alçada de l'actual Manresa i l'anomenada via Transversal Prepirinenca (Núm. 2.2.7) segurament a l'alçada de Solsona (Fig. 2).

2.2.12. Via de Rhode a la via Heraclea

A diferència de les vies anteriors, aquesta presenta un recorregut molt inferior, però no deixa de tenir una importància rellevant al connectar la ciutat de *Rhode* amb la via principal del territori, la *Via Heraclea* (Núm. 2.2.1), camí anterior als romans i que unia la costa amb l'interior indígena, especialment durant el s. III ane, en el cas de Roses (Casas 2007, 47) (Fig. 6), ja que la ciutat fou abandonada cap al 195 ane després de la campanya de Marc Porci Cató (De Soto i Carreras 2006, 181).

2.2.13. Via Emporitana

Aquesta via, com l'anterior, es de llargada limitada, però molt important, al unir l'antiga colònia grega amb el seu port i la zona de *Gerunda* amb centres productors, funcionant com a centres de distribuïdors de l'excedent (Casas 1981, 67-67; De Soto i Carreras 2006, 181). Es tracta d'un camí anterior als romans, camí d'Empúries, que relacionava els pobles indígenes amb el port grec i amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), element que s'hauria de considerar normal entre els centres costaners i l'interior, relació de ports amb un rerepaís relativament proper i molt productiu (Picazo *et al.* 1998, 297; De Soto i Carreras 2006, 181; Casas 2007, 47). A més, les paleodesembocadures del Ter i el Fluvià a banda i banda de la badia emporitana suposaven dos eixos fluvials de gran importància (Picazo *et al.* 1998, 297).

El camí partiria de la via *Heraclea*/*Augusta* (Núm. 2.2.1) a l'alçada de Medinyà tot passant el Ter i seguint fins a Sant Martí Vell i Cruïlles on creuaria pròpiament amb el dit "Camí d'Empúries" que no sabem cap on transcorria cap al sud. En direcció nord el camí prossegueix cap a l'actual Canapost passant per les importants pedreres dels Clots de Sant Julià. D'aquí la via passaria per Ullastret i Serra Daró i des d'aquí passant pel costat de Montgrí fins a Empúries (Casas 1981, 67) (Fig. 6).

En relació a la ciutat d'*Emporion*/*Emporiae*, s'identifiquen altres camins o vies de reduïdes dimensions com la via Emporitana o *Iuncaria* (Núm. 2.2.13) des de l'actual Figueres fins a Empúries passant propera a Roses (Casas 1981, 67; Picazo *et al.* 1998, 297), així com altres itineraris diferents a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) que creuarien els Pirineus per altres passos, com el coll de Banyuls o el coll del Pal, molt ben documentats en el període medieval (Ponisch 1985, 96-106). Aquest camí es podria relacionar doncs des de la costa i fins a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), més enllà per la via *Annia* (Núm. 2.2.6) cap a la via Transversal Prepirinenca (Núm. 2.2.7) fins a la zona de Lleida i l'interior peninsular com un camí natural i de cronologia incerta, precedent sense cap dubte a la presència romana. Aquest camí seguiria el curs del Ter per la seva riba esquerra i des d'un punt indeterminat, probablement més enllà de l'entrada del Ter a la plana (Rocafiguera 1995, 135-137). Des d'aquest punt la via podria seguir diversos camins, cap al sud, nord o l'oest.

2.2.14. Via de *Tarraco* a *Iesso*

El mil·liari d'època de Claudi (*CIL.* 2. 4929) localitzat prop de la vil·la romana dels Palaus, terme municipal de Guimerà és la única evidència epigràfica d'una possible via per l'entorn de *Iesso*. El mil·liari marca la milla 218, el que suposen 323 km⁴ (Pera 1998, 166). Alguns autors (Fabre *et al.* 1985, 133) relacionen aquest mil·liari amb una via *Ad Fines a Ilerda* sense més precisió. Altres autors (Pera 1998, 166; De Soto i Carreras 2006, 181) relacionen aquest mil·liari amb una via que comunicava la costa de Tarragona amb l'extrem de la *citerior* als Pirineus. Però des d'aquí o s'està d'acord amb l'itinerari marcat. Per nosaltres la via des de *Tarraco* aniria direcció *Ilerda*, la via de *Tarraco* a *Ilerda* (Núm. 2.2.2) fins a Montblanc, des d'aquí una via aniria direcció *Sigarra* (Núm. 2.2.15), mentre que per anar a *Iesso* es seguiria fins a l'alçada de la Floresta i els Omellons pel Coll Roig i des d'allà per les proximitats de Maldà on connectaria amb el ramal cap a la via de *Tarraco* a *Sigarra* (Núm. 2.2.15). Seguint cap al nord prop de Tàrrega el camí transcorreria per la plana d'Urgell assolint la ciutat de *Iesso* sense més precisió, seguint en aquest segon tram

⁴ Tenint present que cada milla resulti de 1.481 m.

l'itinerari marcat per J. Pera i altre investigadors (Pera 1998, 166; De Soto i Carreras 2006, 181). Com en els casos anteriors unint la costa amb un interior productiu (De Soto i Carreras 2006, 181) (Fig. 3).

2.2.15. Via de Tarraco a Sigarra

Pel que fa a la ruta entre *Tarraco* i *Sigarra*, es creu que a l'alçada de Montblanc, com proposen alguns investigadors (Pera 1998, 166; De Soto i Carreras 2006, 181), el camí seguirà el curs fluvial del riu Anguera fins a Sarral i d'aquest indret fins a Rocafort de Queralt, les Piles de Gaià i Santa Coloma de Queralt. En aquest punt sortiria el Ramal que per la vall del Riu Corb i en direcció est-oest arriba fins a Guimerà (Pera 1998, 167) i la via de *Tarraco a Iesso* (Núm. 2.2.14). Ara bé, des d'aquí sembla que la via podria transcorre en direcció a l'actual Sant Martí de tous i arribar a les immediacions del que avui és igualada fins a la via de *Ad Fines* a Ponts (Núm. 2.2.16) i des d'aquí a *Sigarra* (Fig. 3).

2.2.16. Via de Ad Fines a Ponts

Aquesta via, com en molts casos, segueix el recorregut dels rius. En aquesta ocasió es creu plausible que des de *Ad Fines* el camí transcorre tot seguint el riu Anoia. Vindria per la vil·la romana de l'Espelt, a la conca d'Òdena (Enrich *et al.* 2008, 216), passant per el pla de Rubió, la riera de Serra Morena, Sant Pere de Copons i l'església romana de Sant Pere de Colomats (Salazar 2012, 89). Des d'aquest punt, seguint la carretera C-1412, s'arriba al nucli de Sant Pere Desvim i des d'aquí camí de *Sigarra*. Cal destacar que la zona de *Sigarra* resulta important des d'un punt de vista estratègic i de control, al trobar-se en una partició d'aigües amb la capçalera dels rius Llobregós, la riera de Rajadell, el riu Anoia o el riu Sió, que responen a la confluència de diverses rutes (Pera 1998, 167).

Des de la zona de Calaf un camí transcorreria segurament seguint la C-1412a, a partir de les restes recuperades a Castellfollit de Riubregós (Salazar 2012, 92-97), per Biosca (Pera 1998, 168) unint-se probablement a la via del Segre (Núm. 2.2.17) a l'alçada de l'actual Ponts (Fig. 3).

2.2.17. Via del Segre

A l'interior també arribava probablement una via de més enllà dels Pirineus pel Coll de la Perxa (França), i seguint el riu Tet fins a les immediacions de *Ruscino* i la via *Domitia*. D'aquesta via no en parlen les fonts escrites però sembla hauria estat la ruta utilitzada per les grans expedicions

que volien creuar els Pirineus per l'interior, de les que alguns autors relacionen les d'Anníbal (218 ane), Sertori (83-82 ane), Cèsar (49 ane), sense indicar explícitament el pas per aquest camí (Padró 1984, 61). Un altre cas diferent és el rei visigot Wamba que quan l'any 672 ha de sufocar la revolta del duc Pau a la regió Narbonesa fa seguir a un dels tres cossos del seu exèrcit el camí de la Cerdanya per recuperar *Libia* i *Sardonia* (Padró 1984, 61; Magallón 1998, 550).

Així la via des de *Ruscino* seguint el *Tet* i fins a *Ilerda* seguint el Segre es coneix sobretot per les restes arqueològiques que l'acompanyen per tota l'àrea, la presència de *Iulia Libica* i per la certesa del pas del Coll de la Perxa des d'abans de l'arribada dels romans (Padró 1984, 61-62). Així es considera que la via resseguiria el Tet per la riba esquerra, creuant-lo pel pont Roig o les immediacions i resseguint des d'aquest moment per l'esquerra el Jardó, afluent de l'anterior. A mig camí entre la Cabanassa i la Cassanya es troba amb el tren Groc que s'ha construït damunt la via i tot seguit s'arriba a la Cabanassa. Un cop passat el poble i en direcció Sant Pere dels Forcats, es creua el riu Jardó en direcció el Coll de la Perxa que creua, element de clara arrel llatina (Aliaga *et al.* 1998, 263). A partir del Coll Rigat la via es converteix en el camí de Montlluís o de la Seu, més difícils de seguir pel seu ús gairebé contemporani, fins arribar a la població de Sallagosa, on es creua el Segre, i fins al terme de Llúvia. Un cop allà i sembla creuant per fora de la ciutat, la via transcorre fins a Oncés on es creua de nou del Segre i des d'aquest punt seguint el camí Ral s'enfila a Puigcerdà, indret d'origen medieval però central geogràficament parlant. Des d'aquest punt en direcció oest es troba el riu Querol, passant a l'altra riba a l'alçada de les cases de Sant Martí d'Arabó, seguint en direcció oest-sud-oest en paral·lel a la carretera Lleida a Puigcerdà. Un cop passat Bolvir la via i camí Ral segueix una línia recta fins a l'estret d'Isòvol, on s'uneix a l'actual carretera (Padró 1984, 65-72). La via passa al costat esquerra del riu Segre segurament on es troben les ruïnes del pont del Diable d'origen medieval i segueix fins el pont del Bar on trona a creuar seguint el recorregut fins a l'actual Seu, en molts casos per l'actual carretera. Tot sortint cap al sud prop de Castellciutat i cap als congostos dels tres Ponts. Arribant a l'altura del Coll de Nargó, on es bifurcaria també la via del Segre per assolir la ciutat d'Aeso (Isona) (Padró 1984, 72-77). Des d'aquí la via assoleix la zona de l'actual Ponts tot seguint el Segre. En aquest indret arribaria una via per la vall del Llobregós, provinent de *Sigarra*, que respon a la via de *Ad Fines* a Ponts (Núm. 2.2.16), on també s'uneix la via transversal prepirinenca (Núm. 2.2.7). Seguint de nou el Segre el camí arriba a la zona d'Artesa de Segre, i des d'aquí potser fins a l'alçada de l'actual Camarasa on als contorns del turó de **Monteró 1** (Núm. 5) o a l'alçada de l'actual Balaguer travessaria a l'altra riba del Segre (Caes. *Civ.* 1. 37-41) on creuaria amb la via provinent de les proximitats de les terres ausetanes per via de Colluspina,

riera de Rajadell i riu Sió (Núm. 2.2.9). Finalment després d'aquest nou creuament de camins la via del Segre ja transitaria per la riba dreta del riu fins assolir la ciutat d'*Ilerda* (Fig. 2).

2.2.18. Via d'Aeso

Sembla que des del Segre, potser proper al que avui és Artesa de Segre, seguint en part el riu Montargull. Tot pujant fins al Coll de Comiols i fins a Benavent de la Conca i des d'aquí ja fins a Isona. Posem aquest itinerari però no vol dir l'únic, potser el més probable per senzill, però tenir present el camí seguint el Segre riu amunt, per Coll de Bóixols i Coll de Nargó (Dupré 1983, 405; De Soto i Carreras 2006, 180), en relació més enllà a la via del Segre (Núm. 2.2.17) (Fig. 2 i 5).

2.2.19. Via de Dertosa a Ilerda

També cap a l'interior transcorria la via que des de *Dertosa* i seguint l'Ebre arribava a *Ilerda* i la seva bifurcació de camins (Dupré 1983, 399; De Soto i Carreras 2006, 181). Es podria relacionar doncs amb la citada per Estrabó (Str. 3. 4. 10) en direcció al sud cap a l'Ebre, potser en relació amb la via cap a Mequinensa (Magallón 1990, 305), tot i que de difícil relació. En aquest sentit es creu que es seguiria l'Ebre fins a l'alçada de Gandesa on una via endinsaria cap a Calaceit i l'interior peninsular, mentre que l'altra seguiria camí de Flix, Maials, Torrebeses, Alfés i Lleida (De Soto i Carreras 2006, 180), sense més dades. Ara bé, no cal descartar el fet que l'Ebre és navegable riu amunt i això facilitaria l'arribada per riu passant per *Dertosa* i *Ilerda* seguint l'Ebre i el Segre i cap a la Celtibèria (Fig. 2).

2.2.20. Consideracions finals

En qualsevol fase històrica és important l'impacte dels camins en el paisatge i en l'organització dels territoris (Picazo *et al.* 1998, 300), en la majoria dels casos procedents de fases anteriors. Així en el cas de la xarxa viària romana una de les seves principals virtuts, a part de facilitar el moviment de les persones i la creació de riquesa a través de comerç, era la mobilització i desplaçament ràpid de l'exèrcit cap al punt on fos necessari. Els antics camins, així com les vies de comunicació romanes, van esdevenir importants a Hispània per dos motius: un d'inicial de caràcter militar i de conquesta i un de posterior amb l'estabilització del territori relacionat amb el comerç i l'explotació del territori (Casas 1981, 63). Els sistemes de camins constitueixen la xarxa d'interconnexions per la qual es difon la pauta d'assentaments. Poden considerar-se com a corredors que transmeten informació, per tant la difusió d'idees, innivacions i diversos tipus de variables sociopolítiques (Picazo *et al.* 1998, 296).

Per tant la xarxa viària queda clarament marcada per dos grans recorreguts paral·lels a la costa en la via *Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1) i la via o eix transversal pel Prepirineu (Núm. 2.2.7), mentre que es detecten una sèrie de vies que en sentit perpendicular creuarien aquestes vies i arribarien al mar. Aquests itineraris acaben configurant una xarxa en disposició triangular cobrint la major part del país, tot i evitant els principals elements geogràfics que limiten la comunicació (De Soto i Carreras 2006, 181-182).

2.3. La ciutat al nord-est peninsular durant el s. II a I ane

El nord-est peninsular és el primer territori ocupat per Roma a la península Ibèrica, a partir del 218 ane, amb el desembarcament a Empúries de Cneu Corneli Escipió (Liv. 21. 60). Així aquests dos primers segles de la implantació romana en el territori s'han d'entendre en relació a tres períodes d'estrès bèl·lic (225-175 ane, 125-70 ane i 50-25 ane), que es defineixen respectivament amb la Segona Guerra Púnica i enfrontament amb pobles indígenes, es guerres celtibèriques, la crisi cimbria i la Guerra de Sertori i finalment la Guerra Civil i el final de la república (Noguera *et al.* 2014a, 31-32) i com es planteja en el capítol 3 del context històric, que emmarquen molt clarament el contrast amb moments de rereguarda, estabilitat i expansió econòmica.

Com a bones societats urbanes que són tant Roma com Cartago, veiem que ja durant la Segona Guerra Púnica, procuren tenir capitals urbanes en el territori peninsular a imatge de les seves metròpolis. Roma disposarà des d'un primer moment de *Tarraco* i *Emporion/Emporiae*, i *Cartago* tindrà, *Cartago Nova* i *Gadir* més al sud ja a la *Hispania ulterior*, tot i les diferències i consolidacions disperses entre elles (Ruiz de Arbulo 2006, 32-43; Le Roux 2006, 49). Aquest és el punt de partida de la urbanització romana de la península Ibèrica, i en el nostre cas del nord-est de la *citerior*, amb una progressiva fundació o refundació de ciutats, tant colònies de ciutadans romans o de dret llatí, com ciutats indígenes sense estatut jurídic privilegiat, en un primer moment (Pina Polo 2011, 46).

2.3.1. *Aeso* (Isona i la Conca Dellà, El Pallars Jussà)

Sembla que sota la *Aeso* romana existiria un establiment indígena mal conegut, identificat en la intervenció al camí de la Torreta. Amb estructures anteriors a la muralla romana, assentades sobre el natural i de forma atalussada que s'atribueix a una fase ibèrica que acabaria a finals del

s. III o inicis del s. II ane (Reyes 2014, 85-88). Per altra banda es situa el moment previ a la fundació de la ciutat durant la segona meitat del segle II ane i més concretament entre el 120 i el 100 ane (Payà *et al.* 1994, 159-162; Payà 2014, 111-115) (Fig. 2 i 5). Aquesta cronologia sorgeix de la localització dels nivells anteriors a la preparació dels fonaments de la muralla (Payà *et al.* 1994, 162-165; Reyes 2014, 106-108), la qual han datat entre el 100 i el 80 ane. Cal destacar que aquests arqueòlegs relacionen aquesta fase prèvia a la fundació de la ciutat amb la presència d'un contingent destinat a controlar la població indígena (Payà *et al.* 1994, 169-170), punt que també destacava J. Pons (1994, 115), com ja s'ha esmentat anteriorment. Així al nostre entendre, en la zona que posteriorment ocupà Aeso hi hauria l'espai civil, en contraposició al campament, localitzat al **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), que quedaria constatat pel caràcter d'Aeso com a ciutat *stipendiaria* segons apunta Plini (Plin. *Nat.* 3. 4. 23). En aquest sentit, l'obligació de mantenir els contingents militars romans, es traduiria en la imposició tributaria cap a les poblacions indígenes a partir de l'*stipendium*, en el cas d'Isona, la *vicesima* o altres tipus de tributs (Arcos i Belmonte 2011, 10).

2.3.2. *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella, La Selva)

A partir de les dades aportades per una inscripció recuperada a l'ermita de Sant Grau de Caldes de Malavella, dedicada a un individu *aquicaldensis* (IRC 3. 9), sembla factible identificar *Aquae Calidae*, citada per Plini com una ciutat Estipendiaria (Plin. *Nat.* 3. 3. 23) i per Ptolomeu (Ptol. *Geog.*) molt pròxima a la mansió *Aquae Voconiae* (Arrayás 2002, 315) i que durant els anys 70 del s. XX es relaciona amb aquest terme (Tarradell 1978b, 17). Elements utilitzats també per M. Mayer per situar una *civitas* amb aquest nom a la Selva, però plantejant el fet que n'hi hauria una altra a la zona del Vallès amb el mateix nom (Mayer 2010, 303-312). No es coneixen restes anteriors al s. III ane i els materials ceràmics i elements numismàtics tardorepublicans dels s. II i I ane apareixen descontextualitzats. Tot i així la consolidació de l'indret com una veritable *civitas* es podria situar a principis del s. I ane, en un moment d'intensa romanització, en un indret privilegiat pel pas de la via *Heraclea*/Augusta (Núm. 2.2.1) i rellevant per les aigües termals (Arrayás 2002, 315; Vivó *et al.* 2006) (Fig. 2 i 6). Es planteja per la manca de la recuperació de restes estructurals que aquest centre urbà resultés un espai de poder polític i administratiu (Arrayás 2002, 315), es té constància de diverses termes, com les de Puig de Sant Grau o de Puig de les Ànimes (Vivó *et al.* 2006, 119-126).

2.3.3. *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)

No es coneix amb certesa el nom llatí d'aquesta ciutat del Vallès, en moltes ocasions es situa aquí *Aquae Calidae* i en altres a Caldes de Malavalla. Un estudi recent (Mayer 2010, 303-312), planteja la possibilitat de l'existència de dues *civitas* amb el mateix nom que hauria suposat aquesta dificultat d'atribució. En el cas de Caldes de Montbui, no s'han trobat vestigis ibèrics, tot i la proximitat al jaciment de la **Torre Roja** (Núm. 40) amb una fase ibèrica que s'allarga fins a mitjan s. I ane i fins i tot més endavant (Arrayás 2002, 315; Fortó i Maese 2011, 130-136). A partir d'una inscripció es pot arribar a parlar d'una *civitas* romana a Caldes, en el que apareix el terme *Res Publica* (IRC 1. 36), altres inscripcions mostren la seva importància religiosa (Tarradell 1978b, 17) mentre que es situa ja la seva promoció a municipi en època d'August (Arrayás 2002, 316). Hem de destacar que aquest centre es trobaria al pas de la via de Mani Sergi (120-110 ane) (Núm. 2.2.8.1) des de l'interior fins a la costa, tot entroncant amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Fig. 2 i 4).

2.3.4. *Auso* (Vic, Osona)

En la fase prèvia al fundació, ja durant la segona meitat del s. II ane i la primer meitat del s. I ane i fins el període augustal, es documenten a les proximitats de la futura *Auso* restes de sitges, materials i altres elements que fan pensar en un hàbitat més o menys intens. Aquests jaciments són el Puig d'en Planes, el Coll de Vic, Ca l'Adam o el Cap de Pont del Gurri, elements que evidencien la creixent importància d'aquest nucli (Padrós 2010b, 255-257). L'excavació portada a terme sota el deambulatori de la catedral ha posat al descobert restes monumentals de fragments de columna, un fris i un pedestal motllurat, amb una de les cares destruïdes, que es consideren les restes més antigues datables vers la meitat del s. I (Pujades *et al.* 1992; Molas *et al.* 2008, 721). En altres zones del casc antic, convent de les Sagramentaries, plaça del bisbe Oliba, etc., apareixen restes de material del s. I però barrejat i sense estructures relacionables (Molas *et al.* 2008, 721). Pel que fa al temple d'*Auso* sembla que va ser edificat a les darreries del s. I o a principis del s. II, en una àrea ocupada com a mínim des del període augustal (Molas *et al.* 2008, 721).

En aquest sentit es té constància que en el 49 ane el poble ausetà encara està organitzat en una *civitas*, moment en que rep la ciutadania llatina (Plin. *Nat.* 3. 23; Pons 1982, 321-324; Molas *et al.* 2008, 722). Així la fundació d'*Auso* en època d'August respondria a la necessitat d'administrar el territori agrícola de l'entorn, amb escassa entitat urbana (Tarradell 1978b, 17-18; Molas 1982, 92-107; Pérez Almoguera 1993, 206-207; Arrayás *et al.* 2002, 312-313) (Fig. 2 i 4).

2.3.5. Baetulo (Badalona, Barcelonès)

És una ciutat romana creada de nova planta i en relació a les fundacions del nord-est de la *citerior* (Guitart 1994, 205-213), situada en un petit turó limitat per les rieres de Canyet i de Matamoros, a més del mar, e una extensió d'aproximadament 10-11 ha (Guitart 2008, 14; Padrós Martí i Sánchez 2011, 215). La cronologia de fundació de la ciutat és de l'entorn dels primers decennis del s. I ane, entre el 80-70 ane (Jiménez Fernández 2002, 66), tot i que altres autors basant-se en el material numismàtic situen la fundació entre el 90-80 ane (Padrós Martí 2001, 67-68; Guitart 2008, 16) (Fig. 2). La seva ubicació respondria a una finalitat molt concreta, ser un dels vertebradors de la nova ordenació territorial de la Laietània. El seu període de màxima esplendor es situa en època d'August i el s. I, gràcies a la producció i comercialització de vi (Padrós Martí i Sánchez 2011, 215).

2.3.6. Barcino (Barcelona, Barcelonès)

Durant el període ibèric en aquesta zona de la Laietània es parla de la presència de diversos *oppida*, tant a Montjuic com al pla, tot i que els restes són poc clares. Es creu una perduració d'aquests espais fins ben entrat el s. II ane i algun cas fins al s. I ane (Sanmartí 1994, 121-132; Palet 1997, 157-166).

La ciutat es localitza en una petita elevació i és fundada a l'entorn del 15-10 ane per l'emperador August, tot rebent l'estatut de colònia. La seva extensió era de no més de 10 o 12 ha tancades per una muralla homogènia, rectangular i amb els angles retallats, adaptada a la topografia del terreny i englobant tant edificis públics com espai d'hàbitat (Palet *et al.* 2009, 119; Arguelo *et al.* 2010, 171; Beltrán de Heredia i Carreras 2011, 233). La fundació d'aquesta colònia comporta una forta organització del territori proper, amb centuriacions i modificació de la via Augusta (Núm. 2.2.1), però també a nivell més ampli en un context de fundacions d'altres ciutats com *Cesaraugusta* (Saragossa) (Palet *et al.* 2009, 119-120) (Fig. 2 i 3).

Aquests elements fan pensar en la fundació *ex novo* d'un centre colonial per una raó molt concreta, per l'assentament de veterans romans de les guerres càntabres, finalitzades en aquells anys, per tant entre 15 i el 10 ane (Granados 1994, 162-163; Palet 1997, 166-167). A més de convertir-se en el centre polític administratiu i religiós de l'àrea on s'assenta (Palet 1997, 186; Cortés 2011, 62).

2.3.7. *Blandae* (Blanes, La Selva)

La primera notícia escrita sobre *Blanda/Blandae* la transmet l'historiador *Pomponi Mela* (Mela 2. 89-90) (cap als anys 43-44) en la qual descriu la població com a petita, *parva oppida*. Més endavant Plini (Plin. *Nat.* 3. 21-22), (cap a l'any 77) cita la ciutat com un nucli de ciutadans romans, *oppidum civium romanorum*, situada a la costa, entre les ciutats d'*Iluro* (Mataró) i d'*Emporiae* (Empúries).

La ciutat es localitza en una zona de partició, al costat nord de la desembocadura del riu Tordera i per tant a l'extrem meridional de l'actual costa Brava. La denominació en plural (*Blandae*) s'hauria de relacionar amb l'existència de dos nuclis, a ambdós costats de la riera de Blanes. El més antic, a l'esquerra, constituït bàsicament per l'antiga població indígena situada al turó de Sant Joan, i un de nova planta, a la dreta, que ocuparia el turó d'en Lladó (els Padrets) i la zona de la Massaneda fins a la Creu Coberta i els dipòsits d'aigua municipal (Vilà *et al.* 1978, 212 i 250; Vilà 1982b, 67; Burgueño i Vilà 2000, 29-34).

Les escasses excavacions arqueològiques i la remodelació moderna de la vila, ha fet d'aquesta població un dels centres romans més desconeguts, segurament d'origen romà tardorepublicà (Nolla 2001, 417). A partir de les troballes, la superfície aproximada era la d'un polígon irregular d'entre 2 i 3 hectàrees amb l'entrada principal pels terrenys de l'Horta de les Ànimes, que la connectaria amb la via Augusta (Núm. 2.2.1). La fundació de *Blanda/Blandae*, pels materials trobats a les excavacions, es situaria entre els anys 75 i 50 a.n.e (Fig. 2 i 4), coetània a la fundació de *Baetulo* i *Iluro* (Burgueño i Vilà 2000, 34-35).

2.3.8. *Dertosa* (Tortosa, Baix Ebre)

L'evidència de troballes i altres elements a la zona de la Suda i el Rastre dels s. II i I a.n.e fan pensar en la continuïtat d'ús d'aquest espai fortificat i zona aterassada amb l'arribada romana, tot i que s'apunta a una pèrdua d'importància prèvia al període Imperial (Diloli 2015, 132). Així la troballa de ceràmica de vernís negre de Cales en diverses intervencions, normalment sense contextos, fa difícil saber si es troben en posició secundària, provinents del cim de la Suda o formant part d'una primera urbanització prèvia a l'obra d'enterrament del període augustal (Diloli 2015, 133). Ara bé, sembla que al s. XVI es va trobar un tresoret de monedes de plata de seques pròximes a Cèsar el període de Guerra Civil (Campo 1984, 229-243; Jàrrrega 2006, 137-

197), que podria acostar la possibilitat d'hàbitat en aquesta àrea durant el s. I ane, amb la concessió d'estatus de municipi per part de Cèsar, tot i que el topònim *Dertosa* sembla que apareix ja en període imperial (Pons 1994, 71; Diloli 2015, 133) (Fig. 2 i 3).

2.3.9. *Egara* (Terrassa, Vallès Occidental)

Les fonts escrites no ens parlen clarament d'aquest nucli i no és fins a l'antiguitat tardana, en el moment en que apareix com a seu episcopal durant el s. V. No hi ha evidències importants fins al s. II ane en la zona de Terrassa. Així les evidències són veritablement molt minses i es planteja la possibilitat que aquest nucli fos categoritzat com un *conciliabulum* (Arrayás 2002, 325). Això sí, és evident que abans de la constitució d'aquest nou municipi havia de trobar-se en aquest indret algun tipus d'hàbitat precedent (Oller 2009, 190). Sembla que hi hauria un petit assentament ibèric a la zona de l'església de Sant Pere amb una cronologia de 400-200 ane i potser evidències més avançades amb sitges i altres elements de s. II-I ane. Però el canvi important serà a partir de la segona meitat del s. I ane i el canvi d'era amb les reformes de Cèsar i la seva continuació per part d'August (Oller 2009, 192-194) (Fig. 2 i 3). Per tant el centre d'*Egara* deuria ser subsidiari de la ciutat de *Barcino* i sembla que no és fins època Flàvia en que rep un estatut oficial, presumiblement el de *municipium* per tant ja al s. I (Oller 2009, 197).

2.3.10. *Emporion/Emporiae* (L'Escala, Alt Empordà)

La ciutat romana d'*Emporiae* sorgeix al costat d'un emplaçament colonial foceu d'*Emporion* del s. VI ane (Str. *Geog.* 3. 4. 8) i sobre les restes d'un *castrum* probablement del 195 ane instal·lat pel cònsol M. Porci Cató (Ruiz de Arbulo 1992, 70-71; Pera 1997, 232) (Fig. 2 i 6). És durant el darrer quart del s. II ane quan es funda a l'oest de la centre urbà grec una ciutat romana en un espai d'unes 20 ha, en relació a la fundació d'altres ciutats de l'arc mediterrani: *Valentia* (138 ane) o *Narbo Martius* (118 ane) (Mar i Ruiz de Arbulo 1991, 252), descartant aquí el cas de *Palma* i *Pollentia* que a partir de les restes recuperades s'haurien de traslladar fins als primers decennis del segle I ane i en relació a la derrota sertoriana (Orfila 2000, 132-142). Altres autors consideren que s'hauria de situar la fundació cap a l'any 100 ane per al datació de la muralla (Guitart 2008, 25). Un dels elements més destacats d'aquesta primera ciutat romana és la seva muralla amb un sòcol de grans blocs d'aspecte megalític, mentre que la part superior d'*opus caementicium* amb pedres irregulars a l'interior (Almagro Gorbea 1998, 418).

Cal recordar que la zona d'*Emporion grega* és el lloc on desembarquen per primer cop els romans durant la Segona Guerra Púnica el 218 ane i seguirà tenint un paper rellevant durant els

s. II i I ane, però sobrepasada per *Tarraco* (Ruiz de Arbulo 1992, 70; Almagro Gorbea 1998, 417). Després de la revolta que sufocada per M. Porci Cató el 195 ane la colònia grega de *Rhode* i el seu territori sembla passar a dependre directament d'*Emporiae* (Ruiz de Arbulo 1992, 71). És en aquelles dates en que s'hi instal·là a un campament o *praesidia* romà, com s'ha dit en punts anteriors, la muralla localitzada recentment i en funcionament durant el s. II ane sembla que s'amortitza al final d'aquella centúria i inici de la següent, s. I ane (Castanyer et al. 2014, 208), per tant previ a la fundació de la ciutat Romana. En aquest entorn hi haurà un important camp de sitges des d'aquest primera fase i fins als últims decennis del s. I ane (Aquilué et al. 2002, 12-36; Salido Domínguez 2009, 105). Més endavant és interessant destacar que *Emporiae* donarà suport a Pompeu en la guerra Civil, el que suposarà la instal·lació de veterans de Cèsar al final del conflicte (Jàrrrega 1995, 68).

2.3.11. *Gerunda* (Girona, Gironès)

Sembla força clar que la fundació de *Gerunda*, com a ciutat *ex novo*, s'ha de situar durant la primera meitat del s. I ane, segurament entre el 80 i el 70 ane, en el marc de la Guerra de Sertori i segurament realitzada per Pompeu Magne (Nolla 1977, 1004-1011; Burch et al 2000, 11; Amela Valverde 2000b, 31). La ciutat faria unes 4,5 ha (Nolla 2001, 417) (Fig. 2 i 6).

D'aquesta primera ciutat es coneix la planta a través de les primeres muralles i un conjunt considerable de material arqueològic d'aquest moment (Burch et al 2000, 11; Amela Valverde 2000b, 32). La muralla baix republicana és feta de grans carreus, en general en *opus quadratum*, tot i que alguns dels seus investigadors parlen e algun punt de construcció ciclòpia (Burch et al 2000, 12-13). A grans trets s'ha de considerar una ciutat antiga amb força desnivell, tenint present que des del riu Onyar a la part més baixa, fins a la torre Gironella a la part més alta hi ha un desnivell que supera els 60 m i de dimensions no massa grans, 4,6 ha i sense zona suburbana i planta irregular (Burch et al 2000, 14 i 19). No es coneix l'estatut que tenia la ciutat, però es planteja que seria amb l'etapa d'August a la zona 15/14 ane, en que s'hauria promocionat la ciutat al dret llatí (Plin. *Nat.* 3. 23; Amela Valverde 2000b, 31). En aquest sentit es planteja per la fase primera na possible ciutat indígena federada i la seva constitució representa el principi del fi dels *oppida* de la zona propera (Burch et al 2000, 19).

2.3.12. *Iesso* (Guissona, La Segarra)

La ciutat de *Iesso* (Guissona, La Segarra) es pot considerar de nova planta, tot i que en una part de la zona on s'aixecava s'ha localitzat restes d'un poblat del bronze final i primer ferro que

hauria perdurat fins al s. IV ane (Pera 1997, 231). Sembla que la ciutat hauria tingut una planta fundacional poligonal i irregular d'unes 18 ha (Guitart 2008, 19) (Fig. 2 i 3). Així el moment fundacional de l'emplaçament romà s'hauria de situar a finals del s. II o molt al començament del s. I ane, a partir de les estratigrafies estudiades de la ciutat, especialment un conjunt d'àmfores itàliques (40 peces) tant de vi com d'oli amb una cronologia de 121/116 ane a 95-90 ane (Guitart i Pera 1994, 186-188; Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 446; Guitart 2008, 22-23), que amb molta seguretat ha de situar el oment fundacional a l'entorn del 100 ane. J. Pera creu que la fundació d'una ciutat romana en aquesta àrea de la Segarra respon més als privilegis de l'indret, per l'explotació agrària i la presència de recursos hídrics que per una qüestió estratègica (Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 447).

2.3.13. *Iluro/Burriac* (Cabrera de Mar, Maresme) - *Iluro* (Mataró, El Maresme)

Es planteja que l'oppidum de Burriac va actuar des de mitjan s. II ane (195-150 ane) com a centre organitzador del territori, moment en el que el nucli pateix una important transformació urbanística, amb la muralla i una porta, i relacionables amb l'influència romana, amb entre 7 i 10 ha (García Roselló i Zamora 1993, 145-180; Pujol *et al.* 2000, 356-368; Martín Menéndez i García Roselló 2002, 195-196; Zamora 2006) (Fig. 2 i 4). Així des de treballs antics (Barberà i Pascual 1980, 240-242), s'evidencia una fase de gran reforma amb edificacions precàries amb tota la muntanya amb una idea de provisionalitat, que sembla allargar-se fins als 50 ane. Ara bé, altres autors (Miró *et al.* 1988, 116-117) creuen que els primers indicis de despoblament de Burriac són ja dels decennis dels 80 i 70 ane. A més, a la falda de Burriac es funda un assentament republicà del que es conserven uns 7000m² i anomenat ca l'Arnau-Can Mateu, amb un conjunt termal i estructures que es podrien arribar a remuntar fins a la primera meitat o mitjan segle II ane. I abandonades definitivament en el mateix context de Burriac, cap a primer quart del s. I ane (Martín Menéndez i García Roselló 2002, 199-201). Tot això amb relació amb la fundació de la ciutat d'*Iluro* a les proximitats, en el que avui és Mataró (El Maresme). Per aquesta fase republicana i en relació a l'assentament de la falda del turó potser es podria parlar d'algun tipus de praesidium o *castella* a l'estil dels *praesidia* urbans d'*Emporiae* i *Tarraco*.

La ciutat d'*Iluro* (Mataró), a 6 km de Burriac-*Iluro* planteja unes primeres traces d'urbanització a partir de mitjan s. I ane. Aquestes restes arqueològiques responen segurament al *cardo maximus*, una possible torre o porta monumental que s'ha datat en aquestes dates i amb unes 6 ha (Cerdà *et al.* 1994, 99; Pujol i García 1994, 109-111; Burgueño i Vilar 2000, 35), tot i que es planteja un poblament anterior amb una cronologia d'amortització de 80-70 ane com un centre

ex novo, de la que es desconeix la fase inicial potser cap al 100 ane (Pujol i García 1994, 103-104; Jàrrega 1995, 60-62; Cerdà *et al.* 1997; García Roselló *et al.* 2000, 41-51; Guitart 2008, 9-14). Les restes anteriors dels primers decennis de la centúria s'han relacionat amb un petit assentament agrícola o comercial (Martín Menéndez i García Roselló 2002, 204) (Fig. 2).

Així la pèrdua de vitalitat a Burriac durant el primer quart del s. I ane fa pensar en la fundació del nucli romanitzat d'*Iluro* al pla en aquells decennis (Miró *et al.* 1988, 116-117; Jàrrega 1995, 62; Pera 1997, 232-233) i que investigadors com O. Olesti ho relacionen amb Pompeu (Olesti 1995, 336-339). En aquest sentit sembla que a mitjan s. I ane, després de la guerra contra Sertori i la guerra Civil entre Cèsar i Pompeu, la ciutat pateix una important reforma relacionable amb clavegueres, muralles i importants construccions, que es podria relacionar amb l'afavoriment per part de Cèsar després de la guerra o la instal·lació de veterans d'aquest com a càstig per un suposat suport a Pompeu (Jàrrega 1995, 67-71). Durant el s. I i segurament la centúria anterior *Iluro* ja és una ciutat de dret romana (Jàrrega 1995, 66).

2.3.14. Ilerda (Lleida, El Segrià)

Les evidències més antigues i clares aparegudes a l'àrea de l'actual Lleida són materials dels s. II i I ane de gran riquesa, que ja mostra un context romarepublicà (Pérez Almoguera 1995, 325-327; 1998, 493). A Lleida fins a dates força recents no es coneixien evidències prou sòlides per parlar dels moments fundacionals de la ciutat en època republicana. Així la troballa d'un tram de muralla al turó de la Seu Vella, permet parlar d'aquest element que mancava. Ara bé, la minsa troballa no permet aproximar a la complexitat del sistema defensiu ni si aquest tancava les 22 ha de superfície que la ciutat tenia al s. II o si bé aquesta només encerclava el turó de la Seu Vella presentant un espai de caràcter més militar (Payà 2004, 323) (Fig. 2 i 3). Aquest tram de muralla es troba al sud-oest del turó, 5 m. per sota de la terra de farciment del baluard modern, en un canvi de nivell de la roca mare. Presenta una amplada de 2,5 m, a partir de grans fragments de pedra sorrenca sense treballar, unit a partir de pedra més petita i argila, similar a la fonamentació de la muralla de la ciutat d'*Aeso* (Isona, El Pallars Jussà) (Payà 2004, 323).

A partir de les poques restes de cultura material recuperades en la rasa de fonamentació i en contacte a aquestes primeres filades de la muralla, sembla que la cronologia de construcció abraçaria des de finals del s. II ane i fins a la primera meitat del s. I ane. La cronologia no avança degut a la mancança d'alguns materials típics de la segona mitat del s. I ane (Payà 2004, 323).

2.3.15. *Iulia Libica* (Llívia, La Cerdanya)

Sembla que en l'indret on es fundarà la ciutat romana hi hauria prèviament un assentament ceretà des d'antic (Campillo i Borràs 1996, 102). Es planteja que sigui després de la Guerra de Sertori que el territori de la Cerdanya s'integra dins el sistema provincial però segurament d'una manera laxa i emprant les organitzacions de pobles preexistents en un primer moment (Aliaga *et al.* 1997, 278). Si es té en compte la hipòtesi que atribueix a Cèsar l'atorgament del dret llatí als Ceretans el 49 ane, amb el possible pas per aquestes terres de camí a *Ilerda*, i la presència d'un *Conciliabulum*, com a nucli polític diferent a Llívia, podria fer pensar en la intervenció d'Octavi August a la zona per sotmetre la revolta del 39 ane i en aquells moments o en posterioritat fundar o refundar Llívia, cap al 27 ane (Campillo i Borràs 1996, 102-103; Aliaga *et al.* 1997, 279) (Fig. 2). Amb aquesta cronologia Augustal es relaciona l'impuls edilici amb estructures al peu del turó com un mur de més de 40 m que s'ha volgut veure com un possible porticat (Arrayás *et al.* 2002, 313).

2.3.16. *Municipium Sigarrens* (Prats de Rei, l'Anoia)

Aquest centre per el període imperial presenta una evolució difícil d'establir per manca de dades arqueològiques (Pera 1995, 323-324) i amb un origen similar al de la veïna *Iesso*, amb una cronologia que podria arribar a finals del s. II o inicis de l'I ane (Fig. 2 i 3). Segons J. Pera, per les dades disponibles en fer el seu treball les evidències indígenes a la zona són febles (Pera 1997, 231), i sembla que el material d'importació acaba donant per aquest material una cronologia de finals del s. II i inicis del s. I ane, per tant com a mínim un assentament romarepublicà amb presumibles funcions de control en un moment de conquesta romana (Salazar 2012, 37-39). En aquest cas la fundació d'aquesta ciutat romana respon a un punt estratègic amb el control de la ruta entre la costa i l'interior, tant cap a *Ilerda* com cap al Pirineu (Pera 1997, 231). Així treballs recents i noves interpretacions confirmen la importància primerenca d'aquest nucli com una *civitas*, un centre urbà i no només un centre administratiu (Salazar 2012, 40-45).

2.3.17. *Tarraco* (Tarragona, El Tarragonès)

La ciutat de *Tarraco*, a part del seu valor estratègic, evoluciona a partir d'un campament d'època dels Escipions i la II Guerra Púnica, des del 217 ane, i s'assenta almenys en part sobre un *oppidum* indígena, situat a la zona baixa de Tarragona (Pera 1997, 232; Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 123-129; Macias i Rodà 2015, 118) (Fig. 2 i 3). Així el campament es localitzava en la part alta del

turó, a 82 msnm, futur recinte provincial d'època imperial, punt molt estratègic cap cap a la costa com a l'interior (Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 128-131; Guitart 2008, 8). Molt poc es pot dir de l'urbanisme de l'oppidum ibèric i les úniques evidències són d'estances domèstiques. Igualment s'han perdut les fortificacions i muralla meridional de la colònia per culpa de les construccions del s. XVII a XIX (Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 131). Així la distribució seria molt similar a *Empurion/Emproiaie*, amb el campament i futura ciutat romana a la part alta del turó, en el cas de *Tarraco l'oppidum* indígena i finalment el port (Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 131), amb una cronologia en aquest cas d'entre final del s. III i inici del s. II ane, amb la seva importància com a porta d'entrada dels contingents militars durant la conquesta de la península, consolidant la seva importància a les darreries del s. II ane (Macias i Rodà 2015, 118-119). Sembla que la ciutat ostenta des d'un bon principi privilegis en comparació amb altres ciutats, segurament federada i lliure (Arrayás 2005, 160) i rep de Cèsar (45 ane) la categoria jurídica de colònia, fet que demostra a seva posició i importància durant la guerra civil entre pompeians i cesarians (Arrayás 2005, 161-164; Macias i Rodà 2015, 120).

2.3.18. Consideracions finals

Així doncs la progressiva urbanització de la península tindrà diversos moments d'expansió, el pas del s. II a I ane, els moments posteriors a la Guerra de Sertori de la mà de Pompeu i Cèsar i finalment les reformes de el seu successor, August.

Al nord-est peninsular trobem una efervescència urbana per part de Roma durant el final del segle II i inici del segle I ane, amb la fundació de ciutats com elements estabilitzadors i organitzadors del territori (Paya *et al.* 1994, 159-170; Guitart 1994, 205-206; Jàrrega 1995, 55). Així Roma realitza una reorganització i ordenació territorial al nord-est peninsular en diversos moments segons alguns investigadors: la primera després de la pacificació primerenca durant el s. II ane i la segona a finals del s. II o inicis del s. I ane. En el primer cas encara amb una base estructural indígena, mentre que la segona plenament romana (Pérez Almoguera 1993, 193). En aquest marc, després de la victòria a la Segona Guerra Púnica la fortalesa de *Tarraco* es converteix en el primer centre urbà romà (Guitart 2008, 8). Més endavant en el campament establert per M. Porci Cató es funda la *Emporiae* romana en el tombant de s. II ane (Jàrrega 1995, 67-68), o també s'ha de destacar l'important centre reorganitzat d'*Ituro* i Ca l'Arnau des de mitjan final s. II ane (Martín Menéndez i García Roselló 2002, 195-201). *Tarraco* constitueix un exemple més del procés de consolidació urbana de l'incipient imperi, es destaca la coincidència cronològica amb els processos similars de *Valentia*, *Narbo* o *Emporiae*. Aquest fet

ha estat relacionat amb el text d'Àpià (App. *Hisp.* 99), en que després de la caiguda de Numància, s'esmenta l'arribada a Hispània d'una comissió senatorial de deu membres per aprofundir en l'organització d'un territori en vies d'assimilació definitiva (Macias i Rodà 2015, 117-120).

En un moment sensiblement més avançat s'identifiquen un seguit de noves fundacions que de ben segur s'haurien de relacionar amb la victòria de Cai Màrius sobre els cimbres i la desmobilització de les seves legions entre el 100 i el 98 ane (Guitart 2008, 31). En aquest context es troba el cas de *lesso* que mostra una cronologia fundacional de 120 a 90 ane (Guitart i Pera 1994, 186-188; Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 446) o *Aeso* planteja uns nivells fundacionals per la muralla de 100-80 ane (Payà *et al.* 1994, 162-165; Reyes 2014, 106-108). El *municipium Sigarrensis* mostra també unes restes inicials relacionables amb el canvi de segle, entre el II i I ane (Salazar 2012, 37-39), *Ilerda* igualment mostra una cronologia fundacional de l'entorn del 120-70 ane, tot i que es podria estirar fins a mitjan segle I ane (Payà 2004, 323) o *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella) d'una manera més genèrica (Arrayás 2002, 315).

Una tercera fase d'urbanització i reforma té lloc al finalitzar la guerra contra Sertori, en que tant Pompeu com més tard Cèsar van afavorir la creació o consolidació de nous centres urbans. És possible que Pompeu fundés ciutats com *Gerunda* per raons geoestratègiques al final de la Guerra de Sertori (1977, 1004-1011; Jàrraga 1995, 67-68) o fins i tot *Baetulo* on no es detecta amb claredat cap nucli anterior i que el caire itàlic d'aquesta resulta indubtable des de primer moment (Jàrraga 1995, 69), com també *Blandae* (Burgueño i Vilà 2000, 34-35) o *Iluro* a l'entorn del 80-70 ane (Martín Menéndez i García Roselló 2002, 204). Sabem que Cèsar afavorí aquelles *civitates* que li havien fet costat durant la guerra civil. Així *Tarraco* (Tarragona), potser va rebre el títol de colònia de Cèsar (Pons 1994, 71), tot i que també podria haver degut la seva promoció a August. *Dertosa* (Tortosa) probablement va rebre el status de municipi de dret romà igualment en època de Cèsar (Pons 1994, 71; Diloli 2015, 133). Altres centres que deuriem existir sense estatut jurídic clar serien *Auso* (Molas *et al.* 2008, 721-722), *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui) (Arrayás 2002, 316) o *Iulia Libica* (Campillo i Borràs 1996, 102-103; Aliaga *et al.* 1997, 279) que no obtenen la categoria de municipi fins època d'August o més enllà.

També és interessant veure com des de mitjan s. I ane i fins al final del s. I només hi ha algunes noves fundacions, com són la de *Barcino* al tombant de segle I ane durant el regnat d'August i, com en els altres casos la institucionalització d'espais rellevant amb canvis d'estatut que es consoliden al nord-est de la *citerior* a partir dels Flàvis, ja en ple s. I, de moltes de les ciutats ubicades en punts anteriors. Una ciutat molt relacionada amb el govern d'August és el cas d'*Egara*, tot i que amb algun tipus d'habitat precedent (Oller 2009, 190-197).

En el món romà la realitat de les *civitas* era la de la gestió administrativa i el poder polític. En aquest sentit sembla que en un primer moment algunes de les *civitas* identificades al nord-est peninsular podrien respondre a espais amb aquestes funcions però sense resultar grans centres aglutinadors de població. Així I. Arrayás i altres investigadors plantegen que centres com *Auso*, *Iulia Libica*, *Municipium Sigarrens*, *Egara* i les dues *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella i Caldes de Montbui) fossin aquest tipus de *civitas* en un primer moment de la seva existència (Arrayás *et al.* 2002, 311-317). Ara bé, en alguns casos treballs posteriors ja posen en dubte aquesta categoria, com és el cas de *Municipium Sigarrens* en que es planeja ja un urbanisme complex per la ciutat des del seu moment fundacional (Salazar 2012, 40-45).

Reprement el tema de l'estatut de les ciutats, la major part d'aquests centres i comunitats peregrines hispanes obtenen l'estatut de *ciuitates stipendiariae*, el més precari, degut a la seva actitud bel·licosa amb Roma. Diferència per exemple de *Tarraco*, que de bon principi està al costat de Roma i segurament, abans del desenvolupament de colònies i municipis, formarà part d'un reduït grup de ciutat federades i lliures (Arrayás 2005, 159-160). Si ens fixem en el conjunt de les ciutats romanes del nord-est peninsular, ens adonarem que en el segle I ane eren molt poques les que gaudien del dret romà (Jàrrrega 1995, 66). Dins d'aquest conjunt trobem *Barcino*, fundada en època d'August, *Emporiae*, *Tarraco*, *Iluro* i *Baetulo*. També *Dertosa* i *Bisgargis* (d'ubicació desconeguda), ambdues al sud de l'actual Catalunya, i *Ilerda*, a les terres de ponent gaudiran d'aquest dret. Per altra banda, ciutats tan importants com *Gerunda*, *Auso*, *Ileso*, o *Iulia Libica* gaudien tan sols del dret llatí, i altres com *Aeso* eren fins i tot estipendiàries fins a un moment prou avançat.

La idea que els municipis romans es constituïen, a diferència de les colònies, que es creaven, implicava que per l'aparició dels municipis hi hagués l'existència d'una realitat organitzativa prèvia, la que rebia una nova tipologia jurídica que suposava certs canvis a nivell administratiu (Oller 2009, 190). Això fa que sigui necessari retrocedir als moments previs a la fundació de les ciutats per conèixer l'habitat anterior, sigui ibèric o romà. En aquest sentit en el cas del nord-est peninsular trobem que les ciutats que ja disposaven d'un nucli indígena anterior més o menys important eren *Aeso*, *Blandae*, *Dertosa*, *Emporiae*, *Iluro*, *Iulia Libica* i *Tarraco*. Per altra banda hi ha ciutats que es consideren *ex novo* o que s'ha trobat algun element molt esporàdic, aquestes són *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), *Auso*, *Baetulo*, *Barcino*, *Egara*, *Gerunda*, *Ileso*, *Iluro*, *Ilerda* i *Municipium Sigarrens*.

En definitiva l'origen i evolució de les ciutats del nord-est posen de manifest que no es pot parlar d'un patró únic d'assentament urbà romà, propi d'una època o d'una zona geogràfica

determinada. Resulta evident que cada centre urbà tindrà unes característiques peculiars, sense que necessàriament s'hagin d'ajustar a models preestablerts que homogeneïtzen el procés de romanització de la *citerior* (Pera 1997, 233). En resum hi ha diversos moments per a la fundació de ciutats al nord-est de la *citerior*, en relació en la majoria de casos al final dels moments d'estrès bèl·lic i per tant de consolidació, estabilitat i expansió. Així anant d'una visió macro a micro, hi hauria els soldats com a intermediaris fonamentals d'allò romà, tenint en compte que els legionaris eren ciutadans romans, aquesta importància va anar canviant amb la maduració de les estructures administratives (Le Roux 2006, 41) i l'allunyament del front de batalla i de les guerres de conquesta. Tot i així cal tenir present que durant la llarga conquesta de la península ibèrica, els soldats romans no eren reemplaçats amb cada nova temporada i amb el nou general, sinó destacats durant molts anys, i en molts casos acabaven rebent lots de terres i formant comunitats mestisses tot i la prohibició de la legislació romana (Knapp 1977, 117-118; Le Roux 2006, 49).

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAYS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

3.Context històric

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

3. Context històric. Períodes d'estrès bèl·lic a la península Ibèrica. El nord-est peninsular al llarg dels segles II-I ane i el context mediterrani

Aquesta tesi centra el seu estudi, com bé indica el títol, en els segles II i I ane i en el nord-est peninsular. Aquest fou el primer indret on desembarcaren les tropes romanes durant la Segona Guerra Púnica. S'ha de tenir present que van ser els últims anys del segle III ane els que veieren arribar els romans, cosa que es tindrà en compte però que no desviarà massa l'atenció de les dues últimes centúries i els diversos moments d'instabilitat que les caracteritzen. Pel que fa a la qüestió territorial, igualment, l'estudi se centra en el nord-est peninsular, tot i que no es pot deixar de banda el fet que la situació d'aquesta àrea pot tenir paral·lels especialment en altres punts del llevant peninsular i que els fets que van succeir tenen relació amb la instabilitat i les guerres que es van desenvolupar a l'interior de la península Ibèrica en aquelles centúries, i en un context mediterrani més ampli.

Com s'ha dit, el nord-est peninsular⁵ fou el primer territori ocupat per Roma a la península Ibèrica, a partir del 218 ane, amb el desembarcament a Empúries de Cneu Corneli Escipió (Liv. 21. 60). Aquesta primera arribada romana s'ha d'entendre en el context de la Segona Guerra Púnica i amb la intenció de tallar els subministres al general cartaginès Anníbal, que havia creuat els Pirineus i els Alps per arribar a la península Itàlica per terra (Noguera *et al.* 2013, 59-108). Per tant, l'origen i el transcurs de la mateixa conquesta, mostren que no es va tractar d'una invasió premeditada i de gran envergadura, sinó lenta, de gairebé 200 anys que va culminar August amb la victòria sobre càntabres i asturs durant els primers anys de l'últim quart del s. I ane (Sanmartí i Santacana 2005, 183-184; Richardson 1998, 121-122). Així, es pot observar una tendència de romanitat en els espais i mètodes a través d'unes pràctiques militars adaptades al control del territori i a la lluita contra les poblacions hostils. L'expansió i la conquesta van ser un conjunt de campanyes militars aleatòries i com un caprici del general o governador del moment (Le Roux 2006, 44), que van anar impregnant tota la geografia hispànica.

Un dels aspectes crucials d'aquestes campanyes era la consolidació dels territoris conquerits, que havien de facilitar l'avenç de les tropes cap a un front cada cop més allunyat de la costa. Roma va generar una xarxa de comunicacions mai vista en aquestes terres, tant de vies principals com de vies secundaries com la de Mani Sergi, a la zona ausetana, o la de Quint Fabi Labeó, a la zona ilergeta. Les dues amb una cronologia de c. 110 ane, les més antigues conegudes a la

⁵ Hispània es va convertir en una doble província *Citerior* i *Ulterior* el 198-197 ane, el que demostra que Roma tenia una voluntat de romandre en el territori després de la Segona Guerra Púnica (Salinas de Frias 1995, 37).

península Ibèrica (Broughton 1951, 543-544; Mayer i Rodà 1986, 158-165; Padrós 2010a, 237). Per tant, el context militar va nodrir l'activitat administrativa dels governadors, amb la finalitat de pacificació i control de les regions sotmeses (Le Roux 2006, 41), però especialment per la seva avidesa recaptatòria (Plu. *Sert.* 6. 7). Cal relacionar aquesta prematura presència d'infraestructures romanes al nord-est de la península Ibèrica amb la important obra urbanitzadora que Roma estava portant a terme a la zona de Narbona, Gàl·lia *Transalpina*, amb la via *Domitia* i d'aquí amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), que passarien a unir la península Ibèrica i la península Itàlica per terra (Mayer i Rodà 1986, 157-165; Hermon 2000, 102-104; Castellví 2011, 23-26; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 173-174; Noguera *et al.* 2014a, 40), del que ja s'ha parlat en el capítol precedent.

Un altre dels elements destacats d'aquesta conquesta va ser la creació de nuclis urbans. Com a bones societats urbanes, tant Roma com Cartago, van procurar generar ciutats per tot el territori peninsular, a imatge d'elles mateixes. Roma va disposar des d'un primer moment de *Tarraco* i *Emporiae*, i Cartago de *Qart Hadasht* (Cartago Nova) i *Gadir* al sud de la península Ibèrica, tot i les disparitats entre elles (Ruiz de Arbulo 2006, 32-43; Le Roux 2006, 49). Així doncs la progressiva urbanització de la península va tenir diversos moments d'expansió. Sembla que s'hauria de buscar el seu origen a finals del segle III ane, quan moltes col·lectivitats van canviar d'estatus i començaren a integrar-se en el sistema de les *civitas*, en comunitats que ja havien desenvolupat la idea de ciutat-capital, però també en pobles que es van veure reorganitzats i reestructurats per Roma (Knapp 1977, 107; Guitart 1994, 205-213; Le Roux 2006, 78) i amb un impuls molt important especialment després de la Guerra de Sertori. Cal destacar que al nord-est peninsular sembla que va patir una efervescència urbana per part de Roma durant el final del segle II i especialment inici del segle I ane, amb la fundació de ciutats com *Tarraco*, *Baetulo*, *Iluro*, *Iesso* o *Aeso*, com elements estabilitzadors i organitzadors del territori (Paya *et al.* 1994; Guitart 1994, 205-206).

El nivell micro d'aquesta romanitat incipient foren els soldats com a intermediaris de la cultura romana i llatina, tenint en compte que els legionaris eren ciutadans romans, fet que va anar canviant i minvant amb la maduració de les estructures administratives (Le Roux 2006, 41) i l'allunyament del front de batalla i de les guerres de conquesta. Cal tenir present que durant la llarga conquesta de la península Ibèrica, els soldats romans no eren reemplaçats amb cada nova temporada, amb el nou general, sinó destacats durant anys, i en molts casos rebien lots de terres a províncies, formant comunitats mestisses, tot i la prohibició clara de la legislació romana (Knapp 1977, 117-118; Le Roux 2006, 49). Una altre qüestió eren les feines de vigilància en les

províncies i del manteniment de l'ordre, que sembla eren confiades a tropes auxiliars autòctones⁶ (Le Roux 2006, 49; Dobson 2009, 28-29).

Per últim, i fent referència a les fonts escrites, s'han de tenir presents les limitacions i informació esbiaixada que presenten, en aquest cas, en el fet de parlar gairebé exclusivament d'aquells pobles que causaven problemes o que l'autor considerava importants al nord-est peninsular. En molts casos aquestes dades s'haurien d'entendre en el marc dels enfrontaments bèl·lics, quan els generals necessitaven recopilar totes les notícies possibles per la preparació de les seves estratègies ofensives o d'avituallament. Sembla que Escipió Emilià va donar permís a Polibi per estudiar la costa africana en el transcurs de la Tercera Guerra Púnica (Plin. *Nat.* 5. 1-9), sent el primer cas en que s'evidencia aquesta idea d'especialistes que facilitarien informació pràctica al general⁷. P. Le Roux (2006, 44-46), es pregunta, si aquest "gabinet" científic ja existiria durant el segle III ane amb l'inici de la conquesta peninsular.

Així aquests dos primers segles de la implantació romana en el territori s'han d'entendre en relació a tres períodes d'estrès bèl·lic (225-175 ane, 125-70 ane i 50-25 ane), que es defineixen respectivament amb la Segona Guerra Púnica i enfrontament amb pobles indígenes, la crisi cimbria i la Guerra de Sertori i finalment la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu i el final de la república (Noguera *et al.* 2014a, 31-32), que emmarquen molt clarament el contrast amb moments de rereguarda, estabilitat i expansió econòmica (Padrós 2014a, 101-102) i que serà la forquilla temporal que s'utilitzarà al llarg del treball.

Així durant més de dos segles d'expansionisme i de guerres civils Roma va tenir la porta del temple de Janus oberta gairebé de forma ininterrompuda. No fou fins al finalitzar la guerra entre Marc Antoni i Octavi, amb la victòria del segon, i la transformació definitiva de la república, que l'estabilitat i la pau tornen a Roma, moment en que la porta del temple de Janus es va tancar gràcies a l'anomenada "Pax Romana" assolida per Octavi August.

⁶ Excepte els soldats romans, durant l'inici de la conquesta, s'ha de veure la presència de civils romans i itàlics a la península com a residual. Els negociadors, *publicani* o altres homes de negocis són d'estada temporal, després de realitzar les gestions encarregades o els negocis en qüestió tornaven al seu lloc d'origen. Fins i tot sembla que el fet de comprar terres no volia dir anar-hi a viure. Amb tot, es calcula, amb dubtes i matisos, que al final de les Guerres Civils es podria parlar d'una població emigrada de potser el 10 % del total (Le Roux 2006, 81-82), no serà fins més enllà de la Guerra Social que la situació va començar a canviar des d'una etapa majoritàriament de centres estipendiaris de Roma (Marín Díaz 1988, 251-256).

⁷ Vegeci parla de que el general ha de disposar de mapes i informació de l'entorn i dels camins en que havia de passar i del camp operacions (Veg. 3. 6. 11-19), però s'ha de tenir present que aquest autor va escriure durant el segle IV.

3.1. El llegat de la Segona Guerra Púnica: Grans revoltes i conflictes amb els indígenes (225-175 ane).

3.1.1. Antecedents: Segona Guerra Púnica

Després de la batalla decisiva de Zama (202 ane), en que Escipió va causar la primera gran derrota a Anníbal i Cartago sense resistència davant la superioritat romana (Edwell 2011, 334-337), només quedava la rendició, la guerra s'havia perdut definitivament (Liv. 30. 33-35), després de gairebé 20 anys. Amb les posteriors negociacions Cartago va haver d'acceptar unes condicions molt dures: la pèrdua de qualsevol possessió fora d'Àfrica, entrega de tota la flota de guerra excepte 10 naus, reconèixer a Masinissa com a rei independent de Numídia i l'entrega de 10000 talents de plata (c. 270000 kg) en 50 anys, el que suposava 200 talents per any. A més havia de mantenir l'exèrcit romà durant tres mesos i entregar 100 ostatges que va escollir el mateix Escipió, com a garantia del tractat i l'armistici (Liv. 30. 37; Scullard 1970, 155-160; Lazenby 1978, 228; Edwell 2011, 337). Totes aquestes disposicions van deixar Cartago en una situació de feblesa evident i com una potència secundària o regional. Per la seva part, Roma, tot i les pèrdues econòmiques i humanes, obtingué la supremacia total al mediterrani occidental i central. A la península Ibèrica Roma va assolir la seva presència definitiva, especialment a la costa, amb el control de grans extensions de terra i recursos.

3.1.2. Revolta indígena de 197-195 ane i Cató el Vell

Durant els anys posteriors a la Segona Guerra Púnica, els territoris controlats per Roma a la península Ibèrica foren gestionats encara com en període de guerra, explotant i drenant els recursos cap al tresor de Roma i al patrimoni personal dels seus governadors (Ñaco del Hoyo 2006c, 98-104), fins al punt que un cop nomenat el governador exercia un poder pràcticament "monàrquic" (Millar 1984, 3). A partir del 197 ane, es crearen les noves províncies (Liv. 32. 28. 11; Salinas de Frias 1995, 37; Cadiou i Moret 2012, 27-31; Le Roux 2014, 145), la *citerior* amb capital a Tarraco i la *ulterior* amb capital a Corduba. El canvi administratiu no va alterar les exaccions impositives i abusos romans previs sobre la població, provocant ambaixades indígenes a Roma i un seguit d'aixecaments i revoltes (Millar 1984, 3-6; García Riaza 2006, 82-83). En aquestes circumstàncies, amb un front oriental actiu amb la Segona Guerra Macedònica (200-196 ane), el Senat havia fet llicenciar l'exèrcit estacionat a la península Ibèrica i va ordenar als pretors Cai Semproni Tudità i Marc Helvi Blasió, que empresin tropes no legionàries com a guarnicions i en els límits provincials (Liv. 32. 28. 11). Sembla que el pretor de la *ulterior* va assolir certs èxits militars, però en el cas de la *citerior* Cai Semproni Tudità va ser derrotat i mort, per la qual cosa la província es quedà sense governador efectiu fins a l'arribada del nou, l'any següent

(Liv. 32. 27-28; Ñaco del Hoyo 2006a, 81-89). Els pretors de l'any 196 ane foren Quint Minuci Therme i Quint Fabi Buteó per la *citerior* i *ulterior* respectivament (Liv. 33. 24-26), els quals van ser enviats amb dues noves legions per aplacar les revoltes existents. En aquest sentit els dos pretors obtingueren diverses victòries, el primer a la ciutat de *Turda*, on va causar gran quantitat de baixes, segons les fonts escrites unes 12000, i per la qual se li va atorgar un triomf a la seva tornada a Roma el 195 ane (Liv. 33. 24-26). Per la seva part Marc Helvi Blasió, que va seguir a la Hispània *ulterior* per malaltia fins el 195 ane, es disposava a arribar a la costa per embarcar cap a Roma, acompanyat per un destacament d'uns 6000 homes, quan fou atacat i resultà vencedor enfront de 20000 celtibers prop de *Iliturgi* (Liv. 34. 10).

Vistos els èxits relatius dels pretors dels anys anteriors, especialment a la Hispània *citerior*, el Senat va enviar un dels cònsols de l'any 195 ane. Dels dos magistrats fou Marc Porci Cató, el Vell, l'escollit per fer-se càrrec de la situació a Hispània (Liv., 33, 42). Els pretors per aquell any van ser per la Hispània *citerior* Publi Manli i per la *ulterior* Appi Claudi Neró. Aquests comptaven amb una legió cadascun, més 4000 soldats i 400 genets, a repartir entre els dos, per fer front a la situació d'inestabilitat de la zona (Liv. 33. 43). M. Porci Cató va marxar cap a la Hispània *citerior* amb les seves tropes, corresponents a dues legions completes (8000 soldats), 15000 aliats, 800 genets i 25 quinquerrens, juntament amb el pretor Publi Manli i el seu exèrcit (Liv. 34. 8. 4; Martínez Gázquez 1974, Ruiz de Arbulo 1991, 467; García Ríaza 2006, 83). La primera parada es va realitzar a *Rhode*, al golf de Roses, cap al juny del 195 ane (Liv. 34. 8. 5; Martínez Gázquez 1974, 112). Aquesta ciutat fou assaltada i saquejada, a més M. Porci Cató va derrotar els indígenes en una fortificació, que s'ha volgut situar en diversos punts, a Puig-Rom (Maluquer de Motes 1965, 150) o en el que avui és l'església de Santa Maria (Nolla 1984, 152). Tot seguit l'exèrcit es va traslladar fins a *Emporion*, on segons Titus Livi el cònsol va trobar una doble ciutat separada, grega i indígena, i sembla que els habitants grecs van aclamar calorosament l'exèrcit romà (Liv. 34. 9. 10-13; Martínez Gázquez 1974, 56). Per F.X. Hernández Cardona (2001, 64-65 i 68-69), el que es trobà M. Porci Cató és una Neàpolis assetjada pels pobles ibers, els quals haurien ocupat tant l'antic campament, o les antigues posicions romanes, com la palaiàpolis, realitzant una gran pressió sobre els habitants grecs, que deuriem viure així durant llargs mesos, fins a l'arribada romana. Així, va construir un campament per assegurar la seva posició i la de *Emporion* (Hernández Cardona 2001, 66-67).

En aquestes circumstàncies M. Porci Cató va rebre tres legats del poble ilerget, l'únic que seguia fidel a Roma, un dels quals el fill del rei *Bilistages* (Liv. 34. 11-12; Martínez Gázquez 1974, 62-63; Beltrán Lloris 2001, 80). Els enviats li demanaven ajuda contra els seus enemics, que els

fustigaven i posaven en perill la seguretat de les seves places fortes. El cònsol els va mostrar la seva comprensió davant la situació, per no desmoralitzar-los, els feu creure que enviaria un important contingent a la Ilergècia, però al partir els emissaris ilergets, va fer desembarcar les tropes, prioritant l'important enfrontament que li esperava a la costa (Liv. 34. 13. 1-3; Fron. Str. 4. 7. 31). M. Porci Cató estudiava a l'enemic a les proximitats d'*Emporion*, que assetjava la ciutat i seguia a més preparant els soldats. En un moment determinat el general va desplaçar l'exèrcit a un *castra hiberna* ubicat en territori enemic, distant entre 4 i 5 km⁸ de la ciutat (Cato Frag. 35 M; Liv. 34. 13. 1-3). Segons Hernández Cardona (2001, 71), va repartir les tropes entre els dos campaments, el que seguia pressionat els ibers a l'entorn d'*Emporion*, però amb el segon emplaçament tingué les mans lliures per atacar el rerepaís i pressionar els assetjadors o oferir una batalla a camp obert. En aquest moment es va iniciar una campanya de desgast, tot fustigant els revoltats, cremant camps, saquejant i en definitiva desmoralitzant-los, com sembla ja venia fent, per crear un clima d'inseguretat (Liv. 34. 9. 10-13). L'estratègia següent va ser atacar el campament enemic, al no sortir a camp obert (Liv. 34. 13. 4-10). M. Porci Cató va treure les dues legions del campament interior i realitzà una volta per creuar el Ter i arribar a les proximitats del campament iber, on va fer avançar a trenc d'alba un gran contingent segurament d'auxiliars per atreure fora l'exèrcit assetjador, mentre la resta de l'exèrcit queda a la penombra (Hernández Cardona 2001, 71-74). Al retirar-se els primers atacants, aquests són perseguits pels ibers que es troben amb les legions amagades que els surten a l'encontre, tot desenvolupant-se una batalla a camp obert (Hernández Cardona 2001, 74-76). Finalment gràcies a la superioritat de les legions, i al seu ordre tancat, els romans es van imposar i van avançar cap al campament, que finalment assaltaren causant gran quantitat de baixes a un enemic tancat i sense escapatòria, caient posteriorment també la Palaiàpolis (Hernández Cardona 2001, 78-81). Aquesta victòria va permetre la rendició dels ibers d'*Emporiae*, però també els de les ciutats properes, tractades amb respecte per part del cònsol (Liv. 34. 16. 3-5). En el camí posterior fins a *Tarraco* M. Porci Cató va rebre la claudicació de totes les ciutats revoltades d'aquesta àrea, posant de nou tota la *citerior* sota el control de Roma (Liv. 34. 16. 6-7). Més tard els indígenes van creure la informació que situava el cònsol a la *Turdetània*, aprofitant els bergistans per aixecar-se en armes fins a dues vegades, aplacats per M. Porci Cató amb gran celeritat, venent els vençuts com esclaus en la segona ocasió, degut a la reincidència (Liv. 34. 16. 8-10). Aquests fets comportaren que M. Porci Cató obligués el desarmament de tots els habitants de la província i finalment també a l'enderroc de les muralles de totes les ciutats (*oppida*) (Liv. 34. 17. 5-12; Zon. 9. 17; App. *Hisp.* 41; Martínez Gázquez 1974, 133-138).

⁸ 3000 passos (Liv. 34. 13. 1-3).

Finalment M. Porci Cató es va dirigir, ara sí, a la *Turdetània* i la *Celtibèria* per ajudar al pretor Publi Manli (Liv. 34. 19. 1-11; Fron. *Str.* 4. 7. 35; Zon. 9. 17; Martínez Gázquez 1974, 139-143; García Riaza 2006, 84-85), tornant a la *citerior* sense obtenir cap èxit destacable i amb uns efectius limitats a 7 cohortes (Liv. 34. 19. 11; García Riaza 2006, 85). Mentrestant al nord-est lacetans (Liv. 34. 20. 1-9; Fron. *Str.* 3. 10. 1) i bergistans (Liv. 34. 21. 1-6) s'havien revoltat de nou en una situació de franca crisi on M. Porci Cató va haver de posar de nou pau, assolint finalment el triomf (Liv. 33. 43. 1-3 i 5; Liv. 34. 46. 2; García Riaza 2006, 84). En aquestes circumstàncies M Porci Cató va posar fi al seu mandat a Hispània i tornà a Roma. Els seus successors a *Hispania* per l'any 194 ane, es van trobar de nou amb diversos pobles indígenes revoltats (Liv. 35. 1. 1-4).

Durant la primera part del segle II ane es va crear una guarnició a pocs metres d'*Emporion*, destacant soldats en aquest indret de forma permanent, com una eina de control d'aquesta part de la província, després de les revoltes del 197-195 ane. Per la seva part *Tarraco* també disposava d'una guarnició o *praesidium* a les proximitats i separat de la ciutat, en aquest cas també com a *hiberna* dels exèrcits que s'endinsaven cap a l'interior peninsular en els primers decennis del segle II ane (Ruiz de Arbuló 1991, 471-472).

3.1.3. Primera Guerra Celtibèrica

Després de les successives revoltes i repressions, entorn del primer quart del segle II ane, es va assolir una situació de certa estabilitat. El nord-est va quedar, a partir d'aquest moment, com una zona més afermada al poder romà, i lloc de pas, logística i aprovisionament, de les guerres que es van desenvolupar les dècades següents a l'àrea celtibèrica. Per tant, tot i així, en un marc de territori de conflicte. La primera guerra celtibèrica (181-178 ane) va esclatar amb l'objectiu, per part de Roma, de frenar la unió i l'expansió dels celtibers cap als extrems de l'altiplà central i fins a la Hispània *ulterior*, la vall de l'Ebre i el Llevant ibèric (Blázquez Martínez 1987, 199-200; García Riaza 2006, 86), per tant no va afectar directament el nord-est de la *citerior*, però resultava la rereguarda d'aquest conflicte. El 181 ane el propretor Quint Fulvi Flac va derrotar una coalició de vacceus, vetons i celtibers, d'uns 35000 homes, pròxims al riu Tajo, a la Carpetània (Liv. 35. 7. 6; Oros. 4. 20. 16; García Riaza 2006, 86-87).

El pretor de la *ulterior* per l'any 180 ane fou Tiberi Semproni Grac (Liv. 40. 35-36; Capalvo 1996, 113) que inicià les lluites contra els celtibers del nord de l'altiplà central. Segons Orosi, Grac era pretor de la *ulterior* (Oros. 4. 20. 31-33) per tant relaciona la seva arribada des de la Bètica per aixecar el setge sobre la ciutat de *Carauis* (prop de Borja), en el riu Huecha (Capalvo 1996, 146-147), aliada de Roma. En aquella mateixa acció va fundar la ciutat de *Graccurris* (Alfaro)

(Hernández Vera 2002, 173-182), per instal·lar grups de celtibers sense terra i estabilitzar la zona (App. *Hisp.* 42). Alguns autors consideren, però, que Orosi, hereu dels treballs de Titus Livi, seguiria un error de pretura i s'hauria de vincular sempre a Tiberi Semproni Grac a la *citerior* (Richardson 1986, 102). Luci Postumi Albí, pretor, i Grac van dissenyar una estratègia conjunta per sotmetre la Celtibèria no dominada, que Titus Livi defineix com a "última", per tant la més allunyada, de difícil ubicació (Liv. 40. 47. 1; García Riaza 2006, 88). Així l'expedició del 179 ane d'Albí a la Vall de Duero van funcionar en relació a un atac combinat amb la penetració de Grac a la zona del trans-Jalón on els dos exèrcits deuri en confluïr al final de la campanya, amb la derrota infligida als celtibers a la batalla del Moncayo, posant fi a la rebel·lió i a l'expansionisme celtibèric (Capalvo 1996, 147; García Riaza 2006, 89). Els pactes signats amb els pobles indígenes van marcar el pagament d'un tribut anual, oferir servei militar en l'exèrcit romà, no disposar d'emmurallament a les ciutats, mentre que Roma els permetia mantenir certa autonomia política, elements que mostrarien el reconeixement tàcit de la supremacia romana (García Riaza 2006, 87; 90-91). Com es pot observar aquesta fou una guerra llunyana pel nord-est, però prou propera per suposar esforços d'avituallament i recursos, des d'un territori pacificat.

Cal ressaltar també els conflictes entre els romans i els indígenes en episodis com el 171 ane quan van arribar a Roma alguns legats de pobles hispans que van presentar davant del senat l'actitud d'avarícia i supèrbia dels magistrats romans. En això es va ordenar al pretor de les dues províncies, Luci Canueli, que investigués l'actuació dels pretors precedents, acusats d'extorsió. Seguidament els legats dels pobles hispans van escollir quatre defensors per al seva causa, van escollir Marc Porci Cató, Publi Corneli Escipió, Luci Emili Paulus i Cai Sulpici Gal, tots vinculats a la gestió provincial hispànica. Finalment el judici de diversos va ser ambigu, amb absolucions i autodesterraments per evitar condemnes (Liv. 43. 2; Revilla i Santacana 2015, 75). Aquest episodi és un bon exemple que mostra que tot i en moments de certa pau les actuacions de Roma portaven a crispació i alteracions de la gestió.

3.2. El pas del segle II a I ane: La crisi cimbria i la Guerra de Sertori (125-70 ane).

El segon moment d'estrès bèl·lic al nord-est es pot centrar en una cronologia de 125-70 ane, amb un antecedent en la Segona i Tercera Guerres Celtibèriques de forma més allunyada i amb la conquesta de les Balears (123 ane), les Guerres Címbrics (114-102 ane) i especialment la Guerra de Sertori (82-72 ane) com a elements centrals (Noguera *et al.* 2014a, 20). Els esmentats enfrontaments en el territori peninsular, especialment les Guerres Címbrics, van evidenciar la fragilitat del sistema organitzatiu implantat per Roma des de l'inici del s. II ane, marcant el punt

d'inflexió imposat per Cneu Pompeu després de la victòria sobre els sertorians, amb la fundació o refundació de ciutats, com a centres gestors i organitzadors del territori (Olesti 2000, 72-82). També s'ha de tenir en compte la importància d'aquest període amb la construcció de les primeres infraestructures viaries, possiblement subsidiàries de les grans obres de la Gàl·lia *Transalpina* (120-118 ane), la via *Domitia* i la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), amb la intensió de connectar la península Itàlica amb la península Ibèrica (Mayer i Rodà 1986, 157-165; Hermon 2000, 102-104; Castellví 2011, 23-26; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 173-174). Aquesta reforma va coincidir amb uns anys de consolidació de la província, en els seus territoris més romanitzats, clarament en relació a la reforma viaria anteriorment esmentada. Això comportà també una nova ocupació agrària i les primeres viles i la potenciació de centres urbans com a aglutinadors i mercats on les viles situaven el seu excedent (Ruiz de Arbulo 1991, 479), ja en el pas del s. II al I ane i especialment durant el s. I ane.

3.2.1. Segona Guerra Celtibèrica o Guerra de Segeda

Aquesta guerra (154-152) sembla que tingué com a detonant l'ampliació de la fortificació de *Segeda*, capital dels bels, ja que el Senat romà interpretà que aquest fet trencava els acords de Grac del 179 ane (App. *Hisp.* 44-45; Badian 1958, 123; Capalvo 1996, 148; García Rianza 2006, 90-91). Altres autors consideren que la fortificació de *Segeda* fou l'excusa de l'inici de la guerra, en realitat la pressió realitzada per l'administració romana sobre els pobles indígenes comportà la consegüent revolta generalitzada que interessava al poder oligàrquic romà (Plb. 3. 35, 2; Richardson 1986, 132-137; 2000, 141-142; García Rianza 2006, 92-93).

El nord-est era de nou la rereguarda romana d'un conflicte a gran escala que en primer lloc va comportar l'arribada d'un exèrcit de 30000 homes comandat pel cònsol Quint Fulvi Nobilior (153 ane) (App. *Hisp.* 45; Capalvo 1996, 149). El cònsol va pujar per la vall de l'Ebre direcció Segeda, tot i que els seus habitants es refugiaren a Numància. La presència de l'exèrcit romà tingué un efecte contrari a l'esperat i es visualitzà un aixecament generalitzat i l'aliança entre bels i arevacs (García Rianza 2006, 93-94). Els romans van patir una emboscada i derrota liderada pel bel *Karo*, en que perderen uns 6000 efectius, mentre que els celtibers van perdre el mateix *karo*, de retorn a Numància (App. *Hisp.* 45-46; Capalvo 1996, 149-151; García Rianza 2006, 94). Nobilior va arribar finalment davant de Numància, on se li van unir els reforços enviats pel rei númida Masinissa, 300 genets i 10 elefants. El general romà va atacar la ciutat, on li van infligir una greu derrota com a conseqüència de la desbandada dels elefants (App. *Hisp.* 46; Capalvo 1996, 151-152). En posteriors accions va patir diverses desfetes i dificultats d'arriada de subministres, al entregar-

se el seu centre d'avituallament *Ocilis*, segurament a l'Ebre, a l'enemic. Seguidament l'exèrcit va tenir baixes durant el rigorós hivern i les escaramusses que els plantejaven els indígenes (App. *Hisp.* 47; Capalvo 1996, 152-154). A la Hispània *ulterior* la situació no resultava millor (App. *Hisp.* 66 i 76; Capalvo 1996, 154).

El 152 ane va arribar el cònsol Claudi Marcel amb 8000 soldats i 500 genets per rescatar Nobilior (Capalvo 1996, 154-155) i amb una actitud moderada assolí el retorn de la ciutat d'*Ocilis* al costat romà, va efectuar també un escarment a *Netorbriga*, tot indicant que la pau s'assoliria si la demanaven conjuntament arevac, bels i tits. El Senat romà no acceptà les negociacions de Claudi Marcel i reclutà un nou exèrcit que envià a Hispània encapçalat pel cònsol del 151 ane, Luci Licini Lucul amb Publi Corneli Escipió Emilià com a lloctinent (App. *Hisp.* 49; Plb 3. 35. 2-3; Capalvo 1996, 156). Tot i la desautorització del Senat, Claudi Marcel va aconseguir la pau de totes les tribus a partir de pactes privats, abans de l'arribada de Licini Lucul, evitant que aquest n'obtingués un benefici propi (App. *Hisp.* 50-51; Capalvo 1996, 156-157).

Entre la Segona i la Tercera Guerra Celtibèrica Roma va veure la necessitat d'acabar amb el seu enemic més tenaç. Finalment el Senat va autoritzar que Cartago fos arrasada. Aquest projecte va ser encapçalat per Publi Corneli Escipió Emilià en la Tercera Guerra Púnica (149-146 ane), el que comportà que finalment Cartago fos destruïda el 146 ane (Le Bohec 2011, 430-445).

3.2.2. Tercera Guerra Celtibèrica o Guerra de Numància

La guerra (143-133 ane) té les seves bases en la mateixa pau amb el cònsol Marcel. Roma volia una pau incondicional i els responsables provincials romans no deixaven de pressionar els pobles indígenes, a més, els èxits de Viriat a la guerra lusitana i els enfrontaments amb Fabi Màxim Emilià, van portar les tribus celtibèriques a aixecar-se de nou (App. *Hisp.* 66 i 76; Capalvo 1996, 165-166). El 143 ane Roma va enviar el cònsol Quint Cecili Metel Macedònic amb 30000 soldats i 2000 genets (App. *Hisp.* 76) el qual va començar la pacificació de la Celtibèria, però no pogué ocupar Numància i va acabar passant l'hivern en el seu campament. El 141 ane després del proconsolat de Metel (V. Max. 9. 3. 7; Capalvo 1996, 168) va arribar el cònsol Quint Pompeu Aule, el qual fou derrotat en diverses batalles i escaramusses, patint grans pèrdues en soldats (App. *Hisp.* 77-78; Capalvo 1996, 169-172). Tot i aquests contratemps el cònsol va aplicar un setge eficaç sobre Numància que va portar a concertar un acord de pau amb els pobles celtibèrics (App. *Hisp.* 79; Dobson 2008, 44; Capalvo 1996, 172-173). El seu successor en el càrrec, Marc Popili Laenes (139 ane) i el senat, no van acceptar aquests pactes, i renoven els atacs sobre Numància i altres pobles, que es compten en derrotes en el bàndol romà. Cal

destacar que les fonts escrites no són massa explícites en aquest sentit (Fron. *Str.* 3. 17. 9; Liv. *Per.* 55, 5; Capalvo 1996, 174).

El 137 ane el general enviat és el cònsol Cai Hostili Mancí, amb un exèrcit de 2000 homes, juntament amb Tiberi Semproni Grac com a *quaestor*. Les derrotes van seguir per els romans, a més va arribar el rumor que càntabres i vacceus venien en suport de Numància, el que va suposar que el cònsol aixequés el setge i es refugiés en el descampat que havia ocupat el campament de Nobilior (App. *Hisp.* 80; Capalvo 1996, 175; Dobson 2008, 44). En aquestes circumstàncies els numantins van iniciar una campanya d'escaramusses amb que l'obligaren a capitular i acceptar un acord entre iguals que el Senat romà va considerar el tractat més vergonyós signat mai (App. *Hisp.* 80). Aquesta situació va obligar a enviar a Emili Lèpid, col·lega de Cai Hostili Mancí, mentre aquest segon fou cridat a Roma per ser jutjat (App. *Hisp.* 80). Lèpid va atacar els vacceus acusats de ser aliats dels numantins, cosa que el senat no havia autoritzar, finalment va haver d'aixecar el setge per qüestions logístiques (App. *Hisp.* 81-82; Capalvo 1996, 176-179), tot fent-li perdre el comandament de l'exèrcit ja durant el seu proconsolat (Liv. *Per.* 56, 1-4; Capalvo 1996, 179).

Amb l'arribada del cònsol del 136 ane a la Hispània *citerior*, Luci Furi Fil, va arribar també Hostili Mancí per ser entregat als numantins per desfer els deshonrosos juraments adquirits (App. *Hisp.* 83; Capalvo 1996, 179-180). Tot i no reconèixer els tractats Roma no va efectuar cap atac significatiu durant els anys de govern de Luci Furi Fil, però sí durant el govern del seu successor Quint Calpurni Pisó (135 ane) (Capalvo 1996, 180), en que ocorregué la major desfeta soferta per Roma a l'àrea de Numància (App. *Hisp.* 83; Dobson 2008, 45). Finalment el 134 ane Publi Corneli Escipió Emilià, vencedor de Cartago, va aconseguir el consolat per segona vegada en menys de deu anys (App. *Hisp.* 84; Liv. *Per.* 56, 8; Capalvo 1996, 181). El nou cònsol va arribar amb una recluta privada d'amics i clients seus, entre ells Cai Màrius, Polibi i Jugurta rei nùmid. El primer que va realitzar fou reorganitzar i disciplinar una tropa que havia anat de derrota en derrota des del principi de la guerra. Així es va trobar un exèrcit ple d'ociositat, discòrdies i luxes (App. *Hisp.* 84-86; Liv. *Per.* 57, 1-5; Capalvo 1996, 181-183; Dobson 2008, 45). Després d'aquests canvis i un cop ho va considerar oportú el general va plantejar l'acostament a Numància, tot saquejant i segant l'entorn de la ciutat (App. *Hisp.* 87-88; Capalvo 1996, 183-184). Després, segons Apià encara en el 134 ane (App. *Hisp.* 84), i durant la primavera del 133 ane en opinió d'Orosi (Oros. 5. 7. 5-8), Escipió va tornar a les proximitats de la ciutat i va plantejar el setge a partir de set campaments, amb fosses, palissada i torres de vigilància. A més es va tallar el riu Duero, que va impedir ajudar per aquest mitjà, creant una gran circumval·lació, amb la intenció

de reduir la ciutat per gana. Aquesta gran estructura va comportar l'acantonament de més de 60000 homes entre les seves tropes i les dels aliats (App. *Hisp.* 90-93; Capalvo 1996, 188-191; Campbell 2005, 51; Dobson 2008, 45-46). En aquestes condicions el setge va concloure la tardor del 133 ane, després d'entre 3 o 9 mesos segons la font consultada, que va acabar amb l'incendi i destrucció de la ciutat i posant fi així a la guerra (App. *Hisp.* 98; Capalvo 1996, 197-198).

3.2.3. Conquesta de les Balears

El 123-122 ane el Senat va enviar el cònsol Quint Cecili Metel per conquerir les illes, segons les fonts escrites amb l'objectiu de pacificar les rutes entre la península Itàlica i Hispània per la presència de pirates, en que s'acusava a la població balear d'ajudar-los (Str. 3. 5. 1) o de ser part implicada (Flor. *Epit.* 1. 43). S'ha d'entendre aquesta intervenció en un context més ampli de reorganització de la Gàl·lia *Transalpina* i Sardenya, al tractar-se de zones per on transcorrien importants rutes terrestres i marítimes, militars i comercials, que unien la península Itàlica amb Hispània (Morgan 1969, 223-231). En el cas de la *Transalpina*, sembla que la fundació de *Narbo Martius* i la construcció de la *via Domitia* es trobaria dins les dues últimes dècades del segle II ane, tot reestructurant el territori (Mayer i Rodà 1986, 157-165; Hermon 2000, 102-104; Castellví 2011, 23-26; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 173-174), com ja s'ha esmentat anteriorment. Autors moderns relacionen les dades que aporten les fonts escrites també amb dificultats comercials i la necessitat de millora de les rutes, obtenció de noves terres, reclutament de foners o interessos polítics en la intervenció romana a Mallorca i Menorca en concret (Orfila i Cardell 2000, 27; Roldán Hervás 1995, 103; Morgan 1969, 221-222). En aquell mateix moment les Balears van passar a formar part de la Hispània *citerior* (García Riaza 2003, 77), fet que també demostra la seva vinculació amb aquest territori del nord-est peninsular. Les fonts escrites parlen de l'arribada de 3000 homes provinents d'Hispània acompanyant Metel (Str. 3. 5. 1.), que s'han relacionat amb colons i les fundacions de *Palma* i *Pollentia*, en les mateixes dates (Str. 3. 5. 1). Noves investigacions relacionen aquells primers "colons" amb una estructura de control romana, que no va donar lloc a la fundació urbana fins als primers decennis del segle I ane i en relació a la derrota sertoriana. Aquesta nova hipòtesi es sustenta a partir de les troballes d'edifici en el fòrum, i amb la cronologia més antiga de *Pollentia* (Orfila 2000, 132-142). Aquests resultats arqueològics deixen la cita d'Estrabó (Str. 3. 5. 1) d'una fundació primerenca de *Pollentia* i *Palma* com un error o per l'existència d'una refundació exitosa més tardana (Mattingly 1983, 245-301).

3.2.4. Poder oligàrquic i crisi agrari a la Roma del s. II ane

La ostentació i el control del poder de la República imperial i el problema social tenien el mateix origen, que es pot remuntar al final de la Segona Guerra Púnica en que es va trencar l'equilibri de forces entre la elit senatorial i la *plebs*. És al final d'aquell conflicte en que el Senat es va assegurar el monopoli del poder enfront de traves legals que es poguessin imposar des d'altres nivells polítics, com les assemblees populars i el mateix tribonat de la *plebe*, que tot i el seu contrapoder es va posar en molts ocasions al servei del Senat (Ridley 1968, 535-554; Roldán Hervás 1984, 80-83). Ara bé, el problema real fou que a partir de la victòria de la Segona Guerra Púnica, Roma es va convertir en una potència mediterrània sense transformar les seves estructures del que era la ciutat-estat. La desmesurada arribada de riqueses de les recents conquestes tampoc va arribar per igual a tota la societat, el que va generar una gran diferenciació entre la elit governant i la *plebs*, un clar generador de conflictes (Errington 1971; Roldán Hervás 1984, 84). Així els detonats de la inestabilitat política i social de la *Res publica* van ser essencialment el canvi de gestió de la terra, des d'un sistema local i autàrquic amb una base solida de petits i mitjans propietaris, a la vegada integrants de l'exèrcit ciutadà, a un sistema importat de l'orient grec, dirigit a la producció i al mercat, basada en una economia monetària important. Situació que va acabar trencant l'equilibri entre petit i gran propietari, en que un s'acabà menjant a l'altra, i en poc temps els petits propietaris del centre d'Itàlia vengueren les seves terres passant a engrossir el proletariat rústic y urbà (Sereni 1961; Salomon 1964, 1-68; Roldán Hervas 1984, 85-90). El segon element que encaminà a la crisi fou que dins de la elit senatorial es generà un grup selecte, la *nobilitas*, que responia a aquelles famílies que disposaven d'un membre que havia estat cònsol, o *homines novi*. Aquesta exclusivitat arribà a tal punt que entre el 200 i el 107 ane, amb el primer consolat de Cai Màrius, només es té constància de quatre noms nous, d'un total de 58 famílies (Scullard 1973; Roldán Hervas 1984, 91). Aquesta concentració de poder en l'exercici públic de la *nobilitas* va suposar que ja a principi del s. II ane l'aristocràcia sentís l'estat menys com una feina de servei que com una possessió, exercint un poder al seu propi servei i d'una forma més privada (Meier 1966). Aquesta por a l'ascens personalista comportà ja al 180 ane de la creació de la *lex Villia annalis*, amb la intensió de frenar carreres massa meteòriques, marcant les normes i els esglaons successius que havien de seguir els joves aristòcrates abans d'assolir el consolat (*cursus honorum*), com una forma del senat per protegir-se de "l'individu" (Astin 1958; Roldán Hervás 1984, 95). Però aquestes lleis limitadores només restringien momentàniament les pors del propi sistema oligàrquic, que era el problema en si mateix, El nou conflicte es materialitzà amb la solució de la gestió territorial de les noves terres conquerides en uns càrrecs, pretors, que a les províncies ostentaven un

poder absolut, polític i civil (Millar 1984, 3), lluny dels ulls del Senat, que es posaren en pràctica a Sicília, Sardenya i Còrcega i posteriorment a Hispània (*citerior i ulterior*). Així faltava una autoritat superior efectiva per frenar el personalisme que s'exercia a les províncies, que va comportar el trencament de la comunicació política entre senat i magistratura. Aquest caràcter militar i civil va acabar gestant la imatge de l'ideal aristocràtic de poder i prestigi, de líder victoriós i en les dècades següents cap a un camí que va portar indefectiblement a la dictadura militar (Calveroni 1966, 3-36; Roldán Hervás 1984, 96-99)

Així la situació esclatà amb Tiberi i Cai Semproni Grac a mitjan segle II ane amb la reforma agrària i el repartiment de terra publica, *lex Sempronia* (133 ane). El Senat s'oposà a aquests canvis i finalment en una assemblea Tiberi Grac fou assassinat, tot i així la reforma va seguir endavant afectant només als romans (App. *BC* 1.7 i 1.9; Earl 1963; Suárez Piñeiro 2002, 175-178). Aquest fet comportà que el 129 ane els *socii*, descontents, portessin la seves reclamacions sobre els temes de la terra (App. *BC* 1.19). Aquestes reclamacions comportaren el final del repartiment per manca de poder de la llei, el Senat obstaculitzà d'aquesta manera el seu funcionament, entenent que l'únic mecanisme per donar terra als aliats és rebessin, aquests, la ciutadania romana (Suárez Piñeiro 2002, 178-179). El 122 ane Cai Semproni Grac formulà una nova llei en que s'articulava el repartiment de terra fora d'Itàlia i l'atorgament de terres en bloc, no individualment. En aquest punt el Senat s'oposà a la reforma, però presentà una proposta que volia recuperar el favor del poble, amb aquests mecanismes s'assolí la pèrdua de poder de Cai, que no obtingué el tribonat i finalment morí. Fets que van comportar la no execució de la llei agrària promoguda pel Senat per debilitar-lo, ja no era necessària (App. *BC* 1. 24; Suárez Piñeiro 2002, 179-180). Des del 121 al 111 ane es va dissoldre tota la feina realitzada pels germans Grac, tornant a la supremacia del Senat (Plu. *TG* 8-13; Suárez Piñeiro 2002, 179-182) i per tant a la confirmació de la proletarització del poble.

3.2.5. Guerres Cimbries

La guerra contra cimbres i teutons (114-101 ane) tingué lloc al desplaçar-se aquests pobles, uns 300000 homes (Liv. *Per.* 63; Plu. *Mar.* 112), des de la zona oest del Bàltic, fins a territoris ocupats per Roma, i fins a Hispània i la península Itàlica.

Al principi de la guerra Roma va tenir severes derrotes com la de Nòrica el 113 ane, prop del Danubi, on el cònsol Cneu Papiri Carbó va perdre bona part del seu exèrcit i gairebé caigué capturat (Demougeot 1978, 924; Evans 2005, 39-40). En aquest punt els passos d'Itàlia van quedar oberts als cimbres i teutons que malgrat tot van seguir cap als Alps i la Gàl·lia, on el 109

ane van derrotar de nou els exèrcits romans a prop d'Arlé, on va caure l'exèrcit del cònsol Marc Juni Silà (Liv. *Per.* 65; Flor. *Epit.* 1. 38. 2; Demougeot 1978, 925-926; Evans 2005, 41). El 107 ane a la batalla de *Burdigala* els *tigurins*, aliats dels cimbres, van derrotar el cònsol Luci Cassi Longí (Liv. *Per.* 65; Demougeot 1978, 926), el qual morí en l'enfrontament. Finalment la batalla d'*Arausio* (105 ane), prop del Roine, va posar en evidència la debilitat del sistema romà, al caure el cònsol Cneu Mal·li Màxim i el procònsol Quint Servili Cepió el Vell, tot i comptar amb un exèrcit de c. 80.000 soldats. Servili Cepió no acceptava l'autoritat del cònsol i això va fer que no hi hagués col·laboració entre ells (Diod. 27. 91; Donnadiu 1954, 281-282; Demougeot 1978, 927-928; Evans 2005, 41-43). Aquesta derrota va deixar, definitivament, les portes de Roma obertes als cimbres i teutons, però mentre els teutons romangueren a la Gàl·lia els cimbres van entrar a la península Ibèrica (Demougeot 1978, 929).

Sembla que el poble germànic va arribar a la península Ibèrica l'estiu del 105 ane, després de la victòria d'*Arausio* i no retornaren a la Gàl·lia fins a la primavera del 102 ane (Evans 2008, 82), altres autors consideren que arribarien l'hivern del 105-104 ane i que tornarien a ser a la Gàl·lia ja al principi del 103 ane (Demougeot 1978, 930). Sigui com sigui, durant el temps que van passar a Hispània els cimbres devastaren bona part de la província *citerior* (Evans 2008, 82; Demougeot 1978, 930). Aquesta situació no va canviar fins que finalment els celtibers els feren retornar al nord dels Pirineus (Liv. *Per.* 67), el que demostraria que durant aquestes dates no hi havia cap exèrcit romà en territori peninsular i sembla que els esforços bèl·lics per part de Roma a la Gàl·lia i altres zones van impedir enviar ajuda a Hispània (App. *Hisp.* 99, 430; Evans 2008, 82; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, Sánchez Moreno en premsa; Ñaco del Hoyo en premsa).

Les derrotes sofertes i la indefensió dels romans, davant dels cimbres, va comportar prendre mesures mai vistes, i fins a cert punt il·legals, ja que van elegir al general vencedor de la guerra contra Jugurta (107-105 ane), Cai Màrius, com a cònsol per cinc anys a partir del 105 ane (Plu. *Mar.* 2. 227. 6; Donnadiu 1954, 282; Demougeot 1978, 929). Durant els anys que cimbres i teutons van passar a la Gàl·lia i Hispània, Cai Màrius va transformar l'exèrcit romà a partir de la seva experiència com a general i aprofitant canvis que estava patint la milícia ciutadana cap a un exèrcit professionalitzat (Goldsworthy 2005, 44 i 50). Així a Hispània van ser els propis ibers i celtibers els que frenaran l'avenç dels cimbres el 103 ane, on tot i mancà la presència de legionaris romans o llatins, els pobles peninsulars constituïren l'únic exèrcit organitzat per enfrontar-se als invasors (López Sánchez 2010, 184; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 170-171).

El 102 ane els cimbres, teutons i els seus aliats tornaven a trobar-se a la Gàl·lia i el seu rei *Boiorix* va passar a liderar tots aquests pobles, preparant-se per assaltar Itàlia, en aquells moments Cai

Màrius i els seus exèrcits ja estaven en disposició d'enfrontar-s'hi. Els teutons i els ambrons van entrar per l'oest, prop de *Aquae Sextiae*. *Boiorix* amb els cimbres pel nord, mentre que la resta de pobles i tribus, liderats pels tigurins, havien d'entrar pel pas més oriental dels Alps, per Tergeste (Donnadiu 1954, 282). El primer moviment de Cai Màrius va ser durant el mateix 102 ane, dirigint el seu propi exèrcit cap a la zona d'*Aquae Sextiae* (Gàl·lia *Cisalpina*), deuria disposar de 5 legions, socis i auxiliars, fins a uns 70.000 efectius (Donnadiu 1954, 286), ocupant dues àrees diferents. En aquesta zona es van estacionar també els teutons després de saquejar l'àrea de *Massalia*. En l'enfrontament entre els dos exèrcits, la victòria romana sobre teutons i ambrons fou total (Donnadiu 1954, 295-296; Demougeot 1978, 931-932). Titus Livi (*Liv. Per.* 68) parla de 200000 morts i 90000 capturats; Plutarc (*Plu. Mar.* 21. 2) de 100000 capturats i morts, mentre que Orosi (*Oros.* 5. 16), es refereix a la destrucció de teutons i ambrons. Tot i aquesta victòria encara quedaven dos cossos de l'exèrcit invasor.

El 101 ane el procònsol Quint Lutaci Catul, esperava l'arribada dels cimbres al pas dels Alps, i veient la seva ubicació sembla que va decidir fer una retirada ordenada per no ser massacrat (*Plu. Mar.* 23. 1-3; Demougeot 1978, 932-933; Evans 2005, 47-48). En el transcurs d'aquests moviments Cai Màrius tingué temps de reunir-se amb l'altre cos de l'exèrcit, en que també es va rebre la notícia que el tercer exèrcit invasor no avançava sobre Itàlia. La batalla de *Campi Raudii* fou definitiva, les noves legions eren molt superiors als cimbres (Lewis 1974, 94-109; Demougeot 1978, 933).

3.2.6. Perduració de la crisi política i social a Roma

Aquesta llarga guerra tocava a la seva fi, però a Roma s'iniciava la rivalitat entre Cai Màrius i Luci Corneli Sul·la, a més d'albirar-se un important conflicte amb la Guerra Social (91-88 aC). Després de la crisi dels cimbres es van succeir un seguit de lleis agràries que havien de posar ordre a la situació dels veterans de Màrius, primer amb la *lex agraria* del tribu Luci Appuleu Saturní, dirigida exclusivament a aquests. La llei pretenia la creació de colònies fora de la península Itàlica. El 99 es va presentar una nova llei agrària que és vetà i no s'executà i finalment el 91 ane el tribu Marc Livi Drus presentà una llei que buscava recuperar la idea d'*ager publicus* i la fundació de noves colònies, però fou anul·lada durant el mateix tribonat de Drus (*App. BC* 1.29; *Liv. Per.* 69; *Plu. Mar.* 29. 1; Gabba 1973, 244-246; Suárez Piñeiro 2002, 183-184), el qual fou assassinat.

Aquests fets i la no solució del problema agrari, més enllà dels ciutadans romans, comportaren l'inici de la Guerra Social (91-88 ane), amb un gran descontentament per part dels *socii* itàlics

(Dart 2014, 99-147). Aquell mateix any i veient el transcurs de la guerra el cònsol Luci Cèsar atorgà, a partir de la *lex Iulia*, la ciutadania romana a tots els aliats que no s'havien aixecat en armes, allò que sempre havien volgut, i més endavant seguirà amb aquestes polítiques la *lex Plautia Papiria* (Dart 2014, 173-187). La guerra seguí, de totes formes, tant al nord com al sud, amb dificultats per part de Roma i amb desaires polítics entre *optimates* i populars, en el marc de les rivalitats entre Luci Corneli Sul·la i Cai Màrius (David 2014, 36-38). La solució final, després d'una guerra sagnant, fou la victòria romana que assolí finalment Cneu Pompeu Estrabó a la batalla d'Ascoli, però amb l'atorgament de la ciutadania als *socii* el 88 ane, fins i tot els últims en ser derrotats (Dart 2014, 149-170). Així durant aquesta guerra ja s'utilitzà l'exèrcit com a eina política i amb aquest tema com a base (David 2014, 46-47).

El 88 ane Luci Corneli Sul·la assolí el consolat i fou enviat a Orient a lluitar contra Mitrídates VI, en contraposició a Cai Màrius, situació que va crear més tensió entre *optimates* i populars (Gabba 1994, 122; Ñaco del Hoyo *et al.* 2011, 297; Dart 2014, 193-195). En absència de Sul·la els populars es fan amb el poder a Roma fins al retorn d'aquest el 83 ane (App. *BC* 1.69-1.70; Liv. *Per.* 63; Plu. *Sull.* 10; Dart 2014, 196-198). Sul·la s'imposa militarment amb una victòria final al costat de la Porta Collina de Roma, nomenant-se dictador, per temps indefinit, el 81 ane (App. *BC* 1. 76- 1. 93; Plu. *Sull.* 28-30; Dart 2014, 200-206). Després de la Guerra Civil de Luci Corneli Sul·la (88-81 ane) va veure la necessitat de d'assentar les seves tropes i assegurar militarment els territoris que havien recolzar Cai Màrius durant la guerra. Assentà, segons Apià (App. *BC* 1. 104; 96 i 100), fins a 23 legions en terra cultivable de la península Itàlica, uns 120000 homes. Element que demostra clarament aquesta política dels cabdills per assegurar la terra als seus soldats, per damunt de les ciutats i personatges hostils a ells. Aquestes polítiques i decisions van provocar greus problemes entre els antics camperols i els nous colons, i el problema agrari restà sense solució (Gabba 1976, 44-48; Suárez Piñeiro 2002, 184), per tant una reforma enfocada simplement al reforçament del poder del dictador.

Cal tenir present que el 59 ane Juli Cèsar, durant el seu consolat va pretendre posar de nou en marxa assentaments de veterans, però també dels pobres de la ciutat de Roma, per tornar-los al camp. Amb això inicia una política més equilibrada, amb la idea de poblar grans espais desocupats de la península Itàlica (Suárez Piñeiro 2002, 186-188). Per altra banda Cèsar també va assentar veterans fora de la península Itàlica després de la Guerra Civil, element que suavitzà els problemes agraris d'aquell territori i a la vegada situà en les províncies punts de reservistes i de resistència en una eventual necessitat militar per part de Roma (Roldán Hervás 1996, 59). Al

49 ane l'exèrcit romà deuria comptar amb uns 150000 soldats de la península Itàlica (Brunt 1971, 111).

3.2.7. Guerra de Sertori

Alguns autors plantegen la possibilitat que durant alguns anys i després de la situació de crisi viscuda, entre la Gàl·lia *Transalpina* i Hispània *citerior*, el mateix governador gestionés aquestes províncies, facilitant així el seu control i defensa, oferint major marge de maniobra. Sembla que per exemple Cai Valeri Flac en va ser governador entre el 85 i el 82 ane, amb final en els primers moments de la inestabilitat Sertoriana a la zona (Badian 1968, 88-96; Spann 1987, 41). Durant aquest període de desordre s'observa que les guerres ja no eren, en el cas de la *citerior*, contra potències exteriors, pobles indígenes o invasors, sinó més aviat guerres civils entre faccions romanes o els seus aliats itàlics. Aquestes guerres civils venien assolant la república des d'una dècada abans amb la Guerra Social (91-88 ane) o la primera guerra civil de Sul·la (88-81 ane) i foren una constant durant els últims anys de la República romana, com s'ha vist. Per aproximar la figura de Sertori, aquest s'ha definit com un *homo militaris*, que podria ser un bon exemple d'aquesta primera professionalització de l'exèrcit, amb la seva presència ja a la batalla d'*Arausio* al 105 ane, sota les ordres de Quint Servili Cepió (García Morá 1989, 89-93). Després d'aquesta derrota, fou Cai Màrius qui s'encarregà de treballar amb les restes de les legions i noves lleves, on va participar de nou Quint Sertori (Plu. *Sert.* 3. 2-4; Spann 1987, 1-39; García Morá 1989, 94-95). Sembla que en aquells moments Quint Sertori podria haver exercit algun càrrec de cavalleria, F. García Morá proposa el de *praefectus* sobre tropes auxiliars, possiblement gals (1989, 95-96). Retornant de nou a la figura del Sertori governador de la *citerior*, el conflicte posterior comportà una inestabilitat que va afectar a la península Ibèrica durant bona part del primer quart del segle I ane, que va transcorre durant 10 anys (82-72 ane) i enfrontà pròpiament a Quint Sertori i els seus partidaris, contra el dictador Luci Corneli Sul·la i la Roma *optimata*.

El 82 ane Quint Sertori es desplaçà a la *citerior* com a *praetor* legítim de la mateixa, acompanyat segurament per un contingent significatiu (App. *BC.* 1. 108, 505-506; Plut. *Sert.* 6; García Morá 1991, 15-16). Quan Luci Corneli Sul·la va tornar de la guerra contra Mitrídates VI Eupator a orient (88-83 ane) i recuperà de nou el poder a Roma, amb la guerra latent que si vivia (88-81 ane), enfront dels populars, va designar com a governador de la *citerior* a Cai Valeri Flac, que des de la *Transalpina* ja ho havia estat els anys anteriors. Quint Sertori aprofità la seva posició a la província i el fet de no reconèixer l'autoritat de Sul·la per oposar-se a l'enviat. Aquest motiu feu que Sul·la embarqués a Cai Anni Lusc com a procònsol acompanyat pels questors Luci Fabi i

Quint Tarquici, que van marxar cap els Pirineus amb al intenció de passar pels passos orientals cap a Hispània. Esperant aquesta maniobra de Roma, Sertori va fortificar els passos i els va posar sota la custòdia del seu lloctinent Luci Juli Salinator i 6000 homes (Plu. *Sert.* 7. 1), els passos van resistir fins a l'assassinat de Salinator (Plu. *Sert.* 7. 1-3), després de guanyar el màxim de temps per a Sertori (Spann 1987, 45-48; García Morá 1991, 28-32). Perdent aquesta línia defensiva, i altres en posicions inferiors, sembla que Sertori es va dirigir al sud, fins a *Carthago Nova* amb 3000 homes, on va embarcar per posar rumb al que avui és Líbia, entre els mauritans (Plu. *Sert.* 7. 4). Aquest poble va rebutjar l'arribada dels sertorians, el que els va comportar un nou perible pel Mediterrani occidental, on se'ls van unir els pirates cilicis. Sembla que en un moment determinat van arribar a les illes Pitiüses, d'on també van haver de fugir per l'arribada de la flota de Cai Anni Lusc (Plu. *Sert.* 7. 5-7; Spann 1987, 48-49; García Morá 1991, 35-43). Amb aquesta nova derrota Sertori va passar l'estret arribant a la zona de la desembocadura del Guadalquivir, ja a la tardor (Str. 3. 1. 8-9; García Morá 1991, 43), deixant momentàniament el nord-est a banda. Tot seguit, després d'un lapsa de temps amb un episodi poc clar que relaciona Sertori amb unes illes misterioses (Sal. *Hist.* 1. 100), que alguns identifiquen amb l'arxipèlag de Madeira (Schulten 1945, 5-22) o les illes Canàries (Spann 1987, 49-51), va posar rumb de nou a Mauritània amb la intenció de reforçar la seva posició. Amb aquesta tornada al nord d'Àfrica va assolir algunes victòries prop de *Tingis* (Tànger) i en àrees properes, consolidant així el seu prestigi, poder i seguretat, tot passant l'hivern del 81 al 80 en aquesta regió (Plu. *Sert.* 9. 6-11; Spann 1987, 53-54; García Morá 1991, 49-52).

Els lusitans, o un grup d'aquests, li van oferir liderar-los en la seva lluita contra Roma (Plu. *Sert.* 10. 1) i la primavera de l'any 80 ane Sertori passà a Lusitània amb 3300 homes, dels quals 700 libis (Spann 1987, 56-57). A l'altre costat de l'estret l'esperaven 4000 homes i 700 genets més (Plu. *Sert.* 11. 1; 12. 2-4; Sal. *Hist.* 1. 104-109; Liv. *Per.* 90). En el pas d'Àfrica a Hispània s'enfrontà a la flota dirigida possiblement per Cai Aureli Cotta, a la zona de *Mellaria*, prop de *Baelo*, a la que va derrotar (Plu. *Sert.* 12, 3). Ja a terra, a la *ulterior*, Sertori va vèncer també al questor Luci Fufidi (García Morá 1991, 62-64) prop del riu Betis, causant-li 2000 baixes (Plu. *Sert.* 12, 4; Spann 1987, 57-58; García Morá 1991, 65), el que li va permetre internar-se en territori lusità. Durant els primers mesos, sembla que Sertori va consolidar el seu poder sobre part dels pobles lusitans i ibers de la zona, en referència a bandes i desterrats (Sal. *Hist.* 1, 112; Plu. *Sert.* 12, 1-2; García Morá 1991, 53-79).

El 79 ane va arribar a la *ulterior* el procònsol Quint Cecili Metel Pius, possiblement després de reorganitzar la *citerior*, i afegint dues legions a les quatre que ja hi havia destinades a Hispània

(Spann 1987, 66-67; García Morá 1991, 82-83). Metel no va aconseguir enfrontar-se a Sertori, sinó que va sofrir un important desgast per la "guerra de guerrilla" enfront del seu exèrcit regular, el que el va portar a posar-se a la defensiva (Plu. *Sert.* 12, 6-7; Spann 1987, 69-71; García Morá 1991, 83-84). El general romà sembla que va instal·lar la seva base al *castra Caecilia* (Càceres) i més endavant va fundar *Metellinum*, possiblement com a destí del seu exèrcit llicenciat (Spann 1987, 67-69; García Morá 1991, 94-100). Veient les dificultats per derrotar a Sertori, el procònsol va demanar ajuda al governador de la *citerior* per la campanya del 78 ane. Així Marc Domici Calví va reforçar les tropes de Metel, però acabà derrotat i mort per Luci Hirtuleu, questor de Sertori. Per la seva part, el mateix Sertori va derrotar un subordinat de Metel prop del Guadiana. Aquestes victòries van permetre a Sertori tenir el control de la *citerior*, per això que Luci Manli, procònsol a la Narbonesa, va desplaçar-se per fer retrocedir a Luci Hirtuleu de la *citerior*, el qual és rebutjat prop d'*Ilerda* (78 ane) (Plu. *Sert.* 12, 4; Liv. *Per.* 90; Flor. *Epit.* 2, 10, 6; Sal. *Hist.* 1. 122; Spann 1987, 66; García Morá 1991, 103-109). A Roma Luci Corneli Sul·la va morir segurament a la primavera del 78 ane, tot i que la seva abdicació s'havia materialitzat l'any anterior (Spann 1987, 73).

El 77 ane Sertori va iniciar la seva campanya cap a la Celtibèria i la Hispània *citerior*, aprofitant els èxits de Luci Hirtuleu, assentant-se finalment a la Vall de l'Ebre (Plu. *Sert.* 16-17; Liv. *Per.* 91; Spann 1987, 82-83). En aquests moments va rebre el reforç de Marc Perpenna i del que quedava de l'exèrcit de Marc Emili Lèpid, uns 20 o 25000 homes, derrotats a Roma aquell mateix any pel partit *optimatus*, liderat per Cneu Pompeu (Spann 1987, 83-85; García Morá 1991, 140-141 i 170). Amb l'arribada d'aquests romans exiliats, Sertori va reproduir un senat similar al de Roma en la seva capital d'Osca, com a una eina per legitimar-se (Spann 1987, 86-89). Es tractava d'un senat consultiu, finalment ell resolvia segons més li convenia. Aquesta actitud sembla que fou la que s'aplicava a Roma i Tessalònica en època de Cèsar i Pompeu, cap a les portes del Principat (Plácido 1989, 101-104). Per part de Roma, el jove Cneu Pompeu va ser enviat a Hispània com a governador de la *citerior* per combatre a Sertori, acompanyat d'uns 20000 homes, pacificant i defensant primer la *Cisalpina* i la *Narbonesa* (Spann 1987, 85; García Morá 1991, 142-145).

Cal destacar en aquest punt la importància que tingué la *Universitat* d'Osca, que fou en realitat una presó daurada pels fills de les famílies més destacades de cada poble indígena sotmesa a Sertori. S'oferia a aquests ostatges una educació que havia de servir, en el moment d'assolir l'edat adulta, per exercir càrrecs en l'administració i el govern (Plu. *Sert.* 14, 3-4; Spann 1987, 80-81). El fet de l'obtenció d'ostatges era habitual en el món de la conquesta romana de la

península Ibèrica, Publi Corneli Escipió durant 209-208 ane (Plb. 10. 18. 1-6; Liv. 26. 50) o Tiberi Semproni Grac durant 181-180 ane (Liv. 40. 47) n'exigiren.

Ja al 76 ane Cneu Pompeu va passar l'hivern a la *citerior*, prop dels Pirineus, i va avançar lentament cap al sud i sud-oest, per tant controlant en primer lloc les terres des dels Pirineus al Llobregat. Pel que fa a Sertori alguns el situen prop de l'Ebre (Liv. *Per.* 91), i amb un exèrcit dividit entre els seus generals format per uns 60000 homes i 8000 genets (Oros. 5. 23. 9; García Morá 1991, 192-193). Al Llevant Sertori es va imposar a Pompeu en la presa de *Lauro* (Sant Miquel de Llúria) i en el setge sobre *Carthago Nova* (Plu., *Sert.* 18. 4-11; Fron. *Str.* 2. 5. 31; Spann 1987, 94-97; García Morá 1991, 215-229). Per la seva part el procònsol Metel va passar els anys 78-76 ane lluitant a la *ulterior* i Lusitània pel control del recursos i bloquejat per Hirtuleu, però les fonts escrites no parlen d'aquests fets (García Morá 1991, 230). A partir de l'estiu del 76 ane les coses van començar a canviar, Metel va derrotar Hirtuleu a la vall del riu Betis, a *Italica*, el que li va obrir les portes per avançar cap a l'Ebre. Aquest moviment va permetre a Pompeu retirar-se cap a l'altra costat dels Pirineus, després de les derrotes al nord-est, on va passar l'hivern. (Spann 1987, 104-107). La derrota d'Hirtuleu deixà en una posició difícil a Sertori, que es trobava privat de la iniciativa després de molt temps (Sal. *Hist.* 2. 28. 32. 34 i 59; García Morá 1991, 230-233).

A inicis del 75 ane Sertori es desplaçà a la Lusitània a recompondre les seves forces i impedir la unió de Metel i Pompeu a la zona Llevantina (Spann 1987, 108; García Morá 1991, 239-241). Durant la primavera d'aquell any, Luci Hirtuleu interceptà de nou a Metel en un lloc anomenat Segovia, a les immediacions de Écija, potser Palma del Rio, a la *ulterior*. Sembla que l'enfrontament fou desigual, sobretot per la diferència dels soldats, Metel disposava d'un exèrcit de veterans, mentre que Hirtuleu estava al front de tropes inexpertes. En aquell enfrontament el general sertorià i el seu germà foren derrotats i morts (Flor. *Epit.* 2, 10, 7; Liv. *Per.* 91; Spann 1987, 108-110; García Morá 1991, 241-244). En aquestes circumstàncies Cneu Pompeu va buscar l'enfrontament contra els sertorians al Llevant, on es trobava Cai Herenni i Marc Perpenna Ventó, a l'alçada del riu Túria, els quals foren també derrotats (Sal. *Hist.* 2. 53; Plu. *Pomp.* 18). En l'enfrontament va morir Herenni juntament amb 10000 soldats, el segon es replegà a la zona del riu *Sucro* (Xúquer), on havia arribat Sertori per impedir la unió de Pompeu i Metel (Spann 1987, 101-111, García Morá 1991, 250-251). Veien la seva situació incòmode, amb dos exèrcits acostant-se, va decidir enfrontar-se a Pompeu a l'entorn del riu *Sucro* (Xúquer). El xoc no tingué un guanyador clar segons les fonts escrites, ja que l'ala dreta dirigida per Pompeu va ser posada en fuga, i aquest va escapar molt just, però l'esquerra dirigida per Luci Afrani va derrotar la dreta de l'exèrcit de Sertori, fins al punt de saquejar el seu campament.

Posteriorment l'ala dirigida per Afrani va ser rebutjada pel mateix Sertori. Al dia següent, amb l'arribada de Metel, les tropes sertorianes es replegaren i emprengueren la retirada (Plu. *Sert.* 19, 1-11; Plu. *Pomp.* 19; Spann 1987, 111-112; García Morá 1991, 253-254). La unió de totes les tropes romanes dificultava el seu avituallament, el que va comportar seva divisió, moment en que Pompeu fou atacat per Sertori prop de Sagunt, segons alguns autors (García Morá 1991, 259-260), o *Segontia* (Sigüenza) segons altres (Spann 1987, 112-115), derrotant-lo. L'afrontament va suposar la pèrdua de 6000 soldats per Pompeu i la meitat per el costat del vencedor. En aquells mateixos moments Metel va derrotar els sertorians de Perpenna prop del riu *Sucro*, causant-li també severes pèrdues, fins a 5000 homes (App. *BC* 1. 110. 515-516; Spann 1987, 115).

Definitivament el canvi de tendència es va consolidar, les poques dades de les campanyes del 74-72 ane i ja des de l'estiu del 75 ane, així sembla que ho indicarien. Sertori va passar a la defensiva i intentant impedir la consolidació de la República a la zona del llevant peninsular (Spann 1987, 123-27; García Morá 1991, 260-261). Sembla que Metel va prometre el sou anual d'una legió sencera i terres, a més de la possibilitat de tornar a Roma, a canvi del cap de Sertori (Plu. *Sert.* 22. 1)⁹. Pompeu per la seva part es va internar per la Celtibèria, on va deixar part del seu exèrcit a les immediacions de l'antiga Numància, mentre que ell es desplaçava al territori dels vascons on va fundar *Pompaelo* (Pamplona), possiblement sobre un poblat existent (*Olcairun*). En aquesta posició sembla que Pompeu va rebre blat i recursos d'Aquitània, a més de dues legions i recursos des de Roma (García Morá 1991, 271-282).

Durant els últims anys de la guerra (74-72 ane), sembla que els sertorians van quedar reduïts a la Celtibèria i l'altiplà central peninsular. A més, sembla que Sertori es va tornar més desconfiat, especialment per les desercions, i es protegia amb llancers celtibers, provocant tenses situacions amb alts càrrecs d'origen romà (App. *BC* 1. 112. 520-522; Spann 1987, 128). Encara durant aquelles dates la causa sertoriana va tenir capacitat de protegir els seus territoris, causant 3000 baixes a l'exèrcit de Pompeu i Metel a la zona de *Calgurris* (App. *BC* 1. 112. 523-524; Spann 1987, 125-127). Per la seva part Metel durant aquell any sembla que va accedir a la zona del Tajo i el Guadiana amb l'objectiu de fer desaparèixer la influència sertoriana de les zones en qüestió. Pompeu va iniciar l'entrada a la Celtibèria *ulterior*, en terres d'arevac i vacceus, per recuperar-los per la República, mentre que Sertori va anar reculant cap als seus feus més antics i consolidats a la Lusitània (Spann 1987, 123-125; García Morá 1991, 309-325). Segons Titus Livi

⁹ Aquesta recompensa pel general rebel es situa cronològicament en diversos moments de la guerra segons els autors. P. O. Spann ho situa el 78 ane (1987, 74), mentre que García Morá presenta una cronologia baixa, fins a la primavera del 75 ane (1991, 244-245).

(Liv. *Per.* 93), Metel va passar l'hivern del 74-73 ane a la *ulterior*, mentre que Pompeu es va desplaçar fins a la Gàl·lia, tot deixant el front entre el Duero i el Tajo. Sertori molt probablement tindria el seu campament d'hivern a la zona de *Vettonia* o Lusitània, segons García Morá (1991, 330), molt allunyat d'*Osca* o *Ilerda* on el situaria P. O. Spann (1987, 128).

En aquestes circumstàncies diu Apià (App. *BC* 1, 113, 526-527), Perpenna i deu homes, de confiança, van començar a conspirar contra el general. Cal destacar que ja des del 74 ane les desercions entre els romans de Sertori cap a la República eren importants (Spann 1987, 127; García Morá 1991, 338-339). Finalment Sertori fou assassinat per Perpenna i els conjurats en un banquet organitzat per celebrar una victòria fictícia (Sal. *Hist.* 3. 81; Liv. *Per.* 96; Plu. *Sert.* 25 i 26), fets que s'haurien de situar probablement durant el 73 (Spann 1987, 129-130) o el 72 ane (Broughton 1952, 118; García Morá 1991, 345), durant el vuitè any de domini de Sertori a Hispània i segons com es faci la lectura de les fonts escrites (García Morá 1991, 344-346).

Després de l'assassinat, Perpenna, va fer tot el possible per controlar el poder i estabilitzar la situació (App. *BC* 1. 114. 529-533), molts dels hispans van abandonar la causa sertoriana després de la mort del general (Plu. *Sert.* 27). Finalment tingué lloc un enfrontament campal entre Perpenna i Pompeu que va guanyar el segon amb facilitat. El general popular fou executat, sense acceptar Pompeu l'entrega dels papers de Sertori a canvi de la seva vida. Segons sembla la documentació comprometia a moltes famílies senatorials (App. *BC* 1. 115. 534-538; Plu. *Sert.* 27; Spann 1987, 135-136). La guerra no va sobreviure massa a Perpenna, les últimes ciutats enfrontades a la República (Uxama, Clunia i Calagurris) van ser sotmeses, i Roma va tornar a tenir el control sobre bona part d'Hispània (Spann 1987, 136-237). Sembla que Metel va llicenciar el seu exèrcit i va tornar a Itàlia entre l'estiu i tardor del 72 ane, mentre que Pompeu es va mantenir a Hispània fins a la primavera del 71 ane. Pompeu va buscar estabilitzar el territori i controlar els accessos cap a Aquitània per futures campanyes, a més de crear unes importants clientele (Spann 1987, 137-139; García Morá 1991, 353-359). El general vencedor va fer construir els seus famosos trofeus als Pirineus, per commemorar els seus èxits (Sal. *Hist.* 3. 89; Plin. *Nat.* 3. 18).

Després d'aquesta guerra es va posar sobre la taula, de nou, la necessitat d'assentar, al 64 ane 5000 colons a l'*ager Campanus*. Entre el 60-55 ane de nou es van portar a terme reformes en aquest sentit per veterans i proletaris urbans en terres italianes, en zones despoblades, encapçalades en part per Cèsar, de caire *popular* (Plu. *Caes.* 14. 2-3; Suárez Piñeiro 2002, 185-186).

3.3. La Guerra Civil i el final de la República (50-25 ane)

Les característiques urbanes que es van començar a desenvolupar ja en el primer quart del segle I ane, especialment després de la Guerra de Sertori, però també abans¹⁰ (Guitart 1994, 205-213; Sanmartí Grego 1994a, 357-360; Noguera *et al.* 2014a, 49-52, van fer que la gestió militar i la seva logística s'anés abandonant paulatinament i amb ella la presència visible d'espais militars durant el període 70-25 ane, tal i com s'ha definit en el primer punt d'aquest treball. Aquest procés administratiu es va veure afectat per la Guerra Civil entre els partidaris de Cèsar i Pompeu (49-45 ane), involucrant plenament el nord-est peninsular. Per aquest conflicte l'exèrcit va ser portat de fora, al no quedar contingents legionaris destacats en el territori de la *citerior* (Noguera *et al.* 2014a, 22 i 38-39). La formació dels *conuentus siuuium romanorum*, instal·lats a les ciutats hispanes, van aparèixer en aquest segle, amb un gran vincle en els futurs esdeveniments bèl·lics. Aquests *conuentus* suportaven no només l'esforç fiscal de la guerra entre els legats pompeians i Cèsar, sinó que també formaven part de les forces legionàries i auxiliars posades en peu de guerra. Després de la batalla de *Ilerda*, Cèsar va ordenar, magnànimament, el llicenciament de tots els soldats presoners, el que suposava un terç de les tropes pompeianes. Les assemblees provincials que es van realitzar durant el 49 ane a la *ulterior* i *citerior*, a *Corduba* i *Tarraco* respectivament, van fer clares cerimònies de fidelitat a Cèsar, en contrapartida aquest va entregar recompenses a les ciutats fidels (Ruiz de Arbulo 1991, 482-483).

3.3.1. Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu Magne

La segona meitat del segle I ane és on van acabar de configurar-se els canvis que la república va començar a patir un segle abans. En aquestes últimes dècades de la darrera centúria, Roma va patir dues guerres civils sagnants que posaren punt i final a un sistema que havia portat a una petita ciutat del centre de la península Itàlica a convertir-se en la metròpolis d'un bast imperi. Després de la mort de Luci Corneli Sul·la, el 78 ane, i especialment després de ser aprovada la llei que permetia el retorn dels seguidors de Sertori i Lèpid, molts personatges exiliats van tornar a Roma, aquest fou el cas de Cai Juli Cèsar (Suet. *Jul.* 3). El 63 ane va assolir el càrrec de Pontífex Màxim, a perpetuïtat (Suet. *Jul.* 14-17; Le Bohec 2001, 57; Goldsworthy 2008, 188-196) i el 59 ane va obtenir el consolat, dins els pactes realitzats amb Cneu Pompeu Magne i Marc Licini Cras, conformant el primer triumvirat (60-53 ane) (Suet. *Jul.* 19; Le Bohec 2001, 60-62; Goldsworthy

¹⁰ En aquest sentit Pompeu el 75 ane envia una carta al Senat dient que aquestes ciutats costeres només li comporten feina i despeses i de fet haurà de passar l'hivern a la Gàl·lia per les dificultats de trobar l'avituellament necessari per les seves tropes en aquest indret (Ruiz de Arbulo 1991, 482-483).

2008, 208-209). L'any següent va rebre poders proconsulars per cinc anys (58-54 ane) i el govern de la Gàl·lia *Cisalpina*, Il·líria i la Gàl·lia *Comata o Transalpina* (Suet. *Jul.* 22), moment en que va decidir iniciar la conquesta de les Gàl·lies més enllà del territori controlat fins al moment (58-51 ane), el que li va comportar grans victòries i riqueses, així com un molt prestigi davant la *plebs* romana (Caes. *Gal.*; Suet. *Jul.* 24; Le Bohec 2001, 151-300; Goldsworthy 2008, 267-457). Aquesta situació no agradava al sector conservador del Senat, els *optimates*, però no tenien capacitat d'acció davant del triumvirat, i Cèsar va assolir cinc anys més de proconsolat (53-48 ane) (Le Bohec 2001, 240; Goldsworthy 2008, 377-382). Ara bé, la mort de Cras, a la batalla de *Carrhae*, durant la guerra contra els Parts, el 53 ane, va posar fi a l'aliança a tres (Suet. *Jul.* 23-29; Le Bohec 2001, 240-241; Goldsworthy 2008, 464-481).

Finalment el 49 ane va començar l'anomenada Segona Guerra Civil Romana entre Cai Juli Cèsar i els seus partidaris, enfront de la facció conservadora del Senat, liderada militarment per Cneu Pompeu Magne. A Roma, la facció conservadora pretenia que Cèsar retornés els seus poders i rendís comptes davant del Senat, abans que assolís el consolat que buscava pel 48 ane (Le Bohec 2001, 309-316; Goldsworthy 2008, 462-463). Per aquest motiu el Senat va ordenar l'estat d'emergència i atorgà a Pompeu poders excepcionals. Definida de forma senzilla la resposta de Cèsar fou dirigir les seves tropes cap a Roma, amb el pas del Rubicó, i desencadenant l'inici de la guerra (49-45 ane) (Caes. *Civ.* 1. 8-9; Suet. *Jul.* 30-33; Goldsworthy 2008, 481-488). Aquesta acció ràpida va comportar la fugida de Pompeu i els *optimates* cap a Brindisi, al sud, per poder embarcar cap a Grècia amb l'exèrcit. A la zona grega disposaven de més tropes i desenes de senadors (Caes. *Civ.* 1. 26). Tot seguit, en menys d'un mes Cèsar es va desplaçar fins a Hispània, províncies de Pompeu, amb Luci Afrani, Marc Petrei i Marc Terenci Varró com a legats (Suet. *Jul.* 34; Le Bohec 2001, 338-339; Goldsworthy 2008, 503-504). Per tant el conflicte es desplaçava a territori hispà i concretament a la *citerior*, terreny d'estudi en aquest treball. Cèsar va concentrar nou legions i més de 6000 genets a les proximitats de *Masalia* (Marsella), on Luci Domici Aenobarb va aixecar un exèrcit i li va tancar les portes (Caes. *Civ.* 1. 36; Le Bohec 2001, 348-349; Goldsworthy 2008, 511-512). Veien això Cèsar ordenà a Fabi, amb tres legions, que avancés ràpidament cap als passos dels Pirineus controlats pels pompeians i els obrís, tot entrant a la *citerior*. Poc després ell mateix, tot deixant el setge de *Masalia* en marxa, va avançar amb 900 genets cap a Hispània per unir-se a Fabi a les immediacions d'*Ilerda*. En aquesta ciutat hi havia estacionats els pompeians amb cinc legions (Caes. *Civ.* 1. 37-41; Goldsworthy 2008, 510-511), amb l'idea de frenar a Cèsar vingués del Portús o del Segre (Hernández Cardona 2001, 107). Després de diverses escaramusses, dificultats logístiques dels cesarians, per la pèrdua dels ponts sobre el riu Segre, i posterior retirada dels pompeians (Hernández Cardona 2001, 107, Cadiou

2008, 443-446), es va arribar a la situació que amb l'absència d'Afrani i Petreu, els seus soldats van entrar en contacte amb Cèsar i els seus homes, buscant una solució pactada a l'enfrontament. Ara bé, amb l'arribada dels generals pompeians, es va executar els cesarians que es trobaven al seu campament. Finalment, els pompeians, sense poder creuar el Segre, es trobaven sense avituallament (blat, aigua, fusta farratge, etc.), durant l'estiu lleidatà, i van acabar pactant la seva rendició, en que Cèsar només va demanar la dissolució de l'exèrcit perdedor (Caes. *Civ.* 1, 42-87; Le Bohec 2001, 339-345; Hernández Cardona 2001, 114). Després d'això Cèsar es va traslladar a la *ulterior*, on Varró disposava de dues legions, i seguia reclutant soldats i acumulant recursos. Al saber dels moviments de Cèsar, el legat va planejar la seva rendició sense oferir resistència (Caes. *Civ.* 2. 17-21; Le Bohec 2001, 345-347). També al final d'aquell mateix estiu *Masalia* es va rendir a les tropes de Cèsar, tot i que Domici Aenobarb va aconseguir escapar (Caes. *Civ.* 2. 22; Le Bohec 2001, 349-353; Goldsworthy 2008, 513-519).

Amb aquesta victòria Cèsar va tornar a Itàlia encara durant el 49 ane, es desplaçà fins a Brindisi i creuà l'Adriàtic on després de diverses escaramusses i setges, amb l'arribada de reforços per els dos bàndols (Caes. *Civ.* 3. 1-9; Le Bohec 2001, 366-378; Goldsworthy 2008, 528-542), Cèsar va entrar a Tessàlia i ocupa Golfos i Metròpolis. Finalment els dos exèrcits es van enfrontar a la batalla de Farsàlia, on segons les fonts escrites els pompeians disposaven de 45000 legionaris i 6400 genets, mentre que Cèsar tenia uns 22000 homes. Sembla que Pompeu va cometre un error tàctic que li va suposar una severa derrota (Caes. *Civ.* 3. 73-94; Suet. *Jul.* 35; Le Bohec 2001, 380-390; Goldsworthy 2008, 546-554). Després del fracàs de Farsàlia Pompeu va fugir cap a Egipte per intentar recompondre les seves tropes i buscar aliats, com el Faraó-nen Ptolemeu XIII Filopàtor. Al arribar a Egipte, però, fou assassinat juntament amb els seus acompanyants (Caes. *Civ.* 3, 102-104; Suet. *Jul.* 35). Ja durant el 47 ane Cèsar arribà a Egipte, on es va trobat immers en la guerra civil entre Ptolemeu XIII i la seva germana Cleòpatra VII. Finalment el conflicte es resolgué en una batalla al delta i amb el control total d'Alexandria per part de Cèsar, que va situar a Cleòpatra com a reina (Caes. *Civ.* 3, 105-112; *B. Alex.* 1-33; Le Bohec 2001, 390-399; Goldsworthy 2008, 555-572). En aquells moments el governador de la Hispània *ulterior* Quint Cassi Longí va reprimir i esgotar la província indiscriminadament, formant fins i tot una nova legió per passar a Àfrica en la lluita contra els *optimates*. Aquestes actuacions van portar a la revolta del poble i l'exèrcit, en que el governador de la *citerior* Marc Lèpid va intentar arbitrar sense èxit. Finalment Cassi va fugir, trobant la mort en el naufragi de la seva nau (*B. Alex.* 48-64).

Des de Farsàlia el gruix del partit *optimatus*, liderat per Metel Escipió i Marc Porci Cató el Jove, es va traslladar i organitzar a la província d'Àfrica, on comptaven amb 10 legions (40000 o 50000 homes), 15000 genets, més com a mínim uns 8000 auxiliars i l'ajuda del rei Juba I de Numídia, amb 30000 homes (4 legions, infanteria lleugera, genets i auxiliars mauritans i entre 60-120 elefants) (Le Bohec 2001, 407; Goldsworthy 2008, 583-591). Cèsar va arribar a Àfrica des de Sicília durant el 46 ane, amb quatre legions de reclutes, una de veterans i 2000 genets. Amb l'arribada de dues noves legions, Cèsar va plantar setge sobre la ciutat de *Thapsus*, on els *optimatus* li van presentar batalla i d'on van sortir finalment derrotats (Le Bohec 2001, 408-419; Goldsworthy 2008, 583-591). Després d'aquesta nova desfeta Marc Porci Cató es va suïcidar a Útica, mentre que els fills de Pompeu, Cneu i Sext, van fugir a Hispània per recompondre l'exèrcit. Escipió va intentar també fugir cap a Hispània, però va morir al ser derrotat en una batalla naval. Per la seva part Cèsar va pacificar l'Àfrica definitivament (*B. Arf.* 26-98; Le Bohec 2001, 419-422; Goldsworthy 2008, 592-600).

Durant l'hivern del 46 al 45 ane, Cèsar va celebrar els seus triomfs a Roma (*B. Hisp.* 2; Le Bohec 2001, 422-424; Goldsworthy 2008, 601-617), mentre en aquelles dates va esclatar una nova revolta a Hispània *ulterior* liderada pels fills de Pompeu, que van aprofitar el descontentament de les ciutats de la *ulterior*, després del govern de Cassi Longí i el record del seu pare com a governador (Melchor 2005, 361-362). Els pompeians aconseguiren sumar un total de 13 legions per la seva causa. Amb l'arribada de Cèsar, aquest va posar setge sobre *Munda* i va assaltar i incendiar *Corduba*, d'on aconseguí fugir Sext Pompeu, posant fi a la Guerra Civil (*B. Hisp.* 3-42; Melchor 2005, 361-375). Tot i així, Sext Pompeu va seguir enfrontat a Roma, dominant bona part de Sicília, Còrsega i Sardenya, dificultant el comerç i la navegació en tot el mediterrani, fins que va ser capturat i executat a Milet el 35 ane (*App. BC* 5. 133-145; Stone 1983, 22).

3.3.2. De la mort de Cèsar a l'ascens d'August

Cèsar va ser assassinat per una conjura de senadors durant els *idus* de març del 44 ane (Le Bohec 2001, 459-462), el que va suposar de nou una situació d'instabilitat, guerra contra els assassins del dictador, un nou triumvirat (Marc Antoni, Juli Cèsar Octavià i Marc Emili Lèpid) i finalment una guerra civil entre els mateixos triumvirs. Ara bé, previ a aquesta situació Dió Cassi (D.C. 48. 7), informa que al 39 ane i va haver una revolta dels ceretans que sufoca Domici Calví, lloctinent d'August (Morera *et al.* 2011, 313). Tornant al conflicte civil entre romans, aquest no va afectar directament la península Ibèrica, desenvolupant-se especialment en el mediterrani oriental, on

el 31 ane Cai Juli Cèsar Octavià, nebot i hereu de Cèsar, va derrotar a Marc Antoni i la seva flota romanoegípcia a la batalla naval d'Accium. En aquestes circumstàncies Marc Antoni es va suïcidar, i poc després Cleòpatra va fer el mateix. Amb 32 anys Octavi es va convertir en August, i instaurà el principat, portant a Roma a un període de pau interna que no coneixia des de feia gairebé 20 anys (Goldsworthy 2008, 629-655). Amb aquestes circumstàncies Roma va tornar a enviar el seu poder conqueridor a Hispània, amb les guerres càntabres i asturs, entre el 29 i el 19 ane. Marc Vipsani Agripa fou el general que finalment va sotmetre aquests pobles per Roma. En el transcurs d'aquestes guerres, i durant dos anys (26-25 ane), August va tenir la seva capital a *Tarraco*, el que va convertir de nou la *citerior* en rereguarda d'una guerra de conquesta, en pas de tropes i en un territori bàsic per la logística i avituallament de l'exèrcit romà (González Echeagaray 1999).

4. Exèrcit tardorepublicà

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

4. Exèrcit tardorepublicà: efectius i espais militars

4.1. Composició i evolució organitzativa des de la Monarquia fins a August

4.1.1. Introducció

En aquest punt es pretén definir la composició i l'evolució organitzativa de l'exèrcit romà al llarg de poc més de dos segles (s. III-I ane), des de la Segona Guerra Púnica fins a Cai Juli Cèsar, sense perdre de vista el seu origen des de l'època de la monarquia a Roma (s. IX-VI ane), la República (s. VI-I ane) i fins a la seva evolució durant el període augustal (s. I).

Cal destacar que aquí no es vol ser excessivament exhaustiu, ja que simplement ha de permetre conèixer la composició de l'exèrcit per entendre els espais i l'organització territorial del mateix, que és el que realment es busca estudiar en aquesta tesi. Sense aquests plantejaments i coneixements no es podrien entendre les necessitats constructives i logístiques de l'exèrcit que porten a l'existència de xarxes complexes en moments determinats.

4.1.2. Antecedents

4.1.2.1. Cultura Vil·lanoviana i primera edat del ferro

L'origen de Roma fou el d'una petita comunitat al Palatí, una posterior unificació de comunitats pròximes, la monarquia etrusca i la creació de la República. Les dades més antigues són difícils de contrastar, en moltes ocasions els fets i els personatges són reals, però és delicat separar la realitat del mite, ja que Roma no començà a escriure sobre la seva història fins al segle III ane i ha arribat sobretot per autors com Polibi durant el s. II ane o Titus Livi durant el s. I ane (Goldsworthy 2005, 20). És per això que resulta tant important l'arqueologia d'aquest període, en què s'aprecia que la cultura material i especialment els elements militars tenen la seva base en la cultura Vil·lanoviana (IX-VIII ane) amb espases curtes, llances, dagues, cascos i plaques pectorals de bronze (Martínez-Pinna Nieto 1981, 39-47; 135-138; Connolly 1998, 91-94; Roldán Hervás 1996, 9; Goldsworthy 2005, 20; Quesada 2007a, 379), i una progressiva però lenta entrada del mineral de ferro sobretot en rituals funeraris, però també en representacions artístiques de guerrers. Aquesta informació esbiaixada dels rituals funeraris porta a la consideració d'elements que possiblement no fossin els més freqüents, quotidians i en ús, sinó aquells més luxosos o fets expressament per a aquest tipus de rituals (Goldsworthy 2005, 20-21).

Pel que respecta a l'organització local era a partir de les cúries, com en tot l'àmbit itàlic: es tractava d'una reunió d'homes propietaris, majors d'edat, sense diferències evidents, la igualtat s'imposa per damunt dels llaços de parentiu, i era clarament la representació militar de cada poblat o indret, com el poble en armes (Martínez-Pinna Nieto 1981, 122-127).

A partir del segle VIII ane, ja dins l'edat del ferro, s'esdevingué un canvi demogràfic important, la consolidació de centres proto-urbans i l'ascens d'una aristocràcia supralocal, que es consolidà durant el segle VII ane (Martínez-Pinna Nieto 1981, 208-217; Cornell 1999, 108-148). Per tant en l'aspecte militar es tractava d'una milícia d'elit dominada per l'aristocràcia, amb l'ideal del combat singular i heroic, com a manera d'exaltar el valor de l'individu (Martínez-Pinna Nieto 1981, 227). És durant aquest període i amb la consolidació aristocràtica que va aparèixer la figura del rei en la seva dualitat de sacerdot i guerrer (Martínez-Pinna Nieto 1981, 234-244). El reclutament es basava en les tres tribus tradicionals (Tricies, Ramnes i Lúceres) i les deu cúries per cada una de les tribus. Les cúries seguien sent l'òrgan local de la gestió militar, en la infanteria, amb 100 homes per cada una d'elles i per tant un total aproximat de 3000 (Cornell 1999, 143). Sembla que els millor armats formaven davant, i darrere d'aquests es concentrava una turba de guerrers armats de manera lleugera (Martínez-Pinna Nieto 1981, 264-279). Pel que fa a l'armament hi ha un augment de restes arqueològiques, en què el ferro pren protagonisme fins a fer desaparèixer el bronze durant el segle VII ane. El conjunt d'armes, enfocat en troballes en tombes, se centre en l'equipament defensiu: cascos, pectorals de bronze i escuts, i per altra banda l'armament ofensiu: llances, espases i destrals, (Martínez-Pinna Nieto 1981, 254-263). Per la seva part la cavalleria no tenia un reclutament en les deu cúries sinó en les pròpies tribus, una centúria per cada una d'elles, amb un total de 300 cavallers (Cornell 1999, 143). Era una cavalleria lleugera, amb escut rodó de pell de bou, túnica sense cuirassa i una llança lleugera amb una sola punta (Polibi 6, 25, 9-11), per tant el seu avantatge era la pròpia posició sobre el cavall i la velocitat d'arribar a punts concrets abans que la infanteria (Martínez-Pinna Nieto 1981, 280-297). Aquesta organització i funcionament perdurà fins als segles VI-V ane amb la influència etrusca i per tant també de la falange grega (Martínez-Pinna Nieto 1981, 39-47; Roldán Hervás 1996, 9-10).

4.1.2.2. Sistema de falange hoplita

En algun moment durant els segles VI-V ane Roma adoptà la falange hoplítica d'origen grec, segurament per la presència hel·lena en la meitat sud d'Itàlia, a través dels etruscs, on es

documenta ja c. 650-600 ane (Sekunda *et al.* 1995, 13; Connolly 1998, 95; Goldsworthy 2005, 21-25; Rich 2007, 17). Els romans atribuïen a Servi Tuli, sisè dels seus set reis (578-534 ane), una reforma profunda de l'exèrcit romà, que es mantingué fins al final de la república amb l'estructura dels *Comitia Calata*, una reforma primerenca d'una de les assemblees amb votació més importants del poble romà i que proporcionava les lleves necessàries en centúries (Roldán Hervás 1996, 11-12; Goldsworthy 2005, 24; Rich 2007, 17; Forsythe 2007, 24-26). Titus Livi (1, 44) i Dionís d'Halicarnàs (4, 16-21) defineixen el sistema Servià, que es basava en un cens d'homes ciutadans adults en què es registrava el valor de les seves propietats, i en funció del patrimoni se'ls distribuïa en una de les cinc classes existents, dividides aquestes en centúries, d'un número proper als 100 homes. La primera classe estava composta per 18 centúries d'hoplites amb armament complet, i es considerava la falange original (Goldsworthy 2005, 25), però les fonts escrites ofereixen una diferència d'armament amb les dues classes següents, i fins i tot la quarta. Alguns autors defineixen l'armament de la primera classe format en l'equipament defensiu per la cuirassa de bronze, escut, casc i gamera, mentre que l'ofensiu el composava la llança, i l'espasa; la segona, amb la mateixa panòplia menys la cuirassa; la tercera, similar a la segona però sense gamera; la quarta només disposava de llança i escut, finalment la cinquena sembla que només estava armada amb fones i pedres (Roldán Hervás 1996, 13). Per la seva part la cavalleria estava composta per la gent de posició econòmica més alta (Connolly 1998, 95-100; Roldán Hervás 1996, 13; Rich 2007, 18).

A Grècia el tipus de formació hoplítica sembla que es començà a desenvolupar a partir del s. VIII ane, tot i que es consolidà amb l'organització dels estats grecs a partir del segon quart del segle VII ane (Cornell 1999, 220-223). Dins els elements defensius, l'escut era de 0,9 m de diàmetre, de fusta i bronze que limitava els moviments però permetia una gran seguretat en el combat colze a colze (Cornell 1999, 220-223) i que donava nom al tipus d'unitat. El soldat també comptava amb casc que cobria cara i cap, gamberes fins als genolls i cuirassa, ja fos de bronze, llenç o tela endurida, com a elements bàsics (Cornell 1999, 220-223). L'arma ofensiva bàsica era la llança de 2,45 m de llarg i usada per carregar i punxar, no per ser llençada; a l'extrem oposat comptava amb una punta com a contrapès. L'altra arma és una espasa curta per tallar o clavar (Goldsworthy 2005, 22).

Es tractava doncs d'una línia tancada de batalla de soldats d'infanteria pesada, que funcionava com una muralla en moviment. Els soldats avançaven amb la llança en una mà i l'escut a l'altra protegint-se mútuament. Aquest sistema de combat comportava que un forat en la formació o una manca de disciplina suposava la derrota (Roldán Hervás 1996, 10-13). La falange

s'aproximava a l'enemic i buscava un enfrontament ràpid i decisiu. Ara bé, aquest tipus de lluita no era massa efectiva contra una unitat organitzada de la mateixa manera: una falange vencedora presentava un 5% de baixes (Goldsworthy 2005, 23). L'agressivitat del combat i el desgast que patien els soldats feia que fos molt important la profunditat d'aquesta unitat, entre vuit i quaranta files, normalment de dotze infants en línia, el que permetia la substitució dels caiguts o generà un refresc. Com més profunda era una falange més gran la seva capacitat de seguir en combat, especialment en grans batalles campals (Roldán Hervás 1996, 13; Goldsworthy 2005, 23-24).

El canvi a Roma del tipus d'exèrcit tradicional a la formació en falange no fou només una evolució militar sinó una transformació sociopolítica a gran escala. L'armament dels hoplites era car, això significava que eren individus amb certa riquesa, normalment camperols amb interès en les victòries de l'estat. L'adopció de la falange per part de Roma també marcava un creixement poblacional de la ciutat. Tot això feia retrocedir la importància dels antics herois i les proeses guerreres d'aquests, augmentant la influència política dels camperols i terratinents (Roldán Hervás 1996, 10-11; Cornell 1999; 223-228; Goldsworthy 2005, 23).

4.1.3. L'exèrcit dels s. III-I ane

4.1.3.1. L'exèrcit des de la Segona Guerra Púnica – La legió de Polibi o manipular

La legió manipular es va començar a introduir en el rígid exèrcit de formació en falange a partir del segle IV ane, allunyant-se dels seus orígens i influència grega, mostrant la seva superioritat amb l'enfrontament contra el rei Pirros de l'Epir (280-275 ane). Així la legió o lleva deixà de maniobrar i combatre com un cos compacte i únic per fer possible una formació més flexible i que permetia certes accions independents dels maniples, compostos per dues centúries cadascun (Parker 1971, 19-20; Keppie 1987, 23-24; Roldán Hervás 1996, 20; Cornell 1999, 444-453).

L'autor grec Polibi (Plb. 6. 19-26) va escriure a mitjan segle II ane una descripció minuciosa de l'exèrcit romà del seu moment i que considerava pràcticament sense canvis des del principi del segle III ane o fins i tot abans. Possiblement s'hauria de situar un origen primerenc d'aquesta infanteria al final del segle IV o inici del segle III ane, segurament durant les guerres samnites, amb escut (*scutum*), una gran javelina (*pilum*) i espasa curta (Keppie 1987, 21; Connolly 1998, 129-134; Lendon 2005, 183 i 365; Quesada 2007a, 380; Rich 2007, 18). L'exèrcit romà seguia sent una milícia temporal, així en el cens es tenia constància d'aquells ciutadans amb suficients

propietats per convertir-se en soldat. La categoria inferior, originalment es situava en 11000 asos, tot i que en temps de Polibi ja es trobava en 4000 asos (Plb. 6. 19. 2; Brunt 1971, 75; Gabba 1976, 2-6; Keppie 1987, 61), quedant descartats els *proletarii* i *capite censi* (Roldán Hervás 1996, 24). És amb Ciceró (*De Rep.* 2, 40) en què s'esmenta que la riquesa d'un ciutadà havia de ser tant sols de 1500 asos per accedir a l'exèrcit (Brunt 1971, 75-82 i 403; Gabba 1976, 2-8; Keppie 1987, 61), demostrant la idea de la seva progressiva proletarització.

Els milicians no eren obligats a formar part de l'exèrcit durant més de setze anys (o vint anys en moments d'emergència o campanyes específiques), i deu anys per la cavalleria, segons Polibi (Plb. 6. 19. 1-4), tot i que per terme mitjà se'n complien sis. Aquesta rotació permetia implicar el màxim nombre de ciutadans i alternar així la vida camperola amb els deures militars (Roldán Hervás 1996, 24; Goldsworthy 2005, 26). Aquests exèrcits ciutadans eren dirigits per magistrats electes amb una autoritat (*imperium*) amb dotze mesos de durada i prorrogable pel mateix senat. Els dos magistrats superiors amb *imperium* eren els cònsols, a qui s'encarregaven les operacions més importants, al càrrec de dues legions. Cada any el Senat i els cònsols decidien quants soldats convocaven (romans i llatins) i quin era el seu destí (Roldán Hervás 1996, 32). Per sota es trobaven els pretors, encarregats d'impartir justícia i també tenien comandament sobre legions, les destinades a les províncies que ells governaven, i que podien variar en nombre. A partir de la Primera Guerra Púnica els pretors augmenten i varien d'un a sis per la creació de les noves províncies (Sicília, Còrcega, Sardenya, etc.).

Pel que fa al *quaestor*, era un càrrec elegit també anualment. Amb diverses funcions generalment de caràcter econòmic. Per actuar fora de Roma Aquest càrrec, va ser creat el 421 ane, un *quaestor* per cada Cònsol per ajudar-lo en la guerra (Liv. 4. 43). Respon a un funció sense *imperium*, la seva responsabilitat era essencialment econòmica en el camp militar (Liv. 4. 15; Liv. 23. 15), en altres ocasions també judicials.

En els primers moments de Roma com a petita ciutat, els soldats s'enviaven a un únic front, però amb el creixement de l'estat els conflictes augmentaven i s'allunyaven. Amb la Segona Guerra Púnica els fronts es van tornar permanents i les noves lleves només servien com a *supplementum*, com a tropes de refresc, per substituir baixes, llicenciaments o crear unitats per a noves empreses militars (Roldán Hervás 1996, 26).

La legió (lleua) era doncs en aquells moments el centre de l'exèrcit i estava formada per 4200 infants i 300 genets. Com en el període anterior la gent més acabada formava la cavalleria (*equites*), dividida en 10 unitats (*turmae*) de 30 cavallers, liderades per tres decurions (Parker

1971, 14; Roldán Hervás 1996, 27). Segons Polibi (Plb. 6. 25. 1-11) els *equites* utilitzaven un equipament d'estil hel·lenístic, millor que l'anteriorment usat. Segons A. Goldsworthy (2005, 27) la cavalleria romana lluitava en ordre tancat, armada amb llança i espasa i protegits amb casc, escut i cuirassa. Però al tractar-se cada cop més d'un complement a la legió i lligada al passat, feia que els grups que la integraven mostressin cada cop menys interès en formar-ne part, potenciant les unitats de *socii* (Roldán Hervás 1996, 33)

Per la seva part la infanteria estava organitzada, dins la legió, a partir de l'edat dels seus integrants. Els ciutadans més pobres i joves formaven part de la infanteria lleugera (*velites*), allunyada de la principal línia de batalla. Aquest grup anava equipat amb javelines lleugeres, espasa i escut rodó, la majoria portaven casc i pells de llop o altres animals similars, que segons Polibi eren per distingir-los durant la batalla i premiar-los o castigar-los (6, 22), tot i que també podria tenir un origen totèmic perdut temps enrere (Goldsworthy 2005, 27). Segons Polibi el número de *velites* en una legió era normalment de 1200, però no es coneix més del seu funcionament intern (Plb. 6. 21. 67). Aquesta tropa lleugera suposava un 30% dels efectius, el que demostra la seva importància tàctica (Quesada 2006, 77). Ara bé, la força principal de la legió corresponia a la seva formació tancada i amb tres línies diferenciades: La primera i més propera a l'enemic eren els *hastati* (1200), els més joves, d'uns 20 anys d'edat. En la segona fila hi havia els *principes* (1200), homes d'entre 25 i 30 anys, moment àlgid d'edat, i darrere d'aquests els *triarii* (600), soldats veterans i de més edat, segons Polibi (Plb. 6. 21. 67). A la vegada cada fila estava dividida en 10 maniples, que constituïen la unitat tàctica bàsica, tot i que administrativament cada maniple suposava dues centúries, amb un centurió al capdavant de cada una d'elles, un segon oficial (*optio*), un portaestendard (*signifer*) i un oficial de guàrdia (*tesserarius*) (Roldán Hervás 1996, 27; Goldsworthy 2005, 27).

L'armament d'aquestes tropes es composava essencialment de dues javelines desiguals, en el cas dels *hastati* i els *principes*, es tractava de les *pila*, amb mànec de fusta d'uns 1,2 m d'alçada i després una tija de ferro de pocs mil·límetres de gruix i 0,6 m de llarg, acabada amb una punta generalment piramidal, arma llancívola d'ús previ al cos a cos, que en moltes ocasions permetia inutilitzar l'escut de l'oponent (Plb. 6. 23; Roldán Hervás 1996, 27; Connolly 1997, 44-49; Goldsworthy 2005, 28; Quesada 2007a, 382-387). Ocasionalment el *pilum* podia utilitzar-se com a arma empunyada, i tot i no ser habitual, hi ha evidències literàries en les fonts escrites romanes (Plu. *Cam.* 40; Plb. 2. 33; Quesada 2007a, 383). Per la seva part els *triarii* seguien utilitzant la llança hoplítica, no pensada per ser llançada sinó per carregar i aguantar l'envestida de l'enemic (Plb. 6. 23; Roldán Hervás 1996, 27; Goldsworthy 2005, 29). L'altre arma ofensiva de la legió era

el *gladius hispaniensis*, introduït a finals del segle III ane o inicis de la centúria següent (Plb. 6. 23. 6; Roldán Hervás 1996, 27; Quesada 2006, 76; 2007a, 380), probablement al enfrontant-se a mercenaris ibers de l'exèrcit cartaginès, durant la Primera Guerra Púnica o a l'arribar a la península Ibèrica durant la Segona Guerra Púnica (Quesada 2007a, 380-381). Es tractava doncs d'una arma inspirada en una espasa tipus La Tène I modificada segurament a la Celtibèria en la forma de la seva fulla i en l'estructura de la beina (Quesada 2007a, 391-395; Connolly 1997, 49-56; García Jiménez 2006). Aquesta arma fou la substituïda d'una espasa més curta i punxant (Goldsworthy 2005, 29), a diferència del *gladius* amb propietats també tallants, amb una fulla sòlida i forta segons Polibi (Plb. 6. 23. 6). Tot i que el mateix autor (6, 19-26) no esmenta cap altre element tallant, s'han documentat dagues (*pugio*) en contextos militars del segle I ane a La Caridad (Terol) o Cáceres el Viejo (Càceres) (Quesada 2007a, 390; Kavanagh 2008, 76-78) o **Puig Ciutat** (Núm. 35) (García 2010, 695-697), que s'han de veure com d'un ús puntual d'oficials i legionaris, com a compra o botí de guerra. Respon a una arma addicional, segurament de més importància en el dia a dia que en situacions de batalla. Sembla que segles més tard la daga era portada en el maluc esquerre i el *gladius* en el dret (Quesada 2007a, 390; Goldsworthy 2005, 29). Es tractava d'una arma de fulla pistil·liforme o triangular i empunyadura bidiscoïdal, que en alguns casos s'havia considerat d'origen hispà, amb molts exemples en la zona celtibèrica (Quesada 2007a, 387-391; Kavanagh 2008, 5-85). Altres autors busquen el seu antecedent també en el punyal de fulla corba de la zona del Duero mitjà (Pablo Martínez 2012, 58), basant-se en el fet dels 100 anys de diferència entre l'ús dels primers punyals bidiscoïdals i fins que no es va generalitzar durant les campanyes d'August a la península Ibèrica.

Pel que fa als equipaments defensius, el primer element a destacar són les armadures o pectorals (Pol., 6, 23, 14-16). La millor protecció l'oferia la cota de malla, d'origen gal, tot i que presentava una gran desavantatge que era el pes que patia el portador (Goldsworthy 2005, 29). Una altra opció era l'armadura de plaquetes de bronze, menys flexible tot i que més espectacular. Els oficials superiors utilitzaven cuirasses reforçades sobre un gipó o camisa gruixuda, mentre que la protecció més bàsica i barata l'oferia una placa pectoral, rodona o rectangular, de ferro o bronze, ajustada amb corretges al pit (Goldsworthy 2005, 29). Els millor coberts eren els *triarrii* que portaven una protecció metàl·lica completa en forma de *lorica hamata* (Quesada 2006, 78).

Igual que en el cas de les armadures, el casc era un altre element de gran diversitat segons la capacitat econòmica de cada soldat. En aquell moment encara eren tots ells fets de bronze. El més comú era el denominat *monterfortino*, casc alt i que comptava amb protecció pel clatell i

peces articulades als laterals per protegir els costats el cap (Goldsworthy 2005, 29). L'altre tipus era l'anomenat casc etruscocorinti, segurament basat en el casc hoplític corinti, que cobria cap i cara, dificultant l'oïda i la vista, peça que en moments fora del combat es podia desplaçar cap a la zona superior del cap. En èpoques avançades el casc va mantenir la part frontal aixecada com element decoratiu fix (Goldsworthy 2005, 29). Els romans també utilitzaven cascocs d'origen cèltic anomenats *Agen* i *Port*, que encaixaven millor al cap i disposaven de protectors més amples als laterals de la cara (Goldsworthy 2005, 31).

Per últim, els escuts (*scutum*) de la infanteria eren descrits per Polibi (Plb. 6. 23. 2-6) com a semicilíndrics i de 1,2 m d'alt per 0,76 m d'ampla. Eren fets a partir de dues capes fines de fusta i recoberts amb cuir, el que aportava força i flexibilitat. Per altra banda, un recobriment de ferro protegia la part superior i la inferior; al centre presentaven un òmfal metàl·lic. Alguns autors consideren que aquesta arma defensiva s'hauria començat a introduir ja al segle IV ane (Liv. 8. 8. 3; Diod. 23. 2. 1; Quesada 2003, 169; 2007, 380). La cavalleria romana utilitzava escuts més petits i lleugers, segurament de forma rodona fets de pell de toro, tot i que no n'hi ha més dades que la descripció de Polibi, com un escut obsolet en aquesta època (Plb. 6. 23. 7-8; Goldsworthy 2005, 31).

Tornant a l'organització de l'exèrcit, el centurió de l'ala dreta del maniple era el de més graduació i tenia la potestat d'elegir el seu col·lega de l'ala esquerra (Plb. 6. 24. 8). Els centurions eren elegits per les seves capacitats de lideratge, determinació, disciplina i per pensar més en la centúria i el maniple que en ells mateixos (Plb. 6. 23. 9; Palao Vicente 2009, 196). Per sobre dels centurions hi havia cinc tribuns militars (*tribunus militum*) per cada legió, organitzats en grups de dos o tres i dividits entre joves i vells (Plb. 6. 19. 7-9) els quals ostentaven el comandament de forma rotatòria sempre en parella (Goldsworthy 2005, 28).

Aquestes unitats difícilment comptaven amb el seu nombre òptim d'infanteria i cavalleria, ja fos per malaltia o permisos, però a més el Senat podia decidir reforçar les legions en moments de necessitat extrema: es té constància per les fonts escrites de legions compostes per més de 5000 o 6000 soldats (Plb. 6. 20. 7-8). La legió era acompanyada per un contingent de soldats aliats (*socii*), de dimensions proporcionals a la tropa romana i anomenada *ala*. Aquesta unitat estava composta per unitats de llatins i sobretot destacava per la seva cavalleria que triplica la de la legió romana (Pol., 6, 26, 7-8). Les tropes aliades eren comandades per dotze prefectes (*praefecti sociorum*), que eren en tots els casos ciutadans romans (Plb. 6. 26. 5; Goldsworthy 2005, 28). Dels aliats, tant de cavalleria com d'infanteria, els més preparats passaven a formar part dels *extraordinarii* (escollits) i es posaven sota l'autoritat directa del cònsol. En ordre de

batalla la legió formava al centre de l'exèrcit i les *alae*, en el cas d'un exèrcit consolar, es disposaven als seus flancs (Plb. 6. 26. 8-9).

Per la seva part, els *auxilia* eren tropes no itàliques que recolzaven les legions i podien ser tant d'infanteria com cavalleria; resultaven unitats poc homogènies. La presència massiva d'*externa auxilia* (Liv. 22. 37) va començar a partir de les Guerres Púniques i sobretot a partir de la segona (Roldán Hervás 1996, 33-34). Sembla que l'ús d'aquestes tropes va arribar al seu zenit entre el 133 i el 88 ane amb la baixa República (Busquets 2014, 7). S'organitzaven per origen, forma de combat i amb els seus propis cabdills: cavalleria lleugera gal·la i germànica, però també tessàlia, tràcia, gèlata, armènia, parta i nùmida; foners balears, arquers cretencs o el més comú, infanteria lleugera diversa, ocupant la posició i la funció que antigament ostentaven els *velites*, la de reconeixement i desgast de l'enemic (Cheesman 1975, 10; Quesada 2009, 187; Busquets 2014, 28-29). Al finalitzar cada campanya aquestes unitats eren dissoltes i rebien les quantitats estipulades, en cas de ser mercenàries, o simplement retornaven al lloc d'origen si eren proporcionades per amics, aliats o súbdits de Roma (Roldán Hervás 1996, 34-36; Busquets 2014, 29-30). Com en la legió, els auxiliars, rebien blat i l'aliment dels seus cavalls de forma gratuïta (Muñiz Coello 1978, 245). Cal tenir present que a Orient diversos pobles com tracis i gèlates introduïren el model d'infanteria pesada romana i sembla que van servir amb aquestes funcions com a auxiliars per a Roma, per completar les legions o fins i tot com a centre de l'exèrcit en moments de necessitat (Busquets 2014, 27-28).

Durant aquest període cap dels oficials era soldat professional, es tractava de magistrats i representats electes, mentre que altres eren fruit de designacions directes. Per el seu nomenament no era necessari disposar d'experiència ni d'habilitats concretes. La majoria eren de bona família però tenien poca experiència militar (Keppie 1987, 40; Goldsworthy 2005, 28). Les derrotes consecutives en la pròpia península Itàlica durant la Segona Guerra Púnica, com al llac Trasimè (217 ane) (Plb. 3. 83-85; Liv. 22. 4; Lazenby 1978, 49-55) o Cannes (216 ane) (Plb. 3. 110-118; Liv. 22. 45-52; Liv. 23. 16) davant d'Anníbal, van suposar una greu crisi per a Roma que va arribar a reclutar, excepcionalment, fins i tot aquells que econòmicament no arribaven a complir els mínims econòmics que van passar dels 11000 als 4000 asos en aquest moment (Gabba 1976, 5; Brunt 1971, 75; Roldán Hervás 1996, 26). Com més avançava el temps més disposava Roma de *socii* i *auxilia* extraitàlics per completar les seves tropes, al disminuir les pròpies lleves i ser impopular la pressió sobre els seus ciutadans (Roldán Hervás 1996, 32).

4.1.3.2. Canvis del segle II ane

El sistema de milícia ciutadana va funcionar correctament fins a mitjan segle II ane, un cop assimilats els canvis realitzats ja al final del segle III ane. Els seus punts forts eren dos: el primer era el factor humà, el creixement del poder de Roma sobre Itàlia comportava l'augment de població ciutadana, romana o llatina, aportant tropes per a la guerra. Polibi (Plb. 2. 24) indica que durant el període anterior a l'enfrontament amb Anníbal, entre la República romana i els seus aliats es disposava de 700000 homes i 70000 genets amb edat i riquesa suficient per servir a l'exèrcit (Brunt 1971, 44; Le Bohec 1996, 138-140). Aquest capital humà va ser el que va permetre a Roma, tot i els daltabaixos militars soferts, sortir victoriosa de la Segona Guerra Púnica. El segon factor positiu de la milícia era la disposició de ciutadans i aliats romans a sotmetre's a la disciplina militar i a la seva estructura de comandament. El reclutament de les legions i els aliats comportava un període d'entrenament intensiu i quan més temps seguien en actiu més eficients es tornaven, com s'apreciava en les tropes del final de la Segona Guerra Púnica. Per altra banda la milícia també presentava limitacions, la més clara era la intrínseca de no ser permanent. Aquest fet ocasionava que cada temporada hi hagués rotacions de tropes, en el millor dels casos, i que tot i enrolar-se de nou els soldats veterans no formessin part de la mateixa unitat. La manca d'especialització penalitzava un exèrcit que no disposava d'unitats expertes en enginyeria o setges (Goldsworthy 2005, 43).

L'expansió de Roma fora de la península Itàlica va portar el front a gran distància i les guerres resultaven llargues i impossibilitaven tornar a casa en l'interval entre campanya i campanya. A més, aquesta situació, comportava la necessitat de mantenir guarnicions en les noves províncies que es començaven a generar. Per tant de terratinents a camperols resultaven apartats de les seves finques durant més de deu anys, ocasionant greus problemes econòmics, i per als segons fins i tot la ruïna (Roldán Hervás 1996, 29-30; Goldsworthy 2005, 43). A més la corrupció i altres arbitriarietats de les elits romanes van provocar que a principis del segle II ane els *equites* només representessin el 5 o 10% de les lleves, mentre que els nivells més baixos dels ciutadans qualificats per ser soldats suposaven entre el 25 i 50%, agreujant encara més la seva insuportable situació (Brunt 1962, 69-86; Roldán Hervás 1996, 29-30). En aquestes dècades el servei militar resultava cada vegada menys lucratiu, tot i haver-se introduït durant el segle II ane un suplement (*stipendium*) de 120 denaris anuals, per indemnitzar els costos de la subsistència i l'equip dels soldats. D'aquest només es rebia en moneda dos terços del total (Muñiz Coello

1978, 243-244; Roldán Hervás 1996, 35)¹¹. Amb els canvis no es contrarestava la tendència de reducció d'homes aptes per la guerra, especialment pel deteriorament econòmic dels camperols/soldats (Gabba 1976, 44-48; Roldán Hervás 1996, 25; Suárez Piñeiro 2002, 184). Per frenar aquesta situació l'estat va reduir en diverses ocasions, com s'ha dit, la riquesa mínima per formar part de l'exèrcit, però no es va contrarestar la tendència, passant a tenir uns 300000 homes aptes durant la primera meitat del segle II ane (Brunt 1971, 70) i convertint-se l'exigu *stipendium* de l'estat en l'únic ingrés de la majoria de soldats (Roldán Hervás 1996, 28 i 36). A tot això cal sumar un període de relativa pau durant els decennis centrals del segle II ane, reduint encara més l'experiència i eficàcia dels integrants i de l'oficialitat de les legions, ja que la seva confiança en la victòria portava a descurar l'estricta preparació i entrenament dels segles anteriors (Goldsworthy 2005, 43). A més es va passar de vuit a deu legions durant aquestes dècades (Roldán Hervás 1996, 28). Aquest còctel desafortunat ocasionà grans derrotes inicials en les guerres durant el segle II ane, que només es va solucionar enviant més tropes i recursos als fronts com el cas de les Guerres Celtibèriques entre el 181 i el 133 ane (Capalvo 1996, 148-198). Finalment s'abandonà la milícia tradicional i s'apostà per la creació d'un exèrcit professional o semi professional.

4.1.3.3. Les reformes de Cai Màrius i la baixa República

L'element fonamental del canvi cap a la professionalització de l'exèrcit fou que el reclutament es realitzava sobre les classes més pobres i desfavorides de la societat. Aquesta variació s'ha atribuït a Cai Màrius, però és possible que fos una transformació gradual i no automàtica, al llarg d'anys i dècades; sigui com sigui aquest canvi va transformar de manera profunda el caràcter de les legions (Roldán Hervás 1996, 49; Goldsworthy 2005, 44).

Les reformes de Cai Màrius es van materialitzar durant les guerres contra cimbres i teutons (114-101 ane) i més concretament durant el seu moment més avançat. Les derrotes sofertes i la indefensió dels romans davant dels cimbres comportà prendre mesures mai vistes, i es pot dir que il·legals, ja que es va elegir cònsol Cai Màrius, general vencedor de la guerra contra el rei nùmida Jugurta (107-105 ane), sense deixar els deu anys entre un consolat i el següent. Sembla que per a aquest enfrontament el Senat no li va permetre reforçar l'exèrcit d'Àfrica, per la qual

¹¹ Centurions i *equites* duplicaven i triplicaven, respectivament, les racions, i en el segon cas a més si afegia una ració de 42 modis d'ordi mensuals pel cavall, que suposava fins a 252 denaris anuals (Muñiz Coello 1978, 244).

cosa el general va decidir reclutar voluntaris entre les classes més desfavorides els *proletarii* i *capite censi*, demostrant ser excel·lents soldats. Amb aquesta recluta possiblement Cai Màrius estava admetent públicament una pràctica ja comuna però no reglada. Aquests canvis havien de portar sense cap dubte a una nova mentalitat de combat fora dels ideals de patriotisme i que s'haurien d'enfocar en l'incentiu del guany i la professionalització (Brunt 1971, 406-408; Parker 1971, 24; Gabba 1976, 12; Roldán Hervás 1996, 37 i 49; Goldsworthy 2005, 46).

Al tornar a Roma i dins la situació d'emergència fou elegit de nou com a cònsol per cinc anys a partir del 105 ane (Plu. *Mar.* 2. 227. 6; Evans 2005, 44-45). Durant els anys que cimbres i teutons van passar a la Gàl·lia i Hispània, Cai Màrius va transformar l'exèrcit romà a partir de la seva experiència com a general. A part del canvi de reclutament, les noves legions eren molt més permanents, mantenint el mateix nom i número al llarg de la seva existència (Goldsworthy 2005, 47). Anteriorment cada legió portava cinc estendards: àguila, llop, cavall, minotaure i senglar (Plin. *Nat.* 10. 5. 16), de difícil atribució pràctica però que responia a una zoomorfització de les divinitats¹². S'atribueix a Cai Màrius la reducció a un únic estendard de referència en forma d'àguila platejada per cada legió, la resta seguien presents però en un marc secundari (Parker 1971: 36-38; Roldán Hervás 1996, 50; Quesada 2007b, 29; Kavanagh 2013, 284-285).

Cai Màrius va millorar i normalitzar l'entrenament, a més les armes, armadures i l'equip de campanya van passar a ser proporcionats per l'estat. Totes les unitats eren d'infanteria pesada amb *gladius* i *pilum* i van desaparèixer la infanteria lleugera i la cavalleria romana (Goldsworthy 2005, 47). Una altra de les reformes de Cai Màrius fou la reducció del tren de transport que acompanyava l'exèrcit, carregant els soldats amb més pes (Roldán Hervás 1996, 50; Roth 1999, 70), d'aquí el terme *mulus Marianus* (Plu. *Mar.* 13. 1). Els soldats seguien organitzats en centúries, d'uns 80 homes, conformant dues d'aquestes unitats un maniple. Tot i així es va mantenir fins a cert punt l'ordre de batalla en *triplex acies*, amb quatre cohorts a primera fila i tres a la segona i tercera files. Les tres files tenien el mateix nombre de soldats i tipus d'equipament, a diferència dels antics *hastati*, *principes* i *triarii* (Parker 1971, 31; Keppie 1987, 64). L'antiga funció tàctica del maniple va ser assumida per la cohort; composta per tres maniples i un total de 480 homes (Goldsworthy 2005, 47). Altres autors consideren que eren uns 600 efectius (Parker 1971, 30; Keppie 1987, 64-65; Roldán Hervás 1996, 50). Les cohorts eren

¹² Així l'àguila seria l'al·lusió a Júpiter, el llop a Mart, el senglar a Quirí (deificació de Ròmul), però minotaure i cavall no es poden atribuir clarament a cap divinitat, potser el cavall a Neptú i el minotaure a tropes de la Campània d'antic ús. Ara bé, es fa difícil interpretar l'origen i significat d'aquests cinc estendards, tot i que potser s'hauria de relacionar amb les cinc classes socials que integraven l'exèrcit de Servi Tuli (Kavanagh 2013, 282-284).

comandades segurament per un dels sis centurions de la unitat, tot i que les fonts escrites no ho diuen; a més una o diverses cohorts, al ser una unitat que treballava junta, resultava un destacament coherent i efectiu, en cas de ser necessària una força inferior a una legió completa (Goldsworthy 2005, 47). En definitiva, la legió de 10 cohorts era molt més flexible que la seva predecessora, la legió de 30 maniples (Goldsworthy 2005, 48). Amb la nova legió l'experiència i els coneixements tècnics es conservaven i transmetien amb major facilitat sense perdre's pels llicenciaments de la milícia. A partir del segle I ane l'exèrcit romà va mostrar una gran capacitat en el camp de l'enginyeria en què cap dels seus oponents podia competir (Goldsworthy 2005, 48). Per exemple el pont sobre el Rin (Caes. *Gal.* 4. 17-19) o el setge d'Alèsia per part de Cai Juli Cèsar (Caes. *Gal.* 7. 68) amb especialistes i artesans capaços de crear aquestes grans estructures. Amb l'expansió oriental, en moltes ocasions, els generals romans comptaven amb els enginyers i maquinària de guerra hel·lenística (App. *Mith.* 40-41; Liv. 31. 46. 10; Suet. *Jul.* 2. 49. 52; Plu. *Caes.* 1; Garland 1987, 56; Hildinger 2002, 185-186, Quesada 2008a, 250; Busquets 2014, 30)

Les noves legions seguien tenint formalment comandaments electes, però cada vegada més els governadors de província designaven delegats (*legati*) com a responsables. Els *legati* eren elegits entre la família del governador, amics o aliats polítics. Això volia dir que podien ser antics governadors o comandants militars, aportant lideratge i experiència, tot i que encara temporal. A més cada legió mantenia l'ús dels tribuns com en el període anterior, resultant alguns d'ells joves aristòcrates o de famílies d'*equites* iniciant la seva carrera política (Goldsworthy 2005, 48-49).

Un altre factor de l'experiència acumulada i les habilitats militars era el sorgiment del centurió professional. No fou fins al final de la república que aquest oficial assolí gran rellevància (Pol. 6, 24, 8) i de fet no se sap com es realitzava aquesta selecció (Palao Vicente 2009, 192-193). En les campanyes de Cai Juli Cèsar eren els centurions els oficials que més elogis, atenció i reconeixements rebien, i amb el temps certa posició social i riquesa (Caes. *Civ.* 1. 46 1-4; *Caes. Civ.* 3. 99 1-3; Palao Vicente 2009, 191-204).

L'últim esglaó que queda per definir és el del soldat, que a diferència del ciutadà/soldat com a Estat o Poble en armes, amb la reforma va passar a ser una força formada per soldats dependents de l'Estat, que els havia de mantenir en tots els sentits, donat que ja no n'hi havia prou amb l'*stipendium* simbòlic. El Senat no entenia el canvi cap a l'exèrcit professional i per això els soldats van girar la vista cap als comandants, per aconseguir allò que els havia de mantenir un cop abandonat l'exèrcit (Parker 1971, 25-26; Goldsworthy 2005, 49). Aquest fet ja es va començar a veure amb grans líders com Publi Corneli Escipió o Cai Flamini (Roldán Hervás

1996, 39). Així generals i comandants van crear un exèrcit que els devia lleialtat a ells, no a l'Estat (Roldán Hervás 1996, 52; Goldsworthy 2005, 49). El servei militar va passar a durar bona part de la vida adulta d'un home, ocasionant el trencament definitiu entre ciutadà i soldat. Aquests últims no tenien res més que l'exèrcit i això comportava que cada cop més es deguessin a la seva legió i als seus comandants, amb els quals els lligaven en molts casos llaços clientelars inexistents anteriorment (Roldán Hervás 1996, 52; Goldsworthy 2005, 47-49). Aquesta situació fou un factor utilitzat no només políticament (vot dels veterans a les assemblees), sinó com a eina dissuasiva fins i tot contra l'estat o un competidor. A partir d'aquests canvis s'iniciaren enfrontaments de romans contra romans, situació que va durar, amb diversos moments àlgids, bona part del segle I ane i que conclou amb el Principat d'August (Parker 1971, 26; Gabba 1976, 44-52; Roldán Hervás 1996, 52-53; Goldsworthy 2005, 44-49), que s'han exposat en el capítol 3 del context històric.

Un dels greus temes que acompanyava l'exèrcit era el problema agrari de Roma, que va entrar a la palestra amb força amb Tiberi i Cai Semproni Grac a mitjan segle II ane amb el repartiment de terra pública, tot i que es va estroncar ràpidament (Plu. TG 8-13; Suárez Piñeiro 2002, 176-182). Fou amb la Guerra Social durant el primer quart del segle I ane, en que ja s'utilitzà l'exèrcit com a eina política i amb aquest tema com a base (David 2014, 46-47). Durant les dècades posteriors d'aquests problemes itàlics, després de la guerra, els *Socii* van assolir la ciutadania romana, amb la qual cosa a partir d'aquell moment van deixar d'existir les *alae* i el reclutament de les legions s'organitzà de forma unificada (Roldán Hervás 1996, 57; Goldsworthy 2005, 46). Generals posteriors a Cai Màrius van aprofitar aquestes transformacions utilitzant els soldats no com a part de la seva clientela sinó com a eines polítiques privades i com a exèrcits personals, entre ells Cneu Pompeu Estrabó, Luci Corneli Sul·la i Luci Corneli Cinna, en aquestes primeres dècades del segle I ane i poc més tard Cneu Pompeu Magne i Cai Juli Cèsar (Roldán Hervás 1996, 57-59).

4.1.4. L'exèrcit durant el període augustal i l'alt Imperial

Durant dotze anys Roma es va veure immersa de nou en una etapa d'instabilitat i guerra civil després de la mort de Cai Juli Cèsar. En aquesta ocasió tots els ambiciosos generals van girar a l'entorn de l'exèrcit creat pel dictador, ja no com un simple conjunt de tropes, sinó com a un veritable poder i partit que podia decidir el futur de la República (Roldán Hervás 1996, 60-61). Amb la victòria d'Octavi sobre Marc Antoni i Cleòpatra en la guerra civil, hi havia unes 60 legions

actives (230000 homes). Amb la consolidació en el poder d'Octavi, la xifra es va reduir fins a les 25 (Parker 1971, 78-92; Le Bohec 2004, 34), número que es va mantenir aproximat durant els següents centúries (Le Bohec 2004, 35). Amb aquest excés de soldats es va realitzar un repartiment de terres, però aquest cop en les províncies, com havia iniciat Cai Juli Cèsar (Gabba 1976, 49-50; Roldán Hervás 1996, 61-62; Goldsworthy 2005, 50). La professionalització de l'exèrcit va acabar doncs durant el Principat d'Octavi August, en què totes les tropes responien a unitats seleccionades, permanents i en la majoria de casos van existir durant segles. Per tant l'exèrcit va quedar institucionalitzat en el nou sistema d'August i al servei exclusivament de l'Estat, personificat en ell mateix i en els seus successors (Roldán Hervás 1996, 62; Le Bohec 2004, 34; 254-258; Goldsworthy 2005, 44 i 50).

Després de la reforma de Cai Màrius algunes legions ja van desenvolupar certa reputació i singularitat, però fou amb August que aquest fet va quedar institucionalitzat. Així els noms expressaven virtuts com la VI *Ferrata* (de ferro) o XII *Fulminata* (tronant), o parlaven de la regió on la legió va destacar, com la I Germànica o la IX Hispana. També consolidava definitivament el pas de la tradició, experiència i especialització d'una generació a la següent, cada legionari estava orgullós de la seva legió i menyspreava les altres (Gilliver 2007, 188-189). Els soldats i dignitats menors eren totalment professionalitzades, tot i que es fonamentaven en el funcionament del període anterior, en setze anys de servei i quatre com a veterans o en reserva (Pol. 6, 19). Aquests últims no havien de realitzar guàrdies ni treballs durs. Més endavant el servei es va allargar fins als vint anys, més cinc com a veterans (Gilliver 2007, 186). En els rangs superiors es va mantenir, en certa mesura, la idea de la milícia, els oficials i comandants de legions i auxiliars eren de la classe senatorial i eqüestre, respectivament. Els senadors seguien realitzant el seu *cursus honorum* intercalant càrrecs a l'exèrcit i en funcions civils. Amb August es va dissenyar una estructura de domini clar i un comandant permanent per a les legions, el *legatus legionis*, sota l'autoritat del *legatus Augusti*. El càrrec de *legatus legionis* corresponia a un senador d'uns 30 o 35 anys amb experiència acumulada i com a segon responsable es va crear la figura del *tribunus laticlavus*, un senador d'una vintena d'anys i sense experiència militar. El tercer en la jerarquia augustal era el *praefectus castrorum* (prefecte del campament), normalment un antic cap centurió experimentat. Seguidament hi havia cinc tribuns reclutats de l'ordre eqüestre, els *tribuni angusticlavii*, que realitzaven diverses activitats sense tenir el comandament de cap secció de la legió en concret (Goldsworthy 2005, 50; Gilliver 2007, 190-191). Darrere d'aquests es trobaven els centurions, sis per cada cohort, amb títols que recordaven la legió manipular. A partir d'un ordre ascendent per antiguitat eren denominats

*hastatus posterior, hastatus prior, princeps posterior, princeps prior, pilus*¹³ *posterior, pilus prior* (Parker 1971, 31-36; Gilliver 2007, 191).

Pel que respecta a l'armament, les tropes d'infanteria pesada seguien armades, en general, de la mateixa manera que després de la reforma de Cai Màrius i fins al final de l'alt imperi. Potser els canvis més significatius foren els elements defensius: en primer lloc en el casc de tipus *Coelus* que va ser substituït pels tipus imperials itàlic i gàl·lic, amb una millor protecció al clatell i dos grans llengüetes laterals (Goldsworthy 2005, 54 i 122-123). Pel que fa a les armadures es seguien emprant les de plaques o escames, la cota de malla, mentre que a mitjan segle I, es va començar a utilitzar l'armadura de segments metàl·lics (Goldsworthy 2005, 124-129). Pel que fa als escuts (*scutum*), la legió va passar a protegir-se darrere una peça semi cilíndrica i rectangular de grans dimensions, a partir de principis del segle I, tot i que una mica més curts que els ovalats anteriors. Es coneix algun exemple posterior als s. I i II, concretament una troballa del segle III a *Dura Europos* (Iraq) on es mostra una peça de 1,02 m de llarg i 0,83 m d'ampla. Aquesta peça presenta una estructura de tres capes de fusta unides amb cola, la del mig en direcció vertical i les externa i interna de forma horitzontal, i tot i que té l'espai per l'òmfal, mai el va portar, en aquest cas. Els extrems de l'escut són reforçats amb un marc de fusta unit amb cola i claus, en general aquests escuts presenten una coberta de bronze (Goldsworthy 2005, 129).

Amb aquests nous canvis la legió va recuperar la cavalleria, tot i que com una petita unitat d'uns 120 homes, la força principal seguia sent la legió de 10 cohorts, estructurada com amb la reforma de Cai Màrius. Cada centúria (80 homes) es dividia en 10 seccions o *contubernia* de vuit soldats. El *contubernium* compartia una tenda durant la campanya i un parell d'habitacions en un barracó. En aquestes condicions el conjunt de 8 soldats que conformaven un *contubernium* vivien i menjaven junts (Goldsworthy 2005, 54). Aquesta convivència generava uns importants llaços de complicitat i camaraderia (Goldsworthy 2005, 54). Els assistents del centurió, en cada una de les centúries, seguien sent els mateixos que en el període anterior: l'*optio*, el *signifer* i el *tesserarius* (Roldán Hervás 1996, 27; Goldsworthy 2005, 54).

Sembla que dins de la legió, la primera cohort era diferent, com a mínim a partir del final del segle I. S'evidencia que algunes legions, sinó totes, tenien una primera cohort dividida en cinc centúries i cada una d'elles amb el doble de soldats, per tant 160 homes que conformaven al complet una unitat de 800 efectius. Els seus centurions també eren diferents a la resta: *hastatus posterior, hastatus, princeps posterior, princeps* i *primus pilus*. Tots aquests centurions,

¹³ *Pilus* era sinònim de *Triarius*

especialment el *priums pilus*, tenien un gran prestigi (Goldsworthy 2005, 55). En el manual tardà de Vegeti (Veg. 1, 5) s'indica que els homes de la primera cohort havien de ser més alts que la resta. Actualment diversos autors, entre ells A. Goldsworthy (2005, 55), consideren que aquesta unitat aglutinava veterans i una força d'elit dins de cada legió, però no es té prou evidències per confirmar que això es repetís en totes les legions

Per últim cal destacar que els *auxilia* reclutats com a suport de les legions en època de Cai Màrius es van convertir amb August, i els seus successors, en una força més regular i professional. A més van passar d'organitzar-se en dimensions similars a una legió, a formar cohorts, el que facilitava el seu trasllat ràpid segons es requeria en diversos punts de l'imperi. A més contra unitats més reduïdes les legions no tenien dificultats per derrotar-les, en el benentès que els *auxilia* estrangers es revoltessin (Goldsworthy 2005, 5 56-57). Hi havia tres tipus d'unitats auxiliars: infanteria, cavalleria i mixta (Hyg. 16. 26-28). Per tant la seva estructura d'infanteria s'organitzava en cohorts quinquagenàries o mil·liàries, que en realitat corresponien a unitats de 480 homes dividides en sis centúries de 80 soldats o unitats de 800 homes dividits en 10 centúries també de 80 soldats. Per la seva part la cavalleria s'organitzava en unitats quinquagenàries o mil·liàries, denominades *alae*. La primera la formaven 512 homes dividits entre 16 *turmae* de 32 genets i la segona 768 homes dividits en 24 *turmae* de 32 genets (Goldsworthy 2005, 57; Gilliver 2007, 193-194). Pel que fa a les unitats mixtes són molt pitjor conegudes i sembla que es tractava d'unitats amb el mateix nombre d'infanteria que una cohort ordinària, amb l'afegit de 120 o 240 genets segons la unitat (Goldsworthy 2005, 57-58).

Així els *auxilia* aportaven a l'exèrcit imperial la majoria de cavalleria i unitats amb projectils de més llarg abast que el *pilum*, amb arquers a peu i a cavall. Els foners, presents a l'exèrcit, no sembla que formessin una unitat especialitzada sinó que eren repartits entre la tropa. Les unitats d'*auxilia* del moment funcionaven en formació tancada i de manera similar a la legió i li donaven suport aportant un major número de soldats (Cheesman 1968, 49-52; Goldsworthy 2005, 58). Una de les tasques més clares que desenvolupaven les unitats d'*auxilia* era el control de les fronteres (Cheesman 1968, 102-113).

4.2. Els espais militars: definició i determinació de funcionalitats teòriques

4.2.1. Castrametació i campaments

Com la resta d'aspectes que fan referència al món republicà i, en aquest cas, al camp de l'arqueologia militar, la informació sempre és molt limitada o inexistent i, en general basada en

dades o funcionaments de l'exèrcit corresponents al període augustal, alt imperial o ja tardà, més reglat i estandarditzat. Les fonts escrites de què disposem fan que s'hagi vist amb inflexibilitat la forma d'ús i la funcionalitat dels espais, fins i tot en època augustal i julioclàudia, però hem d'entendre que la teoria és una cosa i la pràctica dels *metatores* una altra, com passa al nord-oest peninsular durant la seva conquesta i reforma posterior (Costa García 2011, 215-217). La rigidesa existent i la caracterització cronotipològica no pot ésser tancada, sense tenir present les singularitats i les diferències de cada zona on Roma es va assentar. S'ha d'anar en compte amb la terminologia tancada d'alguns investigadors amb aquest cos teòric de les fonts escrites, tenint present que això pot portar a greus errors i confusions que dificulten encara més aquest tipus d'estudi (Morillo 2008, 73).

Frontí (Fron. *Str.* 4. 1. 14) assegura que la primera regularització dels campaments és després de la guerra contra Pirros de l'Epir, (280-275 ane), i que els romans es van inspirar en els campaments d'aquest rei. En aquest mateix sentit sembla mostrar-se Titus Livi (Liv. 35. 14), quan Anníbal elogià Pirros de l'Epir pel seu plantejament dels campaments i distribució de l'exèrcit. Per contra Plutarc (Plu. *Pyrrh.* 16; Plu. *Flam.* 21) assegura que és Pirros el que es va sorprendre davant l'organització romana (Lander 1984, 12), igual que anys després Filip V de Macedònia, segons Titus Livi (Liv. 36. 34). Un pas més enllà, s'ha de tenir present que els campaments tardorepublicans tenien el seu origen en el canvi d'organització de l'exèrcit de maniples a cohorts i en les diverses provisions de la *Lex Iulia*, quant a l'atorgament de la ciutadania romana per els llatins i altres aliats, al final del segle II ane i l'inici del segle I ane; i van anar evolucionant fins a la mort d'August, assolint-ne la forma estandarditzada definitiva al final de la dinastia julioclàudia, visible sobretot en els exèrcits estacionats a Germània (Pamment Salvatore 1996, 139).

Els campaments i altres assentaments de caire militar, d'època republicana, tenien una primera característica, que era la capacitat d'adaptar-se al terreny on s'assentaven (*castra necessaria*), sobre una elevació (*castra tumultuaria*) o utilitzant corrents d'aigua natural per la seva defensa (*castra semirotonda*). També s'han documentat recintes en forma de mitja lluna (*castra lunata*), segons les necessitats. Per tant una gran adaptació per davant d'una forma estandarditzada, com sí que va passar a partir d'August i, sobretot, durant l'alt imperi. Pel període republicà, probablement, els campaments trapezoïdals foren els més habituals, adaptant-se a l'orografia del territori. De campaments adaptats al terreny en va deixar evidència Cai Juli Cèsar en els seus llibres (*Caes. Gal.* 7. 83; *Civ.* 1. 81). Tot i així, en un marc teòric, s'evidencien els campaments quadrats (Plb. 6, 10) des d'època republicana (Fig. 7), mentre que els rectangulars (Hyg. 20-21)

es relacionen amb la transformació de l'exèrcit tradicional efectuada per Cai Màrius i consolidada uns anys més tard per Cai Juli Cèsar (Johnson 1983, 27-30; Morillo 1991, 136) (Fig. 8). Tot i aquestes apreciacions, s'ha de tenir en compte que una cosa era la teoria i una altra ben diferent la pràctica, com demostra l'estudi realitzat per M. Dobson a Numància, en què no sempre els conceptes teòrics es troben en les restes arqueològiques recuperades (Dobson 2008, 120-121).

També s'ha de diferenciar la seva funcionalitat; en primer lloc els campaments d'estiu o temporals (*castra aestiva*), aquells de campanya usats una o poques nits o, en tot cas, durant el període estival, dels segons, els d'hivern o estables (*castra hiberna o stativa*). Tot i que evidentment si la temporalitat era més curta era lògic que les estructures fossin més peribles, en general no es pot afirmar que així fos en els casos de més llarga temporalitat. Fins un període força avançat entre els regnats de Claudi i Neró i el període Flavi (s. I) no es van petrificar bona part de les fronteres de l'imperi. A la península Ibèrica s'ha d'entendre que bona part dels campaments o centres militars romans presenten estructures defensives més desenvolupades, i internament més estables, construïdes en pedra, tovot o fusta, segons els seus contextos i necessitats (Alonso 1988, 28-32; Pamment Salvatore 1993, 23-31; Dobson 2008; Morillo 2008, 75-78).

4.2.1.1. Defenses dels campaments

Les defenses eren el primer element en ésser bastit després d'elegir el lloc d'ubicació del campament i traçat l'espai intern del mateix (Jones 1975, 29). Per tant els treballs començaven amb l'excavació del fossat i l'aixecament del terraplè i damunt la palissada, elements bàsics de l'*agger* (Plb. 6, 10-11; Hyg. 14 i 49), com a conjunt d'estructures defensives en un campament (Fig. 9). Acompanyant aquestes edificacions s'hi havien de sumar com a mínim portes, torres i un *intervallum* intramurs (Plb. 6. 34. 1-2; Hyg. 14 i 49; Morillo 1991, 138; 2008, 82; Sabugo 2007, 22). En els campaments temporals totes aquestes estructures són de difícil conservació donada la seva construcció amb material perible, com la terra o la fusta, d'aquí que en la localització dels campaments romans del període republicà els elements que millor permeten aconseguir identificacions són les restes en negatiu¹⁴. En construccions més estables com ara les estructures

¹⁴ De fet, la recuperació i coneixement de fossats o forats de pal de manera exhaustiva i programada és un tema relativament recent (Morillo 2008, 83; Noguera 2008, 47; Menéndez Blanco *et al.* 2013, 175-178; Noguera *et al.* 2014a, 33), malgrat la recerca sobre aquests elements compti ja amb una llarga tradició

en pedra del setge de Numància (Dobson 2008, 122-405), les defenses o estructures internes conservades faciliten el coneixement dels campaments.

Fossat:

La part externa de terraplè o muralla es protegia amb un o diversos fossats (*fossae*). Segons les fonts escrites els fossats podien presentar diverses morfologies tenint en compte les necessitats i les característiques del terreny (Hyg. 49). Els fossats més habituals eren els *fastigata*, de secció en V o en V més un canaló rectangular en el seu vèrtex; però també hi havia la *fossa punica*, amb l'escarpa exterior amb més inclinació (Jones 1975, 106; Johnson 1983, 47; Morillo 1991, 139; Sabugo 2009, 673-674) (Fig. 10). S'excavaven en número no uniforme, de dimensions diverses i segons la necessitat, i a vegades amb obstacles com estaques clavades al terra, branques, espines o llances, elements que dificultaven el pas (Jones 1975, 105-111; Johnson 1983, 53-55; Baatz 2006, 88-89). L'accés cap a la porta es feia per espais sense fossa o amb ponts de fusta (Baatz 2006, 88). També cal destacar que entre la part interior de la primera fossa i el terraplè es deixava entre 0,5 i 2 m per una major seguretat dins el campament (Baatz 2006, 88). Pel que fa al canaló final de l'estructura de *fossa fastigata*, hi ha diverses teories de funcionalitat, però la que sembla més factible és la que relaciona aquesta petita canalització amb el drenatge d'aigua acumulada. Cal tenir en compte que en alguns papirs romans conservats a Síria i Egipte s'esmenta que una de les tasques dins el campament era la neteja del fossat (Johnson 1983, 47).

En teoria els fossats, solien presentar unes mesures entre 2,5 i 6 m d'amplada, i de 1,2 a 2,7 m de profunditat¹⁵, sempre tenint en compte que es tracta de mesures mitjanes. Tot i així, sembla que el més comú eren unes mesures que se situaven entre 3,7 i 5 m d'amplada, segons els estudis realitzats a Anglaterra per a campaments imperials (Jones 1975, 105; Johnson 1983, 47-48). Els fossats no tenien perquè anar sols i en moltes ocasions, especialment en indrets on l'enemic estava proper, es desenvolupaven fossats dobles (*fossa duplex*) com en el cas del **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) (Padrós 2014b, 102-105; Padrós *et al.* 2016). Un altre exemple, però amb més de dues fosses consecutives és La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Saragossa), ciutat romanorepublicana de segona meitat del segle II ane, possiblement assentada en l'espai que

com els treballs de A. Schulten a Numància o Càceres el Viejo (1929, 144-182; 1932, 334-348) o les excavacions antigues a Alèsia promocionades per Napoleó III a mitjan s. XIX (Reddé 2001, 93-94).

¹⁵ Entre 9 i 20 peus d'amplada i cinc de profunditat, tot i que s'adaptaven al terreny i necessitat del moment. També es parla que en la defensa amb un sol fossat, aquest seria de majors dimensions que una estructura de doble o múltiples fossats, els quals, en general, tendien a reduir les seves dimensions (Jones 1975, 112-113; Sabugo 2007, 30).

anteriorment ocupava un campament militar amb un fossat de fins a 30 m d'amplada, en forma de W (Caes. *Gal.* 5. 40; Caes. *Gal.* 7, 72; Caes. *Gal.* 8, 9; Hyg. 49; Jones 1975, 112; Johnson 1983, 47; Morillo 1991, 136; Ferreruela i Mínguez 2006a, 671-682).

Terraplè i palissada o muralla:

Un altre dels elements que conformava l'*agger* era el terraplè, que podia estar construït per blocs d'argila coberts amb terra o torba, que no tenia perquè procedir del fossat. La seva amplada estava relacionada amb la de la palissada i les necessitats del camí de ronda superior (Jones 1975, 30-32; Johnson 1983, 58). Aquestes estructures mesuraven de mitjana uns 6 m d'alçada (Jones 1975, 70). La inclinació del terraplè era de 65-75 graus respecte l'horitzontal del terra, i la zona intramurs resultava més alta que l'exterior i d'un grau menor a partir del camí de ronda, d'entre 40-45 graus (Jones 1975, 32). Damunt del terraplè es construïa la palissada o *vallum*, a partir de pals de fusta clavats al terra i lligats entre ells, amb una alçada mitja i teòrica d'entre 3,3 i 4 m. Per la seva part el camí de ronda es folrava amb fusta i amb accessos a partir d'escales per la part interna del terraplè (Jones 1975, 83-88; Johnson 1983, 59-66).

Torres:

Aquestes estructures representaven un reforç defensiu molt important en les fortificacions. Les torres es disposaven a intervals regulars seguin el perímetre de la muralla, especialment en els angles i en les portes. Les torres presentant diverses tipologies, construïdes en la part de dins deixant el parament extern llis en la muralla, o cap a fora i per tant creant un esglaonat (Jones 1975, 89; Johnson 1983, 72; Morillo 1991, 139). En els recintes de fusta les torres eren d'aquest mateix material i de planta rectangular, quadrada o poligonal i de dimensions no estandarditzades (Jones 1975, 92-93 i 96). Les torres eren subjectades en el terraplè a través de pals clavats, i sobreelevades un pis per damunt del pas de ronda per un millor control visual i també per l'ús de les *ballistae* (Johnson 1983, 72). Amb la petrificació de les muralles s'entén que la disposició de les torres havia de ser similar (Morillo 1991, 139) i cal destacar que des de mitjan s. II i principi del s. III, a més de les quadrangulars es van construir torres rodones i semicirculars, en les muralles, més fàcils d'adaptar a les cantonades arrodonides (Johnson 1983, 73 i 92-93; Baatz 2006, 87), tot i que aquestes cronologies ja s'allunyen de la temporalitat d'aquest treball.

Portes i espais d'accés:

Alguns d'aquests campaments comptaven amb altres elements defensius o complementaris dins de l'*agger*. Per exemple l'anomenat *titulum*, es tractava d'un mur desplaçat davant de la porta per protegir-la, normalment acompanyat d'un fossat (Fig. 11). També existien la clavícula o curvatura d'un costat de l'*agger* prop de la porta per crear un colze més fàcilment defensable (Johnson 1983, 50; Wilson 1980, 11; Baatz 2006, 88) (Fig. 11). Pel que fa pròpiament a les portes, cal tenir present que com altres estructures eren inspirades en les portes urbanes del període republicà, tot i que els materials i les dimensions s'adaptaven a les necessitats militars (Baatz 2006, 84). Aquestes estructures solien ser flanquejades per torres quadrangulars o rectangulars amb un pas de ronda protegit amb parapets entre elles (Fig. 12). Es documenten més avançades respecte la muralla i amb una alçada d'entre 2,5 i 3 metres per sobre de la pròpia muralla (Johnson 1983, 77-78; Morillo 1991, 139). No diferien molt fossin de fusta o pedra, en aquest segon cas podien presentar dos pisos d'altura, teulada plana o inclinada, merlets en els parapets, finestres o espitlleres (Morillo 1991, 139). Com ja s'ha dit des de mitjan s. II i inici del segle III les torres van començar a agafar formes circulars o semicirculars (Johnson 1983, 24).

Petrificació de es estructures:

La petrificació de les defenses temporals sembla que s'inicià a Gran Bretanya a partir de Trajà (Jones 1975, 97; Johnson 1983, 69), tot i que altres autors com R. Wilson assegura que el canvi tingué lloc d'una manera més amplia al llarg del segle II (Wilson 1980, 41-42). Cal tenir present que aquests elements no van aparèixer simultàniament en el temps, ni tampoc existí una evolució lineal entre els campaments de fusta i pedra. Les necessitats concretes determinaren l'elecció d'un sistema o altre (Morillo 1991, 139-140). Així en època republicana es coneixen campaments de pedra, com en el període augustal encara es realitzaven recintes en fusta com és el cas de Vetera (Xanten, Alemanya) (Morillo 1991, 140). Ara bé, és evident que des del finals del període república i fins a l'alt imperi es va produir una evolució que es pot documentar en els jaciments anglesos i alemanys, ja sigui durant els regnats de Claudi i Neró a alemanya (Jones 1975, 14-18), mentre a la Renània segons A. Johnson (1983, 250), no va ser fins el període Flavi. Aquesta mateixa autora considera que els campaments dels *auxilia* i els forts en general seguien essent de fusta en aquest moment. Pel que fa a Gran Bretanya, sembla que el procés va començar més tard, cap al segle II (Wilson 1980, 41), pel mateix motiu que a la frontera renana,

amb un consolidació de les posicions defensives, estables i de control del territori (Morillo 1991, 140). Durant el segle següent el tipus i funcionament no deuria canviar, a jutjar pel que sabem del Mur d'Àdrià (Breeze i Dobson 1969).

Intervallum:

L'últim element de l'agger era l'espai de circulació entre el terraplè i *vallum* o mur (Fig. 7 i 8). Aquest pas es situava a la part de dintre del mur perimetral i entre aquest i les tendes o barracons, de 200 peus d'amplada, el que facilitava la circulació i moviment de les tropes a l'interior del campament. A més millorava la defensa de les tropes acampades respecte un atac nocturn, evitant que projectils inflamables, o no, arribessin a les tendes i barracons (Plb. 6. 31. 1-14). Aquest espai també era conegut com a *via Sagularis* (Manning 1975, 120-121; Schnurbein 2006, 71; Reddó 2006b, 111; Salido Domínguez 2011, 140).

4.2.1.2. Interior dels campaments

L'interior del campament, segons les fonts escrites (Plb. 6. 10; Hyg. 20-21), s'organitzava de forma ortogonal a partir de dues vies principals (*praetoria i principalis*), que creuaven davant del quarter general (*praetoria i principia*), flanquejat pel *forum* i el *quaestorium*. També es coneix la *via quintana*, paral·lela a la *via principalis*. A partir d'aquests carrers s'assolia una estructura dividida en tres parts. La forma del campament estava molt vinculada a la pràctica augural i la *limitatio* o esquema d'organització del territori (Schnurbein 2006, 70; Morillo 2008, 78) (Fig. 7 i 8).

En general, els campaments i forts eren, per tant, dividits en dues parts per la *via principalis* i la plaça pública. La part anterior, mitjançant el pas de la *via pretoria*, era anomenada *praetentura*. Mentre que darrere hi havia la part del campament anomenat *retentura*. Les dues parts es dividien a partir dels altres carrers estrets. Aquestes seccions inferiors es deien *scamna* o *strigae*; en conseqüència, es donava a la zona central al llarg de la *via principalis*, en el qual hi havia les cases dels tribuns, el nom de *tribunorum scamnum*. En els camps de la legió, a partir d'Higini (39), se li donava el nom de *latera praetorii* a zones situades a banda i banda del *principia* i el *praetorium*, delimitades per la *via decumana* (Schnurbein 2006, 71).

Com ja s'ha dit la diferència entre Polibi i Higini és la planta, el primer planteja un campament ideal quadrat, mentre que el segon el presenta rectangular. Sembla que aquest canvi de forma entre els treballs de Polibi (segle II ane) i Higini (segle II), és amb la reforma de l'exèrcit de finals del segle II ane i als canvis introduïts per Cai Màrius i Cai Juli Cèsar. Però cal tenir present que encara en època d'August i Tiberi s'utilitzaven campaments poligonals (Morillo 2008, 78).

Pel que fa la distribució urbanística interior, es definiran les estructures més estables i principals: el *praetorium/principia*, el *quaestorium*, els *horrea* o les tendes de campanya, barracons/*contubernia* entre d'altres (Alonso 1988, 28-32; Pamment Salvatore 1993, 23-31; Dobson 2008; Morillo 2008, 84). Cal destacar que en algunes ocasions s'ha documentat el condicionament de les estructures peribles i les tendes de campanya per passar l'hivern, creant barracons o porxadades per cobrir les pròpies tendes de campanya (Morel 1991, 376-386; Dobson 2008, 255-256). En els campaments o en les seves proximitats també es localitzaven *fabricae*, *officinae armorum* o oficina pública, que facilitaven la producció, reparació o millora de tot tipus d'utensilis, eines o armes que no arriben assíduament des de fora (Bishop 1985, 1-42; Schnurbein 2006, 71; Reddé 2006c, 116-118), conformant *vici* militars o *canabae/Fabricae o officinae armorum*, més o menys regulars, més estandarditzats a partir de la reforma de Cai Màrius, com alguns dels espais de la jerarquia funcional que es defineixen en aquest treball (Quesada 2006, 82-84).

Praetorium/Principia:

En relació a la caracterització teòrica dels espais arquitectònics dins els establiments militars, aquells que presentaven una major complexitat estructural, així com evidents trets diferencials, eren les residències atribuïdes a l'oficialitat, i més específicament al comandant del post o campament, les quals s'identifiquen amb el *praetorium* (Fig. 8). Aquest espai residencial o casa era, al mateix temps, un lloc des del qual s'exerceix l'autoritat, i reflectia necessàriament l'estatus jeràrquic del seu ocupant o ocupants en relació a la resta del membres de la comunitat militar. Tant Polibi (Plb. 6. 27. 1) com Higini (Hyg. 20-21) en la seva descripció del campament situen el *praetorium* com a element central, residència del comandant del campament i la seva família. Aquesta residència responia també a la zona administrativa i de poder del campament (Grillone 1977, fig. 11). Ja des de 1887 A. von Domaszewski (1887) observava que les definicions teòriques d'Higini no coincidien amb les restes arqueològiques recuperades, no estandarditzades, d'allò que tradicionalment s'havia anat identificant com a pretoris. Així, en els

campaments de campanya es considera que el *praetorium* responia simplement al lloc ocupat per la tenda del comandant, amb un espai davanter que funcionava com a plaça-fòrum, i on es realitzava part de les activitats administratives (Schnurbein 2000, 34-35). Aquests plantejaments han portat a una profunda reflexió sobre el que s'ha d'entendre com a quarter general, o espais administratius com per exemple el pati-fòrum, *armamentaria*, basílica, santuari de camp, *aerarium*, etc., almenys durant el període Imperial (Fellmann 2006, 91-98). Aquests espais conformaven el *principia*, diferenciat del *praetorium* o residència del comandant. Tot i aquestes hipòtesis s'han de tenir presents en el moment en que s'interpreten aquests espais com una àrea ubicada al centre dels campaments, igualada al *praetorium*, en els campaments de campanya o en estades temporals (Brulet 2006, 62). Així, s'ha d'entendre que els *principia* dels campaments estables eren en aquest sentit el centre de la vida del mateix, el lloc on es concentrava l'administració, els espais sagrats de culte i custòdia dels estendards i, per tant, el lloc on radicava la força moral de la disciplina militar (Johnson 1983, 104; Bidwell 1997, 67; Vega Avelaira *et al.* 2009, 467), resultant sempre un punt de referència del complex del campament, i amb una estreta relació amb el *decumanus*, en moltes ocasions. En el període baix imperial, sembla que presentava un paviment elevat que, amb freqüència, contenia una estança subterrània i uns murs més consistents que els de les cambres annexes i properes (Bidwell 1997, 67; Vega Avelaira *et al.* 2009, 467).

En els campaments i *castella* estables, aquesta assimilació de termes es perd (Fellmann 2006, 89). Ja al final del segle XIX, A. von Domaszewski (1899, 144) va diferenciar els dos espais després de les seves campanyes d'excavació a Lambèse-*Lambaesis* (Algèria), fundat l'any 81. Segons A. Johnson (1983, 31-32), els *principia* ocupaven, en els campaments legionaris estables d'època imperial, aquell espai que en els campaments de campanya servia per ubicar la tenda del comandant. Aquest canvi es deuria a les necessitats d'espai que tenien les tasques administratives, tot passant en aquestes ocasions la residència (*praetorium*) a la part posterior o al costat dels *principia*, en un lloc de menys preeminència. Com s'aprecia en la cita anterior, A. Johnson (1983, 33-34) planteja una diferenciació entre campaments legionaris i auxiliars. En aquests segons, *principia* i *praetoria* no presentarien cap diferència i ocuparien el mateix espai. Tot i així, cal tenir present que alguns treballs posteriors han ajustat característiques i cronologies, com és el cas de T.F.C. Blagg (2000, 139) en el campament auxiliar de Haltern, on sembla que es veu un origen d'aquesta diferenciació funcional dels dos espais a partir de l'inici del període julioclaudi. També en treballs més recents sobre la Gàl·lia romana, com el de R. Fellmann (2006, 99-100), es pot apreciar una creixent diferenciació dels dos termes entre campaments i *castella* durant la primera meitat del segle I. Així doncs, *grosso modo*, en època

republicana s'han de considerar, en teoria, els *principia* i els *praetoria* com a un únic espai o de molt difícil diferenciació (Morillo 1991, 136), que concentrava la funció administrativa i residencial en campaments tant legionaris com auxiliars. Ara bé, es considera aquesta situació en el marc d'una gran desconexió dels campaments i *castella* estables, o almenys amb estudis sistemàtics dels que sí han estat excavats o treballats en les últimes dècades, com és el cas del *castellum* de **Monteró** (Núm. 5), el qual sembla presentar una diferenciació entre *principia* i *praetorium* (Principal *et al.* 2015, 307-321). O per exemple també es pot esmentar el *principia* del *castella* de Lomba do Canho (Arganil, Portugal) (Nunes *et al.* 1989, 403-421) amb una cronologia clara de segon i tercer quart del s. I ane.

Tornant a les fonts escrites, Cai Juli Cèsar també parla dels *praetoria*. Així, en el *De bello Civili* (Caes. Civ. 1. 76), fa referència al campament de Marc Petrei, durant la batalla d'*Ilerda*, en el moment en què el seu exèrcit estava mantenint negociacions amb el de Cai Juli Cèsar. Quan Marc Petrei descobreix el que estava passant reuneix l'exèrcit al *praetorium*, fent-los jurar que no eren traïdors a l'exèrcit ni als seus oficials. Per altra banda, en el *De bello Africo* (B. Afr. 30-32), es fa referència al fet que ja des del principi de l'arribada a Àfrica, Cai Juli Cèsar desafia Quint Cecili Metel Escipió, i per mostrar el coneixement en l'art de la guerra per part del primer, diu que guiava la batalla no personalment des de l'estacada, sinó assegut al *praetorium* (B. Afr. 31), a través d'exploradors i missatgers. Per tant, les dues referències de Cai Juli Cèsar parlen de llocs de poder, on es prenen decisions o s'exercia l'autoritat (Principal *et al.* 2015, 310).

Tot i que això era més conegut a partir d'època d'August, s'entén que no comença de cop i volta, i per tant també es pot traslladar cronològicament al període republicà, potser d'una forma menys normalitzada. Aquests centres de poder o gestió anaven en relació a les dimensions dels propis campaments o *castella*, i podien ser grans complexos formats per diverses construccions i espais com el *praetorium* de Vetera (Xanten, Alemanya) amb més de 70 m de costat (Fellman 2006, 100), però també un únic edifici compartimentat amb un atri com a distribuïdor, i de poc més de 10 metres de costat, com el del petit *castellum* de Hesselbach (Hesse, Alemanya) de no més de 0,6 hectàrees i que data de l'any 100 (Fellman 2006, 100; Baatz 2006, 293). Per tant sembla que durant la baixa República romana *principia* i *praetorium* podien ser sinònims o almenys espais annexos de difícil diferenciació entre residència del comandant i centre administratiu del complex militar. Igualment sempre es parla de campaments i el seu centre, ja que són aquests espais els definits en les fonts escrites o de més fàcil identificació arqueològica, per les seves dimensions o consistència física. Ara bé, s'entén que els *castella*, o altres espais

militars, també disposarien de construccions assimilables als *principia* o *praetoria*, en aquests casos només identificables a partir dels treballs arqueològics.

Quaestorium:

Al costat de la tenda o allotjaments del comandant (*praetorium*) es localitzaven també la resta d'espais administratius, entre ells el *quaestorium* (tenda del *quaestor*) (Johnson 1983, 28; Pamment Salvatore 1996, 5), segons indica Polibi (Plb. 6. 26. 10) (Fig. 8). En campaments consulars (quatre legions) el *quaestorium* i la resta d'espais administratius es trobaven al centre del camp, mentre que en campaments de dues legions, aquests espais no estaven al centre sinó en la tercera part del darrere del campament, anomenada *retentura*. En aquest edifici, a part d'aquest lloc reservat al prefecte del campament, també és on es guardava el botí i els presoners, juntament amb un cos de tropes auxiliars escollits *extraordinarii* (Johnson 1983, 30). Aquest càrrec en relació a l'exèrcit es va ser creat el 421 ane per qüestions econòmiques i sense *imperium*, (Liv. 4. 15; Liv. 23. 15).

Tendes/barracons/contubernia/casernes:

Les casernes o tendes es trobaven tant a la *praetentura* com a la *retentura*, a banda i banda de la zona central del campament de quatre legions (Schnurbein 2006, 71). Com defineix M. Reddé (2006a, 105-106) l'assentament en un campament fix d'època imperial es basava en el definit per el període republicà per part de Polibi (Plb. 6. 27-31) i Higini (*De matatione castrorum*). Així els tribuns situaven les seves tendes seguint la *via principalis*, a banda i banda de la *via praetoria*, en la zona més propera al *principia* (Fig. 7 i 8). El sistema suposava doncs una bona divisió de l'espai i una bona organització de les vies. Una part dels oficials no estaven separats dels seus homes (Fig. 13), les seves tendes o barracons es trobava a prop dels soldats; per aquest aquarterament cal recordar que des del període republicà, dues centúries s'agrupaven normalment en un maniple. Finalment, s'ha de tenir en compte el fet que els homes de la tropa havien de mantenir amb ells els seus equips i armament, que podien necessitar en qualsevol moment (Reddé 2006a, 105).

Cada maniple normalment ocupava una banda del camp que donava a un carrer (*striga*), en la qual s'allotjaven dues centúries cara a cara. L'aquarterament, fos de tendes o de barracons, es

situava un al costat de l'altre, mentre que els espais destinats als oficials es trobaven als extrems de cada fila i eren de dimensions més grans. A cada tenda o *contubernium* hi havia vuit soldats, *contubernalis*. Les armes es col·locaven davant de cada allotjament, si es tractava de tendes de campanya, o en una avantcambra anomenada *arma*, davant del *papilio* o espai d'allotjament pròpiament dit. Aquesta estructura definida per cambra i avantcambra en campaments o *castella* consolidats anava acompanyada d'un porxo al davant. Aparentment un legionari tenia més espai que un auxiliar, però sembla que a la pràctica això no resultava sempre així (Reddé 2006a, 107).

Magatzems:

La península Ibèrica és l'únic indret on s'han conservat graners militars del segle II ane, concentrats a la zona de Numància. Aquests graners que són de pedra, han comportat, com la resta d'edificacions numantines, una controvèrsia que s'ha d'entendre a partir d'un estudi esbiaixat pels treballs de A. Schulten (1927, 216-221; 1929, 144-182) (Fig. 14). Així els espais que es coneixen en el context romà són els magatzems situats a la contraval·lació de Numància, a Valdevorrón i Castillejo III (Soria, Castella i Lleó), de mitjan segle II ane, els més antics de l'imperi (Salido Domínguez 2009, 110-114). Mentre que del segle I ane encara hi ha menys informació, potser l'*horreum* identificat a *Valentia* (Salido Domínguez 2009, 112).

Es justifica la manca de treballs moderns en jaciments d'època republicana i la situació fora dels espais urbans, més coneguts, per explicar l'escàs nombre de graners i magatzems coneguts d'aquesta cronologia (Salido Domínguez 2011, 136). Segons algun investigador pel tipus d'alimentació dels soldats, sembla que les sitges utilitzades pels pobles indígenes no resultaven pràctiques pel tipus d'emmagatzematge curt que farien els romans, per la rapidesa del consum del blat arribat de fora o apropiat a les rodalies (Morillo i Salido Domínguez 2010, 144). Ara bé, tot i el retrocés de l'ús de les sitges a partir del s. II ane en contextos indígenes o civils, sembla que durant el s. II i I ane l'exèrcit seguiria usant aquest tipus d'emmagatzematge, a més de l'aprovisionament local i directe, i progressivament també l'ús dels *dolia* (Burch 2009, 84-85; Salido Domínguez 2009, 104-110). Per tant sembla que s'hauria de veure un tipus d'emmagatzematge en recipients ceràmics per l'ús diari, mentre que el gra de sitges es relaciona amb una reserva a mig o llarg termini, en contextos ibèrics (Burch i Sagrera 2009, 77). Per tant, potser, en contextos militars, es podria entendre l'existència de sitges com una reserva per moments de manca d'arribada de l'avituellament regular. Així almenys a la zona Gironina,

s'aprecia com entre la fundació de *Gerunda* i els canvis a *Emporiae* fou quan es va produir l'abandó del sistema d'emmagatzematge sistemàtic en sitges, durant el segon quart del s. I ane, en un moment clar d'estabilitat previ a l'enfrontament entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne (Burch i Sagraera 2009, 86).

Així amb la informació arqueològica dels s. II i I ane sembla que els graners eren simples, d'un únic bloc constructiu sobre murs i per tant sobreelevats pel que fa a Hispània (Valdevorrón i Renieblas V (Soria, Castilla i Lleó) (Fig. 14). També es coneix un tipus de graner múltiple amb tres espais d'emmagatzematge a Castillejo III (Soria, Castell i Lleó. Pel que fa al tipus de graner localitzat a la Gàl·lia, a Arras/La Corette (Pas-de-Calais, França) eren d'estructura simple d'un sol bloc i construït sobre pals de fusta. Es tractava d'estructures rectangulars, tot i que en general amb unes proporcions que tendien al quadrat de grans dimensions, per exemple Castillejo III fa 26x20 m i 520 m² (Salido Domínguez 2011, 140).

Per el període alt imperial, resulta interessant observar les disposicions, recursos i necessitats de l'exèrcit (Reddé 2006b, 111). Es poden definir dos tipus de graners bàsics (*Horrea*) apareguts en contextos militars: el primer cas la construcció era d'un únic bloc, generalment rectangular i instal·lat sobre uns fonaments que permetien una ventilació per la part inferior. Pel que fa al segon cas els magatzems s'obrien al voltant d'un pati o, possiblement, disposats a banda i banda d'un passadís central on l'espai era més limitat, que en realitat era la construcció de dos graners simples. A més aquest tipus d'estructures foren construïdes en una sola planta (Gentry 1976, 7-22; Reddé 2006b, 111).

Els magatzems i *horrea* no sembla que tinguessin un espai fix ni en el període república ni en l'alt imperial, es situaven a la *praetentura* o la *retentura* prop de les portes, al llarg de les grans vies, especialment a la *via sagularis* (Manning 1975, 120-121; Schnurbein 2006, 71; Reddé 2006b, 111; Salido Domínguez 2011, 140). En el període imperial, almenys a *Britannia* amb la petrificació de les construccions militars, alguns dels primers espais reedificats van ser els graners (Gentry 1976, 1). Sembla que el cas de les sitges seria similar i variant, cal destacar que aquest tipus d'emmagatzematge es recupera en períodes posteriors, sempre tenint present que mai va desaparèixer del tot, ni durant l'alt imperi (Salido Domínguez 2009, 107-108).

4.2.1.3. Consideracions finals

Per tant bàsicament s'ha de tenir en compte que l'estudi de campaments i castrametació s'ha basat en el període augustal i alt imperial que es coneix millor. Essencialment els campaments republicans s'adaptaven al terreny més que oferir les formes estandarditzades posteriors. Ara bé, s'ha de diferenciar entre campaments d'estiu o temporals (*castra aestiva*), aquells de campanya usats una o poques nits o, en tot cas, durant el període estival, dels d'hivern o estables (*castra hiberna o stativa*). La diferència entre un i altre eren la solidesa i perdurabilitat de les seves estructures, sempre tenint present que la petrificació no va ser una cosa regular i generalitzada en el mateix moment. Per tant les estructures defensives eren formades per un agger: fossat, terraplè i palissada com a mínim, amb la presència de verdaderes muralles en fusta o pedra i torres, tant en els accessos com en el recorregut de la muralla. Pel que fa a l'interior dels campaments, tot s'estructurava a partir del centre, del *principi/praetoria* i el fòrum. A partir d'aquí i cap a l'exterior, fins a l'*intervallum*, hi hauria espais administratius i comuns com el *quaestorium*, *horrea* i tallers, i els barracons dels soldats, diferenciats entre cavalleria i infanteria.

4.2.2. *Castella*

La Lex Rubria que va servir per unir la Gàl·lia *Cisalpina* a Itàlia l'any 43 a.n.e, es descriuen les diverses aglomeracions poblacionals (*CIL*. 1. 592. 21). En el cas dels *Castella* es defineix com un hàbitat secundari i amb elements defensius, torres i muralla, sense diferenciar-ne unes funcions militars de control del territori o d'un simple hàbitat rural, més aviat donant una sensació d'espai civil. Així, tal com ja apunta A. Jiménez de Furundarena (1995, 129) *els castella* podien respondre a una categoria d'hàbitat secundari emmurallat, tot i que també existien els *castella aquae* que rebien l'aigua dels aqüeductes a l'arribada a la ciutat, per realitzar la seva distribució (Adam i Varène 2008, 39). Ara bé les dades de que més es disposa responen a un conjunt de definicions diverses referents a espais de caràcter militar al llarg del període romà.

Es pot definir *castellum*, amb caràcter militar, com a diminutiu de *castrum* o campament, i de forma genèrica s'atribueix tant a una obra passatgera com permanent (Cheesman 1968, 106-108; Alonso 1988, 23; Dobson 2013, 225). Era un espai fortificat amb muralla, o terraplè, i podia presentar també torres i fossat, amb la idea de construcció *ex novo* (Fig. 9), independent d'allò

no romà (Sáez Abad 2004, 483; Ñaco del Hoyo 2010b, 147)¹⁶. Quan presentava una voluntat de perdurabilitat, amb funcions normalment de caràcter defensiu o de control del territori, s'anomenava *castellum muratum* (Veg. 3. 8), per altra banda, quan presentava un caràcter ofensiu i puntual en el temps se l'anomenava *castellum tumultuarium o temere munita* (Veg. 3. 8). A grans trets es situava en llocs estratègics, no necessàriament en altura (Jiménez de Furundarena 1995, 129-150; Romeo Marugán 2005, 196), especialment per qüestions logístiques i per la seguretat del progrés de les tropes, i per tant com a post avançat (*out post*) (Sáez Abad 2004, 483; Ñaco del Hoyo 2010b, 147; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 171-172). En altres moments els *castella* es trobaven en territori enemic, durant la conquesta o en una revolta interna, mostrant una gran capacitat d'adaptació en territoris insegurs (Ñaco del Hoyo 2010b, 147). L'existència d'aquests establiments repartits pel territori també s'ha d'entendre com una dispersió de les tropes, mitjà per facilitar l'avituallament i l'obtenció de recursos (Bishop 1999, 111-118).

Pel que fa al contingent destinat a aquests assentaments, alguns autors consideren que es tractava d'una petita guarnició generalment de cavalleria, poc nombrosa i amb alguns punts associats (Alonso 1988, 25; Romeo Marugán 2005, 196). Altres investigadors parlen de legionaris i auxiliars (Ñaco del Hoyo 2010b, 147), o només auxiliars (Dobson 2009, 28), tot i que possiblement es tractaria d'un destacament combinat (Bishop 1999, 117), amb domini del factor auxiliar. La seva utilització, en qüestions de períodes llargs de temps, no portava automàticament a la idea de petrificació de la construcció, hi podria haver campaments de fusta utilitzats durant més de dos anys consecutius (Morillo 2003, 70-71).

Els *castella* presentaven formes irregulars encara durant la república tardana i fins i tot més enllà (Dobson 2013, 222). Per la seva part la diferència bàsica entre els *castra*/campaments i els *castella* eren les dimensions, com ja s'ha dit, considerant que els primers solien tenir una extensió superior a les vuit hectàrees, i els segons superaven rarament les tres (Romeo Marugán 2005, 197). Altres autors com A. Alonso (1988, 27-33) identifiquen clarament una de les diferències fonamentals en les dimensions dels *castella*, però també les unitats que acollia. En aquest cas A. Alonso les divideixen entre forts, fortaliseses i fortins. Els forts serien aquells que albergaven auxiliars, de cavalleria o infanteria, i en número de 500 a 1000 soldats, amb dimensions de 1 a 5,5 ha. Les Fortaliseses, serien ocupades per tropes legionàries i podien arribar a tenir fins a 20 ha. Per últim, els Fortins, de petites dimensions i segurament destinats a vigilar

¹⁶ Recentment també s'estan identificant algunes ocupacions d'antics *oppida*, com per exemple La Chaussée-Tirancourt (Sommé, France) (Reddó 2006d, 249-251; Dobson 2013, 225), Lomba do Canho (Arganil, Portugal) o Cabeça de Vaiamonte (Monforte, Portugal) (Fabiao 2007, 122-131).

elements estratègics concrets, com un encreuament de camins o de rius, albergava com a molt un centenar d'homes, generalment auxiliars. Així compartim amb els diversos autors la possibilitat que els *castella* poguessin tenir dimensions molt diverses des d'allotjar un centenar d'homes, fins a algunes cohorts, ja fossin auxiliars o legionaris. Aquest fet comporta que els *castella* poguessin assolir diverses hectàrees, ja fossin tres o cinc. Sembla menys factible l'atribució de fortaleses de fins a 20 ha, a la categoria de *castella*, quan s'haurien de considerar campaments, com s'aprecia en la definició de F. Romeo Marugán (2005, 196-197), descripció molt més apropiada. En aquesta direcció també treballa A. Morillo (2008, 79), que diferencia, a partir de les fonts escrites, entre *castrum* com a campament reservat a una o més legions, mentre que *castellum* es referiria a un fort o campament per unitats auxiliars i de dimensions més reduïdes.

Una de les dificultats de la seva identificació, és la variabilitat i poca homogeneïtat morfològica, com també passa amb els campaments, ja que es basaven essencialment en les necessitats del context territorial on s'assentaven. Per aquest motiu es creu necessari basar la seva identificació en el mobiliari, arquitectura, context geogràfic i situació espacial (Noguera *et al.* 2014a, 21). Cal tenir present que en la majoria de casos unes troballes fortuïtes o unes prospeccions en superfície són insuficients per declarar amb rotunditat que un assentament és de cronologia romana i de caràcter militar. F. Cadiou considera que mentre no es tinguin resultats més fiables, basats en excavacions arqueològiques sistemàtiques, es fa complicat treballar en profunditat aquest tema (Cadiou 2008, 279-361).

Les fonts escrites diferencien una sèrie de termes, els quals es considera la forma més senzilla i eficient de jerarquitzar-los, com a punt de partida per definir i simplificar les terminologies atribuïdes a *castella*:

4.2.2.1. *Castellum tumultuarium* o *castellum temere munita*

Estructura construïda de forma provisional, podia disposar de fossat i terraplè, amb les estakes dels legionaris en la seva part superior com a *vallum*. Les estructures internes també eren fetes de materials peribles com terra o fusta i l'habitatge seria a partir de tendes. S'ha d'entendre que aquests *castella* responien a construccions de campanya, ja fossin dins de ciutat que patia un setge (construït tant pel defensor com per l'atacant un cop dins les muralles), o en una *arx* o ciutadella. Com per exemple a Carthago Nova el 209 ane o a Sagunt. També es podien trobar en espai obert com a lloc de refugi o punt de control de vies de comunicació i del territori (Jiménez

de Furundarena 1995, 129-131), amb la idea bàsica focalitzada en l'estratègia militar d'assegurar les línies de comunicació i subministres propis, així com per amenaçar les dels enemics (Veg. 3. 8).

4.2.2.2. *Castellum muratum* o *castellum communitum*

És aquell fort construït amb voluntat de perdurar, amb fossat, muralla, torres i altres elements defensius fets en part o en la seva totalitat en pedra i amb un espai interior complex, sòlid i amb més comoditats que el *castellum tumultuarium*. Aquesta construcció era edificada amb la mateixa idea de permanència que els campaments de llarga durada. Podia respondre a un fortí fet pel control del territori o com a defensa d'un punt concret; a camp obert, a l'interior d'una ciutat amb funció de ciutadella, formant part d'un setge de llarga durada juntament amb *vallum*, *fossa*, torres i campaments (Jiménez de Furundarena 1995, 137-143). També podia tenir la funció de campament d'una unitat d'*auxilia* de l'exèrcit imperial, com proposa A. Jiménez de Furundarena (1995, 143-149), per exemple en el cas d'Aquis Querquennis (Baños de Bande, Ourense) (Jiménez de Furundarena 1995, 143-149), així com de l'exèrcit republicà segons la nostra opinió.

4.2.2.3. *Castellum parvulum* o *wehrgehöft*:

Segons la definició del segle IV de Vegeti (Veg. 4. 10), *castellum parvulum quem burgum vocavit*, responia a un espai petit, definit també per A. Jiménez de Furundarena (1995, 137). Per la seva part el terme alemany *wehrgehöft* (casa o granja forta) s'especifica com a estructures quadrangulars romanes localitzades en àmbits rurals i dotades de funcions defensives, especialment en la zona del sud-oest peninsular. En el camp arqueològic, aquest tipus de construcció es caracteritza per les seves dimensions, de no més de 18 metres de costat (Fabiao 2007, 121) o de fins a 23 metres si s'incorpora el jaciment del Castelo de Lousa (Mourao, Portugal) (Fabiao 2007, 120), amb un tipus de parament de pedra i una situació en promontoris no massa destacats sobre el terreny (Romeo Marugán 2005, 209). Així doncs, es poden entendre com a espais de vigilància del territori, vies o recursos, amb unes dimensions poc més grans que

una torre i amb visibilitat entre ells, potser per realitzar comunicacions entre les torres, ja fos amb fum o llum (Alonso 1988, 34). Per tant potser es pot parlar d'una xarxa, amb una motivació centralitzada en el típic cas del sud de Portugal o de la comarca de la Serena (Badajoz), des de Mèrida, o fins i tot a la zona de l'alt Guadalquivir, amb la idea d'una base estereotipada i ben definida (Maia 1986, 214). Alguns autors (Cadiou i Moret 2012, 21-44; Moret 2016, 456-468), ho consideren com a una iniciativa privada de propietaris d'una frontera no militaritzada d'època republicana i/o alt imperial, com es considera la hispànica. Per altra banda també es planteja una intervenció de Roma en els casos de les cases fortes relacionades amb la mineria, com és la comarca de la Serena o al Baix Alentejo (Maia 1986, 221; Fabiao 2007, 121-122; Cadiou i Moret 2012, 41-42), o potser amb moments d'inseguretat puntual (Moret 2004, 26). En tot cas, vista la complexitat d'aquests conjunts de petits *castella* s'hauria de procurar no generalitzar, així alguns potser foren militars però altres només haurien basat la seves característiques arquitectòniques en un disseny militar d'èxit. Per tant aquests jaciments es poden veure com un antic model d'assentaments no urbans desenvolupat per Roma en algunes regions de la península Ibèrica (Fabiao 2007, 121-122). Fins a cert punt sembla factible pensar que aquest tipus de construccions fossin la fortificació del que en un *castellum* convencional o *castra* responia al *principia*. Així com hipòtesi es planteja que aquests petits forts fossin la fortificació del que en *castra* i *castella* eren els centres de comandament.

4.2.2.4. Consideracions finals

Per concloure, es considera que la classificació en tres categories és una forma de simplificar l'adscripció d'aquestes construccions militars. Com en el dos primers punts, el fet de veure els *castella*, en general, com un diminutiu de *castra/campament*, és una manera de determinar que un *castellum tumultuarium* podia passar a ser un *castellum muratum*. Això seria així per determinades necessitats conjunturals, era simplement una qüestió estructural. Això mateix passa amb els campaments d'estiu i d'hivern. Igualment es creu que aquesta categorització constructiva facilita l'ús tipològic, ja que no presenta punts discordants i dificultats interpretatives com sí passa en el cas del treball de A. Jiménez de Furundarena (1995, 129-150). En aquest treball la divisió es fa complexa i confusa entre fortificacions construïdes pel control del territori o com a defensa d'un punt concret en camp obert o en interior d'una ciutat amb funció de ciutadella; fort aixecat en una operació de setge d'una ciutat; o per similitud en una frontera o campaments d'una unitat d'*Auxilia* de l'exèrcit imperial. Aquestes tres subdivisions plantegen per a nosaltres greus dificultats definitòries i d'ús de la tipologia, en el moment

d'aplicar casos pràctics, aquests poden respondre a distints apartats. Per la seva part la tercera categoria tipològica, la del *castellum Parvulum*, ha de permetre definir un tipus d'assentament més reduït, de no més de 25 metres de costat, que es trobava en diversos indrets dels territoris romans, especialment el sud-oest de la península Ibèrica. Aquest tipus de construccions potser s'ha de determinar més com a torres que com a *castella*, o sent molt exigents en la diferenciació d'aquests petits *castella* i les torres exemptes de control del territori.

No s'entra en aquest estudi a desgranar les característiques internes dels *castella*, feina llargament tractada per altres autors (Alonso 1988, 28-32; Dobson 2008) i de trets molt similars a guarnicions o *castra* (Le Roux 2006, 50; Dobson 2013, 226). Sí que és interessant ressaltar alguns punts que diferencien un *castellum*/guarnició/*castra* puntuals o d'estiu d'allò més estable, les tendes de campanya utilitzades durant l'estiu eren substituïdes per estructures de fusta i pedra, en el mateix lloc (Pamment 1993, 24-30), ja que un canvi d'ubicació podia perjudicar les comunicacions i la logística establerta (Dobson 2013, 226). Tot i que és probable que en alguns casos les tendes es mantinguessin en ús durant l'hivern, millorant la seva impermeabilització a partir de barraques (Morel 1991, 376-386; Dobson 2008, 255-256).

4.2.3. Torres

A partir de la baixa república es percep a la Hispània *citerior* una important difusió de les *turres* aïllades destinades, en principi, a la vigilància de les vies principals, generalment situades en posicions elevades per al control del territori i dels passos estratègics de camí obligat. La seva distribució responia a la nova estructuració durant el darrer terç del s. II ane a principi del s. I ane, amb la potenciació d'enclavaments estratègics en el territori, i més endavant amb la fundació de ciutats al llarg del trajecte de la *via Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Sanmartí Grego 1994a, 359-360; Palmada 2003b, 259-260).

Cal diferenciar però entre torres isolades, d'aquelles pertanyents a una defensa complexa. En aquest segon cas, les torres eren un element bàsic en les muralles, superant l'altura de les mateixes, dominant i capitalitzant la defensa (Romeo Marugán 2005, 208-209). En el cas de les torres exemptes i aïllades, de petites dimensions en general, no més de 10 o 12 m de costat (Alonso 1988, 34¹⁷; Pera 2008), responien a un altre tipus de funció (Fig. 16). Podien ser buides

¹⁷ Cal tenir present que aquesta autora considera les torres pròpiament de vigilància o control, almenys a la zona de l'actual Extremadura, com a construccions relacionades a vil·les baix imperials i per tant a una

i compartimentades o massissades en part. Les plantes eren molt variades, quadrades, rectangulars o circulars, en general. A aquestes construccions exemptes i aïllades, se'ls ha atorgat diversos noms, així els termes són:

4.2.3.1. Propugnaculum

Estructura normalment de caràcter defensiu, els autors consideren que aquestes torres podien fer pensar en la presència d'una petita guarnició encarregada de la comunicació i el control efectiu de l'entorn (Liv. 22. 19; Moret 1996, 152; Llinàs *et al.* 1999, 103; Romeo Marugán 2005, 207; Pérez García 2011b, 30).

4.2.3.2. Specula

És aquella construcció amb una clara funció de guaita i senyals, situada en zones altes i aïllades, on en moments de conflicte es destinava un contingent, i no necessàriament presentava estructures de cap tipus a l'entorn (Plin. *Nat.* 35. 48; Liv. 22. 19; Moret 1996, 152; Llinàs *et al.* 1999, 103; Romeo Marugán 2005, 208; Pérez García 2011b, 30).

4.2.3.3. Mausoleum – Torre

També existien torres amb funció de tomba, normalment circulars, que dins la tradició romana es situaven en indrets elevats i fàcilment identificables des de les vies, com una manera de mostrar el prestigi de la persona enterrada en l'indret (Beltrán Fortes 2000, 118-119). Alguns autors consideren que aquestes torres s'haurien pogut utilitzar com a punts de vigia, en el mateix moment o en períodes posteriors, al seu ús original (Rodà 2009, 35-36). S'entén doncs en aquest apartat en un punt més delicat, difícil d'interpretar en les excavacions dels espais en qüestió i sense que les fonts escrites aportin més informació en aquest sentit.

política de control privada i tardana (Alonso 1988, 35), no les defineix ni identifica en el territori com a punts de vigilància avançats de períodes precedents.

4.2.3.4. Consideracions finals

Les torres-talaies resulten l'últim assentament militar dins la jerarquització aquí definida, amb funcions de vigilància del territori (vies i espais terrestres, fluvials o marítics, de gran interès estratègic (Noguera *et al.* 2014a, 21 i 37). Es pot considerar a grans trets que es tractava d'estructures de caràcter dissuasiu o de prevenció, amb funcions policials i que acostaria més aquest tipus de construcció a una atalaia que no pas a un fortí, al no ser necessària una planificació estratègica determinada, o la ubicació d'un establiment militar de majors dimensions (Noguera *et al.* 2014a, 21 i 37). Per realitzar aquesta funció s'ha d'entendre com una xarxa de torres de senyals (*signa/speculae*), a partir de fum i banderes i miralls durant el dia i de foc durant la nit (Plin. *Nat.* 2. 181; Alonso 1988, 34; Llinàs *et al.* 1999, 103; Romeo Marugán 2005, 207-208; Pérez García 2011b, 30). Aquestes tècniques de comunicació millorarien substancialment la seva eficàcia a l'hora d'avisar d'algun tipus d'alteració de la normalitat que haver-se de realitzar per terra. Pel que fa a les seves característiques constructives, un element provisional o temporal presentaria una obra de materials lleugers i peribles, mentre que si la seva utilitat es plantejava llarga, dins un pla preconcebut d'ocupació o de vigilància, s'utilitzarien materials més sòlids i duradors (Llinàs *et al.* 1999, 103-104), a partir de pedres.

Cal reflexionar seriosament la funcionalitat i cronologia d'aquests assentaments, especialment tenint en compte el plantejament de B. Dobson (2009, 30), en que exposa la dificultat de defensar *castella* davant un atac generalitzat. Què podria suposar aquest fet per un petit enclavament tipus torre? I més encara dins la important discussió científica pel que fa a les torres encara avui en dia, sobre el seu origen ibèric, cronologia tardana o islàmica, etc. (Moret 2004, 16-28; Martí *et al.* 2007, 30-43; Pera 2008, 17-21; Pérez García 2011b, 25-79).

4.2.4. Espais logístics

Els espais de logística o complementaris al funcionament dels campaments i *castella* estables o semiestables i guarnicions en general, en el món de conquesta romà o de fronteres és fonamental. Així aquests espais eren un element essencial per el bon funcionament de l'avituallament, gestió, enrolament dels auxiliars, serveis, etc. Dins la gran diversitat d'aquest tipus d'assentament, alguns dels més estudiats són els *vici* militars o *canabae*, com sempre i en general en contextos alt o baix imperials. Ara bé, els d'època de la república són molt malt coneguts. A la vegada, dins els campaments o *castella* i més endavant en els *vici* militars s'identifiquen tallers relacionats amb la reparació o fabricació d'armes (*fabricae/officinae*

armorum), de gran importància per la supervivència de les tropes. Es tracta d'un dels espais de més fàcil resseguir per la presència dels seus forns, restes de fosa o escòries del treball metal·lúrgic.

4.2.4.1. *Vici militars – Canabae*

Els *vici* civils eren la unitat més petita de l'antiga administració municipal romana, que constava d'un poble o d'una part de la ciutat, sense estructures defensives (Le Roux 1994, 157), però com un hàbitat agrupat (Fest. 70). Tot i dependre d'una ciutat, presentava certa autonomia amb responsabilitats polítiques, religioses, administratives i fiscals i per tant amb *magistri*, *aediles*, *quaestores*, *curatores*, etc. (Chevallier 1986, 5; Rorison 2001, 1-93; Hanel 2007, 412; Vega Avelaira 2007, 75-76; Fernández Ochoa *et al.* 2014, 114 i 120). A part de ser considerats un hàbitat rural, els *vici* també es podien interpretar com una aglomeració, un hàbitat, creat de manera espontània o planificada als afores d'un establiment militar, generalment campamental, per tal de concentrar-hi persones, serveis o infraestructures que en l'espai militar estricte o campamental no hi podien estar o progressivament i deixaven d'estar-hi. Aquest tipus d'espai amb jurisdicció de l'exèrcit rebien el nom de *canabae* en època imperial (Fernández Ochoa *et al.* 2014, 120). Segons les restes recuperades en alguns assentaments d'aquest tipus tant a *Britannia* com *Mauritania* es considera que el nivell de vida seria el mateix que el del propi campament (Bidwell 1997, 73; Vega Avelaira 2007, 73) (Fig. 17).

Tot i així cal destacar que encara hi ha molta confusió entre els usos dels termes *canabae* i *vicus* (Bérard 1993, 62; Vega Avelaira 2007, 75). El primer cas prové del grec i significa literalment fustam o carcassa i per tant generalment s'ha considerat un campament de barracons, cabanyes, paradetes, que deuria ser el seu aspecte original (Hanel 2007, 410). És un terme que s'ha vinculat directament amb campaments legionaris (Sommer 1984, 3-4), però en altres casos aquests mateixos són descrits també com a *vici* (Fernández Ochoa *et al.* 2014, 120). Per aquesta raó s'ha de matisar el seu ús i cronologia. Sembla que el terme *canabae* no és generalitzat i centrat en contextos legionaris (Sommer 1984, 3-4), en diversos casos com a la Dàcia respon fonamentalment a l'epigrafia (Ciobanu 1998) i alguns casos arqueològics (Oltean i Hanson 2001). A més no sembla que es pugui confirmar el seu ús fins al segle II (Bérard 1993, 73; Fernández Ochoa *et al.* 2014, 120). En alguns casos s'ha afirmat que els *vici* serien els espais civils pròxims als campaments militars auxiliars, mentre que *canabae* s'empraria per els campaments

legionaris, tot i que en la majoria de casos s'utilitzava el terme *vici* tant per uns com per altres (Bérard 1993, 61-83). Sembla que tant en l'alt com en el baix imperi *canabae* i *vici* eren indispensables per les guarnicions, al aportar aliments, objectes i serveis a l'exèrcit. Era l'espai d'hàbitat dels seguidors de les tropes: mercaders, ferrers, artesans en general, taverners, músics, dones dels soldats, concubines, nens, veterans, servents i un llarg etc. (Sommer 1984, 31-34; Oltean i Hanson 2001, 130-134; Hanel 2007, 395 i 411; Vega Avelaira 2007, 76-78). Així s'haurien d'entendre com un espai logístic, post d'avituallament o centre de concentració i de redistribució de recursos per l'exèrcit (Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 171-172). Cal destacar que aquests espais també podrien respondre a centres de reclutament de tropes auxiliars com passaria a la zona de *Salduie*, a la celtibèria, amb la *turma Salluitana* que apareix en el bronze d'Ascoli, on un grup de celtibers van aconseguir la ciutadania de la mà de Cneu Pompeu Estrabó en relació a les Guerres Socials de Roma (89 ane)(Pina Polo 2003, 197-204).

S'ha volgut realitzar també una jerarquització d'aquests espais, a partir de l'emplaçament del campament, la topografia del terreny, el traçat de la via d'accés al campament, ubicació dels edificis oficials, etc. (Sommer 1997, 41; Sommer 2006, 97-145) Sembla que a *Britannia* el 46% dels *vici* militars identificats es trobaven seguint la *via praetoria* (Sommer 1984, 15-43). A *Germania Superior* predominaven els *vici* prop de qualsevol de les *portae principales* (Sommer 2006, 97), principalment la dreta, quan els banys també es trobaven allà o sinó seguint la *via principalis* (Sommer 1997, 41). La distància entre l'habitar civil i l'espai militar es definia des d'un primer moment, tant a prop del campament com els permetia el comandant, el qual podia fer destruir els edificis per qüestions tàctiques o per l'ampliació de l'espai militar (Tàcit, Histories 4, 22). A la pràctica s'han localitzat *vici* pràcticament damunt de la muralla del campament i altres que podien localitzar-se a gairebé una milla del centre militar (Vega Avelaira 2007, 81). Finalment, tipològicament C.S. Sommer (1997, 43-35; 1999, 81-86) a plantejat tres tipologies per els *vici*, basats especialment en els casos de *Germania* i *Raetia*, tot i que no sempre la seva identificació és possible:

En primer lloc el tipus viari, que correspondria a aquells que es disposaven a banda i banda de la via que es dirigia al campament. Eren vies de llarga distància que passaven per l'interior del campament. En segon lloc, l'anomenat tangencial, que com l'anterior tindria un aspecte lineal, però en aquest cas la via de llarga distància no passava per l'interior del campament, sinó que es podia trobar a certa distància del mateix. Per últim, en tercer lloc, es localitza el tipus circular, en que les cases es construïen properes a una via que envolta el campament o *castella*. En

aquest cas no es tractava d'una via de llarga distància, sinó a una via que s'unia a altres que portaven al campament i per tant el *vicus* podia trobar-se més o menys a prop.

Una de les raons bàsiques de la seva existència seria per l'atracció que la paga regular de les tropes exercia sobre els seguidors, ja que era la base econòmica d'aquest tipus d'assentament civil (Sommer 1984, 51 i 53). El soldat tenia en aquest indret la possibilitat d'aconseguir un oci i uns productes que la vida al campament no li oferien (Vega Avelaira 2007, 78). Sempre basats en l'alt i baix imperi, aquest tipus d'establiments eren generalment deixats quan el centre militar es reduïa significativament o s'abandonava. Sense la paga dels soldats no hi havia activitat econòmica i per tant la seva raó de ser desapareixia (Bidwell 1997, 77), tot i que també s'han documentat molts espais destruïts a partir del s. III (Poulter 1989, 92-93; Vega Avelaira 2007, 95). En el cas dels llocs republicans amb funcions de *vici* militar, s'entén que tindrien una perdurabilitat clarament relacionada amb l'assentament militar al que donaven servei i per tant seguirien els mateixos patrons que els d'èpoques posteriors.

A la península Ibèrica no s'han recuperat dades epigràfiques d'aquest tipus d'assentaments, mentre que a Gran Bretanya o Alemanya s'han localitzat alguns exemples d'aquest tipus d'establiment relacionat amb l'exèrcit (Morillo i Salido Domínguez 2015, 520) i són de nou d'època imperial. Tot i així recentment, pel període imperial, s'han relacionat alguns assentaments amb campaments, com el cas de *la Legio IIII Macedonica* amb un espai a 500 m de distància (Morillo i Salido Domínguez 2015, 521-523), o el relacionat amb el campament de *la legió VII Gemina* en que a 2 km del campament s'ha localitzat el *vicus* militar o *canabae* (Morillo i Salido Domínguez 2015, 523-528; Fernández Ochoa *et al.* 2014, 120).

En definitiva, sembla que la interrelació entre les tropes i els habitants d'aquests espais era intensa i posa de manifest la manca de divisió entre un món i altre durant el món romà. Tot i que el soldat conservava una identitat pròpia el dinamisme entre civil i militar era molt intens i indissoluble (Vega Avelaira 2007, 80). El que sí que és cert, és que en el passatge de l'arribada de Publi Corneli Escipió Emilià a Numància el 134 a ne en que fa fora prostitutes, endevins i altres luxes, que demostraven un gran retrocés en la disciplina (App. *Hisp.* 84-86; Liv. *Per.* 57. 1-5; Capalvo 1996, 181-183; Dobson 2008, 45). Per tant, això demostra que segurament aquests elements ocupessin un espai fora del campament, en alguna cosa pròxima a un *vicus*. La qual cosa fa entendre que hi hauria algun tipus de *vicus* en època republicana, però segurament no de la mateixa manera que s'estructuraven en època imperial.

4.2.4.2. *Officinae armorum* o *Fabricae*

Sembla que fins als s. III o II ane l'exèrcit no es va fer càrrec de la panòpia dels soldats i cada ciutadà havia d'aportar el seu propi armament (Liv. 1. 43). Per tant segurament els tallers de producció d'armes eren urbans, requisats o contractats segons l'ocasió, i no grans fàbriques dissenyades per l'estat (Quesada 2006, 82). Ja al s. II ane Polibi (Plb. 6. 22) exposa una situació similar però amb una estandardització imposada per l'estat. Tot i així cal destacar que en moments puntuals tota una ciutat es podia posar en funcionament com un gran taller d'armes, com fou el cas de la Siracusa del dictador Dionís l'any 399 ane (Diod. 14. 41-43) o *Cathago Nova*, un cop conquerida per Publi Corneli Escipió, durant la II Guerra Púnica, en que posà a treballar a 2000 artesans el 209 ane (Quesada 2006, 82-83). Un altre element a tenir en compte era la durabilitat de la panòpia militar d'un soldat, ja fos l'aportada individualment durant la república o la donada per l'estat durant l'imperi (Bishop 1985, 9; Quesada 2006, 83), sembla que en general superava els 20 anys de servei actiu del soldat. Així, escuts i armes defensives eren reparades sistemàticament sempre que fos necessari (Plb. 6. 39. 15), mentre que les armes llançívols eren en general més barates i fàcils de fabricar, exceptuant el *pilum* (Sim 1992, 105-119; Bosman 1995, 99-103).

En algun moment indeterminat Roma va començar a disposar d'arsenals d'armes, *armamentaria*, en primer lloc per suplir les armes malmeses, pagades pels soldats, i més endavant per aportar-les als ciutadans i *capite censi*, segurament després de la *lex militaris* de Cai Sempronius Grac (Quesada 2006, 84) o de la reforma de Cai Màrius sobre l'exèrcit tardorepublicà. Sembla que aquests canvis potser s'haurien de remuntar a les exigències de la Segona Guerra Púnica, però amb molta seguretat a principis del s. II ane Roma era capaç de controlar produccions massives i uniformes d'armament per les legions (Quesada 2006, 84).

L'existència, per tant, de tallers (*fabricae* o *officinae armorum*) per produir i reparar l'armament i l'equipament militar, material de construcció, etc., assegura certes produccions necessàries pel dia a dia de la tropa. A més es té constància que eren els propis soldats els que reparaven les seves armes almenys durant el període imperial (Hyg. 4; J. BJ 3. 83). La part productiva d'aquests centres, que en el període imperial s'han de considerar *fabricae* vinculades als grans campaments o *castella* (Reddé 2006c, 116-118 i 131-134), en el període republicà, amb les mateixes funcions o similars, s'anomenarien *officina armorum* o *officina publica* (Quesada 2006, 82). Les *fabricae* o *officinae* semblen haver estat regularment en funcionament, almenys en part, dins dels límits dels campaments o *castella* i per tant en espais legionaris i auxiliars com a mínim durant els períodes d'ocupació d'un territori. Mentre que gradualment i amb l'estabilització de

la zona aquestes activitats artesanals formarien part dels *vici* militars i altres espais logístics més allunyats de campaments i *castella* (Hanel 2007, 407). A partir d'època de Claudi, pel que fa a les fronteres de l'imperi, s'han de situar totes aquestes infraestructures productives en el marc de *canabae* i *vici* a l'entorn de campaments i altres (Bishop 1985, 15-16, Schnurbein 2006, 71; Reddé 2006c, 116-118). Els grans tallers es trobaven principalment en els campaments legionaris, que servien de centres especialitzats regionals, igual com podien fer els *castella* auxiliars del territori d'una forma més reduïda (Bishop 1985, 1-15).

Pel que fa a la fase tardorepublicana hi ha molt poques dades a l'hora d'identificar aquest tipus de tallers, però sembla que cap al s. I ane es començaria a apreciar un canvi. Segons F. Quesada (2006, 85) hi ha diversos exemples de fonts escrites que fan referència a produccions reglades. En primer lloc fa referència a un fragment del llibre XCI (perdut) de Titus Livi en que es parla de les operacions de Sertori a Hispània els anys 77 i 76 ane. Sembla que durant aquest temps Sertori va produir armes, però no només en tallers dispersos, sinó que va establir un nucli de producció centralitzat (*officina publica*), en que podia controlar el ritme de fabricació i les necessitats de matèria prima. Aquest sistema centralitzat aplicat per Sertori fa pensar a F. Quesada que el general romà hauria aplicat aquí un sistema que ja deuria funcionar a la Itàlia republicana. Aquest fet imbrica amb el cas següent, en que Ciceró (Cic. Pis. [36] 87) acusa a L. Calpurni Pisó d'enriquir-se quan controlava una fàbrica d'armament (*officina armorum*) i continua, igual com el seu pare ho havia fet durant la Guerra Social quan controlava també un centre de producció d'armament. Per tant aquests dos reculls semblen indicar un control directe sobre la producció d'armes ja durant la primera meitat del s. I ane, amb la creació de tallers centralitzats en províncies llunyanes per la pròpia dimensió de l'estat. Per últim F. Quesada fa esment a la *officina armorum* posada en funcionament per Marsella en el moment de tancar les portes a Cai Juli Cèsar el 49 ane, en els primers moments de la guerra entre aquest general i els partidaris de Cneu Pompeu Magne (Caes. Civ. 1. 34). Aquestes produccions restarien sota les ordres d'un oficial eqüestre (*praefectus fabrum*) (Sander 1962, 139-161; Dobson 1966, 61-84), que tindria a les seves ordres tot un seguit de subordinats (paletes, fusters, ferrers, adobers, boters, carnissers, etc.) (Johnson 1983, 183). Sembla que aquest càrrec ja existia durant la república, però sense una relació directe amb tallers militars (Bishop 1985, 2), el que fa pensar en un altre responsable en aquest cas.

Per tant al nostra entendre per el període republicà s'hauria de considerar la possibilitat de l'existència de *vici* militars en les zones pacificades, mentre que en el moment de conquesta o de màxima inestabilitat aquest tipus d'hàbitat s'integraria dins mateix dels assentaments

militars, fossin campaments o *castella*. S'ha de comprendre, per tant, com la forma de garantir l'obtenció, organització i circulació de recursos, per poder procedir al seu enviament o distribució allà on haguessin fet falta (Noguera *et al.* 2014a, 37). Per tant per assolir aquest objectiu s'hauria de comptar també amb la creació d'una xarxa viari, a més de l'estabilització del territori (Noguera *et al.* 2014a, 37). Així P. Erdkamp (1998) i J.P Roth (1999, 158) han mostrat la logística necessària per un exèrcit com el romà entre abastiment d'aliments i impedimenta. Segons aquests autors a principis del s. III ane la capacitat logística de Roma era limitada, però a finals del mateix segle havia augmentat considerablement, sense cap tipus de dubte en relació a la Segona Guerra Púnica. Tot i així sembla que entre el 218 i el 45 ane no es creu que fos possible abastir d'aliment, armament i vestimenta el 100% dels soldats dels exèrcits peninsulars (Quesada 2006, 86).

Les avitualles les formaven tots aquells articles de consum o ús necessari per la tropa en campanya, el que suposava aliments, vestimenta i sou dels soldats i els seus comandaments, però també incloïa els materials de campanya, armament, animals de càrrega i tot allò que resultava habitual en els campaments. Així l'aliment, vestimenta i paga constituïa bàsicament l'*stipendium*¹⁸, que com s'ha dit anteriorment, durant el segle II ane, suposava per l'*aerarium* 120 denaris anuals, entre diners i especia, doblant-se en els centurions i triplicant-se per a la cavalleria (Plb. 4. 39; Muñiz Coello 1978, 243-244).

Fent només un esbós del que suposava el pas dels combois en el cas peninsular, des de la costa i cap a l'interior, sembla que el transport es feia amb un tren de mules i amb carretes tirades per bous. Ara bé, la distància que es podia realitzar en un dia variava considerablement entre la mula o una carreta de bous. Utilitzant dades modernes, s'evidencia que els bous no podien realitzar més de 25 km al dia. Per altra banda les mules podien arribar a viatjar fins a 70 o 80 km al dia. Si es té en compte el treball continu en el transport de càrregues pesades, la mitjana de les mules s'hauria de baixar a uns 40 km al dia, gairebé el doble que les carretes. A més, cada animal necessitava farratge i pasturar durant el viatge, el que suposava que menjaven part de la seva càrrega, en el cas de mules, durant 5 dies al voltant del 10% del seu carregament (Erdkamp 2010, 140-141).

¹⁸ Cal tenir present que aquest mot designava la contribució que Roma obligava a pagar als pobles sotmesos i que posteriorment el senat utilitzava per finançar les legions. En el moment en que aquestes contribucions van aportar superàvit a Roma, es va seguir emprant el mateix mot i aquest va passar a significar qualsevol tribut directe recaptat entre *dediticii* (Plb. 6. 39; Liv. 4. 59. 11; Muñiz Coello 1978, 243-244)

En conclusió sembla factible pensar que una part de les provisions i armes es seguïen portant des d'Itàlia, però la reparacions les feren les mateixes tropes i la producció d'alguns elements es realitzaria primer a les ciutats de la costa mediterrània, i més tard en tallers locals de l'interior (Quesada 2006, 87).

4.2.4.3. Espais d'administració o gestió

Aquesta categorització no es base en les fonts escrites sinó en el resultat de l'estudi dels treballs arqueològics al jaciment de **Can Tacó** (Núm. 42). Inicialment s'havia interpretat com un *castella*, però en treballs posteriors el caràcter militar es dilueix per presentar l'assentament com la residència d'un personatge important dins de l'administració territorial romana, relacionant-lo amb l'estament militar (Rodrigo *et al.* 2014, 195-196; Pera *et al.* 2014, 532-533). Per tant es creu que podria haver-hi en el territori altres assentaments suburbans, que podrien respondre a espais d'administració o residències, que es creu podrà correspondre a un *apparitor*, possiblement un escriba o potser el *quaestor*, com a responsable de les finances (Latte 1936, 27-33 Jones 1949, 38-43), al servei del pretor/governador de la regió.

És molt significatiu el fet que en treballs de períodes diferents i en una àrea tant llunyana com el Pròxim Orient i el nord d'Àfrica, M. Lenoir (2011, 6), es plantegi una situació similar a l'aquí formulada, amb la localització de campaments i *castella*, de dimensions grans, un altre nivell de torres i petits espais de vigilància, i finalment unes estructures d'uns 1500 m², i 40 m de costat. En el cas del treball citat (Lenoir 2011, 6), l'autor no desenvolupa el tema. Així potser la diferenciació d'aquests establiments aquí definits com a espais d'administració o gestió, però potser també com a residències oficials, no representen una excepció i es repeteixen i s'estandarditzen en el període imperial.

4.2.4.4. Consideracions finals

Com en els altres casos, les categories i subcategories aquí descrites es basen en períodes posteriors millor coneguts que el republicà, ara bé, a partir de certa extrapolació i de nous

resultats, sembla que cada cop més es pot aproximar un sistema similar, tot i que menys estandarditzat, per aquest moment. En definitiva, aquesta categoria es bàsica pel funcionament dels campaments i guarnicions en general. Dels *vici* militars – *canabae*, com a veritables pobles i mercats al servei dels militars, o les *officinae armorum* com a veritables armaries que amb el temps s'extreuen de l'interior de campaments o *castella*. També s'han definit uns espais d'administració o gestió, evidentment vinculat a l'exèrcit, a un *apparitor*, possiblement un escriba o potser el *quaestor*, com a responsable de les finances (Latte 1936, 27-33 Jones 1949, 38-43), al servei del pretor/governador de la regió. Per últim, cal comentar que la part de l'emmagatzematge en *horrea* i en sitges s'ha desenvolupat en el punt 4.2.1.2., que tracta els espais a l'interior dels campaments.

4.2.5. Guarnicions/*praesidia*

Aquests termes s'han definit com la instal·lació d'un cert nombre de soldats de difícil determinació (Knapp 1977, 17)¹⁹ en un lloc concret, en el qual tenien una funció a desenvolupar. Segons Salusti (Sal. Jug. 23. 1; Sal. Jug. 50. 3) el terme *praesidium* tindria les connotacions d'una guarnició armada i fortificada. Les guarnicions podien trobar-se indiferentment situades en aglomeracions, importants o secundàries, o bé al camp, però totes tenien en comú una funció clarament estratègica de control i de base per futures campanyes (Knapp 1977 15-35; Le Roux 2006, 50). Altres autors (Cadiou 2003, 82-85; 2015, 231-243; Ñaco del Hoyo 2006b, 149-167; Ñaco del Hoyo 2010b, 146), consideren la seva importància també en qüestions de logística per facilitar l'avenç i el subministrament de les tropes en campanya. No es coneix la permanència d'aquest tipus de destacament, que es pot definir segons necessitats militars o de la situació política de cada moment. F. Cadiou (2003, 86) presenta un exemple d'aquest fet, quan amb els preparatius de la guerra, l'any 49 ane, Afrani va instal·lar *praesidia* als colls dels Pirineus (Caes. Civ., 1. 37. 1-3; Diod. 41. 20. 2). Per altra banda es parla també de *praesidia* i de llarga durada com els de *Tarraco* o *Emporion*. En aquest sentit es fa difícil diferenciar a què fa referència aquest terme emprat per les fonts escrites, que tant s'aplica a estructures clarament puntuals, com a altres construïdes per durar. Així, el terme *praesidium* ens fa pensar més en la idea de guarnició com a conjunt de soldats que no com espai físic (Cadiou 2015, 241), el qual podria respondre

¹⁹ Les úniques referències numèriques, segons indica R. C. Knapp (1977, 17), a guarnicions són la de *Sucrio* amb 8000 homes (Liv. 28. 24. 5), els 3000 soldats, que van sol·licitar els llergetes a M. Porci Cató per la seva guarnició al 195 ane (Liv. 34. 11) i els 2000 homes de Cauca el 151 ane (App. Hisp. 52). Aquesta no és informació suficient per determinar la mida normal o les dimensions d'una guarnició segons l'autor, ja que 8000 homes conformen el nucli d'un exèrcit consolar i 2000 suposen mitja legió.

des de un *castrum* a una *turris* segons les necessitats específiques. Aquesta relació sembla ja entreveure's en les paraules de A. Jiménez de Furundarena (1995, 131-135) i F. Cadiou (2003, 96-97), en que cada cop el terme *praesidia*, per definir guarnicions en campanya, és equivalent al dels *castella* i altres posts, protegint l'exèrcit de sorpreses i assegurant una sortida en cas de replegament. Els generals no llençaven, doncs, la totalitat de les seves tropes a la batalla, utilitzant-ne una part, essencialment *auxilia*, pel control dels posts. Aquesta utilització representava un element estratègic essencial per la defensa dels combois, d'avituallament, fins i tot en el mateix territori, que afavoria a Roma i li permetia disposar de més temps per realitzar les seves operacions militars (Harmand 1967, 164-167; Erdkamp 1998 18-23; 2010, 135-143; Roth 1999, 158-163; Cadiou 2003, 97; Padrós *et al.* 2015, 285-286). B. Dobson puntualitza, per el període imperial, que aquestes xarxes d'avituallament i control, durant el transcurs de les guerres, no podien ser generalitzades i sempre ocupades per soldats, ja fossin legionaris o auxiliars, ja que això reduiria en gran mesura les tropes que Roma podria presentar al camp de batalla (Dobson 2009, 29). Segueix B. Dobson argumentant que un *castellum* o guarnició podia controlar el territori i els nadius, però poc podien fer aquests posts aïllats davant un atac massiu, per això planteja la idea dels hostatges, que els pobles vençuts entregaven a Roma. Aquest mecanisme era la millor manera de tenir-los dominats, d'una forma molts més barata que amb soldats i xarxes de control (Dobson 2009, 25-30).

Cal destacar que les guarnicions també eren aquells assentaments militars dins de zones urbanes durant l'hivern, en les campanyes. Un bon exemple el tenim en la guerra de Sul·la contra Mitrídates, el 85 ane (Ñaco del Hoyo 2010a, 930), en que s'obligà a les ciutats que s'havien aliat amb el rei del Ponto a unes indemnitzacions fiscals molt dures, a més d'haver de mantenir i sufragar les tropes romanes durant l'hivern. Aquesta mesura s'ha descrit com a *hospitium militare* (Cagnat 1900, 302-303), de forma genèrica. En el cas que les tropes haguessin estat allotjades en les cases dels habitants de les ciutats s'hauria de parlar *hospitium militare sub tectis* (Ñaco del Hoyo 2001, 65). Aquestes disposicions tenien en el seu origen una raó logística i pràctica, però amb el temps es van convertir en una arma de domini polític, de repressió i control, ben documentada en la frontera hel·lenística, i que amb el temps va acabar minant l'autonomia d'aquestes ciutats, accentuant el creixent poder polític de Roma (Knapp 1977, 15-35; McGing 2003, 84-89; Champion 2007, 255-275; Ñaco del Hoyo 2010a, 930-931 i 935). Aquestes formes de control deurien funcionar també, com a mínim en la seva forma original per mitigar les dificultats logístiques, en el territori peninsular (Noguera *et al.* 2014a, 27). Les tropes, durant l'hivern, es repartien en guarnicions més o menys grans segons la capacitat d'avituallament de la població indígena, i controlant les línies de subministrament provinents de

la costa i de la península Itàlica (Ñaco del Hoyo 2010a, 931). Així les tropes es tornaven a reunir a la primavera per començar la campanya a partir del març, com també queda clarament documentat a la Guerra de les Gàl·lies (Caes. *Civ.* 2. 1-2).

4.2.6. Breu repàs a les tècniques, materials i mètriques més comuns en la construcció romana

La construcció de terraplens i de defenses en pedra va començar sobre tot en les zones àrides del Mediterrani, ja fos en camps de marxa o de setge, al trobar de forma fàcil el material necessari, com en la contraval·lació de Numància o a Masada. Com que es creu convenient desgranar en aquest punt, tenint present la possibilitat de trobar construccions en pedra o altres materials, les diverses tècniques i opcions constructives per una més senzilla definició del catàleg a posteriori.

4.2.6.1. Construcció en fang, fusta i altres elements peribles

L'ús de toves a Hispània és anterior als romans, tant en construccions púniques com en els *oppida* ibèrics. Sembla que era un tipus de construcció autòctona de la que es té evidència des del calcolític, tot i que la gran profusió fou a partir del bronze final i l'edat del ferro (S. VII-VI ane) (Palmada 2003a, 52). Per tant sembla que la pedra va ser substituïda per les toves o tovots en molts assentaments protorubans com a material constructiu, tant en les construccions domèstiques com militars (Moret 1996, 194-198; Chazelles 1997, 51-53), si més no després de la construcció d'un sòcol de pedra (Belarte 2001, 30-32). També sembla que es construïa amb tàpia, tot i que es creu que es fa un ús excessiu d'aquest terme sense conèixer realment la tècnica emprada, parlant més aviat de murs de terra (Belarte 2001, 35). Ara bé, l'ús de tàpia feia necessària la construcció a partir d'encofrat en murs de més de 0,5 m i es té constància d'aquest tipus de construcció abans de l'arribada dels romans (Plin. *Nat.* 35. 48. 169; Belarte 34). Amb la conquesta romana no sembla que les tècniques constructives canviessin dràsticament sinó que hi hauria una continuïtat en les tècniques usades tradicionalment, documentant-se la construcció amb toves tant en el període republicà com imperial (Chazelles 1997, 55; Palmada 2003a, 51-52). Amb la conquesta de la zona septentrional d'Itàlia els romans es van trobar amb dificultat de trobar pedra, per aquest motiu es va començar a recórrer a materials poc emprats fins al moment per ells i el mateix Marc Vitruvi Pol·lió parla de la utilització de la pedra, sílice,

còdols, maons cuits o toves, de tots aquests elements es pot fer ús per la construcció (Vitr. 1. 5. 8).

El mateix succeeix amb els materials peribles com fusta o altres restes vegetals. La tradició ibèrica ja els utilitzava per la construcció de bigues, cobertes, estructures de suport, etc. Que es recupera en moltes ocasions carbonitzada per l'acció del foc (Belarte 2001, 34-35). Així també s'ha de tenir present la construcció de cobertes amb materials peribles i fang, ja que les restes de *tegulae* són molt esporàdiques i en cronologies, en general avançades.

4.2.6.2. Construcció en pedra

Opus siliceum

Format a partir de grans blocs polièdrics de pedra dura, de forma poligonal i sense morter (Lugli 1957, 48 i 55-165). En moltes ocasions s'ha interpretat el basament d'algunes construccions com a ciclopi pel seu aparell megalític, però aquestes s'han de situar en l'*opus siliceum*. Un bon exemple d'aquestes característiques megalítiques és el basament de la muralla de la segona fase de Tarragona que ara se sap s'hauria de relacionar amb la mateixa construcció superior d'*opus quadratum* (Serra Vilaró 1949, 221-236; Palmada 2003a, 35-36). D'aquest tipus de construcció n'hi ha paral·lels itàlics d'època mig-republicana (s. IV-III ane) com a *Norba*, *Artena*, *Cora*, *Praeneste*, etc. (Palmada 2003a, 36). Tot i ser més toscs que les obres del Laci sí que permet aproximar un origen itàlic de la mateixa i val la pena ressaltar que també se'n troben en les muralles fundacionals de *Gerunda* i *Baetulo* (Palmada 2003a, 36).

I Manera: És aquella feta a partir de blocs informes o escassament carejats a cops de massa, alguns d'ells de grans dimensions col·locats de forma poc acurada. No presenten morter però sí cunyes que mostren grans espais entre els blocs i no descriuen filades coherents (Lugli 1957, 70-72; Adam 1996, 111, Asensio Esteban 2006, 125). Segons J. A. Asensio Esteban (2006, 125), és una tècnica antiga i a la península Ibèrica no se'n troben massa exemples per els canvis que hauria sofert l'arquitectura hel·lenística i romana abans d'implantar-se aquí. Un bon exemple és la muralla de la segona fase de Tarragona.

II Manera: Tècnica que presenta blocs rústics més elaborats, millor assentats i rejuntats amb cunyes i trossos de pedra de forma diversa. És present en aquestes obres l'acabat dels blocs amb

encoixinat amb o sense llistell perimetral. És un tipus de construcció usada en monuments de caràcter defensiu que aboca robustesa (Lugli 1957, 73-75; Asensio Esteban 2006, 126). És la manera més emprada dins les obres hispanes realitzades amb *opus siliceum*. En són exemples els basaments de les torres de la primera fase de les muralles de Tarragona (Finals del s. III o inici del s. II ane), la majoria dels murs de les torres de *Saguntum* (mitjan s. II ane), la muralla meridional de la Neàpolis d'Empúries (mitjan s. II ane), muralla d'*Aeso* i de *Baetulo*, ja d'inici del s. I ane, o fins i tot les primers filades de la muralla de *Gerunda* de segon quart del s. I ane, etc. (Asensio Esteban 2006, 126-128).

III Manera: Presenta una talla cuidada dels blocs, allisat extern de les peces i carència de juntes horitzontals, de manera que els nexes d'assentament entre pedres segueixen sent sinuosos i no formen fileres coherents. No hi ha presència de cunyes triangulars, però sí petits carreus o blocs (Asensio Esteban 2006, 129-130). Tècnica molt estesa a la zona italiana durant la baixa república romana (Lugli 1957, 127-137), però molt poc a la zona hispana, potser segons J. A. Asensio Esteban (2006, 130) algun tram de la muralla de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), tot i que aquesta tendeix a ser de la IV manera de Lugli.

IV Manera: Aquest estil és gairebé un *opus quadratum*, presenta blocs de talla molt perfecte de formes trapezoïdals que tendeixen al paral·lelogram disposades en fileres gairebé horitzontals, les juntes verticals són gairebé sempre obliqües, amb encoixinat força generalitat a la seva cara externa, que accentua l'efecte clarobscur i l'aparença de robustesa (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130). Bons exemples d'aquesta manera d'*opus siliceum* es troben en torres de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) o al sòcol de la muralla meridional d'Empúries, per exemple (Asensio Esteban 2006, 130-132).

Opus quadratum

Aparell d'època romana format per pedres regulars, paral·lelepípediques, disposades en fileres horitzontals uniformes, sense morter i de vegades units amb grapes o passadors. Sembla que és una tècnica coneguda per Roma des d'antic a través dels etruscs (Lugli 1958, 48 i 169-359; Adam 1996, 114-123; Asensio Esteban 2006, 132). Però serà sobretot a partir del final del s. III i durant tota la centúria següent que degut a l'influx grec els romans generalitzen el seu ús. Bons exemples d'això són els murs de la construcció del *castra* de Tarragona de final del s. III i inici del

El l'ane, així com les muralles de la Tarragona del s. II ane (Asensio Esteban 2006, 133), com també a la ciutat de *Iesso*, segurament de final del s. II i inici del s. I ane (Garcés *et al.* 1987; Guitart i Pera 1994). Posteriorment aquesta tècnica edilícia va deixar l'exclusivitat dels paraments militars per passar també a elements religiosos i altres obres públiques (Asensio Esteban 2006, 134-135). Altres autors consideren que en època republicana, a la *citerior*, la tècnica de l'*opus quadratum* és poc difosa, en el bastiment de les muralles predomina l'òpera poligonal com els casos d'*Emporiae*, *Gerunda*, *Baetulo* o **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). Sembla que això és degut al tipus de pedra del territori i les excepcions serien els casos de Tarragona i Guissona (Palmada 2003a, 47), **la Vispesa** (Núm. 1) (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997) o **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Pera 2008, 22; Sánchez 2008, 126; Pérez García 2011b, 33-34).

Opus caementicium

Constituïda a partir d'una barreja de morter i de petits trossos de pedra (*caementa*) (Lugli 1957, 48 i 363-442). Que funciona com un encofrat o com a nucli d'altres tècniques de parament, tant civils com militars. Està documentat en jaciments com els de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) (Pallarès 1921), **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34) (Pagès 1988, 163-164) o **Can Tacó** (Núm. 42) (Guitart *et al.* 2006, 26; Mercado *et al.* 2006, 254; Rodrigo *et al.* 2014, 198-199; Pera *et al.* 2014, 531).

Opus incertum o antiquum

Opera incerta, amb nucli intern d'*opus caementicium* i amb un parament extern de petits blocs tallats irregularment, sense una posició ordenada o de forma aleatòria (Lugli 1957, 48 i 445-483). Es coneix la seva existència al **Mas Gusó** (Núm. 61), amb cronologies de s. II ane (Casas *et al.* 2015, 246-247).

Opus vittatum o opus certum

opera listata de petits blocs paral·lelepípedics, dipositats de forma horitzontal continu, es documenta de tova o de pedra, que poden anar alternades amb bandes de maó en proporcions

variables (Lugli 1957, 48 i 633-655). Aquesta tècnica funciona com l'*opus incertum* amb un nucli aglutinador d'*opus caementicium*. Sembla que N. Lamboglia presenta una hipòtesi de canvi de nom respecte el que li posa Lugli (*opus vittatum*), en aquest sentit N. Lamboglia considera que seria més apropiat anomenar a aquesta tècnica *opus certum* (Lamboglia 1958, 159; Navarro *et al.* 2000, 17-18). Aquesta tècnica constructiva està documentada a la **Vispesa I** (Núm. 1) (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997) o **El Castell de Ponts** (Núm. 11) (Navarro *et al.* 2000, 23)

Opus signinum

Conglomerat de petits fragments de material d'argila, ceràmica i morter fi, molt triturat, per al revestiment de sòls i parets exposades a l'aigua o la humitat (Lugli 1957, 49). És un element constructiu que mostra clarament romanitat i es troba al nord-est peninsular des del s. II i I ane, per exemple a la **Vispesa I** (Núm. 1) (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997), **Monteró 1** (Núm. 5) (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camañes *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317), **la Costa de la Serra** (Núm. 26) (Canela *et al.* 2015, 7), **Can Tacó** (Núm. 42) (Guitart *et al.* 2006, 26; Mercado *et al.* 2006, 254; Rodrigo *et al.* 2014, 198-199; Pera *et al.* 2014, 531).

Opus spicatum

opera a spiga formada per petits maons rectangulars posats amb de disseny d'espiga, o d'espina de peix, era emprat per revestiment de sòls de terrasses a l'aire lliure, patis, magatzems de racionament d'aliments, etc. (Lugli 1957, 49). Tècnica de la que no es té evidència amb maons, sinó amb pedra i de cronologia incerta, en casos com a la **Torre Roja** (Núm. 38) o l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58) (Pascual 2008, 6-10).

Opus emplecton

Tècnica constructiva d'origen grec que seria pròpiament el reforç a partir de murs transversals o estreps, entre el parament extern i intern de la construcció, formant caixes i consolidant l'estructura edilici. Aquestes caixes eren posteriorment reomplertes a partir de capes piconades

de pedra, terra o toves (Puig i Cadafalch *et al.* 1934, 283-284 i 422; Serra Vilaró 1949, 225; Palmada 2003a, 48-49). Així pròpiament el reble farciria l'*emplecton* o caixes conformades entre els paraments i els tirants interiors (Palmada 2003a, 48-49).

En la terminologia arqueològica, fora de l'àmbit de l'arquitectura grega, es diu *emplecton* a les tècniques de farciment o reble similars amb material solt a partir de terra i pedres irregular, amb la qual s'omple l'espai entre els dos paraments d'un mur. En podem trobar un exemple en la definició de Cai Juli Cèsar de la construcció d'un mur *Gallicus* per part dels gals (Caes. *Gal.* 7. 23). Aquest tipus de construcció es podria remuntar a la necessitat de construcció en un primer moment de torres i portes (Baatz 1994, 59-64). Posteriorment s'edificà també amb maçoneria amb talús interior o fins i tot amb pas de ronda fet ja amb estructures de fusta i sense talús, segons les necessitats de cada moment (Baatz 2006, 82-83).

4.2.6.3. Mesures de longitud bàsiques

El peu romà correspon al *pes porrectus* (*porrectus*=de longitud), similar a 0,296 m (29,581 cm). El peu es divideix sobre una base duodecimal d'origen itàlic i també sobre una base grega (Giuliani 2006, 283). Tot i que aquests peus tenen unitats inferiors i superiors (Giuliani 2006, 283-284); com el *cubitus* que correspon a 1½ *pedes* (0,443 m); el *gradus* que correspon a 2½ *pedes* (0,739 m); el *passus* que són 5 *pedes* (1,479 m); la *pertica* que són 10 *pedes* (2,958 m); l'*actus* correspon a 120 *pedes* (35,4 m) i finalment el *miliarium* que són 5000 *pedes* (1478,9 m).

En el cas de les mesures edilícies realitzades en aquest treball es basen en el peu romà i itàlic. Així en el cas de la unitat de mesura del peu itàlic correspon a 0,275 m (27,5 cm), documentat en època republicana en la zona de la Campània i del Samni i que es troba en gran abundància al nord-est peninsular, per exemple en edificacions emporitanes dels I ane (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39).

Per altra banda per mesures més llargues, i a través de les indicacions de les vies, la mesura habitual és la milla (*miliarium*), una milla correspon a 1478,9 m o 1,48 km (Giuliani 2006, 284)

4.2.7. Consideracions finals

Només un exèrcit sofisticat, usat per a operacions militars massives, com els de la República romana tardana, era capaç d'organitzar una cadena de magatzems de logística, defensat per guarnicions i *castella*, en què els subministraments es centralitzaven i des d'on es feien arribar armes i altres objectes, per a l'ús dels exèrcits (Roth 1999, 187-188; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 172). Aquest tipus d'estructura només es posava en funcionament quan la distància d'abastiment era realment llarga i no hi havia altres mitjans per realitzar-se (Erdkamp 2010, 140). El mateix P. Erdkamp esmenta un interessant paral·lel durant la Guerra de les Gàl·lies de Cai Juli Cèsar. Aquest passatge descriu la importància dels auxiliars locals, en aquest cas amb tota la cavalleria i 10000 infants que li van proporcionar els Aduins, per situar-los en diversos llocs de guàrdia i indrets avançats de logística d'avituellament, un paper crucial en les seves campanyes gales (Caes. *Gal.* 7. 34; Erdkamp 1998, 70).

Cal però tenir en compte que aquestes estructures en el nord-est peninsular i durant la república tenien una durada relativament curta. Entre les construccions viaries a partir dels últims decennis del segle II ane, amb la unió de la península Itàlica i la península Ibèrica per terra (*via Domitia-via Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Hermon 2000, 102-104; Noguera *et al.* 2014a, 28) i el final de la Guerra de Sertori, 72 ane, en que es van posar en marxa les polítiques de Cneu Pompeu Magne referents a la potenciació fundació de nuclis urbans com a gestors i aglutinadors del territori (Knapp 1977, 107; Guitart 1994, 205-213; Le Roux 2006, 78; Padrós 2014a, 101-102). Tot i els moments d'inestabilitat com la Guerra Civil entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne i la conquesta de càntabres i asturs realitzada per August durant els últims decennis del s. I ane.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

5.Catàleg

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

5. Catàleg de jaciments

5.1. Introducció

Un cop presentat el context geogràfic i cronològic que comprèn aquesta tesi i realitzat el marc teòric en referència als assentaments de caràcter militar dins el món romà, es presenta en aquest capítol el catàleg amb què es treballarà.

Així doncs cal dir que el catàleg total de jaciments és de 154 i basat inicialment en la Carta Arqueològica de Catalunya. D'aquests s'ha realitzat visita a més d'una cinquantena i s'ha desenvolupat una important cerca bibliogràfica. Un cop fet això s'ha vist com la informació disponible és limitada o esbiaixada per les diferències de coneixements entre uns jaciments i altres. Alguns d'ells plantegen dubtes pel que fa a la seva atribució romanorepublicana, només són restes de cultura material en superfície, no s'hi ha realitzat cap campanya arqueològica, les estructures són inexistents, els treballs són antics, etc. Així doncs tot i descartar jaciments per la seva manca d'informació, no es pretén aquí deixar fora jaciments susceptibles de tenir una fase republicana mal coneguda, sempre estem a temps de descartar-los en futurs treballs quan aquests establiments es coneguin millor.

Per tant finalment, en el catàleg de treball que es presenta aquí hi consten 62 jaciments (Fig. 18). Són tots aquells, dins el total, dels que ja s'aprecia un cert valor estratègic o militar i que poc o molt el seu context material s'aproxima al marc cronològic d'aquest treball (s. II-I ane). Cal dir que molts d'aquests jaciments tenen fases prèvies o posteriors que fan difícil, en algunes ocasions, diferenciar la fase romanorepublicana. A més, en moltes ocasions els seus investigadors cataloguen els jaciments del període II-I ane com a ibèric final, el que també en dificulta la seva cerca i investigació. En referència a aquest últim element, el fet de parlar de període ibèric final i no romà tardorepublicà també comporta la interpretació d'aquests assentaments com de cultura ibèrica, en moments avançats de la implantació romana en el nord-est peninsular. Aquesta presència romana, de clar caràcter militar, per aquest període, s'ha difuminat en moltes ocasions en jaciments definits com a ibèrics. Tot i que som conscients de la dificultat de discernir l'etnicitat dels pobladors d'aquests espais creiem que l'element romà o italià és significatiu, almenys pel que fa .

Cada una de les entrades de jaciments està formada en primer lloc per dades identificadores: el nom, número de jaciment, municipi, comarca, província, coordenades UTM ETRS 89 i l'alçada sobre el nivell del mar, que es creu és la informació mínima per ubicar-lo dins les diverses administracions territorials, com sobre el mapa. Per la seva part la informació més descriptiva es presenta dividida en quatre punts: Context geogràfic, Descripció, Materials i cronologia, i un

últim punt, l'avaluació, que ja permet apreciar les característiques funcionals, el que ha de facilitar uniformitzar la informació de cada jaciment per poder arribar a una comparació entre ells i l'anàlisi global dels mateixos.

Així, per facilitar la seva ubicació s'ha optat per ordenar els jaciments a partir dels límits provincials (Osca, Lleida, Tarragona, Barcelona i Girona) i seguint el mateix patró de prioritització s'han anat classificant els jaciments d'esquerra a dreta i de dalt a baix. D'aquesta manera sempre es prioritza el jaciment que es troba més a l'oest per sobre del que es situa al seu nord-est.

Cal destacar que molts dels jaciments són complexos i presenten restes d'hàbitat, defenses, emmagatzematge o productius en alguns casos i en el mateix espai. Aquesta diversitat en un mateix assentament es recuperarà en el moment de plantejar la jerarquització funcional dels mateixos, intentant facilitar la comprensió en cada una de les seves facetes. Per altra banda, al repetir-se jaciments amb topònims similars o iguals, com Sant Miquel o Puig Castellar, s'ha optat per situar-los dins del text afegint el municipi i el números de jaciment a continuació, per així evitar confusions o mal entesos a l'hora d'interpretar-los. A la vegada, cal destacar que s'han simplificat alguns noms de jaciments que marcaven una adscripció funcional, com "poblat ibèric" o "*oppidum*", que certament dificultaven el treball d'anàlisi funcional. En el cas de les torres s'ha respectat el fet que el seu nom complet porti torre per no deixar simplement el topònim, molt simple.

Cal destacar en aquest punt l'ús de les definicions de l'apartat teòric sobre les tècniques constructives i aparells utilitzats, especialment la construcció en pedra (Lugli 1957). Per altra banda les mesures que aquestes construccions ens aporten, generalment de difícil consideració, però que en algun cas s'aproximen a mètriques d'origen romà o itàlic (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39; Giuliani 2006, 283-284).

5.2. Catàleg

Nom del jaciment: La Vispesa I

Número de jaciment: 1

Municipi: Tamarit de Llitera

Comarca: La Llitera

Província: Osca

Coordenades UTM: X: 278140 Y: 4632758,9

Alçada: 320 msnm

a. Context geogràfic

Es tracte d'un tossal testimoni residual a una altura de 320 msnm, elevant-se uns 20 m sobre las terres circumdants, amb un perfecte domini visual sobre el camí terrestre d'accés pel qual en època romana transcorre la via romana. La superfície aproximada del tossal, per on es distribueixen les estructures arquitectòniques, es d'1 ha, sent la part superior on es troben les estructures muraries més importants, d'uns 500 m² (Fig. 18).

b. Descripció

La Vispesa correspon a un típic assentament ibèric en vessant i un urbanisme subordinat a la morfologia del terreny. La fase romanorepublicana s'identifica amb grans carreus escairats (Fig. 19). Els primers treballs arqueològics a la Vispesa es remunten al 1984 i en que es van realitzar set campanyes fins a l'any 1992. Posteriorment, entre 2004 i 2006 es realitzaren tres campanyes que van servir per realitzar i completar la investigació de diversos aspectes del jaciment i el seu entorn, estudi d'alguns materials ceràmics, de les estructures de les dues fases del jaciment ibèric i romà, actualització de la documentació gràfica revisió de l'estratigrafia, etc. (Maestro i Domínguez 2006, 321). Ara bé, el jaciment es coneix d'antic i bon exemple d'això és el descobriment de l'estela de la Vispesa que tingué lloc durant els anys 60 del s. XX (Domínguez i Maestro 1994, 130-131).

Fase I (s. V i IV ane): El material ibèric es remunta als s. V i IV ane, però no hi ha evidències constructives del primer ferro (Maestro i Domínguez 2006, 322-323; Maestro *et al.* 2008, 993).

Fase II (s. IV-III ane): En aquesta etapa s'identifica un hàbitat ibèric sense estructures defensives localitzades, de c. 1 ha. Les habitacions d'aquesta fase es distribueixen principalment per les vessants més extenses i resguardades en diverses alçades, i per una mínima part del cim que coincideix amb l'extrem superior dels mencionats vessants, adaptant-se al terreny. A la vora superior de les vessants nord i oest es pot seguir el perímetre complet d'una unitat d'habitació i definir-ne parcialment tres més a través de les alineacions de pedra conservades. Les cases estaven construïdes sobre un sòcol de maçoneria travada amb fang y recrescudada en tovot o tapia, constituint la característica casa ibèrica de planta rectangular amb teulat a una aigua, arribant a ser més compartimentades que en els assentaments de cronologia més antiga. Segons les investigadores hi havia despenses o magatzems, espais de reunió, zones d'activitat

domèstica o de descans, així com estables pel bestiar domèstic, llocs per guardar els estris i eines, etc. Les dimensions d'aquestes cases no semblen superar els 25 m² d'espai útil interior, constatant-se algunes que ocupaven només uns 15 m². També són relativament freqüents les sitges d'emmagatzematge. La circulació sembla que es realitzava per mitjà d'un carrer que discorria des de la vessant sud-oest fins al cim bordejant el vessant nord, punt en que s'ha conservat un tram enllosat (Maestro i Domínguez 2006, 322-323; Maestro *et al.* 2008, 994-995).

Fase III (s. III-II ane): Entre la fase anterior i aquesta es documenta un primer període de romanització, però es considera que arquitectònicament l'assentament no va patir canvis importants respecte la fase anterior i resultaria la del seu màxim apogeu (Maestro i Domínguez 2006, 323).

Fase IV (s. II-I ane): Entre el final del s. II i el principi del s. I ane (Amb final en el moment de la Guerra de Sertori) es troba la quarta fase. L'assentament va patir importants transformacions; basant-se en un gran edifici al cim i les vessants est i oest, en el que destaca, a més de diversos espais d'emmagatzematge, una cisterna per emmagatzemar aigua que conserva 4 m d'alçada per una boca de 1,6 m de diàmetre i 2,6 m a la base, amb una capacitat per uns 11000 litres, que s'obria en un espai amb *opus signinum* de tesselles blanques. Per tant s'evidencia una tècnica constructiva romana amb dos murs, un gran mur d'*opus quadratum* i un mur d'enterrament d'*opus vittatum*, mentre que la resta del poblat ibèric seguiria funcionant normalment (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997). Així els dos paraments de grans blocs transcorren sud-est a nord-oest i separats entre ells uns 40 m, a banda i banda dels vessants est i oest (Maestro *et al.* 2008, 996)

Fase V (49 ane–69): Es tracta d'una ocupació residual després d'un període d'abandó, i sense evidències constructives. Es podria allargar aquesta ocupació puntual fins el s. II moment en que s'abandonà definitivament l'assentament (Maestro i Domínguez 2006, 324).

c. Materials i cronologia

Els materials mobles, ceràmics especialment, corroboren els processos d'iberització i romanització a La Llitera, segons les investigadores, sense solució de continuïtat des dels elements de cultura material (petits bols i olles així com grans recipients d'emmagatzematge). Gairebé totes presenten carenes suaus, perfils globulars i bitroncocònics amb fons arrodonits i plans.

D'època ibèrica destaquen les produccions ja a torn, a vegades amb pintura blanca de l'àrea *indiketa*, i coincident amb la producció y comercialització a gran escala de la ceràmica Grisa

Emporitana a Catalunya i València, i la de Vernís Roig a llevant, sud-est i Andalusia. També, des de finals del s. III ane van començar a fer la seva aparició les primeres produccions ceràmiques Itàliques, a més de la ceràmica de Vernís de Roig llergeta. Les restes més nombrosos corresponen a Ibèrica Pintada, a càlats, a més de enòcoes, datables al s. III ane. Les ceràmiques a vegades apareixen pintades en colors rojos vinosos o grans amb decoracions senzilles i simples, que, conforme passa el temps, es compliquen amb temes animals i humans estilitzats (Maestro i Domínguez 2006, 322). S'han documentat també vernissos negres romans de Campaniana. La Campaniana A aporta un origen de les seves peces de l'illa d'Ischia en general. També s'ha documentat vernís negre de procedència etrusca, amb peces com la tipus II de Cosa (Maestro i Domínguez 2006, 322). El material localitzat de la Costa Catalana indica la presència d'una perduració des del període ibèric i fins a la dinastia Flàvia, tot i que només hi ha estructures del període ibèric i el període romanorepublicà (Maestro i Domínguez 2006, 322), com ja s'ha definit.

La fase II, entre el s. IV i III ane, destaca per la presència de fragments de Ceràmiques Àtiques i amb monedes cartagineses barrejades amb les restes de cultura material indígena (Maestro i Domínguez 2006, 324; Maestro *et al.* 2008, 1000). En la fase III comencen a aparèixer importacions de Campaniana A, Àmfores Grecoitàliques i Dressel 1 (Maestro i Domínguez 2006, 324; Maestro *et al.* 2008, 1000) (Fig. 20). La diferència més evident durant la Fase IV és l'aparició del Vernís Negre de procedència etrusca i la consolidació de les àmfores Dressel 1 (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 1000). Per la última fase, entre el 49 ane i el 69, es detecta de forma minoritària ceràmica *Terra Sigillata* Itàlica i Sudgàl·lica i ceràmica de Parets Fines (Maestro *et al.* 2008, 1000).

En definitiva una cronologia llarga amb una fase important tardorepublicana, amb la construcció d'un espai amb grans carreus i estructures defensives, que fa pensar a les arqueòlogues en un punt de logística romà sobre la via d'Ilerda cap a l'interior peninsular (Maestro *et al.* 2008, 989 i 1002), en direcció a *Pompaelo* i *Oiasso* (Núm. 2.2.4).

d. Avaluació

La Vispesa I aporta una cronologia que des de l'ibèric ple s'estén fins a l'època Flàvia durant el s. I, amb cinc fases diferents segons el material ceràmic, que s'arriba a estendre en 1 ha. Ara bé, només hi ha les restes constructives de dues de les fases, dalt del turó, i en un espai d'uns 500 m², del que sembla un *oppidum* ilerget i un assentament que s'hauria de considerar un espai d'aprovisionament de la via *Ilerda-Osca* i més enllà en direcció *Pompaelo* (Núm. 2.2.4), que durant l'època republicana va tenir gran rellevància (Maestro i Domínguez 2006, 322). Sembla

que les noves construccions tardorepublianes daten de finals del s. II i fins el 75 ane (final de la Guerra de Sertori). Les evidències edilícies són de grans dimensions i mostren una tècnica constructiva romana amb dos murs, un d'*opus quadratum* i un d'enterrament d'*opus vittatum*, mentre que sembla que la resta de l'hàbitat existent seguiria funcionant normalment (Asensio Esteban 2006, 135; Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997). Al nostra entendre, i tenint present el potent mur perimetral que l'engloba, s'hauria de parlar també d'un *castellum* o centre de control del territori, i no només d'avituallament o logístic com plantegen les autores (Maestro i Domínguez 2006, 322; Maestro *et al.* 2008, 989 i 1002).

Nom del jaciment: Els Castellassos

Número de jaciment: 2

Municipi: Tamarit de Llitera

Comarca: La Llitera

Província: Osca

Coordenades UTM: X: 287547 Y: 4638266,7

Alçada: 426

a. Context geogràfic

El jaciment dels Castellassos es troba al límit entre els termes municipals d'Albesa, Alcampell i Tamarit de Llitera, però administrativament dins d'aquest últim, a la província d'Osca (Fig. 18). Es localitza en un tossal destacat, a 30 o 40 m sobre bona part de l'entorn pròxim i conformant un espai homogeni de c. 0,15 ha (1500 m²), amb un gran control sobre la plana i les vies de comunicació (Camañes *et al.* 2015, 10).

b. Descripció

La primera acció coneguda sobre el jaciment per primer fou a mitjan s. XX per Mn. J. Fusté, sense cap mètode arqueològic, i amb la pèrdua posterior de bona part del material aparegut (Pellicer 1962, 56-75; Salas 1999, 151). També i realitzà excavacions D. Amado López, mestre a l'institut de Binèfar, i per últim B. de Carriello, comissari local d'excavacions, que va posar al descobert la muralla de la part oriental del tossal (Camañes *et al.* 2015, 10). R. Pita afirmava que les restes

eren d'un hàbitat ilerget que més tard passaria a ser un *castellum* romà, amb una ocupació posterior durant l'època islàmica i feudal (Pita Mercé 1951, 59-63; 1981, 7-10). Altres autors, més recentment, consideren que les restes de torres visibles serien d'època islàmica (Garcés 1991, 197-198).

Així doncs a simple vista s'aprecia a la part alta del tossal una torre a l'extrem nord-est i una altra a l'extrem sud-oest (10,5x4,7 m). Per la seva part la muralla excavada als anys 50 del s. XX tanca el tossal per l'est i sembla, a primera vista, que tot i en una estat molt precari també es tindria constància d'un tancament pel costat sud i oest, Amb aquestes premisses durant el mes de juny del 2015 s'inicià una excavació arqueològica per intentar resoldre els dubtes cronològics de les estructures i les fases del tossal de Castellassos (Camañes *et al.* 2015).

En aquesta primera campanya, es van obrir tres sondejors a partir de les prospeccions geofísiques realitzades també durant el 2015, evidenciant la presència de murs en cada un d'aquests espais, en una cota més alta al centre del tossal i més baixa l'extrem oest. En aquesta àrea es documentà un mur est-oest de grans blocs, sense argamassa a diferència de la torre, que al llarg de 15 m tanca el tossal per l'extrem oest, els blocs fan entre 0,4 i 1 m de costat. Així doncs tot i treballar nivells superficials s'identificà una intensa presència de murs i de cultura material (Camañes *et al.* 2015, 13-20).

c. Materials i cronologia

Durant aquests treballs es van localitzar materials de ceràmica a mà brunyida típica del bronze final. Pel que fa a al fase iberoromana el material se centra en vernissos negres, Campaniana A (Lamb. 5/7, 27ab, 27B), vernís negre de Cales (Lamb. 4 i Lamb. 7) i el que podrien ser restes d'un plat de Campaniana C (Lamb. 5). Seguint amb la vaixela de taula es va documentar també una forma 2C de Parets Fines. Pel que fa a les àmfores, es van documentar peces que podrien pertànyer a produccions Itàliques, Púniques, del Cercle de l'Estret i de contextos adriàtics, però sense formes identificables. El material local i regional presenta Ibèrica Pintada, Comuna Ibèrica Oxidada, Àmfora Ibèrica de boca plana, Vernís Roig Ilerget, Engalba Blanca, Grisa de la Costa Catalana i Ceràmica a Mà de cuina. Aquest context iberoromà es pot situar a grans drets durant el s. II-I ane, potser en algun cas arribant fins al s. III ane, dins un context de tradició ibèrica. Aquesta fase és la més ben documentada quant a cultura material, ja que les restes de produccions islàmiques, o posteriors, són més minses amb presència de comuna i comuna pintada islàmica, on objectes de vaixela fina són pràcticament inexistent (Camañes *et al.* 2015, 21-26) (Fig. 21). Pel que fa a altres objectes destacats, cal fer esment a la troballa, d'un figura antropomorfa de ceràmica pintada, amb vestit i que sembla representar una dona, de la que en

manca el cap (Camañes *et al.* 2015, 25-26). A partir de l'estudi realitzat per I. Garcés (1993, 211) sobre aquestes figures, respondria a la seva variant 7. Cal destacar que se li atribueix una cronologia tardana que podria arribar fins i tot a contextos augustals (Garcés 1993, 219).

d. Avaluació

Castellassos és un jaciment de nova excavació, iniciada al 2015, després de treballs de geofísica (Camañes *et al.* 2015). Es tracta d'un important enclavament del Prepirineu d'Osca durant una llarga cronologia, amb un espai homogeni d'uns 1500 m² limitats per una muralla almenys en tres dels seus costats i dues torres als extrems sud-oest i nord-est. La construcció defensiva mostra carreus ben tallats, amb o sense argamassa i a partir de blocs d'entre 0,4 i 1 m de costat. Encara no és possible confirmar la cronologia d'aquestes estructures defensives construïdes a partir d'*opus quadratum*, força clar. Cal destacar que la torre del sud-oest que fa 10,5x4,7 m, s'ajusta en gran mesura a mètriques antigues, en aquest cas al peu itàlic (0,275 m) (Palmada 2003a, 39), c. 38,2x17 peus. En aquest sentit, tot i que els treballs arqueològics en nivells de circulació foren escassos en la primera campanya, si que queda constància de la gran abundància de material iberoromà per damunt de qualsevol altre context, el que fa plantejar la importància d'aquesta fase situable entre els s. II-I ane, segurament a partir de la segona meitat del s. II ane. En conclusió en aquest enclavament es podria definir segurament com un punt de control del territori del període romà tardorepublicà, en un indret amb fases anteriors, contínues o discontinües, de llarga durada. Per altra banda en fases posteriors es va documentar material andalusí i medieval (Camañes *et al.* 2015, 21-26). A dia d'avui no es pot confirmar el context històric de les estructures arquitectòniques documentades, però es creu que una de les fases més destacades hauria de relacionar-se amb el període iberoromà i possiblement en un *castellum*, com ja apuntava R. Pita durant el s. XX (Pita Mercé 1951, 59-63; 1981, 7-10).

Nom del jaciment: Monderes II

Número de jaciment: 3

Municipi: Castillonroi

Comarca: La Llitera

Província: Osca

Coordenades UTM: X: 300064,6 Y: 4638917,7

Alçada: 630 msnm

a. Context geogràfic

El tossal de Monderes es localitza al terme municipal de Castillonroi (La Llitera, Osca), a 6 km del nucli urbà i com a element sud del pantà de Santa Anna, a la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana (Fig. 18). Aquest enclavament resta molt a prop dels municipis d'Ivars de Noguera (La Noguera) i Alfarràs (Segrià). El tossal s'aixeca 630 msnm i 300 m sobre l'entorn immediat, presenta en el seu cim una zona relativament plana d'entre 5 i 10 ha, amb una àrea més alta de no més de 2 ha. L'indret té un control privilegiat de l'entorn, tant al nord i l'est, com del sud, presentant una limitació en la visibilitat cap a l'oest.

b. Descripció

A partir d'un informe dels bens culturals de la Llitera del Govern d'Aragó ([Informe] 2011) es té coneixement d'indicis d'alineacions de murs derruïts per la superfície de la part alta i l'existència d'una cubeta excavada a la roca de 1 x 0,70 m. També es coneix l'existència d'una cista i un túmul quadrangular a la vessant sud-oest. S'observen restes de cendra i carbons fruit d'activitats relacionades amb la crema de carbó vegetal en època moderna i actual en el tossal. Les restes es relacionen essencialment amb un jaciment del bronze final i una segona fase ibèrica (Montes *et al.* 2006, 104). Alguns autors han volgut veure en aquest indret la possible capital ilergeta d'*Atanagrum*, tot i que altres investigadors consideren que la ubicació d'*Atanagrum* a Monderes no té cap fonamentació (Garcés 2008, 76). Una altra notícia sobre el jaciment és la troballa d'un dipòsit de bronzes durant la segona meitat dels anys 80 del s. XX. Possiblement aquesta troballa s'ha d'entendre en relació a la presència d'aficionats i clandestins en aquest jaciment. El dipòsit es localitzà en una de les moltes coves del tossal, o en una esquerra, i sembla va ser repartit entre diversos particulars (Montes *et al.* 2006, 103-104). Sembla que la troballa estaria composta per unes 136 peces: agulles, braçalets, destrals, torques, lingots i restes de fosa, entre d'altres, amb una cronologia del bronze final (Gallart 1991, 165; Perera i Fontdevila 1993, 18). A. Domínguez i E. Maestro (1994, 33) parlen d'un dipòsit procedent de Monderes on van aparèixer també dues espases, a més de molts dels elements que es descriuen en la troballa identificada anteriorment, el que dificulta considerar aquesta com una descoberta diferent de l'anterior.

Cal destacar que durant el 2015 s'havia d'efectuar una prospecció reglada dins el projecte "*Prospecciones geofísicas en la Llitera y el Bajo Cinca: Nuevas aplicaciones para el conocimiento del territorio ilergete occidental (Siglos IV a I a.C.)*", encapçalat per M.P. Camañes, N. Otero i per C. Padrós (Camañes *et al.* 2015). El projecte estava finançat per L'Institut d'Estudis Alt

Aragonesos i amb el suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tot i els esforços no va ser possible aconseguir que la propietat obrís les portes de la tanca que envolta tot el tossal i que impossibilitava l'accés a l'entorn.

c. Materials i cronologia

A part de les restes esmentades en la descripció, que són corresponents essencialment al bronze final, també es té constància, a partir de les dades de l'informe de bens culturals ([Informe] 2011), de la presència de pedres de molí de vaivé, materials ceràmics molt rodats (Campaniana i Roig llerget, *Terra Sigillata* i Engalba Blanca, com també Comuna o Oxidada Ibèrica), una destrat polida i pedres d'afilar, i possiblement una punta de ganivet de ferro. Per informació oral recollida en l'informe se sap de l'existència de dracmes emporitanes i de roses, denaris ibèrics de *Bolskan* i asos d'*Illirta*, així com denaris romanorepublicans i monedes romanes imperials. La presència d'aquestes restes ceràmiques i d'aquest numerari, deixant de banda les peces imperials, aproxima una fase a una cronologia de s. III-I ane.

d. Avaluació

Així tot i la limitació de les dades i les dificultats pràctiques per intervenir a Monderes, es creu que el material ceràmic dispers i el numerari localitzat en el tossal, en una zona relativament plana d'entre 5 i 10 ha, amb una àrea més alta de no més de 2 ha. Aquesta gran dispersió evidencia la presència d'un important poblament del bronze final i una fase del període iberoromà, entre els s. III i I ane (Montes *et al.* 2006, 104). Pel que fa a la cronologia romanorepublicana, sembla que tindria una clar objectiu de control del territori per la seva pròpia ubicació. La manca de treballs, la precarietat de les restes i la impossibilitat de prospectar el jaciment impedeixen determinar de si es tractaria d'un possible *castellum* o una altre tipus d'assentament, ara bé tant la cronologia com la posició privilegiada fan creure fermament en un punt de caràcter militar d'època romana, almenys per la seva última fase.

Nom del jaciment: Torre dels Moros

Número de jaciment: 4

Municipi: Seròs

Comarca: El Segrià

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 281508,1 Y: 4591342,3

Alçada: 85 msnm

a. Context geogràfic

S'accedeix al jaciment des de Seròs sortint per la carretera en direcció a la Granja d'Escarp (LP-7041). La torre es troba a 3 km del nucli de Seròs en direcció a la confluència entre el Segre i el Cinca, a la província de Lleida (Serra Ràfols 1927, 85), a peu pla respecte el seu entorn immediat (Fig. 18).

b. Descripció

La torre, unida a edificacions actuals d'ús agrícola, es una estructura feta amb aparell de grans dimensions, que d'antic s'havia definit com a ciclopia. La seva planta és trapezoïdal i les parets (que es conserven a diferents altures) estan formades per entre sis a vuit filades superposades de carreus irregulars i de grans dimensions sense cap tipus de morter. La primera breu ressenya sobre el monument la feu M. Camí, que en destacà la seva antiguitat (1927, 11). El següent treball ja és de J. De C. Serra Ràfols que la presenta com una torre amb una alçada de 5,20 m, les quatre filades inferiors són de carreus més grossos (0,7 o 0,8 m d'alçada) (Serra Ràfols 1927, 85), la torre tenia tres o quatre filades més fins a la dècada dels 10 del s. XX, van ser els propietaris qui la desmuntaren parcialment (Serra Ràfols 1927, 86) (Fig. 22). Els quatre costats, són diferents, fan: nord-est 6,6 m; sud-est 5,3 m; sud-est 7,1 m i nord-oest 4,7 m, mentre que el gruix dels murs és d'aproximadament un metre (Serra Ràfols 1927, 85). El nivell interior, documentat en la visita de J. De C. Serra Ràfols, és de 2 m superior a l'exterior, mentre que no hi ha elements que permetin deduir res de la coberta. A la banda nord-est hi ha una porta d'accés amb uns esglaons en part exteriors i en part dins del gruix del mur, que presenten un aspecte modern segons J. De C. Serra Ràfols. La porta no presenta ni llinda ni brancals, però està ben acabada amb els carreus, el que fa pensar que és antiga. Internament una banqueteta molt irregular ressegueix la major part dels murs, però sembla deslligada de la construcció i més moderna, potser feta dels materials caiguts (Serra Ràfols 1927, 85). Per l'exterior la filada més baixa fa una petita banqueteta sortint uns 0,1 m, la resta de filades marquen un petit atalussat. El material és de carreus grollerament tallats procedents de bancals oligocènics pròxims (Serra Ràfols 1927, 86). El nom d'Algorfa (d'origen àrab) provindria segons F. Lara Peinado (1973, 115-116) de la cambra o golfes que hauria tingut a la part superior. R. Pita Mercé (1949, 86) fa notar la possibilitat que la Torre dels Moros fos anomenada antigament torre *Ibn Gania*, citada en l'escriptura fundacional de l'Església d'Avinganya el 1201.

c. Materials i cronologia

La seva cronologia ha estat molt discutida; J. de C. Serra Ràfols (1927, 86) i R. Pita Mercé (1949, 86) la consideren una obra romana mentre que A. García Bellido (1954, 393) afirma el seu origen ibèric. J. De C. Serra Ràfols la considera una torre de vigia romana per la seva característica constructiva i descarta que es tracti d'un monument funerari, només recull ceràmica moderna durant la seva visita, considera la necessitat d'excavar l'interior i l'entorn de la torre per confirmar la seva proposta (Serra Ràfols 1927, 86). Pel que fa als materials, R. Pita Mercé (1949, 86) assenyalava que l'any 1949 va trobar, superficialment i al voltant d'aquesta edificació, ceràmica àrab predominant en vidrats i Ibèrica Pintada. Sota el talús en el que s'assenta la Torre s'han descobert un fragment ibèric decorat a cercles concèntrics i a la part mitja del mateix, fragments de *dolia* i àmfores. Altres investigadors plantegen les evidències d'algunes torres com a dubtoses, per ser poc conegudes, tot i valorar la possibilitat del seu origen romà (Pérez García 2011b, 42). Durant la visita al jaciment l'any 1998 en motiu de la Revisió de la Carta Arqueològica s'afirma que es va trobar a l'entorn de la torre, ceràmica medieval andalusina: oxidada decorada amb manganès i vidrats melats. També es localitzà un fragment de tègula plana.

d. Avaluació

L'estructura turriforme que conforma la Torre dels Moros presenta una alçada de 5,20 m, les quatre filades inferiors són de carreus més grossos (0,7 o 0,8 m d'alçada), els costats, diferents, fan 6,6x5,3x7,1x4,7 m, mentre que el gruix dels murs és d'aproximadament 1 m (Serra Ràfols 1927, 85). Si es transporten aquestes quatre mesures a peus romans ofereix unes mesures tant precises com c. 22,3x18x24x16 peus, el que resulta molt significatiu. En definitiva es tracta d'una construcció de gran parament, trapezoïdal i molt antropitzada al llarg dels segles. La seva tècnica constructiva sembla romana, però també podria ser posterior, a partir de filades superposades de carreus irregulars i de grans dimensions sense cap tipus de morter, formant un *opus siliceum* molt acurat, segurament entre les maneres III i IV de Lugli (Lugli 1957, 55-165). Tot i així la precisió de les seves mides en peus romans i la troballa de materials pròxims i altres elements fan creure en la seva cronologia s'hauria de considerar romana. Ara bé, en aquest cas, tot i incorporar-la a l'estudi es creu imprescindible realitzar un seguit de campanyes arqueològiques per resoldre, sense dubtes, la seva cronologia, com ja proposava J. De. C. Serra Ràfols (1927, 86).

Nom del jaciment: Monteró 1

Número de jaciment: 5

Municipi: Camarasa

Comarca: La Noguera

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 321816,1 Y: 4636821,6

Alçada: 574 msnm

a. Context geogràfic

El conjunt arqueològic de Monteró està ubicat al terme municipal de Camarasa (La Noguera), a uns cinc km al sud del nucli urbà. Es tracta d'un petit massís muntanyós a la riba esquerra del riu Segre, que de fet el separa de les serres del Mont-roig i Carbonera (Fig. 18). Monteró 1 es troba en el cim més alt del tossal, a 574 msnm, a uns 200 m per damunt del seu entorn i conformant un espai homogeni de c. 1 ha.

b. Descripció

El jaciment es coneix des d'antic, durant els anys 30 del s. XX el Centre Excursionista Beleguerí i va fer algunes excursions (Bermúdez *et al.* 2006, 455-456; Ferrer *et al.* 2009, 112-113) i posteriorment els furtius l'han espoliat fortament. Cal destacar que el tossal ha patit altres moments de destrucció, durant la Guerra Civil, a la primavera de 1938, va ser un punt d'observació de l'artilleria de la 72a divisió de l'exèrcit republicà. Del conjunt de jaciments que formen Monteró, en aquest estudi interessa l'anomenat Monteró 1, situat a la zona més alta del serrat més gran. Aquest jaciment s'excava sistemàticament des de l'any 2002 i fins a l'actualitat, la qual cosa comporta un bon coneixement del mateix. A dia d'avui es té constància de que tot el perímetre del tossal presenta una muralla en molt mal estat de conservació, i recentment, s'ha identificat una torre en el seu extrem sud-oest que es descriu més endavant, en definitiva ens trobem identificant un recinte construït amb aparell divers i poc definit. Pel que fa a l'interior s'ha treballat en quatre punts diferents.

La Zona 1 es localitza al sud del tossal i presenta una muralla perimetral de c. 1,5 m de costat i construïda amb carreus de pedra poc desbastada de la pròpia muntanya, amb dues cares i farciment. Aquesta construcció es troba a l'est de a zona, així com el sector 1 (Fig. 23), malauradament és una zona molt deteriorada per l'activitat d'atrinxerament de la Guerra Civil (Bermúdez *et al.* 2006, 457-458).

La Zona Central està composta per diverses àrees (Zona 2, 7 i 8). **La zona 2**, potser l'espai millor conegut, s'hi ha identificat a l'extrem un complex de sectors formant una gran U a partir d'un porxo i un patí oberts cap a l'est fins al mur perimetral, formant una unitat i que presenta unes

característiques molt romanitzades (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camaño *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317), amb terres d'*opus signinum* o parets estucades. Aquest edifici s'ha interpretat, a partir de les restes recuperades i l'estudi de paral·lels, com el que podria ser el *praetorium* de l'assentament, per tant la residència i un dels espais de poder en els assentaments militars (Principal *et al.* 2015, 317-321), fet que confirma la teoria dels investigadors pel que fa a aquest establiment respondria a un *castellum* romà (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camaño *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317). Per la part més alta del tossal s'ha identificat un carrer (**Zona 7**), nord-sud i c. 7 m d'amplada, que separa el barri est del barri oest (**Zona 8**), amb una construcció menys consistent (Camaño *et al.* 2010, 235). Aquestes restes de la zona 8 són les que han aportat un millor coneixement de la seva cultura material, amb unes funcions possiblement administratives i logístiques (Fig. 23).

Pel que fa a les **Zona 3**, situada a la part nord-est del serrat, ha permès localitzar una bateria de cases de fins a quatre sectors, de planta rectangular, annexes, orientades nord-sud, amb els accessos mirant a l'est, amb una estructura de avantsala-sala (Camaño *et al.* 2010, 234-235). Aquesta característica típica de *contubernia* es habitual en campaments i *castella* romans, com a barracons de la tropa (Pamment Salvatore 1996, 149-153). Les seves dimensions mantenen un mòdul prou constant de c. 6x3,8 m, amb una orientació est-oest i amb els accessos ubicats en el costat oriental. Aquestes unitats es van realitzar a partir de murs de doble parament amb blocs irregulars de pedra local, de mida mitjana-gran (0,30 x 0,50 m), amb farcit de grava en algunes ocasions, dels que normalment es conserva una única filada de pedres. El seu interior presentava paviments de terra piconada, elaborats a partir de la combinació de la roca natural repicada, amb aportacions de terra i graves per anivellar, com a la resta de zones del jaciment. Es troben paral·lels dels *contubernia* per exemple en el setge de Numància, com ara Peña Redonda (Pamment Salvatore 1996, 149-153, Dobson 2008, 342-343; Principal *et al.* 2015, 311) (Fig. 23).

Més recentment a l'extrem sud, en la **Zona 9**, de més fàcil accés des del pla, s'ha descobert una pseudotorre o bastió, segurament ubicada en l'indret per defensar la porta o accés a l'assentament, element que encara no s'ha localitzat. El bastió presenta dues fases, una en que sobresurt tant sols 2 m de la línia de muralla (11x1,7) i una segona fase on es prolonga l'estructura formant pròpiament de bastió (11x7,7 m) (Principal *et al.* 2015, 312) (Fig. 23).

c. Materials i cronologia

A grans trets la cultura material de Monteró 1 sembla donar una cronologia de 125-75 ane. En el context general del jaciment el material ceràmic, les produccions a torn d'àmbit i tradició local/regional predominen sobre la ceràmica importada, tant de l'àrea costanera com

ultramarina. El primer grup està representat majoritàriament per la ceràmica Comuna Ibèrica Oxidada, amb contenidors d'emmagatzematge/reserva i, sobretot, vaixel·la de servei i taula. De manera més reduïda, es documenten les variants d'oxidada pintada (vasos d'emmagatzematge i servei) i de pasta grisa (servei i taula), la producció de Engalba Blanc Ilerdenca (servei), així com les tradicionals ceràmiques a mà d'ús culinari, destinades a la conservació i elaboració d'aliments (olles en perfil en S, tapadores), complementades, de manera esporàdica, amb algun vas de les mateixes característiques i producció, però a torn (Principal *et al.* en premsa).

Pel que fa a les importacions, el volum de material de la costa catalana és força baix, amb algun vas de ceràmica Ibèrica Pintada (càlats) i Gris de la Costa Catalana (servei i consum), d'àmbit emporità, i Àmfores Ibèriques. Pel que fa a les importacions ultramarines, minoritàries respecte del global, destaca la vaixel·la de taula amb exemplars de Campaniana A de transició mitjana-tardana i tardana, sent no obstant això el vernís negre de Cales, de les variants mitjana i tardana, el majoritari; el grup es tanca amb la presència ocasional de gobelets de parets fines itàliques. Entre les produccions de ceràmica comuna destaca la d'origen itàlic de pasta vesuviana (cassoles, tapadores i morters), però també hi ha exemplars ebusitans o nord-africans. Els contenidors amfòrics majoritaris són, en conjunt, itàlics, és a dir, vesuvians, tirrènics centreitàlics i adriàtics; els segueixen els d'àmbit nord-africà, sudhispànic i, ja en molta menor mesura, ebusitans (Fig. 24).

No obstant això, les peces més destacades del repertori ceràmic són els vasos plàstics de vernís negre i origen itàlic, trobats en el sector 16 (Zona 8); d'aquestes peces, certament exòtiques, se'n desconeixen paral·lels exactes. Tot i que la presència de *Gutti* i ascos zoomorfs no és estranya en contextos de la Mediterrània occidental (aus, peixos, bòvids, cànids entre d'altres), el que resulta excepcional en aquest cas és la cronologia (tradicionalment datats entre els s. IV-III ane), ja que el registre arqueològic no ofereix cap mena de dubte: aquestes peces van ser usades i amortitzades durant la forquilla cronològica descrita per al jaciment.

En conclusió i a tall d'exemple, en l'estudi sobre el material, específic de la zona 2, la ceràmica de l'àmbit local/regional predomina per sobre de les importacions, el primer grup representa el 69,4% del total, les importacions el 21% i les fabricades a la costa catalana el 9,6% (Principal *et al.* 2015, 316-317). En conjunt, la fàcies ceràmica aporta una cronologia centrada entorn de l'any 100 ane, encara que la presència dels materials més antics podrien arribar a marcar un límit cronològic, per la part superior, d'inicis de l'últim terç o darrer quart del s. II ane, sent els més moderns no posteriors al 75 ane. De fet, el panorama resulta molt similar al documentat al

Camp de les Lloses (Núm. 39), amb un marc de 125-75 ane (Mestres *et al.* 2004 423-442; Duran *et al.* 2008; Camañes *et al.* 2010, 236; Principal *et al.* en premsa).

d. Avaluació

Monteró respon a un espai emmurallat per els seus quatre costats, conformant un àrea d'aproximadament 1 ha. El mur perimetral fa c. 1,5 m de costat (Bermúdez *et al.* 2006, 457-458), que representa 5 peus romans o 5,5 d'itàlics, conformat a grans trets a partir de blocs de pedra de la mateixa muntanya, poc desbastats i amb un farciment interior entre els dos paraments. Per altra banda s'ha documentat una torre a l'extrem sud-est, possiblement com element defensiu de la porta d'accés, de 11x7,7 m (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39; Principal *et al.* 2015, 312), el que significa exactament de 40x28 peus. A l'extrem nord-est del serrat, s'ha localitzat una bateria de cases de planta rectangular, amb una estructura de avantsala-sala (Camañes *et al.* 2010, 234-235). Aquesta característica típica de *contubernia* es habitual també en campaments i *castella* romans, com a barracons de la tropa (Pamment Salvatore 1996, 149-153). Per la seva part al centre del tossal s'han recuperat diversos edificis i un carrer central. A l'est de la part central s'ha identificat un complex de sectors formant una gran U a partir d'un porxo modelant una unitat i que presenta unes característiques molt romanitzades (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camañes *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317). Aquest edifici s'ha interpretat com el que podria ser el *praetorium* de l'assentament. La cultura material recuperada apunta a un jaciment monofàsic o com a mínim d'un moment final més destacat, emmarcada entre el 125 i el 75 ane. Les evidències arqueològiques relacionades amb les definicions teòriques dels espais de caràcter militar poden portar a parlar d'un *castellum* (Camañes *et al.* 2010, 236). Així doncs es podria considerar Monteró com un *castellum*, segurament amb un destacament d'auxiliars, dirigits potser per un romà, itàlic o similar, en uns moments d'estrès bèl·lic ocorreguts a la zona amb les invasions dels cimbres (105-104 ane) i la Guerra de Sertori (83-72 ane) (Bermúdez *et al.* 2008, 43; Noguera *et al.* 2014a, 44-45). Sembla que s'hauria de pensar en un grup de persones romanitzades, després de 100 anys de presència romana en el territori, i especialment en un indret com aquest, en una posició estratègica de control de la plana de Lleida i a la vegada d'accés cap al Pirineu.

Nom del jaciment: Antona

Número de jaciment: 6

Municipi: Artesa de Segre

Comarca: La Noguera

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 335426,2 Y: 4639956,5

Alçada: 479 msnm

a. Context geogràfic

La muntanya d'Antona està ubicada en un meandre del riu Segre, davant mateix del santuari de Salgar. El jaciment es troba a 2,5 km d'Artesa de Segre, per la carretera que va al Vernet, on, just passat el pont que creua el riu Segre, cal trencar a l'esquerra per un camí sense asfaltar i és conegut també com a Castell de Malagastre (Fig. 18). Cal seguir aquest camí durant 1,8 km, sense desviar-se en cap moment, i després d'una forta pendent, es pot deixar el cotxe en un descampat aplanat per utilitzar-se com aparcament. A partir d'aquí l'ascens al cim de la muntanya es fa a peu, durant uns 10 minuts. El turó s'eleva fins als 479 msnm en un medi accidentat però menys que el Montsec, a uns 164 m d'alçada respecte de l'entorn i conformant un espai homogeni de c. 1 ha. Les seves característiques naturals el defineixen com un indret estratègic i de control de les rutes que uneixen la zona septentrional prepirinenca amb la Depressió Central (Ros i Solanes 2001, 277; Bermúdez *et al.* 2008, 41).

b. Descripció

El jaciment va ser descobert per J. Maluquer de Motes l'any 1960 i des de 1978 fins el 1983 si realitzaren campanyes de neteja que destacaren tant el castell medieval com la fase ibèrica, però per raons administratives no es va assolir l'objectiu de realitzar-hi campanyes arqueològiques sistemàtiques (Garcés i Principal 1994, 491; Ros i Solanes 2001, 278). La recerca va tornar a recuperar-se força a partir de 1997 gràcies al suport de l'Ajuntament d'Artesa de Segre, l'Institut d'Estudis Ilerdencs, El Servei d'Arqueologia de Catalunya, etc. (Ros i Solanes 2001, 278; Bermúdez *et al.* 2008, 41).

El jaciment presenta diverses fases d'ocupació, tot i que les campanyes d'excavació que es van desenvolupar durant el 1998 i 2001 se centren principalment en l'excavació del castell medieval, conegut com el Castell de Malagastre, ubicat a la part més alta del turó. Es tracta d'un edifici de planta rectangular d'uns 350 m² orientat en direcció nord-sud (32x8 o 10 m de costat), a l'interior del qual es distribueixen fins el moment disset àmbits a la planta baixa amb un inici cap al s. XI (Fig. 25). Set d'aquests àmbits semblen correspondre a habitacions o estances interiors del castell, tres corresponen a torres, una al costat est, una altra al costat oest i l'última al costat nord. La torre nord sembla ser la part més antiga del castell, i hauria tingut la funció de torre de

guaita isolada; a redós d'aquesta primerenca torre s'articulària el castell que avui podem observar. L'entrada al castell es troba situada en l'extrem sud formant un passadís des d'on s'accedeix a les estances a banda i banda del recinte, així com també a les escales que pujarien cap un segon pis. Exteriorment, destaca la façana est, la qual presenta una torre i un important talús, que serviria de reforç en un moment posterior. La defensa d'aquest recinte està formada per una gran muralla que ressegueix el vessant franquejable del turó, de la qual en sobresurten set torres. La banda que dóna al riu no presenta cap tipus de construcció defensiva, fet lògic si es té en compte que el barranc funciona com a defensa natural. Tot i que la documentació atribueix un origen islàmic al castell, la ceràmica que es documenta és bàsicament feudal, concretament del s. XIV i XV, moment final d'ocupació del castell (Ros i Solanes 2001, 281-282).

Fora del que és pròpiament el castell es localitza el sector 2, es tracta d'una terrassa de la primera muralla, on es documenta una estructura defensiva amb un mur i fins a cinc torres de planta quadrada (Fig. 25). A aquesta estructura semblen adossar-se diverses estances que podrien conformar un important complex defensiu. Per els arqueòlegs tots aquests elements semblen presentar moltes similituds amb les construccions del castell, però no tenen evidències suficients per confirmar-ho (Ros i Solanes 2001, 282). En un nivell inferior i cobert per una gran capa de vegetació es descobreix el sector 3, que respon a la terrassa de la segona muralla, aquesta sense torres (Fig. 25). Com en el cas anterior ressegueix el turó pels seus límits nord-est, est i sud-est. Aquesta construcció està feta a partir d'un doble parament de pedres del país de grans dimensions i més o menys regulars, sense morter. El mur presenta una amplada de 3,9 m i una llargada aproximada de 125 m, que J. Maluquer interpreta com la muralla ibèrica (Maluquer 1982, 254) i que Ros i Solanes no situen cronològicament al no haver treballat en la mateixa (Ros i Solanes 2001, 282). Per acabar, ja en la part baixa del turó es recupera una tercera muralla amb torres quadrades que J. Maluquer i altres investigadors defineix com a romana (Maluquer 1982, 254; Lladonosa 1990, 59) i que Ros i Solanes determinen com de les mateixes característiques que el castell superior (Ros i Solanes 2001, 282). A partir dels treballs de J. Maluquer el jaciment d'Antona tindria una important fase ibèrica que es relaciona amb el sector 3, com ja s'ha assenyalat (Maluquer 1982, 284). L'existència del poblat ibèric fortificat, es mantindria des del s. IV fins el s. II ane. Sembla que aquesta fase ibèrica (tret de la muralla) ha quedat força afectada per les construccions medievals posteriors.

c. Materials i cronologia

En aquest sentit, l'estudi del vernís negre del jaciment realitzat per M. Cura i J. Principal (1993, 70-79), apunta una cronologia entre final del s. IV a la primera meitat del s. II ane, acompanyats també per tres monedes de *Kese* recuperades per J. Maluquer i situables entre el s. III-II ane.

Així s'ha establert el moment final d'aquest jaciment entre el final del s. III i inici del s. II ane (Garcés i Principal 1994, 491; Ros i Solanes 2001, 284). Altres investigadors, en treballs més recents, rebaixarien aquesta cronologia fins al s. I ane, a partir de vernís negre de Cales i en relació a la implantació romana (Bermúdez *et al.* 2008, 41). Finalment, la presència de materials imperials s. I-III, sembla que no s'haurien d'entendre com una continuïtat.

d. Avaluació

Per tant sembla que l'enclavament d'Antona està altament antropitzat i durant molts segles. L'entorn està conformat per un turó amb restes que engloben pràcticament 1 ha i amb hàbitat discontinu des del s. IV ane i fins el s. XV (Garcés i Principal 1994, 491; Ros i Solanes 2001, 278). Les restes medievals han malmès i deteriorat els contextos més antics, però sembla força evident que es troba en aquest indret un important *oppidum* indígena almenys ja durant el s. IV i que com a mínim perduraria fins al s. II i I ane (Ros i Solanes 2001, 284; Bermúdez *et al.* 2008, 41). Dins el context ilerget, J.R. González (1986, 278-279) i seguit per I. Garcés (2005, 417), es relaciona aquest jaciment, juntament amb **Monteró I** (Núm. 5) i **Monderes II** (Núm. 3) com a frontera septentrional d'aquest poble iber. Ara bé, amb els treballs realitzats els últims anys en alguns d'aquests jaciments i altres com **Monteró I** (Núm. 5) i **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), demostren fases més importants dins el context romà republicà que del món ibèric, en un moment de plena implantació romana de caràcter militar i logístic en aquest territori i per tant un context o funcionalitat diferent a l'atribuït en aquests treballs de marcat caràcter indigenista. Les restes defensives són diverses però de difícil adscripció pels arqueòlegs, s'han localitzat fins a tres línies de muralla diferents, algunes amb torres i altres sense. La tercera muralla presenta torres quadrades i J. Maluquer la defineix com a romana (Maluquer 1982, 254; Lladonosa 1990, 59) mentre que J. Ros i E. Solanes la consideren de les mateixes característiques que el castell superior (Ros i Solanes 2001, 282). Sigui com sigui la presència de material ibèric i romà fa entreveure una important fase tardorepublicana que fa pensar en Antona com un *castellum* ocupant un antic oppidum. Segons alguns dels autors (Bermúdez *et al.* 2008, 41-42), la posició de domini visual de l'entorn i especialment del Segre, encaixonat als seus peus, que permet el control d'aquesta via de comunicació nord-sud, element important durant els segles de la conquesta romana del nord-est peninsular, potser s'hauria de situar a partir de la segona meitat del s. II ane i fins a la Guerra de Sertori, al no presentar restes de Campaniana C.

Nom del jaciment: Serrat dels Espinyers

Número de jaciment: 7

Municipi: Isona i Conca Dellà

Comarca: El Pallars Jussà

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 337825,6 Y: 4664398,2

Alçada: 640 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment va ser localitzat durant les obres de millora dels accessos de la carretera C-1412b entre els nuclis de Conques i Isona, realitzades entre el 2009-2010. Concretament, el Serrat dels Espinyers, del que s'ha excavat uns 4500 m², s'ubica a la sortida sud-oest d'Isona, al final del camí de la Font de la Torreta on es troba la granja i el Serrat dels Espinyers a partir del qual pren el nom el propi jaciment (Belmonte *et al.* 2013, 203). El tossal representa només una alçada d'entre 10-15 m respecte l'entorn immediat (Fig. 18).

b. Descripció

Es tracta d'un jaciment datat entre els darrers moments del neolític (Neolític Final-Veraza), l'època ibèrica i l'època romana (Belmonte *et al.* 2013, 201-222). Les excavacions efectuades en el Serrat dels Espinyers posen al descobert un jaciment complex i de llarga cronologia, des del període ibèric i romà en un camp de sitges, tallers del període imperial i d'altres elements en negatiu (Fig. 26):

Pel que fa al camp de sitges se'n documenten gairebé una setantena i presenten planta circular amb fons plans o còncaus i seccions globulars principalment, mentre que en menor mesura també n'hi ha de troncocòniques i cilíndriques (Belmonte 2014, 65). Pel que fa a les dimensions són molt variades i van des dels 0,15 m fins als 2,5 m de fondària i 0,7 i 2,6 m de diàmetre (Belmonte 2014, 65). De totes les estructures documentades només tres són senceres, la resta haurien estat seccionades i parcialment perdudes per l'activitat agrícola principalment del s. XX. En cap d'elles s'ha documentat preparació a les parets per millorar l'aïllament ni tampoc tapadores, que es creu deuria ser de fusta o pedra (Belmonte 2014, 65). Un dels elements més destacats són els faunístics, dins de les sitges es van trobar fins a trenta èquids i quaranta-sis gossos, relacionat amb el món agrícola segons els investigadors. Ara bé, puntualitzen la presència sobretot de mules i algunes ases, animals relacionats amb el transport de mercaderies, però també amb l'exèrcit romà (Belmonte *et al.* 2013, 201-222).

En els nivells inferiors de la zona excavada i retallades en la base geològica, s'identifiquen un seguit de rases de secció en V traçades en diverses orientacions. Aquestes estructures han estat identificades com a restes de fossats, que presenten unes característiques longitudinals de més de 40 m de llarg, de forma discontinua, una amplada que oscil·la entre 1 i 2,35 m, i una profunditat que també varia entre 0,5 i 1,20 m. Les orientacions de les estructures es disposen de nord-oest a sud-est i unes altres de forma aproximada nord-est a sud-oest. Les característiques de les estructures localitzades en el Serrat dels Espinyers corresponen a un fossat doble (*fossa duplex*), realitzat en secció en V (*fossa fastigata*) (Hyg. 49; Caes. Gal. 5. 40; Caes. Gal. 7. 72; Caes. Gal. 8. 9; Jones 1975, 112; Johnson 1983, 47; Morillo 1991, 136), pertanyent a un possible campament romà (Padrós 2014b, 102-105; Padrós *et al.* 2016). Aquestes estructures formarien part, juntament amb el terraplè i la palissada, de les defenses dels *castra* o campaments (Morillo 2008, 82; Sabugo 2007, 22), que conformarien l'anomenat *agger* o terraplè (Plb. 6. 10-11; Hyg. 14 i 49).

Les característiques d'una intervenció ajustada a una urgència condiciona que no es disposi del punt d'unió entre els fossats nord-oest/sud-est i nord-est/sud-oest, no obstant, si es té en compte que els campaments, i altres assentaments de caire militar, tenien per característica adaptar-se al terreny on s'assentaven (*castra necessaria*), s'ha de suposar, amb gran probabilitat, una planta trapezoïdal. D'aquest tipus de campament en deixà evidència Juli Cèsar (Caes. Gal. 7. 83; Caes. Civ. 1. 81), tot i que no es pot descartar tampoc que fos quadrat (Plb. 6. 10) o rectangular (Hyg. 20-21). Per tant, si s'ha de tenir present la prolongació d'aquesta cantonada, més la presència de l'elevació natural del Serrat del Espinyers, s'ha d'estimar que el possible campament, com a mínim, ocuparia unes 5 ha.

c. Materials i cronologia

L'amortització de la majoria d'aquestes estructures del sitjar, el que indica el moment en que deixen de ser utilitzades, és un procés esglaonat entre els s. II i I ane. Dins d'aquesta forquilla es poden diferenciar dues fases (Belmonte 2014, 66-67):

Fase I (Entre final del s. III i primera meitat del s. II ane): Una part del sitjar correspon a aquesta cronologia, 24 estructures són datables en aquest context, en algun cas es creu que alguna es podria remuntar al s. IV ane (Belmonte *et al.* 2013, 205-206). En aquest context segons C. Belmonte el sitjar està en relació a un *oppidum*, definint clarament una comunitat centrada amb l'agricultura generadora d'excedent (Belmonte 2014, 66-67).

Fase II (Entre la segona meitat del s. II ane i la primera meitat del s. I ane): Es planteja pel sitjar la idea d'un emmagatzematge comunitari, amb 17 sitges d'aquest context. Cal destacar que 29

sitges no s'han pogut determinar de cap de les dues fases, donant una corologia genèrica de s. III-I ane (Belmonte *et al.* 2013, 206). Sigui com sigui aquestes sitges, igual que les de la fase anterior, es relacionen amb un context de presència romana, i fins i tot de la fundació de la ciutat d'*Aeso*, el que fa pensar també en un canvi de funcionament de l'explotació del territori i també de la importància dels excedents en un context de guerra i de la presència d'exercits en el nord-est peninsular.

Totes les rases o fossats esmentats es troben amortitzats i coberts per una estratigrafia complexa i, en molts casos, terraplenada, que en unes ocasions orienta una cronologia de finals del s. II o inici del s. I ane, i en altres de finals del s. II ane al s. III, moment d'abandó del jaciment. En aquest sentit, s'han d'interpretar aquests nivells superiors com a coherents, i es considera el període de finals del s. II o inicis del s. I ane com el moment en que s'han de situar les amortitzacions de les estructures negatives estudiades. Segons mostra el conjunt ceràmic del rebliment, que inclou bàsicament alguns fragments d'àmfora Itàlica, entre els que destaca una forma Dressel 1A (135-50 ane). També es recuperen diversos fragments de Campaniana A i Calena Mitjana. D'aquesta última producció s'identifica una vora de la forma Lamb. 8 (130-80 ane) i de la primera es reconeixen una vora de Lamb. 36 (225-25 ane), una de Lamb. 27ab (300-50 ane) i una Lamb. 55 (200-100 ane) (Arcos i Belmonte 2011, 131; Padrós *et al.* 2016), per tant la cronologia es situaria en la segona meitat del s. II ane, amb una preferència pel darrer quart d'aquell segle, en un conjunt assimilable al representat per les fases del tercer quart i finals del s. II ane de *Tarraco* (Díaz García 2000, 203-214). La possibilitat de l'existència d'un campament romà ja havia estat suggerida per l'equip PRAMA, quan aquest identificà una gran quantitat de fragments d'àmfora itàlica en els nivells anteriors a la muralla romanorepublicana d'*Aeso* i un canvi en la cultura material respecte als nivells anteriors més autòctons (Paya *et al.* 1994, 156), però fins a aquestes troballes no havia tingut confirmació material. D'aquesta forma, es confirmaria que, al costat oest de l'*oppidum* ibèric, més tard transformat en l'antiga *Aeso* romana (Guitart 1994, 205-206), i representat pel Serrat dels Espinyers, es bastiria un campament durant el període republicà. Per tant, els fossats recuperats es situen cronològicament en plena estabilització i reestructuració del nord-est peninsular per part de Roma, un període en que es funden moltes de les ciutats d'aquesta regió.

d. Avaluació

L'excavació als peus del Serrat dels Espinyers, de 4500 m², posa al descobert diverses estructures, entre sitges, tallers artesanals i rases. Pel que fa a les estructures realitzades al subsòl, es tracta de dues fosses paral·leles en forma de V o V i canaló final. En un primer moment, condicionats per les característiques morfològiques i hidrològiques del terreny, van ser

interpretades pels arqueòlegs com a part d'un sistema de drenatge i control d'aigua d'infiltració (*aqua paludensis*) (Wilson 2000, 315; Belmonte *et al.* 2013, 205). Després de l'anàlisi de les estructures localitzades, s'ha pogut documentar un possible fossat doble típic d'un campament romà (*fossa fastigata*) en V (Jones 1975, 105; Johnson 1983, 47-48), com a part de l'*agger* defensiu del mateix, del qual no es coneix cap altre element, a l'espera de noves excavacions arqueològiques (Padrós 2014b, 102-105; Padrós *et al.* 2016). Per tant, es creu que els elements negatius recuperats permeten confirmar la presència d'un campament, que per englobar tot el turó hauria de fer unes 5 ha. Per la seva part la cronologia de la cultura material aporta un període de final del s. II o inici del s. I ane (c. 125-70 ane), com el moment en que s'han de situar les amortitzacions de les estructures negatives estudiades. Així sembla que les restes recuperades es poden interpretar com un fossat de caràcter militar, possiblement d'un campament romà, per la manca de restes muraries a l'entorn es creu que es podria tractar d'un campament construït amb materials peribles, no en pedra, per tant de difícil interpretació per aquesta mateixa raó.

Nom del jaciment: Missatges

Número de jaciment: 8

Municipi: Tàrraga

Comarca: L'Urgell

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 341496,5 Y: 4617700,3

Alçada: 310 msnm

a. Context geogràfic

Aquest jaciment es localitza a 3 km al sud-est de Claravalls, poble agregat al municipi de Tàrraga. Es troba en una zona a la mateixa alçada respecte l'entorn, proper a l'antiga riera de Claravalls (Fig. 18). Cal destacar que la zona ha estat greument alterada per nombroses extraccions de terra que han desfigurat el paisatge antic (Garcés i Saula 1996, 9; Badias *et al.* 2001, 143).

b. Descripció

El jaciment és vs ser descobert per uns aficionats que excavaren una de les sitges escapçades durant l'extracció de terra dels anys 80 del s. XX, el material recuperat finalment fou dipositat al Museu de Comarcal de l'Urgell i estudiat per I. Garcés i O. Saula (1996, 7-66). Posteriorment, durant el 1996 es realitzà una campanya d'excavació a la zona on es va descobrir la sitja espoliada i dues més (Badias *et al.* 2001, 144). La campanya de 1998-1999 es plantejà degut als nous terraplenats programats a la propietat, en que es van excavar nou sitges més (Badias *et al.* 2001, 144). Finalment es realitzà una campanya entre 1999-2000 per la notícia de la intenció de nous terraplenats en una finca veïna, en aquesta ocasió es van excavar 31 sitges i altres estructures negatives realitzades al subsòl (Badias *et al.* 2001, 144) (Fig. 27).

En definitiva les 42 sitges, 3 cubetes, 4 fosses circulars i una possible bassa ha comportat determinar aquest jaciment com a fonamental per entendre l'emmagatzematge del gra i el comerç a l'àrea de l'actual Urgell durant els s. III-I ane (Badias *et al.* 2001, 144-145). Aquestes estructures en negatiu, fora de les sitges, indiquen la presència d'un hàbitat perdut més enllà de l'emmagatzematge, l'arrasament de l'entorn impedeixen conèixer el funcionament i l'extensió real de l'assentament (Badias *et al.* 2001, 145). La majoria de les sitges estaven molt arrasades, oscil·laven entre els 0,2 m i els 2,1 m, però la mitjana era d'entre 0,5 i 1 m. Pel que fa a les altres estructures totes es van trobar concentrades en un extrem del segon camp intervingut i no se'n coneix la funció exacte. Hi ha dues cubetes de forma ovalada plenes de cendra i dimensions notables, resultant potser un forn de reducció de ferro i una cubeta per recollir la massa de ferro (Badias *et al.* 2001, 154). Les fosses circulars són tres, de gairebé 1 m de diàmetre i fons lleugerament còncau, també se'n va documentar una de mides un mica més grans (Badias *et al.* 2001, 154-155). La bassa documentada es trobava entre les sitges i els altres elements negatius. Presenta un perfil còncau de 10,5x9 m i conserva una fundaria de 1,5 m. Per últim també es va documentar una fossa de 2,57 m de diàmetre revestida de tovots, que els arqueòlegs consideren excepcional i única (Badias *et al.* 2001, 156).

c. Materials i cronologia

Sembla que dins el conjunt de sitges es poden diferenciar tres moments cronològics o fases:

Fase I (segon i tercer quart del s. III i la primera meitat del s. II ane): Les sitges de la primera fase són fins a 10 i datables sense descartar la realització de subgrups més concrets. El material més destacat aquesta fase són Àmfores Grecoitàliques, Ceràmica Púnica i Àmfores Ebusitanes. De ceràmica de vernís negre destaca el Taller de Roses amb formes Lamb. 24/25B, 26 i 27 a/b i Campaniana A antiga i mitjana, forma Lamb. 27 a i b. En les produccions ibèriques destaquen les àmfores, Roig llerget, Calats amb decoració geomètrica, plats, gerres amb broc, sítules i tenalles

amb doble vora. També hi ha gerretes bicòniques de ceràmica ibèrica grisa i alguns fragments d'olletes Tornabous (Badias *et al.* 2001, 153).

Fase II (entre el s. III i II ane): Un segon grup de cinc sitges, però els materials són limitats i dificulten la datació. Es base en alguns fragments de vernís negre antic, algunes àmfores Itàliques i un material ibèric genèric (Badias *et al.* 2001, 151-152).

Fase III (últims decennis del s. II ane i fins als primers del s. I ane): Respon a un total de vuit d'aquestes sitges i presenten restes d'Àmfores Itàliques amb les variants Dressel 1A, B i C. LA ceràmica de vernís negre està representada per Campaniana A tardana Lamb. 27B i Lamb. 5. També de la producció de Cales o de la Campània septentrional (Etrusca) amb formes tals com Lamb. 1, 3, 4, 5, 5/7, 8, 10 i Morel 3121. Pel que fa a la ceràmica Comuna Itàlica les formes més habituals són Aguarod 1, olleta Vegas 2/Aguarod 19 i el plat de ceràmica de cuina Vegas 14/Aguarod 4. També es localitza un morter de la forma Aguarod 1/Emporaie 36,2. També hi ha presència d'àmfora romana d'Engalba Blanca i Parets Fines de la forma Mayet 2. Pel que fa a la ceràmica ibèrica oxidada els elements més destacats són les tenalles amb bronc de decantació, i pel que fa a les pintades destaquen els còlats amb decoració vegetal, geomètrica i més rarament zoomorfa. La ceràmica ibèrica reduïda està formada per gerretes bicòniques i bols petits i una imitació d'un plat de vernís negre (Badias *et al.* 2001, 151-152).

Un ampli grup de vint sitges no són determinables pel que fa a la seva datació, per manca de material arqueològic, en algun cas sense cap fragment (Badias *et al.* 2001, 153-154). En relació a la bassa es va documentar un retall inclinat cap aquesta en uns 20 m, que creuen els investigadors podria respondre a la recollida d'aigües pluvials i que s'hauria amortitzat entre el 275-250 i el 100 ane, finalment es considera un moment final d'ús tant de la bassa com de la canalització dins els primers vint anys del s. I ane. Aquesta cronologia es base en una àmfora itàlica Dressel 1, una àmfora d'oli d'Apúlia-Calàbria i ceràmica de vernís negre de Cales (Badias *et al.* 2001, 155). Per la seva part la cronologia que aporta la fossa recoberta de tovots, a partir d'alguns pocs fragments de ceràmica de Comuna Itàlica i altres, es de cap a final del s. II ane i principi del s. I ane, en l'última fase del jaciment (Badias *et al.* 2001, 156).

d. Avaluació

Les restes de Missatges, que representen un sitjar i altres elements negatius identificats; des de cubetes i fosses diverses fins a una bassa, el que fa pensar en una àrea complexa d'hàbitat o de moviment que avui no coneixem (Badias *et al.* 2001, 145). En aquest sentit s'han plantejat tres fases d'ocupació des del s. III al I ane, amb un total de 42 sitges identificades, i per tant tots tres

moments, del que sembla que la tercera fase és la plenament relacionable amb un caràcter militar romà. Segons els investigadors, sembla que les sitges de la última fase són les de dimensions més grans (Badias *et al.* 2001, 163), i el camp hauria funcionat fins ben entrat el s. I ane, amb un canvi de model de producció i explotació agrícola respecte fases anteriors (Badias *et al.* 2001, 164). En definitiva la riquesa i importància del camp de sitges creiem s'ha de relacionar amb un espai logístic romà, en la seva última fase (125-70 ane) i no només d'una situació agrícola o com aglutinador i receptor de la collita en l'entorn. En un moment en que l'exèrcit té unes necessitats impetrants.

Nom del jaciment: Castell Lliuró

Número de jaciment: 9

Municipi: Ossó de Sió

Comarca: L'Urgell

Província: Lleida

Coordenades UTM: 345750,9 Y: 4625683,5

Alçada: 362 msnm

a. Context geogràfic

Aquesta torre també anomenada torre romana de Castellnou d'Ossó es troba situada al costat dret del riu Sió, dins del poble de Castellnou d'Ossó, en la part est i al costat de les cases del poble, damunt un suau turó a uns 10 m per damunt de l'entorn més pròxim (Fig. 18). L'estructura conservada representa uns 500 m², sense discernir si el jaciment s'estén per l'entorn a nivell de subsòl.

b. Descripció

J. Puig i Cadafalch i altres (1934, 72-74) inclou la torre dins l'obra *L'Arquitectura Romana a Catalunya*, en que es fa un recull de totes les restes d'origen romà del principat. Ja a la dècada dels 60 del s. XX la torre torna a ser objecte d'interès, per part de R. Pita Mercé (1965, 307-308), F. Lara Peinado (1973, 88), J. Pera (2008, 26-27) i V.L. Pérez García (2011b, 34) en que es diferencia l'estructura interior medieval de l'exterior possiblement romana, en que valoren

aquesta adscripció antiga. Altres investigadors com R. Martí i el seu equip (2005, 195; 2007, 32; 2008, 191-192) la consideren com una obra islàmica.

Es tracta d'un basament semicircular amb doble mur fet de grans carreus de pedra sorrenca, perfectament treballats i molts d'ells amb un encoixinat que tradicionalment s'ha considerat d'*opus quadratum* (Fig. 28). L'espai entre el parament intern i l'extern es troba reomplert de morter de calç que actua de lligam de l'obra, en la seva part superior sembla de terra i pedra petita. El gruix del mur és de 2,50 m i l'altura és d'entre 4,20 i 5,50 m, assoleix fins a 9 filades, amb una mides mitjanes de 1x0,7 m. La part del mur més ben conservada correspon a llevant, si bé continua cap al nord, on està tapada per algunes edificacions, on es troba l'extrem del mur que acabava presumiblement en línia recta (Saula i Badias 1997, 34; Pérez García 2011b, 34-35). La part oest, si és que havia existit, està avui destruïda (Fig. 29).

A la zona central de l'interior del recinte, prop del costat sud, es va aixecar en època medieval una torre de guaita circular de 4,25 m de radi de la que només es conserva una alçada de poc més de 4 m. Aquest segon cos superior es conserva en un estat molt precari (Saula i Badias 1997, 34). L'any 1985 el conjunt va ser declarat Bé Cultural d'Interès Nacional i el 2014 el monument de propietat privada va passar a ser de propietat municipal per donació.

c. Materials i cronologia

No s'ha realitzar cap campanya arqueològica en aquest jaciment i la seva cronologia o context s'ha donat a través de la fisonomia de la construcció, el que sembla portaria cap al període romà tardorepublicà, segons els investigadors que han treballat el jaciment (1997, 35).

d. Avaluació

Castell Lliuró presenta una gran construcció de carreus encoixinats d'uns 500 m² i amb un basament semicircular amb doble mur fet de grans carreus de pedra sorrenca, perfectament treballats i molts d'ells amb un encoixinat que tradicionalment s'ha considerat d'*opus quadratum*. Ara bé les diverses mides dels carreus, el trencament de la regularitat i linealitat de l'estructura i en definitiva la manca d'homogeneïtat porta a considerar l'obra com un d'un *opus siliceum* de la IV manera de Lugli, molt pròxima a l'*opus quadratum* (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130). La construcció presenta un aspecte monumental i sembla que s'hauria de parlar d'alguna cosa més que d'una torre, potser un fortí o algun tipus de punt de control del territori. Segons O. Saula i J. Badias (1997, 35), és una construcció romana de característiques úniques a Catalunya i sense paral·lels coneguts a l'Estat espanyol. Els investigadors presenten la torre com una fortificació defensiva per vigilar les antigues rutes de la vall del Sió. Segons J. Pera la seva funció és difícil, tot i que es podria plantejar la possibilitat del control de la ruta *Ilerda-*

Iesso seguint el curs del Sió (Pera 1993, 873; 2008, 26-27). Per tant pensem, amb les restes disponibles, en un *castellum* de petites dimensions. Ara bé, de moment els plantejaments i les restes de cultura material no ajuden a confirmar o desmentir aquesta hipòtesi, i serà necessari excavar quest jaciment per avençar en el seu coneixement.

Nom del jaciment: La Rosella

Número de jaciment: 10

Municipi: Tàrrega

Comarca: L'Urgell

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 347004,2 Y: 4611669,1

Alçada: 410 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment, del que s'ha excavat una extensió de no més de 0,15 ha, es troba a l'extrem del pla de Verdú, des d'on domina la confluència del petit barranc de la coma del Porcell amb el riu Ondara, a uns 800 m al sud de Talladell, nucli agregat al municipi de Tàrrega i aproximadament a la mateixa alçada que el seu entorn (Fig. 18). El jaciment està situat en un espai aprofitat com a camps de conreu de secà (ametllers, oliveres i cereals), al voltant de la granja del Fonoll (Escala *et al.* 2011, 213).

b. Descripció

El jaciment fou descobert en una prospecció per l'arqueòleg O. Saula l'any 1991 i posteriorment incorporat a l'inventari del Patrimoni Arqueològic i paleontològic de Catalunya. La limitació del material i la manca d'estructures van fer difícil en aquell moment tant la caracterització funcional, l'avaluació del seu estat de conservació com la definició dels seus límits (Escala *et al.* 2011, 213). En el marc del Pla Espacial Urbanístic de Reserva del Sòl (PEURS) per a l'establiment del sistema de regadiu del canal Segarra-Garrigues presentat pel Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, l'any 2003 es va dur a terme una prospecció arqueològica prèvia a l'aprovació definitiva del Pla Especial, per tal de determinar l'afectació d'aquest projecte sobre el patrimoni arqueològic i paleontològic. La prospecció la van realitzar

membres del Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP) de la Universitat de Lleida, per encàrrec de l'empresa Regs de Catalunya SA (REGSA). El resultat va ser la documentació de diversos jaciments arqueològics inèdits fins al moment, entre ells aquest. En el camp proper a la Granja del Fonoll es detectaren, durant la prospecció, restes arqueològiques en superfície: 1 fragment informe d'àmfora romana republicana, 4 fragments informes de ceràmica Ibèrica Oxidada i 2 fragments de basalt d'un molí (López 2003, 17). Finalment l'excavació va transcórrer entre finals del 2009 i inicis de 2010 i posà al descobert diverses sitges i fosses, així com l'existència de murs i d'altres estructures constructives i de combustió que podrien relacionar-se amb una ocupació d'època romana i tardoibèrica.

Durant l'excavació es va definir un espai d'hàbitat d'uns 1500 m², que s'estenia per fora de la zona intervinguda, en gairebé 1 ha (Escala *et al.* 2011, 213-214). Els arqueòlegs van plantejar que el centre de l'assentament es podria localitzar sota la granja del Fonoll, en un punt més elevat i amb millor control de l'entorn (Escala *et al.* 2011, 217). Les estructures funcionen com una bateria de cases allargades amb una orientació nord-oest/sud-oest, construïdes al trencament del vessant de la confluència de la coma del Porcell i de la vall del riu Ondara, que es distribueixen, segons els arqueòlegs, a partir de dos carrers, un est-oest davant les cases i un nord-sud més secundari (Escala *et al.* 2011, 217-219). Es tracta d'un hàbitat *ex novo* preconcebut i sense estructures defensives associades (Escala *et al.* 2011, 223-224) (Fig. 30). Pel que fa als patrons dels espais sembla haver-se identificat la repetició d'estança domèstica més gran, i amb llar, d'una secundària més petita i allargada interpretada com a magatzem. Les diferències en la cultura material de cada una de les cases no és significativa (Escala *et al.* 2011, 219-220). Els paviments eren de terra batuda i en alguns casos acompanyats per zones enllosades, en el sector 1/5 es va localitzar enterrament perinatal adossat al mur nord de l'estança (Escala *et al.* 2011, 220-222). Es van documentar també diverses cisternes i clavegueres, el que demostraria la necessitat d'emmagatzematge d'aigua i d'evacuació dels excedents (Escala *et al.* 2011, 224). Pel que fa al camp de sitges excavat s'estenia per una gran franja entre la part alta i la zona urbanitzada explicada anteriorment. Aparentment, la distribució de les estructures arqueològiques, segons els arqueòlegs, no responia a cap patró organitzat, sinó presents de forma dispersa en tota l'àrea intervinguda, tot i que hi havia quatre aglomeracions que semblaven definir-se com a unitats. En total es van excavar 26 sitges de tipologies diferents (Escala *et al.* 2011, 224-225). El rebliment de les sitges era força similar en conjunt, majoritàriament reomplertes amb sediment, molt estèril, que es creu hauria estat el resultat de l'excavació de noves fosses. Per tant el material dins les sitges no era abundant, no tindria doncs una funció d'abocador. En tres sitges concretes, al sud-oest del conjunt, es van recuperar moltes

restes faunístiques, tant fragmentades com en connexió anatòmica; ovicaprins, bòvids, cànids, una au i fins i tot un *Equus sencer* (Escala *et al.* 2011, 226-227). Es van localitzar altres estructures negatives, com 16 fosses que oscil·laven entre els 1,1 m i 2,35 m, de les que no es coneix la funció, tot i que també podrien ser per l'emmagatzematge, però les de poca profunditat i que no es creu que hagin estat escapçades, potser per un consum més familiar (Escala *et al.* 2011, 228).

c. Materials i cronologia

S'han identificat tres fases:

Fase I (s. III ane): Traces de l'ocupació de l'espai durant l'ibèric ple evidenciades per les restes d'unes clavegueres i d'unes basses d'emmagatzematge d'aigua.

Fase II (s. II-I ane): Construcció i ocupació de la bateria de cases i funcionament del camp de sitges.

Fase III (s. I-II): Freqüentació d'època romana alt imperial al jaciment.

La font emprada (Escala *et al.* 2011), presenta uns resultats preliminars de l'excavació quan el material encara estava en estudi, per tant algunes de les dades o referències cronològiques s'han de prendre amb cautela (Escala *et al.* 2011, 216-217). Tot i així els arqueòlegs apunten que *grosso modo* el material marcaria una cronologia de mitjan s. II fins al s. I ane (Escala *et al.* 2011, 226-227).

d. Avaluació

La Rosella es relaciona amb un espai excavat de 0,15 ha i una extensió aproximada de 1 ha. Es planteja el seu vincle directa amb un hàbitat rural iber, segons els arqueòlegs, *ex novo*, de s. III ane amb el seu camp de sitges, i una important reforma entre mitjan s. II i s. I ane (Bermúdez 2010, 44, Escala *et al.* 2011, 217 i 227), per tant c. 150-50 ane. Durant l'excavació es van identificar i excavar un total de 26 sitges de tipologies diferents, 16 fosses i també diverses cisternes i clavegueres (Escala *et al.* 2011, 224-225), a part de l'espai d'hàbitat. Sembla que les sitges foren reomplertes amb material possiblement provinent de l'elaboració de més espais d'emmagatzematge. Per tant sembla amb la necessitat d'un ús i amortització ràpid i seguit. Per conèixer millor davant de quin tipus de jaciment ens trobem i de la seva importància, creiem necessari excavar més enllà de les zones afectades per el canal, sota els camps propers i la zona de la granja d'en Fonoll. Així coincidim a pensar que es tracta d'un hàbitat del període tardorepublicà, però tendim a creure en relació a un context logístic romà més que civil iber.

Nom del jaciment: El Castell

Número de jaciment: 11

Municipi: Ponts

Comarca: La Noguera

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 350292 Y: 4642170,6

Alçada: 528 msnm

a. Context geogràfic

El castell es localitza a l'est de l'actual nucli de Ponts, a 157 m sobre la plana on transcorre el Segre. Per arribar al castell de Ponts, des del nucli urbà cal seguir les indicacions que menen al monestir de Sant Pere que es troba a 1,5 km del nucli urbà seguint un camí de terra (Fig. 18). En arribar al monestir cal aturar el cotxe i seguir a peu, uns 200 m de pujada fins a les restes del castell. La zona és un petit altiplà de c. 0,7 ha molt ben definides, el que són c. 78,10x98,20 m i per tant 284x357 peus itàlics, una mètrica molt ajustada.

b. Descripció

Tot i que Ponts apareix citat amb anterioritat a la documentació, no és fins l'any 1024 quan apareix la primera menció al seu castell. L'edificació va jugar un paper molt important en diversos conflictes com el que es desencadena arran de la mort d'Ermengol VIII d'Urgell. Més endavant fou saquejat l'any 1258 per les hosts dels Montcada. El castell va ser assetjat per Jaume I l'any 1268 i per Pere el Gran l'any 1279. Com a resultat de la revolta del comte de Pallars, el 1491 el castell fou confiscat i incorporat a la corona. A partir d'aquest moment començà un procés de degradació que ja era molt acusat després de la guerra de Successió. La destrucció final de l'edifici es produí l'any 1839 quan va ser volat per les tropes carlines enviades pel comte d'Espanya (Bolós i Puigferrat 1994, 410).

El castell de Ponts està format per una torre circular i un recinte sobirà, que incloïa altres construccions. A la torre poden distingir-se dues etapes constructives. La part central, amb un diàmetre intern de 2,2 m i amb un gruix de 2,7 m, és embolcallada per un recobriment extern que té un gruix que oscil·la entre 1 m i 1,7 m. Actualment aquesta edificació conserva entre 2 i

6 m d'alçada. La torre interior està feta de carreus quadrats i de mida gran (0,3 o 0,4 m) units amb un morter de calç (Fig. 31). La torre exterior, en canvi, està feta amb pedres rectangulars i allargades (0,3x0,15 m) unides amb morter de calç més fi a partir d'*opus vittatum* que els arqueòlegs consideren d'època Augustal (Fig. 32). Aquest tipus d'obra es relaciona amb espais militars a partir del s. II ane (Adam 1982, 48) i més extensament a partir d'August (Lugli 1957, 642).

Després dels treballs realitzats l'any 2000 els investigadors plantegen que la torre interior fos ibèrica, relacionant-la amb altres construccions com la Torre Cremada de Valdetormo amb una cronologia de s. III i II ane (Romeo Marugan 1995; Navarro *et al.* 2000, 17-18), però són els mateixos investigadors els que plantegen l'estrany fet de trobar una torre circular ibèrica (Navarro *et al.* 2000, 18-23). Per altra banda, plantegen la torre exterior, recobrint la primera, com a Augustal, de mitjan del s. I ane (Navarro *et al.* 2000, 23).

La torre es troba a l'extrem oest, en una zona elevada, d'un recinte que s'adapta al relleu del cim del turó. El recinte sobirà té planta trapezoïdal. El mur sud del clos sobirà manté una llargada d'uns 13 m mentre que el mur nord-occidental conserva uns 41 m de longitud; finalment, el mur inferior té una longitud de 56 m. Aquest mur perimetral del recinte sobirà té, de mitjana, un gruix de 1,20 m i està fet amb un aparell constructiu semblant al de la segona torre, tot i que definit pels arqueòlegs com a *opus certum* (Lamboglia 1958, 159; Navarro *et al.* 2000, 17-18), com una construcció de maçoneria de blocs ben tallats però no prou per ser un *opus vittatum*, comparable a part de la muralla de Tarragona i a la de la *Colonia Barcino*. A la muralla est del recinte, s'aprecia una diferència entre l'aparell superior definit anteriorment i de les filades inferiors, molt similar a les interiors de la torre circular (Navarro *et al.* 2000, 28). Aquests elements doncs es consideren d'origen ibèric pels investigadors, tot els dubtes esmentats anteriorment, per qüestions externes a les restes i posteriorment reformats en un període augustal o en tot cas ja durant la segona meitat del segle I ane (Romeo Marugan 1997, 191-213; Navarro *et al.* 2000, 28). Les mostres de morter de la funda de la torre circular i la muralla del recinte superior, mostren una factura romana i són assimilables al període tardorepublicà o alt imperial, que s'aproximen de nou a la segona meitat del s. I ane i de l'emperador August (Navarro *et al.* 2000, 38).

Seguint la muralla est i nord del recinte superior, s'observa com aquestes construccions s'assenten en una estructura que s'introdueix cap a l'interior del recinte, de forma quadrada i de 6 m de costat, que s'hauria d'entendre anterior a la segona meitat del s. I ane. Els arqueòlegs ho relacionen de nou amb una fase ibèrica important (Navarro *et al.* 2000, 32)

c. Materials i cronologia

De la intervenció s'obté una seqüència cronològica d'ocupació del promontori:

Fase I (s. VI-V ane): Fase d'un moment indeterminat de l'edat del ferro, previ a la formació de la cultura ibèrica, representada per ceràmica a mà brunyida i una lasca de sílex (Navarro *et al.* 2000).

Fase II (s. III-II ane): Una segona fase, ja dintre del món ibèric, trobant-se nombroses restes ceràmiques, amb tipologies que s'adscriuen als s. III-II ane (Navarro *et al.* 2000).

Fase III (s. II ane-III): Fase d'ocupació que pot datar-se entre principis del s. II ane i mitjan s. III. Es van recollir ceràmiques Campaniana A, *Terra Sigillata* Hispànica i vidres (Navarro *et al.* 2000). En aquest sentit cal destacar la presència, vora el temple de Sant Pere, d'una llinda monumental d'1,6 m de longitud en el que hi ha esculpida una motllura amb un toro, decorada amb corones vegetals i un emblema militar al centre. Segons els arqueòlegs es tractaria del llinda d'una entrada monumental relacionada amb un establiment militar romà, element que es començà a generalitzar a partir de les guerres socials i especialment en època d'August. Aquesta troballa, segons els arqueòlegs, confirmaria l'assentament com una estructura militar rellevant, que ja defineixen com un possible *castellum* estable (Navarro *et al.* 2000, 36-37).

Fase IV (VIII-XV): Una fase d'ocupació medieval. La major part del material recuperat és ceràmica gris, tot i que es va documentar un fragment de ceràmica de corda seca parcial i altres restes de ceràmica Islàmica, que, tot i ser minsos confirmen la utilització de l'indret en època islàmica (Navarro *et al.* 2000).

Fase V (s. XVI-XIX): Finalment una fase moderna en la que destaquen fragments de blaves catalanes que s'adscriuen en una cronologia homogènia dins d'aquestes centúries (Navarro *et al.* 2000).

d. Avaluació

Per tant, a la llum d'aquestes dades, s'identifica en el Castell de Ponts un assentament de diverses cronologies en que destaca una fase ibèrica situable, cronològicament, als voltants del s. III-II ane, amb vestigis d'ocupacions anteriors segons, els arqueòlegs (Navarro *et al.* 2000, 38). Durant la segona meitat del s. I ane el lloc és modificat i ampliat, definint un espai homogeni d'un 0,7 ha. Cal destacar que els arqueòlegs presenten la troballa d'una llinda monumental d'1,6 m de longitud que mostra una motllura amb un toro, corones vegetals i un emblema militar al centre que relacionen amb establiment militar romà a partir de les guerres socials i

especialment en època d'August, per les seves característiques. Element que confirma l'assentament com una estructura militar possiblement un *castellum* estable (Navarro *et al.* 2000, 36-38), al nostra entendre la fase republicana també s'hauria de relacionar amb algun tipus de punt de control del territori, en connexió al seu entorn i les importants restes recuperades, per tant potser des de l'entorn del 150/125 ane s'ha de relacionar ja a un punt de control, amb la reforma posterior. Creiem de gran importància que es recuperin les investigacions en aquest jaciment per discernir la seva cronologia i importància en l'entorn on s'assenta, especialment per tractar-se del punt de control sobre el Segre un cop s'interna al Prepirineu.

La presència de material andalusí, demostra l'ús també en aquesta època, però l'entorn és de nou modificat en època medieval construint-se entre els s. XI i XII la muralla defensiva del cos jussà del castell. No es determina, a pesar de l'existència de restes ceràmiques, una ocupació en època islàmica, ja que no es documenten nivells arqueològicament homogenis. Finalment el conjunt és ocupat de forma marginal en època moderna, fins a la seva destrucció. Tot i la variada cronologia que s'obté durant la intervenció, en superfície només es recullen fragments de ceràmica Grisa Medieval i Oxidades i Vidrades Modernes (Navarro *et al.* 2000, 38-39).

Nom del jaciment: Puig Castellar

Número de jaciment: 12

Municipi: Biosca

Comarca: La Segarra

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 361963,9 Y: 4631733,7

Alçada: 504 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es localitza en l'elevació més destacada de les serres que envolten Biosca, en una àrea que no arriba a les 2 ha i uns 98 m sobre la geografia immediata (Fig. 18). Des d'aquest indret es controla tot l'entorn i és de gran valor estratègic com a punt d'accés a la plana de Gissona des del nord, a 7 km, de la ciutat romana de *Iesso*. Aquest territori abrupta es troba en

part emmarcat entre els cursos del riu Llobregós, afluent del Segre (al nord) i el Sió (al sud), amb una cadència general cap al sud-oest (Rodrigo *et al.* 2014, 202; Pera *et al.* 2014, 534).

b. Descripció

Durant l'elaboració de la carta arqueològica i en les visites al jaciment el 1986 i 2006 tan sols es va confirmar l'existència d'uns murs al cim sud-est, fets amb grans blocs de pedra sorrenca, que delimitaven una estança de 3x4 m. Entorn a aquestes estructures i al llarg de gairebé tota la superfície es recuperà abundant ceràmica, molt deteriorada per trobar-se a la intempèrie. Allà on resultava menys abundosa era el cim més baix, situat a l'extrem nord-oest (encarat vers Talteüll), on unes trinxeres d'1 m d'amplada testimonien l'ús de l'enclavament durant la Guerra Civil. Cal destacar que el jaciment ha estat espoliat i visitat llargament, coneixent l'existència de col·leccions privades de monedes provinents de l'indret (Pera 1993, 127-270; Rodrigo *et al.* 2014, 203).

En els treballs que si porten a terme des del 2012 s'ha localitzat un mur perimetral d'1,2 m de gruix que va seguint la vessant sud-est a sud-oest del serrat, adaptant-se a la orografia del terreny i que s'ha resseguit fins al moment més enllà de 200 m (Fig. 33). Aquest mur presenta un doble parament de carreus de fins a 0,8 m de llarg, de bona factura, formant segons els arqueòlegs un *opus quadratum*, mentre que entre els dos paraments hi hauria una reble de pedra més petita com a *emplecton* (Rodrigo *et al.* 2014, 203). Encara només en superfície s'han identificat algunes estructures de planta quadra adossades per la part externa de la muralla, el que faria pensar en torres. Al nord-est del serrat no s'han recuperat restes del mur perimetral que els arqueòlegs justifiquen a partir de la abrupta orografia d'aquest espai (Rodrigo *et al.* 2014, 203). En la part superior del tossal, en una zona més plana s'han descobert estructures d'habitació de certa entitat. D'aquests murs en destaca un de blocs ben tallats i uns 30 m de longitud, que ha acabat formant un complex habitacional de 1000 m² d'estances obertes a un pati central, d'uns 100 m², que presenta una cisterna o dipòsit al mig (Pera *et al.* 2014, 535-356) (Fig. 33). També s'han recuperat evidències de paviments d'*opus signinum* molt degradats, altres paviments i revestiments murals (Rodrigo *et al.* 2014, 203; Pera *et al.* 2014, 536). Pel que fa a l'estat de conservació del jaciment, és precari pel que fa a les estructures visibles, hi ha evidències d'una afectació severa per part de l'erosió sobre l'estratigrafia. Cal destacar que els blocs i pedres que formen els murs són de gres, material extern al tossal, ric en guix, el que va obligar a portar les pedres adequades per a aquest assentament (Pera *et al.* 2014, 534).

c. Materials i cronologia

El material present en superfície, no estratigràfic, correspon a ceràmica Campaniana A del s. II ane, sense indicis de variants tardanes, mentre que no s'ha localitzat cap fragment de producció

de Cales. Pel que fa a les àmfores, hi ha un gran conjunt de producció ibèrica de boca plana seguides en exemplars per produccions de tipus vinaris Campanovesuvianes (Dressel 1), transició de Grecoitàliques (Dressel 1A) de diverses procedències de la Magne Grècia. També destaquen les àmfores oliaries de tipus brindisí i finalment tripolitanes de la forma T.7.4.11, que permeten ajustar la cronologia general de l'assentament en contextos del 150-125 ane, com els recuperats a Empúries amb materials molt similars (Aquilué *et al.* 2002, 18; Rodrigo *et al.* 2014, 204-205). S'ha de destacar la poca presència de ceràmica comuna, només alguna patina d'origen itàlic i l'escassa presència d'olles locals, tot i que sí que es té constància de presència de càlats i gerres de diversos tipus. També es coneix la presència de parets fines (Pera *et al.* 2014, 537). S'ha recuperat un fragment de *tegulae*, sembla d'origen de la Campània i dos fragments d'*imbrices* d'origen itàlic que no fan més que confirmar el context cronològic en que es mou aquest jaciment (Rodrigo *et al.* 2014, 203-204).

d. Avaluació

Puig Castellar de Biosca és un jaciment de recent excavació, en un espai de fins a 2 ha en que s'ha delimitat en més de 200 m un mur perimetral de 1,2 m de gruix (4 peus romans) i potser algun element assimilable a torres en el perímetre, encara de difícil atribució (Fig. 33). La tècnica constructiva és a partir de de dos paraments de carreus de fins a 0,8 m de llarg de bona factura, Tot i que els arqueòlegs parlen d'*opus quadratum*, es creu per les característiques irregulars dels seus carreus que es tractaria d'un *opus siliceum* de la III o IV manera de Lugli (Lugli 1957, 55-165; Asensio Esteban 2006, 130). A l'interior destaca un edifici singular de 30 m de longitud (que respon a c. 101 peus romans o 109 peus itàlics), que ha acabat formant un complex habitacional de 1000 m² (Pera *et al.* 2014, 535-356) (Fig. 33), el qual fa pensar en la residència d'un personatge important i/o el centre de poder. Sembla que es tracta d'un assentament amb una sola fase, i el context ceràmic presentat il·lustra una ocupació del lloc durant el s. II ane, més concretament en contextos del 150-125 ane (Rodrigo *et al.* 2014, 204-205). La interpretació del jaciment porta a identificar-lo com un assentament d'un caràcter plenament itàlic. Tot i que es considera que els treballs encara són molt incipients, les evidències fan pensar, per aquesta única fase coneguda una funció de control del territori, amb presència romana i/o itàlica i per tant com un espai militar o militaritzat (Pera *et al.* 2014, 537), molt possiblement assimilable a un *castellum* estable, si bé és necessària la pràctica d'intervencions arqueològiques per tal d'esclarir-ne més característiques i dimensions.

Nom del jaciment: Turó dels moros de la Codina

Número de jaciment: 13

Municipi: Pinell de Solsonès

Comarca: El Solsonès

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 363606,3 Y: 4644066,3

Alçada: 717 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba al capdamunt mateix d'aquest turó, sobre un camp de conreu, amb molt bon domini visual de la zona que l'envolta, a 25-35 m per damunt, i en una superfície de 0,4 ha (Fig. 18). Es situa en un indret estratègic, prop d'un antic camí ral que comunicava la zona amb la població de Sanaüja i la veïna ciutat romana d'Aeso (Cardona *et al.* 1998, 8; Asensio *et al.* 2003, 269).

b. Descripció

L'assentament és un compendi de construccions i fases des del bronze final i fins a l'època medieval. Està envoltat en gran part per les restes d'una muralla de dues cares amb farciment intern, que alhora fa de marge del camp. En aquestes restes s'observava en un primer moment el que semblava ser una porta monumental d'accés.

Durant les primeres campanyes s'efectuà el treball en un sector determinat del jaciment, on apareixien les estructures pertanyents, probablement, al castell de Miralles, així com un hàbitat fortificat, ambdós de cronologia medieval. Concretament es van deixar al descobert una de les portes d'accés al castell, un tram del pany de muralla, un carrer empedrat amb habitacions laterals i d'altres habitacions adossades a la muralla. Posteriorment, es delimità en extensió tota la planta del castell, sortint a la llum dues torres més i constatant-se que la vil·la del castell apareixia també fortificada, amb un carrer central que porta a un seguit d'habitacions rectangulars amb diverses fases d'ocupació. També es van excavar dues tombes de lloses, tipus cista, d'una necròpolis medieval, situada sobre una estructura de fons de cabana de cronologia ibèrica (IV-III ane), a partir del material ceràmic recuperat (Cardona 1997, 82-90). Amb un seguit d'intervencions arqueològiques realitzades durant la primera dècada del s. XXI, els arqueòlegs van confirmar la cronologia del jaciment, des dels s. IX-VIII ane i fins al s. III per una banda, i d'altra banda, una nova ocupació de la zona a partir dels s. X - XI (Martínez *et al.* 2008, 82).

Fase I (s. VII-VI ane): L'ocupació més antiga és incerta i se'n poden destacar les cubetes reomplertes en època del bronze final i una inhumació d'aquesta cronologia (Asensio *et al.* 2003, 270-271; Martínez *et al.* 2008, 82-85).

Fase II (s. V-IV ane): De la fase ibèrica destaquen els elements relacionats amb la metal·lúrgia i extracció del ferro, caracteritzant el jaciment com a centre especialitzat en aquesta activitat (Asensio *et al.* 2003, 270-273; Martínez *et al.* 2008, 82)

Fase III (s. III-I ane i s. I-III): L'ocupació romana és limitada i marcada per les evidències ceràmiques d'època tardorepublicana i altres elements, com grans carreus indeterminats, estucs pintats, pollegueres de pedra, gairebé idèntics a la ciutat romana de *Iesso*, molt propera. Cal destacar que l'activitat metal·lúrgica s'hauria d'ubicar entre els s. III-II ane (Asensio *et al.* 2003, 277).

Fase IV (A partir del s. X): Pel que fa a la reocupació en època medieval, es va documentar un conjunt format per un encastellament al cim d'un esperó rocós, una vil·la fortificada que s'estenia als peus del castell i una àrea de necròpolis ubicada fora muralles (Fig. 34). A tot això es poden afegir les restes d'una construcció religiosa situada al fons de la riera que passa per sota del turó, una ermita consagrada a San Mamet. L'abandó del jaciment medieval sembla que es va produir als volts del XIV. És important remarcar d'aquest nucli medieval la regularitat de l'espai de la Vila fortificada, la seva estructura radial i la singularitat del sistema de defensa (muralles poligonals i torres rectangulars amb dos àmbits interns). Es tracta d'una estructura de la que no és fàcil trobar paral·lels. L'aparell de les muralles està fet amb pedres de grans dimensions. A la part nord del recinte, adossada a la muralla, va aparèixer una nau que s'ha situat en el s. XVII. Paral·lelament es va descobrir un mur fonamentat a la roca mare que envoltava el castell pels costats nord i nord-est tot creant un corredor. Es va efectuar un sondeig al sector oest, en un indret sense edificacions on es van documentar diversos nivells d'enderroc (Cardona 1998, 25-31; Asensio *et al.* 2003, 273-277; Martínez *et al.* 2008, 82).

c. Materials i cronologia

La inhumació del bronze final marca l'inici cronològic cap al s. VIII ane. Per les dues fases posteriors va aparèixer material des del període ibèric ple (almenys des del IV ane) i fins al s. III, amb una concentració notable de peces atribuïbles al període romà tardorepublicà (s. II-I ane) (Cardona 1998, 31). Aquest material és a grans trets àtica de vernís negre amb una *Castulo cup*, Campaniana A amb formes com la Lamb. 27, vernís negre de Cales amb peces com una Morel 4750, una Lamb. 1, Lamb. 5, un fragment de *Terra Sigillata*, Àmfora Itàlica, Àmfora Bètica, Àmfora Púnica, Comuna Itàlica representada amb una vora de cassola Vegas 6, Comuna Africana

amb cassoles, pàtera, tapadora, possiblement Roig Pompeià, Engalba Blanca, Grisa d'imitació Campaniana, Ibèrica Pintada en forma de càlat, Comuna Ibèrica Oxidada, Àmfora Ibèrica, Comuna Ibèrica Reduïda, Ceràmica a Mà i Ceràmica Romana, a més de restes de *tegulae i imbrices* (Asensio *et al.* 2003, 271; Cardona 1998, 33-48) (Fig. 35). La ceràmica Grisa Medieval és la més significativa en el marc de l'última fase del que dona una cronologia dels s. XI i XIV aproximadament, molt barrejada amb el material ibèric i romà (suposa en alguns casos el 40% del total), hi ha també algunes restes de ceràmica vidriada però sembla molt primerenca (Cardona 1998, 31 i 34-48; Asensio *et al.* 2003, 273-277).

d. Avaluació

El Turó dels Moros de la Codina, com bé defineixen els arqueòlegs, és un castell, una vil·la emmurallada i una necròpolis medievals, essencialment dels s. XI-XIV (Cardona 1998, 31 i 49) (Fig. 34), però en aquest treball interessa la fase amb gran riquesa de cultura material, com és el període tardorepublicà (s. II-I ane) (Fig. 35). Es pensa pel context republicà en una cronologia de segona meitat del s. II ane i fins al primer quart del s. I ane. Estructuralment es pot relacionar amb els grans carreus, estucats i una polleguera localitzats sota la fase medieval. Aquestes estructures com ja s'apunta (Martínez *et al.* 2008, 82), podria fer pensar en un punt de control de d'un entorn. La seva tècnica constructiva és de difícil determinació degut a les posteriors construccions medievals, tot i que els arqueòlegs plantegen la dificultat de trobar paral·lels per la muralla i les torres medievals d'aparell poligonal. Es tracta d'un indret de gran importància, en un punt estratègic de primer ordre que s'observa en els seus antecedents d'hàbitat en època ibèrica (s. VII ane – III) (Asensio *et al.* 2003, 277). És una en una cruïlla de camins entre les zones on es funden les ciutats de *Iesso* al sud i *Aeso* al nord, però a més és un lloc de pas est-oest de primera magnitud. Per tant compartim la hipòtesi dels seus investigadors i apuntem la possibilitat de trobar-nos en un enclavament militar que igual que el posterior hàbitat, podria tenir un màxim de 0,5 ha, englobant la part alta de l'elevació on es troba. Així es podria parlar d'un petit *oppidum* ibèric reaprofitat, o un *castellum* de nova planta (Asensio *et al.* 2003, 278).

Nom del jaciment: El Castellvell

Número de jaciment: 14

Municipi: Olius

Comarca: El Solsonès

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 375735,6 Y: 4650207,4

Alçada: 849 msnm

a. Context geogràfic

El complex del Castellvell està format per dos turons separats per un petit coll (Fig. 18). En el turó més oriental es troben les restes d'un antic castell, el cementiri i l'església; en el turó més occidental hi ha el poblat ibèric del Castellvell. El turó on es localitza el poblat ibèric fa 145 m de llargada i l'amplada varia entre 30 i 46 m, potser assolint fins a 1 ha, essent encinglerat per totes parts menys pel nord. L'indret té un domini visual excel·lent de la plana on actualment s'ubica la capital comarcal, Solsona, es troba aproximadament a 150 m per damunt del seu entorn immediat (Cardona *et al.* 2012, 10; Asensio *et al.* 2012, 79).

b. Descripció

El poblat ibèric està sobre el turó més occidental, i sepultat sota el camp de conreu de secà que s'aprecia a l'esquerra del Castellvell. Segons Mn. Serra Vilaró, el jaciment presentava tres fases:

Fase I: un context indígena amb ceràmiques no tornejades en quasi tota la seva totalitat, però en la qual apareixen ja les primeres ceràmiques a torn.

Fase II: moment ibèric típic amb ceràmiques de Vernís Negre i Ibèriques Pintades del tipus de Sidamon.

Fase III: correspondria a un establiment d'època romana republicana, que proporcionava tesselles de mosaic i monedes del s. I ane, molt destruïda i erosionada (Serra Vilaró 1920).

Ara bé, sembla ser que Mn. Serra Vilaró no diferencià una sèrie d'edificis i construccions del període medieval que en realitat aporta una constant i complexa seqüència estratigràfica que dificulta l'estudi de la fase protohistòrica i romana (Cardona *et al.* 2012, 5-9; Asensio *et al.* 2012, 79). Els anys 2007 i 2008 s'inicià un projecte de "Recerca arqueològica sobre les estratègies d'ocupació del territori i la seva evolució a la comarca del Solsonès durant la protohistòria i l'antiguitat". Aquest projecte incloïa excavacions programades al municipi de Pinell i al jaciment del **Turó dels Moros de la Codina** (Núm. 13). En el Castellvell, el projecte, ateses les dimensions del jaciment, l'excavació durant les campanyes de 2007-2009 es van centrar en el sector nord-oest i pretenien realitzar una excavació arqueològica dels dipòsits de sedimentació i la prospecció intensiva la zona per tal de delimitar l'extensió i límits del jaciment (Asensio *et al.*

2012, 78; Asensio *et al.* 2013, 104-105) (Fig. 36), en una zona on Mn. Serra Vilaró localitzà restes d'edificacions, una gran bassa o dipòsit amb escales i cinc sitges (Serra Vilaró 1920). L'excavació realitzada a partir del 2008 va destapar les estructures excavades antigament i d'altres de noves, observant que la ubicació d'algunes de les construccions no era exacta del tot. Entre aquestes cal destacar el mur de tanca perimetral que ressegueix el límit nord del turó, al qual s'hi adossa una bateria d'habitatges, construccions que, ja abans del 2010 es corroborà que són d'època protohistòrica a partir del s. VI ane (Asensio *et al.* 2012, 79). Les tasques d'excavació entre el 2011 i 2013 es van centrar en tres estances ubicades al nord de la gran cisterna. Abans de l'excavació pròpiament els sectors es va intervenir en una quinzena de sitges, dues de cronologia medieval i les restants del s. II-I ane, que formen part d'un veritable camp de sitges (Fig. 36). El paviment que es va recuperar en aquests sectors respon a l'ibèric ple amb una cronologia de s. IV ane, mentre que sota d'aquest es documentà una fase anterior que s'hauria d'atribuir segurament al ibèric antic. En aquests contextos es van trobar dos enterraments infantils (Asensio *et al.* 2013, 105; Merino *et al.* 2014, 451-465).

c. Materials i cronologia

Les excavacions més recents van permetre identificar fases de la primera edat del ferro, vers el s. VII ane, i amb una perduració fins a l'ibèric ple, durant el s. IV ane. En aquest sentit no es van localitzar grans reformes almenys en els sectors excavats durant els anys 2011-2013, en que la única cosa modificada van ser els nivells de circulació (Asensio *et al.* 2013, 106). Mentre que els nivells d'aquest s. IV i III ane haurien estat en alguns casos arrasats per realitzar les construccions romanorepublicanes i medievals (Asensio *et al.* 2013, 109).

Pel que fa a les restes materials descobertes, per l'última fase, pertanyen a un període de temps relativament curt, entre el darrer quart del s. III ane i inicis del s. I ane. Els materials més antics són Campaniana A, vores de plat de peix, o formes Lamb. 23 i una base de bol amb decoració estampillada, amb una roseta central i una vora d'àmfora grecoitàlica, tot plegat d'un context relacionat amb la Segona Guerra Púnica i campanyes de Cató. Materials posteriors són ja de moments de plena romanització del territori, ceràmica vernís negre de Cales, de la que es van recuperar diverses vores i bases de plat de la forma Lamb. 5, una vora de pàtera de la forma Lamb. 1/8 i una base de copa Lamb. 2, així com també fragments de Campaniana A de la fàcies clàssica. D'àmfora itàlica se'n localitzaren un parell de vores, tipus Dressel 1B.

d. Avaluació

El Castellvell presenta c. 1 ha d'extensió. Segons els arqueòlegs, les intervencions endegades a partir del 2008 van permetre confirmar la importància del jaciment com a vertebrador del territori de la zona del Solsonès, a partir de les hipòtesis de Mn. Serra Vilaró i recolzades en

l'element urbà recuperat, segons sembla des del primer ferro (Cardona *et al.* 2012, 5-9; Asensio *et al.* 2012, 79), que presenta com element destacat un mur perimetral. Ara bé, les restes romanorepublicanes, amb la presència d'alguna habitació i de les sitges en un context del 100 ane i primers decennis de s. I ane, fa pensar, tot i les limitacions actuals, en una ocupació relativament important, per la riquesa, en quantitat i qualitat, dels materials ceràmics d'aquesta cronologia en els estrats superficials, segons els arqueòlegs (Asensio *et al.* 2012, 80). Per tant potser ens trobem davant d'un punt de control o logístic d'aquest moment del pas del s. II al I ane, per la seva ubicació ens decantem per un *castellum* ocupant un atinc *oppidum*, possiblement amb tallers pel seu propi funcionament i manteniment.

Nom del jaciment: Tentellatge I

Número de jaciment: 15

Municipi: Navès

Comarca: El Solsonès

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 390252,6 Y: 4653944,3

Alçada: 785 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba al vessant dret de la riera de Tentellatge, a uns 0,5 km al sud-oest de l'església parroquial de Tentellatge (Poblet de cases disperses, la majoria d'elles abandonades actualment). A dia d'avui, per la densa vegetació no s'aprecia des de la carretera de Solsona a Berga (C-26), de la que està 61 m per sobre (Fig. 18). Es troba al costat d'una antiga masia anomenada el Vilar i al vessant nord-est d'un turó del mateix nom (Padrós i Principal 2016, 10). Per altra banda, aquest indret també és de gran importància estratègica a partir d'una ruta nord-sud, que des de la Seu d'Urgell i per tant el Segre versaria en direcció sant Llorenç de Morunys i fins arribar al monestir de Sant Pere Graudescales i la Vall d'Ora (Tarradell 1978a, 250), per aquest camí es seguiria fins arribar a les proximitats del jaciment de Tentellatge i d'aquí a la via est-oest ja descrita (Padró i Piedrafita 1987, 358), via Transversal (Núm. 2.2.7). Per tant

l'enclavament assoliria una importància est-oest, però també nord-sud que es creu prou destacable (Padrós i Principal 2016, 11).

b. Descripció

Les primeres dades modernes d'aquest jaciment són resultat de la visita que va realitzar a Tentellatge el Centre Excursionista de Catalunya l'any 1913, concretament per C.A. Torras (Torras 1917, 229-232). Uns anys més tard, ja amb la Guerra Civil en curs, el 1937, el Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya va presentar la seva memòria dels anys 1936 i 1937. Dins aquest document, en l'annex i en l'apartat Inventari Provisional d'Estacions i Monuments Arqueològics del Patrimoni H.A.C ([Memòria] 1937, 42-44) fa referència a la muralla romana del Vilar, Tentellatge ([Memòria] 1937, 43). Durant la segona meitat del s. XX, concretament l'any 1973, es van realitzar dos sondejos arqueològics a la zona de la torre de Tentellatge. Aquests treballs van ser portats a terme pel Grup de Prehistòria i Arqueologia del Museu de Berga amb la cobertura del Museu Arqueològic que en aquell moment depenia de la Diputació de Barcelona.

La informació científica sobre aquest establiment és molt minsa, i la que tenim li devem a M. Tarradell, que durant els anys 70 i 80 del s. XX s'interessà pel lloc (Tarradell 1978a, 245-250; 1982, 363-364). També durant aquelles dècades del segle passat sembla que J. Padró visità l'enclavament acompanyat per M. Tarradell (Padró i Piedrafita 1987, 356-362). Més recentment es va realitzar algun estudi de vies a la zona del Solsonès (Cardona 2000, 100) en que es recollien els treballs realitzats per M. Tarradell. Els estudis més recents són de la primavera de 2015 (Padrós i Principal 2016).

Es tracta d'una torre, reaprofitada en la construcció d'una masia medieval. El monument és format per dos possibles cossos d'edifici: una torre de planta rectangular de 8,35 x 12,1 m i 1,2 m de gruix. Els blocs mesuren aproximadament entre 0,4 i 2 m de llarg i entre 0,2 i 0,8 m d'altura. Només la part alta fou aprofitada posteriorment per fer-hi una petita dependència auxiliar (galliner) en l'extrem nord-oest (Fig. 37). La torre té una alçada de c. 3 o 4 m. Està feta de grans carreus, conformant un *opus siliceum* (Fig. 38), potser dels tipus II o III de Lugli, amb cunyes i altres elements lítics entre els grans blocs mal tallats (Padrós i Principal 2016, 18; Lugli 1957, 48 i 55-165), en les parts interiors sembla haver aparegut algun element possiblement de morter. Al costat d'aquesta torre, a uns 5,60 m en direcció nord-est, comença el segon cos que parteix d'una línia més endins de l'estructura precedent. Aquest conjunt és el que més es va aprofitar en època medieval per fer la masia. El mur forma un angle que fa 6 m de llarg (a la part més pròxima a la Torre) i s'estén paral·lelament cap a uns 13 m. És fet amb carreus més petits, més

ben treballats i regulars, sense trava de pedra petita. A l'extrem inferior, però, hi ha algun carreu similar als de la torre. Aquest mur porta marques constructives d'èpoques posteriors. La masia medieval aprofita carreus d'aquestes construccions més antigues (Tarradell 1982, 363-364). En els treballs realitzats durant el 2015 no s'han identificat les estructures aprofitades per la casa, l'entorn està molt embardissat i fa impossible acostar-se a la masia pel seu costa sud. Per altra banda, al nord-est de la torre, a pocs metres, s'han identificat un parell de murs realitzats a partir de blocs similars als de la torre, sense poder determinar si és una construcció antiga o l'aprofitament de blocs de la pròpia torre en un moment posterior (Padrós i Principal 2016, 23).

c. Materials i cronologia

En les excavacions dutes a terme durant els anys 80 del s. XX es van localitzar alguns petits fragments de Ceràmica Ibèrica a torn i Ceràmica Medieval i Moderna, informació molt ambigua i limitada (Tarradell 1982, 363-364). La cronologia que aporten els materials recuperat durant l'excavació del 2015, en els diversos sondejos i dins la torre, dona un eix cronològic de s. XII-XIX, amb alguns materials de ceràmica oxidada de difícil atribució. Aquesta cronologia sorgeix bàsicament d'una olla de ceràmica a mà en secció en S i carena, dels nivells inferiors de la torre i el material de vidriada i blava catalana que arriba fins aquest moment tant avançat de s. XIX (Padrós i Principal 2016, 24).

d. Avaluació

Tentellatge respon a una torre de planta rectangular de 8,35 x 12,1 m i 1,2 m de gruix (Fig. 37). El que significa 30,36x44 peus i una amplada dels murs de 4,36 peus itàlics en els dos casos. Està feta de grans carreus, mal desbastats, travats amb pedra més petita i plana conformat a través d'un *opus siliceum* (Padrós i Principal 2016, 18). Els contextos materials més fiables són els aportats en la campanya del 2015 (Padrós i Principal 2016, 24), que donen una forquilla cronològica medieval i moderna, mentre que estructuralment sembla que ens trobem davant d'una construcció romana. Amb les evidències actuals i sense haver excavat l'interior de la torre, en extensió, ens decantem per la idea d'una construcció romana reaprofitada intensament durant els períodes posteriors i pràcticament fins als nostres dies amb un galliner present damunt la torre. En aquest sentit seguim apostant per la teoria de M. Tarradell que considerava que aquesta construcció respondria, probablement, a un fortí militar d'època romana republicana (s. II-I ane) (Tarradell 1982, 363-364). Segurament aquest enclavament s'ha de relacionar amb l'important punt de control de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), amb unes muralles i torres de grans carreus i una cronologia de s. II - I ane (Asensio *et al.* 2013, 109). Alguns autors han vinculat aquest punt de control amb les instal·lacions realitzades per Sertori

durant els primers moments de la guerra que l'enfronta a la Roma *optimata* (García Morá 1991, 32).

De paral·lels de torres com les de Tentellatge I, de la que al nord-est tenim el El **Puiggraciós** (Núm. 40), n'hi ha a la zona de l'estret de Gibraltar, als jaciments de la Silla del Papa i el *Betis* (Tarifa, Cadis). En aquesta zona es coneixen diverses torres rectangulars de grans carreus, amb una cultura material que es pot centrar en la Guerra de Sertori. Aquestes estructures definides fan entre 8,72x5,58 m la més petita a 11,7x4,20 m la més gran (Moret *et al.* 2014, 141-153). Estructuralment molt similars a les mides de la torre aquí estudiada.

Nom del jaciment: El Coll del Moro

Número de jaciment: 16

Municipi: Gandesa

Comarca: La Terra Alta

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 280353 Y: 4547371

Alçada: 479 msnm

a. Context geogràfic

El recinte fortificat de Coll de Moro està situat sobre un rocam, de superfície plana al capdamunt, de no més de 0,35 ha i a 40-90 m d'alçada respecte l'entorn, que constitueix un dels extrems o sortints meridionals del conjunt de tossals coneguts genèricament com Coll del Moro (Fig. 18). L'emplaçament dista entre 12 i 20 km de l'Ebre i es troba en una important via de comunicacions natural que uneix la depressió de Mora i les valls de l'Algars i el Matarranya (Rafel *et al.* 2015, 6-7).

b. Descripció

El conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa està integrat per una necròpolis d'incineració, que comprèn tres àrees ben diferenciades i que s'enquadren entre el s. IX ane i els s. V-IV ane (Ferrer 1982a, 238-241; Rafel 1989; 1991; 1992, 97-104; 1993; Rafel i Hernández 1992; Rafel i Armada 2008, 149-159) i un hàbitat que es pot emmarcar des del període preibèric i fins al s. III on s'han realitzat fins a 14 campanyes d'excavació (Berges i Ferrer 1976, 393-398;

Ferrer 1982b, 234-235; Rafel i Blasco 1994; Rafel *et al.* 1994, 121-142; Blasco i Miró 2007, 115-123).

En el recinte fortificat, durant la dècada dels 70 del s. XX (1972-1976) es realitzaren diverses campanyes d'excavació dirigides per M. Berges i M. Ferrer (Berges i Ferrer 1976, 393-398; Ferrer 1982b, 234-235) en que es descobrí bona part de la torre principal, i es realitzaren sondejos a l'àrea situada immediatament al sud-est de la torre esmentada i en l'encintat fortificat que discorre pel flanc sud-oest del jaciment. Més tard, durant les dècades dels 80 i 90 del s. XX les campanyes d'excavació foren dirigies per N. Rafel, M. Blasco, F. Verdaguer i P. Ll. Artigues (Rafel i Blasco 1994; Rafel *et al.* 1994, 121-142; Blasco i Miró 2007, 115-123), inicialment es pretenia conèixer la cronologia del jaciment i de contextos com la fonamentació de la torre principal.

Del poblat destaca una gran torre (14x18 m i una altura conservada de 6,35 m), que actualment queda a tocar de la carretera N-420 (Fig. 39), la qual està localitzada en la part més alta del poblat i en l'extrem nord del mateix, que és l'indret topogràficament més accessible i, en conseqüència, el més exposat pel que fa a la defensa. Pels altres costats el promontori presenta pendents poc practicables, la qual cosa atorga a la resta del recinte unes relatives bones condicions de protecció naturals (Fig. 39). Pel cantó oest, el clos del poblat està definit per diversos murs que formen part de l'aparell defensiu. En aquest sector del jaciment, les restes que es veuen en superfície indiquen un sistema de defensa basat en línies múltiples de murs, els quals s'entreguen els uns als altres, sovint amb farciments de pedres entre ells, i amb un recorregut que combina els trams més o menys rectilinis amb trams amb zig-zag i formes angulars. No són murs gaire gruixuts, però en conjunt esdevenen una potent línia fortificada. Darrere de la torre i el fossat hi ha una segona línia fortificada, que delimita pròpiament la zona d'hàbitat i que correspon a un altre programa constructiu de gran envergadura. Foren posades al descobert tres torres de planta semicircular unides per un mur rectilini. El vessant est del poblat, molt modificat per les tasques agrícoles i pels enterraments, és el menys conegut. Pel cantó sud, el poblat s'estenia fins la 6ª terrassa de conreu. Amb totes aquestes dades, és possible determinar el contorn del jaciment i calcular una superfície aproximada de 3500 m². Totes les estructures d'habitació daten entre la segona meitat del s. III i el s. I ane, excepte una habitació adossada a la torre que va ser excavada per M. Berges i M. Ferrer i que situaven en el període romà imperial (Rafel *et al.* 2015, 7-8) (Fig. 39). Al costat oest de la torre hi ha una gran estructura excavada a la roca interpretada inicialment com un fossat, però actualment definida com una cisterna o bassa. És de planta rectangular, de 19x9 m atalussada i una profunditat mitja de 3,5 m. Els arqueòlegs li atribueixen uns 300 m² de capacitat, molt per sobre del que és habitual

(Rafel *et al.* 2015, 8). La cisterna es troba excavada a la roca, i és coetània a la torre (principis de V ane). A partir del material arqueològic exhumat s'ha pogut determinar que els nivells de rebliment de la cisterna es poden datar de manera homogènia al llarg de la segona meitat del s. II ane (Rafel i Blasco 1994, 34-35; Rafel *et al.* 2015, 8 i 40).

En l'extrem nord-occidental del recinte fortificat de l'hàbitat, adossat a la vegada a la línia del bastió nord i a l'encintat defensiu de l'oest, l'any 1992, es posà al descobert un complex de tres àmbits interconnectats que correspondrien a un taller destinat al tractament del lli i a la manufactura de teixits (Rafel *et al.* 1994, 121-142; Rafel *et al.* 2015, 44). En següents campanyes s'avançà en el coneixement sobre la construcció de l'encintat amb torres semicirculars, datats a segona meitat del s. III ane, i la seva possible vinculació amb els fets històrics que desembocaran en la Segona Guerra Púnica, que té com a escenari les terres de l'Ebre a partir del darrer quart del s. III ane. En aquells moments, el Coll del Moro passà de ser un poblat defensat per una torre-talaia, a un recinte completament fortificat. A més, es documentà un enfonsament sobtat de la torre i de les estructures que l'envolten cap a la segona meitat del s. III ane, i que podrien relacionar-se amb els conflictes bèl·lics d'aquell moment històric (Rafel i Blasco 1994; Rafel *et al.* 2015, 7).

c. Materials i cronologia

Fase I (600/575 – c. 500 ane): D'aquest context destaquen àmfores fenícies i ibèriques arcaïques. Pel que fa a la ceràmica fina destaquen importacions del sud de la península i fenícies, així com comuna local en forma de gerres i plats. Pel que fa a al ceràmica a mà destaquen urnes, tapadores, olles, etc. Quant a altres materials, en els metalls dues arracades de bronze situables entre els s. VII i VI ane. Pel que fa a la fauna és escassa i destaca ovis, caprins, bou i porc i en menor mesura cavall (Rafel *et al.* 2015, 19-22).

Fase II (450/425 – 375/350 ane): Els contextos d'enderroc d'aquesta fase fan pensar que la cisterna ja no funcionaria, o se'n faria un us parcial i els enterraments tumulars s'acaben en aquesta etapa, mentre que la torre seguiria ocupada fins al final d'aquest horitzó. La datació per aquest paquet la proporcionen alguns fragments de vaixel·la àtica de vernís negre de Lamb. 42A/Morel 4271 (*Castulo cup*). També hi ha materials de producció massaliota i emporitanes. En la categoria de ceràmica comuna importada es distingeix una vora exvasada i horitzontal d'un morter de tipus punicoebusità (AE20/I-167 de J. Ramon, amb cronologia del s. IV ane. Dins la ceràmica indígena predominen les produccions a torn 62% dels individus per damunt de la mà 38%. Dins les ceràmiques a torn, oxidades, predomina el material d'emmagatzematge (tenalles, gerres, olles, etc.) de les quals una part és pintada amb elements senzills. Alguns d'aquests

materials sembla substitueixen les típiques àmfores ibèriques en clar retrocés en aquest moment, al trobar tres individus. Pel que fa a la ceràmica de servei, representa el 26% del conjunt (gerres, plats, copes, etc.) mentre que els estris destinats a la cuina sembla que representen un 22% del total i són fabricats a mà (Ramón 1990-1991; Rafel i Blasco 1994, 19-20; Rafel *et al.* 2015, 22-26).

Fase III (375/350 – 220/180 ane): Durant aquest període de temps s'acaba de reblir la cisterna. S'ha de tenir present que els nivells d'enderroc de l'última fase d'habitació de la torre corresponen a la primera meitat del s. IV ane, per tant al final de la fase anterior. Els materials d'aquest horitzó inclouen una quantitat apreciable d'*items* datables en els segles anteriors; no obstant des dels primers nivells apareixen objectes de l'últim quart del s. III ane, resultant un sediment característic d'enderroc (Rafel *et al.* 2015, 26). Ja en els primers nivells apareixen fragments de còlats amb decoració complexa i datat no més enllà del 225 ane i diverses unitats estratigràfiques han proporcionat fragments de vernís negre àtic i tallers occidentals (s. IV i III ane). Aquests elements fan pensar en una obliteració final de la cisterna c. 200 ane. Les ceràmiques indígenes més abundants indiquen una diversificació de repertori formal i una progressiva equiparació del percentatge d'ús de les mateixes. La Ceràmica Comuna a torn és de pastes calcàries, dures, compactes, ben depurades i generalment oxidant, representa una 75% del total (recipients d'emmagatzematge similars a la fase anterior, plats, bols, gerres, alguns d'ells pintats), seguida de la Ceràmica a Mà amb un 23% (olles, tapes, etc.), i amb una presència residual de Ceràmica de cuina a torn 1% i de ceràmica reduïda també amb 1%. Pel que fa a material fora de la ceràmica destaca una fusaiola de pasta oxidada, deu peces discoïdals retallades de Ceràmica Ibèrica Oxidada, una d'elles pintada. Finalment la fauna recuperada de les fases II i III corresponen a oviscaprí, porc, bou, cérvol i gallina, destacant el primer dels *items* (Rafel *et al.* 2015, 26-32).

Fase IV (220/180 – 100/50 ane): Correspon a un moment d'una nova activitat constructiva que es desenvolupa sobre nous nivells d'enderroc i rebliment damunt de l'antiga cisterna, amb diverses habitacions ubicades en la part alta de l'indret. També d'aquest moment són les reformes a l'accés de la torre, amb la creació d'unes escales (Rafel *et al.* 2015, 32). En aquest context s'han documentat fins a set individus de vaixel·la Campaniana A (una fragment de Lamb. 48/Morel 68, quatre vores de Lamb. 27, un fragment de Lamb. 28 i el més significatiu, una vora de Lamb. 5, datable entre el 175 i el 50 ane) (Fig. 40). En aquests mateixos nivells segueixen en ús els grans recipients d'emmagatzematge (tenalles i grans gerres), però destaca la proliferació de recipients tipus còlat (Fig. 40). Les ceràmiques de taula es redueix a bols diversos, gerretes

bitroncocòniques, alguna d'elles pintada (Fig. 40). Apareixen nous tipus de vas imitant productes grecs i itàlics, com una còpia d'*skyphos* (Fig. 40). La Ceràmica a Mà està representada només per cinc individus que formen un conjunt d'olles de vora exvasada (Fig. 40). El material faunístic correspon a ovis, caprí, bou i porc (Rafel *et al.* 2015, 32-34).

d. Avaluació

El Coll del Moro és un conjunt de jaciments on es troba una necròpolis que ja funcionava a partir del s. IX ane i mostra una entitat important a partir de s. VII ane i s'estenia en uns 0,35 ha. La construcció de la torre, cisterna i un hàbitat importat s'inscriu en la ubicació estratègica de l'entorn i que pateix una important reforma durant el s. VI-V ane. La torre és de considerables dimensions, 14x18 m de costat i una altura conservada de 6,35 m (Fig. 39). Al s. III ane la cisterna fou completament reblerta i es realitzà un pla de construcció al seu damunt, mentre que la torre sembla seguir funcionant, període en que funcionava també el taller de lli (Rafel *et al.* 2015, 34-40). A partir de finals del s. III amb la II Guerra Púnica i la conquesta romana, Coll del Moro va patir canvis importants i reformes urbanístiques, amb la ruïna final de la torre durant la segona meitat del s. I ane. Així entre el s. II-I ane (175-50 ane) hi va haver una voluntat de recuperació de la torre i creació d'hàbitat a l'entorn (Fig. 40). Aquesta fase s'hauria d'entendre com una implantació *ex novo* republicana en forma de torres de les que es troben força paral·lels, segons els autors, a l'àrea de l'Ebre com Sant Antonio (Calaceite), Castellans (Cretas), Mas de Madalenas (Cretas) i Torrecremada (Valdetromo), a més de Tallada i Palermo (Casp), tot i que en el cas de Coll del Moro és la reforma d'un espai existent. Els arqueòlegs consideren que s'hauria d'entendre com un fortí o baluard romà amb una funció de protecció per un hàbitat iberoromà o del control de la via cap a la Celtibèria durant el període republicà (Rafel i Blasco 1991, 293-302; Melguizo i Moret 2007, 306-324; Rafel *et al.* 2015, 40-41), argumentacions que compartim en la categoria de *castella*.

Nom del jaciment: Terrer Roig

Número de jaciment: 17

Municipi: Jesús/Tortosa

Comarca: Baix Ebre

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 289911,7 Y:4523344,6

Alçada: 20 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba a la riba dreta del riu Ebre, a no més de 2 km al nord de la ciutat de Tortosa (Fig. 18). No es coneixen intervencions en aquest jaciment, ni una extensió aproximada.

b. Descripció

Ara bé, segons els investigadors, en el tall resultant de la construcció d'un ramal de l'antiga C-230 s'han recuperat, a 1 m de profunditat, fragments de ceràmica ibèrica, a més de restes de murs o possibles estructures negatives reomplertes (Ble 2016, 59).

c. Materials i cronologia

Per tant les evidències arqueològiques són molt minses i basades especialment en materials recuperats per aficionats locals, procedents de nivells superficials, sense context. De tots aquests materials destaca tres projectils de fons, dos d'ells amb inscripcions llatines (Ble 2016, 59).

De les dues una presenta inscripció CNMAG, molt similar segons E. Ble a peces recuperades al sud de la península Ibèrica (Pina Polo i Zanier 2006; Ble 2006, 59). En aquest sentit la lectura seria Cn(aeus) Mag(nus) i faria referència al fill gran de Pompeu Magne. L'altra feta a partir d'un segell, actualment es conserva [...] XII, de la que els investigadors interpreten s'hauria de restituir com a Legio XII (Ble 2016, 60). Els investigadors presenten com a paral·lel un projectil de fons recuperat a Prades (Núm. 24), juntament amb un conjunt de projectils cesarians amb la marca SCAE (López Vilar 2013a, 431-457; 2013b, 175-184).

d. Avaluació

Així el Terror Roig s'interpreta a través del material de caràcter bèl·lic recuperat. Els investigadors relacionen el numeral XII, d'una de les peces, amb la *Legio* XII, una de les reclutades per Cèsar a la Gàl·lia *Cisalpina*, es tractaria de la futura *Legio* XII *Fulminata* d'època imperial (Ble 2016, 60). Aquesta legió va participar a la batalla d'*Ilerda* l'estiu del 49 ane (López Vilar 2013a, 438-439), el que faria relacionable un establiment de tropes prop de *Dertosa* després de la victòria cesariana (Ble 2016, 60). Per tant sembla que s'hauria de parlar d'un campament o un destacament més reduït d'aquestes tropes, potser un *castellum* indeterminat, tot i que també podria ser un petit enfrontament o escaramussa, al nostra entendre i basant-nos en els treballs dels diversos investigadors que han tractat aquesta temàtica.

Nom del jaciment: La Palma/*Nova Classis*

Número de jaciment: 18

Municipi: L'Aldea

Comarca: Baix Ebre

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 295793,9 Y: 4510509,1

Alçada: 3 msnm

a. Context geogràfic

Aquest jaciment es troba situat sobre una gran terrassa fluvial en la riba nord del riu Ebre (Fig. 18). Actualment el jaciment està travessat per diverses vies de comunicació: Autopista AP-7, el ferrocarril Barcelona-València i també la carretera N-340. A més una part del jaciment fou part d'una operació urbanística en aquests moments parada, però ha perjudicat el subsòl. En aquests moments la superfície que segons els investigadors es susceptible de ser estudiada són d'un total de 30 ha a una parcel·la de 7 ha a l'extrem nord-est (Noguera 2008, 34; Ble 2016, 56).

b. Descripció

El jaciment fou descobert gràcies a les prospeccions extensives en relació a l'elaboració d'una tesi doctoral sobre el poblament protohistòric (Noguera 2007) i al material numismàtic conservat d'antic tant en el Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta) com en col·leccions privades. En posterioritat a la realització de la tesi si van realitzar fins a sis intervencions arqueològiques entre el 2006 i el 2011 (Ble 2016, 56). Un dels objectius d'aquest treball era localitzar estructures muraries i restes positives, però tots els resultats van ser negatius. Tot i així s'han recuperat un gran nombre de restes materials: ceràmica, numismàtica i militar, en superfície, que sembla s'hauria d'atribuir a l'activitat de tropes assentades en aquest indret ja des de la Segona Guerra Púnica (Ble 2016, 56). A través de conversa oral, E. Ble a qui li agraïm els comentaris, informe que també hi ha una fase durant la Guerra de Sertori (82-72 ane) a partir de restes de cultura material.

c. Materials i cronologia

Així de la fase de la Segona Guerra Púnica destaquen àmfores grecoitàliques amb cronologies de finals del s. III i inici del s. II ane (Will 1982) (Fig. 41). No s'han recuperat res de vernís negre Campaniana A i la majoria de material de ceràmica ibèrica correspon a peces de transport i emmagatzematge. Conjunts i característiques que els investigadors relacionen amb la presència

de tropes romanes i segurament per l'arribada d'avituallament a través del mar (Ble 2016, 57). El que succeiria també durant la fase de la Guerra de Sertori, en que destaquen denaris i monedes ibèriques d'aquesta cronologia, botons triangulars, i algunes peces de bronze com fragments de *simpula* i gerra *Piatra Neamt*, entre d'altres (Noguera *et al.* En premsa).

d. Avaluació

A la Palma hi ha una fase molt important que pels investigadors, a partir del tipus de material i la seva gran dispersió en la superfície amb uns 125 fragments per ha, suggereix que es tractaria d'un tipus d'assentament molt concret que relacionen amb un campament militar de caràcter provisional (*castra aestiva*) (Ble 2016, 57). Es relaciona el jaciment de la Palma amb *Nova Classis* de les fonts escrites (Liv. 22. 21) durant els anys 211-209 ane (Noguera 2012, 282-285).

Ara bé, sembla que les restes recuperades en relació a una cronologia de Guerres de Sertori, també podria fer pensar en una reocupació d'aquest espai com a part del dispositiu militar de Perpenna (76 ane), tot i que es complica definir ben bé que serien. **Tres Cales** (Núm. 23) i la Palma són ports naturals de primera, i **les Aixalelles** (Núm. 19) un important gual de l'Ebre, així que podrien ser simples freqüentacions, campaments provisionals, com en la fase precedent, etc.

Nom del jaciment: Les Aixalelles

Número de jaciment: 19

Municipi: Ascó

Comarca: Ribera d'Ebre

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 296219,6 Y:4565191,6

Alçada: 48 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba a l'interior d'un meandre a la riba esquerra del riu Ebre (Fig. 18). Segons els seus investigadors es tracta d'una gran extensió de terreny, d'unes 70 ha, amb una alineació de petits turons al nord. En aquest punt i degut a diversos meandres, el curs de l'Ebre és més lent, ampli i poc profund, per tant un indret ideal per creuar-lo (Ble 2016, 60). Així es tracta d'un punt

important entre la costa de Tarragona i l'interior lleidatà, fet que es demostra amb la carretera actual a les proximitats del jaciment (Ble 2016, 60).

b. Descripció

En el marc del projecte d'investigació dels campaments romans del curs baix de l'Ebre encapçalat per J. Noguera (Noguera *et al.* 2013), es van realitzar en aquest jaciment dues campanyes de prospecció durant els anys 2012 i 2013, en que es van realitzar prospeccions a peu, tomografia elèctrica, georadar (GPR), detectors de metalls, etc. En ell s'han identificat tres fases d'ocupació: Una durant la Segona Guerra Púnica, una altra durant la Guerra de Sertori i finalment, sembla una ocupació agrícola romana a partir del s. I i fins al baix imperi (Ble 2016, 60).

c. Materials i cronologia

De la fase contemporània a la Segona Guerra Púnica, a l'entorn del 218 ane, s'han recuperat fins a 14 monedes de bronze hispànocartagineses, i cap de romana de l'època. Es considera que aquestes monedes serien emeses per l'exèrcit cartaginès d'Ibèrica en campanya. El seu estat de conservació i desgast és molt bo, per tant es creu que haurien tingut un ús curt (Ble 2016, 60).

El segon conjunt de material se centra en el període de la Guerra de Sertori (82-72 ane). D'aquesta fase s'han recuperat 14 projectils de plom, *glanses*, quatre dels quals amb epigrafia llatina. Amb la llegenda Q(uintus) Sertorio(us) / proco(n)s(ul), una acompanyada de la inscripció *veritas*, dos amb el símbol *fascis* i la última amb el símbol timó (*gubernacula*). Segons els investigadors altres objectes relacionables amb la presència de l'exèrcit en aquest període són les tatxes de sandàlia (*clavi caligarii*), recuperades per desenes, puntes de fletxa, fíbules i un conjunt de monedes des del final del s. II i fins a inici del s. I ane (Ble 2016, 60). La presència de material ceràmic d'aquesta fase és molt reduïda, menys de l'1% respon a comuna ibèrica, uns deu fragments de vernís negre de Cales i àmfora itàlica Dressel 1A i 1B (Ble 2016, 60).

d. Avaluació

A l'indret de les Aixal·les, en una extensió ampla de c. 70 ha, va aparèixer doncs un conjunt relativament abundant de numerari cartaginès al nord de l'Ebre, cosa que no és habitual, i encara menys a les comarques interiors (Noguera *et al.* 2013, 59-65 i 72-87). És per això que els investigadors es plantegen com a hipòtesi que aquest lloc fos un gual per on les tropes cartagineses van creuar l'Ebre durant el 218 ane (Ble 2016, 60).

Les restes de *militaria*, en relació a la poca presència de material ceràmic fa plantejar a E. Ble el fet que l'assentament fos de caràcter militar, probablement un campament, o potser indret d'un combat menor. Ara bé, dins el seu context d'estudi i en relació a altres jaciments com les

Tres Cales (Núm. 23) o **La Palma** (Núm. 18) els projectils de fona podrien ser evidències de l'activitat de tropes del lloctinent de Sertori, Perpenna, situat en curs inferior de l'Ebre, per intentar frenar les tropes pompeianes el 76 ane (Ble 2016, 61).

Per tant segons els investigadors, en aquest cas, E. Ble, planteja la importància d'aquest indret durant la Segona Guerra Púnica en primer lloc i després durant la Guerra de Sertori, en relació al control i pas de l'Ebre (Ble 2016, 61), ja que les Aixalletes són un punt ideal de creuament de l'Ebre.

Nom del jaciment: Sant Miquel

Número de jaciment: 20

Municipi: Vinebre

Comarca: La Ribera d'Ebre

Província: Lleida

Coordenades UTM: X: 299166,5 Y: 4560929,6

Alçada: 115 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment de Sant Miquel s'estén pel cim d'un turó, en una extensió de no més de 0,2 ha, però situat en un punt estratègic, amb gran domini panoràmic de l'Ebre (Fig. 18), donat que forma part del congost anomenat Pas de l'Ase en la seva riba esquerra i com a prolongació de la Serra del Tormo, a uns 1,5 km al sud-est de Vinebre, a uns 90 m sobre l'Ebre. Per accedir-hi, des de Vinebre, cal seguir la carretera C-12 de Vinebre a Garcia fins trobar el camí d'accés a l'ermita de Sant Miquel i al jaciment arqueològic, a l'esquerra de la carretera (Genera 2010, 249). Durant la Guerra Civil Espanyola també és un punt de control i d'aquest fet en perduren trinxeres i nius de metralladora (Genera 2010, 251).

b. Descripció

L'any 1976 es realitzà la primera prospecció que va precedir una sèrie de campanyes d'excavació, que han continuat d'una manera constant fins a l'actualitat. En els treballs de camp s'han diferenciat set àrees (Fig. 42).

Àrea 1: en la part més ampla del cim. Queda delimitada, al costat nord, per un canal (Ebre - la Torre de l'Espanyol) que ressegueix aquest sector del jaciment, i al sud per la visera que apareix a la denominada Àrea 2. En aquest indret es conserva un mur que tanca el jaciment per aquest costat, d'1 m de gruix, on s'adossen diferents àmbits (Genera 1988, 43). En aquest lloc, en successives excavacions, s'han documentat diversos sectors, en alguns d'elles es presenta la possibilitat de que si produís vi (Genera 2010, 251).

Àrea 2: en el pla inferior, ubicat sota la visera rocosa que es troba a la cara del turó que mira el riu en direcció est. Dintre d'aquesta àrea hi ha unes escales de comunicació amb l'àrea 1.

Àrea 3: és la més propera al riu. Comprèn la part del cim que forma un llom allargassat que esdevé cada vegada més estret i acaba en un vessant molt abrupte. Hi ha un mur central que divideix l'àrea en dues zones ben definides i una bateria d'àmbits a cada banda d'aquest eix. Es conserva un recinte tancat, que per les seves característiques ha estat atribuït a un dipòsit que s'ha relacionat amb una premsa, probablement de vi segons els arqueòlegs (Genera 1988, 43).

Àrea 4: en el vessant del nucli de Vinebre. S'ha comprovat la continuació del la muralla descoberta a l'àrea 1, que aquí, després de fer un colze de 90 graus, tanca el recinte per aquest costat.

Àrea 5: forma un petit coll i és l'accés actual al jaciment. Es conserva la prolongació de dos trams de muralla localitzats en l'àrea 1.

Àrea 6: es troba situada en el centre del jaciment i està en fase d'excavació.

Àrea 7: presenta un fort pendent sobre el riu. Hi ha instal·lada la canalització de l'aigua de l'antic rec.

c. Materials i cronologia

Les dades estudiades aporten una única fase entre l'últim quart del s. II ane i fins a la meitat del s. I ane. El vernís negre, ja des dels primers estudis (Sammrtí Grego 1978, 43-47), mostraven una forquilla de material d'entre el 100 i el 50 ane, amb període d'amortització que s'emplaça entre el 75 i el 50 ane. Es tracta d'un conjunt ceràmic de material d'importació itàlic i també d'imitacions locals, propi de les fases primerenques de romanització (Genera 1988, 44). Pel que fa a la resta de material, es troben fragments de Ceràmica Ibèrica Pintada pertanyent a càlats i gerres, Comuna, Parets Fines i diverses procedències d'àmfora, a més d'abundant *Dolia*. Pel que fa a la ceràmica a mà és abundant i diversa; olles, plats, cassoles, tapadores, etc., (Genera 1988, 44-45).

Des dels primers estudis, el material numismàtic, (Campo 1978, 49-53) amb 21 peces treballades (19 de seques ibèriques *Itirta, Kese, Arse-Saguntum, Kelsa, Saltuie, Bolskan, Barskunes*, incerta, 1 d'*Ebusos* i un denari de la república romana), aportava una cronologia de s. II-I ane (Genera 1983, 97-106; 1988, 44). Pel que fa a la resta de metalls, el jaciment ha proporcionat una abundant presència de claus i utensilis diversos, on destaquen un conjunt de projectils de fona, plenament vinculats amb l'exèrcit (Genera 1983, 138-163). En treballs més recents es parla d'una estança amb presència de ceràmiques de Vernís Negre, en relació a un *simpulum* de bronze gairebé sencer amb un segell on es llegeix *L. CORNELI*, plaques de bronze, arrencament de nansa de *situla*, etc., que s'ha interpretat com un possible espai religiós (Genera 2010, 252), ara bé, les *situla* i *simpula* es relacionen amb el món romà (Erice 2007, 198-199), domèstic o cultural, però en contextos peninsulars es relacionen amb l'exèrcit, consumidor de vi (Méndez Madrid 2015, 94).

d. Avaluació

Sant Miquel engloba només de 0,2 ha i presenta una cronologia molt homogènia d'ocupació d'uns 100 anys, situats entre la segona meitat del s. II i la primera del s. I ane. Ja des dels primers estudis del material es parlava d'una cronologia més intensa d'entre el 100 i el 50 ane i d'amortització entre el 75 i el 50 ane (Sanmartí Grego 1978, 43-47). En treballs recents els seus investigadors situen el final de l'assentament a l'entorn del 44 ane en relació a la guerra entre Cèsar i els partidaris de Pompeu (Genera 2010, 251). En aquest context es parla d'un assentament indígena en relació a la producció de vi, però en la nostra opinió s'hauria de relacionar aquest assentament amb un *castellum* o espai militar romà tardorepublicà de nova planta, la presència de la muralla d'1 m de gruix, 3-4 peus romans, poc significatiu, construït amb una tècnica acurada, segurament d'un *opus siliceum* de la III o IV manera de Lugli (Lugli 1957, 48 i 55-165), la cronologia i altres elements formals, com l'alçada i el control del territori en un moment plenament romà, a més de la cultura material com la *situla* de bronze recuperada, ens dirigeixen a aquesta hipòtesi funcional. Per tant un punt de control estable sobre el riu com a via de comunicació (Noguera *et al.* 2014a, 47-48), de *Dertosa a Ilerda* (Núm. 2.2.19).

Nom del Jaciment: Camí del Castellet de Banyoles

Número de jaciment: 21

Municipi: Tivissa

Comarca: Ribera d'Ebre

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 304614,7 Y: 4548206,6

Alçada: 144 msnm

a. Context geogràfic

Es troba a 200 o 300 m a l'est del jaciment ibèric del Castellet de Banyoles, de 4,2 ha, el més important al sud de Catalunya en aquests moments (Noguera 2009, 335) (Fig. 18). Aquest jaciment és una terrassa fluvial d'11 ha, distanciat de l'iber, està limitat a l'est per l'istme d'accés al Castellet de Banyoles, a l'oest per un segons estrangulament de la terrassa (Noguera 2008). Es considera que l'extensió de l'assentament serien unes 7 ha, d'una àrea molt plana (Noguera 2009, 335) (Fig. 43).

b. Descripció

Es tracta d'una àrea on des d'antic s'havien trobat monedes de bronze de la república romana (Serra Ràfols 1949, 200). Aquest fet comporta que durant els anys 2007-2009 si realitzessin fins a quatre campanyes de prospecció sistemàtica en superfície i amb detectors de metalls (Noguera 2009, 335; Noguera *et al.* 2012, 240). A més, en una àrea de 3000 m² es van realitzar prospecció geofísica a partir se georadar i gradiòmetre magnètic. Els sondejos de comprovació van donar resultat negatiu pel que fa a estructures constructives, tampoc negatives (Noguera *et al.* 2012, 241; Noguera *et al.* 2014b, 76).

c. Materials i cronologia

Així a part del material numismàtic identificat per J.C. Serra Ràfols (1949, 200) en els treballs recents s'ha identificat ceràmiques, la majoria de tradició ibèrica, així com àmfores grecoitàliques i de ceràmica campaniana A (Noguera 2007, 256; 2009, 335). Pel que fa a la numismàtica, sembla que s'estudien 12 monedes de plata, 24 monedes de bronze i 2 ploms monetiformes procedents d'aquesta zona in dipositats per diversos particulars al Museu Comarcal del Montsià. Segons els investigadors en destaca l'elevada presència de monedes de bronze romanorepublicanes, juntament amb victoriats, denaris, sestercis i quinaris (Tarradell-Font i Noguera 2009, 143-162).

Després dels treballs de prospecció i excavació, el material ceràmic és abundant a partir de material de tradició ibèrica (àmfores, tenalles i grans recipients) (88% del total) mentre que les

àmfores grecoitàliques representen l'11%. Aquestes restes de recipients aporten una cronologia de final del s. III o inici del s. II ane. Pel que fa a la ceràmica a mà o a les importacions de vernís negre itàlic són representades per un percentatge inferior a l'1% (Noguera *et al.* 2012, 240).

Entre els materials metàl·lics destaca una petita figura d'un falcó i diversos projectils de fons "glandes" de plom, una nansa de bronze amb l'extrem decorat com un cap de serp, o una gran virolla de ferro, potser el suport d'un estendard segons l'investigador (Noguera 2009, 335). Finalment a les 36 monedes existents se'n recuperen 9 durant els treballs. Es tracte d'un trient, un semis, una uncia, dos victoriats i un quinari RRC, un tetratemorion i una dracma d'*Emporion*, a més d'un plom monetiforme (Noguera *et al.* 2012, 241; Noguera *et al.* 2014b, 75-77)²⁰.

Així tant la ceràmica com les monedes només permeten aproximar una cronologia a l'entorn del 200 ane, tant per les restes fora del poblament iber, com pel final violent d'aquest *oppidum* (Noguera *et al.* 2012, 243).

d. Avaluació

Sembla que les restes del Camí del Castellet de Banyoles mostren un assentament amb característiques molt específiques, segurament d'un campament militar de campanya. Seria així pel poc material ceràmic en superfície, la presència d'armament i l'abundància de bronzes romans, l'alta proporció d'àmfores grecoitàliques, altres objectes de transport i la manca de vaixel·la de taula i a mà, a més de la manca d'estructures constructives (Noguera 2008; Noguera *et al.* 2012, 243).

Com s'ha vist el material aproxima una cronologia de 200 ane, tant al campament com a l'*oppidum*. Ara bé, el fet de comparar el conjunt numismàtic amb el de **la Palma** (Núm. 18) fa pensar als investigadors que la manca de moneda cartaginesa, com la presència de denaris romans ha de fer pensar en un moment posterior al final de la Segona Guerra Púnica, però no posterior al primer quart del s. II ane (Noguera *et al.* 2012, 243-244). Per tant probablement s'ha de relacionar la presència d'aquest campament i el final violent de l'*oppidum* ibèric e les successives revoltes i guerres entre ibers i romans que transcorren entre el final de la Segona Guerra Púnica i al llarg del primer quart del s. II ane, en la que s'inscriu per exemple la campanyes de Marc Porci Cató el 195 ane (Noguera *et al.* 2012, 244; Noguera *et al.* 2014b, 78-81).

²⁰ Durant els anys 2010-2011 es van realitzar pràctiques d'estudiants de la Universitat de Barcelona i els resultats van ser similars als del treball precedent (Noguera *et al.* 2012, 241).

Nom del jaciment: Serra de l'Espasa

Número de jaciment: 22

Municipi: Capçanes

Comarca: El Priorat

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 314227,5 Y: 4553465,5

Alçada: 337 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba en un turó allargassat a 300 m al nord-oest de l'actual població de Capçanes aixecant-se uns 90 m sobre l'entorn pròxim (Cela *et al.* 2009, 111) (Fig. 18). La distància de l'Ebre a l'oest és de gairebé 12 km i dista uns 50 km de la ciutat de Tarragona, a l'est (Cela *et al.* 2009, 111). Les troballes de material es localitzen essencialment en els camps aterrats conreats d'oliveres i ametllers i en el vessant sud-est del turó. Per altra banda en el costat nord-est, després de recorre uns 0,5 km, prop l'extrem septentrional es torna a recuperar material (Cela *et al.* 2009, 112). Es tracta d'un entorn abrupta, però la recuperació del material fa pensar en una extensió màxima de l'assentament al cim del serrat de no més de 2 ha.

b. Descripció

Sembla que per la seva pròpia ubicació i l'antropització de l'entorn s'hauria de parlar de la pràctica destrucció del jaciment (Cela *et al.* 2009, 112). Es tracta de les restes d'un assentament del qual no es localitzen les estructures arquitectòniques. La primera evidència que es coneix de l'existència del jaciment és de F. Nogué (1896, 197-211) en que parlava de Capçanes des del punt de vista geològic i topogràfic, on es fa esment a la descoberta fortuïta del jaciment i l'espoli sistemàtic de joies i monedes a la zona. Durant la primera meitat del s. XX es realitzaren diversos treballs o esments a la Serra de l'Espasa (Bosch Gimpera 1915; Barceló 1927; Bru 1955, 54), L. Òdena (1942, 228-232) va efectuar l'estudi de dos portallànties dipositats al museu de Reus provinents de la Serra. Poc després S. Vilaseca va presentar un estudi sobre dues figures antropomorfes de fang (Vilaseca 1946, 259-264) i de braçalets d'or amb cap de serp (Vilaseca 1948, 196-205). Pel que fa al material numismàtic fou estudiat originalment per F. Mateu (1943, 221-238), posteriorment per P. Ripollés (1982, 381) i més recentment per R. Balsera (2006, 35-

73). Altres treballs actuals són l'estudi dels molins de pedra (Portillo 2006), les inscripcions ibèriques (Pérez 1997-1998) i del material metal·lúrgic de l'assentament (Graells 2006, 15-34). Finalment el material ceràmic fou estudiat als anys 50 del segle XX, moment en que moltes peces van ser restaurades (Vilaseca 1958) i posteriorment (Cela *et al.* 2009, 111-138).

Com s'ha comentat és un jaciment molt espoliat, durant els primers decennis del s. XX A. Barceló, erudit local, i realitzà algunes excavacions que representen el nucli de material que es troba al museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus (Barceló 1927, 145). Ja a la dècada dels 50 del s. XX es va documentar el fet que possiblement no quedaven estructures visibles (Bru 1955, 54). A la part de la carena de la serra hi ha moltes pedres però no corresponen a cap tipus d'estructura clara, però tot i així presenta gran quantitat de materials, bàsicament ceràmics.

c. Materials i cronologia

Els materials d'importació localitzats al Museu de Reus mostren produccions de Campaniana A tardana (Lamb. 27B. Lamb 27 ab/F2984, Lamb. 8B/F 2943, Lamb. 5-7/F 2280) (Sanmartí Grego i Principal 1997, 35-75; Principal 2002, 158), amb una cronologia ampla de s. III ane (Fig. 44). Pel que fa al vernís negre de Cales les formes són de les variants mitjanes i tardanes Lamb 1, Lamb. 2 i Lamb 3, amb una cronologia de 130/120-40/20 ane (Cibecchini i Principal 2004, 159-172) (Fig. 44). També s'han identificat dues àmfores itàliques, destaca una Dressel 1B sencera, amb una cronologia de s. I ane (Beltrán 1970, fig. 99), mentre que l'altre recipient li manca la vora, però per similitud es creu també seria una Dressel 1B (Cela *et al.* 2009, 119), al fons de les àmfores es troba blat (Vilaseca 1958, 21 i 29) (Fig. 44). Es documenta un morter itàlic, de procedència de la Campània, es tracta d'una forma 1/*Emporiae* 36.2 amb un vessador força desenvolupat cap a l'exterior i un fons pla (Cela *et al.* 2009, 119) (Fig. 44). Segons M. Bats (1988, 168) la cronologia d'aquests morters s'hauria de situar entre el 150 ane i fins al primer quart del s. I ane, mentre que C. Aguarod (1991, 192), puntualitza que és una forma típica dels jaciments de nivells de destrucció sertoriana i que no arriben fins a més enllà de la primera meitat del s. I ane. Finalment es presenta una vora, coll i arrencament de nansa d'un olpa de Ceràmica Comuna Romana, més habitual en contextos d'època imperial, però també en aquests contextos republicans (Arasa 1995, 128). Cal destacar que no s'ha trobat cap fragment de vernís àtic o proto-campanià, així com tampoc ceràmica *Terra Sigillata*, segons els investigadors (Cela *et al.* 2009, 118). Al museu de Reus també es conserven fins a 60 fusaioles i 19 pondera o pesos de teler sencers de la Serra de l'Espasa (Cela *et al.* 2009, 119-121). Evidentment el conjunt presenta abundància de material de tradició ibèrica, Ceràmica a Mà, Ceràmica Ibèrica a Torn, Pintada i sense pintar. La cronologia que aporta tot aquest material va a cavall entre el s. II i I ane i que en cap cas depassaria la segona meitat del s. I ane (Cela *et al.* 2009, 119).

Pel que fa al material numismàtic, al museu de Reus s'hi conserven 47 monedes, però les troballes fortuïtes comentades en el primer punt fan pensar en que el conjunt seria molt més gran. Sobre aquestes peces, com s'ha comentat, hi van treballar F. Mateu (1943, 221-238), P. Ripollés (1982) i més recentment en realitzà un reestudi R. Balsera (2006, 35-73). El conjunt està format per 21 bronzes de *Kese* (19 asos, un semis i un sextant), un as d'*Eusti*, un as i un semis d'*Itirta*, un as de *Kelse*, un as de *Saltuie*, un as d'*Uarakos*, un quadrant d'*Arse*, un semis d'*Ebusus*, un as de *Tarraco* i catorze bronzes sense llegenda, mentre que hi ha dos denaris de *Bolskan*, un denari romà i un didracma campanià folrat, que no ha estat possible identificar en la darrera revisió (Balsera 2006, 42; Cela *et al.* 2009, 121). Aquest conjunt s'ha interpretat no com un agrupament tancat sinó moneda corrent (Cela *et al.* 2009, 121). El conjunt numismàtic aporta una cronologia de mitjan s. II ane i fins a principis del s. I ane (Balsera 2006, 46-67).

Finalment, pel que fa als estris metàl·lics del jaciment disposats al Museu de Reus, es tracte d'instrumental i objectes d'ús personal en bronze: restes de *simpula*, anells, braçalets, una punta de fletxa, pinces, un pont de fíbula, una vora d'un vas, una petita espasa votiva triangular i una agulla. Per altra banda també hi ha dos braçalets d'or, projectils de fona de plom i ponderals, a més de materials informes d'aquest metall (Graells 2006, 15-31; Cela *et al.* 2009, 120). Així, fent referència a alguns dels materials, l'anell serpentiforme és d'ascendència etrusca, però la seva difusió es relaciona amb l'expansió romana i amb una presència important a partir del s. I ane segons els investigadors (Graells 2006, 17-19). També són significatius els diversos fragments de mànec i la cassoleta de *simpula*, que semblen correspondre al tipus Pescate A i algun fragment amb decoració zoomorfa tipus cànid, més freqüents a Itàlia i sud de França (Graells 2006, 22-23). Cal també destacar en el context de material bèl·lic, una punta de fletxa de bronze de difícil determinació cronològica i un gran conjunt de projectils de fona de plom datats entre el s. II i mitjan s. I ane (Graells 2006, 24-26).

Els seus investigadors consideren aquest indret com un hàbitat però amb una important funció de santuari (Graells 2006, 32; Cela *et al.* 2009, 121-124). Posteriorment en època imperial també hi haurà un poblament en aquest indret (Cela *et al.* 2009, 125).

d. Avaluació

La Serra de l'Espasa respon a un espai ocupat durant un llarg període de temps, des del neolític fins a una fase ibèrica i romana, amb la possibilitat d'algun període d'abandó intercalat. L'espai relacionable amb el jaciment és d'un entorn de no més de 2 ha, però sense estructures habitacionals o de muralla clares actualment. S'ha proposat una fase amb la presència de tropes romanes desmobilitzades durant l'hivern o fins i tot com un punt de control de l'entorn (Balsera

2006, 70), però altres autors consideren que no hi ha evidències clares que ho suggereixin (Cela *et al.* 2009, 125). La hipòtesi d'aquests últims seria d'un espai d'hàbitat i un possible santuari per la presència de *simpula* i altres elements en aquest sentit (Graells 2006, 32; Cela *et al.* 2009, 121-124). L'existència de centenars de projectils de fona localitzats en aquest jaciment, del que hem tingut constància gràcies a les aportacions de J. López (ICAC) i al treball de R. Graells (2006), porten a recuperar la possibilitat de que hagués estat un punt de control romà o de presència militar romana, amb una cultura material absolutament itàlica (Fig. 44), gran quantitat de numerari, *simpula*, restes de possible botí, etc. A més la constatació que les diverses evidències materials de ceràmica i numismàtica apunten una cronologia a cavall entre el s. II i I ane i que en cap cas depassaria la segona meitat del s. I ane (Balsera 2006, 46-67; Cela *et al.* 2009, 119), per tant c. 125-70 ane. El conjunt, tot i no conservar estructures recorda en gran mesura **el Camp de les Lloses** (Núm. 39) (Duran *et al.* 2015a; Duran *et al.* 2015b), al servei de les tropes romanes i amb una funció en aquest cas de *officinae armorum*. Tot i que la seva situació en alt i com un element de control pot fer pensar més aviat en un *castellum* o similar amb presència de tallers, comparable en aquest sentit amb **la Torre Roja** (Núm. 38).

Nom del jaciment: Tres Cales

Número de jaciment: 23

Municipi: Ametlla de Mar

Comarca: Baix Ebre

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 316705,8 Y: 4530550,9

Alçada: 13 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba sobre una terrassa marítima a 10-15 msnm, conformat per dues plataformes, al sud-oest del castell de Sant Jordi d'Alfama, entre cala Forn i cala Vidre (Fig. 18). A l'oest el jaciment es limita pel ferrocarril de València a Barcelona i l'autopista AP-7 (Noguera 2014, 40; Ble 2016, 61). L'entorn on es troba el jaciment és d'aproximadament 8 ha (Noguera 2014, 40).

b. Descripció

Ja a la dècada dels 90 del s. XX, durant les primeres intervencions es va plantejar la possibilitat de trobar-se davant d'una ocupació militar romana del període republicà (Álvarez i Espadale 1993, 68). Ara bé, aquestes restes ja havien estat localitzades per un aficionat anteriorment, que constatava que a l'entorn del Castell de Sant Jordi, a l'entorn de 500 m, es recuperava ceràmica en superfície (Ble 2016, 61). En aquest ampli entorn s'hi van realitzar altres prospeccions en superfície durant el 2004, amb una important concentració de material entre l'autopista i el mar (Díaz García 2004), el 2006 es torna a prospectar el jaciment i aquest cop de manera intensiva (Roig *et al.* 2006, 23). El 2011 es realitza una nova prospecció, aquest cop amb detectors de metalls, prospecció en superfície i rases com en els treballs anteriors (Cartes 2011). Finalment el 2014 i 2015 es van realitzar campanyes de prospecció, exclusivament a través de detectors de metalls (Ble 2016, 62).

c. Materials i cronologia

A partir de les dades de diverses prospeccions es va delimitar i precisar la importància de l'ocupació del jaciment en època republicana. Sembla que pel que fa al material hi ha un predomini de ceràmiques de transport i emmagatzematge, bàsicament àmfores de procedència itàlica (69,6%), segons els investigadors prevalen les "Pompeià-Sorrento", en canvi les àmfores ibèriques només representen el 21,2% del material recuperat. El conjunt de materials mostra doncs un eix cronològic entre el s. II ane i I, amb una gran presència de vores d'àmfores grecoitàliques i les itàliques Dressel 1A i 1B. Així els autors plantejaven que la cronologia i les restes de material mostraven la possibilitat d'un establiment militar romà (Martín *et al.* 1993, 69).

En els treballs de 2004, es van confirmar les hipòtesis anteriors. En que destacaven gran quantitat de material ceràmic en superfície tot i els treballs previs (Díaz García 2004, 18).

Aquest espai anomenat sector 2 es van realitzar un següent de rases i sondejos arqueològics durant el 2006, però no es va localitzar cap resta constructiva. Sembla que és una àrea amb escassa potencia de terra, amb la roca mare aflorant per tot l'entorn. Així les característiques de l'indret i les restes materials tornaven a suggerir als investigadores que es tractava d'un campament militar d'època republicana de caire temporal (Roig *et al.* 2006, 30-31)

En la campanya de 2011 com s'ha dit és la primera en que es van utilitzar detectors de metalls i GPS (Cartes 2011). En aquesta ocasió la recuperació de material metàl·lic va ser molt gran amb monedes, *glandes* de plom, caus de secció quadrada i possibles restes de militaria romana, etc. En relació a la ceràmica destaca el material amfòric del període romà republicà amb un 87% del total i especialment formes de procedència itàlica Dressel 1 i Lamb. 2, però també restes de

grecoitàliques més antigues. En canvi la vaixel·la recuperada era minoritària, amb fragments de Camp. A i possiblement Cales, ceràmica de cuina itàlica i alguns fragments de ceràmica ibèrica. A part sembla que es van recuperar materials ceràmics d'època imperial romana, especialment dels segles I-II, però d'aquesta fase, l'element més nombrós és la vaixel·la amb un 61% (*Sigillata* itàlica, gàl·lica, hispànica i comuna africana), mentre que les restes amfòriques són el restant 39% (Cartes 2011, 23; Noguera 2014, 41). Oferint una cronologia per aquest jaciment de s. II ane i final del s. I, en que es proposa una ocupació militar en l'època de la Guerra de Sertori (Cartes 2011, 23; Noguera 2014, 41).

Pel que fa al material numismàtic, la moneda més antiga pareguda és un victoriat data entre el 194-190 (RRC 132/1), de la família *Caecilius Metellus* que es podria relacionar segons J. Noguera amb cinc monedes de bronze de la primera meitat del s. II ane i un semis del mateix magistrat i una altre d'anònim del 189-180 ane (Noguera 2014, 43). Per la seva part el conjunt numismàtic més ampli és de dues fases posteriors, un conjunt durant la Guerra de Sertori (82-72ane o poc abans i un altre datable en època julioclàudia (Noguera 2014, 44).

Pel que fa a les últimes intervencions de 2014 i 2015 es van centrar exclusivament en detectors de metalls, amb uns materials que permet identificar dos ocupacions dins el període republicà i una en època augustal. De l'armament en destaca un conjunt de 38 projectils de plom amb cronologia indeterminada, tot i que un d'ells mostra una inscripció [...]TORI i un [...]DES a l'altre costat, el que es podria interpretar com Q(uintus) SERTORI(us) – FIDES, en relació a *glandes*, fabricats per tropes de Sertori (Noguera 2014, 45). També destaca tres fíbules de bronze, dues d'elles La Tene I (s. IV-III ane) i una del tipus Nauheim, tipus 7.1.a (Érice 1995, 45-46), que es relaciona amb contextos de la Guerra de Sertori, a l'aparèixer també en el campament de Caceres el Viejo (Noguera 2014, 45). Semblar ser que també es van recuperar fins a 6 tatxes de sandàlia romana (*Clavi Caligarii*), de bronze, entre altres objectes (Noguera 2014, 45)

Cal destacar un segon moment d'ocupació a partir de material ceràmic i numismàtic, essencialment, que es relaciona amb una cronologia julioclàudia entre finals del s. I ane i s. I (Noguera 2014, 46-48).

d. Avaluació

A les Tres Cales, amb el material localitzat en un entorn d'unes 8 ha, es creu que hi ha diverses fases d'ocupació en contextos militars, el primer dins la Segona Guerra Púnica, a l'entorn de finals del s. II ane i en un context de que qualsevol exèrcit que des de Tarragona es volgués dirigir a la zona de l'Ebre i l'interior, hauria de passar per aquest camí costaner, tant en aquest primer moment com en els posteriors (Noguera 2014, 42). Pel que fa al període de la Guerra de Sertori,

tot i que difícil sembla confirmar-se pel gran número de monedes d'aquest moment igual que en elements de *militaria*, a partir del 76 ane, quan Pompeu Magne arriba a l'Ebre on es troben els contingents de M. Perpenna que el protegeixen. El que fa que en diversos moments el punt de Tres Cales pogués ser utilitzat pels dos bàndols (Noguera 2014, 46). En l'últim moment sembla que l'espai hauria pogut ser ocupat per un destacament de tropes legionàries, potser no tant de control com dins les reformes de la via Augusta (Núm. 2.2.1) d'aquesta etapa, en un indret estratègic i amb un petit port natural (Noguera 2014, 48).

Ara bé, cal destacar que la informació que aporta aquest jaciment es molt minsa, dispersa i amb poques intervencions arqueològiques. De fet no es coneixen estructures constructives o restes en negatiu per definir o delimitar l'espai real de l'assentament i per tant es fa difícil interpretar-lo com un espai o altre, almenys en el període republicà. A grans trets, per la presència de *militaria*, es podria aproximar segurament a algun tipus de *castellum* o *castrum*, per la seva extensió es creu en la segona opció, que els investigadors relacionen amb el dispositiu desenvolupat per Perpenna per frenar les tropes de Pompeu a l'arribar a l'Ebre (76 ane) (Ble 2016, 61), juntament amb **la Palma** (Núm. 18), port natural com Tres Cales, i **les Aixalletes** (Núm. 19), un gual indispensable per creuar l'Ebre. Per tant sigui com sigui la presència militar va existir en diverses fases com a simples freqüentacions, campaments provisionals, o altres.

Nom del jaciment: Prades

Número de jaciment: 24

Municipi: Prades

Comarca: Baix Camp

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 331616,6 Y: 4573414,5

Alçada: 941 msnm

a. Context geogràfic

Aquesta troballa es troba a la vila de Prades (Baix Camp), a gairebé 1000 msnm, dalt de la serralada del mateix nom, que suposa una separació natural entre el Camp de Tarragona i la Plana de Lleida (Fig. 18). Uns 1700 m al sud de la població hi ha un congost, on es localitza el

camí que transcorre entre les terres del Priorat i de Tarragona, és en aquest indret on el congost s'obra a la plana on es troba la vila on s'han trobat restes romanes (López Vilar 2013a, 434; 2013b, 177).

b. Descripció

Així doncs en aquest indret no s'han realitzat excavacions arqueològiques reglades i només s'han trobat materials en superfície i en tot cas a través d'aficionats locals. Les peces més destacades són dues bales de plom. En aquest mateix indret s'han trobat elements bèl·lics d'època medieval i moderna, el que indicaria segons J. López, un lloc idoni en termes militars, plantejant la possibilitat de realitzar emboscades al llarg del temps (López Vilar 2013a, 434; 2013b, 177).

c. Materials i cronologia

Els dos projectils de fona es diferencien entre ells (Fig. 45). En primer lloc es descriu una peça similar a les de **Picamoixons** (Núm. 25), del tipus 2 de la classificació de Völling, a partir de la seva forma bicònica (Völling 1990, 24-58; López Vilar 2013a, 434; 2013b, 176-177), i amb la inscripció SCA[E] (Fig. 45). L'altre projectil de fona correspondria al tipus 1 de la classificació de Völling (Völling 1990, 24-58; López Vilar 2013a, 434-435; 2013b, 177), però presenta dues inscripcions a la seva superfície dins d'una cartel·la. Una aporta el numeral XII (Fig. 45) precedit per un símbol molt esquemàtic que J. López interpreta com un ull, en l'altre cartel·la també es llegeix XII precedit per un element indeterminat. En aquest cas la llegenda impresa és feta posteriorment a la elaboració de la bala a través d'un cuny (López Vilar 2013b, 178).

Sembla que el numeral XII s'hauria de relacionar amb la *Legio XII* (López Vilar 2013b, 178), legió reclutada per Cèsar a la Gàl·lia *Cisalpina*, es tractaria de la futura *Legio XII Fulminata* d'època imperial (Ble 2016, 60). Aquesta legió va participar a la batalla d'*Ilerda* l'estiu del 49 ane (López Vilar 2013a, 438-439), el que ha de situar el moment bèl·lic en el transcurs de l'enfrontament entre Cèsar i Pompeu, concretament als fets d'*Ilerda* del 49 ane, per tant del bàndol de Cèsar, que després del conflicte deuria tornar a Itàlia i no tornaria a trepitjar les terres Hispanes en cap altre ocasió (Rodríguez González 2003, 320-322; López Vilar 2013b, 178). Com en el cas de **Picamoixons** (Núm. 25), la inscripció SCAE es relaciona amb un personatge important en la jerarquia cesariana a *P. Mucius Scaevola* i en un context doncs de 49 ane (López Vilar 2013a, 439-442; 2013b, 178-181).

d. Avaluació

Les troballes realitzades a Prades, encara són més minses que les realitzades a **Picamoixons** (Núm. 25), basant-se en dos projectils de fona. Ara bé, el fet de poder-se relacionar a partir de la inscripció SCAE sobre els projectils de fona permet inscriure aquest punt en un context d'estrès bèl·lic dins la Segona Guerra Civil Romana (49-45 ane) (López Vilar 2013b, 178-181).

Com el mateix J. López aproxima, el lloc pot resultar ideal per realitzar emboscades (López Vilar 2013b, 177) i les restes estructurals són inexistents, això fa molt difícil identificar el lloc amb un assentament, encara que puntual o un camp de batalla, per tal de poder-lo catalogar dins unes jerarquies limitades es creu convenient determinar-lo com un *castellum* indeterminat, com a punt de control o d'accés a la zona de Prades.

Nom del jaciment: Picamoixons

Número de jaciment: 25

Municipi: Valls

Comarca: Alt Camp

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 349172,9 Y: 4572966,8

Alçada: 213 msnm

a. Context geogràfic

Es tracte d'una zona del terme municipal de Valls, al sud de Picamoixons, a la partida de els Plans (Fig. 18). És concretament un monticle en el límit septentrional del Camp de Tarragona en un lloc de gran valor estratègic, al trobar-se entre el riu Francolí al nord-oest, i amb la via de *Tarraco* a *Ilerda* (Núm. 2.2.2) a l'est, a no més de 300 m, abans d'internar-se en el congost de la Riba (López Vilar 2013a, 432; 2013b, 176).

b. Descripció

En aquest jaciment no s'han realitzat treballs arqueològics i simplement s'ha recuperat materials en superfície, majoritàriament a través d'aficionats locals. No s'han identificat estructures ni material ceràmic, les restes recuperades són essencialment militar i material numismàtic (López Vilar 2013b, 176).

c. Materials i cronologia

Els elements més destacats de les troballes són les *glandes*, que es van trobar en un radi de 50 m i que segons l'investigador J. López, s'hauria de relacionar la seva dispersió al treball de l'arada en una àrea de poca profunditat (López Vilar 2013a, 432-433; 2013b, 176). Aquesta dispersió reduïda i ubicació doncs fan pensar a l'investigador en una concentració del material i no en una

àrea de combat, on les peces estarien més disperses. L'altra troballa destacada són les 7 monedes identificades.

Les escasses monedes trobades són interpretades com a pèrdues, igual que les *glandes*, que constitueixen un conjunt que es degué perdre accidentalment segons J. López (2013a, 433; 2013b, 176). Es tracta en total d'un lot de 82 peces que sumen 5 kg de plom, quantitat prou gran per creure que no es tracte de la munició d'un únic foner (Fig. 46).

Totes les *glandes* presenten la mateixa inscripció en relleu amb el text SCAE, amb dues variants de lletres més grans (63 peces) o més petites (19 peces), però totes poden atribuir-se al tipus 2 de la classificació de Völling, a partir de la seva forma bicònica (Völling 1990, 24-58; López Vilar 2013a, 433; 2013b, 176-177). La lectura SCAE, tot i ser llegida de manera diferent amb anterioritat (Contreras *et al.* 2006, 242), per J. López, tot i diverses hipòtesis, s'hauria de relacionar amb un personatge de nom *P. Mucius Scaevola*, de gran importància per la ciutat de Tàrraco, segurament com un oficial d'alt rang en la campanya d'Ilerda a les ordres de Cèsar (López Vilar 2013b, 178-181).

Per altra banda, en un radi d'uns 100 m de les *glandes*, es van recuperar un seguit de monedes que J. López relaciona amb la munició anteriorment descrita (López Vilar 2013a, 434; 2013b, 177). En un total de 7, un quinari que no es va poder veure i un as romà amb cap de Janus bifront a l'anvers. Mentre que les cinc restants responen a un denari de Luci Corneli Escipiò l'Asiàtic de l'any 106 ane, tres semiòbols de Massàlia i una peça indeterminada. El que aporta una cronologia dispersa i poc homogènia des dels primers moments d'ocupació romana amb l'as de Janus, fins a les peces de Massàlia que podrien arribar fins al 49 ane, moment en que Cèsar sotmet la ciutat (López Vilar 2013a, 434; 2013b, 177). Així sembla que la cronologia s'hauria de centrar en un moment posterior al 106 ane com ens marca la moneda més antiga (López Vilar 2013b, 178). Però la relació de les monedes més recents de la zona de Massàlia i la relació de SCAE amb *P. Mucius Scaevola* ens acostava la cronologia a mitjan s. I ane i la guerra entre cesarians i pompeians.

d. Avaluació

Segons l'investigador J. López (2013b, 176), s'interpreta el jaciment de Picamoixons a partir de les restes recuperades com un punt de control o d'acampada instal·lat per temps molt reduït en algun moment de perill bèl·lic, que justificaria la manca de material ceràmic. Després de l'estudi de les restes numismàtiques (7 monedes) i de militar (82 *glandes*), l'investigador aporta la possibilitat de relacionar les restes amb el primer moment de la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu, a través d'un personatge important dins la jerarquia del bàndol cesarià,

P. Mucius Scaevola i en un context doncs de 49 ane (López Vilar 2013a, 439-442; 2013b, 178-181). Es considera que la munició hauria estat concentrada per tant es trobaria en un espai reduït, el que fa pensar en un *castellum* indeterminat o un element similar.

Nom del jaciment: La Costa de la Serra

Número de jaciment: 26

Municipi: La Secuita

Comarca: El Tarragonès

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 356552 Y: 456555

Alçada: 212 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba localitzat dins el terme municipal de la Secuita, a 2,75 km del nucli urbà (Fig. 18). Dalt d'un turó que controla l'entorn, a uns 50 m per damunt de l'entorn immediat. L'extensió del jaciment és gran, al recuperar material en dispersió per la part superior del turó i pel vessant sud (Canela *et al.* 2015, 3). El jaciment es podria estendre per tota la part alta del tossal, assolint aproximadament unes 3 ha. Ara bé, les dades disponibles són minses i fins el moment es coneix no més de 20 m lineals d'estructures.

b. Descripció

Aquest jaciment fou descobert per M. Dalmau el 2004 i presenta certa entitat, al trobar en superfície força material relacionat amb comuna ibèrica, Campaniana A i vernís negre de Cales, àmfora púnicoebusitana (T.8.1.2.1), àmfora greco-itàlica i itàlica (Dressel 1A, Dressel 1B i Dressel 1C) que aporta una cronologia d'entre el s. III i I ane (Dalmau 2010, 39-40). Amb aquestes evidències i la localització de grans carreus al vessant sud, J. Canela plantejava, en la seva tesi, la possibilitat de trobar-se davant d'un jaciment important durant el període ibèric i amb una fase tardorepublicana (Canela 2014, 211 i 297).

En els treballs desenvolupats el 2015 s'inicià l'excavació (130 m²) en el punt en que apareixien tres carreus formant una cantonada en superfície. Aquests elements es troben al vessant sud, al costat del camí que porta al cim del turó. Els murs tenen a diverses potències i

característiques. El mur de carreus presenta una longitud de c. 3 m coneguts i una amplada de 1,2 m i una potència màxima conservada també de 1,2 m. Altres dos murs presenten entre 4 i 6 m de llargària conservada, però en aquest cas fan uns 0,8 m de gruix. Un dels murs sembla aparèixer cap a l'est, passat el camí, a uns 20 m de distància. Amb aquests treballs s'acabà definint una torre assentada segurament directament sobre el nivell geològic (Canela *et al.* 2015, 6-7). A l'exterior de la torre es van descobrir diverses estructures, entre elles un enderroc amb fragments d'*opus signinum* i estucat de paret (Canela *et al.* 2015, 7). Sota aquest nivell es va trobar un altre mur, de 0,5 m de gruix, que es prolonga uns 5 m en direcció sud-est on es perd. En el mateix nivell d'enderroc, al realitzar un sondeig (2x2 m) adossat a la muralla s'han localitzat altres estructures muraries de certa entitat en direcció Sud-est/nord-oest durant 2,5 m, perdent-se en el camí i amb un gruix d'1 m. En aquest cas les pedres són més petites que les de la torre (Canela *et al.* 2015, 7-8).

c. Materials i cronologia

Dins de la torre aparegueren diversos materials, entre ells una vora d'àmfora púnica (T.7.2.1.1) i diversos fragments d'un mateix vas de parets fins Mayet 2. També es van recuperar restes de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 1. Ceràmica Ibèrica, Ceràmica a Mà, una gerra de ceràmica Grisa de la Costa Catalana (Canela *et al.* 2015, 6-7). A l'exterior de la torre en nivells d'enderroc es va recuperar la part superior d'una àmfora brindisina (Lamb. 2) amb el segell del fabricant (Canela *et al.* 2015, 7). Aquests materials ens situen, segons els arqueòlegs, en un context de mitjan s. II ane, mentre que el moment d'abandó es planteja pel final del s. II ane, a partir de l'àmfora brindisina de la forma Lamb. 2 (Canela *et al.* 2015, 8). En aquest cas el moment final a partir de l'àmfora brindisina Lamb. 2, al nostra entendre, s'hauria de situar durant la primera meitat del s. I ane, a través dels treballs de M. Díaz García i P. Otiña (2003, 73). El que fa pensar en un temps de funcionament puntual de l'assentament segurament en un moment d'estrès bèl·lic dels ocorreguts al nord-est peninsular entre el s. II i I ane (c. 125-70 ane). A data d'avui no es coneixen evidències d'una fase anterior.

d. Avaluació

Així els arqueòlegs presenten la idea de que la Costa de la Serra és una obra monumental a partir de carreus i l'amplada dels murs (4 peus romans), a partir d'un *opus siliceum* fet utilitzant cunyes i elements entre els carreus, el que fa pensar en la manera II de Lugli (Lugli 1957, 73-75), plantejant la seva naturalesa militar. Després dels treballs s'observà la possibilitat de tractar-se d'una torre de l'extrem d'una fortificació més ampla. A més en la zona intervinguda es defineix la torre com l'element més antic, acompanyat per altres estructures posteriors i de menys

monumentalitat, sense poder avançar més dades després de la primera campanya (Canela *et al.* 2015, 8).

Pel que fa als materials definits en el punt anterior ens situen, segons els arqueòlegs, en un context de mitjan s. II ane, mentre que el moment d'abandó podria centrar-se a finals del s. II ane a partir de l'àmfora brindisina de la forma Lamb. 2 (Canela *et al.* 2015, 8), que al nostra entendre s'hauria de localitzar durant la primera meitat del s. I ane (Díaz García i Otiña 2003, 73). El que fa pensar en un moment de funcionament puntual d'un possible *castellum* segurament en un moment d'estrès bèl·lic (s. II i I ane).

Nom del jaciment: CEIP Joan Plana

Número de jaciment: 27

Municipi: Puigpelat

Comarca: L'Alt Camp

Província: Tarragona

Coordenades UTM: X: 357685,7 Y: 4570804,2

Alçada: 256 msnm

a. Context geogràfic

Es troba situat en el municipi del mateix nom, en l'anomenat *ager tarraconensis* i en un entorn on s'han localitzat fins a 11 jaciments del període ibèric i tardorepublicà (Fig. 18). Està ubicat a 4 km de l'*oppidum* del Vilar de Valls, eix vertebrador de l'entorn fins al seu abandó a inicis del s. II ane, i per tant en el camí o via de *Tarraco a Ilerda* (Núm. 2.2.2) (Díaz García 2009, 21), com també l'antic camí de Montblanc a Vilafranca (Díaz García 2009, 32). Es troba en un turó a 256 msnm que finalitza de forma abrupta en el seu costat occidental, en que s'engloba no més de 0,2 ha. L'assentament limita amb la plana fluvial del riu Francolí i amb un control visual sobre la ciutat de Tarragona (Díaz García 2009, 31), a una alçada similar al seu entorn més immediat.

b. Descripció

La descoberta d'aquest i altres jaciments al municipi de Puigpelat es relacionen amb el pla urbanístic del municipi aprovat l'any 2002. Aquest pla portava a la realització d'intervencions preventives en forma de prospeccions superficials, especialment en terrenys ocupats per vinya.

Posteriorment, el 2004 i en una zona específica del pla, es realitzaren rases de comprovació i es delimità un espai d'uns 1750 m² amb restes de murs i material ceràmic tardorepúblicà. Finalment, l'excavació en extensió d'aquest solar la va realitzar M. Díaz García (2009, 22; 2013, 358-359) (Fig. 47), on es va treure de forma mecànica una gran capa de terra de conreu, de fins a 3 m, aportada recentment, comprovant com treballs agrícoles anteriors i les rases arqueològiques de comprovació de l'any 2004 havien afectat les restes antigues. Aquesta excavació estava supeditada a la construcció del col·legi Joan Plana, per tant en molts indrets, en que la construcció no afectava, no s'exhaurí l'estratigrafia (Díaz García 2009, 22-24).

Així l'assentament s'adaptava a la orografia del terreny en tres terrasses. En la part inferior hi havia, segons M. Díaz, l'accés a partir d'un passadís estret, amb un fossat, tot seguit s'accedia a un espai sobreelevat gairebé lliure de construccions i en la part més alta es localitzava la zona fortificada, on es conservava la façana oriental defensada per torres. Cal destacar que no es va excavar tota l'extensió del que hauria estat l'assentament, identificant simplement els dos nivells inferiors, a més les restes conservades es trobaven en la seva majoria en nivell de fonamentació, amb una o dues filades, el que dificultava als arqueòlegs la seva interpretació i datació (Díaz García 2009, 39). Per tant la tercera terrassa fou la més coneguda per la seva excavació total, també era la més deteriorada per les activitats agrícoles. En aquest sentit es va poder aproximar la construcció de la muralla a partir de dos murs paral·lels de pedres mitjanes lligades amb fang i farcits de pedra i terra formant un reble a l'interior, amb una amplada aproximada de 1,75 m (Díaz García 2009, 42-43), dels que no es coneix la tècnica constructiva (Fig. 47). Al finalitzar l'excavació es va documentar una fase anterior de funcionalitat incerta (Díaz García 2009, 48), de la que es conservava la façana oriental, dues torres i fins a sis àmbits, que seguien unes característiques ortogonals, seguint una orientació diferents a les dues terrasses inferiors. Sembla que la construcció podria ser amb sòcols de pedra i tapia o tovot, sense evidències per confirmar-ho, i els paviments serien simplement de terra batuda (Díaz García 2009, 51; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 252-253). Per tant aquestes edificacions sumen uns 234 m², però no s'ha pogut precisar quin ús podrien tenir.

c. Materials i cronologia

El material recuperat mostra de dues fases, una d'inicis del s. II ane, mal coneguda, i una gran reforma que donaria lloc a les estructures recuperades de l'última fase que s'hauria de situar a l'inici del s. I ane. En l'amortització de la primera fase es va localitzar un projectil de *ballista*, una bola calcària de 0,75 kg i 8,5 cm de diàmetre, que podria fer pensar en un enfrontament o en un establiment militar previ, però sense confirmar (Díaz García 2009, 50).

La cultura material del moment de construcció mostra unes importacions de Campaniana A (Lamb. 23, 27ab, 28, 33a, 36, 55) i Calena (F 2151, Lamb. 1, 3, 5, 5/7, 36), a més de diverses imitacions d'aquestes. També van aparèixer Parets Fines Mayet 2, Cuina Itàlica Com-It 7a i 7a-b o Comuna Itàlica 8a, 8b, 8d i 8e o Roig Pompeià entre d'altres. El conjunt amfòric està format per Grecoitàliques (Gr-It bd 3-4, transició Dressel 1 o una producció local G 4), Àmfores Itàliques (Dressel 1A, 1B i 1C), Àmfores Púnica Cartaginesa (Mañá C1b, C2a) o Púniques del Cercle de l'Estret (Mañá C2b), entre d'altres. Aquest conjunt d'importació respon només a un 9%²¹ del total, del qual el 90% representa a materials de producció indígena i l'1 % restant a ceràmiques locals de tipus romà. En aquest sentit M. Díaz considera que la gran majoria de producció indígena seria per l'abastiment dels destacaments militars a partir dels seus comandants i de forma pròxima (Morillo 2006, 37), que mostra que aquesta preponderància de producció indígena es repetiria també en els altres contextos militars republicans peninsulars (Díaz García 2009, 59-89). En definitiva aquesta cultura material donaria una cronologia de c. 100-80/70 ane en el moment constructiu (Díaz García 2009, 88-89). Pel que fa al conjunt que marcaria l'època de destrucció i d'abandó, tot i força alterats per l'activitat agrícola, foren recuperats en els enderrocs. Aquest conjunt és molt similar a l'anterior, compost per Campaniana A mitjana (Lamb. 27 ab, 27Bb, 27c, 31, 34, 33b, 36 i F2151), també hi ha Calena antiga (Sanmartí 166) i Calena probablement mitja (Lamb. 1) a més de diverses imitacions d'aquesta. Pel que fa a les Parets Fines (Mayet 2 i 2B1), també presenta imitacions locals (Mayet 2 i 24). En la vaixella fina, la diferència més gran és la presència de *Terra Sigillata* Itàlica amb les formes (Conspectus 14.1 i R-3) i la imitació local d'aquesta amb les formes (Conspectus 1.1, 8.3.1, 14 o 16). Les àmfores són representades per Grecoitàliques (Gr-it bd 3-4 i la transició a la Dressel 1), Itàliques (Dressel 1A, 1B i 1C), Púnico-cartaginesa (Mañá C2a), Púnico-ebusitana (PE 16 i PE 23), Tarraconense (Pascual 1) i Bètica (Dressel 12 i Dressel 28). Per tant del 100% de les peces recuperades el 85% respon a ceràmica ibèrica, mentre que el 13% són les ceràmiques d'importació i un 2% a ceràmica local de tradició romana. Vist el conjunt M. Díaz aproxima una datació d'abandó en els últims decennis del s. I ane, basant-se essencialment en les quatre formes de *Terra Sigillata* Itàliques de cap el 10 ane (sense presència de formes posteriors al canvi d'Era) o de l'àmfora Bètica Dressel 28 que dataria de c. 20 ane, tot i així cal destacar que el mateix autor aproxima que la majoria del material té una cronologia genèrica que englobaria tot el s. I ane (Díaz García 2009, 108-115; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 255-256).

d. Avaluació

²¹ L'autor de l'obra aclareix que ha realitzat l'estudi a partir del NMI a partir de les vores i si és el cas de bases o altres fragments que evidencien la presència d'una producció concreta (Díaz García 2009, 59).

Segons M. Díaz (Díaz García 2009, 58) el jaciment localitzat en el que avui és el CEIP Joan Plana seria un *castellum* de nova planta de petites dimensions, que no arribaria als 2000 m² (Fig. 47). La construcció de la muralla seria a partir de dos murs paral·lels de pedres mitjanes lligades amb fang i farcits de pedra i terra formant un rebliment a l'interior, amb una amplada aproximada de 1,75 m (Díaz García 2009, 42-43), que significa 6 peus romans molt ben ajustats. A més, presenta una cronologia antiga que fa pensar, potser, en una possible residència oficial a l'estil de la que també es presenta a **Can Tacó** (Núm. 42). Cal destacar que potser la seva cronologia llarga, en dues fases, la primera al (s. II ane) i una gran reforma (inici del s. I ane), les restes corresponen a la segona (Díaz García 2009, 50). La cultura material aporta una cronologia de c. 100-80/70 ane en el moment constructiu (Díaz García 2009, 88-89), mentre que el moment de destrucció i d'abandó està molt alterat pels treballs agrícoles, tot i definir una cronologia genèrica d'un moment de l'entorn del 20 ane (Díaz García 2009, 108-115; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 255-256). Per tant segons M. Díaz s'ha de parlar d'un *castellum* de petites dimensions a les proximitats de *Tarraco* (Díaz García 2009, 108-115; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 255-256), hipòtesi que també segueixen altres investigadors (Noguera *et al.* 2014a, 46-47). Però al nostra entendre creiem que es pot parlar d'un ús de residència oficial, en un context militar, en general aquest espai podria haver estat hàbitat per un membre de l'administració romana, vinculada a l'exèrcit. Proposta que creiem s'adequa més per característiques i ubicació a altres exemples presentats al nord-est peninsular.

Nom del jaciment: Sant Miquel de Sorba

Número de jaciment: 28

Municipi: Montmajor

Comarca: El Berguedà

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 389331,3 Y: 4646794,1

Alçada: 575 msnm

a. Context geogràfic

Les restes es troben en el turó de Sant Miquel, a la riba dreta de l'Aigua d'Ora, a ponent de la parròquia de Sorba, terme municipal de Montmajor (Fig. 18). Pren el nom de la capella edificada al cim del turó, bastida al s. XVIII sota la dedicació de Sant Miquel. Se situa al pla superior del tossal, que mesura 98 x 23 m aprox. (0,2 ha), entre 60 i 90 m per sobre de l'entorn immediat, amb un bon control de les proximitats. En la seva extensió pels vessants i emmurallaments l'assentament assoleix aproximadament 1,2 ha.

b. Descripció

El jaciment fou excavat en part durant anys 20 del s. XX per Mn. J. Serra i Vilaró i aparentment exhaurit (Asensio *et al.* 2013, 106-107). Tot el subsòl es trobava ple de sitges excavades a la roca (163 sitges i dipòsits en total), de les quals dues, per les seves característiques, s'han de considerar veritables soterranis (una d'elles gaudeix d'una paret mitgera a l'interior). La resta tenen una fondària que oscil·la entre els 0,8 i els 2,50 m. A l'interior van aparèixer ceràmiques a mà datables entorn els s. VII-VI ane. La majoria proporcionaren ceràmiques d'època ibèrica. Només una d'elles va oferir ceràmica romana segons l'arqueòleg (Serra Vilaró 1922). Es considera que el Camp de sitges ocuparia tot el turó i tindria un període de gran expansió, segons estudis més recents, durant el s. II ane en relació a la presència romana i segurament a una guarnició post campanya de M. Porci Cató. Es creu es pot tractar d'un punt de control del nord, ja que els ceretans no es dominen definitivament fins el 39 ane (Palmé i Principal 1990, 23-25). A la part superior, al costat de l'ermita, es conserva una important estructura arquitectònica d'època romana de planta rectangular de 13x5 m, excavada a la roca i amb una profunditat conservada de 2,9 m i que sembla un dipòsit soterrat fet a partir de carreus de bona factura (Fig. 48). Pel que fa a l'excavació de l'anomenat edifici B, sembla que els nivells d'amortització són de l'entorn del 100 ane (Asensio *et al.* 2013, 106-107) (Fig. 48). Els arqueòlegs la comparen amb la cisterna de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) i relacionada amb l'aprovisionament de contingents militars (Asensio *et al.* 2013, 107).

En un projecte recent es confirma la importància de l'assentament i la gran extensió sense excavar. A l'extrem meridional del tossal es van localitzar i excavar des del 2011 una conjunt d'elements defensius de gran entitat i que no semblen relacionables amb l'hàbitat més antic. Sembla que es tracte d'una torre o bastió massís de 4x5 m, associat a un pany de muralla d'uns 8 m de llarg i més al nord (Fig. 48). Les dues estructures són fetes amb carreus de grans dimensions (Asensio *et al.* 2013, 107-108) de fins a 0,80-1 m, amb pedres de grans dimensions i altres de més reduïdes. A més, en aquestes últimes campanyes es va trobar un altre pany de muralla en la mateixa cara oest, però 20 m vessant avall. El fet d'estar cobert amb vegetació va permetre als arqueòlegs resseguir aquest segon tram de muralla durant 50 m a la zona 4 (Fig.

48). Aquesta construcció respondria a una estructura potent a partir de grans carreus poc treballats amb una alçada que arriba als 1,4 m, resseguint una terrassa, igualment com la torre i el tram de muralla definits anteriorment ho fan uns metres més amunt (Fig. 49). En la part interior de la muralla el 2013 es documentaren gran quantitat d'estructures, de moment només conegudes en superfície. L'únic sondeig en aquesta zona, adossat a la muralla, va permetre datar una refecció en la mateixa que sembla situar-se en el primer quart del s. I ane (Asensio *et al.* 2013, 107).

c. Materials i cronologia

Fase I (VII-VI ane): Període protoibèric que es caracteritza per ceràmiques acanalades i fetes a mà amb cordons (s. VII-VI ane), com al Castellvell d'Olius (Asensio *et al.* 2013, 108).

Fase II (V-III ane): Període ibèric, caracteritzat per ceràmica comuna ibèrica, àtica, campaniana i monedes ibèriques. Sobretot representat per un gran camp de sitges amortitzat a l'entorn del 200 ane (Asensio *et al.* 2013, 109).

Fase III (II-I ane): Període republicà, no identificat anteriorment, amb gran quantitat de sitges noves, la possible gran cisterna "edifici B", i les potents línies defensives i torres documentats en el vessant del turó "Zones 3 i 4" (Asensio *et al.* 2013, 109).

d. Avaluació

L'assentament de Sant Miquel de Sorba presenta uns límits aproximats de 1,2 ha. Té una fase preibèrica important i una posterior fase ibèrica (s. V-III ane), amb un gran camp de sitges amortitzat a l'entorn del 200 ane (Asensio *et al.* 2013, 108-109). Pel que fa al període romà republicà, a partir del s. II ane destaca per la seva importància, tant amb la quantitat de sitges recuperades com pel monumental "edifici B", potser un enorme dipòsit d'aigua, que presenta uns estrats d'amortització de primer terç del s. I ane (Fig. 48). A més es van localitzar dues línies concèntriques de muralles i torres al vessant sud i oest, també amb aquesta cronologia avançada. La seva tècnica constructiva és a partir de carreus de grans dimensions (Asensio *et al.* 2013, 107-108), de fins a 0,80-1 m (3 peus romans, element poc significatiu) i el que sembla un doble permanent reomplert i conformant les cares d'*opus siliceum* molt ben definit (Lugli 1957, 55-165; Asensio Esteban 2006, 130). Pel que fa a la torre de 4x5 m de costat aporta unes mides 13,5x17 peus romans. Aquestes noves evidències post 200 ane fan pensar en l'assentament assimilable a un punt de control militar d'implantació romana (Asensio *et al.* 2013, 109), possiblement, al nostra entendre, d'un *castellum* estable reaprofitant un hàbitat previ i amb una cronologia inicial indeterminada, segurament a l'entorn de mitjan s. II ane i fins al primer terç del s. I ane (150-70 ane).

Nom del jaciment: Sant Miquel d'Olèrdola

Número de jaciment: 29

Municipi: Canyelles, Garraf i Olèrdola

Comarca: Alt Penedès i Garraf

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 391985,8 Y: 4573287,9

Alçada: 324 msnm

a. Context geogràfic

Aquest jaciment és en realitat un complex arqueològic iberoromà i medieval, tot i que té una història que engloba els últims 4000 anys (Molist 1999, 11). Es troba ubicat en un dels darrers contraforts del massís calcari del Garraf, a 324 msnm, a entre 100 i 200 m sobre l'entorn, controlant bona part de les proximitats en direcció a l'interior peninsular però també la serralada Prelitoral (Fig. 18). L'assentament es troba on en època republicana transcorria la *via Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1), per l'actual plana del Penedès (Palmada 2003b, 258). La muralla republicana està localitzada en la vessant nord-est d'aquest cim de c. 3,5 ha, per la resta de costats està ensivellada per alts penya-segats (Bosch *et al.* 2003, 350).

b. Descripció

A l'enclavament de Sant Miquel l'Olèrdola es documentà un poblat de la primera edat del ferro s. VII ane) que més tard va passar a formar un *oppidum* ibèric des del s. V ane i una pervivència antiga fins al s. I ane, ja en un context romà tardorepublicà (Bosch *et al.* 2003, 350-351) (Fig. 50). La primera intervenció oficial a les restes tardorepublicanes es remunta al 1920-1921 de la mà del prehistoriador M. Pallarès (Servicio de Investigaciones Arqueológicas de Barcelona)²², que va realitzar un desbrossat de la cara externa de la muralla i uns sondejos per confirmar una cronologia tardorepublicana que corroborà. En el sondeig realitzat en una de les torres de la muralla, identificà la tècnica constructiva amb un nucli intern *d'opus caementicium* (Pallarès 1921). La segona intervenció es va realitzar el 1946, per part de l'arqueòleg A. Ferrer, que volia comprovar la successió estratigràfica de M. Pallarès, a partir de tres intervencions en la part

²² Però cal destacar que les restes han estat estudiades i discutides des del s. XVII (Molist 1999, 12-14).

interna, en la zona sud-oriental (Ferrer 1949, 57; Palmada 2003b, 258). Així l'estructura està formada, com s'ha dit, per aquesta muralla de tipus barrera, tancant una península aïllada. Aquesta estructura defensiva retalla el sòl argilós i part de la roca calcària, permeten una base solida. La muralla fa 145 m de llarg i 1,5 m d'amplada, presenta quatre torres projectades a la cara externa del mur (i una cinquena torre talaia situada a l'extrem oposat de la muralla), amb un folre de grans carreus de pedra local i *opus siliceum* (Fig. 51) però en algun tram sembla també *opus quadratum*, presenten entre 4 i 8 m de costat i formes diverses. Dues d'elles mostren una relació constructiva molt clara amb la muralla i per tant la seva contemporaneïtat, en canvi les dues restants presenten modificacions i reformes que han alterat les seves característiques. La muralla presenta una única entrada al centre del llenç, flanquejada per dues torres (Bosch *et al.* 2003, 351; Palmada 2003b, 259; Asensio Esteban 2006, 117-159; Molist 2009, 227-269).

Pel que fa a la torre atalaia separada de la muralla (Fig. 50), de cos quadrangular de c. 7x5 m i murs de 1,45 m de gruix, està construïda en *opus siliceum*, segurament de la IV manera de Lugli, molt pròxima a l'*opus quadratum* (Lugli 1957:55-165; Asensio Esteban 2006, 130). Està posicionada en el punt més alt de la plataforma rocosa amb un gran control visual sobre l'entorn i la via. Buidada d'antic, se'n coneix molt poc, sembla perdurar més enllà de la pròpia fortificació, pel material alt i baix imperial recuperat, segurament per la seva funció de control. Al s. X se li adossà una estructura medieval (Bosch *et al.* 2003, 354, Palmada 2003b, 259-260).

Els successius poblaments a Olèrdola han fet que sigui molt complicada la documentació i pervivència de les restes, així l'altre gran element romà republicà recuperat és la cisterna, que fa 16x16 m (350m²), mitjà que permet disposar d'aigua dalt del tossal i la conducció de la mateixa fins a l'aljub. El material d'amortització amb ceràmica de Cales (Lamb. 3), àmfora ròdia i itàlica, se situa com la zona de la muralla vers el segon quart del s. I ane (Bosch *et al.* 2003, 353-354; Palmada 2003a, 25). La construcció d'un gran aljub es relaciona amb la necessitat d'abastir un gran contingent d'homes i possiblement de cavalls, dimensions potser desmesurades. Durant el període ibèric sembla que la font del castell era suficient per abastir-los d'aigua (Bosch *et al.* 2003, 354).

c. Materials i cronologia

Es conclou un marc cronològic des del Ferro (Cessetans des del VII ane) fins al període Medieval (Batista *et al.* 1991; Álvarez *et al.* 1991, 153-158; Batista *et al.* 1992, 87-99; Molist 1999, 24; Bosch *et al.* 2003, 350-351). Pel que fa al moment romà republicà que interessa en aquest treball, sembla que la muralla es construeix al llarg de la segona meitat del s. II ane, a partir del

material de la rasa de fonamentació, nivells d'entrada i bastió; alguns fragments de Campaniana A (Lamb. 31) i vernís negre de Cales (Lamb. 1, Lamb. 2, Lamb. 5/7, Lamb. 10), comuna itàlica, roig pompeïà, *dolia*, *tegulae*, *imbrices*, comuna oxidada, engalba vermella, àmfora púnica centre-mediterrània, àmfora itàlica vesuviana, àmfora romana laietana, i una Dressel 2-4 del darrer terç o quart del s. II ane i fins a la primera meitat del s. I ane (Batista *et al.* 1991, 91; Bosch *et al.* 2003, 351; Molist 2009, 251-252 i 263-264), a més d'un conjunt monetari d'asos de bronze, 17 dels quals de *Kese*, amb una cronologia d'entre segona meitat del s. II i primer quart del s. I ane (Villaronga 1992, 184) a més de peces d'*Illuro* (Mataró) i de *Baitolo* (Badalona). Dos semis púnics d'*Ebusus* aporten de nou una cronologia de 125-75 ane (Campo 1976, 32-33) i d'alguns denaris de plata, que donarien una cronologia de 135-100 ane (Molist 1999, 26; Bosch *et al.* 2003, 354). Finalment, algunes encunyacions alt imperials mostren una certa perduració, tot i que en menor mesura, del serrat durant aquest període (Bosch *et al.* 2003, 354).

d. Avaluació

Sant Miquel d'Olèrdola s'ha de relacionar amb el control del territori i amb l'arribada de diversos contingents de tropes itàliques a *Tarraco* entre mitjan i últim quart del s. II ane i en relació a les guerres que es desenvolupaven en aquell moment a la Vall de l'Ebre. Per tant parlariem d'un assentament ibèric ocupat per un contingent que defensaria l'entrada nord de *Tarraco* a través de la *via Heraclea* (Núm. 2.2.1), amb una forta influència itàlica, com un *castellum*, com apunten els seus investigadors (Bosch *et al.* 2003, 356; Palmada 2003b, 274). Presenta una important muralla de 145 m de llarg i 1,5 m d'amplada, amb diverses torres. Aquestes mesures són molt significatives, ja que els dos casos s'ajusten molt bé als peus romans, tindriem una muralla de 490 x 5 peus. També s'ha de considerar el fet que a l'inici del s. I ane (82-72 ane) tingué lloc la Guerra de Sertori a Hispània i més àmpliament en el mediterrani occidental, aquest fet quadra perfectament amb el funcionament de la muralla d'Olèrdola (Molist 1999, 30). Cal destacar que no es té constància del contingent de soldats destinat a aquest indret, però es probable que tot i les 3,5 ha que tanca la muralla, fos petit i de cavalleria, el mínim per controlar el territori (Fig. 50). Tampoc es té localitzat exactament l'indret on hi hauria pròpiament l'assentament, proposant la zona mitjana entre l'aljub i l'església romànica, però sense evidències arqueològiques (Bosch *et al.* 2003, 354). A l'extrem oposat a la muralla es recuperà una torre isolada de cos quadrangular de c. 7x5 m i murs de 1,45 m de gruix, construïda en opus *siliceum* i opus *quadratum*. Aquestes mesures aporten unes dimensions de 23,7x17 peus romans per un gruix de c. 5 peus romans (Fig. 50). Està situada en el punt més alt de la plataforma rocosa amb un gran control visual sobre l'entorn i la *via Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Bosch *et al.* 2003, 354, Palmada 2003b, 259-260; Noguera *et al.* 2014a, 45). Finalment l'assentament fortificat queda

abandonat durant la segona meitat del s. I ane, en un procés natural amb la progressiva estabilització i pacificació definitiva de l'entorn. En les fases següents s'aprecia una ocupació residual i puntual (Molist 1999, 31; Bosch *et al.* 2003, 354-356). Per tant sembla que en conjunt s'ha de donar una cronologia per aquesta última fase que englobaria del darrer terç o quart del s. II ane i fins a la primera meitat del s. I ane (125-50 ane).

Nom del jaciment: El Montgròs

Número de jaciment: 30

Municipi: Sant Pere de Ribes

Comarca: El Garraf

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 394444,2 Y: 4569334,9

Alçada: 357 msnm

a. Context geogràfic

El Montgròs o Puigmontgròs és una elevació muntanyosa de 357 msnm que forma part de les estivalacions sud-occidentals del massís del Garraf (Fig. 18). Destaca respecte les muntanyes que l'envolten per la seva grandària i aïllament. Té forma allargada amb una orientació nord-est/sud-oest en paral·lel a la costa que té a 6 km en línia recta. La part superior del turó forma una superfície rocosa d'uns 230 m de llarg per 10-20 d'amplada amb una pendent molt suau (Miret 1996, 271; 2005, 517), aixecant-se entre 150 i 300 m sobre l'entorn immediat.

b. Descripció

El 1968 A. Ferrer va descobrir la presència de ceràmica antiga a l'entorn del repetidor de televisió instal·lat al cim. La descoberta va ser comunicada a J. Bellmunt, delegat local de la *Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona*. J. Bellmunt i la gent de la secció van realitzar diverses visites al jaciment assolint 1702 fragments ceràmics (Miret 1996, 272). Pel que sembla en aquestes visites al jaciment no es van trobar estructures associades, en un context de material recuperat sobre el superficial i entre les roques que conformen l'entorn del cim (Serra Ciré 1974).

c. Materials i cronologia

El material respon a grans trets a un fragment de ceràmica àtica de vernís negre, quatre fragments de Protocampaniana, Campaniana A (4 fragments de vora de Lamb. 6, 2 vores de Lamb. 25 o 27, 1 vora de Lamb. 31, 2 vores de Lamb. 33), Campaniana A tardana (Lamb. 31), vernís negre de Cales (2 vores de Lamb. 1 o 8, fragments de Lamb. 5, 4 vores de Lamb. 8) comuna itàlica (Fig. 52), àmfora itàlica (3 vores de tipus Dressel 1A, 1 vora de tipus 1B o 1C) (Fig. 52), un fragment d'àmfora púnicoebusitana, comuna romana, 22 fragments d'ibèrica a mà, 11 fragments d'ibèrica pintada, 21 fragments de vasos bitroncocònics grisos i oxidats, 20 fragments vasos ibèrics petits, 18 fragments de comuna ibèrica, 56 fragments àmfora ibèrica i 1293 fragments de ceràmica ibèrica indeterminada (Miret 1996, 274-280; 2005, 517).

Segons M. Miret el ventall cronològic d'aquest material ceràmic es situaria entre el s. IV-I ane, tot i que com ell molt bé apunta la majoria de materials recollits podrien datar-se entre els s. II-I ane, més concretament de la segona meitat del s. II a la primera meitat del s. I ane (Miret 1996, 280-281; 2005, 517). M. Miret, després d'estudiar els materials i de relacionar la cronologia, amb la conversió d'Olèrdola en un *castellum* romà republicà, però acaba considerant l'indret un possible santuari ibèric per la presència d'uns fragments de petits recipients relacionables amb aquest tipus d'espais (Miret 1996, 284-288; 2005, 517-518).

d. Avaluació

El Montgròs presenta ja des dels anys 70 del s. XX, i a través de J. Serra, dues hipòtesis sobre la interpretació del jaciment; o bé es tractava d'un lloc de guaita relacionat amb **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) (Fig. 18) o bé d'un santuari d'època ibèrica, defensant en aquest cas la segona possibilitat (Serra Ciré 1974). Això és així per la manca de restes constructives. Per la seva part M. Miret, després d'estudiar els materials i de relacionar la cronologia, amb la fase republicana de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), punt que compartim, també es decantà finalment per un possible santuari ibèric per la presència d'uns fragments de petits recipients relacionables amb aquest tipus d'espais (Miret 1996, 284-288; 2005, 517-518). En el nostre context interpretatiu el conjunt ceràmic és certament romà amb la preponderància de formes de vernissos negres dels s. II-I ane i sobretot d'àmfores itàliques. Amb una cronologia ajustada de segona meitat de s. II ane a la primera meitat del s. I ane (Miret 1996, 280-281; 2005, 517), es creu però que es podria acabar centrant a 125-70 ane. El fet que no hi hagi estructures relacionades. en un entorn que sembla greument erosionat, no pot desdibuixar un context ceràmic molt romanitzat en un punt de control privilegiat i en relació **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). Aquesta hipòtesi no descarta, per tant, que l'indret fos en un període anterior freqüentat pels ibers amb una funció diferent, però defensa l'opció d'un control de l'entorn a

través d'una torre realitzada amb materials peribles o de pedra de la qual s'han perdut totes les evidències.

Nom del jaciment: Variant de Valldan

Número de jaciment: 31

Municipi: Avià

Comarca: El Berguedà

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 403306,4 Y: 4660346

Alçada: 702 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment s'estenia per tota l'amplada del traçat de la variant de la Valldan, en el PK 0,850 al sud-oest de l'església de Sant Bartomeu de la Valldan i amb unes dimensions indeterminades (Fig. 18). A la mateixa alçada que l'entorn immediat.

b. Descripció

El jaciment romà es troba situat uns 70 m al sud-oest de l'ermita de Sant Bartomeu de la Valldan. Es va anomenar sector entorn el polígon industrial de la Valldan per tal de distingir-lo de l'altre jaciment proper a l'ermita esmentada. Aquest jaciment, juntament amb el de "Variant de Valldan. Sector Ermita de Sant Bartomeu de la Valldan", fou descobert durant els primers moviments de terres de l'execució del traçat de la variant de Valldan l'any 1998 i formaven una única realitat arqueològica. Els treballs d'excavació van documentar restes d'una vil·la romana i el traçat d'un camí romà en sentit nord/sud que travessava el jaciment en diagonal, amb dos moments d'utilització. A ambdós costats del camí apareixien una vintena d'estructures, negatives la majoria d'elles, corresponents a construccions de combustió: forns i fosses (Camprubí 1999, 9; Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 678-721), que donaven una cronologia de s. I ane a I-II. La refacció posterior, corresponent al segon traçat del camí romà, amortitzava part de les estructures de combustió, fet que evidencia com a mínim, dues etapes de funcionament del complex industrial, possiblement coincidint amb els dos traçats del camí. Gran part de les estructures registraven una activitat metal·lúrgica i siderúrgica incipient,

sobretot pel que fa a l'activitat bronzista de foneria i processos de postproducció de ferro: la forja (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 694-702).

Els directors de l'excavació proposen una cronologia relativa en diverses fases per al jaciment:

Fase I (Època tardorepublicana – augustal): moment en què es construeix el primer traçat del camí. Molts dels materials ceràmics documentats en aquesta fase podrien estar en posició secundària i procedir del jaciment proper del Sector Ermita de Sant Bartomeu de la Vall dan.

Fase II (Època julioclàudia – flàvia): període identificat amb el funcionament del primer traçat del camí romà i les estructures de combustió associades a aquest, així com segurament totes les estructures documentades relacionades amb activitats metal·lúrgiques i siderúrgiques. Les activitats principals del taller en aquest moment serien bronzistes i siderúrgiques, de producció d'eines metàl·liques de bronze i ferro.

Fase III (Època antonina – severa): Correspondria a la construcció i perduració del segon traçat del camí, que amortitza estructures de combustió anteriors, de la mateixa manera, els directors de la excavació no descarten un segon moment de funcionament del taller. En aquest període s'amortitzen gran part de les estructures de combustió anteriors, algunes com abocadors. S'ha de destacar la documentació d'un gran nombre de restes metal·lúrgiques, escòries de ferro i bronze, argiles escorificades, rebutjos de fossa de coure i bronze en forma de gotes, nòduls i fragments de metall en brut, així com restes siderúrgiques d'activitats post-productives de forja de ferro. També es documenta gran quantitat de material constructiu romà i rebutjos de cocció d'aquests (així com rebutjos de cocció de vidre).

c. Materials i cronologia

Fase I: Per la primera fase tardorepublicana, materials parcialment situats en posició secundària, es localitzen ceràmiques de vernís negre tipus Campaniana A i vernís negre de Cales, *Terra Sigillata* Itàlica, parets fines de la Bètica, i gran varietat d'àmfores (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 690 i 702).

Fase II: Els materials ceràmics d'aquesta fase Julioclàudia i flàvia són *Sigillata* Sudgàl·liques, hispàniques, africanes de cuina i àmfores (tarraconense, bètica i bètica de salaó) (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 690 i 703).

Fase III: Els materials relacionats amb aquesta última fase, Antonina-Severa, són ceràmica *Terra Sigillata* Africana A, africana de cuina i àmfora bètica (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 690 i 703-704).

A nivell general, abunda la producció de ceràmica comuna reduïda i oxidada de tradició ibèrica, a mà i a torn i la ceràmica grisa ibèrica d'engalba blanca. En aquest jaciment es van descobrir també un total de 20 peces monetàries: les ibèriques són quatre asos, un quart i tres unitats, de les seques de *Iaka*, *Bolskan*, *Lauro*, *Kese*, *Ituro* i dos d'elles són il·legibles; les romanes són cinc asos, tres sestercis i un dupondi de Claudi I, Titus, Trajà, Adrià, Antoninus Pius i Còmmode. Altres tres peces són una indeterminada i dues d'època moderna (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 690).

La carretera nova passa per damunt del jaciment, de manera que s'han perdut les estructures afectades pel traçat, tot i que el jaciment es prolonga a cada costat de la carretera, que encara són camps de conreu.

d. Avaluació

En el jaciment de la Variant de Valldan sembla que ens trobem en una zona propera a la via est-oest que resseguia el Prepirineu per la via Transversal Prepirinenca (Núm. 2.2.7). Es podria tractar d'un assentament logístic tardorepublicà de primer quart de s. I ane (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 704), que sembla tindria continuïtat en les fases següents, millor conservades i on s'observa una activitat metal·lúrgica molt important. L'assentament després dels treballs d'urgència presentava unes dimensions indeterminades. Així els arqueòlegs relacionen l'indret amb personatges itàlics, amb vincle amb *publicani* i l'administració romana del territori des d'època tardorepublicana (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 710).

Nom del jaciment: El Cogulló

Número de jaciment: 32

Municipi: Sallent

Comarca: El Bages

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 407679,2 Y: 4629147

Alçada: 474 msnm

a. Context geogràfic

Es tracta d'un assentament ubicat dalt d'un turó que té una situació privilegiada, a entre 100 i 200 per damunt de l'entorn immediat, amb el Llobregat als peus i un immillorable domini visual d'una bona part del curs del riu, en el seu pas pel pla del Bages (Fig. 18). Es tracta d'un poblat de dimensions relativament modestes, amb una superfície de gairebé 7000 m² (0,7 ha) (Asensio 2004, 5; Asensio i Sánchez 2013, 111).

b. Descripció

La primera catalogació del jaciment fou donada per P. Bosch Gimpera el 1934, però l'interès científic per aquest jaciment començà durant els anys 40 del s. XX amb la visita de J. Maluquer de Motes (Anfruns i Solà 1981, 33; Asensio 2004, 5; Asensio i Sánchez 2013, 110). Els treballs arqueològics van començar a partir de l'any 1965 per alumnes de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, d'entre els quals van destacar M. Cura i A. M. Ferran (Cura i Ferran 1969, 115-129; Anfruns i Solà 1981, 33-35). A partir de 1972 i fins el 1981 va prosseguir les excavacions encapçalades de R. Camprubí i Ll. Villuendas, del Foment Arqueològic Excursionista Sallentí, per tant de caràcter amateur (Asensio 2004, 5; Asensio i Sánchez 2012, 110). El 1984 l'arqueòleg E. Sánchez va iniciar la revisió de materials de les campanyes precedents tot plantejant les bases de futurs treballs (Sánchez 1987). Entre 1992 i 1995 s'engegaren un seguit d'activitats de consolidació de les restes i delimitació de la muralla i l'aparell defensiu del poblat, així com la localització del fossat i altres elements urbans (Asensio 2004, 5; Asensio i Sánchez 2013, 110).

L'any 2002 s'inicià un nou projecte que tenia com a objectiu la recuperació i dinamització cultural del poblat ibèric del Cogulló, iniciativa nascuda a l'Ajuntament de Sallent. D'aquestes intervencions es va despendre que la trama urbanística era regular i densa, amb bateries d'habitatges de tendència quadrada excavats en part a la roca del vessant del turó amb un espai intern que va dels 8 als 16 m², amb paraments rústecs, de pedres bastament treballades o no, sense morter que les uneix; algunes d'aquestes cases han conservat restes d'enllosat. Els carrers són estrets (poc més d'un metre d'amplada) però permeten la circulació interna pel poblat. En el límit oest de l'assentament es conserva un tram de muralla molt acurat que en alguns punts assoleix els 2 m de gruix i amb la presència de torres. L'accés a l'interior del poblat es realitzava per una porta molt estreta, de menys d'un metre d'amplada que donava al carrer B i que, en un primer moment, estaria protegida per un tram de mur en forma de colze. En una segona fase s'hi afegiren un parament constructiu, de factura molt més grollera que convertí aquest espai en una gran torre rectangular tancada, d'uns 15 m de llarg per 2 m d'amplada. En definitiva, es tractava d'una estructura defensiva de certa complexitat (Asensio 2004, 5-23). Ara bé l'aspecte de gran espai fortificat el donaven els 100 m que conformava l'anomenada muralla oest, que

ressegueix el vessant per la zona menys abrupta i un gruix de 2 m (Asensio i Sánchez 2013, 111-116), estructures de les que no es coneix pròpiament la tècnica constructiva.

c. Materials i cronologia

Sembla que es poden distingir tres fases d'hàbitat:

Fase I: La intervenció va permetre saber que el poblat fortificat del Cogulló s'inicià el s. V ane, quan es construí el sistema defensiu i la trama urbana interna, perdurant durant tot el s. IV ane amb ceràmica àtica de vernís negre, una vora d'*skyphos* o Lamb. 43 i un bol de Lamb. 25 o 21/25 (Asensio 2004, 19). En el nivell de fonamentació de la torre 23 i pany adjacent s'ha localitzat una carena de copa àtica de la forma "*Casutlo Cup*" que aporta aquest s. V ane (Asensio i Sánchez 2013, 112-114).

Fase II: Aquest segon període s'allargà durant tot el s. III ane i fins inicis del s. II ane. Entorn del s. III ane s'ha documentat una ampliació del poblat a la zona sud, ultrapassant la muralla i creant-ne una de nova que tancava un nou barri format per dues bateries d'habitatges. Alguns dels materials destacats són vernís negre del Taller de Roses (Asensio 2004, 6; Asensio i Sánchez 2013, 114-115).

Fase III: Es constata una perduració de l'assentament fins al primer quart del s. I ane, però amb molt poques evidències sobre les característiques estructurals d'aquest últim moment. la trama urbana interna es trobava amortitzada o en desús, tot i que les muralles semblen continuar en funcionament fins al primer quart del s. I ane amb materials com Campaniana A (Lamb. 27ab, Lamb. 31 i Lamb. 36 i Lamb. 5/7) i vernissos negres de Cales (Lamb. 1 i Lamb 5) (Asensio 2004, 10 i 19). És rellevant destacar la construcció, durant aquest mateix període, d'una agrupació d'edificis fora muralles, concentrada davant el bastió meridional (Asensio 2004, 6 i 20). Un element que va aparèixer en les darreres campanyes és un gran forn de 2,9 m de diàmetre amb la solera de ceràmica on van trobar-se importacions de l'entorn del 100 ane. A l'entorn del 75-50 ane l'assentament està en clara decadència i va quedar abandonat (Asensio i Sánchez 2013, 116).

d. Avaluació

El jaciment del Cogulló és un antic *oppidum* ibèric que presenta una muralla que assoleix els 2 m de gruix i documentada en uns 100 m, que està acompanyada per diverses torres (Asensio 2004, 5-23), així com ampliacions i refaccions de la porta, tancant un espai d'unes 0,7 ha. Sembla que una de les torres fa uns 15 m de costat amb murs de 2 m de gruix, però s'hauria d'adscriure a la fase ibèrica. Mentre que al voltant del 100-75 ane va tenir lloc l'amortització de la torre 23 i del pany de muralla adjacent, que porten a aquestes dates per l'ús final del sistema defensiu,

mentre que l'amortització interna, almenys parcial, acabaria cap al 200 ane (Asensio 2004, 20; Asensio i Sánchez 2013, 116). Ara bé, aquesta cronologia i les recents excavacions porten a que els seus investigadors considerin la possibilitat que es tractés d'un nucli amb funcions de base operativa estratègica durant la fase d'implantació romana en aquesta zona de la Catalunya central (Asensio i Sánchez 2013, 116-117). Per nosaltres, hipòtesi encertada en un context de *castella*, en un moment s. II-I ane. Època en que l'exèrcit està en moviment i en diverses situacions d'estrès bèl·lic al llarg de més d'un segle, i que s'evidencia, cap al 125-100 ane, un gran canvi o reordenació de l'assentament, mentre que després de la Guerra de Sertori comença l'abandó del lloc.

Nom del jaciment: Sant Sebastià del Castell

Número de jaciment: 33

Municipi: Sallent

Comarca: El Bages

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 408886,2 Y: 4630164,6

Alçada: 356 msnm

a. Context geogràfic

Dalt del puig anomenat del Castell, al sud-est del nucli urbà de Sallent i dominant la vall del Llobregat, a uns 90 m sobre el riu, des de la riba esquerra, es troben les restes del castell i l'església de sant Esteve i sant Sebastià (Riu 1985, 5) (Fig. 18).

b. Descripció

El jaciment consisteix en el conjunt de restes atribuïbles, en primer lloc, a un assentament ibèric i, posteriorment, al Castell de Sallent i a l'església de Sant Sebastià, ubicada dins el recinte emmurallat d'època baix medieval (Riu 1985, 5).

Fase I (s. III-I ane): Del primer les úniques dades disponibles procedeixen, d'una banda, de les troballes al turó realitzades a l'inici de la dècada de 1970, per part de R. Camprubí i M. Cura, de materials superficials de cronologia ibèrica. Es tracta de fragments d'àmfora de boca plana, ceràmica grisa emporitana, Campaniana i algun pes de teler, els quals són datats vers el s. III-II

ane (Cura 1973, 880). D'altra banda, l'any 1985, durant l'excavació de l'interior de l'església de Sant Sebastià, van aparèixer restes anteriors al s. I ane, com probablement ceràmica de vernís negre de Cales, comuna ibèrica, grisa de la costa catalana, morter itàlic, etc. (Riu 1985, 7; 1987, 18).

Fase II (s. IX? - XI): d'aquest moment destaquen una necròpolis de tres tombes excavades a la roca, dues d'elles infantils, de formes ovoïdals o de banyera, junt amb altres empremtes excavades a la roca d'antigues construccions (forats per a pals de fusta), així com el basament d'un mur, dues sitges i d'altres testimonis d'activitat humana, com fogars (Riu 1985, 7-10).

Fase III (s. XI-XV): Pel que fa al castell, està documentat al s. X quan es va produir al seu entorn una batalla victoriosa sobre els sarraïns d'Al-Mansur. La planta de la construcció inicial seguia l'orografia de la part alta del turó. A partir d'aquesta edificació del castell inicial es va anar ampliant el recinte, amb noves estructures que reparaven i substituïen les existents. Formen part del castell les seves muralles de tancament dels recintes, les torres i altres elements defensius. Es conserven en alçada variable (amb un màxim de 4 m), part dels murs de tancament del recinte sobirà situats a la part alta del turó, així com de la seva muralla del recinte jussà (a la part baixa nord del turó) i les bestorres que funcionen amb aquesta, de les quals se'n distingeixen quatre. Aquestes restes es corresponen a les obres que es van dur a terme al s. XIV. L'església romànica de Sant Sebastià, inicialment dedicada a Sant Esteve, ubicada a l'extrem occidental del recinte emmurallat, fou construïda sobre de part del cementiri alt medieval i de la resta d'estructures on s'aixecava el temple romànic a la primera meitat del s. XI. És de planta circular, amb una capçalera de tres absis. No es coneix com era la coberta original (Riu 1985, 10-13).

Fase IV (finals del s. XV i fins al XVIII): L'any 1714, el castell va caure en mans de les tropes de Felip V que el 1715 n'ordenà l'enderrocament. Pel que fa a l'església en aquesta fase es van produir una sèrie de canvis que en modifiquen l'estructura: el mur perimetral ponentí fou reedificat amb un petit portal, s'enderrocaren les absidioles i es tapia l'obertura que deixaven en el mur perimetral (Riu 1985, 13-15).

Fase V (s. XIX-XX): Les parts conservades de l'edificació del castell foren aprofitades per a construir-hi una masia (Riu 1985, 5). Els anys 1805-1812, ja sota la nova advocació de Sant Sebastià, a l'església es portaren a terme importants reformes. Es construï un cimbori hexagonal sustentat per pilastres, es va obrir un nou portal i la decoració interior es realitzà amb guixerries d'estil neoclàssic ruralitzant (Riu 1985, 15-18).

c. Materials i cronologia

Fase I (s. III-I ane): El material de la intervenció arqueològica de l'església va sortir barrejat amb els estrats alt medievals successius i fou essencialment vernís negre probablement de Cales, grisa de la costa catalana, comuna ibèrica i morter itàlic el que dóna un context de s. II-I ane. Aquest assentament es trobava a poca distància de **el Cogulló** (Núm. 32) (Riu 1985, 21).

Fase II-Fase V (s. IX? - XX): Són fases successives tant del castell com de l'església on es va realitzar la campanya d'excavació i on es van estudiar les reformes i ampliacions de la mateixa, tots aquests elements han permès definir unes fases de forma genèrica i sense gaire explicació de materials (Riu 1985, 21-24; 1987, 18-19).

d. Avaluació

Sant Sebastià del Castell és un conjunt de jaciments de llarga cronologia, des d'una fase genèrica dels s. III-I ane, una necròpolis alt medieval, un castell i església romànica i una perduració d'hàbitat fins al s. XX (Riu 1985, 5-18). La fase més antiga presenta unes evidències molt minses i no hi ha estructures associades al material localitzat en superfície i en l'excavació del 1985 (Riu 1985). Ara bé, la seva ubicació en alt i una cronologia del material d'excavació a l'entorn del pas del s. II al s. I ane fa pensar en un punt de control o observació romà de l'entorn. La proximitat amb **el Cogulló** (Núm. 32) (Fig. 18) també accentua la seva importància en el període romà tardorepublicà entre el 125-70 ane. És per això que a la vista de les restes s'ha considerat identificar-lo com una torre sense estructures i per tant indeterminada.

Nom del jaciment: Castell de Sant Jaume

Número de jaciment: 34

Municipi: Castellví de Rosanes

Comarca: Baix Llobregat

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 410689,4 Y: 4591110,3

Alçada: 271 msnm

a. Context geogràfic

A l'oest del nucli urbà de Castellví de Rosanes i al sud-oest del Mas del Castell es localitza el conjunt de fortificacions medievals del Castellvell de Rosanes o Castell de Sant Jaume, en el punt més alt, es troba una torre rodona d'època romana (Fig. 18). Es tracta d'un indret de gran valor estratègic, ja que domina el pas per la depressió prelitoral de l'Anoia, traçat de l'antiga via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). A més des d'aquest indret també es controla la vall del Llobregat (Pagès 1988, 163). Les restes es troben a uns 200 m per damunt de l'entorn immediat.

b. Descripció

El Castell de Sant Jaume és un conjunt de fortificacions, que pertanyen a la Baronia de Castellví de Rosanes datada de la segona meitat del s. XII. Just al cim es troba una torre de planta circular, de la que es conserva una potència d'entre 3,5 i 4,5 m d'alçada. El diàmetre és de de 10,2 m, i lleugerament major 10,7 m a la base, en les tres primeres filades, amb un sòcol graonat que s'assenta damunt de la roca mare. Aquesta part conservada és massissa a partir d'un reble d'*opus caementicium*, de calç i pedruscall. Els carreus externs de la torre són posats en filades regulars segons l'alçada, els més grans en general a la zona inferior. Fan una alçada mitjana de 0,45 m i uns 0,7 o 0,8 m de llarg. Algun carreu de filades més altes presenta encoixinat i en general el conjunt forma un trencajunts. La fortificació fou volada amb pólvora el 1714 (Pagès 1988, 163-164).

c. Materials i cronologia

En realitat no es coneixen materials del context per la seva llarga i important antropització durant el període medieval. Així la torre s'ha contextualitzat a partir de la seva forma constructiva i els seus paral·lels propers. En aquest sentit s'ha relacionat amb **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), malgrat no ser massissa i d'unes dimensions inferiors (Pagès 1988, 164). Un altra torre a la que s'assimila és a la de Les Gunyoles (Avinyonet del Penedès, L'Alt Penedès), que també és massissa i de diàmetre aproximat, tot i que en aquest cas no es pot definir com a sepulcral com sí que s'ha fet amb les Gunyoles (Balil 1976, 389-399; Pagès 1988, 164-165), tot i que altres investigadors si que ho defensen (Pera 2008, 32). Segons M. Pagès (1988, 165), la torre s'hauria de relacionar amb el pont de Martorell, per tant d'època augustal. Per altra banda alguns investigadors plantegen per les torres circulars un origen andalusí (Martí 2005, 189). Les dades són minses, però sembla que per la tècnica constructiva i nous treballs en torres circulars com **el Castell de Falgars** (Núm. 54), es podria aproximar una cronologia com a mínim romana, que sembla destacada per la seva situació i importància sobre ela via. Es creu convenient, com en altres jaciments estudiats, que es realitzin nous treballs arqueològics per contrastar i conèixer millor els contextos.

d. Avaluació

El Castell de Sant Jaume és conjunt de fortificacions, datables de la segona meitat del s. XII. Just al cim es localitza una torre de planta circular, de la que es conserva una potència d'entre 3,5 i 4,5 m d'alçada. El diàmetre és de de 10,2 m, i lleugerament major 10,7 (37,09 i 38,9 peus itàlics), amb un sòcol graonat assentat sobre la roca mare, massissa a partir d'un *opus caementicium*, mitjançant calç i pedruscall. La tècnica constructiva fa pensar en un *opus siliceum* regular, segurament de la IV manera de Lugli (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130), els carreus més grans són a la part baixa i fan una alçada mitjana de 0,45 m i uns 0,7 o 0,8 m de llarg. En conclusió, en la nostra opinió, sembla que ens trobem davant d'una construcció destacada, en un lloc de gran importància pel recorregut de la *via Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1). Sembla que hauríem de poder pensar en aquest tipus de torres ja en un període romanorepublicà i descartar també la possible filiació andalusina aportada per altres investigadors (Martí 2005, 189).

Nom del jaciment: Puig Ciutat

Número de jaciment: 35

Municipi: Oristà

Comarca: Osona

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 422607,3 Y: 4644506,8

Alçada: 526 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment arqueològic de Puig Ciutat (Oristà, Barcelona) es troba ubicat a l'interior de Catalunya, en la comarca natural del Lluçanès, en un altiplà de 5 ha de superfície, en un punt intermedi entre els nuclis de la Torre d'Oristà i Oristà, municipi al qual pertany (Fig. 18). El turó és voltat per un dels meandres que fa la riera Gavarresa poc abans de rebre les aigües del Torrent d'Olost, la unió dels quals configura un espai d'alt valor estratègic a l'entrada sud de l'altiplà del Lluçanès. Es troba a entre 50 i 60 m per damunt del seu entorn immediat. Els dos cursos fluvials dibuixen una península aïllada i de fàcil defensa amb un camí natural cap al nord, en direcció a l'actual poble d'Olost (Fig. 53). A l'altra banda de la Gavarresa, i configurant un doble

entornament amb Puig Ciutat, s'ubica el castell de Tornamira, d'origen medieval (García *et al.* 2010, 686-688; Padrós *et al.* 2015, 278).

b. Descripció

A principis de la dècada dels 80 del s. XX, uns treballs de remoció de terres per extracció de graves van posar al descobert una important quantitat de material arqueològic i diverses estructures. La notícia de la descoberta d'aquest material va suposar una crida per a diversos excavadors clandestins de la zona, especialment el Sr. Vilalta de Prats de Lluçanès, que van iniciar l'espoli sistemàtic de l'assentament. Segons es recull a la fitxa de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, redactada l'any 1984 per W. Cruells i modificada l'any 1990 pel mateix autor, a inicis de la dècada dels 90 el s. XX diversos aficionats locals tenien en el seu poder una gran quantitat de material arqueològic d'època ibèrica i romana procedent del jaciment, es considerava en aquells moments un *oppidum* ibèric. Els anys 2005 i 2007, l'equip de l'empresa SOT SCP, dirigit per l'arqueòleg Roger Sala, van portar a terme diverses prospeccions geofísiques (prospecció magnètica i georadar) que van mostrar l'existència d'una organització urbana força complexa, amb la presència de dos carrers perpendiculars que separaven diversos grups d'estructures i un edifici central de grans dimensions (Sala i Lafuente 2005; 2007).

Des de l'any 2010 i fins a l'actualitat s'està desenvolupant un projecte que combina àmplies prospeccions geofísiques amb l'excavació selectiva de diversos elements (Sala *et al.* 2010; García *et al.* 2010, 689-690; Padrós *et al.* 2012a, 22-27; Padrós *et al.* 2015, 278-279). Els treballs arqueològics van permetre identificar una muralla de c. 1 m de gruix i que utilitza la tècnica del dret i del través en la seva construcció amb blocs de pedra poc desbastats i en general més grans a la cara exterior que la cara interior (Fig. 53). Aquesta muralla transcorre per la part alta de l'altiplà en l'extrem sud i sud-est, de forma fragmentada, es va localitzar al llarg d'uns 80 m. En l'extrem sud-oest també de fàcil accés s'ha evidenciat la presència d'una fonamentació que podria respondre a la muralla per aquell extrem (Padrós i Pujol 2015; Padrós *et al.* 2015, 279-280). Així doncs, de moment no s'ha identificat cap tipus de sistema defensiu en tot l'extrem nord del puig, que respon a un penya-segat molt erosiu.

El jaciment es divideix en el seu espai interior en camps de conreu i zones boscoses, foren els primers els que van facilitar l'excavació, especialment la zona est (Zona 2), en la que es va definir la muralla i un camp al nord-oest del serrat (Zona 1) (Padrós *et al.* 2015, 279).

La Zona 1: En aquesta àrea es va intervenir en l'anomenat edifici central o 1 (en procés d'estudi), detectat ja en les primeres prospeccions i que presenta una estructura homogènia de c. 11x11 m. Aquest edifici simètric i de grans dimensions fa pensar en un espai de residència de l'oficial

o de comandament, similar al interpretat recentment en el jaciment de **Moneró 1** (Núm. 5), un possible *praetorium* (Principal *et al.* 2015, 317-321) (Fig. 53). En el sector 6, identificat amb claredat també pels treballs de geofísica al nord de la zona i que forma part d'una bateria d'estances; i el sondeig 4, situat en el punt on els treballs agrícoles havien fet aflorar a la superfície una gran quantitat de material arqueològic, així com nivells de d'incendi o combustió, sense conèixer un espai ben definit en aquest cas, són les altres estructures treballades a la zona 1 (García *et al.* 2010, 690-700; Padrós *et al.* 2013, 18 i 21-22) (Fig. 53).

La Zona 2: Aquesta àrea ha estat excavada en totes les campanyes dutes a terme fins al moment, i és el punt on es va localitzar la muralla de l'última fase de l'assentament, definida anteriorment. Es van trobar i excavar fins a quatre sectors adossats a l'estructura defensiva: sector 2, 3, 7 i 8, de mides constants entre c. 2/4x3,5 a més de trobar un carrer entre els àmbits 7 i 8, que sembla donaria accés a la muralla i una possible poterna. Adossat a ponent dels sectors 2, 3 i 7 es localitzà el sector 10 (8,27x3,24 m), encara en curs d'estudi, que ens indica que ens trobem davant d'un edifici d'estructura complexa, format com a mínim pels àmbits 3, 7 i 10 (García *et al.* 2010, 701-710; Padrós *et al.* 2014, 100-120) (Fig. 53).

Finalment, al centre de la zona 2 es va intervenir en un altre sector (sector 4) (4,20x5,25 m) que aportà informació rellevant sobre la destrucció violenta de l'assentament, amb un important incendi que es va identificar per la rubefacció de la zona i la descoberta de les bigues cremades. Tot apunta a que a ponent d'aquest sector discorreria un altre carrer en sentit nord-sud que podria comunicar amb un possible accés a l'extrem sud-est de l'assentament, que resta per definir. Tot i així la seva ubicació sembla força versemblant, atès que un camí que discorre pel vessant est hi desembocaria (Padrós *et al.* 2015, 280) (Fig. 53).

Així doncs, a la llum dels coneixements actuals s'observa un urbanisme organitzat per diversos carrers disposats de manera força irregular, que evidencien una clara adaptació a l'orografia del terreny, que possiblement es trobaria organitzat en terrasses. La construcció és a partir de sòcols de pedra i aixecaments de tàpia o tovot. A partir de les restes cremades s'evidencia una estructura d'embigats de fusta amb teulades d'elements peribles, no s'han localitzat *tegulae* que facin pensar en aquesta solució de coberta.

Cal destacar que la prolongació dels treballs arqueològics per sota dels nivells romanorepublicans ha portat a la identificació d'una fase indeterminada, segurament de l'ibèric ple, amb la identificació de dos murs on s'assenta la muralla. En nivells inferiors s'ha definit una

tercera fase anterior, del primer ferro (VII-VI ane), sense estructures relacionades, i que fins al moment és la fase més antiga de l'assentament (Padrós *et al.* 2012b, 13, 20-24 i 40).

c. Materials i cronologia

Així, el final de l'assentament s'ha d'ubicar cronològicament en un context (Fig. 54), amb presència gairebé nul·la de Campaniana A, que porta a un domini de les importacions de vernissos de Cales tardans essencialment de les formes Lamb. 1, 2, 3, 4, 5/7, 8b i 10 (90/80-40/20 ane) (Principal i Ribera 2013, 98-104), amb presència de Campaniana C, plats Lamb. 5 i Lamb 7, (100-40/30 ane) (Principal i Ribera 2013, 119-122), per tant se'ns acota aquesta última fase d'ocupació a Puig Ciutat des de les primeres dècades del s. I ane fins al tercer quart del s. I ane. La resta d'importacions responen sobretot a ceràmiques de Cuina Itàliques i Parets Fines. De la primera producció la forma identificable més repetida és la Com-it 6c/Vegas 14 (c. 100 ane/50), a més de la tapadora tipus 7a/Vegas 16.2 (c. 200 ane/50) (Padrós *et al.* 2015, 281). Pel que fa a les Parets Fines, es localitzen majoritàriament formes Mayet 2, amb una cronologia de 150/20 ane, si bé en la campanya del 2012 es descobrí en el sector 7, adossat a la muralla, una peça de la forma Mayet 3A encara amb difícil atribució, però amb una tipologia originada a la península itàlica a mitjan s. I ane (López Mullor 2013, 173). També s'ha recuperat un fragment de *Terra Sigillata* oriental, produïda ja en el s. II ane, però poc present al nord-est peninsular abans de mitjan s. I ane. En aquesta mateixa direcció resulta també de rellevància la presència de l'àmfora gaditana Ovoide 4, que té els seus orígens cap al 70 ane, amb un moment d'expansió entre el 50 i el 25 ane (García Vargas *et al.* 2011, 224). Per altra banda també s'ha identificat àmfora Dressel 1C del Rinconcillo, que si seguim la cronologia més precisa (70-25 ane) per aquesta producció (García Vargas *et al.* 2011, 261) ens situa també durant els decennis centrals del s. I ane. Un altre aspecte a ressaltar és l'abundant presència de *dolia* en l'assentament, fet que si bé no és conclouent es considera que també apunta cap a una cronologia més avançada, ja que en contextos com *Tarraco* aquestes són molt poc freqüents a la primera meitat del s. I ane (Díaz García 2012, 458).

Pel que fa a l'armament recuperat (Padrós *et al.* en premsa) es tracta sobretot de projectils de diversos tipus, entre els que trobem, per exemple, puntes de fletxa similars a les aparegudes als jaciments contemporanis d'Osuna (Sievers 1997; Quesada 2008b) i Alesia (Sievers 2001, 169-172), projectils de cap piramidal amb emmanegament de tub de petites dimensions, a més de projectils del tipus Numància (Luik 2010, 69-70 i fig. 3), que apareixen també a Alesia (Deyber 2008). Per altra banda, també s'han documentat puntes de *pila* i *pila catapultaria* (Fig. 54), amb cap piramidal i emmanegament de tub, en aquests últims, amb mesures molt homogènies similars a altres projectils apareguts en contextos semblants com en els diferents jaciment

vinculats als setges de la Guerra de les Gàl·lies (Poux 2008, 354-358). Pel que fa als projectils de fona de plom, presenten una gran homogeneïtat en els tipus trobats, tots ells responen a dos tipus molt clars: forma ovoide (Völling Ic) i bicònica (Völling II) (Völling 1990). També s'ha documentat un element destacat i no llancívols, es tracta d'una empunyadura de punyal bidiscoïdal, la daga romana (*pugio*), pròpia dels exèrcits tardorepublicans i alt imperials (Kavanagh 2008; García *et al.* 2010, 695-697). Aquesta important presència d'armament, especialment llancívols fa pensar, juntament amb els incendis localitzats, en una destrucció violenta de l'assentament: un assalt de la muralla oriental, caracteritzat per les restes dels projectils procedents del foc de cobertura (Pujol 2012; Padrós *et al.* en premsa).

Cal destacar que el conjunt numismàtic de Puig Ciutat es defineix per una dracma emporitana del s. II ane (Villaronga i Benages 1988, 46), un denari encunyat a Roma l'any 119 ane per *Marcus Furius L.f. Philus* (Sydenham 1952, 529; Crawford 1974, 281/1) i vuit peces de bronze amb inscripció ibèrica (una unitat i una meitat d'*Illtirkesken*, una unitat de *Baitolo*, dues unitats d'*Illturo*, una unitat de *Kese*, una unitat de *Bolskan* i una peça impossible d'identificar que aporten una cronologia de segona meitat del s. II ane i fins a inicis del s. I ane (Villaronga 1994, 194-211). Aquest conjunt numismàtic fa reflexionar sobre la procedència del conegut com a tresor d'Oristà i la seva possible relació amb Puig Ciutat, en un context de s. I ane. Cal tenir present que el tresor fou estudiat per L. Villaronga i J. Benages, que el relacionaven amb la Guerra de Sertori (82-72 ane), ja que la moneda més moderna datava del 74 ane (C. POSTUMI AT) (Villaronga i Benages 1988, 57) Amb tot, cal destacar que els autors només van poder estudiar 103 peces, tot i que apunten la possibilitat que la troballa fos de fins a 400 (Villaronga i Benages 1988, 41), amb la qual cosa el percentatge és sens dubte significatiu però esbiaixat, el que ens fa ser cauts a l'hora de considerar la cronologia (Padrós *et al.* 2015, 284).

d. Avaluació

El jaciment de Puig Ciutat respon a un assentament de prop de 5 ha, amb una muralla com a mínim en el seu vessant est i sud-est, de fàcil accés, i possiblement també al sud-oest (Fig. 53), la muralla no busca la roca mare sinó que s'assenta en l'enderroc de la fase precedent, fa c. 1 m de gruix (3-4 peus, poc significatiu). La construcció utilitza la tècnica del dret i del través en la seva estructura amb blocs de pedra poc desbastats i en general més grans a la cara exterior que la cara interior, assimilable a un *opus siliceum* (Lugli 1957, 48 i 55-165). Presenta habitacions adossades a la muralla i un final ràpid amb gran quantitat de material *in situ*, armes llancívols i evidències de diversos incendis. Cal destacar l'edifici singular de la zona 1 com un espai diferent a l'entorn, que fa pensar en una diferència jeràrquica en el seu ús, com un possible *praetorium* d'11x11 m (40 peus itàlics exactes) (Fig. 53), espai similar al identificat a **Monteró 1** (Núm. 5)

(Principal *et al.* 2015, 317-321). Així la cronologia que aporten les restes recuperades, és de cap a mitjan s. I ane. El que fa pensar en un episodi de la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu. Si recuperem la cita de Cai Juli Cèsar (*Caes. Civ.* 1. 37. 1-3) sobre el pas dels Pirineus durant el 49 ane, porta a considerar l'indret, potser, com una de les guarnicions apostades en els passos dels Pirineus per Afrani, per tal de frenar les tropes dirigides per Fabi en direcció *l'lerda*. Així es podria apuntar que potser una part de les tropes cesarianes realitzarien un recorregut per l'interior de Catalunya i no seguint el Segre des de la Cerdanya, per arribar a la plana de Lleida i a les proximitats de la ciutat des de l'est, creuant els ponts de fusta construïts per Fabi (Padrós *et al.* 2015, 285-286). Tots aquests elements, ara ja basats en la cita de Cèsar, fan pensar en un espai defensat per pompeians, mentre l'exèrcit cesarià s'interna en territori hostil. Ara bé, arqueològicament fins a dia d'avui no hi ha indicis de qui eren els defensors i qui els atacants de Puig Ciutat. Caldrà doncs, aprofundir tant en l'excavació com en els treballs d'anàlisi espacial en curs, per obtenir nous indicis entorn de la funció i atribució específica d'aquest assentament (Padrós *et al.* 2015, 287).

A dia d'avui aquest assentament s'ha de considerar com el contenidor del que de forma teòrica s'anomena guarnició, destacament o *praesidium*, situat en aquest indret per controlar un pas que provinent de la plana de Vic i els Pirineus transcorreria cap a l'interior peninsular (Padrós *et al.* 2015, 286-287). Així, per les seves dimensions i complexitat s'apunta a la possibilitat de trobar-nos davant d'un *castellum* estable, però de construcció precipitada, ocupant un assentament indígena desallotjat o abandonat amb anterioritat.

Nom del jaciment: Puig de la Caritat

Número de jaciment: 36

Municipi: L'Estany

Comarca: El Moianès

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 426050 Y: 4636376,5

Alçada: 1010 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba en un turó isolat a c. 1000 msnm al nord del nucli de l'Estany i a uns 200 m per sobre de l'entorn planer (Fig. 18). Es tracta d'un punt estratègic que a grans trets controla el pas natural nord-sud que actualment utilitza la carretera C-59 que uneix el Lluçanès amb el Vallès Oriental tot passant pel Moianès. La part alta del turó s'estén en una zona relativament plana de c. 0,4 ha.

b. Descripció

Es coneix la notícia de la troballa de material ceràmic en superfície en el vessant del turó, la seva posició estratègica feien pensar en la presència d'un jaciment destacat (Pujol 2015, 6). En els treballs realitzats durant el 2015 foren en relació a la posada en valor del patrimoni de l'Estany, també es va treballar a Sant Pere del Coll de Crosa, la plaça del Monestir, la Font Pedrosa, etc. En el cas del Puig de la Caritat es van compaginar prospecció en superfície, prospecció geofísica (radar i magnètic) i excavació arqueològica de tres sondejos (Pujol 2015, 6). En els treballs arqueològics es va realitzar la feina següent (Fig. 55):

El sondeig 1: de 3 x 4 m de costat, es va obrir al costat meridional del turó del Puig de la Caritat, a l'extrem sud d'una de les plataformes que conformen l'elevació. En tota la superfície s'assolí el nivell geològic, a excepció del costat de ponent, on la intervenció es va donar per finalitzada en retirar el paviment de l'estança identificada (Pujol 2015, 7). Un cop valorats els resultats de la primera fase es decidí ampliar el sondeig 1 vers l'est, tot resseguint el coronament dels murs. Aquesta primera neteja va permetre localitzar fins a tres àmbits a llevant (àmbit B, C i D), el límit interior dels quals (nord) no es va identificar per manca de temps. Davant d'aquesta situació, es va decidir realitzar una prospecció amb georadar al nord de les estructures, esperant d'aquesta manera poder definir en planta els edificis ubicats en aquella plataforma (Pujol 2015, 8). L'excavació del sondeig va permetre identificar quatre espais o àmbits diferenciats (A, B, C i D) dels quals només es va excavar en profunditat i exhaurit l'àmbit A. Aquest àmbit de 2 m de costat i en que s'ha perdut el tancament sud, sembla s'assentaria sobre la roca mare. Al nord per la seva part el mur de tancament aniria més enllà del sondeig realitzat. L'interior del sector presentava un gran enderroc de tàpia amb restes de carbons en abundància i un biga cremada, en relació a ceràmica, que fa pensar en un final per incendi. Sota l'enderroc i cobrint el nivell de circulació es va localitzar un nivell de pedres caigudes directament sobre la terra batuda de pas. Sota aquest nivell de circulació es van trobar farciments d'anivellament i un basament d'un dels murs (Pujol 2015, 9-12).

El sondeig 2: s'obra a l'extrem sud de la plataforma més baixa del turó, on durant la prospecció superficial s'observaren diverses pedres remogudes i el rastreig magnètic indicava la presència

d'un element molt magnetitzat. En aquest punt es va fer una primera avaluació de les restes, consistent només en la retirada del nivell orgànic superficial. Un cop netejada la zona es va considerar que presentava menys potencial d'exploració turística que les restes del sondeig 1, i la intervenció es donà per finalitzada (Pujol 2015, 7). En aquest punt només es van delimitar les estructures a nivell superficial. Aquesta primera avaluació va fer considerar a À. Pujol que es podria tractar d'una petita cabana enderrocada (Pujol 2015, 12).

Sondeig 3: es tractava d'un sondeig de 0,8x0,5 m de costat obert en el vessant est del turó. La ubicació de la cala es determinà en funció del rastreig magnètic, ja que en aquell punt s'indicava la presència de metalls, que resultaren ser fragments de filferro (Pujol 2015, 8). Per tant els resultats d'aquest sondeig foren negatius (Pujol 2015, 12).

c. Materials i cronologia

El material és molt minsa i dins l'àmbit A, excavat completament, va permetre localitzar en el nivell d'enderroc algun fragment de Campaniana A que À. Pujol relaciona amb un context de s. II ane. Ara bé, es tracta de treballs preliminars que s'hauran de confirmar a partir de l'estudi i l'inventari definitiu de les restes (Pujol 2015, 10 i 13). Tot i així es creu que aquest enclavament podria aportar llum sobre el territori de la zona del Moianès i del pas cap a l'interior des de la plana de Vic. Així es creu interessant incorporar aquest assentament encimbellat, a l'espera de nous treballs.

d. Avaluació

El Puig de la Caritat és un jaciment de nova excavació durant el 2015 (Pujol 2015), sembla que ens trobem davant d'un assentament en altura de no més de 0,4 ha delimitat a partir d'un mur perimetral perdut en la zona dels sondeig 1, on s'adossarien un seguit d'àmbits (Fig. 55). A partir de les poques restes recuperades es planteja una cronologia de s. II ane, almenys per la seva última fase, i per tant es podria parlar d'un espai possiblement relacionat amb el control del territori per part de Roma. Ara bé, les restes són molt parcials i es fa difícil definir les característiques de l'assentament. Es creu convenient seguir treballant en el mateix per assolir un coneixement de fases i característiques funcionals.

Nom del jaciment: Ca n'Oliver

Número de jaciment: 37

Municipi: Cerdanyola del Vallès

Comarca: El Vallès Occidental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 427756 Y: 4592465,7

Alçada: 139 msnm

a. Context geogràfic

El Poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver es localitza al municipi de Cerdanyola del Vallès en una de les primeres estivacions del vessant vallesà de la Serra de Collserola (Fig. 18). Els darrers treballs parlen d'un assentament de prop de 2 ha (Francès i Guàrdia 2011, 165), que es troba a 50 o 60 m per damunt del seu entorn immediat.

b. Descripció

La primera notícia de l'existència de restes en aquest indret la donà P. Bosch Gimpera l'any 1919. Des dels anys seixanta del s. XX el jaciment patí un ràpid procés de destrucció a causa dels excavadors furtius i del creixement del barri de Montflorit. L'excavació d'aquest jaciment posà de manifest la presència d'un important assentament ibèric de gran complexitat estructural i estratigràfica, del que se n'ha pogut entreveure al llarg dels treballs una seqüència cronològica i evolutiva precisa (Francès i Guàrdia 2012, 267-268). Presenta vuit moments d'ocupació que correspondrien a cinc fases:

Fase 0 (vers el 550-535 ane): És la fase inicial, la primera ocupació, el període preurbà. Es documentaren alineacions de forats de pal que, per la manera d'agrupar-se, mostraven possibles estructures de fons de cabanes, la majoria concentrades en el vessant sud del jaciment. Lamentablement la major part d'aquests nivells foren arrasats per les ocupacions posteriors (Francès i Guàrdia 2012, 269-270).

Fase 1 (525-425 ane): Correspon al període urbà i es pot dividir en dues subfases. En un primer moment es documentà la construcció dels primers habitatges que compartien paret mitgera i s'articulaven en un eix longitudinal. Les cambres apareixen encaixades a l'interior d'un retall a la roca, són de planta quadrangular, petites dimensions i amb una gran simplicitat interna. Les ceràmiques d'aquest primer moment són pintades, amb motius geomètrics, de cocció reductora i altres d'influència mediterrània. En un segon moment s'observa la remodelació d'aquestes primeres construccions, conservant els trets bàsics. La concepció de l'espai domèstic en aquesta fase era de gran simplicitat (Francès i Guàrdia 2011, 165-166; 2012, 270-272).

Fase 2 (425-300 ane): Es produeix un canvi en la organització de l'assentament observant-se un nou plantejament de l'espai, amortitzant antigues construccions i construint-ne de noves, amb una tipologia d'habitatges més amplis. Un element important d'aquest moment fou la construcció d'un potent mur de tanca que definiria el poblat on es recolzaven les cases. Sembla que en aquesta fase la porta de l'assentament era simplement una interrupció en el mur de tanca. L'espai intern es deuria densificar amb la construcció d'un nou barri en la part alta. Les cases eren formades per dos cambres i s'observa una possible funcionalitat de diferents espais. Les sitges més antigues correspondrien a aquesta època, en els interiors de les cases o molt properes a aquestes. Les cases van tenir reformes internes, compartimentacions, incorporació de nous elements, els forats de pal varien la seva posició, es reparen paviments, etc. Pel que fa als rituals religiosos, es documentaren sacrificis d'ovicaprins, inhumacions infantils i cranis de cànids en l'àmbit domèstic (Francès i Guàrdia 2011, 166; 2012, 272-276).

Fase 3 (300-200 ane): Es constata una profunda transformació del poblat que afectà les cases i els espais col·lectius; reordenació dels habitatges i ampliació d'alguns d'ells. Alguns dels espais tenien una clara funcionalitat específica, com per exemple un taller metal·lúrgic o un magatzem d'àmfores. Es van construir murs de contenció que delimitaven l'accés entre dos barris en el vessant sud, fet que coincideix amb un nou sistema de canalització d'aigües conduïdes a l'exterior del poblat. Cal remarcar que en aquest període començà a funcionar un camp de sitges a l'exterior del poblat, es construï una nova porta d'accés i defenses, fossat en V en alguns punts del vessant. Al final d'aquesta fase s'abandonà el jaciment, sembla que de manera traumàtica segurament durant la II Guerra Púnica o poc després (Francès i Guàrdia 2011, 166-170; 2012, 276-281).

Fase 4 (200/175-50 ane): Després d'un període d'abandó es reurbanitzà el poblat a partir del 180 ane, arrasant part de les estructures anteriors, ocasionant la reforma més important del mateix (Fig. 56). Les noves cases s'adossen a un mur de tanca construït davant de l'anterior i que fa entre 1 i 1,8 m d'amplada, sense més dades que aquestes. Les habitacions en aquesta fase són més grans, però la tècnica constructiva no varia significativament, amb sòcol de pedra i tàpia o tovot, tot i la localització d'un canvi en el sistema de teulada, de clara filiació romana, amb *tegulae* i *imbrices* rematats amb antefixes. A la part superior de l'accés, ja dins el poblat, s'habilità una ampla terrassa delimitada per dos murs tangencials als del corredor que posa de manifest una concepció absolutament diferent de la porta del poblat. Es van començar a fer servir grans *dolia* per a emmagatzematge i s'expandí el camp de sitges de l'exterior del poblat, assolint en aquest moment la seva extensió màxima (Francès i Guàrdia 2012, 280), especialment

durant la fase 125-50 ane. Sembla que les sitges foren en aquesta fase més grans que en els moments precedents (Francès i Guàrdia 2012, 285). Durant aquesta fase també es segueixen documentant inhumacions infantils així com sacrificis d'ovicaprins en relació als rituals domèstics. Cap al 125 ane s'observa un lent procés de desarticulació del poblat, que culminà amb el total abandó de l'assentament cap al 50 ane, després de gairebé 500 anys d'ocupació (Francès i Guàrdia 2011, 166 i 170-172; 2012, 281-285). En època Alt Medieval es reocupà el poblat (Francès *et al.* 2011, 885-893).

L'anàlisi faunístic determina animals domèstics i salvatges com cérvols, cabra salvatge, porc senglar, llebre i perdiu.

c. Materials i cronologia

Sembla que la Fase 3 s'amortitzà en relació a Campaniana A antiga com ara bols de Lamb. 27ab, 28ab i les copes Lamb. 48. També dins la vaixella fina es documentà material dels tallers occidentals, Taller de Roses amb les formes Lamb. 23, 24 i 24-25B i diversos bols del taller de les Petites Estampilles. Pel que fa a les àmfores importades predominen les produccions d'àmbit púnic, especialment les àmfores ebusitanes, de tipus T.8.1.3.1 o PE 16. Per altra banda la presència d'àmfores grecoitàliques és força reduïda, com les de procedència massaliota. En el marc de les ceràmiques comunes també predominen les púniques amb morters ebusitans i algun exemplar de ceràmica de cuina cartaginesa. Pel que respecte a les ceràmiques indígenes hi ha un predomini de les peces fetes a torn per damunt de les a mà i en conjunt sobresurten les peces oxidades per davant de les reductores. En aquest conjunt predominen les gerretes bicòniques i els plats de vora reentrant, però tot i així també hi ha exemples de peces de servei i reserva (Francès i Guàrdia 2011, 170). En els nivells d'amortització dels fossats es van trobar peces de ferro, especialment armes, com per exemple una beina d'espasa del tipus La Tène II, una punta de llança, així com dos *umbus* d'escut.

Aquest conjunt ceràmic, l'armament i l'abandó precipitat està portant a pensar en un final durant els esdeveniments bèl·lics de la II Guerra Púnica per la fase 3 de l'assentament (Asensio *et al.* 2000-2001; Francès i Guàrdia 2011, 170).

Pel que fa a la fase 4 (125-44 ane), relacionada amb la presència romana (Fig. 57), els arqueòlegs observen una major diversitat en el repertori de peces importades (Campaniana A, Cales, àmfores itàliques i nord-africanes, vasos de parets fines, etc.) i també les produccions locals amb l'aparició de les engalbes blanques i de les decoracions pintades amb motius geomètrics o vegetals (Francès i Guàrdia 2012, 283-284).

d. Avaluació

Les restes recuperades a Ca n'Oliver presenten una extensió estimada de 2 ha (Francès i Guàrdia 2011, 165) i diverses fases, des del s. VI a ne i durant tot el període ibèric com un important *oppidum* amb un potent mur de tancament (Francès i Guàrdia 2011, 166; 2012, 272-276). Sembla que durant el s. II i I a ne, en la fase 4 (125-44 a ne), després d'un abandonament després de la II Guerra Púnica, es reformulà l'espai tot i que es seguiren utilitzant parcialment les muralles ibèriques i se'n construí una de nova d'entre 1 i 1,8 m de gruix (3-6 peus, poc significatiu) (Fig. 56). S'adverteix en la cultura material una clara romanitat amb elements tals com *tegulae*, antefixes, *dolia*, etc., en contextos força inicials (Fig. 57). A més en aquesta fase fou quan el camp de sitges assolí la seva màxima extensió (Francès i Guàrdia 2012, 280). Aquesta presència urbana fortificada en un lloc alt i amb un caràcter romà clar, fa pensar en un *castellum* i espai logístic per aquest moment d'important implantació romana del territori. L'abandó es produí cap mitjan s. I a ne (Francès i Guàrdia 2011, 166 i 170-172; 2012, 281-285), potser en relació al final de la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu. En època alt medieval es reocupa el poblat (Francès *et al.* 2011, 885-893).

Nom del jaciment: La Torre Roja

Número de jaciment: 38

Municipi: Caldes de Montbui

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 428601,6 Y: 4609441,7

Alçada: 377 msnm

a. Context geogràfic

El Turó de la Torre Roja es troba ubicada en el límit oest del terme municipal de Caldes de Montbui i Sentmenat, formant part de la Serra del Farell, en un espai amb una extensió màxima que podria arribar a fer entre 2 i 4 ha (Fig. 18). Aquestes característiques fan de l'indret una talaia privilegiada des d'on es té un gran control de la plana del Vallès fins a la serralada Litoral, pel nord fins a Llinars del Vallès, i pel sud fins a Cerdanyola del Vallès, i domini fins al mar per l'escotadura del riu Besòs. L'enclavament es troba a uns 150 m per sobre del seu entorn

immediat. Cap a l'interior, presenta un control del camí de Sant Feliu de Codines i Castellterçol cap al Moianès. Aquest accés cap a l'interior és una de les raons per les quals hi ha una sèrie d'assentaments a la vall mitjana a de la riera de Caldes i segurament subordinats al jaciment de la Torre Roja. Cal destacar aquí la importància de l'assentament, conegut tradicionalment com el poblat ibèric de la Torre Roja, almenys durant el final del s. II i inicis del s. I ane amb la via romana de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1), 110 ane (Fortó *et al.* 2004, 5-6; Fortó i Maese 2011, 114).

b. Descripció

El topònim de la Torre Roja és degut a l'existència d'una torre de guaita de planta circular amb sectors de parament d'*opus spicatum*, i l'assentament se situa en la plataforma superior del turó. Durant el s. XIX alguns autors parlaven de les restes ubicades en aquest indret (Balaguer 1850, 53), però no fou fins a mitjans del s. XX que la Torre Roja començà a aparèixer en publicacions especialitzades (Almagro *et al.* 1945; Sala i de Montes 1964; Estrada 1969), relacionat amb les excavacions desenvolupades fins a la dècada dels 70 del s. XX per part de Ll. Sala (Fortó i Maese 2011, 116). Però va ser durant la dècada dels 80 del s. XX i fins el 1992 en que es realitzaren un seguit de campanyes arqueològiques amb metodologia moderna i que permeteren estudiar l'ocupació i urbanisme del poblat, i estudiar uns contextos ceràmics clars, amb això s'evidencià una ocupació ibèrica i romana, des del s. V i fins al s. I ane, a més de documentar una necròpolis medieval que es troba cronològicament entre els s. XI-XII (Folch *et al.* 1988; Miró *et al.* 1998; Fortó i Maese 2011, 116). L'estudi del material recuperat per Ll. Sala per part de J. Sanmartí (1986), va permetre endarrerir la cronologia inicial del jaciment fins al s. VI ane i a la vegada comprovar la manca de material durant el s. II ane. En definitiva el poblat ibèric de la Torre Roja s'estructura en quatre fases cronològiques antigues i una de medieval:

Fase I (mitjan s. VI ane – mitjan s. V ane): Ibèric Antic, moment en què el poblat estava format per cabanes disperses parcialment excavades, de planta simple i construïdes amb pedra i materials peribles (es documentaren alineacions de forats de pal i altres elements realitzats directament a la roca mare), característiques documentades en uns 600 m², tot i que podria ser més ampli. Es tracta d'una ocupació preurbana o protourbana amb estructures muràries molt simples (amb un ús molt limitat de la pedra), i una més que probable absència de construccions de caràcter defensiu. Les fases següents van afectar la seva conservació (Fortó i Maese 2011, 117-119).

Fase II (mitjan s. V ane – final del s. IV ane): En un segon moment, situat en l'Ibèric Ple, s'ha de parlar d'una gran reforma, es documentà una primera xarxa urbana projectada a partir del bastiment de la muralla perimetral, i un carrer pavimentat al centre amb habitatges a banda i

banda. La muralla fa c. 1 m de gruix i està feta amb grans blocs a la base i peces més allargades i petites en les filades més altes i reomplert amb pedruscall. Pel que fa a les cases eren fetes amb base de pedra i tapia o tovot, mentre que el carrer es coneix en un 15 m de llarg i fa entre 1,3 i 2,1 m d'amplada, la base es de lloses planes. Es considera que la muralla seria més delimitadora que element defensiu. Tots aquests factors i la possibilitat que el poblat fes entre 2 i 4 ha fa que s'hagi de considerar la seva importància en la jerarquia de l'entorn (Fortó i Maese 2011, 122-126).

Fase III (finals del s. IV – finals del s. III ane / inicis del s. II ane): Sens dubte una de les fases, juntament amb la I, més desconegudes, ja que es presentava molt discontinua degut a les construccions posteriors. Sembla que la trama urbana es replantejà, es va mantenir la muralla però el carrer s'amortitzà i aquest espai públic fou ocupat per la zona d'hàbitat, es creu que amb uns habitatges més complexos. Sembla, segons els investigadors, que el poblat s'abandonà en el marc de la II Guerra Púnica o en la campanya de Cató (Fortó i Maese 2011, 127-129).

Fase IV (finals del primer quart del s. I ane – finals del s. I ane): És la fase millor conservada pel que fa a la seva planta general. La remodelació urbanística fou en aquest cas espectacular, amb uns habitatges molt complexos amb diverses habitacions, àrees especialitzades de transformació, emmagatzematge i patis (Fig. 58). Els espais es tornaren polifuncionals (espais amplis i parcialment descoberts) i es dedicaven a activitats productives molt especialitzades (producció de vi i oli, forns ceràmics, metal·lúrgia, sitges, entre d'altres). Aquest fet demostra una intensa activitat artesanal i econòmica, recolzada per la troballa de monedes romanes (denaris de Cèsar) (Folch *et al.* 1988, 156), i una clara romanització del poblat (utilització de *tegulae*, construcció de clavegueram i utilització de molí giratori). A les estances dedicades a l'hàbitat s'hi documentaren inhumacions infantils i en alguns casos animals. L'estat de conservació és regular ja que la majoria dels murs han patit els efectes erosius de forma contundent. D'altra banda, s'hi van portar a terme tasques de consolidació fa alguns anys (Fortó i Maese 2011, 130-136).

Fase V (s. VIII – s. X/XII): És la següent ocupació després de llargs segles d'abandó i es relaciona amb un seguit d'enterraments i la torre circular que dóna nom al jaciment, a la qual s'atribueix una cronologia que es podria remuntar al s. IX-X (Fortó i Maese 2011, 139-143).

Els arqueòlegs consideren que el tipus d'assentament i l'evolució que va patir al llarg del període ibèric respon a un *oppidum*. Per primera vegada van aparèixer evidències clares d'activitat artesanal dins del jaciment, concretament del treball del ferro. Si bé en un primer moment

s'havia cregut que aquesta activitat estaria relacionada amb la transformació d'aquest metall i no pas amb l'elaboració i obtenció del mateix, és a dir que es tractaria de les restes de l'activitat de ferreria, un estudi més acurat del tipus d'escòries recuperades han fet modificar aquest plantejament, de manera que actualment es creu que més aviat es tractaria d'un espai dedicat a la reducció del mineral per obtenir ferro. Cal destacar, també, que aquest taller correspondria a la darrera fase, l'inici de la qual es situa al voltant del 80 ane, però que tot apunta que va tenir una vida relativament curta i que cap a mitjan de la mateixa centúria quedaria amortitzat. De ben segur s'ha d'interpretar aquesta acció dins el conjunt de remodelacions que va patir aquesta unitat domèstica i que molt probablement siguin generals si tenim en compte l'amortització que també es produí dins altres sectors. Pel que fa a l'assignació de fases i la seva acotació cronològica sembla que queda cada cop millor definida. Així els arqueòlegs consideren que fins i tot la última fase, tot i tenir clares referències al món romà, seria plenament indígena (Fortó i Maese 2011, 148-149).

c. Materials i cronologia

Fase I (mitjan s. VI ane – mitjan s. V ane): En aquesta fase, una de les més mal conegudes, destaca la ceràmica a torn oxidada, amb tenalles bicòniques, coll de cigne, gerretes, plats de vora reentrant, enòcoa, etc. Pel que fa a la ceràmica reduïda les formes més habituals són gerretes i plats. Quant a les importacions són molt puntuals i poden destacar un fragment d'una copa jònia, un parell de bases amb peu que podrien respondre a morters d'origen grec. Aquests elements aporten un origen aproximat de mitjans s. VI ane per la fase inicial (Fortó i Maese 2011, 121).

Fase II (mitjan s. V ane – final del s. IV ane): La majoria del material d'aquesta fase se centra en el s. IV ane, però una part es remunta a la centúria anterior. En el context més antic les importacions responen a vaixel·la àtica, fragments de *Castulo cup*, figures roges del tipus *Saint Valentin*, de segona meitat del s. V ane. La ceràmica a mà segueix predominant com en la fase anterior, però el brunyit està en retrocés. Dins les ceràmiques comunes, la oxidada és predominant per davant de reductora i pintada, el repertori estaria format per tenalles, plats i bols reentrants, i alguna gerra i enòcoa. Pel que fa pròpiament el s. IV ane, les importacions es concentren en àtiques principalment les formes Lamb. 21 i 22, així com algun escif, vaixel·la de figures roges amb exemples d'escif i crater de campana. S'han identificat també àmfors púnicoebusitanes PE-12. La ceràmica a mà pateix un fort retorçes davant la ceràmica a torn oxidada, la qual predomina i on el repertori també s'amplia amb, bicònics de reduïda (Fortó i Maese 2011, 126-127).

Fase III (final del s. IV – final del s. III ane / inici del s. II ane): Pel que fa a les importacions encara tenim producció àtica amb les formes Lamb. 21 i 22, seguit de prop per vernissos negres dels tallers occidentals amb les formes Lamb. 25 i 27b, i amb menor mesura Campaniana A amb la forma 27ab. En el camp de les àmfors destaquen les de procedència púnica i púnicoebusitana per davant de les greco-itàliques. Pel que fa a les produccions locals segueix la tendència de la fase anterior amb predomini de les produccions a torn oxidades per davant de les reductores i les ceràmiques a mà (Fortó i Maese 2011, 129-130).

Fase IV (final del primer quart del s. I ane – final del s. I ane) (Fig. 59): El predomini segueix sent de material local, però canvia el repertori i sembla que augmenten les tenalles, gerres, ungüentaris i ampolles, que generalment són de vora exvasada i llavi pla, també es fa freqüent el càlat. Així predomina la comuna oxidada seguida per la reduïda i la ceràmica a mà. També hi ha un bon conjunt de ceràmica ibèrica pintada, grolleres fetes a torn lent, engalba blanca, imitacions de parets fines i vaixel·la de vernís negre, de les formes Lamb. 1, 2 i, en menor mesura 5, de cocció reductora, per tant probablement de la denominada Campaniana C. També hi ha repertori de la Campaniana A tardana i de Cales amb les formes Lamb. 1, 2, 3 i 5. Hi ha parets fines i plats tapadora de comuna itàlica i també algun element de comuna púnicoebusitana. Pel que fa a les àmfors el primer lloc l'ocupen les itàliques de Dressel 1 (1B i 1C), però hi ha presència ebusitana i nord-africana, com les tripolitanes antigues i les Mañà C2 (Fortó i Maese 2011, 136-137).

En el moment d'amortització apareixen ja alguna *Sigillata* itàlica i amb produccions amfòriques locals seguint els paràmetres romans, imitacions de Dressel 1, Dressel 2-4 i Pascual 1 (Fortó i Maese 2011, 137). D'aquesta fase destaquen també els elements metàl·lics, un conjunt important de claus, tres claus de porta, alguns projectils de fona de plom, dues fíbules de bronze i algunes eines de ferro (Fortó i Maese 2011, 137). També destaca un conjunt numismàtic de 41 monedes de les seques de *Baitolo*, *ilerda*, *Ituro*, *Kese*, *Esuti*, *Lauro*, *Coggostaletón*, *Bolskan*, *Ebusus*, *Arse*, *Lakine*, *Itirkesken* o *Untikesken*. També destaquen els enterraments perinatals d'aquesta última fase dels que se n'han documentat fins a sis exemples dins d'hàbitat (Folch et al. 1988, 156; Fortó i Maese 2011, 137-138).

d. Avaluació

Així doncs al jaciment de la Torre Roja de Caldes de Montbui respon a un assentament ibèric d'importància, que a finals del s. III o principis del s. II ane queda abandonat. Així al cap de gairebé un segle es tornà a ocupar, a principi del s. I ane i gairebé durant tota la centúria (Fig. 58-59). En aquesta última fase destaquen la metal·lúrgia del ferro i l'obtenció del mateix, els

enterrament perinatal, una gran evidència d'importacions romanes no present durant les fases anteriors i un gran conjunt numismàtic. Els arqueòlegs consideren aquestes evidències com a circumstancials, seguint amb la idea de substrat indígena per damunt de poblament romà (Folch *et al.* 1988, 156; Fortó i Maese 2011, 130-136). Ara bé, la seva ubicació en alçada en aquest moment cronològic, la presència de projectils de fona, així com la pròpia comparació de les restes amb les aparegudes a **el Camp de les Lloses** (Núm. 39), interpretades com de clara influència de l'administració romana, fa plantejar aquí que ens trobem davant d'un espai de logística i de control del territori en el context del s. I ane. Per tant es podria tractar d'un *castellum* que reaprofitaria un antic *oppidum* ibèric, segurament relacionat amb l'exèrcit romà en un període d'estrès bèl·lic com és aquest s. I ane.

Nom del jaciment: El Camp de les Lloses

Número de jaciment: 39

Municipi: Tona

Comarca: Osona

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 435606,3 Y: 4633545,7

Alçada: 610 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment del Camp de les Lloses està ubicat dins el nucli urbà de Tona, en una zona plana als peus del turó del Castell (Fig. 18). La seva ubicació, des d'antic i fins avui dia, cal relacionar-la amb una cruïlla de camins i en la zona de partició d'aigua de les conques hidrogràfiques dels rius Ter i Congost, al sud de la Plana de Vic. En l'extrem septentrional del jaciment s'alcen els anomenats pisos Roquet i també els vestigis de l'antiga rectoria construïda el 1577 i que fou cremada l'any 1936. El jaciment s'ha definit com a mínim en 1 ha, tot i que es creu que s'estendria per les parcel·les properes dins el nucli urbà.

b. Descripció

La història del jaciment es remunta a l'any 1944, amb el seu descobriment arran d'uns aiguats que provocaren un desplaçament de terres. Des del 1991 i fins a l'actualitat s'hi han portat a terme intervencions arqueològiques de forma periòdica (Duran *et al.* 1994, 63-64). L'indret fou ocupat per primera vegada i de forma temporal entre el bronze final i el període preibèric (s. VIII-V ane), pervivint fins experimentar l'ocupació més extensa, que correspon a època romana tardorepublicana (s. II-I ane) i que s'identifica amb les restes dels edificis excavats A, B, D, E, F, G, H, I i J, com a mínim (Fig. 60). La seva fundació es relaciona amb la construcció d'una de les infraestructures viàries que des de la costa mediterrània i cap a l'interior del país, travessaven l'actual comarca d'Osona, la via de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1) i de la qual es té constància a partir de la troballa de mil·liaris o fites, datades al voltant del 110 ane (Fabre *et al.* 1984, 211; Richardson 1986, 167; Díaz Ariño 2008, 90-92). Una segona ocupació romana, coneguda a través de l'excavació de l'edifici C, datada entre els anys 40 ane i el 60, respondria a noves formes d'implantació en el territori que la romanització comporta, amb la disseminació en el pla de vil·les (assentaments rurals). El jaciment presenta també nivells d'ocupació medievals, com la descrita rectoria (Duran *et al.* 2015a, 282; 2015b).

Urbanísticament, durant la fase romanorepublicana, les estructures documentades presenten una trama quadricular definida a partir de dos eixos, perpendiculars entre si, i orientats nord-sud i est-oest, mostren una construcció amb sòcols de pedra seca, i possiblement murs de tovots i tàpia, amb cobertes vegetals, fang i calç, els paviments serien de terra batuda. S'han identificat fins a 10 edificis annexos els uns als altres, amb funcions específiques i articulats a partir d'un carrer pavimentat (Duran *et al.* 2014, 136-140; 2015a, 283-284). Un dels aspectes més singulars és la troballa d'11 inhumacions infantils dins les cases. Es tracta de sepultures de perinatals situades prop dels murs que, atesa la seva condició i context estratigràfic, es podrien relacionar o bé amb la fundació de la casa o amb la seva remodelació. Es planteja que haurien estat les dones indígenes les que portarien a terme la pràctica d'aquests enterraments, sobre el que semblen nenes (Malgosa 2014; Duran *et al.* 2015c, 301-306).

Edifici A: Les construccions fundades a finals del s. II ane són de planta rectangular i es subdivideixen en diferents àmbits, responen a la típica planta de les cases romanes de tradició itàlica amb pati central. Les edificacions s'adapten a la topografia del terreny que presenta un lleuger pendent vers el sud. A l'edifici A s'hi van documentar activitats de caràcter domèstic, artesanal i cultural. L'establiment disposava de tallers metal·lúrgics dedicats a la fosa i posterior manufactura d'objectes de bronze i de ferro i s'han excavat diverses estructures de combustió,

en l'edifici A (àmbits 3, 4, 8 i 15) (Duran *et al.* 2015a, 286-87). La troballa de pinces, escarpes, tascons i altres instruments per al foc s'han relacionat amb les eines de ferrer (Fig. 60).

Edifici B: En aquest edifici s'hi van identificar accions de caràcter domèstic i cultural. A l'àmbit 11 es van localitzar un larari, proper a un nínxol obert a la paret, un altar domèstic associat a un plat de ceràmica de vernís negre i una moneda de plata que serviria per a fer ofrenes i libacions. A l'àmbit 12 es testimonià un ritual fundacional romà en el subsòl: un vaset de ceràmica de parets fines contenia restes de microfauna, una taba i una moneda de bronze. A l'àmbit 13 es va excavar un enterrament infantil amb un important aixovar funerari. A l'àmbit 14 es va identificar un possible foc ritual amb restes de fauna i ceràmiques votives. A la part posterior de l'edifici si va identificar una nova estança, àmbit 33, en el que aparegué un *dolium* i un tresor monetari de bronzes ibèrics (Duran *et al.* 2015b; en premsa) (Fig. 60).

Edifici C: Construït amb blocs més grans i murs més ben escairats que la resta d'edificis, tindria una coberta de tègules a doble vessant. En bastir-lo, antigues àrees habitades passaren a ser carrers o espais de circulació. Al seu interior s'hi desenvoluparen activitats específiques de caire domèstic, artesanal i cultural, ja que es documentà de nou un enterrament infantil. Les estances, de la mateixa manera que els edificis més antics, presentaven diferents llars de foc així com algunes estructures i equipaments interns fets de pedra o de terra (àmbits 17 i 22). A finals del s. I ane i al llarg del s. I la tradició metal·lúrgica perviuria encara a l'establiment i es constata una especialització en el treball del ferro (Duran *et al.* 2015a, 287-289). L'edifici s'abandonà a l'entorn de l'any 60 si bé en el carrer davanter s'hi van documentar materials dels s. II i III que indiquen la pervivència d'aquesta àrea de pas. En el nivell fundacional del carrer es va excavar un important dipòsit relacionat amb rituals de prosperitat (Fig. 60).

Edifici D: Conservava dos àmbits i fou destruït en el darrer quart del s. I ane al edificà l'edifici C. Els dos habitatges presenten enterraments infantils de nadons de sexe femení. Pel que fa al material arqueològic, cal dir que van aparèixer al lloc una notable quantitat d'asos ibèrics, i també de moneda fraccionària (Fig. 60).

Edifici E: presenta dues construccions diferenciades: una primera casa datada entre els s. IV i III ane, i una segona edificació de planta rectangular datada ja en la fase republicana de s. II-I ane. Les estances de la casa E, que presenten nivells d'ús de la fase fundacional més antiga, corresponen, dins del moment actual de la recerca, als àmbits 26, 30, 34 i 38, 39, 40 i 41, on es documentaren estructures de combustió relacionades amb la metal·lúrgia del ferro, llars de foc amb base de fragments ceràmics, així com alguns paviments de lloses i d'elements lítics que

semblen amortitzats en la fase constructiva domèstica i podrien ser d'antics paviments (Duran *et al.* 2015a, 285). L'edifici E més modern és de planta rectangular i presenta les següents estances o àmbits: 26, 27, 28, 29, 32, 34/38, 35 i 36. Aquestes són, majoritàriament, domèstiques si bé algunes es relacionen també amb estructures de treball artesanal, com ara forns metal·lúrgics (àmbits 26, 27 i 40). L'àmbit 27 s'ha interpretat com un magatzem on destaca la documentació d'un enterrament perinatal (Fig. 60).

Edifici F: Presenta una planta quadrangular amb l'accés al sud i estava format pels àmbits 42, 43 i 44. En el moment de la seva excavació presentava un molt mal estat de conservació. Es detectà una fase de construcció antiga, amortitzada quan funcionava la casa F que coneixem. L'àmbit 43 es relaciona amb un taller metal·lúrgic i el 44 presenta diverses estructures de combustió en els dos nivells d'ús (Duran *et al.* 2015a, 289) (Fig. 60).

Edifici G: És el més ben conservat dels tres excavats en aquest illa de cases (E, F i G). L'edifici té una planta quadrangular, un petit pati central i l'accés obert al sud. Estava format pels àmbits 45, 46, 47, 51 i 52. S'identifiquen dos espais exteriors corresponents a l'àmbit 48 (possible pati o plaça) i àmbit 53, (àrea exterior de treball metal·lúrgic). Presentava dues fases d'ocupació que es correspondrien també amb etapes constructives de les parets dels àmbits. A la fase fundacional es podien identificar diverses estances de caràcter bàsicament domèstic (àmbits 45, 47 i 51), i unes de tipus artesanal dedicades a la metal·lúrgia (àmbits 46 i 52), on s'exhumaren diverses cubetes de fosa del bronze, així com per a la forja del ferro (Duran *et al.* 2015a, 289). Amb anterioritat a la construcció de l'edifici, es documentà, tal i com passa en l'edifici F, el nivell de camp de sitges (Fig. 60).

Els **edificis H, I i J** segueixen en procés d'estudi, tot i que adopten el mateix patró d'edifici complexa i d'espais domèstics i metal·lúrgics en general. Tot i que cal destacar la construcció de l'edifici I, de bona factura i amb els seus 15x10 m de costat (54,54x36,36 peus itàlics), sembla formaria un espai edilici complex o de representació (Fig. 60).

c. Materials i cronologia

El període d'activitat de la fase més important de l'assentament es situaria, entre un moment posterior a la guerra de Numància (133 ane.) i fins al final de la Guerra de Sertori (72 ane), ja cap a final del primer quart del s. I ane. Es tracta, doncs, d'un període de vida relativament curt, que abastaria uns 50 anys, i que ofereix elements suficients per pensar en un abandó no sobtat però sí suficientment ràpid, que hauria afavorit la formació d'uns conjunts d'amortització molt complets. El material ceràmic de la fase tardorepublicana és predominantment d'origen local/regional: correspon a ceràmiques ibèriques oxidades, llises i pintades, ceràmica gris

emporitana, ceràmiques comunes a torn d'imitació de models itàlics, i algunes ceràmiques a mà. Les importacions són majoritàriament d'origen itàlic: vaixel·la de vernís negre Campaniana A tardana i de Cales, variant mitja/tardana, alguns vasos cubilets de Parets Fines, tapadores i *patinae* de ceràmica de cuina itàlica, així como àmfora itàlica del tipus Dressel 1A vesuvianes i del tipus ovoide brindisines; també es documenta àmfora ebusitana, nord-africana tripolitana i, en menor quantitat, sud-hispànica de l'àrea de l'estret de Gibraltar (Álvarez *et al.* 2000, 273-274; Duran *et al.* 2015a, 283).

Pel que fa al context numismàtic, el Camp de les Lloses presenta un conjunt de més de 208 monedes ibèriques, 15 monedes romanes i tres ploms monetiformes, característica considerada com un fet molt rar en jaciments iberoromans de l'àrea del nord-est peninsular durant els s. II-I ane que es pot explicar amb la presència de soldats (Duran *et al.* 2011; 2015b). Destaquen també els objectes de bronze, des de simples peces d'ornamentació personal a peus de lampadaris i restes d'una estàtua o peça major, i també molts objectes de ferro tots ells relacionats amb els tallers o *officinae* metal·lúrgiques (Duran *et al.* 2015a, 285-286 i 289-293; 2015b), dóna la idea de la importància del jaciment i de la seva rellevància com a un dels assentaments més interessants d'aquesta època a la Catalunya interior (Fig. 61).

En conclusió, la trama urbanística de les construccions presenta dues fases constructives dins l'etapa republicana (125-75 ane). Destaca la documentació d'una etapa de l'indret entre els s. IV i III ane que és una novetat dins l'estratigrafia fins ara coneguda de l'ocupació de l'assentament.

d. Avaluació

El Camp de les Lloses és el paradigma d'un jaciment iberoromà relacionat amb l'exèrcit i la logística romana. La seva aparent funció de *vicus*, taller, mercat i avituallament és relacionada sense cap mena de dubte amb la via de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1) amb una cronologia de 125-75 ane i en un important context d'inestabilitat i canvis al nord-est de la *citerior*, amb un final pacífic però precipitat (Noguera *et al.* 2014a, 43). Assentaments com el Camp de les Lloses deuriem ser bàsics pel funcionament de l'exèrcit en el territori i del seu correcte avituallament. Per tant creiem que és fonamental per reinterpretar, en el nord-est de la *citerior*, diversos assentaments de caràcter indígena en alguna cosa quelcom més romana.

Nom del jaciment: Puiggraciós

Número de jaciment: 40

Municipi: Bigues i Riells

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 436865,9 Y: 4617042,4

Alçada: 819 msnm

a. Context geogràfic

L'assentament es troba damunt les plaques calcàries del Terciari del Bertí (Fig. 18). En un indret de gran domini de la plana del Vallès, a entre 200 i 300 m per sobre de l'entorn immediat. A ponent d'antigues feixes de conreu del Pollancre es localitza el turó de Puiggraciós.

b. Descripció

Tot i que citat en algunes obres, el poblat i les altres restes presents com una torre, no s'han excavat sistemàticament i amb metodologia moderna (Panosa 2010, 62). Sembla que durant els anys 40 del s. XX es van realitzar algunes intervencions arqueològiques al poblat ibèric amb l'existència de dos recintes sobreposats i emmurallats. S'hi van localitzar estructures de paret seca que superaven l'alçada de 0,40 m i que delimitaven habitacles disposats l'un al costat de l'altre (amb mides de 2'5x3 m, 3x3 m, etc.) Sembla que hi havia una concentració d'aquestes habitacions en la part superior del turó, on es forma una plataforma en la qual, segons pagesos i excursionistes, s'hi alçava una torre. Aquest element és una estructura de planta rectangular i murs de pedra seca d'1,70 m de gruix. La superfície és de 14 x 7 m, aproximadament, i l'alçada màxima de les parets és de 0,50 m, a partir de dades de la Carta Arqueològica.

c. Materials i cronologia

Els pocs materials de superfície provenen sobretot d'aquesta zona superior, i consisteixen en àmfora ibèrica, ceràmica comuna ibèrica, ceràmica feta a mà, vernís negre de Cales i ceràmica grisa de la costa catalana. També s'hi van trobar fusaioles, pesos de teler i un pesal de bronze d'una unça (Villaronga 2003, 36). Pel que fa al numerari L. Villaronga estudià un seguit de monedes de bronze de diverses seques: *Lauro*, *Illuro*, *Illirkesken*, 4 monedes de *Kese*, *Illirta* i *Seteisken* (Villaronga 2003, 37). Aquest materials ofereix una forquilla cronològica de s. II-I ane, segurament emmarcat en la segona meitat del s. II i la primera del s. I ane. Segons L. Villaronga (2003, 39), els contextos ceràmics i numismàtics es relacionen amb una situació d'inestabilitat com és el pas dels cimbres pel nord-est de la *citerior*. Per tant s'hauria d'associar amb un context

dins els últims anys del s. II ane. En aquest sentit planteja que l'espai indígena aquí establert es fortificaria per aquesta raó, tot i que sense acabar les seves defenses.

d. Avaluació

El Puiggraciós és un enclavament estratègic, atès que és un excel·lent mirador de gran part de la plana del Vallès, de la Serralada Litoral i també de la Serralada Prelitoral (POUM municipal de Bigues i Riells). Segons L. Villaronga (2003, 39), els contextos ceràmics i numismàtics es relacionen amb una etapa d'inestabilitat com fou el pas dels cimbres pel nord-est de la *citerior* a l'entorn de l'any 100 ane. En aquest sentit planteja que l'espai indígena, aquí ubicat, es fortificaria per aquesta raó, tot i que sense finalitzar les defenses. La construcció més destacada és una estructura de planta rectangular i parets de pedra seca, segurament a partir d'*opus siliceum* de forma genèrica (Lugli 1957, 48 i 55-165) per la informació disponible, d'1,70 m de gruix. La superfície és de 14x7 m, aproximadament, i l'alçada màxima de les parets és de 0,50 m, a partir de dades de la Carta Arqueològica. Aquestes mesures aporten una construcció de 50,9x25,45 peus itàlics i un gruix 6,18 peus itàlics, mesures que s'ajusten més que amb el peu romà. Les evidències materials fan pensar en una cronologia romana tardorepublicana, de finals del s. II o primer quart del s. I ane, per les restes de Puiggraciós, i més relacionades amb Roma que en un context indígena, que no es podran contrastar d'altra manera que realitzant una campanya arqueològica.

Nom del jaciment: Castell de Besora

Número de jaciment: 41

Municipi: Santa Maria de Besora

Comarca: Osona

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 438070,5 Y: 4663781,7

Alçada: 1024 msnm

a. Context geogràfic

El conjunt arqueològic i arquitectònic es troba al nord-oest del terme municipal de Santa Maria de Besora al Bisaura, a cavall entre Osona i el Ripollès, en el cim planer d'un turó i voltat de

cinglera en els vessants sud i est, conformant una àrea de c. 0,5 ha (Fig. 18). Es situa en un lloc estratègic en el camí del Ter cap a la plana des dels Pirineus, a 300 m per sobre del seu entorn immediat (Busquets i Fàbregas 2008, 6-7; 2012, 208).

b. Descripció

L'any 2005, des de l'Ajuntament de Santa Maria de Besora i l'associació dels Amics de Bisaura es va promoure una primera campanya d'intervenció arqueològica, en què, entre altres treballs, es plantejà un estudi arqueològic del monument, l'aixecament topogràfic de les restes i els estudis d'alteracions en construccions per a preveure les necessitats de conservació i restauració estructural. Tot això estava emmarcat en un projecte per a l'estudi, restauració, consolidació, adequació i difusió del Castell de Besora i l'Església de Santa Maria, amb l'objectiu de convertir el castell en un museu a l'aire lliure, integrat en el medi natural i amb diversos nivells de lectura. En aquest marc de treball, la primera tasca fou la neteja del jaciment. L'extracció de la vegetació va permetre un aixecament topogràfic de les restes visibles, que feu possible una diagnosi de les restes de l'església i del castell per tal de conèixer el seu estat de conservació i treballs de prospecció (per resistivitat elèctrica i prospecció magnètica) (Busquets i Fàbregas 2008, 11-13 i 46; 2012, 208-209).

Pel que fa a les investigacions arqueològiques, es realitzaren accions en tres àrees; el Castell, l'església i el seu entorn i l'esplanada meridional, per fases:

Fase I (s. III-I ane): Es va documentar un mur a la zona de l'esplanada amb nivells associats, que aportaven materials molt interessants, d'aquest moment cronològic. Cal destacar la localització d'una punta de javelina de ferro que s'ha datat d'aquesta fase. Els arqueòlegs ho relacionen possiblement amb el límit nord dels ausetans (Busquets i Fàbregas 2008, 41-42 i 47; 2012, 209).

Fase II (s. XI-XII): És un gran moment d'ocupació del cim que s'aprecia en la documentació escrita i especialment per les restes arquitectòniques visibles i per l'arqueologia. Es va documentar una necròpolis a la paret septentrional de l'església, una bona part de les inhumacions corresponen als s. XI-XIII. La resta d'indicis eren nivells d'amortització, que van aportar gran quantitat de material arqueològic, però sense associar-se a cap estructura, tot i les evidències arquitectòniques superiors (Busquets i Fàbregas 2008, 47-49; 2012, 209-210).

Fase III (s. XIII-XV): És l'inici del declivi del Castell de Besora. A partir del s. XIV la família Besora abandonà el castell per traslladar la seva residència al castell de Montesquiu. Aquest espai quedà ocupat pel vicari o rector de Santa Maria, amb restes més minses, amb alguns estrats

amb material d'aquesta època, sense relació amb estructures (Busquets i Fàbregas 2008, 49; 2012, 210).

Fase IV (s. XVI-XVIII): És un moment que resulta important per la seva situació estratègica per qüestions bèl·liques, ja des del s. XV i fins el s. XIX. Es van documentar murs, una escala, paviments i una bassa d'ús domèstic, potser la residència del vicari. En aquesta època Santa Maria va patir una important reforma (Busquets i Fàbregas 2008, 50; 2012, 210).

Fase V (s. XIX-XX): En bona mesura l'entorn quedà amortitzat ja durant el s. XVIII, però hi va haver una ocupació puntual sobretot durant els primers decennis del s. XIX, en les diverses revoltes i guerres. Pel que fa a l'església va seguir en ús fins a la primera guerra Carlina, en que fou cremada. En tot aquest context es relaciona una part del cementiri (Busquets i Fàbregas 2008, 51; 2012, 210).

c. Materials i cronologia

Un cop realitzades les intervencions, els resultats obtinguts mostraren la dinàmica ocupacional del castell, amb una primera fase del turó d'època ibèrica o romanorepublicana, entre els s. III-I ane. D'aquest moment es van localitzar restes ceràmiques (comuna oxidada, reduïda i pasta bicolor), fauna i metalls (destaca una punta de llança de ferro) (Busquets i Fàbregas 2008). És una fase molt mal coneguda.

Del moment fundacional del castell en el s. IX no es va documentar cap resta, de manera que se'n desconeix la seva estructura en aquell moment. Les primeres estructures del castell documentades pertanyen al s. XI, un mur que recolzava sobre la roca natural i algunes de les parts conservades de l'església de Santa Maria. Part de la sagrera-necròpolis i la construcció de l'atri dels s. XII-XIII fou trobada en la part sud de la nau de l'església. D'aquest moment també seria la construcció de la cisterna d'aigua per abastir el castell. Un dels individus inhumats aquí conservava una petxina de peregrí. Les reformes realitzades durant el s. XVI també foren documentades, tant a l'església com al castell, i es van recuperar nivells d'enderroc i amortitzacions d'estructures del castell dels s. XVII-XVIII. Per últim, es documentà la continuïtat de la necròpolis com a cementiri parroquial fins ben entrat el s. XVIII (Busquets i Fàbregas 2008).

d. Avaluació

El Castell de Besora és un jaciment localitzat en un turó altiplanat de no més de 0,5 ha, i respon a una cronologia llarga des d'època iberoromana, època medieval i fins pràcticament l'actualitat. A dia d'avui les evidències iberoromanes (s. III-I ane) en aquest indret són molt minses. Ara bé, el que apareguin en nivells arqueològics i que la ubicació de l'indret sigui tant estratègica fa evident la seva importància com un punt de control o de vigilància del territori. La troballa d'una

punta de llança o javelina no fa més que reforçar aquesta hipòtesi. Per tant es creu convenient assignar-lo en la categoria de *castellum*, ara bé sense restes relacionables es considera, de moment, indeterminat.

Nom del jaciment: Can Tacó

Número de jaciment: 42

Municipi: Montmeló i Montornès

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 438071 Y: 4600082,6

Alçada: 118 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment, conegut també com a Turó d'en Roina, s'assenta al cim i a les vessants d'un turó granític de pissarres silúriques situat al sud de les Tres Creus, en un lloc privilegiat degut a la riquesa de les terres, l'abundància de recursos fluvials i un control de l'entorn immillorable, a uns 40-50 m per sobre del seu entorn immediat (Fig. 18). El jaciment està definit en unes 0,25 ha a partir de l'orografia de l'entorn (Mercado *et al.* 2006, 245). El Turó de Can Tacó té una morfologia molt similar a un istme o península, amb accés per la seva banda est. Des de l'assentament s'observa perfectament la confluència dels rius Mogent i Congost, formant el Besòs. La importància del lloc on s'ubica el jaciment com a partió i límit administratiu queda ben patent pel fet que no gaire lluny s'ha localitzat un *terminus augustalis*. El monument epigràfic consistia en una fita termenal d'època d'August que tenia la funció de delimitar el territori de dues ciutats (Guitart *et al.* 2006, 24; Mercado *et al.* 2006, 242).

b. Descripció

A Can Tacó s'hi havien practicat d'antic excavacions de caire científic dirigides per J. Barberà i A. Panyella el 1947 i per I. Cantarell el 1961. Aquests autors parlaven de dues estacions o fases cronològiques diferenciades: un primer poblament ibèric i un posterior assentament romà (Bertran 1985, 185-199). En els anys 80 del s. XX, J. Sanmartí realitzà una prospecció superficial a la zona per tal de recollir informació per a la seva tesi doctoral. Els resultats d'aquesta prospecció foren

la documentació de fragments de ceràmica ibèrica i un fragment probablement de vernís negre de Cales, interpretant el jaciment com una fortificació romana destinada a controlar una cruïlla de camins (Sanmartí 1986, 839-843). L'any 2003 l'Ajuntament de Montmeló va reprendre l'activitat arqueològica en el lloc mitjançant una campanya preventiva, i el 2004 s'encetà un projecte de recerca amb el suport de l'ICAC sota el nom "*Can Tacó i el seu entorn. Estudi arqueològic del jaciment i del territori*" amb l'objectiu de determinar la naturalesa del jaciment, delimitar al màxim el seu perímetre constructiu, visualitzar la seva morfologia i valorar la seva identificació dins les pautes de recintes fortificats (Guitart *et al.* 2006, 23).

L'assentament s'estructurava en quatre terrasses on es disposaven els diferents àmbits. L'enclavament estava format per tres cossos (Fig. 62):

Cos I: orientat de nord a sud i compost per set àmbits de diferents mides, presenta un perímetre de 69,76 m, amb una àrea de 300 m².

Cos II: presenta una orientació nord-oest/sud-est i compost per dinou àmbits, té un perímetre de gairebé 180 m i presenta una àrea de 1877,74 m². El perímetre total del jaciment és de c. 197 m, amb una àrea total de 2400 m² (Mercado *et al.* 2006, 245).

Cos III: Identificat més recentment estaria compost per una possible zona d'accés i les estances properes (Rodrigo *et al.* 2014, 196).

La situació de la muralla no ha quedat resolta des del punt de vista cronològic i constructiu, però s'ha pogut evidenciar un nivell de circulació intern en aquest punt i l'existència d'un àmbit de petites dimensions, que podria tractar-se d'una falsa porta, una entrada indirecta, o bé d'una torre. En el sector est, dins l'anomenat cos II, es va documentar una poterna que permet l'accés per aquesta banda de l'assentament i l'existència de diversos àmbits. Es documentà també un sistema de recollida i evacuació d'aigües. Pel que fa a les estructures d'habitació, l'àmbit 5 és el millor conservat. Es tracta d'una estança luxosa per les motlures i estucs que s'hi van localitzar. Aquesta decoració contrasta, però, amb el fet que el paviment d'aquesta estança és de terra piconada i al damunt un nivell d'*opus signinum*. Aquests components es presenten sense el morter que els lligaria, sembla que va ser abocats i es troben acumulats en l'angle de l'habitació i parcialment repartits per aquesta. D'altra banda van aparèixer altres fragments d'estucs difícils d'ubicar en el seu emplaçament original, en el revers dels quals s'observa l'empremta d'una paret d'*opus caementicium*. L'estudi de l'estuc i les motlures aparegudes rebel·là paral·lels a Pompeia i Roma (temple de *Portunus* del *Foro Boari*). La decoració pictòrica dels estucs correspon al primer estil pompejà que es popularitzà, sobretot, entre el 120 i el 80 ane (Guitart

et al. 2006, 26; Mercado *et al.* 2006, 254; Rodrigo *et al.* 2014, 198-199; Pera *et al.* 2014, 531). A la banda oest es documentaren àmbits d'habitació alineats de forma irregular. Part d'aquestes estructures d'habitació han estat interpretades pels arqueòlegs com a *contubernia* i funcionarien com a barracons per allotjar soldats destinats en aquest assentament, almenys en les seves primeres hipòtesis (Guitart *et al.* 2006, 24). Aquests estances s'interpreten més endavant com espais de servei i emmagatzematge (Pera *et al.* 2014, 531). Del cos II es separa una zona creant un cos III, que comprendria un dels accessos documentats i les estances adjacents, possiblement una d'elles un punt de control d'accés adossat a l'entrada, de forma irregular (Rodrigo *et al.* 2014, 196).

Un altre espai el comprèn la terrassa inferior de la vessant est, s'ha identificat com una àrea de circumval·lació de l'edifici principal, que comunicaria el baluard de la vessant est amb la zona de cisterna. Es constata com el centre del conjunt estaria conformat per un gran espai a l'aire lliure que permetria l'accés als recintes de la terrassa superior, tot proporcionant entrada directe de llum i aire, servint no tan sols de zona de pas, sinó també probablement com a zona de treball. En aquesta zona va aparèixer una gran quantitat de materials arqueològics. La troballa d'una cisterna de 9x3,6 m va permetre resoldre el problema sobre l'aprovisionament d'aigua al lloc. L'existència d'aquesta cisterna fa pensar que les conduccions d'aigua detectades en la terrassa central que en principi s'havien definit com a clavegueres, es reinterpretin com a canalitzacions per recollir les aigües pluvials i conduir-les a la cisterna (Guitart *et al.* 2006, 25; Mercado *et al.* 2006, 247; Rodrigo *et al.* 2014, 198; Pera *et al.* 2014, 531). A més, es va documentar un segon dipòsit o cisterna més petit (6x2,5 m), ubicat al pati interior de l'edifici central. Presenta una planta en forma de L, esdevenint, el braç curt, la zona d'empouat i l'entrada d'aigües pluvials aportades per un canal d'*opus signinum*. Els dos braços es comuniquen sota una pedra granítica, col·locada a mode de llinda i que forma part del mur del dipòsit (Rodrigo *et al.* 2014, 198; Pera *et al.* 2014, 531). D'altra banda, aquest dipòsit presenta una cubeta de decantació a l'extrem nord del braç llarg, cap al qual s'observa una pendent gradual de tota la pavimentació. En aquest espai s'hi documentà una moneda de la seca d'Arse, de finals de s. II i inicis del s. I ane, arrossegada per l'acció de l'aigua fins a aquesta estructura.

La tècnica constructiva de l'assentament consistent en murs que tindrien un sòcol de pedra i la resta de l'alçat estaria aixecat amb parets de tovots i/o tàpia. La major part dels murs compten amb una trinxera de fonamentació i presenten una cara vista ben treballada. Alguns àmbits presenten paviment d'*opus signinum*, molt malmès. Cal recordar la documentació d'estucs i motlures recuperades. Els murs perimetrals es van bastir amb dos paraments paral·lels i un

rebliment intern de pedruscall a manera d'*emplecton*. Pel que fa a l'estructura defensiva, és el mateix mur perimetral el que exerceix de muralla, no s'ha documentat fossat, però sí el que semblen dues torres quadrades en l'extrem sud, a partir d'uns potents nivells de fonamentació. (Guitart *et al.* 2006, 25; Mercado *et al.* 2006, 246-254; Rodrigo *et al.* 2014, 196-197).

c. Materials i cronologia

Pel que fa als materials ceràmics localitzats (Fig. 63), dominen les produccions de vernís negre Campaniana A (Lamb. 25, 27, 27a, 31b, 33 i 36; Morel 2234c), amb variants segons la zona de producció i situades especialment en nivells d'abandonament i enderroc, i ceràmiques de Cales en menys abundància que les anteriors (Lamb. 3, 5, 8b; Morel 1733 i 2970), materials que es situen des de mitjan s. II a inicis de l'I ane. Pel que fa a les produccions de cuina d'origen italià, es detectà una presència abundant de plats tapadora (Vegas 14 i 16), cassoles i morters, de cronologia ampla però interessants per l'inici de l'existència d'un important component italià a l'assentament. La presència de produccions amfòriques es centra en àmfors grecoitàlica, itàlica Dressel 1A, púnica, púnica nordafricana, cartaginesa Mañá C2/T-7000 (s. II ane), ròdia i ibèrica, predominant l'àmfora itàlica entre totes elles. Així la marca d'una de les àmfors ròdies aporta una cronologia d'entre el 168 i el 146 ane (Rodrigo *et al.* 2015, 40), mentre que una altra marca, aquest cop en una àmfora nordafricana, potser retrocediria fins a mitjan s. II ane (Rodrigo *et al.* 2015, 41-43). El gruix de materials ceràmics apareguts el formen les produccions locals d'àmfora ibèrica, ceràmica comuna ibèrica oxidada, ceràmica ibèrica oxidada pintada (com càlats), comuna ibèrica a torn de pasta sandvitx, a torn reduïda, ceràmica grisa de la costa catalana, imitacions de vernissos negres, ceràmica a torn lent i ceràmiques a mà. També es van localitzar algunes vores de *dolia*, pesos de teler, *tegulae* i *imbrices* (Guitart *et al.* 2006, 23-26; Mercado *et al.* 2006, 254-256; Rodrigo *et al.* 2014, 199-200).

d. Avaluació

Can Tacó s'hauria de considerar, segons els seus excavadors, com un enclavament romà de caràcter militar (Fig. 62). Seria un assentament petit, que englobaria unes 0,25 ha (Mercado *et al.* 2006, 245), potser el *castellum* d'una guarnició que exercia funcions de vigilància o control d'un territori força ampli en relació a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Guitart *et al.* 2006, 24). La situació del jaciment denota una voluntat clarament estratègica, amb un mur perimetral en *opus siliceum* segurament a la II manera de Lugli (1957, 48 i 55-165); resulta evident la intenció de controlar els camins de la zona, així com les vies de pas naturals. També és significatiu segons els seus excavadors el fet que aquest enclavament es troba just en el rerepaís de l'àrea costanera que ja es devia trobar totalment pacificada, mentre que les àrees interiors encara podien ser susceptibles d'oferir resistència per part de la població indígena (Guitart *et al.* 2006, 24 i 26;

Mercado *et al.* 2006, 241-242 i 245-258). En treballs posteriors el caràcter militar es dilueix per presentar l'assentament com la residència d'un personatge important dins de l'administració territorial romana, relacionant-lo amb l'estament militar i sense fer perdre a l'assentament el seu caràcter estratègic però ja no pròpiament com un *castellum* o fortí (Rodrigo *et al.* 2014, 195-196; Pera *et al.* 2014, 532-533), reflexió que compartim plenament amb els investigadors d'aquest jaciment. Pel que fa a la cronologia, es constata que funcionaria des de mitjan del s. II ane al primer quart del s. I ane, final relacionat amb les fundacions de *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró) i un canvi en el sistema administratiu romà en el territori (Guitart *et al.* 2006, 24 i 26; Mercado *et al.* 2006, 241-242 i 245-258; Pera *et al.* 2014, 533; Rodrigo *et al.* 2015, 44-45), i el final de la Guerra de Sertori. Per tant potser té més sentit relacionar-ho amb un punt logístic o organitzatiu del territori, una residència oficial, d'un personatge important (Noguera *et al.* 2014a, 48).

Nom del jaciment: Puig Castell

Número de jaciment: 43

Municipi: Cànoves i Samalús

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 443823,2 Y: 4616450,6

Alçada: 620 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment de Puig Castell es troba en les primeres contraforts del massís del Montseny, en el vessant que dóna a la depressió prelitoral, en el límit meridional del Parc Natural del Montseny (Fig. 18). El turó té una alçada de 620 msnm i s'estén en un eix nord-sud conformant un espai d'entre 1 i 1,5 ha, a uns 200-250 m per sobre del seu entorn proper cap al sud. Pel vessant sud el relleu és accidentat i abrupta fins a la plana, mentre que per el nord és més regular fins a unir-se a la serra de les Termes. Per l'est i oest el desnivell és acusat fins arribar a respectius torrents (del Sot de la Font i de Sant Genís), fins al pla. El turó per la seva situació i alçada té un control de l'entorn privilegiat fins a la Serra Prelitoral i Collserola (Guàrdia 2014, 139-141).

b. Descripció

La bibliografia de mitjan s. XX parla d'amuntegaments de pedres en aquest indret, on es recollien fragments de ceràmica, d'àmfora ibèrica i àmfora romana Dressel 1A, Campaniana A, vernís negre de Cales i una destal petita de pissarra. La cronologia que s'atribuïa a aquestes troballes es de s. III-II ane (Estrada i Villaronga 1967, 135-194). Anys més tard J. Sanmartí en els treballs de la seva tesi doctoral tornà a estudiar els materials tot modificant la cronologia, ubicant la forquilla entre els s. IV i I ane (Sanmartí 1986). El jaciment fou redescobert en el transcurs de les prospeccions en superfície en el procés d'elaboració de la tesi d'A. García Molsosa, el qual realitzà els primers sondejos (García Molsosa *et al.* 2015, 99-119). Les evidències d'estructures són clares i tant la muralla com els murs interiors s'entreveuen entre el bosc i sotabosc. Posteriorment els treballs s'han portat a terme de la mà de M. Guàrdia (2014, 137-153).

En aquest sentit les estructures defensives són diverses, la muralla fa entre 1,8 i 2,2 m de gruix, i alçades que en alguns punts arriben també als 2 m. La part de muralla que tanca l'accés pel nord, es defineix amb un gruix d'uns 1,8 m i durant uns 40 m, els arqueòlegs semblen evidenciar en aquesta zona un possible bastió per protegir aquesta muralla, en la seva cara externa, mentre que a la cara interna també sembla localitzar-se una torre de menor mesura (Guàrdia 2014, 141; 2015, 53-55). El costat de llevant sembla el millor conservat i s'ha definit la muralla durant més de 300 m, seguint l'orografia de l'entorn (Fig. 64). Aquesta muralla està acompanyada per vuit torres, l'última de les quals es troba al sud del jaciment en el punt més meridional del mateix. Aquestes construccions semblen massisses i responen a espais de no més de 36 m², entre elles no respecten unes distàncies concretes sinó que sembla s'adapten al terreny. El cantó oest del recinte presenta un estat més parcial de la muralla, en nivells inferiors, que fan pensar en l'ocupació de la vessant de ponent del turó (Guàrdia 2014, 144). Fins al moment semblen haver-se documentat dos accessos al poblat ibèric, un a l'extrem sud defensat a partir d'un bastió i un a l'extrem nord-oest a partir d'un recreixement de la muralla (Guàrdia 2014, 144). L'aparell de construcció de la muralla i les torres és de blocs de pedra calcària de la zona de mides variables (Guàrdia 2014, 142), de 0,6 a 0,8 m de costat i doble parament reomplert.

c. Materials i cronologia

Fase I (Preibèric): De forma provisional es proposa una primera ocupació ibèrica del turó amb anterioritat a la construcció del clos emmurallat. Els materials localitzats semblen adaptar-se a dates anteriors al s. IV ane, tot i que no s'aprecien importacions que permetin aproximar aquesta data. Aquests nivells cobrien el sòl natural, regularitzant-lo per el seu ús en l'ibèric antic (Guàrdia 2014, 145-146; 2015, 58-59).

Fase II (Ibèric): Aquesta fase es relaciona ja amb el moment de la muralla. La cultura material vinculada a aquest moment és la més rica i relacionable amb el primer temps de l'ibèric ple, s. IV ane, (Guàrdia 2015, 60), amb dos fragments de crater de figures roges, àmfora púnicoebusitana (T.8.1.1.1), etc. La prolongació d'aquesta fase durant el s. III ane no s'ha confirmat estratigràficament, ni tant clarament. En aquest sentit no es pot afirmar, segons M. Guàrdia, un abandó de l'assentament o un arrasament d'aquests nivells durant el període següent (Guàrdia 2014, 147; 2015, 60).

Fase III (romà republicà): S'ha documentat un període tardorepublicà en el qual té lloc l'abandonament de la muralla ibèrica i la construcció d'un nou mur que no segueix l'anterior, avançant-se o retrocedint segons convé i de la que es troben paral·lels en jaciments com **Ca n'Oliver** (Núm. 37) (Francès *et al.* 2011) per tant potser a l'entorn del 125 ane per l'inici. Aquest mur presenta una gran erosió en la seva conservació. Els materials d'aquesta fase s'estenen en tota la part superior del turó, però encara en procés d'estudi. En aquest sentit M. Guàrdia considera que el final de l'assentament s'ha d'emmarcar a mitjan de s. I ane. Per tant amb un forquilla cronològica provisional per Puig Castell de Samalús des d'un moment imprecís anterior al s. IV ane i una fase final que es proposa comenci a l'entorn del 125 ane i que sembla acabaria cap al 50/44 ane (Guàrdia 2014, 147; 2015, 63-66). El material més destacat, especialment les importacions, és vernís negre de Cales (Lamb. 1, 3, 4, i sobretot pàteres Lamb. 5), comuna itàlica amb cassoles i tapadores, morters, etc. Les àmfors són majoritàriament itàliques (Dressel 1), amb peces de l'Apúlia i la zona de Brindisi (Fig. 65). També s'han trobat peces d'àmfora laietana Dressel 1, a més de còlats i imitacions de formes Lamb. 1 i 8 en forma de comuna (Fig. 65). Sembla que el material marca un límit, per tant, cap a l'entorn del 50 ane al no trobar importacions posteriors a aquest moment (Guàrdia 2015, 64).

d. Avaluació

El Puig Castell de Samalús és un jaciment que fa entre 1 i 1,5 ha i presenta dades provisionals degut als pocs anys d'estudi. És evident que presenta una fase o fases ibèriques de gran importància, almenys fins al s. IV ane, ja que durant el s. III ane les evidències són més minses. La muralla fa entre 1,8 i 2,2 m de gruix (entre 6 i 7 peus romans, poc significatiu), i alçades que en alguns punts arriben també als 2 m, s'han localitzat més de 300 m de la mateixa i 8 torres. Sembla que l'espai va patir una reocupació durant el s. II-I ane (125-50/44 ane), amb la creació d'una nova àrea emmurallada i que s'ajusta a les restes que es treballen en aquest estudi (Fig. 64). L'aparell de construcció de la muralla i les torres és de blocs de pedra calcària de la zona de mides variables (Guàrdia 2014, 142-144; 2015, 53-55), de 0,6 a 0,8 m de costat i doble parament reomplert. La part que sembla del període republicà podria respondre a un *opus siliceum* (Lugli

1957, 48 i 55-165). Així doncs es planteja la presència d'un punt de control romà, probablement un *castellum* estable, amb gran visibilitat sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i l'accés cap a l'actual plana de Vic (Via del Congost (Núm. 2.2.8.2)). Sembla que el material marca un límit cap a l'entorn del 50 ane al no trobar importacions posteriors a aquest moment (Guàrdia 2015, 64). Així potser s'ha d'entendre l'abandó a l'entorn de la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu. Cal tenir present que l'arqueòleg responsable de les excavacions planteja la possibilitat que aquest indret fos la *Lauro* ibèrica (Guàrdia 2014, 148-149; 2015, 66), fet que al nostre entendre, de moment, és difícil de defensar per la provisionalitat dels treballs.

Nom del jaciment: La Torrassa del Moro

Número de jaciment: 44

Municipi: Llinars del Vallès

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 448848,1 Y: 4607632,6

Alçada: 415 msnm

a. Context geogràfic

La Torrassa del Moro es localitza en un dels enclavaments més elevats del parc Natural del Montnegre-Corredor, a l'extrem nord d'una petita plana que domina la depressió prelitoral (Fig. 18). A poc menys d'1 km a l'est s'ubica l'església del Coll. S'accedeix al jaciment des de Can Collet o des de Can Bordoi. Aquesta torre permetia un control visual del pas de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) que passava per Llinars del Vallès ([Torrassa del Moro] 1992, 1-2; Pérez García 2011b, 33), a uns 250 m per sobre d'aquesta zona planera al nord.

b. Descripció

Les primeres referències sobre la Torrassa del Moro són de 1883, quan l'historiador J. Gomis Galtés localitzà a l'entorn de la torre una moneda de Gordià (s. III). A inicis del s. XX, Francesc Teixidó, aficionat a la caça, va adquirir la finca de Can Puigvert amb les ruïnes de la Torrassa que l'any 1906 va convertir en pavelló de caça. Des d'aquell moment i al llarg del s. XX molts

investigadors i erudits van treballar sobre la torre (Pellicer 1887; Puig i Cadafalch *et al.* 1934, 69-70; Serra Ràfols 1928, 67), sempre en un marc romà.

És una torre de planta circular, amb l'estructura pròpia d'una talaia i tres fases constructives ben diferenciades. La fonamentació de la torre té una potència documentada de 4 m amb un parament de grans carreus mal escairats i lligats amb morter de calç. Sobre la fonamentació s'hi assenten 9 filades formades per 36 carreus de granit, treballats amb la tècnica de l'encoixinat formant una estructura murària d'*opus quadratum* de 4,36 m d'alçada, 2 m d'amplada, una circumferència de 29,70 m i un diàmetre exterior de 9,34 m (Pera 2008, 22; Sánchez 2008, 126; Pérez García 2011b, 33-34) (Fig. 66).

Ja durant la segona meitat del s. XX O. Olesti (1995, 488) la considerà com una construcció romana amb manca de treballs arqueològics. Posteriorment s'hi van recollir materials arqueològics en superfície com ara *tegulae*, fragments de *dolia*, àmfora i ceràmica comuna (Sánchez 2008, 125). Així doncs, agafà consistència la idea d'un origen romà per a aquesta torre, tot i que interpretacions més recents plantejaven un origen andalusí (Martí 2005, 189-190; Martí 2008b, 191 i 206-207; Folch *et al.* 2008, 158-159). Durant els anys 1994 i 1995 es realitzaren les primeres intervenció arqueològiques que consistiren en l'excavació i consolidació de la torre. Els resultats no permeteren atorgar una cronologia fundacional tot i que es documentà un hàbitat adossat a la torre amb un petit forn, tot plegat datat a mitjan s. XIV. L'excavació a l'interior de la torre va documentar quatre sitges retallades al substrat geològic i entre elles. També dins la torre es localitzà un túnel construït en època moderna (Sánchez 1995; 2008, 126) (Fig. 66). Amb aquests precedents, l'any 2006 es realitzà una altra intervenció arqueològica amb motiu del projecte de museïtzació del jaciment. La intervenció consistí en 11 sondejos, la major part dels quals resultaren negatius tot i que van permetre consolidar les grans fases d'ocupació abans esmentades (Zabala 2006). Finalment l'any 2010 es portà a terme el seguiment arqueològic dels rebaixos de terreny per a la instal·lació d'un centre de Telecomunicacions en aquest indret. Els resultats foren negatius (Hermida 2010):

Fase I (s. II ane-XI): Correspon al moment fundacional de la torre i s'estén fins a l'alta edat mitjana. Es conserva d'aquesta fase el parament exterior de 9 filades de carreus encoixinats corresponents a una torre de guaita aïllada (Fig. 67). Arqueològicament parlant s'ha datat aquesta fase, a part de la pròpia construcció, per nivells amb materials ibèrics i romans, com àmfores ibèriques i un *dolium*, materials que cobreixen sitges, sembla que totes posteriors a la construcció de la torre, per això és raonable datar l'estructura en època romanorepublicana (Sánchez 2008, 128-130).

Fase II (finals s. XIII-s. XV): Una segona fase constructiva es recolza sobre el primer parament de la torre. Es tracta d'un pany d'obra amb carreus de granit (possiblement reaprofitats de la fase anterior), amb la cara exterior llisa. Es documenten també dos àmbits adossats al extrems sud-est i sud de la torre, respectivament, així com una sitja excavada al substrat geològic. Aquest moment cronològic ha estat determinat per l'aparició de pisa blanca estannífera i pisa fina amb decoració verd i morat. En els nivells superiors interiors surt material relacionable amb una fase medieval i baix medieval (Sánchez 2008, 128).

Fase III (inici s. XX): Després d'uns segles d'abandonament, l'any 1906 l'espai és recuperat i convertit en un pavelló de cacera. Per a tal fi es basteixen dos pisos més, el primer per a cuina i menjador i el segon per a dormitoris. Destaca també la troballa de la meitat superior d'una inhumació pertanyent a un individu d'entre 9 i 14 mesos d'edat, sense que se li atribueixi cap cronologia concreta. Es tracta d'una fossa simple retallada en el substrat geològic, amb l'individu col·locat en decúbit lateral dret.

c. Materials i cronologia

Els materials ceràmics recuperats dins la torre, en els nivells més baixos i cobrin les sitges, presumiblement posteriors a la construcció de la torre, com ceràmica ibèrica, fragments d'àmfora, *dolia*, etc., semblen suggerir un cronologia fundacional dins el període romà tardorepublicà, amb continuïtat en diverses fases posteriors (Sánchez 2008, 128-131). Reforçant les característiques constructives que es relacionen clarament amb una edificació romana, amb grans carreus ben treballats i encoixinats (Pera 2008, 23; Pérez García 2011, 33), aquestes dades troben paral·lels en **el Castell Falgars** (Núm. 54), que en treballs recents ha ofert una cronologia fundacional a partir d'anàlisi de morters (166 ane - 108), que a partir del material i altres restes plantegen una construcció de la torre dins del període romà tardorepublicà (II-I ane) (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-292).

d. Avaluació

La Torrassa del Moro presenta una potència de fonamentació documentada de 4 m amb un parament de grans carreus mal escairats i lligats amb morter de calç. Sobre aquesta s'hi assenten 9 filades formades per 36 carreus de granit, treballats amb la tècnica de l'encoixinat formant una estructura muraria d'*opus quadratum* i un diàmetre exterior de 9,34 m (Sánchez 2008, 126-127; Pérez García 2011b, 33-34), el que significa 33,96 peus itàlics de diàmetre (Fig. 66-68). A partir dels resultats arqueològics de les excavacions i prospeccions a la Torrassa i al seu entorn, certament es pot aproximar una cronologia romana per la construcció, a més de tenir un llarg ús durant segles i fins al s. XX com a pavelló de caça (Olesti 1995, 488; Sánchez 1995; 2008, 125-137; Zabala 2006). A més de les característiques constructives de la mateixa i la seva comparació

amb torres com el **Castell de Falgars** (Núm. 54), cada cop millor conegut i de clara filiació romanorepublicana fan plantejar aquest origen romà (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-292). Amb això creiem s'ha de posar en entredit els estudis de toponímia i els treballs sobre els fars que relacionarien aquestes dues torres, i altres exemples, del nord-est peninsular amb el món andalusí dels s. VIII i IX (Martí 2005, 185-198; 2008b, 206-207; Martí *et al.* 2007, 30-43; Pera 2008, 22-23). El que no vol dir que algunes d'elles no fossin utilitzades en aquest moment o en altres períodes posteriors, especialment durant l'edat mitjana, aprofitant la seva posició dominant sobre la vall i les vies. Per tant es creu que cada cop agafa més pes la idea de que la Torrassa dels Moros es construï durant la romanització del país, en relació amb el tram de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) que travessava la comarca, però sense més precisió.

Nom del jaciment: Turó del Vent

Número de jaciment: 45

Municipi: Llinars del Vallès

Comarca: El Vallès Oriental

Província: Barcelona

Coordenades UTM: X: 451108,1 Y: 4608539,5

Alçada: 375 msnm

a. Context geogràfic

L'enclavament es troba a la Carena granítica d'Alfar i el Corredor, en un bosc d'alzines i pins travessat pel camí de carro que en ser eixamplat secciona longitudinalment el jaciment (Fig. 18). Des d'aquest punt es domina la depressió del Vallès Oriental, a uns 200 m per sobre d'aquesta, i amb contacte visual amb el poblat del Burriac (Cabrera de Mar) (Bosch *et al.* 1986, 121). La part superior d'aquesta elevació està conformada per una plataforma estreta i allargada de 150 x 30 m (c. 0,5 ha) que s'estén per un suau desnivell en direcció nord-est a sud-oest. Ara bé es pot definir una extensió ampla a banda i banda del camí i cap a l'esperó al nord de fins a 2 ha.

b. Descripció

El Turó del vent o poblat del Far, era conegut des de finals del s. XIX i posteriorment F. Carreras Candi (1903), J. De C. Serra Ràfols (1928, 68-69, 1927-1931, 41-54), M. Ribas (1934), A. Gallardo

(1938, 90-92) i J. Estrada i L. Villaronga (1967, 135-194) en van fer referència i descripcions. Però no fou fins les excavacions de 1980-81 en que la Diputació de Barcelona realitzà els primers treballs sistemàtics (López Mullor *et al.* 1982a) i posteriorment durant l'any 1984 (Mataró 1985; Bosch *et al.* 1986).

L'assentament presenta tres fases ben diferenciades (Fig. 68):

Fase I: D'inicis del s. IV ane o anterior, en que el poblat es limitava a les proximitats de l'eix carenat, formant un espai obert, i a les proximitats de sitges d'emmagatzematge de gra. Es relaciona aquest moment amb el comerç de l'excedent agrícola i a l'entrada de materials d'importació de luxe, vaixelles, ornaments i armes. Es considera que el proper poblat de Castellvell seria subsidiari del Turó del Vent, que li permetia per la seva ubicació estratègica controlar la zona oriental del Vallès (López Mullor *et al.* 1982b, 35; Bosch *et al.* 1986, 121-132).

Fase II: Ja durant el s. III ane, permet determinar la necessitat d'espai i d'una nova i més potent fortificació que encerclaria el nucli hàbitat, el qual s'hauria desenvolupat des de l'etapa anterior. Es van ocupar les àrees prèviament dedicades a dipòsit de gra i es van construir nombroses habitacions; alhora es constata una important reducció de proporcionalitat entre materials d'importació i autòctons. Construïda a finals del s. III ane, la muralla sembla que va perdre molt ràpidament la seva funció amb l'abandonament progressiu del recinte a partir d'inicis de s. II ane, vinculat a les etapes bèl·liques del moment i a la posterior repressió de Cató el 195 ane (López Mullor *et al.* 1982c, 108).

Fase III: Els arqueòlegs plategen una ocupació reduïda d'algunes habitacions amb la presència de restes metàl·liques i ceràmiques que així ho confirmarien. Aquesta presència es vinculada al desplaçament general de la població cap a les zones planes en un moment en que ja no és necessària la defensa dels poblats (Bosch *et al.* 1986, 126).

En l'excavació de 1984 el jaciment es diferencià en dues zones (Fig. 68):

Zona A: Correspon a la que es troba al nord del camí i on van aparèixer un gran nombre de sitges, a més de la cisterna i una torre exempta. L'espai d'emmagatzematge d'aigua estava excavat en el granit i localitzat al centre del poblat. Aquest clot fa 80x10 m i una profunditat d'11 m. El rebliment progressiu de la cisterna aporta una cronologia des del s. IV i fins el 220 (+/-25) ane, en que sembla emmarcar-se en l'abandonament (Bosch *et al.* 1986, 128-130). En l'extrem nord sembla que es va aixecar durant aquesta segona fase una torre aïllada quadrangular, de 20 m², i situable per la cultura material de nivells pròxims a mitjan de s. III ane. Al seu entorn es van

recuperar ceràmiques indígenes, vernís negre dels tallers occidentals i gran quantitat de pondera i fusaioles de totes mides i pesos. De l'estructura de la torre sembla que es pot resseguir el contorn però estava en molt males condicions de conservació en el moment de l'excavació. De la muralla que englobaria les dues zones se'n conserven diversos fragments de característiques similars entres la zona A i B, tot seguint la topografia de l'entorn (Mataró 1985, 16-17; Bosch *et al.* 1986, 125).

Zona B: Per contraposició es troba al sud del camí. En aquest indret es documentaren tombes medievals i el sistema defensiu d'entrada al poblat, amb les dues torres formant un accés. Els murs presentaven 0,9 m de costat i fets amb blocs mitjans de granit carejat, i a partir de l'obra amb pedra seca s'assentaven sobre una banqueta una mica més avançada, aquests elements correspondrien a la fase II i haurien estat construïts aprofitant el que sembla un fossat de la fase I, amb materials que s'ubicarien en aquest context (Mataró 1985, 1416; Bosch *et al.* 1986, 124-125). Pel que fa a les tombes medievals se'n van identificar un total de sis, fetes amb reaprofitament de blocs del poblat i que semblen datar entre el s. XI i XIII, els arqueòlegs ho relacionen amb el poblament medieval del Castellvell (Bosch *et al.* 1986, 130).

Coincidint amb la fase III del jaciment, ja dins el moment de presència romana, es localitzà al jaciment abundosa quantitat de *tegulae*, *imbrices* i fragments d'àmfora itàlica. Un cop amortitzat el sistema defensiu de la zona II, s'utilitzà aquests per recolzar estructures de les que només es documentaren les rases de fonamentació (Bosch *et al.* 1986, 125-126).

c. Materials i cronologia

Els estrats superiors, amb àmfora púnica del tipus Mañá E i ceràmica Campaniana A, es poden relacionar amb la primera meitat del s. II ane, mentre que els inferiors correspondrien a la primera meitat del s. IV ane i fins al s. III ane. En aquest context van aparèixer ceràmiques àtiques, pintades i de vernís negre (Craters de campana, Skyphos, Cílix) (Sanmartí *et al.* 1995, 188-192), Campaniana A, àmfora eivissenca i massaliota, i en major mesura abundant ceràmica autòctona del moment (López Mullor *et al.* 1982c, 108). Per la tercera fase d'ocupació amb la presència de *tegulae*, *imbrices* i fragments d'àmfora itàlica però la manca de vernís negre de Cales, fa pensar als arqueòlegs que s'ha de localitzar com a molt enllà cap al primer terç del s. II ane (Bosch *et al.* 1986, 125-126). Cal destacar que hi ha documentades, almenys fins al 1984, unes 80 sitges de les tres fases, de tipologies diferents i fàcilment identificables pel material que acompanyava el nivell de rebliment (Bosch *et al.* 1986, 128).

Cal destacar que en el transcurs de les excavacions de l'any 1984 i en dues sitges diferents van aparèixer dos punyals bidiscoïdals que després del seu estudi es relacionaren amb un context

de l'ibèric ple i uns paral·lels plenament celtibèrics, on tindrien el seu origen, aportant una amortització de les armes de finals del s. III ane (Sanmartí Grego 1994b, 3-7). En estudi recents se'ls cataloguen com a model A i amb empunyadura de discs concèntrics (Kavagnah 2008, 39), i en contextos de s. III-II ane. Per la seva part els materials del Museu Municipal de Llinars del Vallès comprenen ceràmica àtica de figures roges, Campaniana A, ceràmiques de vernís negre de Petites Estampilles i produccions de Roses, majoritàriament en relació a C. Pla, el qual espolià el jaciment durant llargues temporades.

d. Avaluació

El jaciment del Turó del Vent presenta una zona més plana de 0,5 ha, però l'àrea més ampla assoleix fins a les 2 ha. Es té constància d'hàbitat des del s. IV ane (López Mullor *et al.* 1982b, 35; Bosch *et al.* 1986, 121-132), però segons els arqueòlegs la segona fase (s. III ane) és la més ben coneguda del jaciment. S'hauria d'entendre com un assentament fortificat amb una clara funcionalitat de magatzem (Bosch *et al.* 1986, 128), com un *oppidum* de certa rellevància (Fig. 68). La muralla resultaria d'aquesta fase i sembla que cap al s. II ane perdria el seu valor defensiu (López Mullor *et al.* 1982c, 108). Cal destacar que a l'extrem nord una torre aïllada quadrangular, de 20 m², 4,5x4,5 m a l'interior (15'20x15'20 peus romans o 16,36x16,36 peus itàlics, de difícil determinació), i situable per la cultura material de nivells pròxims a mitjan de s. III ane, tot i resultar un context poc conegut (Mataró 1985, 16-17; Bosch *et al.* 1986, 125). Alguns investigadors argumenten que per la manca d'espais d'hàbitat però per l'abundància de sitges, podria tractar-se de l'entorn on es podrien emmagatzemar els excedents de l'àrea occidental de la comarca del Vallès (Sanmartí 1986). A partir de principis del s. II ane l'assentament sembla va canviar de dimensions i funcions però s'hi localitzaren *tegulae*, *imbrices* i àmfora itàlica (Bosch *et al.* 1986, 125-126), en un moment molt primerenc i fins cal canvi de segle, per tant fins 125-100 ane. Cal destacar la presència de sitges també en la última fase. Aquestes dades fan pensar en un punt de control romà sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i l'entorn, possiblement aprofitant estructures precedents, com la torre nord, de la que tenim molt poques evidències, així potser un *castellum* o estructura similar durant el s. II ane. És per aquesta tercera fase del jaciment que es creu que pot tenir un paper rellevant en el primer moment d'arribada romana.

Nom del jaciment: Tossal de Baltarga

Número de jaciment: 46

Municipi: Bellver de Cerdanya

Comarca: La Cerdanya

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 401691,7 Y: 4691259,1

Alçada: 1158 msnm

a. Context geogràfic

El Tossal de Baltarga es localitza dins l'actual terme municipal de Bellver de Cerdanya, concretament a l'esquerra del poble de Baltarga (uns 3 km a l'est del cap del municipi) (Fig. 18). El cim d'aquest es troba a 1158 msnm en una àrea d'entre 1 i 1,5 ha, i el jaciment és conegut pels arqueòlegs des de mitjan de la dècada dels 90 del s. XX. Les condicions del lloc, com el fet de destacar pel damunt de la plana cerdana uns 100 o 120 m, i el seu entornament en un ampli puig de doble cim, fa que tingui el control d'un vast territori tant de la Batllia (sector de Bellver de la Cerdanya) com de la Baixa (costat de Puigcerdà) i l'Alta Cerdanya (banda francesa), en un engorjat del riu Segre que li permet controlar el pas d'homes i ramats, etc. (Campo i Mercadal 2009, 353-367; Oller *et al.* 2015, 149).

b. Descripció

Una inspecció visual de l'indret, a principis del projecte actual, va permetre observar restes de murs, la majoria dels quals, es podria dir que es tractava de feixes de conreu, parets de suport de camins i altres estructures relacionades amb l'agricultura o l'explotació forestal. També es distingiren trinxeres relacionades amb els actes bèl·lics de la Guerra Civil. Per contra, sí que es va veure algun canvi o trencament en el relleu, ara dissimulat per la vegetació, que podria estar relacionat amb alguna estructura antiga. D'altra banda, hi ha constància de que en superfície, sobretot a les parts altes del tossal, hi ha aparegut ceràmica a mà molt rodada i fragments de ceràmica a torn tant ibèrica i/o romana, com d'època moderna i contemporània. Pel que fa al període antic, sembla que podria haver-hi un poblat ceretà més o menys iberitzat. Per diverses fonts escrites és sabut de furtius, alguns habitants de Bellver, altres pobles de la Cerdanya i procedents de demés zones del principat, i del qual n'han extret quantitats relativament importants de monedes, entre les que s'hi compta imitacions gal·les de dracmes emporitanes i asos i semis ibèrics, algunes de les quals encara es conserven a domicilis privats de la vila de Bellver (Campo i Mercadal 2009, 353-367; Oller *et al.* 2015, 149-150).

L'any 2011 el jaciment fou objecte d'una intervenció arqueològica, unint l'interès de l'Ajuntament per conèixer i posar en valor les restes amb el projecte d'investigació d'estudi de

la Cerdanya antiga impulsat pel departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la UAB. Es realitzaren 27 sondejos distribuïts per la cara de migdia del puig més elevat del Tossal, per tal de localitzar les estructures del possible poblat. En quatre dels sondejos es registraren estructures muràries, i en cinc més es documentaren materials ceràmics del període ceretà-ibèric. Els murs són fets amb blocs de pedres sense escantonar amb una amplada entre 0,4 i 1,2 m (Morera 2011; Oller *et al.* 2015, 150). Durant els anys 2012 i 2013 es realitzaren les primeres campanyes d'excavació al jaciment a partir dels sondejos i la informació de l'any 2011. El primer element a destacar fou l'arrasament de bona part dels nivells arqueològics, especialment a la zona més alta del tossal (Oller *et al.* 2015, 150-151). En les dues primeres campanyes d'excavació es documentaren tres sectors:

Sector 1: Es descobrí a l'oest de l'àrea d'intervenció, va permetre identificar diversos àmbits. L'edifici A es descobrí al nord-oest d'aquesta àrea i presenta fins a tres habitacions amb 9 m de llarg, mentre que l'amplada no està clara. Els murs són de factura pobre, fets de lloses i unides amb argila, que correspondrien a una fase del s. II-I ane. Mentre que en els nivells inferiors es documentaren, cubetes, forats i retalls relacionables amb una primera fase ceretana. Si seguim en les estructures de la segona fase l'edifici A és el més complex recuperat fins al moment. L'edifici B correspondria a una estructura quadrada de 4,45 m de costat en la part interna dels murs, que a la seva vegada fan 1,2 m d'amplada. La seva excavació no proporcionà massa material, però les seves característiques fan pensar en una torre quadrada d'època republicana, per cronologia i per situació sembla que així seria segons els arqueòlegs (Oller *et al.* 2015, 151-152). En aquests nivells es recuperar un anell de ferro amb segell, que ja en autors antics com Plini (Plin. *Nat.* 33. 5-6 i 9) o Apià (App. *Pun.* 15, 104), relacionen amb els soldats romans durant la república (Oller *et al.* 2015, 152-153).

Sector 2: es defineix a partir de dos grans murs formant un angle, que fan pensar als arqueòlegs en el límit perimetral de l'assentament. Ara bé al excavar es comprovà que conformaven un edifici complex com el del sector 1 i definit com a Edifici C. Els seus murs fan uns 0,9 m d'amplada. L'excavació de l'edifici va permetre documentar un mur molt arrasat i uns nivells força limitats. Tot i així es va poder documentar una fonamentació de més 0,3 m d'aquesta segona fase i la constatació d'un mur anterior, per tant com a mínim d'aquesta primera fase ceretana. També en aquests nivells de fonamentació es va localitzar un petit clau de *caliga* dels soldats romans. Aquesta troballa i l'anell del sector 1 relacionen aquest entorn amb l'exèrcit romà i també amb el proper jaciment del **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) amb una cronologia de s. II ane (Oller *et al.* 2015, 152-153).

Sector 3: correspon a un dels sondejos inicials parcialment ampliat. Es tracta d'una zona molt arrasada en la que no es va obtenir cap resultat conclouent i finalment es va unir al sector 2 (Oller *et al.* 2015, 153).

c. Materials i cronologia

Com en la majoria de jaciments el material més destacat per quantitat i informació que aporta és la ceràmica. La majoria de materials provenen del sector 1, millor conservat, en bona mesura responen a ceràmica a mà, en gairebé un 80% del total. En el material a torn destaca la ceràmica ibèrica oxidada, amb algun fragment de càlat, grisa, àmfora ibèrica, diversos *pondera*, una fusaiola i material constructiu. Pel que fa a les importacions, es va recuperar un fragment de vernís negre àtic (*Kantharos*), àmfora itàlica i grecoitàlica i una vora de *dolium*. Pel que fa al material metàl·lic, destaquen diversos claus de ferro, una fíbula, l'esmentat anell de ferro, una moneda de plata a imitació de la seca d'*Emporion*. Aquests materials aporten un marc cronològic de s. IV i, com a mínim, I ane segons els arqueòlegs i plenament relacionable amb el **Castellot de Bolvir** (Núm. 48) (Oller *et al.* 2015, 153). Aquesta cronologia es pot dividir en dues fases clares, la primera (s. IV-III ane) i la segona i millor conservada (s. II-I ane) (Oller *et al.* 2015, 153-154), per tant c. 150-39 ane. en la fase republicana.

d. Avaluació

El jaciment del Tossal de Baltarga presenta un nucli encimbellat d'entre 1 i 1,5 ha. En primer lloc existí un assentament del període ceretà (IV-III ane) que posteriorment fou reocupat en el període romà republicà (Oller *et al.* 2015, 154), millor conegut i ja durant el s. II-I ane. En el sector 1, i definit com a edifici B, destaca una estructura quadrada de 4,45 m de costat (15'20x15'20 peus romans o 16,36x16,36 peus itàlics, de difícil determinació) en la part interna dels murs, que a la seva vegada fan 1,2 m d'amplada (4 peus romans o 4,36 peus itàlics), adaptable perfectament la mètrica romana i a construït a partir probablement d'*opus siliceum*. La seva excavació no va proporcionar massa material, però les seves característiques fan pensar en una torre quadrada d'època republicana (s. II-I ane) per cronologia i per situació sembla que així seria segons els arqueòlegs (Oller *et al.* 2015, 151-152). En termes generals els arqueòlegs aproximen que la segona fase podria correspondre a un espai logístic militar romà, a partir de la seva ubicació privilegiada com a punt de guaita i de control de l'entorn. Potser es tractaria d'un *castellum* o *turris* segons els investigadors del jaciment (Oller *et al.* 2015, 153). Per la seva complexitat ens decantem, en el nostre cas, més aviat per un *castellum* estable que per un espai reduït de control com serien les torres, tot i la presència d'aquestes en les restes recuperades.

Nom del jaciment: Torreta de Das

Número de jaciment: 47

Municipi: Das

Comarca: La Cerdanya

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 406681,7 Y: 4690360

Alçada: 1232 msnm

a. Context geogràfic

Està situada en un petit passeig públic enjardinat i il·luminat que va del poble al cementiri, dalt d'un turó (Fig. 18). Es presenta a una alçada similar a l'entorn immediat.

b. Descripció

Torre de guaita ubicada al sud-oest del poble de Das, en un indret dominant. Es tracta d'una torre aïllada de planta quadrada, de 9 m de costat, amb un talús inferior de 3,5 m. d'alçada i un cos superior vertical d'alçada desconeguda. L'amplada dels murs és de 1,5 m i està feta amb carreus rectangulars de pedra local (pissarra) de mida mitjà, força ben escairats a partir de les restes de morter en la seva construcció (Padró 1984, 85). Actualment la Torreta un parell de filades noves que emmascaren la construcció original.

J. Padró creu que es tracta d'una torre de defensa d'època tardorepublicana, que vigilaria la via de pas cap el Coll de Jou, vers el Berguedà, via que passava prop de la torre.

c. Materials i cronologia

L'únic indicatiu que confirmaria aquesta cronologia és l'anàlisi efectuada al Museu d'Arqueologia Catalunya a Barcelona del morter de la construcció, la composició del qual coincideix amb la del morter romà de Llivia (Padró 1984, 85). A nivell estructural, és difícil donar una cronologia de les restes. Tanmateix no es pot descartar el seu possible origen romà. Pels voltants de la Torreta, a les terrasses que davallen del turó, hi ha alguna resta de mur, possibles habitacions. Al tractar-se d'una construcció i no haver-hi excavacions documentades no es pot aproximar cap valoració en aquest sentit i simplement es creu oportú seguir les indicacions de J. Padró (1984, 85).

d. Avaluació

La Torreta de Das respon a una construcció aïllada de dimensions considerables de 9 m de costat (30,43 peus romans o 32,72 peus itàlics), i murs de 1,5 m de gruix (5,07 peus romans o 5,45

peus itàlics), potser a partir d'un *opus incertum* (Lugli 1957, 48 i 445-483), amb un talús inferior de 3,5 m d'alçada i un cos superior vertical d'alçada desconeguda, que sembla adaptar-se a la mètrica romana. Està feta amb carreus rectangulars de pedra local (pissarra) de mida mitjà, força ben escairats. Presenta restes de morter en la seva construcció (Padró 1984, 85). En ella no s'han realitzat excavacions i la única evidència de la seva romanitat és l'estudi de morters en comparació als de Llivia (Padró 1984, 85). Ara bé, dins les limitacions, fins al moment, es considera la seva cronologia i funció dins el món romà republicà (Padró 1984, 85). Alguns autors han relacionat la torre amb les defenses instal·lades als Pirineus en els primers anys de la Guerra de Sertori (García Morá 1991, 32). En definitiva, creiem que per avançar en el coneixement de la torre i el seu context històric seria necessari realitzar treballs arqueològics en aquest jaciment. Ara bé, per la relació a la plana ceretana, amb el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot de Bolvir** (Núm. 48), es creu que s'hauria d'emplaçar la seva cronologia entre el 150 i el 39 a.n.e.

Nom del jaciment: El Castellot

Número de jaciment: 48

Municipi: Bolvir

Comarca: La Cerdanya

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 408339,7 Y: 4696735

Alçada: 1144 msnm

a. Context geogràfic

El pujol de la Corona, al capdamunt del qual es torba el Castellot, és un emplaçament típic de poblament protohistòric a d'altres comarques de Catalunya i del sud de França (*oppida* ibèrics i galoromans), tot i que la seva alçada no és gaire accentuada (Fig. 18). Malgrat això, domina gairebé tota la plana de la Baixa Cerdanya, tenint molt a prop diferents fonts de recursos. La Corona presenta un petit relleu de planta ovalada al seu extrem nord, anomenat Castellots, un topònim corrent a la Cerdanya (El Castellot, Castellots, Puig Castellar, El Castellar, etc.) que, de vegades, fa referència a les restes d'un castell desaparegut però, més sovint, a poblats

protohistòrics. Es tracta d'un altiplà d'uns 300 m d'altura respecte l'entorn, mentre que el jaciment fa unes 0,5 ha (Morera *et al.* 2011, 295).

b. Descripció

A la zona s'han dut a terme diverses intervencions arqueològiques precedents, però no fou fins l'any 1991 quan O. Mercadal i O. Olesti realitzaren quatre sondejos arqueològics distribuïts en l'altiplà. En tres d'aquests sondejos van aparèixer restes d'estructures i elements de cronologia iberoromana. En el límit sud-est es localitzà el que semblava la possible muralla de l'assentament, un mur de 1,4 m d'amplada i 0,5 m de potència conservada (Fig. 69). També es descobrí una sitja de 2 m de diàmetre i una profunditat de 2,60 m i en el tercer sondeig restes d'una llar delimitada amb lloses de pissarra. Amb les troballes recuperades es proposava, des d'un primer moment, l'existència d'un assentament nou sobre un de previ, amb una ocupació de curta durada, entre la segona meitat del s. II i el darrer terç del s. I ane (Morera *et al.* 2011, 296). Amb un moment final en relació a la fundació de *Iulia Libica* (Mercadal i Olesti 1991; Padró 2000).

L'any 2005 es realitzà una intervenció arqueològica consistent en la prospecció geomagnètica i per radar de l'altiplà. Aquest estudi confirmà l'existència en el subsòl del pujol de zones amb restes constructives, estructures de combustió i d'emmagatzematge (Mercadal *et al.* 2006). L'any 2006 tingué lloc una nova intervenció arqueològica, en el marc del projecte de recerca "L'explotació dels recursos naturals de la Cerdanya (França, Espanya) a l'antiguitat. Activitats mineres en època romana". Aquesta intervenció coincidí amb la obertura d'una gran àrea de 400 m² i un sondeig de 45 m² en el seu interior. Els resultats van confirmar les hipòtesis de 1991, documentant un assentament indígena ibèric que s'estenia per tot l'altiplà amb àrees d'habitació, emmagatzematge i un desenvolupat sistema defensiu. L'entramat defensiu el formava un mur que tancava el vessant meridional del turó, la part més vulnerable de l'altiplà. Aquesta muralla no sembla que seguís la topografia del turó, ja que traçava una horitzontal que deixava una part del turó fora del poblat (Morera *et al.* 2011, 298). La part interior de l'assentament presentava una gran complexitat estructural i una curta durada en el temps. Es defineixen quatre fases d'ocupació ben diferenciades:

Fase I (primera meitat s. IV a c. 150 ane): Es documentà una sèrie de murs, del s. IV-III ane el turó ja estava fortificat, amb la muralla i el mur de tancament, cronologia confirmada a partir de radiocarboni d'uns carbons provinents d'una sitja amb material ibèric (Morera *et al.* 2011, 299-300). D'aquesta primera fase també es conserva un fossat d'entre 8 i 10 m d'amplada que protegia l'assentament pel costat de llevant, es coneix fins al moment una fundaria de 2 m i es

creu que es rebleix de forma natural amb l'abandonament final del jaciment (Morera *et al.* 2014, 163).

Fase II (c. 150 ane fins a principi de s. I ane): En aquest moment es reformà i reorganitzà la disposició interior. És l'època en que es van construir les torres i del bastió annex, sense més informació de les seves característiques (Fig. 69). Es documentà un enllosat i sitges de nova factura i l'amortització d'una anterior (Morera *et al.* 2011, 300; 2014, 163). Es planteja per aquesta fase la presència de població forana, possiblement romana o itàlica en un context militar (Morera *et al.* 2014, 165). En el moment d'abandó de l'assentament hi hagué l'amortització de totes les estructures. La forma constructiva interior de la fase romana sembla de característiques diferents a les habituals segons els arqueòlegs, per tant relacionable amb la presència romana a partir de lloses de pissarra del país (Morera *et al.* 2011, 295)

Fase III (Període alt Medieval): Identificació de fragments de ceràmica grisa medieval en estrats de rebliment. S'hi associa la construcció d'algunes estances adossades a la muralla medieval (Morera *et al.* 2014, 165).

c. Materials i cronologia

A nivell cronològic:

Fase I (Íbero-romà): Existeixen materials i construccions que evidencien la presència d'un *oppidum* cerdà plenament desenvolupat ja a finals del s. IV ane i amb una implantació durant tot el s. III ane (Morera *et al.* 2011, 300; 2014, 163).

Fase II (Romà-republicà): Remodelacions, noves construccions i canvi de funcionalitat d'alguns espais (amortització de sitges, etc.). Materials datables entre finals del s. III ane i mitjan de s. I ane, com ceràmiques ibèriques, quatre càlats pintats i ceràmica grisa de la costa catalana, així com fragments d'àmfora itàlica, Campaniana A i Cales (Lamb. 1, 3 i 5). Les noves construccions responen a una fàbrica plenament romana. D'altra banda segons els arqueòlegs, l'absència de produccions de la segona meitat del s. I ane apuntaria a un abandonament del lloc anterior al canvi d'era. (Morera *et al.* 2011, 300-312; 2014, 163-165).

Fase III (Alt medieval): Moment que s'emmarca a partir de la conquesta franca dels territoris pirinencs catalans i la consegüent formació de l'estructura comtal. El vilatge alt medieval del Castellot es desenvolupà de forma unitària, sense masses evolucions urbanes. Sembla que l'augment gradual de la superfície ocupada respectaria les finques ja existents. Es construï però un nou cos fortificat tipus torre en un dels angles del Castellot. La falta d'incendis o altres indicadors fa pensar també en un abandonament progressiu sense accions traumàtiques (ni

setges o accions militars). Pels materials ceràmics i els resultats del carboni 14, l'ocupació de l'assentament durant aquest tercer moment, aniria des l'inici del s. XI fins a mitjan s. XII (Morera *et al.* 2011, 300; 2014, 165).

d. Avaluació

L'assentament del Castellot de Bolvir respon a un hàbitat indígena que en un moment determinat a partir del s. II ane és convertit en *castellum* o fortificació d'ascendent romà o itàlic (Morera *et al.* 2014, 165). La seva extensió és de no més de 0,5 ha i una cronologia de la fase romana curta, de segona meitat del s. II i el darrer terç del s. I ane, en un moment en que *Iulia Libica* ja hauria estat fundada o en el moment de la seva fundació (Morera *et al.* 2011, 296, Noguera *et al.* 2014a, 45-46) (Fig. 69). Presenta una muralla de 1,4 m (5 peus itàlics) de gruix que protegeix l'assentament pel seu costat més accessible i les construccions relacionables amb la reforma romana mostren clarament un canvi en la tècnica constructiva, a partir de lloses de pissarra del territori (Morera *et al.* 2011, 295). Sembla que el patró itàlic en el gruix del mur és força precís, però mancaria més informació per reconèixer un ascendent més concret. Es planteja la similitud o repetició que sembla que té lloc al proper jaciment de **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) (Oller *et al.* 2015). Els estudis realitzats fan plantejar als arqueòlegs el fet de relacionar aquest assentament amb el control dels passos dels Pirineus ja durant el s. II ane (Morera *et al.* 2014, 165).

Nom del jaciment: Can Rubió II

Número de jaciment: 49

Municipi: La Vall d'en Bas

Comarca: La Garrotxa

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 453285,1 Y: 4663846,3

Alçada: 487 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba en el tram final de la carretera Vic-Olot (C-37), al terme municipal de la Vall d'en Bas (Fig. 18). Les restes es van trobar en els treballs de construcció de la carretera C-37.

Durant el 2006 i el 2007 es portà a terme una intervenció arqueològica preventiva entre els punts quilomètrics 152 i 167, ja que durant el seguiment dels rebaixos de terres es documentaren restes arqueològiques d'estructures negatives i construïdes que proporcionaren gran quantitat de material arqueològic, sobretot ceràmica d'època romana. El jaciment es troba al pla, al peu de muntanya, i en terres que anteriorment s'utilitzaven com a camps de cultiu de blat de moro (Guàrdia i Harzbecher 2013, 5). El jaciment de Can Rubió (sector 2) es localitza al costat de la carretera BV-5224, entre les poblacions de Joanetes i Puigpardines, en l'indret conegut com la Plana de Rubió, a escassa distància del Mas de Can Rubió i uns 200 m al sud del jaciment de Can Rubió (sector 1). Es tracta d'un terreny expropiat per l'obra, dins els límits d'un acopi o abocador de terres que arriba a assolir una alçada de 15 m. Entre un i altre jaciment s'ha definit com a mínim una extensió de c. 0,1 ha.

b. Descripció

En el transcurs dels treballs arqueològics desenvolupats a Can Rubió (sector 1), en que es descobrí una estructura habitacional (Fig. 70), així com una bassa (*lacus*) o abocador i un pou complex (Guàrdia i Harzbecher 2013, 12-20), i a petició de l'empresa Túnel de Bracons UTE, s'inicià el control i seguiment arqueològic d'un espai al sud molt proper al jaciment. En aquest es procedí a la retirada de la capa vegetal per a d'ubicar-hi un abocador per al material procedent de les obres. Es van recuperar restes de materials arqueològics en superfície (fragments d'un molí giratori fabricat amb pedra volcànica, fragments de *tegulae*, *dolia* i ceràmica comuna romana), que fan imprescindible una delimitació del possible jaciment.

Durant la campanya de delimitació es realitzaren un total de 17 sondejos consistents en rases de 0,8 m d'amplada i de llargada i profunditat variable, en funció de la orografia del terreny. La intervenció posà al descobert les restes d'un jaciment format per estructures de gran extensió però pràcticament sense estrats per a poder relacionar-les entre si: canals excavats al substrat geològic sense revestiment de lloses, canals amb estructures de lloses, amb o sense coberta, i canals formats amb còdols (Guàrdia i Harzbecher 2013, 20-23). També es localitzaren petits pous arrasats, possiblement punts de captació d'aigua per distribuir, per la proximitat amb el nivell freàtic (Guàrdia i Harzbecher 2013, 23-25).

Pel que fa a les fases en que s'ha estructurat l'assentament en els seus dos sectors són quatre:

Fase I: és la que permet documentar dos grans retalls a l'argila, un dels quals definia una gran bassa de forma rectangular, set canalitzacions i cinc pous (Guàrdia i Harzbecher 2013, 48-50; Burch *et al.* 2014, 358).

Fase II: en aquesta fase la bassa era resseguida per grans blocs de pedra, es crearen nous pous i noves conduccions ben marcades amb pedres, mentre que algunes de les anteriors deixaren de funcionar (Guàrdia i Harzbecher 2013, 48-50; Burch *et al.* 2014, 358).

Fase III: en aquest moment es creà una petita estança, en molt mal estat de conservació, al costat de la bassa, de forma rectangular i amb dues dependències adossades (Guàrdia i Harzbecher 2013, 48-50; Burch *et al.* 2014, 358).

Fase IV: Aquest darrer moment significà la construcció, cap al sector sud-oriental de l'àrea explorada, d'un dipòsit obert al subsòl, amb murets i solera de còdols lligats amb morter, de plana rectangular, de 5,7 m de llargària, 4,3 m d'amplada i amb una fondària conservada d'1 m, a més d'un pou i una conducció. En aquest moment la bassa preexistent esdevingué un abocador (Guàrdia i Harzbecher 2013, 48-50; Burch *et al.* 2014, 358).

c. Materials i cronologia

El material recuperat a Can Rubió presenta dues característiques principals: la preeminència del material ceràmic més utilitari sobre la vaixella d'importació, i la importància del material metàl·lic. A part un altre tret característic és que gairebé tota la ceràmica i estris metàl·lics procedeixen de dues de les unitats estratigràfiques que reblen l'abocador (Guàrdia i Harzbecher 2013, 25).

El material arqueològic localitzat en la gran estructura negativa, sobretot, ceràmica *Terra Sigillata* Itàlica en major mesura (40 ane/50) i sudgàl·lica (Drag. 24/25 i Drag. 18a)(20/40), mentre que la Campaniana A (225/25 ane) i el vernís negre de Cales (Forma 5) (125/25 ane) són testimonials. Pel que fa a les àmfores hi ha presència de Dressel 6a (50 ane/100), Tarraconense Pascual 1 (50 ane/25), Dressel 2-4 (finals s. I ane / 100). Àmfora bètica Dressel 10 (100 ane/100) i Dressel 7-11 (25 ane/100), així com la presència de *dolia*. La existència de parets fines també és força important amb formes tals com Mayet 37 (25/60), Mayet 10 (75 ane/10, Mayet 45 (50/100), Mayet 2/3 (100/1 ane) i Mayet 37B (40/100). Pel que fa a la grisa de la costa catalana, veiem que hi ha un bon conjunt entre gerres, bols, copes, plats, etc. (III-I ane), i que són imitacions de formes de Campaniana A i produccions de Cales. A part el conjunt està format per ceràmica de Roig intern Pompeià i ceràmica a torn oxidada que representa el 70% de tot el material. També hi ha ceràmica a torn lent oxidada i reduïda, fusaioles/torteres i alguns fragments de vidre (Guàrdia i Harzbecher 2013, 25-37; Burch *et al.* 2014, 358). Destaca també la presència de *tegulae*, amb més de 200 fragments recuperats (Guàrdia i Harzbecher 2013, 47).

Un altre marc és el metall, en aquest cas amb una gran abundància diversa. S'han recuperat cinc fíbules Aucissa 22b (-25/50), aquestes es relaciona normalment en contextos militars, gairebé sempre amb campaments (Burh *et al.* 2014, 359), posteriorment després de la difusió de l'exèrcit passa als contextos civils fins al s. II (Érice 1995, 126). També s'ha recuperat una fíbula tipus Alesia 19.1b (c. 80/1 ane), que tot i difícil de determinar el seu origen sí que s'associa amb l'exèrcit de Cèsar a la Gàl·lia (Érice 1995, 97-98). Segons sembla és una peça que s'hauria de relacionar en contextos militars del s. I ane (Burh *et al.* 2014, 358-359). També s'ha localitzat un bol de bonze molt decorat. Un altre conjunt de materials són diversos estris, que arriben a més d'un centenar, punxons, pinces, ganivets, sivella de cinturó, tascons, fragments de peça o aplics, anells, claus i fragments d'aquests, etc. (Guàrdia i Harzbecher 2013, 37-46; Burh *et al.* 2014, 358-359). Aquests elements ens parlen d'un entorn manufacturer i de tallers, evidenciat per la presència de més de 81 fragments d'escòria recuperats (Guàrdia i Harzbecher 2013, 47). Pel que fa a les monedes, en primer lloc un as d'*Emporie* al qual s'ha donat una cronologia de s. I ane, un segon as d'*Emporiae*, aquest cas amb una cronologia de s. I, i finalment una peça en pitjor estat que podria correspondre a un semis d'*Untikesken* de la primera meitat del s. I ane (Guàrdia i Harzbecher 2013, 41-42). De les restes lítiques en destaquen quatre boles de pedra de gran duresa que els arqueòlegs interpreten com a possibles projectils de *balista*, per les seves característiques (Guàrdia i Harzbecher 2013, 37-46; Burh *et al.* 2014, 359).

Tots aquests materials aporten una cronologia *grasso modo* de s. II ane a I, tot i que els arqueòlegs acoten aquesta al s. I ane fins a s. I, que interpreten com un assentament de caire agrícola o industrial d'època primerenca romana (Guàrdia i Harzbecher 2013, 25-37).

d. Avaluació

Un cop realitzada la intervenció arqueològica a Can Rubió II, consistent en la delimitació i sondeig de les troballes a l'entorn de 1000 m², les conclusions preliminars a què s'arriba des de la direcció de la intervenció són que es tracta d'un assentament que és ocupat en època romana. La funcionalitat exacta és difícil de definir i pot ser diversa segons les estructures. S'hi documentà una important xarxa de canalitzacions de desguàs o de drenatge que, possiblement, transportaven aigües residuals, pluvials o d'escorrentia cap a un punt d'abocament localitzat al nord, que es podria correspondre amb les restes del jaciment de Can Rubió I. Es pot parlar, segons els arqueòlegs, de la *pars fructuaria* d'una vil·la o similar (Guàrdia i Harzbecher 2013, 15-20). Ara bé, en treballs posteriors (Burh *et al.* 2014, 358-359), es considera que la importància de l'aigua des de finals del s. II ane, i en les diverses reformes fins al s. I, així com la presència de les fíbules Alesia 19.1b i Aucissa 22b, clarament relacionades en contextos militars, fa pensar en un espai amb un ús molt particular. Al nostra entendre, la presència de gran quantitat de metall,

escòries de ferro i altres evidències relacionables amb l'exèrcit, com les grans pedres possiblement projectils, fa pensar en un espai logístic pròxim a un allotjament de soldats. En aquest cas, ja fos un campament permanent o una zona de pas de les tropes romanes en el seu camí cap a l'interior i utilitzat en diversos moments durant la conquesta romana. La cronologia mostra tres possibles moments: s. II-I ane (potser a l'entorn del 100 ane), 80-25 ane i 25 ane – 50, relacionable en diversos fases d'estrès bèl·lic al nord-est peninsular.

Nom del jaciment: Torre de la Mora

Número de jaciment: 50

Municipi: Sant Feliu de Buixalleu

Comarca: La Selva

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 464877,3 Y: 4623696,5

Alçada: 350 msnm

a. Context geogràfic

La Torre de la Mora, és coneguda també com a Turó de la Mora o del Far, està ubicada dalt del turó de Gaserans a 200 m per damunt dels camps de conreu de l'entorn, dins el terme municipal de Sant Feliu de Buixalleu (Fig. 18). Es troba en una zona estratègica en una cruïlla de camins, on hi passava la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i els accessos cap a la Vall d'Arbúcies i les planes de Breda i Gaserans (Font *et al.* 1999, 249; Tura i Mateu 2008, 139; Pérez García 2011b, 35).

b. Descripció

A la part superior del turó, dins el recinte d'un poblat ibèric, es localitzà una torre. Es tracta d'una estructura de planta circular, d'un diàmetre interior de 5,70 m i un d'exterior de 9,50 m, amb una amplada màxima del mur de 2 m i una alçada conservada de prop de 1,20 m, més uns 0,70 m que correspondrien a la fonamentació, feta de blocs ben tallats formant un *opus quadratum* i encoixinats, almenys en el seu parament exterior (Fig. 71). Originalment el seu alçat, segons els investigadors, seria en part de carreus i blocs de pedra i, la part superior, de tovot o tapia (Rueda 1999, 3-4; Tura i Mateu 2008, 143; Pérez García 2011b, 35).

La primera evidència escrita que es coneix de l'existència de la torre fou recollida per l'excursionista A. Osona (1899) en el seu itinerari d'Hostalric al castell de Montsoriu. Però fou a l'any 1994, arran de l'incendi forestal que cremà bona part del terme municipal de Sant Feliu de Buixalleu, que va quedar a la vista diverses construccions al voltant de la torre. L'any 1995 es realitzà una prospecció arqueològica de tot el turó que va permetre delimitar l'estructura d'un *oppidum* ibèric de planta rectangular, d'una grandària d'aproximadament 80x20 m orientat d'est a oest; i a l'interior d'aquest, les restes de la dita torre. El mateix any 1995 es van excavar dos sondejos en el sectors sud i est del poblat, en les que s'identificaren estructures construïdes que es trobaven adossades a la muralla. Les parets, en ambdós casos, estaven construïdes amb blocs i pedres de diferents mides lligades amb fang. L'amplada dels murs és de c. 0,5 m, amb una alçada màxima conservada de 0,6 m (Font *et al.* 1999, 250-251; Tura i Mateu 2008, 141-143).

Durant la seva excavació es va determinar que el vessament exterior a base de carreus de granit encoixinats buscava la roca mare per la seva fonamentació i retallava els nivells ibèrics (Rueda 1999, 4; Tura i Mateu 2008, 143-144) (Fig. 72). En aquesta mateixa campanya es s'excavà un enderroc de no massa potencia i nivells d'embigat cremat del darrer període de funcionament, que correspondria als s. VIII-X. La seva destrucció i inutilització es relaciona amb un incendi vinculat amb alguna acció bèl·lica (Mataró *et al.* 1998, 6-7; Rueda 1999, 12-13).

c. Materials i cronologia

Els materials ceràmics recuperats en relació al poblat, comprenen principalment ceràmiques comunes ibèriques (gerres coll de cigne, bases umbilicades), àmfora púnicoebusitana, ceràmica a mà, etc. Per els arqueòlegs és altament significatiu la manca de productes d'importació itàlics, ja siguin vaixel·la com àmfores. Amb aquestes dades es proposa un context cronològic per a l'ocupació de l'*oppidum* entre els s. IV ane i principi del III ane, sempre amb les limitacions dels treballs realitzats (Font *et al.* 1999, 251). Pel que fa a la torre el material trobat es diferencia segons els nivells on va aparèixer, els superiors i relacionats amb l'incendi de l'embigat i final d'ús forma un conjunt homogeni amb desgreixant de quars i mica i amb cocció oxidant i reductora, pertanyents a olles i gerres, que respondrien a ceràmiques grises medievals, amb una cronologia d'entre el s. VIII i IX (Mataró *et al.* 1998, 9-11; Rueda 1999, 8-11; Tura i Mateu 2008, 144-147). Ara bé, relacionat amb els nivells més antics documentats dins la torre van sortir materials de ceràmica oxidada, que tot i molt fragmentaris van fer reflexionar sobre la seva procedència, si del poblament anterior de l'entorn o realment d'un ús de la torre (Tura i Mateu 2008, 146).

d. Avaluació

L'estructura que conforma la Torre de la Mora presenta un diàmetre interior de 5,70 m i un d'exterior de 9,50 m, amb una amplada màxima del mur de 2 m i una alçada conservada de prop de 1,20 m, més uns 0,70 m que correspondrien a la fonamentació, d'*opus quadratum* i encoixinats (Rueda 1999, 3-4; Pérez García 2011b, 35) (Fig. 71 i 72). Si es calcula amb peus s'observa que el diàmetre interior fa c. 19,27 peus romans i 20,72 peus itàlics, mentre que l'exterior respon a uns 32,13 peus romans i 34,54 peus itàlics. Després dels treballs de 1999 en que es va estudiar millor la torre, es presenta la idea d'una construcció d'origen romà, reaprofitada en època alt medieval en un moment en que la frontera entre l'imperi carolingi i Al-andalus es trobava en l'eix Montseny-Montnegre (Rueda 1999, 12). A l'exterior del mur de la torre, es van documentar dues filades de carreus de granit: una que serviria pròpiament de sòcol i l'altra formada per blocs escairats i amb un encoixinat molt ben conservat (Rueda 1999, 4; Tura i Mateu 2008, 143-144). A partir de criteris arquitectònics i de treballs recents (Frigola i Pratdesaba 2012), com **el Castell de Falgars** (Núm. 54) o **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), aquests elements permeten datar la seva construcció en època romana, probablement en el període baix republicà i en relació la via que circulava per la vall i que els mateixos investigadors reivindiquen (Tura i Mateu 2008, 144). Els arqueòlegs també plantegen la importància de la zona a la presència de mineral de ferro en l'entorn, raó que podria tenir importància per el seu control (Mataró *et al.* 1998, 12). En casos com **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) i **el Castell de Falgars** (Núm. 54), alguns investigadors defensen la seva vinculació amb un sistema de control de fars andalusins (Martí *et al.* 2007, 30-43; 2008b, 207; Folch *et al.* 2008, 158-159), el fet que l'amortització d'ús de la torre tingui lloc durant el s. IX és simplement la confirmació d'un ús prolongat d'una estructura sòlida, i no desacredita una cronologia romana com alguns investigadors volen plantejar (Pera 2008, 31). Al nostra entendre queda confirmada una cronologia romana tardorepublicana, com a mínim de 150-70 ane, a partir dels últims treballs arqueològics i les cronologies obtingudes. Mancaria ara un coneixement més acurat de l'entorn que creiem s'haurà de d'assolir o descartar gràcies a noves intervencions arqueològiques.

Nom del jaciment: Torre del Far

Número de jaciment: 51

Municipi: Santa Coloma de Farners

Comarca: La Selva

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 469028,9 Y: 4631451,1

Alçada: 587 msnm

a. Context geogràfica

La torre es troba localitzada al cim del Far, elevació que forma part de la Serra d'Argimón, de la que és el punt més alt (Fig. 18). El conjunt muntanyós es troba a l'oest de Santa Coloma de Farners i respon als límits orientals de les Guilleries (Folch *et al.* 2008, 155), a entre 300 i 450 m per damunt del seu entorn. Per accedir-hi s'ha de passar pel castell de Farners i per uns pista que porta a diverses ermites, seguint fins al mas de Can Gorgals Vell, al peu del turó on es troba la torre (Folch *et al.* 2008, 155-156).

b. Descripció

Les dades presentades aquí responen a les obtingudes després dels treballs arqueològics dels anys 2004 i 2005, dins un projecte liderat per R. Martí des de La Universitat Autònoma de Barcelona i que s'emmarcava en l'estudi de toponímia generada en època islàmica, del qual el topònim *pharus* és un referent (Folch *et al.* 2008, 155-156). Es tracta d'una torre de 9,6-9,8 m de diàmetre exterior i 5,6-5,8 m de diàmetre interior, el que aporta un gruix del mur d'entre 2 i 2,2 m (Fig. 73). El doble parament està fet amb gran blocs de granit desbastats per les cares vistes i amb restes d'encoixinat, en algun punt els murs assoleixen 1 m d'alçada (Fig. 73). Sembla que l'obra estaria lligada en la part interior dels murs amb pedra més petita i morter de calç, segons els arqueòlegs (Folch *et al.* 2008, 156). En l'excavació a l'interior de la torre es va posar de relleu la presència de tres estrats d'enderroc i preparació, en que les restes foren força minses (Folch *et al.* 2008, 157). També s'excavà la plataforma oest de la torre assolint la roca mare, on es localitzaren una vintena de forats de pal que els arqueòlegs van relacionar amb la construcció de la torre, com a base de la bastida (Folch *et al.* 2008, 157).

c. Materials i cronologia

Així l'excavació va proporcionar poques restes ceràmiques, definides pels arqueòlegs com ceràmiques cuites en una atmosfera òxidoreductora amb materials que van del marró al negre i trobades en els nivells inferiors de la torre i de la zona externa. Les úniques formes identificades foren el llavi bisellat i reengruixit d'una olla i dues bases planes. Les pastes eren fràgils i poc compactes, amb desgreixants de quars i mica de grans gruixuts i sense decoració (Folch *et al.* 2008, 158). Els arqueòlegs relacionen aquesta ceràmica amb la cultura material del s. VIII ane a

la península Ibèrica i més concretament ho vinculen a restes recuperades a **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Font *et al.* 2000, 195-198), entre d'altres (Folch *et al.* 2008, 158).

d. Avaluació

La Torre del Far fa entre 5,6-5,8 m de diàmetre interior i de 9,6-9,8 m de diàmetre exterior, el que aporta un gruix del mur d'entre 2 i 2,2 m (Fig. 73). Es tracta d'una construcció en *opus siliceum* que tendeix cap al *quadratum*, per tant segurament a la IV manera de Lugli (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130-132). Això són entre 32,46-33,14 peus romans de diàmetre exterior o 34,9-36,63 peus itàlics, i 18,94-19,6 peus romans o 20,36- 21,09 peus itàlics de diàmetre interior, per la seva part el gruix de mur oscil·laria entre 6 i 8 peus aproximadament.

Els investigadors consideren que l'absència de material arqueològic d'època ibèrica o romana permet descartar que la torre sigui d'aquella cronologia, i des d'aquí a excloure la romanitat d'altres torres adscrites a aquell moment històric, situant-les a l'alta edat mitjana (Folch *et al.* 2008, 159). Aquestes són segons, els arqueòlegs, **la Torre de la Mora** (Núm. 50), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) o **el Castell de Falgars** (Núm. 54), la cronologia de les quals, tradicionalment adscrita a l'època romana, consideren que s'hauria de revisar (Folch *et al.* 2008, 159). En definitiva atribueixen aquestes construccions a un sistema complex realitzat per l'estat omeia, i en concret en el cas de Catalunya amb un cronologia tant antiga com el 714 (Folch *et al.* 2008, 159). Ara bé, amb la informació limitada de les dues excavacions realitzades i de la publicació en qüestió, creiem que a la vista dels treballs sobre **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Sánchez 1995; 2008, 125-137) i **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Tura i Mateu 2008, 139-154), publicats en el mateix volum que el treball anteriorment citat (Martí 2008a), en que s'argumenta que les torres tindrien un origen romà, presumiblement tardorepublicà, hi ha una gran contradicció. A més de tenir present el treball realitzat per J. Frigola i A. Pratdesaba a el **Castell de Falgars** (Núm. 54) (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295), en que el material i la datació per termoluminescència li atribueixen una cronologia fundacional de s. II-I ane, no fa més que reforçar unes dades més solides que les presentades per C. Folch i altres (2008, 155-166). Així veien les similituds constructives amb les torres citades, els treballs contrastats i confluents de que disposem (Sánchez 2008, 125-137; Tura i Mateu 2008, 139-154; Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295), al nostra entendre la Torre del Far respondria a una construcció amb un origen probablement romà tardorepublicà (c. 150-70 ane), el que no vol dir, com en d'altres casos, que no fos reocupada i reaprofitada en moltes altres ocasions en que la necessitat o requeria, com en època alt medieval.

A més es podria aprofitar aquí una crítica al volum en que s'engloben els treballs de torres anteriorment citats (Martí 2008a; 2008b, 189-217), en que es posa en dubte la possibilitat d'existència d'una xarxa complexa de fars com la que es defineix, i que segons l'autor (Martín Viso 2009, 214-217) no hauria existit ni en zones més properes a la capital omeia, Córdoba.

Nom del jaciment: Torre del Puig d'Àlia

Número de jaciment: 52

Municipi: Amer

Comarca: La Selva

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 469181,5 Y: 4651290,5

Alçada: 490 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba al nord-est del nucli urbà d'Amer, a la serra de Puig d'Àlia (Fig. 18). La torre es troba emplaçada a la cresta del turó, a 10 m en direcció nord del punt geodèsic, el qual està ubicat a la zona més alta de l'elevació muntanyosa, amb un gran control de l'entorn, a 200 m per damunt del seu entorn pròxim (Padrós 2016a, 9; Padrós 2016b, 199).

El jaciment es localitza en un punt estratègic de gran importància, ja que permet un control visual del camí cap a la costa, en direcció sud-est, sense cap limitació visual fins a la mateixa i per altra banda en direcció nord-oest, un control fins al final de la vall d'Hostoles i el camí natural cap a Olot i per la Collada de Bracons fins a la plana de Vic. Per altra banda, en el costat nord-est s'aixequen les estivacions muntanyoses de Rocacorba per on s'arriba a la zona de de Mieres tot passant per Sant Martí i Sant Esteve de Llémena per la Gi531 i per tant per santa Maria de Finestres també a Olot (Padrós 2016a, 9-10; Padrós 2016b, 199). Així doncs, el punt on s'aixeca la torre de Puig d'Àlia controla les valls dels rius Brugent i Llémena, així com també la del Ter (Vilà 1982a, 232) és un encreuament de camins que porten de la costa a l'interior passant per Olot i en direcció la plana de Vic o Ripoll, i per tant cap a l'interior peninsular.

b. Descripció

La torre és rectangular, c. de 9,75 x 7,9 m, l'amplada del parament és d'entre 1,3 i 1,4 m de gruix, i presenta una cara externa de grans carreus, de més d'1 m de costat, mentre que el parament interior, que s'observa en superfície, mostra unes pedres de dimensions més reduïdes no arribant en cap cas a 1 m, els blocs fan uns 0,6 a 0,8 m d'altura (Fig. 74). Cal destacar que sembla que a l'interior del parament s'observa un rebliment formant un *emplecton* de pedres, graves i terra (Padrós 2016a, 15-16; Padrós 2016b, 201). L'alçada prop de la cantonada sud-est assoleix 6 filades i gairebé 3 m, assentant sobre la roca mare (Fig. 75), mentre que en altres costats l'estructura està més arrasada. Els carreus presenten un desgast acusat, però permeten afinar en el seu acabat original en el moment de construcció de la torre. V. L. Pérez García (2011, 40) fa referència a que s'ha parlat d'una torre d'obra ciclòpia, però ell considera que no presenta la tècnica de l'*opus siliceum*, sinó que tota ella està feta amb *opus quadratum*.

La primera notícia sobre el jaciment fou donada per M. Oliva, qui en una primera visita acompanyat de J. Marquès, documentà dalt del turó diversos trams del que van interpretar com un aparell ciclopi, avui descartat, i d'una gran torre de planta quadrangular, comparades amb les de la neàpolis d'Empúries pel mateix autor. Es parla d'estructures similars a la vessant oest del turó molt arrasades. També es documentà una cisterna, sense localitzar actualment, i material ceràmic ibèric i romà, situant la cronologia entre els s. IV-III ane (Oliva 1965, 106-107), amb l'evidència a l'entorn de material posterior amb àmfora itàlica, *Terra Sigillata* Sudgàl·lica i *dolia* (Llinàs i Merino 1991, 18-19). En posterioritat a l'any 1962 es realitzaren campanyes de desbrossat i documentació pels mateixos autors. En un treball previ sobre Amer, J. Marquès (1971, 11), parla de l'origen del topònim de Puig Galí i d'aquí Puig d'Àlia, segons ell hi ha documentat ja al s. XIII el cognom *Podio Gallino*, que vindria de l'antropònim germànic *Galindo*.

Durant l'any 1977 M. Julià realitzà diversos sondejos en els vessants nord-oest, nord-est i oest del jaciment, amb resultat negatiu, al no poder treballar en el lloc pròpiament del jaciment (Llinàs *et al.* 1999, 98). Durant l'any 1997 i 1998, J. Llinàs i J. Merino visitaren el jaciment, on van documentar les restes de la torre que es va publicar (Llinàs *et al.* 1999). No hi ha constància de cap campanya arqueològica amb metodologia moderna fins a la realitzada durant l'any 2015 (Padrós, 2016a; Padrós 2016b, 199-204).

També cal destacar que el 1953 es documentà un tresor de moneda de plata que es relacionaria amb la zona de sant Climent d'Amer o de la Barroca, més concretament a la zona muntanyosa de Sant Roc (Almagro i Oliva 1960, 145-146), que sembla es troba dipositat, a dia d'avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya–Girona. El tresor estaria compost per 118 monedes de plata; 42 dracmes emporitans, dos denaris ibèrics; un de *Kese* (Tarragona) i l'altre de *Turiaso* (Tarazona) i

74 denaris romans (Almagro i Oliva 1960, 147). Després de l'estudi de M. Almagro i M. Oliva (1960, 145-169), van concloure que el més segur és que el tresor fos enterrat poc després del 105 ane, amb una cronologia ampla de 110-105 ane i amb un estat excel·lent de conservació i per tant un ús mínim (Almagro i Oliva 1960, 165). Aquesta cronologia relaciona el tresor i el moment del seu enterrament amb les Guerres Cimbríes i la inestabilitat del món romà d'aquells decennis.

c. Materials i cronologia

En totes les visites i treballs antics es van trobat materials eminentment romans, a més el tresor monetari recuperat en els proximitats (Almagro i Oliva 1960) no fan més que confirmar una presència romana important ja entre el canvi de segles entre el II i I ane.

Un cop analitzada la seqüència estratigràfica després de la campanya de 2015 (Padrós 2016a, 19-20; Padrós 2016b, 202) tot hi tractar-se només d'una campanya arqueològica sembla clar que el jaciment que representa la torre i el seu entorn immediat mostra una homogeneïtat cronològica i constructiva. Ens centrem en un període romà tardorepublicà (Fig. 76) clarament representat amb fragments de vaixel·la de taula com són la Campaniana A o Cales mitja/tardana, aquesta última amb la presència, entre d'altres, amb una forma 1 de Lamboglia (130/120-40/20 ane) (Principal i Ribera 2013, 93-103). També interessant són la presència de produccions amfòriques com Itàlica Tirrènica, Africana Centre-mediterrània, del Cercle de l'Estret, Tripolitana i de forma destacada un fragment de vora d'àmfora Bètica Haltern 70, que aporta una cronologia de 60/50 ane-50/100 (García Vargas 1998, Carreras 2000, 420-421). Tornant al camp de la vaixel·la de taula, també es van documentar Parets Fines, molt fragmentaries i sense possibilitats de donar cronologia. Respecte a produccions regionals destaquen les Engalbes Blanques i especialment les anomenades Grises de la Costa Catalana, de les quals es diferencia un bol de la forma 5, amb una cronologia de 100/75 ane (Miró *et al.* 1988, 32 i 69; Maestro *et al.* 2009, 138), i per una forma 7, imitació de la forma 1 de Cales, amb una cronologia que se situa entre el 100 ane i el canvi d'era, tot i la presència d'alguns casos encara durant el s. I (Barberà *et al.* 1993, 26; Aquilué *et al.* 1984, 373; Maestro *et al.* 2009, 138-139). També es va documentar ceràmica ibèrica, ceràmica a mà, *Dolia*, etc. Aquestes dades, no difereixen massa de les aportades en els anteriors treballs de recollida en superfície de l'entorn de la torre (Nolla i Casas 1984, 203; Llinàs i Merino 1991, 18-19 i 27; Llinàs *et al.* 1999, 100), que es situen en una forquilla entre el s. II ane i el s. I, basat en àmfores itàliques tardanes, *tegulae*, *dolia* i *Terra Sigillata* Sudgàl·lica. Cal destacar que en nostre cas no hem trobat cap evidència se *Terra Sigillata* així com *tegulae*.

A més la característica perfecte de l'escairat dels murs i la tècnica constructiva a base de carreus de grans dimensions formant filades apunten una factura romana (Llinàs *et al.* 1999, 100; Noguera *et al.* 2014a, 47) de la qual hem parlat en els punts anteriors i que altres investigadors comparen amb la muralla fundacional de *Gerunda* (Llinàs *et al.* 1999, 101), amb una cronologia de c. 80-70 ane o amb la neàpolis d'Empúries (Oliva 1965, 106; Sanmartí Grego i Nolla 1986).

d. Avaluació

La Torre del Puig d'Àlia és un element rectangular, c. de 9,75 x 7,9 m, l'amplada del parament és d'entre 1,3 i 1,4 m de gruix, i presenta una cara externa de grans carreus (Fig. 74 i 75), de més d'1 m de costat, mentre que el parament interior, mostra unes pedres de dimensions més reduïdes no arribant en cap cas a 1 m, els blocs fan un 0,6 a 0,8 m d'alt. Cal destacar que sembla que a l'interior del parament s'observa un rebliment de materials solts diversos (Padrós 2016a, 15-16; Padrós 2016b, 201). V. L. Pérez García (2011, 40) fa referència a que s'ha parlat d'una torre d'obra ciclòpia, però ell considera que no presenta la tècnica de l'*opus siliceum*, sinó que tota ella està feta amb *opus quadratum*. Al nostra entendre s'ha de diferenciar el fet d'obra ciclòpia del treball amb *opus siliceum*, en que creiem la tècnica utilitzada per la seva construcció seria l'*opus siliceum*, amb elements no lineals i l'ús de cunyes i petits carreus per adaptar l'obra (Lugli 1957, 48 i 55-165).

Així es tracta d'una estructura de 32'97x27,71 peus romans o 35,45x28,72 peus itàlics, mentre que l'amplada del parament s'ajusta força al que seria una passa doble romana, 1,481 m, o en aquest cas entre 4-4,7 peus romans o 4,72x5,09 peus itàlics, per tant com altres estructures no s'ajusta massa a cap mètrica. En definitiva, després de la primera campanya arqueològica al jaciment de Puig d'Àlia (Padrós 2016a; Padrós 2016b, 199-204) es pot afirmar que ens trobem davant d'una torre romana tardorepublicana, amb uns paraments externs de grans blocs de pedra poc treballats i que s'han comparat amb les pedres de la muralla de la neàpolis d'Empúries (Oliva 1965, 106; Sanmartí Grego i Nolla 1986). La torre sembla presentar una sola fase d'ús i es troba ubicada en un punt estratègic amb un control visual pràcticament sobre tota la Selva i fins a la costa cap a l'est i del camí cap a Olot i la plana de Vic en direcció nord-oest. El que hauria de definir per Puig d'Àlia una cronologia de s. I ane, potser centrada a mitjan d'aquest segle a partir de les forquilles cronològiques d'alguns dels materials recuperats (Fig. 76), sembla que la torre tindria un sentit de control d'una via d'accés cap a l'interior peninsular des de la costa nord-est, en un moment molt concret del període romà tardorepublicà com és la guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu, ja que més endavant no hi ha afrontaments bèl·lics d'envergadura en aquests contextos peninsulars (Padrós 2016a, 21; Padrós 2016b, 202-203). En definitiva, es descarta la hipòtesi exposada per diversos autors, entre ells J. Pera (2008, 29-30) en que es

presenta la torre de Puig d'Àlia com una construcció adscrita tradicionalment a una cronologia romana que s'hauria d'entendre segurament com un far islàmic.

Nom del jaciment: La Devesa

Número de jaciment: 53

Municipi: Besalú

Comarca: La Garrotxa

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 475295,1 Y: 4672050

Alçada: 156 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba localitzada a la banda nord del Puig de Santa Maria, en el casc antic de Besalú, i forma una explanada en un dels terraplens del desnivell del Puig (Fig. 18). Aquest es troba en una terrassa entre dos rius (Fluvià i Capellades). És doncs, una zona d'alt valor estratègic pel que fa al control de les comunicacions i de l'explotació agropecuària (Busquets i Fàbregas 1998, 149), es troba a uns 10-20 m per sobre dels nivells circumdants. L'extensió del jaciment és de difícil definir per les fases existents i l'actual pervivència d'hàbitat. Tot i així la punta excavada dins el casc antic de Besalú conforma uns 3000 m² (0,3 ha).

b. Descripció

S'han documentat diverses fases d'ocupació del jaciment (Fig. 77):

Fase I (s. VII ane): Correspon a l'Edat del Ferro. D'aquest moment es va trobar una estructura ubicada en el sector oest del jaciment. Es tracta d'una mena de fossa excavada a l'argila natural i coberta pel nivell superficial que apareix a tot l'indret. La seva planta era circular (de 0,9 m de diàmetre) i presentava dos nivells de rebliment: un primer format per terra argilosa amb molt material ceràmic (sobretot vasos de mida mitjana) corresponent a l'Edat del Ferro I, i un segon nivell format per fragments ceràmics molt ben col·locats sobre l'argila natural. El material va aparèixer en menor nombre que en el primer nivell i era molt semblant a aquell. Pel que fa a altres materials, es descobrí una sivella de bronze i un botó del mateix material. La cronologia s'hauria de situar entre el 625 i el 575 ane (Busquets i Fàbregas 1998, 150-151).

Fase II (s. IV-III ane): Període ibèric ple, excavat parcialment (Frigola Torrent 2015, 83).

Fase III (s. II – I ane): És d'època iberoromana i comprèn dos nivells cronològics. El primer és dels s. II ane. En aquesta època el jaciment funcionaria com a camp de sitges (n'hi ha 16 documentades) de planta circular i secció en forma d'"U". Per manca de temps només se n'excavaren tres. Relacionat amb l'*oppidum* del Puig de Santa Maria. El segon nivell cronològic (documentat al sector nord del jaciment) estava format per una estructura localitzada sobre el camp de sitges, molt desfigurada i de la que només se'n conservava un tram de mur de 5,2 m de llarg (construït en paret seca) i un gruix d'uns 0,64 m. La seva datació giraria entorn de finals del s. II i inici del s. I ane (Busquets i Fàbregas 1998, 151-152; Sagrera i Sureda 2006, 111-115). Aquestes troballes s'han de posar en relació també amb els horts del carrer comte Tallaferró (Frigola Torrent i Frigola Triola 2012, 314) i finalment les noves intervencions a la Devesa el 2013 (Frigola Torrent i Ferrer 2014, 294-295; Frigola Torrent 2015, 84-85).

Fase IV (s. I ane – s. V):

Fase IVa: En el mateix s. I ane es reestructurà el funcionament de la zona. En el sector de tramuntana s'hi construï una edificació, de la que només en resta l'angle sud-oest, amb dos murs de 6 i 8 m de llarg. No se'n coneix la seva planta original, la seva fonamentació és d'un metre, la qual cosa fa pensar en una funcionalitat important de l'edifici. La tècnica constructiva del mur era a base de pedres conglomerades i sorrenques ben escairades i retocades, els murs feien 0,6 m de gruix. A la part superior del mur les pedres apareixien lligades amb morter de calç, mentre que la fonamentació es feia amb pedra seca, amb pedres d'una mida més gran. En el mur occidental s'intuïa una obertura de 1,2 m que podria ser l'accés a l'edifici. Amb la construcció d'aquesta edificació s'amortitzà la construcció d'època ibèrica. El moment fundacional s'hauria de col·locar, segons el material ceràmic, en el darrer quart del s. I ane. Des d'aquest moment fins l'època baix imperial no es documenten més fàcies constructives (Busquets i Fàbregas 1998, 153), però sí l'ús de l'espai com a graner amb sitges datades del s. I (Frigola Torrent 2015, 85). Aquestes restes també s'han de posar en relació amb altres treballs recents a l'era d'en Xiua (Frigola Torrent 2011, 151-171).

Fase IVb: A la primera meitat del s. III s'inicià de nou l'ocupació. Es van fer terraplens al sector de tramuntana, aprofitant el desmuntatge de l'edifici del s. I ane. El que quedava dels murs s'aprofità per bastir-hi una nova estructura, amb una planta diferent a l'anterior, i amb un espai interior compartimentat, els murs feien 2,5 m i una amplada de 0,5 m de gruix. Probablement en aquest moment es tapiaria l'accés a l'edifici del s. I ane. Els seus nivells d'ús estaven destruïts,

a causa d'arrasaments posteriors. Una moneda de Maximí dona una datació *post quem* del 238. Al sector meridional també s'hi van documentar estructures d'aquest moment. Aquest sector no s'excavà en extensió i només s'hi realitzaren sondejos (Busquets i Fàbregas 1998, 154-155). Aquest edifici fou excavat novament el 2013, documentant un gran edifici de 85 m² (11 x 7,5 m), dividit en dues habitacions amb l'accés per l'oest. Sembla que es tractaria d'una construcció d'una sola fase, confirmant les troballes dels anys 90 del s. XX, trobant-se entre el 200/250 i el 275, però sembla que l'edifici va patir una reforma important després de molt temps d'abandó cap al s. V (Frigola Torrent i Ferrer 2014, 295-296; Frigola Torrent 2015, 85). Entre aquests dos moments d'ocupació l'entorn responia de nou a un espai d'emmagatzematge amb la troballa de fins a 12 sitges amb una cronologia d'entre el 350 i el 450/500 (Frigola Torrent 2015, 85-86).

Fase V (s. VIII-X): És d'època alt medieval i es troba dividida en dues zones. La primera comprèn el sector central del jaciment, amb diverses estructures força deteriorades. Es documenten murs de pedra calcària de mida mitjana i lligades amb morter de calç. Tots aquests murs es trobaven molt arrasats per la qual cosa es fa molt difícil la seva interpretació. Es tractaria probablement d'un edifici d'una certa entitat constructiva amb una cronologia *post quem* del s. IV i situable, per la seva tècnica constructiva. A l'exterior de l'edifici es documentaren tres fogars. En aquest entorn va aparèixer un camp de sitges, amb 9 de documentades, 8 de les quals quedaven retallades per la torre de la fase posterior. Aquestes, haurien tingut una planta circular d'entre 1,2 i 1,5 m. Entre els materials recuperats hi havia sobretot ceràmica, per ús domèstic, fauna i una moneda de plata d'època califal amb cronologia de 929-961. La datació de tot el conjunt es localitzaria des de finals del s. VIII al tombant de l'any 1000 (Busquets i Fàbregas 1998, 156-157).

Fase VI (s. XI-XII): És d'època medieval comtal, moment en què el comtat de Besalú s'incorporà definitivament al casal de Barcelona, fet que propicià un nou procés de creixement urbanístic, el castell es consolidà com a centre administratiu de l'antic comtat i tant el castell com el recinte emmurallat es convertiren en caserna i punt fort dels comtes contra el francèsos. Les edificacions s'aplegaven al voltant de les esglésies formant nous raval i la necessitat de protegir aquest nou conjunt de cases provocà la construcció d'una nova muralla. Un element important és la troballa de la torre, anomenada en un document de l'any 1075 com Llardera (*Torrem Lardariam*), que respon al canvi estructural i funcional que es va donar al sector de les Deveses, relacionat amb el desenvolupament urbanístic de la vila que, l'any 894, va assolir el títol de comtat. Es tractava d'una torre albarrana, amb funcions de control i defensa fora de les muralles. Aquesta estructura és de planta circular, amb un diàmetre de 9 m i amb una fonamentació (de 0,80 m d'alçada) que conservava les dues primeres filades de forma esglaonada. L'interior de la

torre estava farcida de pedres de mida petita, morter i algunes parts de ciment. Probablement l'interior es va recobrir a finals del s. XIX amb l'objectiu de crear una base per tal de reaprofitar l'estructura com a molí (Busquets i Fàbregas 1998, 159-160; Frigola Torrent i Ferrer 2014, 297).

Fase VII (s. XIII-XV): Pertany a l'època baix medieval, moment en què el rei Pere IV, el Cerimoniós, ordenà la reforma de les fortificacions. El registre arqueològic mostrà que efectivament es van portar a terme reformes, ja que es localitzen dos murs adossats a la torre d'època comtal, a la part oest de l'estructura i un mur de tancament de 5 m de llargada, que delimitaven dos àmbits orientats al sud-oest, respecte de la torre. D'altra banda, es documentà un tram de muralla a la part més occidental del jaciment, que hauria encerclat la vila. Durant la campanya d'excavacions portada a terme l'any 1996-1997, se'n van excavar 4,5 m de llarg i mesurant 1,5 m de gruix. Data de mitjans del s. XIV. Un altre tram de la muralla documentat en aquesta campanya, es trobava molt malmès a causa probablement dels terratrèmols i presentava una tècnica constructiva diferent a l'altra part excavada, mostrant també una amplada més gran, aquest fragment seria més antic, s. XII-XIII. Durant la intervenció portada a terme l'any 2009, es documentà un possible tram de muralla adossada a la banda sud de la torre d'època comtal. Aquesta estructura, amb una orientació sud/oest-sud/est, salvava un desnivell de 3 m i estava construïda amb pedres poc treballades de grans dimensions amb un farciment intern de morter i pedres grans. Els directors de la intervenció van considerar probable que es construís en un moment proper al de la torre (Busquets i Fàbregas 1998, 160-161; Frigola Torrent i Ferrer 2014, 297).

Fase VIII (s. XVI-XIX): D'aquesta fase l'ocupació estava representada per un mur de contenció d'una sola cara construït, principalment, amb còdols i pedres treballades, reaprofitades, i morter. La seva darrera fase constructiva fou a mitjan s. XIX (Busquets i Fàbregas 1998, 161).

Fase IX (s. XX): Última fase, data d'aquests moments l'era d'en Xiuà i uns magatzems de carbó i la torre Llardera ja utilitzada com a molí. Al 2009 es portà a terme una intervenció arqueològica centrada en la torre Llardera, amb l'objectiu d'iniciar un projecte de consolidació i museïtzació de les restes d'aquesta estructura medieval (Busquets i Fàbregas 1998, 161; Frigola Torrent 2011, 151-171).

c. Materials i cronologia

Fase I (s. VII ane): d'aquesta fase es van recuperar ceràmiques a mà; bols, vasos oberts troncocònics, vas tancat de perfil en S, amb decoracions en línies d'impressions digitals, cordons, etc., i acabats amb engalbats, raspallats i allisats. També es van trobar dues fusaioles, una de les quals de forma bitroncocònica i situada en un període de pas entre el bronze final i la primera edat del ferro (Busquets i Fàbregas 1998, 150; Sagrera 2007, 292).

Fase II (s. IV-III ane): en els nivells d'aquesta fase destaca una vora d'*skyphos*, àmfora púnica-ebusitana i produccions indígenes; reduïda a mà, indigeta de pintura blanca, comuna ibèrica, etc. (Frigola Torrent 2015, 83).

Fase III (s. II – I ane): de la fase que els arqueòlegs determinen com d'ibèric ple, i que nosaltres considerem iberoromana, es va localitzar a l'interior de les sitges ceràmica a mà, comuna ibèrica, alguns fragments pintats, grisa de la costa catalana, vernís negre possiblement de Cales, àmfora ibèrica, àmfora itàlica i restes de fauna; bòvids, oviceprins i suïds. El que fa pensar en una amortització de les sitges cap al s. II ane després d'una revisió del material per part de J. Sàgrera i M. Sureda (2006, 111-115). Els materials associats a la fonamentació i d'ús dels murs de la segona fase són l'àmfora itàlica (Dressel 1 i 2/4), àmfora ibèrica, *dolia*, Campaniana A, vernís negre de Cales, Comuna Itàlica, Parets Fines, Grisa de la Costa Catalana, Engalba Blanca, Comuna Ibèrica i Ceràmica a Mà, que indiquen una cronologia de finals de s. II – mitjan s. I ane. A més es documentaren gran quantitat de restes de fauna; porc, senglar, oviceprins i cabra salvatge, cavall i sobretot bòvids. Els metalls inclouen un anell de bronze i escòria de ferro (Busquets i Fàbregas 1998, 151-152).

Fase IV (s. I ane – s. V): De la **fase IVa** es van documentar tres estrats amb materials ceràmics: *dolia*, àmfores Itàlica (Dressel 1), Greco-Itàlica, Bètica (Haltern 70), Púnicoebusitana, Tarraconense, Africana i Ibèrica), la vaixel·la de taula està representada per vernís negre Campaniana A i probablement Cales, a més de vernissos negres dels Tallers Occidentals i imitacions locals. Hi ha ceràmica Comuna Ibèrica, Engalba Blanca, Ibèrica Pintada, Grisa de la Costa Catalana, Comuna Romana i en menor mesura Parets Fines. Només es documentà un fragment informe de *Terra Sigillata* Itàlica. El que aporta una cronologia de mitjan i últim quart del s. I ane. Pel que fa a la fauna es recuperà bòvids, porc, senglar, oviceprins, restes de cavall i avifauna. Pel que fa al metall han aparegut una moneda, un braçalet i una fíbula de bronze i claus de ferro. (Busquets i Fàbregas 1998, 153-154). Com en la sitja excavada el 2013, amb fins a 800 fragments ceràmics (grisa emporitana, *Terra Sigillata* Sudgàl·lica, parets fines i àmfores bètiques i tarraconenses (Frigola Torrent 2015, 85).

Pel que fa a la **fase IVb** el material és àmfora púnica, grecoitàlica, ibèrica, itàlica (Dressel 2/4), tarraconense, africana, etc. La vaixel·la de taula presenta comuna itàlica, grisa de la costa catalana, comuna ibèrica, engalba blanca, parets fines, comuna romana, Campaniana A, Cales, *Terra Sigillata* Itàlica, Sudgàl·lica, comuna africana de cuina, *Terra Sigillata* Africana i *Terra Sigillata* Africana C. En conclusió aquests estrats aporten, pel material africà, una cronologia de s. III. Pel que fa a la fauna hi ha una gran varietat d'espècies, però majoritàriament oviceprins i

porc. Pel que fa al metall, es documentaren dos fragments de fíbula i un braçalet, els dos de bronze, una moneda ibèrica (as de *Kese*), una moneda roman imperial, una de Domicià, una de Maximinus Pius i tres més d'il·legibles. De ferro van aparèixer gran quantitat de claus i escòries. Cal destacar la presència d'estucs, que estaven pintats amb diferents colors: blanc, groc, vermell, verd, etc. (Busquets i Fàbregas 1998, 155). El material recuperat de les sitges excavades el 2013 i que permeten diferenciar les dues fases de l'edifici aporten produccions gal·les (DSP, *Terra Sigillata* Lucente), així com *Terra Sigillata* Africana D, a més de morters locals típics de l'època (Frigola Torrent 2015, 86).

Fase V (s. VIII-X): De la fase alt medieval es documentà un camp de sitges (s. VIII-X), amortitzades en el tombant de l'any 1000 amb la construcció de la torre circular (Busquets i Fàbregas 1998, 158-159)

Fase VI (s. XI-XII): En aquesta centúria l'espai canvià la seva funcionalitat en el moment en què es construí la torre Llardera i la muralla nord de Besalú. Tot i què les fonts escrites parlen de la torre Llardera des del s. XI, les dades arqueològiques fan pensar en que la torre original fou completament reedificada a finals del s. XII conservant únicament el topònim de l'edifici (Busquets i Fàbregas 1998, 159-160).

Fase VII (s. XIII-XV): Durant aquestes centúries es van construir una sèrie d'estructures baix medievals adossades a la cara oest de la torre, delimitant alguns àmbits (Busquets i Fàbregas 1998, 160-161).

Fases VIII-IX (s. XVI-XX): Les últimes fases s'associen amb moments de destrucció de la torre i de les muralles nord relacionades amb la guerra contra els francesos (1814) i les recents obres de construcció de la carretera C-66 (Busquets i Fàbregas 1998, 161).

d. Avaluació

El jaciment de la Devesa ocupa actualment un espai d'uns 3000 m² conservats, amb una ocupació continua des del bronze final i fins a l'actualitat, potser amb algun moment de poca presència, almenys en estructures. Ara bé, sembla evident que durant la fase ibèrica l'entorn fou un camp de sitges relacionat amb l'*oppidum* proper, mentre que en la fase romanorepublicana, s. II-I ane (125-70 ane), s'hi identifiquen 16 sitges i a posteriori si construeix algun tipus d'obra de nova planta però de difícil adscripció. Mentre que per les dècades finals del s. I ane (50-25 ane) hi ha una important reforma, que els arqueòlegs consideren podria respondre a algun tipus de punt de control del territori, per la seva situació privilegiada. Cal recordar que fins al s. III no es tornà a evidenciar cap reforma a l'entorn i a partir d'aquest

moment, comença d'ascens de la zona fins a convertir-se en la Besalú comtal (Busquets i Fàbregas 1998, 161-164). Per J. Frigola Torrent (2015, 87-88) la Devesa sembla respondre al graner de Besalú al llarg de les diverses fases i períodes. Un element destacat, a part de la fauna localitzada en les sitges, és la presència abundant de mol·luscs bivalves, especialment ostres, sobretot en el període romà, el que demostra el comerç i moviment fluid entre la costa i l'interior, segurament per al via *Annia* (Núm. 2.2.6). Ara bé, per J. Frigola i A. Ferrer (2014, 294), es tractaria més hàbitat d'un context indígena, esperant noves intervencions que ajudin a entendre l'entorn.

Al nostra entendre, entre la fase del s. II-I ane (125-70 ane), l'espai hauria realitzat molt probablement la mateixa funcionalitat que s'atribueix a la fase de finals de I. La ubicació és la mateixa i ens trobem realment en el moment de la primera implantació romana i la necessitat de punts de control puntuals com el que deuria succeir durant el 50 i el 25 ane. Per tant pensem que possiblement ens trobem davant d'un punt logístic romà important.

Nom del jaciment: Castell de Falgars

Número de jaciment: 54

Municipi: Beuda

Comarca: La Garrotxa

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 477766,7 Y: 4678203,4

Alçada: 978 msnm

a. Context geogràfic

El Castell de Falgars es troba ubicat a la carena de la Serra del Mont, dins el terme municipal de Beuda (La Garrotxa) a 978 msnm (Fig. 18). Aquesta posició li dona una situació privilegiada com a talaia sobre l'Empordà, la badia de Roses, la vall del Fluvià, el pla de l'Estany i la zona més oriental dels Pirineus. L'elecció de l'indret per vestir la torre s'ha d'entendre per la posició estratègica com a punt de control de l'entorn (Tura 1991, 111; Frigola i Pratdesaba 2012, 291), a uns 700 o 800 m per damunt de l'entorn proper. Per arribar fins al Castell de Falgars cal seguir

a peu una pista forestal que surt de davant mateix del monestir de Sant Llorenç de Sous, al marge dret de la carretera, i que porta fins al cim del puig (Tura 1991, 111).

b. Descripció

L'enclavament era conegut o recordat com a mínim des del principi de s. XX (Verdaguer 1904, 47) i a llarg de les dècades posteriors altres personatges en deixen referència en els seus treballs, com P. Vayreda (1931, 17) i R. Sala Canadell (1976, 378). No fou fins a finals de la dècada dels 80 del s. XX que la torre es va catalogar i documentar científicament (Tura 1991, 111-119).

Es tracta d'una torre aïllada, ja que no es tenen notícies de que en aquest lloc hi hagués existit mai un castell medieval. Ara bé, se li adossa una estructura rectangular orientada al sud (Tura 1991, 117). La torre és de planta circular, 4,65 m de diàmetre en el seu interior i 8,5 m en l'exterior. El que més destaca de la construcció és la tècnica edilícia emprada, ja que està feta amb la superposició de dues filades concèntriques, de blocs de calcària nummulítica local de grans dimensions lligats en sec, que vesteixen les parets interna i externa del mur, assolint una amplada màxima de 1,90 m (Fig. 78). Els espais interiors entre les dues filades, s'omplen de carreus de menors dimensions, de pedres, pedruscall i morter de calç, per tal de donar solidesa a la construcció (Tura 1991, 117-118; Frigola i Pratdesaba 2012, 291). L'estructura presenta unes característiques que s'assimilen a un opus *siliceum*, que oscil·la entre els models II i IV de Lugli (Lugli 1957, 55-165; Asensio Esteban 2006, 125-132) (Fig. 79). Com aconsella Vitruvi (1, 5) la torre s'assenta directament sobre terra ferma o la roca mare en aquest cas, i gràcies als gairebé 2 m de gruix de les seves parets, aquestes han resistit el pas del temps, assolint una alçada màxima de 4,50 m en el sector meridional i uns 0,5 m en el costat més deteriorat (Frigola i Pratdesaba 2012, 291).

Pel que fa a l'estructura adossada a la torre en l'angle sud-oest (7,90 x 6,8 m), només es conserva la planta, la major part del seu perímetre i dues úniques filades de blocs irregulars de grans dimensions en l'angle sud-oest, amb una alçada màxima d'1,05 m (Fig. 78). La seva funció respecte de la torre és desconeguda, però ens trobem en la zona on la torre s'ha conservat millor, per tant ha fet de suport (Tura 1991, 118).

c. Materials i cronologia

La seva cronologia, a falta de dades precises per la manca de material, ha estat valorada per la seva tècnica constructiva, molt similar a la de la Neàpolis d'Empúries (150-125 ane) o com a la **Torrassa del Moro** (Núm. 44), i per la seva ubicació privilegiada en relació amb el tram inicial de la via del Capsacosta o *Annia* (Núm. 2.2.6), la seva importància en relació a les zones mineres del Pre-Pirineu i Pirineu, i sobretot, la confluència d'aquest camí amb la Via *Heraclea* (Núm.

2.2.1), així com el camí d'Empúries i amb els passos d'entrada a la península a través de les zones més orientals dels Pirineus (Tura 1991, 119).

En treballs posteriors, alguns investigadors (Martí 2005, 186; Martí *et al.* 2007, 30-43) consideraven el Castell de Falgars com un far islàmic, així com d'altres torres circulars de la geografia catalana, degut a la seva morfologia física i pel seu topònim. Altres investigadors recullen aquesta torre en els seus treballs com P. Moret (2004, 20-21), en relació a una tradició ibèric, o per fer un estat de la qüestió que evidencia la manca de coneixement arqueològic sobre la mateixa (Pera 2008, 25-26; Pérez García 2011b, 31-33). Arqueològicament l'interior de la torre estava força alterat, tot i així es va poder identificar el moment de construcció i el moment d'abandó. En aquest sentit es van excavar un seguit de nivells de terra i pedres abocades a l'interior, per massissar la part baixa de la torre, d'aproximadament 1,5 m de potència. El material localitzat en aquests nivells, molt fragmentat; ceràmica ibèrica, àmfora itàlica, àtica de vernís negre, vernís negre del taller de Roses, aporta un context ampli i sembla que anterior a la torre, des de la segona meitat del s. IV ane i fins el s. III ane. Aquestes evidències fan pensar en l'ús de terres amb materials d'un jaciment indígena no massa llunyà de la torre, el qual no es coneix. Pel que fa al nivell de final i col·lapsa de l'estructura, sense evidències de la coberta i en relació a carreus caiguts, aporta material dels s. X i XIII. Aquesta amplia forquilla indicà als arqueòlegs la importància de la datació del morter, que aporten una cronologia de 29 ane +/- 137 = 166 ane – 108. Aquesta datació indica doncs una forquilla ampla però que situa el moment de construcció de la torre a mitjan s. II ane com a molt aviat (Frigola i Pratdesaba 2012, 292). En les proximitats, en el mas de Falgars, es va trobar un tresor de 1015 monedes de plata, de les quals 50 denaris romans que situen una cronologia de 77 ane, que podria relacionar l'ocultació durant el conflicte sertorià (Pujol i Tremoleda 2010, 12-13). Per tant es pot acotar el moment de construcció entre el segon quart del s. II ane i el primer quart del s. I ane (Frigola i Pratdesaba 2012, 292), potser c. 150-70 ane. Els investigadors consideren la possibilitat de la reocupació de la torre durant el període de crisi del s. III i posteriorment en relació a la construcció al sud de la torre, amb una cronologia entre el s. X i XIII (Frigola i Pratdesaba 2012, 292). Per tant les evidències arqueològiques semblen confirmar una cronologia antiga per la construcció de la torre descartant, almenys en aquest cas, una datació islàmica o medieval per l'origen d'aquesta construcció.

d. Avaluació

Els treballs recents realitzats al Castell de Falgars (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295) han permès confirmar una construcció original de la torre circular durant la fase romanorepublicana, una reutilització durant el baix imperi i un posterior hàbitat medieval. La torre presenta 4,65 m

de diàmetre en el seu interior i 8,5 m en l'exterior o el que és el mateix uns 16,9 peus itàlics a l'interior de la torre i 30,9 peus itàlics a l'exterior, molt més precís que el resultat dels peus romans. El que més destaca en l'estructura és la tècnica constructiva emprada, ja que està feta amb la superposició de dues filades concèntriques, de blocs de calcària local de grans dimensions lligats en sec, assolint una amplada màxima de 1,90 m (6,9 peus itàlics), que respon a un *opus siliceum* (Fig. 78-79). La datació del morter, aporta una cronologia de 166 ane–108, amb una forquilla ampla però que tindria el moment de construcció de la torre a mitjans del s. II ane com a molt aviat (Frigola i Pratdesaba 2012, 292). La confirmació de la fase inicial per una torre circular, de grans carreus, alguns encoixinats, i de les característiques de Falgars comporta un gran avenç en l'estudi de la primera implantació romana, de caràcter militar al nord-est peninsular. Tant és així que aquesta torre és un molt bon paral·lel i punt de partida per seguir treballant en el camp de les torres romanes circulars amb exemples com **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Sánchez 2008, 125-137), **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Tura i Mateu 2008, 139-154), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) i **la Torre del Far** (Núm. 51), descartant sense cap tipus de dubte l'origen d'aquestes torres en un període andalusí com s'havia plantejat en diversos treballs els últims anys (Martí 2005, 186-198; 2008b, 189-217; Martí *et al.* 2007, 30-43; Folch *et al.* 2008, 158-159; Pera 2008, 17-38).

Nom del jaciment: Puig Surís

Número de jaciment: 55

Municipi: Porqueres

Comarca: El Pla de l'Estany

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 478126,6 Y: 4660990,4

Alçada: 291 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment es troba al turó a l'oest de la vil·la romana de Vilauba, prop de la moderna urbanització de Les Closes. Al vessant de la serra del Patllari a una alçada de 70 m sobre l'entorn, en un punt estratègic per controlar la reduïda plana oberta a l'est entre Sant Patllari i el puig de

Miànigues (Fig. 18). També controla vers el nord l'estany i el pla obert a Banyoles, així com el pas cap a Pujarnol i Rocacorba (Castanyer i Tremoleda 2000, 177).

b. Descripció

En prospeccions per la zona, de la gent de les excavacions de la vil·la de Vilauba, el 1981, es van descobrir una estructura de la qual es distingia un angle conformant una planta quadrada i parament petit. Pels voltants i a l'interior d'aquesta es van recollir un seguit de materials arqueològics, els quals són disposats al Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona. Aquesta estructura s'interpretà com una possible torre de guaita, tant per la seva planta presumiblement quadrada com, sobretot, per l'excel·lent emplaçament estratègic del lloc on s'ubica, dominant tot el sud-oest de l'estany, amb la vall de Vilauba als seus peus. La seva cronologia s'hauria de relacionar pel material recollit, amb l'època romanorepublicana. D'altra banda, ja abans d'aquesta descoberta es tenien vagues notícies de troballes d'alt del turó, concretament ceràmica comuna romana, sense més especificacions (Tremoleda *et al.* 1987, 144; Castanyer i Tremoleda 2000, 177).

c. Materials i cronologia

Del material recuperat en destaquen tres fragments de la mateixa peça d'un bol de la forma Lamb.36 de Campaniana A, i dues vores de Grisa Emporitana Tardana. A més, hi han també fragments informes d'Àmfora Itàlica i Ceràmica Comuna Ibèrica. Un material que situa la forquilla cronològica de la torre entre els s. II-I ane, en el període romà republicà (Castanyer i Tremoleda 2000, 177), potser a l'entorn del 125-70 ane.

d. Avaluació

El Puig Surís és una estructura que s'interpretà com una possible torre de guaita, tant per la seva planta presumiblement quadrada i de parament petit, com sobretot per l'excel·lent localització estratègica del lloc on s'ubica. La seva cronologia, a partir de minsos materials, s'hauria de trobar en època romanorepublicana (Castanyer i Tremoleda 2000, 181). Així es creu necessari treballar en aquest jaciment per confirmar la seva importància i cronologia.

Nom del jaciment: Puig Castellar

Número de jaciment: 56

Municipi: Vidreres

Comarca: La Selva

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 485068,1 Y: 4625511,6

Alçada: 213 msnm

a. Context geogràfic

Dalt d'un petit turó es troben les restes d'una torre circular que controla l'entorn, especialment de l'antiga via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), a uns 100 m per damunt d'aquesta (Fig. 18). Actualment el turó està completament emboscat i tapat, presentant un difícil accés.

b. Descripció

En aquest indret es localitzen les restes d'una torre de planta circular, amb un diàmetre exterior aproximat d'uns 7 m, construïda amb pedres lligades amb morter de calç, que potser pertany al reble interior. Se'n conserven només les filades inferiors, amb una banquetta ben visible de carreus d'uns 0,4 m de costat, possiblement amb doble parament de cara interna i cara externa (Fig. 80). Segons J. Llinàs i J. Merino, aquesta torre podria estar relacionada amb el veí castell de Sant Iscle, amb el qual es relaciona visualment i, per tant, li donen una datació dins el període medieval (Llinàs i Merino 2000, 435). Per altra banda, dalt del turó s'endevina la presència d'altres possibles estructures associades a la torre. Amb motiu de la visita al jaciment per a la seva inclusió en l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya i la realitzada el 2014 per l'elaboració d'aquesta fitxa, es van trobar nombrosos fragments de ceràmica d'època ibèrica i romana.

c. Materials i cronologia

El material que s'aprecia en superfície és comuna oxidada, àmfora ibèrica, ceràmica a mà i àmfora púnica centro-mediterrània. Aquests materials denota l'existència, en aquest indret, d'un jaciment de tipologia desconeguda d'època ibèrica i/o romanorepublicana. Aquests materials s'ha descobert en el camí que dona accés al turó, des del seu vessant oest, en una gran àrea de dispersió. El poc coneixement sobre la torre i el seu entorn ens fa ser cauts pel que fa a la seva adscripció.

d. Avaluació

Puig Castellar de Vidreres és una torre que presenta una planta circular de c. 7 m de diàmetre (entre 23,67 peus romans o 25,45 peus itàlics). Amb les dades disponibles el parament extern sembla presentar una construcció en *opus siliceum* de forma genèrica (Lugli 1957, 55-165). tradicionalment se li ha donat una cronologia medieval en relació amb el Castell de Sant Iscla a l'oest de les restes (Llinàs i Merino 2000, 435). Mentre que al seu entorn hi ha estructures

amortitzades amb materials ibers o iberoromans, possiblement d'un poblat. És una torre relacionable, es creu, amb, **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Sánchez 2008, 125-137), **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Tura i Mateu 2008, 139-154), **la Torre del Far** (Núm. 51) i **el Castell de Falgars** (Núm. 54) (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295), a les que també s'atribueix una cronologia republicana (c. 150-70 ane), tot i que les seves mides són inferiors. Aquesta cronologia i la proximitat amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), igual que les torres anteriors, fa plantejar la hipòtesi d'un control sobre aquest important eix de comunicacions. Amb això es descarten les tesis defensades per R. Martí i els seu equip, en relació a fars andalusins (Martí 2005, 186-198; 2008b, 189-217; Martí *et al.* 2007, 30-43). El seu desconeixement arqueològic en dificulta la interpretació, per això es considera convenient la realització de treballs arqueològics per conèixer millor aquesta construcció singular.

Nom del jaciment: El Castellot

Número de jaciment: 57

Municipi: Avinyonet de Puigventós

Comarca: L'Alt Empordà

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 493031,7 Y: 4677290,6

Alçada: 64 msnm

a. Context geogràfic

En un petit turó que se'n diu el Castellot, entre la confluència dels rius Manol i Rissec, on s'havia trobat ceràmica romana, es localitza una torre que alguns autors consideren seria de guaita romana ([Avinyonet de Puigventós] 1983, 393) (Fig. 18). L'estructura es troba a una alçada similar a la del seu entorn.

b. Descripció

Es tracta d'un jaciment indeterminat d'època romana descobert a partir de la troballa en superfície de material ceràmic compost bàsicament per àmfors romanes i material constructiu (*tegulae*). En el mateix indret s'observen les restes d'una torre isolada de planta circular construïda amb grans pedres sense treballar unides amb argamassa que podria ser de guaita

romana (Oliva 1967, 25; [Avinyonet de Puigventós] 1983, 393). L'estructura fa uns c. 5 m de diàmetre, la màxima alçada conservada és de 0,4 m i els murs fan 1 m de gruix de pedra mal tallada lligada amb morter (Fig. 81).

Com diu la carta arqueològica, no s'ha realitzat mai cap tipus d'intervenció arqueològica que permeti fer una interpretació tipològica i funcional d'aquest jaciment i aclareixi la seva cronologia, i planteja que sembla poc probable pensar en un origen romà de la torre. Ara bé, nous estudis de construccions militars romanes com **el Castell de Falgars** (Núm. 54) (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295) i la seva situació podrien fer pensar en una cronologia romana. L'estat de conservació de la torre és regular, ja que es pot resseguir la seva planta, tot i que en un costat s'ha perdut, no es pot determinar el seu estat de conservació fins que es facin noves investigacions.

Durant el mes de juny de l'any 2009 es portà a terme una intervenció arqueològica a 2 m de les restes de la torre, en motiu de les obres d'adequació de la línia aèria a 25 kv, on es va substituir un suport de formigó per un de metàl·lic. S'excavà una rasa de 1,50 x 1,50 m i 2,20 m de profunditat sense arribar a l'estrat geològic. En aquest cas no es documentaren nous elements constructius o materials d'interès arqueològic, ni s'afectà l'estructura de la torre.

c. Materials i cronologia

En aquest indret només s'han recuperat fragments d'àmfora i *tegulae*, però cal remarcar que a les proximitats es va detectar una vil·la romana, anomenada de la font del Vilar, que presentava les restes d'un assentament tardorepublicà amb materials tals com Campaniana A (Lamb. 68b, Lamb. 27), i vernís negre de Cales o assimilable. Pel que fa a les produccions locals hi havia fragments de Ceràmica Emporitana, reduïda i oxidada, còlats d'Ibèrica Pintada, així com Àmfora Ibèrica i Àmfora Itàlica (Dressel 1) (Casas 1993, 359).

d. Avaluació

El Castellot d'Avinyonet de Puigventós és una estructura turriforme que presenta un diàmetre de c. 5 m, una alçada màxima conservada de 0,4 m i els murs fan 1 m de gruix de pedra mal tallada lligada amb morter, potser conformant un *opus incertum* (Fig. 81). Els materials trobats a l'entorn i les restes romanorepublicanes localitzades sota una vil·la a les proximitats (Casas 1993, 359), fan pensar en una cronologia romanorepublicana per aquesta torre, segurament a l'entorn del s. II ane. Aquestes evidències podrien portar a pensar en un espai rural primerenc o relacionat amb la logística militar romana en l'àrea de la posterior vil·la. Nous treballs a la torre, haurien d'ajudar a relacionar-la amb aquest període romà.

Nom del jaciment: Agulla de la Pola

Número de jaciment: 58

Municipi: Tossa de Mar

Comarca: La Selva

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 496111,3 Y: 4620275,2

Alçada: 110 msnm

a. Context geogràfic

En el cim d'un promontori que separa les cales de Pola i Giverola, envoltat de bosc de pins i en un entorn parcialment urbanitzat (complex turístic de Giverola) (Fig. 18). L'indret presenta un control sobre el mar i el pas costaner de l'abrupta costa de la zona entre Tossa i Sant Feliu de Guíxols (Tarradell 1945, 354), a entre 60 i 100 m sobre l'entorn.

b. Descripció

M. Tarradell (1945, 354), ja esmentava la presència de restes d'una torre i d'estructures que podrien correspondre a un poblat ibèric i la troballa de ceràmiques d'època ibèrica i romanorepublicana (ceràmica Campaniana, Àmfora Itàlica, *tegulae*, etc.), un projectil de fona de plom, etc., a l'entorn d'aquesta zona. En el transcurs de la catalogació del jaciment l'any 1985, no es van poder reconèixer aquestes restes i es va assenyalar com la construcció d'una casa i d'un gran dipòsit en el punt més alt del promontori hauria malmès el jaciment parcialment. D'aquestes accions destructives es recuperaren diversos fragments de cultura material iberoromana (Florensa i Jaumaandreu 1990, 27-28; Pascual 2008, 4-5). En el mateix indret, es van descobrir les restes d'una torre de guaita de planta circular, que tradicionalment s'ha datada del s. XVI. Aquesta està en un estat de conservació molt precari, quedant només en peu una petita part de la mateixa. La torre es va fonamentar sobre una altra estructura, de planta quadrangular que estava lligada amb un mur que presenta filades d'aparell d'*opus spicatum* i que s'havia datat vers el s. X, com recull la carta arqueològica (Fig. 81).

A finals de 2006 i durant 2007 es van iniciar les primeres intervencions arqueològiques al lloc, actuant en la zona més elevada del jaciment; en les dues primeres campanyes es desbrossà una àrea de 114,66 m² i s'excavà una extensió de 65,36 m² corresponent a l'interior de l'espai on es descobrí la torre circular per sobre de la edificació de planta quadrangular. Aquesta estructura

en el seu costat sud fa 5 m de llarg, única evidència de les seves dimensions i característiques constructives. Es va trobar material arqueològic amb un ventall cronològic que abasta des del s. I ane fins al moment actual (Pascual 2008, 6-10).

Sembla que durant els treballs es van recuperar nivells de circulació d'aquest moment romà (Pascual 2008, 11-14). D'aquest mateix període es van trobar més estructures i nivells d'ús a l'exterior, fent l'espai més complex. Així com estructures de tancament i alguns murs amb enlluït interior (Pascual 2008, 17-18). Es localitzaren restes d'època medieval i moderna, murs de límit de l'assentament i abocaments de ceràmica medieval, sembla en el moment d'adequació de la torre en època moderna (Pascual 2008, 11-12).

c. Materials i cronologia

Ja a mitjan s. XX es parlava d'un poblat o punt de control romà amb una torre i presència de material contemporani, amb la troballa fins i tot d'un projectil de fona. Posteriorment ja durant els anys 80 del s. XX es descobrí un fragment de Lamb. 2 amb la marca MM, un as republicà i tres asos ibèrics de la seca d'Empúries (Tarradell 1945, 354; Florensa i Jaumaandreu 1990, 27-28; Pascual 2008, 4-5).

El material recuperat en les excavacions del 2006 i 2007 mostraven un domini de cultura material del període iberoromà i romà republicà, respecte les altres fases documentades. Del període medieval només es coneixen materials de ceràmica grisa, un centenar de fragments amb poques formes i pertanyents a olles globulars. Pel que fa al material de tradició ibèrica hi havia ceràmica a mà i ceràmica a torn. De la ceràmica a mà hi ha tant producció més grollera i altres brunyides amb o sense cordonets. Ara bé el material més abundant és la ceràmica a torn comuna de cocció mixta, ceràmica de la Costa Catalana o Emporitana, de diverses coccions, i algunes ceràmiques engalbades. Un element a part són les imitacions de formes de vernissos negres i parets fines, també presents en aquest conjunt. També cal destacar la troballa d'una fusaiola i fitxes o taps de ceràmica retallada (Pascual 2008, 14-16). Pel que fa a les produccions pròpiament romanes, destaquen àmfores itàliques, massaliotes i segurament tarraconenses, així com ceràmiques de cuina, bàsicament olles i morters. Pel que fa als vernissos negres, els predominants són de Cales, i responen al plat de peix, bols i elements informes, en menor mesura es va trobar algun fragment de Campaniana A, com una vora de plat (Pascual 2008, 16). Aquest conjunt aporta una cronologia de finals de s. II i primera meitat del s. I ane (125-70 ane). Es van localitzar altres materials, com un clau de ferro i un ham, morters de pedra i les seves mans, així com macrofauna, petxines i cargols (Pascual 2008, 16).

d. Avaluació

L'Agulla de la Pola és un espai de llarga perduració des d'època iberoromana i fins a època moderna (Pascual 2008, 11-18). L'edificació medieval posterior, de planta circular, s'assenta sobre una construcció de planta quadrangular. Aquesta estructura en el seu costat sud fa 5 m de llarg, única evidència de les seves dimensions, en part a partir d'*opus spicatum* i morter (Pascual 2008, 6-10). Aquesta construcció quadrangular sembla que es relaciona amb nivells de cronologia romanorepublicana (s. II-I ane) (Fig. 81). L'arqueòloga encarregada dels treballs plantejava el fet de que la torre tingués una cronologia més antiga no assolida (món ibèric), una de romana, una de medieval i una última ocupació indeterminada durant el període modern o contemporani (Pascual 2008, 17). Tot i la controvèrsia d'aquestes restes, al nostra entendre s'hauria d'acceptar aquesta cronologia de finals del s. II i primera meitat del s. I ane per la primera torre amb la presència d'abundant material i fins i tot d'elements bèl·lics. La documentació de les restes està clarament contrastada amb les excavacions del 2006 i 2007, obrint les portes a nous treballs que permetin entendre definitivament les fases més antigues del jaciment. En definitiva tindriem una torre romana, del període tardorepublicà, amb una antropització posterior que dificulta la seva identificació clara. L'arqueòloga considera que l'abandó podria tenir relació amb la implantació a la plana, per nosaltres sembla més clar que l'abandó té relació amb un final d'estrès bèl·lic a l'àrea.

Nom del jaciment: Turó de Peralada

Número de jaciment: 59

Municipi: Peralada

Comarca: L'Alt Empordà

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 500704,8 Y: 4684048,3

Alçada: 30 msnm

a. Context geogràfic

Peralada es troba al mig de la zona nord de la plana de l'Alt Empordà, assentada damunt d'un petit turó als peus del qual conflueixen els rius Orlina i Llobregat, ocupant un lloc estratègic que domina un gran territori, pràcticament tota la comarca, a uns 10 o 20 m sobre l'entorn (Fig. 18).

La seva ubicació li permet controlar els passos del Pirineu, sobretot el coll de Banyuls, i aquells camins que tradicionalment van utilitzar diferents comunitats que es desplaçaven pel territori (Miró i Miró 1990, 1975; Llinàs *et al.* 1994, 97; Casas *et al.* 2011, 5-6). La pervivència d'hàbitat fa difícil precisar una extensió de les restes, especialment les muraries.

b. Descripció

Els treballs arqueològics sistemàtics a la vila van començar intensament a partir de 1989 i en endavant, però les restes es coneixien de molt abans (Llinàs *et al.* 1994; 1998). Ara bé, aquests resultats van posar al descobert una llarguíssima ocupació del turó, des de la fi del s. VII ane i amb alts i baixos, informacions i restes mal documentades, arribaria fins al s. II-I ane, coincidint amb els primers temps de la romanització (Pons i Vilà 1977; Miró i Miró 1990, 77; Casas *et al.* 2011, 6). El jaciment es situa al subsòl del nucli antic de Peralada i al seu entorn immediat, començant pel nord i en el sentit de les agulles del rellotge; pels carrers de la Volta, Garriguella, Doctor Clos, Sant Sebastià, i de la Font:

Fase I (finals del s. VII – mitjan III ane) Primer ferro/ibèric ple: la primera documentació de la necròpolis es remunta al s. XIX (Pella 1883, 22). Mes endavant es van recuperar les estructures del Convent de Sant Bartomeu arran de les excavacions arqueològiques d'urgència que s'hi van portar a terme entre els anys 1989 i 1992. L'excavació va donar a conèixer, entre d'altres, un tram de la muralla del poblat, a la qual s'hi adossaven un seguit de murs d'habitatges en bateria per la seva cara occidental. Així doncs, el poblat queda perfectament delimitat per aquest extrem del turó (Llinàs *et al.* 1994, 98-99). Aquesta dada va quedar confirmada pel resultat de les intervencions dutes a terme entre els anys 2002 i 2003 a la Casa de les Bombes, immediatament a l'est del Convent de Sant Bartomeu, ja que s'hi descobrí un tram de fossat que vorejava la muralla, reforçant-ne la defensa i algunes restes de sitges retallades (Montalbán i Llinàs 2004, 332-333; Casas *et al.* 2011, 6-7). Seguint sempre cap al sud-oest d'aquest emplaçament es trobaven un seguit de solars on diverses intervencions arqueològiques van permetre descobrir més restes estructurals del poblat ibèric. Cal citar una habitació recuperada al subsòl de la Plaça Ramon Muntaner, gràcies a les excavacions realitzades entre els anys 1992 i 1995 (Miró 1993, 66); el mur, la llar, les dues fosses i els nivells d'ocupació de la finca de la Costa del Rector 6-8, excavada l'any 1990, i els trams de mur i els nivell d'ocupació del Claustre de Sant Domènec, excavats entre els anys 2000 i 2001 (Llinàs *et al.* 1998, 19-29; Miró i Llinàs 2002, 133-136). També fruit d'una intervenció arqueològica, realitzada l'any 1995, es localitzaren materials d'època ibèrica, sense estructures associades, a la Plaça de l'Església, amb presència de ceràmica fina d'importació, Àtica de Figures Roges i vernís negre, Ibèrica Pintada, Grisa de la Costa Catalana i contenidors, Àmfora Itàlica i Ibèrica (Llinàs *et al.* 1995, 28;).

Més enllà d'aquestes troballes fetes en el marc d'intervencions metòdiques, un seguit de descobertes casuals constaten la ubicació i la cronologia de l'assentament. Dins aquest grup, cal esmentar la Plaça de Sant Domènec; on unes obres van fer aflorar ceràmica Àtica de Figures Roges, Àtica de Vernís Negre, ceràmica Ibèrica Comuna i Àmfora Ibèrica. A l'antiga Farmàcia es van trobar una Àmfora Massaliota i ceràmica Ibèrica sense determinar. A la Casa de la Vila van aparèixer el peu d'una pàtera de ceràmica de vernís negre, mentre que a la carretera de Vilabertran es van trobar restes de ceràmica Ibèrica en superfície de tipologia no definida. Aquest seguit de dades va permetre acotar, amb força fiabilitat, l'emplaçament de l'assentament ibèric al capdamunt del turó, definit pels carrers Hospital, del Forn, Burriana i Sota Muralla, si bé hi ha hagut desplaçament de materials d'aquesta cronologia cap a cotes inferiors, degut a fenòmens postdeposicionals.

Fase II (s. III - mitjan del s. I ane) Ibèric final/romà tardorepublicà: al s. III ane, el poblat ibèric dels segles anteriors deixà d'existir com a tal, molt probablement fruit dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica. Les intervencions al Convent de Sant Bartomeu van permetre documentar un seguit de sitges d'aquesta cronologia que anul·laven les estructures d'hàbitat anteriors (Llinàs *et al.* 1994, 101-102). La troballa més rellevant, però, fou la d'una edificació de planta quadrangular de la que se'n van conservar dos murs que en angle, de 14,5 i 14 m de llarg respectivament-, amb un gruix de 2 m i una alçada conservada d'entre 1,20 i 1,90 m. Just a l'angle hi havia certs elements que feien suposar l'existència d'una torre quadrangular. Es tracta d'un mur de rierencs de petites i mitjanes dimensions units amb fang, construïts amb doble parament i amb farciment interior i amb una fonamentació d'uns 1,25 m. S'interpretà des d'un primer moment com un petit campament romà que tindria com a finalitat un control més directe del territori. Conformant un espai indeterminat. La manca d'estructures interiors feia pensar que la muralla seria la única construcció en pedra del campament, que hauria funcionat durant molt poc temps. Per a la construcció d'aquesta muralla es destruïren els murs del poblat ibèric i es farciren les sitges del s. III ane (Llinàs *et al.* 1994, 103). Al marge d'aquesta edificació singular, que sens dubte condicionà les relacions socioeconòmiques del lloc i el seu entorn, el tret més definidor d'aquesta fase al Turó de Peralada és la presència de sitges, com les descobertes arran d'algunes de les excavacions a la Plaça de Ramon Muntaner, la Plaça Gran, la Casa de les Bombes i el Claustre de Sant Domènec (Llinàs *et al.* 1991, 47; Miró 1993, 66-67; Llinàs *et al.* 1995, 28-30; Montalbán 1995, 11; Miró i Llinàs 2002, 136; Montalbán i Llinàs 2004, 329). S'hi ha de sumar les sitges aparegudes arran de la intervenció de l'any 2006 al Carrer de Sant Sebastià, 36. El material d'aquest notable conjunt de sitges, tant pel seu nombre com per la seva extensió, en la superfície del turó, proporciona un context coherent de s. III-I ane: Si bé la presència de sitges d'aquesta

cronologia és generalitzada a tota la superfície del turó, la zona destinada a l'hàbitat es contrau notablement, ja que tan sols se n'ha trobat estructures al Carrer de Sant Sebastià, 36, a partir d'un mur d'1,5 m de llargada per 0,60 m d'amplada, constituït per una sola filada de blocs de diferents dimensions i al Carrer del Forn, 33 amb una sèrie de cinc murs associats a un nivell de circulació que delimita tres espais, documentats en una intervenció realitzada l'any 2008. A falta de noves intervencions que n'ofereixin més dades, sembla correspondre a un petit hàbitat ocupat per una o unes poques famílies, lluny del model de poblat fortificat, estretament relacionat amb les activitats entorn a la concentració del cereal a les sitges, dins un context marcat per l'ocupació efectiva del territori per part de Roma com posa de manifest el que els arqueòlegs determinen com un campament (Joly 2010, 341-343).

Fase III (s. IV - XIII) Època tardoromana/època alt medieval: hi ha evidències al Turó de Peralada atribuïbles a un moment difús entre la caiguda de l'imperi, el regne visigot i el domini carolingi (Llinàs *et al.* 1994, 96). Moltes d'aquestes restes correspondrien a una necròpolis alt medieval (s. VII-IX). És el cas del Convent de Sant Bartomeu, on s'hi localitzaren un total de 25 enterraments (Llinàs *et al.* 1994, 104; 1995, 28). Totes les sepultures eren d'inhumació, i en línies generals foren malmeses per les construccions posteriors. Hi ha dos enterraments de fossa simple i 23 enterraments de cista senzilla, dels quals n'hi hauria sis amb coberta de lloses. En tres dels casos es presenta forma antropomorfa i majoritàriament presenten una orientació de ponent a llevant. Destaca també la manca d'aixovar. Al Carrer del Forn, 33 s'hi descobriren sis enterraments, un d'ells amb la construcció d'una cista de pedres i coberta de *tegulae*, mentre que els altres cinc excavats en fossa simple. Per la separació entre els dos jaciments, devien correspondre a dues necròpolis diferenciades, possiblement associades a sengles esglésies, possible embrió dels convents de Sant Bartomeu i Sant Domènec (Llinàs *et al.* 1994, 104; 1995, 28; Miró i Llinàs 2002, 136). Pel que fa a estructures constructives, aquesta fase fou poc prolífica. Citant de nou les intervencions al Convent de Sant Bartomeu, s'hi van identificar una sèrie de murs pertanyents a un castell alt medieval que es podria identificar amb el castell Toló. Per a la seva construcció es reaprofitaren els murs de la fortalesa romanorepublicana. El castell devia tenir una estructura poligonal. Els murs documentats, però, no delimiten el recinte complet del castell ni en permeten conèixer la distribució interior. La referència més antiga que es conserva del castell Toló és del 977. Pel que fa al seu abandó, les fonts escrites no en donen una data precisa. Des de finals del s. XIII restà abandonat, i el darrer estrat relacionat amb les estructures d'incendi, documentat, segons la Crònica de Ramon Muntaner l'any 1285 (Llinàs *et al.* 1994, 105-106). A la Plaça Ramon Muntaner s'hi recuperaren diverses estructures molt malmeses i una sitja de difícil adscripció cronològica, però que foren interpretades com a originàries del primer

moment d'ocupació en època alt medieval, probablement carolíngia, i que haurien evolucionat entre finals de s. IX i principis del s. X, amb un increment del nombre d'estructures, que conformarien diversos edificis (Miró 1993, 67-70; Llinàs *et al.* 1995, 31-32). Del s. XI es localitzà una forja de ferro que cronològicament es troba a partir d'un mancús de la seca de Barcelona del comtat de Ramon Berenguer I, quan la zona es convertí en un espai de treball i abocador (Miró 1993, 67-70; Llinàs *et al.* 1995, 32-36). A la Casa de les Bombes s'hi van recuperar dos murs molt malmesos, i al Claustre de Sant Domènec restes de murs i sitges que es situen cronològicament entre els s. X-XI, i algunes de posteriors entre els s. XII i principis del s. XIII (Miró i Llinàs 2002, 136; Montalbán i Llinàs 2004, 332).

Fase IV (s. XIV - XVIII) època baix medieval i moderna: de la Peralada medieval es té coneixement arqueològic de poques zones, que majoritàriament corresponen a edificis o configuracions urbanístiques que han perviscut fins a l'actualitat (Miró 1993, 70-74). Les intervencions a la Plaça Ramon Muntaner van permetre documentar la construcció, al s. XV, de la plaça actual en el mateix moment en què s'edificà el convent de Sant Bartomeu, situat a l'est de la plaça (Miró 1993, 74; Llinàs *et al.* 1995, 36-37). A la Plaça de l'Església s'exhumaren restes ceràmiques d'època medieval sense estructures associades, com ara pisa amb daurat, pisa en verd i morat, pisa blava catalana i de València i un gran nombre d'altres tipus de ceràmica Vidrada. També es van documentar restes antropològiques descontextualitzades a causa dels moviments de terra efectuats a la plaça, però que són atribuïbles a la necròpolis que envoltava l'església (Montalbán 1995, 13-15). A la Casa de les Bombes s'hi documentà l'edifici de l'antic hospital medieval, amb origen al s. XV, de dimensions considerables, que es trobava emmarcat, en origen, sota quatre arcs apuntats, dels quals resten dempeus els dos més occidentals. Dels altres dos, se'n localitzà els basaments i les fonamentacions. També es documentaren dos arcs més de mig punt, segurament pertanyents a dependències annexes que demostrarien que l'edifici de l'hospital s'estendria per sota de les finques veïnes. De la mateixa època es coneix una zona d'emmagatzematge dependent de l'hospital, consistent en 13 sitges majoritàriament datades entre els s. XV i XVI, a partir dels materials arqueològics, com ara pisa blava valenciana i pisa amb daurat. Algunes d'elles perduraren fins al s. XIX. Finalment, es té constància de part de la necròpolis que envoltava l'hospital, amb una zona que devia funcionar durant els s. XV i XVI i una altra del s. XVI al XVIII. De la necròpolis cal destacar l'aparició d'un tresoret de 25 monedes d'or del s. XVIII sota l'avantbraç d'un individu adult (Montalbán i Llinàs 2004, 330-332). Al recinte del claustre de Sant Domènec es documentà el cenobi primigeni, amb l'advocació de Sant Agustí, documentat des del s. XI i que perdurà fins al s. XVI, quan és substituït pel convent de Sant Domènec. El convent funcionà fins el s. XVIII, i aprofità el claustre romànic que encara avui es

conserva (Miró i Llinàs 2002, 136). Durant el mes de desembre de 2012 es realitzà una intervenció de control de les obres del Centre de Turisme Cultural de Sant Domènec. En aquesta intervenció es va documentar una cisterna que podria datar-se del s. XVI. A part, entre el material recuperat es troba algun fragment de ceràmica iberoromana, barrejats amb materials molt moderns i sense context arqueològic. Aquests elements podrien estar relacionats amb les sitges excavades el 2011 a la zona del Claustre de Sant Domènec (Rosillo *et al.* 2012, 159-162). La darrera fase d'ocupació de les descrites per al Carrer del Forn, 33, correspondria a una fossa en forma de banyera en la que va aparèixer un fragment de Blava Catalana amb una cronologia dels s. XVII o XVIII, així com el carrer de la Font, amb la presència de dos murs d'entre finals del s. XVI i principis del XIX (Montalbán 2006, 12).

Fase V (s. XIX - XXI) Època contemporània: les evidències corresponents a aquesta fase identificades arqueològicament responen essencialment a les reformes realitzades als convents amb posterioritat a la desamortització. És el cas del Claustre de Sant Domènec, que als s. XIX i XX es transformà en una residència particular (Can Pujol), actualment acull el centre de Turisme Sant Domènec (Miró i Llinàs 2002, 136). El Convent de Sant Bartomeu experimentà una important remodelació datada l'any 1835, després de la seva ocupació per les tropes franceses. La comunitat de monges abandona el convent l'any 1975 (Llinàs *et al.* 1998, 19-20). Pel que fa a la Plaça Gran, s'hi van documentar els diferents nivells de sòls i les canalitzacions. No es va poder datar cap dels paviments amb precisió, però es situarien entre els s. XVIII i XIX a partir d'alguns fragments ceràmics d'aquesta època (Llinàs *et al.* 1991, 47) .

Aquesta seqüència cronològica pràcticament ininterrompuda des del s. VI ane fins a l'actualitat, si bé ha pogut ser establerta gràcies a la descoberta de bon nombre de restes, fruit d'un nombre igualment generós d'intervencions arqueològiques, també implica una afectació continuada de les noves construccions sobre les precedents, afectant-ne l'estat de conservació. Les restes identificades en les intervencions arqueològiques preventives més recents han estat destruïdes per les edificacions o refacció de carrers que les motivaven. Tot i això, s'ha preservat algunes de les restes més destacables, com és el cas de les localitzades al Convent de Sant Bartomeu.

c. Materials i cronologia

Fase I (finals del s. VII – mitjan s. III ane) Primer ferro/ibèric ple: del primer moment sembla que la majoria de material ceràmic fets a mà i alguns elements metàl·lics procedeixen del nord dels Pirineus, així com altres materials que mostren ja l'aplicació de noves tecnologies. Hi ha armes, puntes de llança una possible espasa d'antenes, sivelles de cinturó, etc., que aporten una

cronologia d'entre finals del s. VII ane i inici del s. V ane (Pons i Vilà 1977; Llinàs *et al.* 1994, 98; Llinàs *et al.* 1998, 54-57; Montalbán i Llinàs 2004, 332-333).

En segon moment pròpiament durant el període ibèric, el material és de fabricació indígena: Àmfora Ibèrica i peces de ceràmica comuna i grollera. Algunes d'aquestes peces presenten diversos tipus de decoració amb cordons, incises, i pintades, tant pintura blanca com de color vinós. El material d'importació és reduït, àmfors massaliotes i púnicoebusitanes, cartagineses i gregues. Pel que fa a la vaixel·la, les més nombroses són les Àtiques de Figures Negres, Figures Roges, Saint Valentin i de vernís negre amb decoració impresa: palmetes, estries i oves. També i són presents amb menys exemplars la copa jònia, ceràmica Presudo-Jònia i grega Occidental. Aquest material aporta una cronologia amplia de final de s. VI ane i fins s. IV ane (Llinàs *et al.* 1994, 100; 1998, 57-64; Miró i Llinàs 2002, 136).

Fase II (s. III - mitjans de l'I ane) ibèric final/romà tardorepublicà: aquesta fase ve determinada per materials vinculats, entre altres, a sitges i contextos dels grans murs de la zona del convent de Sant Bartomeu i relacionat amb un recinte militar, tals com Àmfora Ibèrica, Àmfora Greco-Itàlica, Àmfora Itàlica (Dressel 1A i 1B), Àmfora Massaliota, Àmfora Púnicoebusitana (Ramon T-8.1.2.1 o T-8.1.3.1), Àmfora Púnica (Ramon T-5.2.3.2), Ibèrica Pintada, Comuna Ibèrica i Costa Catalana (gris i oxidada), Àtica de Vernís Negre, Petites Estampilles (Lamb. 27) Campaniana A (Lamb. 36) i Engalba blanca, *Dolia*, etc., que dona una cronologia que arriba a la segona meitat del s. III ane i primer quart del s. II ane (Miró i Miró 1990, 77; Llinàs *et al.* 1994, 101-102; 1998, 65-86; Miró i Llinàs 2002, 136; Casas *et al.* 2011, 7-14), amb intrusió de ceràmica de Parets Fines i *Terra Sigillata* Sudgàl·lica (Llinàs *et al.* 1998, 88).

Fase III (s. IV - XIII) Època tardoromana/època alt medieval: per aquesta fase s'utilitza per últim moment el material relacionat per exemple a la plaça Muntaner on es localitzen *Terra Sigillata* Africana A, africana de cuina (Hayes 196 i 197), *Terra Sigillata* Africana D (Hayes 59), *Terra Sigillata Lucente* i àmfors romanes baix imperials (Keay III, XIX, XXV). Pel que fa a les ceràmiques medievals són espatulades i es situen cronològicament entre els s. X i XI (Llinàs *et al.* 1995, 38-39; 1998, 88; Miró i Llinàs 2002, 136; Montalbán i Llinàs 2004, 330-332).

Fase IV i Fase V (s. XIV - XXI) Època baix medieval - Època contemporània: des del s. XVIII en endavant la cronologia es documenta per nivells de sòls de pedretes i grava, canalitzacions de rajols i morter, etc. (Llinàs *et al.* 1991, 47). El material es basa en vidriades, reflexos metàl·lics, porcellana, Pisa decorada, Esmaltat blanc, Blava Valenciana, Catalana, etc. (Montalbán 1995, 21-32; Miró i Llinàs 2002, 136; Montalbán i Llinàs 2004, 330-332).

d. Avaluació

Peralada és una població actual amb hàbitat documentat des del bronze final i fins el present, en una extensió de difícil delimitació. Ara bé, des de les primeres intervencions arqueològiques es va poder documentar una fase ibèrica amb un *oppidum* al cim del turó, i posteriorment, amb l'arribada romana una estructura fortificada de grans dimensions amb uns murs conservats de més de 15 m per 2 m de gruix, entre 1,2 i 1,9 d'alçada i amb una fonamentació de 1,2 m, a partir de rierencs petits i mitjans units amb fang i amb farciment interior, segons els arqueòlegs (Linàs *et al.* 1994, 103). L'estructura va acompanyada d'un camp de sitges i té una cronologia de c. s. III a mitjan s. I ane. Aquest context, la seva ubicació amb control dels passos dels Pirineus en el seu extrem oriental i la importància de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) que transcorria per les seves proximitats, fa pensar, com els arqueòlegs que han treballat l'entorn (Joly 2010, 341-343), que ens trobem davant d'un *castellum* o espai militar romà del control del territori, que s'hauria de relacionar ja amb un context de s. II ane, segurament de segona meitat del s. II ane, mentre que la cronologia no avançaria de mitjan s. I ane. Les fases successives i el tractar-se d'un hàbitat d'èxit fins als nostres dies, fa que les restes ibèriques i romanes estiguin en molt mal estat o en una conservació parcial segons el solar.

Nom del jaciment: L'Olivet d'en Pujol

Número de jaciment: 60

Municipi: Viladamat

Comarca: L'Alt Empordà

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 504809,6 Y: 4663365,2

Alçada: 51 msnm

a. Context geogràfic

L'Olivet d'en Pujol és un jaciment situat al municipi de Viladamat que es torba a la plana que s'estén entre els rius Fluvià i Ter (Fig. 18), a pocs km de la costa i de la ciutat d'Empúries. Concretament les restes es troben a l'inici de la serralada, en el lloc on s'acaba la plana (Casas

1988a, 93), a uns 25 m per damunt de l'entorn immediat. El jaciment el conforma un espai de no més de 350 m².

b. Descripció

El jaciment domina tota la plana empordanesa, des de la Serra de Rodes fins al Montgrí i el Mar. Ja abans de l'arribada dels romans hi havia activitat en aquest indret, ja que es van documentar tres sitges ibèriques obliterades cap a la segona meitat del s. IV ane, ubicades en el mateix lloc on després es va construir l'assentament romà. Però es considera que també hi hauria un petit hàbitat ibèric en el mateix indret (Casas 1988a, 93; Casas *et al.* 2013, 266-276).

Es tracta d'un establiment agrícola d'època romanarepublicana que es va descobrir de forma casual a la tardor del 1981 per I. Carreras i J. Colomer, de Viladamat. Els anys 1982, 1983 i 1984, es realitzaren excavacions arqueològiques dirigides per J. Casas (Casas 1988a, 94). Aquests treballs van permetre la documentació d'una construcció de planta rectangular de 22x13 m i uns 328 m² (74,39x43,96 peus romans o 80x47,27 peus itàlics) composta per un pati, amb 75 forats, en primer moment, que en les campanyes de 2009 i 2010 van augmentar fins als 100, destinats a encabir-hi *dolia* (Fig. 82). També es documentà un edifici a l'angle nord-oest del pati de 50 m², que presentava un espai obert potser cobert, de 40 m² més. Els murs de la construcció principal estaven construïts amb un parament de pedra seca o lligada amb fang, mentre que els de l'edifici de l'angle nord-oest eren més sòlids. El pati estava pavimentat amb terra batuda, mentre que dins l'edifici el paviment era la roca mare més o menys anivellada amb terra i petites pedres (Casas 1988a,94; Casas *et al.* 2013, 277-283).

c. Materials i cronologia

A les sitges ibèriques es documentà ceràmica fina d'importació del tipus Àtica (*skyphos*, pàteres), un plat tipus Agora 803, una vora d'Àmfora Massaliota bd3 o 3/5, així com ceràmica Grisa, ceràmica Comuna Ibèrica, Ceràmica a Mà, etc. (Casas *et al.* 2013, 271-273). Pel que fa a material recuperat de l'assentament d'època romana es divideix en un seguit de UE molt clares:

1. Estrat superficial de quan el jaciment ja s'havia abandonat i destruït. La seva part superior estava força remenada ja que l'Olivet s'ha anat llaurant i treballant sempre. El material arqueològic comprèn fragments que es poden datar des de la segona meitat del s. II ane i fins el canvi d'era (Casas 1988a, 94).
2. Es tracta d'un nivell de pedres, *tegulae* i *imbrices* amb algunes restes de morter de calç i sorra, tot caigut. Ocupa la meitat oest del magatzem i prové de la destrucció del cobert de l'angle nord-oest i dels murs. La ceràmica és abundant, predominant la ceràmica Comuna Romana, fragments d'àmfora de la forma Pascual 1, algun llavi d'Àmfora de

Tradició Púnica, *Terra Sigillata* Itàlica, ceràmica de Parets Fines, Àmfora Itàlica i ceràmica d'Engalba Blanca (Casas 1988a, 94; Casas *et al.* 2013, 289-290).

3. Es tracta d'un farcit d'aportació èolica que reposava damunt del paviment de terra batuda i que es formà immediatament després de l'abandó el lloc, omplint primerament els forats on reposaven els *dolia*. El material arqueològic és idèntic al dels estrats anteriors i s'inscriu en un període comprès entre finals del s. II i primera meitat del s. I ane. En tot cas cal afegir-hi la troballa de fragments de *dolia*, alguns d'ells amb marques de capacitat (Casas 1988a, 96).
4. Format per terres que colgaven els forats de *dolia* i que s'hi diposità una vegada retirades aquelles gerres en abandonar-se el jaciment (Casas 1988a, 96).
5. Constitueix l'anivellament de la roca natural i es formà immediatament després d'excavar-se els forats per els *Dolia* i quan aquells recipients ja estaven col·locats al seu lloc. La part superior de l'estrat era el sòl de treball del magatzem i constituïa una mena de paviment força dur i ben diferenciat. Predominen els materials antics, llavis d'Àmfora de tradició Púnica, Gris Emporitana, ceràmica de Vernís Negre, càlats, Àmfora Itàlica, etc. (Casas 1988a, 96).
6. Rasa de fonamentació. Un últim estrat, potser el més important de tots segons J. Casas, data amb precisió la fundació dels murs. Tot i que amb pocs fragments, tots són molt homogenis. Vernís Negre de Cales (Lamb. 7 i Lamb. 2), un pivot robust Àmfora Itàlica Dressel 1, un gran càlat, tots ells datats en la segona meitat o darrer quart del s. II ane (Casas 1988a, 96; Casa *et al.* 2013, 286).

Per tant a primera vista es tracta d'un espai d'emmagatzematge en us des de mitjan s. II ane.

d. Avaluació

Les estructures documentades a l'Olivet d'en Pujol, la distribució espacial i les restes trobades *in situ*, indiquen que es tracta d'un establiment rural de tipus productiu amb funcions agrícoles que estaria en marxa durant un període molt concret, i d'una extensió de no més de 350 m² (Fig. 82). Les evidències d'ocupació en aquest jaciment comencen a partir del s. IV ane amb un espai agrícola amb sitges i productes àtics, que no permet afinar entre món indígena o grec (Casas *et al.* 2013, 275-277). En el darrer quart del s. II ane s'hi va bastir el magatzem de *dolia*, que perdurà entre cent i cent vint-i-cinc anys, fins al canvi d'era. Es documenta alguna visita esporàdica del lloc a finals del s. II (Casas 1988a, 94). Per tant s'està parlant d'un magatzem amb una capacitat de 90000 l d'algun producte agrícola, si tenim present que cada *dolium* tenia una capacitat estimada de 900 l i amb una dependència de recolzament de forma aïllada (Casas *et al.* 2013, 283-285). Els seus investigadors plategen la possibilitat d'un espai força allunyat de la vil·la o

simplement un propietari que vivia a Empúries i per tant no necessitava una vil·la convencional, amb ús fins a mitjan s. I, quan va deixar de tenir sentit (Casas *et al.* 2013, 293-294). En el nostre cas i en relació a l'exèrcit romà i el seu funcionament, es creu oportú planejar la possibilitat que aquest espai, certament singular, com els mateixos arqueòlegs plantegen, es podria vincular amb l'exèrcit, siguin legions o auxiliars, i el seu avituallament durant els moments d'estrès bèl·lic, en un moment de gran importància per el nord-est peninsular. En aquest sentit la gran necessitat de cereal fa necessària una infraestructura en punts estratègics com aquest, pròxim al port d'Empúries, a la *via Heraclea* (Núm. 2.2.1) i als camins que penetraven cap a l'interior peninsular camí a Lleida. Aquesta hipòtesi, certament, no té una fonamentació sòlida, però en aquests moments és difícil determinar una funció cronològica clara per un magatzem de *dolia* amb una capacitat per a més de 90000 l de producte.

Nom del jaciment: Mas Gusó

Número de jaciment: 61

Municipi: Bellcaire d'Empordà

Comarca: El Baix Empordà

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 507578,6 Y: 4660046,2

Alçada: 9 msnm

a. Context geogràfic

El jaciment, conegut també com a Puig Moragues, es troba en una petita elevació situada enmig d'uns camps de conreu propietat del Mas Gusó, a 1 km al nord del poble de Bellcaire d'Empordà, i a 5 km d'Empúries afectat per un camí rural que el travessa (Casas *et al.* 2015, 244) (Fig. 18). El jaciment, està constituït per un edifici complex, i mesura uns 1440 m² de superfície (0,14 ha) a una alçada similar al seu entorn (Fig. 83).

b. Descripció

Aquest jaciment fou catalogat ja a principis de la dècada dels 80 del s. XX i poc després, a partir de 1987 es començà a excavar. En aquelles primeres actuacions es troben restes des del Neolític i fins al s. III, més o menys intenses. La fase del bronze Final i el primer ferro són potser de les

més interessants. Els arqueòlegs plantegen un possible buit arqueològic entre el s. IV ane i el darrer terç del s. II ane (Casas *et al.* 2015, 245). És en aquests moments, prop a un dels camins d'accés a Empúries (Casas i Sanmartí Grego 1980, 59-63; Nolla i Casas 1984, 63-64), i a l'entorn de l'*oppidum* de Puig Moragues, en que s'aixecà aquesta estació tardorepublicana que anirà evolucionant al llarg dels anys conformant tres fases clares fins a representar la planta d'una vil·la típica (Casas *et al.* 2015, 245).

Fase I (135/125 ane): la planta de la primera construcció és de difícil definició, ja que va quedar emmascarada per les ampliacions i canvis posteriors. Així la construcció original tenia uns sòcols i murs de pedra lligada amb fang, aixecats tot seguit amb tàpia o tovots i els terres deurien ser de terra batuda, adaptant-se al terreny (Casas *et al.* 2015, 245) (Fig. 83).

Fase II (125/100 ane): la primera reforma comportà una regularitat constructiva i per tant el retall a la roca del subsòl o la creació de grans farciments de fins a 1,5 m per obtenir paviments planers. Aquesta reforma comportà la creació d'una estructura quadrada, més extensa que la inicial, amb un patí central i cambres a l'est, nord i oest i simètrica d'est a oest. Els murs seguien essent de pedra i fang i els paviments de terra batuda (Casas *et al.* 2015, 245-246) (Fig. 83).

Fase III (80/70 ane - s. II/III): aquest edifici de planta itàlica però seguint a grans trets les característiques de la primera fase fou reformat encara una tercera vegada unes dècades més tard sense canviar el seu disseny bàsic, creant una nova ala meridional, a la zona de la façana, la creació d'un porticat i ara sí una simetria total per tots els costats. Una de les diferències fonamentals fou l'ús de morter (*opus incertum*) en la constitució d'aquesta reforma. En la seva màxima amplitud l'edifici mesurava 36x40m amb una superfície d'uns 1440 m² (121,74x135,27 peus romans o 130,9x145,45 peus itàlics) aprofitant en part la fonamentació de les fases anteriors. Molt més enllà, sense canviar l'aspecte general, cap al s. II s'hi van afegir uns petits banys i un enorme forn domèstic (Casas *et al.* 2015, 246-247) (Fig. 83).

c. Materials i cronologia

D'aquesta manera, els sondejos de 1987 van confirmar que a part d'una estació ibèrica, també existia una ocupació preromana amb estructures corresponents a diverses fases d'ocupació. A tot això cal afegir els resultats de les campanyes d'excavació dels anys 1995, 1996 i 1999. L'excavació del jaciment es dividí en tres sectors. En el sector est es descobrí una superposició d'estructures corresponents a un assentament definit en un primer moment com una vil·la romana (s. II ane - III) juntament amb materials datables dels s. VI ane al II ane.

Així el material arqueològic, majoritàriament tardorepublicà, aportà Campaniana A, vernís negre de Cales, ceràmica de Cuina Itàlica, Ceràmica Grisa i Oxidada Emporitana, Ibèrica Pintada (Càlats), Paret Fines, d'importació i local, i àmfores, sobretot Itàliques, de vi (Dressel 1), alguns recipients indígenes de base plana i algunes àmfores Púniques (Fig. 84). Un repertori assimilable a contextos estratigràfics emporitans de la mateixa època. Per altra banda el material augustal hi era força present, però del s. I i II, ja molt poc representat. Més endavant s'evidenciaren materials del s. II avançat i s. III amb ceràmiques Africanes A i C de cuina, així com la ceràmica comuna de l'època i àmfores definides com a alt imperials (Casas 1988b, 9-20, Casas *et al.* 2015, 249).

d. Avaluació

El jaciment del Mas Gusó, des de la realització dels primers sondejos s'interpretà com una vil·la (Casas 1988b, 15), amb una extensió d'uns 1440 m² (0,15 ha), però en poc temps es començà a apreciar que alguns elements dificultaven la defensa de la hipòtesi. Així la seva cronologia *ex novo* de mitjans s. II ane (140-120 ane), unes dècades abans de la implantació efectiva d'aquests establiments civils (Casas *et al.* 2015, 247-249) feien trontollar el context definit (Fig. 83). Un segon element fou la localització d'ús de l'*opus incertum*, igualment diverses dècades abans de la seva implantació general, a partir d'època augustal, segons els arqueòlegs encarregats dels treballs. Ells relacionaren aquest tipus de construcció, en contextos baix republicans de caràcter oficial, públics i/o lligats a l'exèrcit (Casas *et al.* 2015, 249). La seva planta de domus itàlica amb atri no resultava excepcional, i es coneixien en altres indrets per aquelles cronologies, el fet destacat era la inexistència de dependències subsidiàries, necessàries en un establiment rural, zones de transformació i emmagatzematge (Casas *et al.* 2015, 249). També sorprenia, segons els investigadors, el fet que al llarg de gairebé 400 anys d'ús, després de la última reforma, les estructures no tingueren canvis significatius com si passava en altres vil·les conegudes (Casas *et al.* 2015, 249).

Així en una reinterpretació de les restes al comprovar totes aquests limitacions interpretatives, els investigadors, ho presenten com una possible *statio*, espai encarregat de l'ordre públic i de control almenys en la seva última fase. Així en les fases inicials plantegen la possibilitat de que es tracti d'un *praesidium* o *praetorium*, com un estatge genèric de tropes romanes pel control del territori des de posicions diverses, en aquest cas pròxim als camins (Casas *et al.* 2015, 249). Aquesta construcció *ex novo* s'hauria erigit poc després del 133 ane, amb la caiguda de Numància, amb un canvi de visió de Roma envers la *citerior*. Per altra banda es planteja la tercera i gran reforma de l'edifici amb un fet bèl·lic important com és la Guerra de Sertori i les posteriors reformes de Pompeu (Casas *et al.* 2015, 252). Al nostra entendre una aplicació de tècniques

constructives públiques, *opus incertum* en un moment primerenc, la superposició de plantes similars des de mitjan s. II ane i la manca de reformes, tot i el prolongat ús de l'última fase (I ane-III), confirmarien l'excepcionalitat d'aquest edifici i la seva relació amb Empúries i les vies pròximes. En aquest sentit es valora la seva jerarquització tipològica en un context d'espai públic o de logística, potser una residència oficial per les dimensions que presenta.

Nom del jaciment: Illot del Castellà

Número de jaciment: 62

Municipi: Llançà

Comarca: L'Alt Empordà

Província: Girona

Coordenades UTM: X: 513564 Y: 4691158

Alçada: 28 msnm

a. Context geogràfic

El Castellà és un gran penyal que tanca el port pel sud-oest i que havia estat una illa separada de terra ferma per la Gola (Pujol Puigvehí 2004, 53), es troba uns 20 m per damunt de l'entorn immediat (Fig. 18).

b. Descripció

La troballa de materials antics, ceràmica a mà i altres feia pensar en un context ibèric o romà pel jaciment. L'aparició també d'una estructura antiga amb restes de morter feia creure en una torre romana de vigilància (Pujol Puigvehí 2004, 53). L'any 1997, amb motiu del projecte de redacció d'un llibre sobre història de Llançà, l'indret fou objecte d'una excavació arqueològica que deixà al descobert el basament i la primera filada d'una torre d'època medieval, de planta rectangular, de 2,9x1,7 m. El murs, de pedra seca, de 0,7 m d'alçada màxima conservada, s'assenta sobre una banquetta tallada sobre la roca (Pujol Puigvehí 2004, 53-57). L'existència de morter de sorra i calç en estrats inferiors refermaria la hipòtesi, segons l'arqueòloga, de l'existència prèvia, en el mateix emplaçament, d'una torre de guaita i de senyals romana, sense més precisió cronològica (Pujol 2004, 54) (Fig. 86).

c. Materials i cronologia

Quant a les troballes superficials, el tipus de materials i les informacions relatives al context de la seva descoberta no són dades suficients per a poder interpretar la tipologia, funcionalitat i estat de conservació del jaciment. L'estat de preservació de la torre d'època medieval és precari, atès que els murs estan a punt de desaparèixer pel seu abandó i pel pas del gran nombre de turistes que visiten la zona. Tot i la manca de material, per la seva morfologia i característiques l'autora considera que l'estructura més ben conservada respon a una torre carolíngia (Pujol 2004, 57).

d. Avaluació

L'Illot del Castellà presenta una torre d'època medieval, que s'assenta sobre una banqueteta tallada sobre la roca (Pujol Puigvehí 2004, 53-57). L'existència de morter de sorra i calç en refermaria segons l'arqueòloga la hipòtesi de l'existència prèvia, en el mateix emplaçament, d'una torre de guaita i de senyals romana, sense més precisió cronològica (Pujol Puigvehí 2004, 54) (Fig. 86). Aquest element de fonamentació que es determina com a romà no dóna una cronologia exacta, però sembla que clarament fa referència a una torre o estructura similar. Les troballes de material ceràmic en superficial del bronze final i d'època romana al seu voltant confirma la llarga pervivència d'hàbitat en aquesta zona.

6. Jerarquització funcional dels assentaments

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

6. Jerarquització funcional dels assentaments

6.1. Introducció

La jerarquització funcional aquí presentada manté la numeració de jaciments del catàleg. Ara bé, ja s'han ordenat els jaciments a partir dels grans grups de la part teòrica: campaments, *castella*, torres i espais logístics, aquesta última categoria molt més complexa que simplement els *vici* militars que serien potser la subcategoria principal. Tot seguit s'ha realitzat una subdivisió més específica en els apartats més representats i diversos, com són els *castella*, torres i els espais logístics. Que responen a aquests punts: *Castella* dividits per dimensions i indeterminats; torres circulars, quadrangulars, dins de *castella* i indeterminades; i finalment espais logístics: *vici* militars, *officinae armorum*, espais administratius o de gestió, espai d'emmagatzematge: Camps de sitges i *dolia*. A més com ja s'apuntava en la introducció del capítol anterior, diversos dels jaciments del catàleg són complexos, responen a diverses funcionalitats a la vegada, aquest fet s'ha tingut present a l'hora de completar les diverses categories funcionals, incorporant alguns dels jaciments en més d'una, tot i prioritzar-lo en la que es considera principal en cada cas.

6.2. Campaments

6.2.1. Introducció

En el camp teòric els campaments eren l'element més important quant a espais d'allotjament de soldats, però a la vegada els d'ús més esporàdic, en general. Especialment en aquells territoris ocupats d'antic i pacificats durant un període molt primerenc com fou el nord-est peninsular. En aquest territori hi ha constància de campaments o *castra* antics, com el localitzat a **la Palma** (Núm. 18) (Noguera *et al.* 2013, 32-53) i que es remunta a la Segona Guerra Púnica i al control de l'Ebre, o el del camí del Castellet de Banyoles (Tivissa la Ribera d'Ebre) (Noguera *et al.* 2013, 29-30), relacionat segurament amb les revoltes indígenes del principi del s. II ane. També es té constància del *praesidium* de *Tarraco* (Tarragona), on les tropes romanes de la Segona Guerra Púnica passaven l'hivern, i en posterioritat (Morillo 1991, 146; Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, 107). Ja durant el s. II ane, es coneix el campament definit per les fonts on Cató instal·la els seus soldats a l'arribar, com a campament base i posteriorment un campament previ a la batalla contra els indígenes prop d'*Emporion/Emporiae* a 3000 passes de la ciutat, (Nolla 1984, 154-156), també el *praesidium* edificat al costat d'Empúries per part de Roma, per controlar aquesta àrea del nord-est a partir d'aquesta centúria (Morillo 1991, 148-149) o fins i tot el possible *praesidium* a la zona d'*Illuro*/Burriac (Olesti 2000, 67, nota 43) (Fig. 2). Es vol recuperar aquí la referència feta ja a l'apartat teòric (capítol 4), en que es planteja pel terme *praesidia* simplement la connotació

de destacament o guarnició de soldats i per tant aplicant-se en cada categoria segons la seves dimensions. Per últim, també aporten les fonts informació sobre els campaments edificats pels dos bàndols durant la llarga i estratègica batalla d'*Il·lerda* durant la guerra Civil entre cesarians i pompeians (49 ane) (Hernández Cardona 2001, 107-114; Le Bohec 2001, 339-347; Cadiou 2008, 443-446). Ara bé, aquestes no són les úniques evidències clares a aquest tipus d'edificacions en el territori del nord-est peninsular. Com s'ha vist, dues d'elles són de caràcter urbà i de llarga durada engolides respectivament per *Tarraco* i *Emporiae* amb el seu creixement durant el període romà i per tant de difícil estudi (Fig. 2).

En realitat han d'existir centenars d'exemples de campaments de campanya, del pas de les tropes pel nord-est peninsular durant segles, ara bé, la seva construcció amb elements peribles fa difícil la localització i interpretació d'aquestes restes, en la majoria de casos a partir, només, de minses evidències de l'*agger*, elements en negatiu que han conservat la forma original del campament (Plb. 6. 10-11; Hyg. 14 i 49), com es planteja a l'apartat teòric del treball. Mentre que un altre factor són aquells espais consolidats, edificats a partir de pedra, almenys parcialment, o l'aprofitament d'*oppida* indígenes, pensats per durar un temps més llarg. Com es determina en la part teòrica la seva identificació es realitza essencialment a partir del mobiliari, l'arquitectura, el context geogràfic i la situació espacial (Noguera *et al.* 2014a, 21).

6.2.2. Campaments amb estructures

D'aquest tipus de jaciment només se n'ha identificat un exemple (Fig. 87). Les dades fan referència al **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7). Les restes d'aquest jaciment són certament molt limitades, a partir dels fossats dobles a l'entorn del turó i que podria marcar una extensió de c. 5 ha, com a mínim, i una cronologia de finals del s. II o inicis del s. I ane (c. 125-70 ane) (Fig. 26). En un context més ampli hi ha també exemples de campaments a partir de les seves restes en negatiu. Els fossats identificats en altres campaments tardorepublicans, com La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Saragossa), Ses Salines (Mallorca) o Vila Joiosa (Alacant), mostren similituds i diferències amb les estructures localitzades al **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7). En el cas de La Cabañeta, es tracta d'una ciutat romanorepublicana, possiblement assentada en l'espai que anteriorment ocuparia un campament militar de 21,4 ha amb un fossat de fins a 30 m d'amplada, en forma de W (Ferreruela i Mínguez 2006a, 671-682), i una cronologia de segona meitat del segle II ane (Ferreruela i Mínguez 2006a, 673). Quant a les restes localitzades en el municipi de Ses Salines, ens trobem davant una fortificació d'unes 0,75 ha, amb un fossat en forma de V de 3,2 m d'amplada per 3,5 m de profunditat, que no es va poder datar directament, però que s'ha

situat durant l'últim quart del segle II ane per coherència amb la conquesta de Mallorca per part de Metel (Bauzà i Ponç 1998, 101-114). Per últim, a Vila Joiosa s'ha identificat un tram de 50 m de llarg d'una *fossa fastigata* que es perd sota els immobles adjacents als solars excavats. Es tracta d'una fossa en secció en V d'una amplada màxima de 4,28 m per 2,17 m de profunditat, i es relaciona, a partir del material recuperat, amb els fets de la Guerra de Sertori, durant el segle I ane (Espinosa *et al.* 2008, 201-214; 2014, 119-120). Encara es pot afegir que, tot i que no es conegui un campament, a la ciutat de *Valentia*, es documenta, sota unes termes romanes, un fossat de 3,5 m d'ample per 1,4 de profunditat també vinculable amb el mateix conflicte (Ribera i Lacomba 1995, 237-238). El **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) s'ha identificat a partir de dos fossats del seu *agger* (Fig. 26), possiblement fet amb material perible, sense dubte es tractaria d'un *castrum tumultarium*. Pel que fa a la planta, podria respondre a un campament trapezoïdal o Polibià, però no en coneixem prou dades. La seva cronologia, es relaciona a les dècades prèvies a la fundació i edificació de la ciutat i muralla de l'*Aeso* romana entre finals del s. II i principi del s. I ane (Payà *et al.* 1994, 151-172; Reyes 2014, 85-88).

6.2.3. Campaments indeterminats

En aquest conjunt sembla que els tres jaciments (**la Palma** (Núm. 18), **les Aixalelles** (Núm. 19) i **les Tres Cales** (Núm. 23)) que tenen certes similituds, els tres es troben a la zona de l'Ebre, amb una cultura material que indica una fase durant la Segona Guerra Púnica important i un final o segona fase destacada durant la Guerra de Sertori (Fig. 87). Per altra banda un quart campament d'aquestes característiques es recupera a la zona de Tivissa, també prop de l'Ebre, al costat del jaciment ibèric del Castellet de Banyoles, anomenat **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) (Fig. 87). Ara bé la seva cronologia es relaciona amb el moment posterior a la Segona Guerra Púnica, durant les revoltes dels pobles ibers i potser amb l'episodi de la destrucció de l'oppidum proper, durant el primer decenni del s. II ane.

Pel que fa a l'extensió d'aquests quatre jaciments, cal destacar que no han estat excavats i per tant el material és recuperat en superfície i pot tenir una certa dispersió. Tot i així, cal destacar que **la Palma** (Núm. 18), té una extensió d'unes 30 ha de les que s'ha pogut treballar en 7 ha. En segon lloc **les Aixalelles** (Núm. 19), forma una extensió ampla de c. 70 ha, de gran interès en una zona molt propera al riu. Pel que fa al **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) té unes 7 ha en una àrea molt planera (Fig. 43). Finalment a **les Tres Cales** (Núm. 23), es recupera material en un entorn d'unes 8 ha.

Així en el període de la Segona Guerra Púnica a **la Palma** (Núm. 18) hi hauria, segons els investigadors, un campament militar de caràcter provisional (*castra aestiva*) (Ble 2016, 57). Es relaciona el jaciment de la Palma amb *Nova Classis* de les fonts (Liv. 22. 21) durant els anys 211-209 ane (Noguera 2012, 282-285). A l'indret de **les Aixalletes** (Núm. 19), va aparèixer un conjunt relativament abundant de numerari cartaginès al nord de l'Ebre, cosa que no és habitual, i encara menys a les comarques interiors (Noguera *et al.* 2013, 59-65 i 72-87), És per això que els investigadors es plantegen com a hipòtesi que aquest lloc fos un gual per on les tropes cartagineses van creuar l'Ebre durant el 218 ane (Ble 2016, 60). Per últim a **les Tres Cales** (Núm. 23), es creu que hi ha diverses fases d'ocupació en contextos militars, el primer dins la Segona Guerra Púnica, a l'entorn de finals del s. III ane i en un context de que qualsevol exèrcit que des de Tarragona es volgués dirigir a la zona de l'Ebre i l'interior, hauria de passar per aquest camí costaner, tant en aquest primer moment com en els posteriors (Noguera 2014, 42).

Com s'ha avançat, el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) es relaciona amb el període violent posterior a la Segona Guerra Púnica, ja dins del s. II ane, en que els pobles ibers es revelen contra Roma. Per tant probablement s'ha de relacionar la presència d'aquest campament i el final violent de l'*oppidum* ibèric (Noguera *et al.* 2012, 244; Noguera *et al.* 2014b, 78-81) (Fig. 43 i 87).

En la segona fase, **la Palma** (Núm. 18) presenta restes que es relacionen amb una cronologia de Guerra de Sertori, també podria fer pensar en una reocupació d'aquest espai com un campament o lloc de freqüentació pel seu emplaçament estratègic, segons els investigadors (Noguera *et al.* en premsa). A **les Aixalletes** (Núm. 19) les restes de *militaria*, amb un conjunt de 14 projectils de fona, quatre dels quals amb la llegenda Q(uintus) Sertorio(us) / proco(n)s(ul), un acompanyat de la inscripció *veritas*, dos amb el símbol *fascēs* i l'última amb el símbol de timó (*gubernacula*). Segons els investigadors, la poca presència de material ceràmic fa plantejar el fet que l'assentament fos de caràcter militar, probablement un campament, o potser indret d'un combat menor. Tot i que la seva relació amb el control i pas de l'Ebre, fa creure més en la primera opció (Ble 2016, 61). En el cas de **les Tres Cales** (Núm. 23), és el gran número de monedes prèvies a la Guerra de Sertori i la presència de *militaria* d'aquest moment, que fa pensar en una reocupació. Aquest jaciment té una última fase que es relaciona amb un destacament de tropes legionàries, potser no tant de control, com dins les reformes de la via Augusta (Núm. 2.2.1) d'aquesta etapa, en un indret estratègic i amb un petit port natural (Noguera 2014, 48). Ara bé, cal destacar que la informació que aporta aquest jaciment es molt minsa, dispersa i amb poques intervencions arqueològiques. De fet no es coneixen estructures

constructives o restes en negatiu per definir o delimitar l'espai real de l'assentament i per tant es fa difícil interpretar-lo com un espai o altre, almenys en el període republicà. A grans trets, per la presència de *militaria*, es podria aproximar segurament a algun tipus de *castellum* o més possiblement *castrum*, per la seva extensió.

Ara bé, dins el mateix context d'estudi, els tres jaciments; **La Palma** (Núm. 18), **Aixalletes** (Núm. 19) i **les Tres Cales** (Núm. 23), a partir dels projectils de fona i les monedes, podrien ser evidències de l'activitat de tropes del lloctinent de Sertori, Marc Perpenna, amb un dispositiu situat en curs inferior de l'Ebre, per intentar frenar les tropes de Pompeu el 76 ane (Ble 2016, 61). En aquest sentit **la Palma** (Núm. 18) i **les Tres Cales** (Núm. 23), destacarien com a ports naturals, i aquest segon, segons els investigadors, hauria pogut ser utilitzat pels dos bàndols (Noguera 2014, 46). Per la seva part **les Aixalletes** (Núm. 19), resulta un gual indispensable per creuar l'Ebre (Ble 2016, 61).

6.3. *Castella*

6.3.1. Introducció

Així en la part teòrica es presenten per els *castella* un seguit d'atributs, moltes d'elles basades en els propis campaments, millor coneguts. Això significa que a partir de les característiques campamentals s'ha fet una aproximació a les estructures inferiors dels *castella*, que a la vegada s'han definit com espais d'allotjament de tropes auxiliars. *Castella* és aquella estructura més difícil de definir, com s'ha vist en la part teòrica (capítol 4). És un assentament de difícil definició per la diferència de mides, formes, adaptabilitat al terreny i sobretot s'ha d'entendre en un context predominant d'*auxilia*. També en aquest punt s'ha de tenir present l'assimilació de guarnicions i *castella*, unificats al definir en el capítol 4 les guarnicions o *praesidia* com un destacament més que com un espai físic i per tant separant espais grans dins de campaments i espais petits o predominantment auxiliars a *castella*, descartant definitivament els termes guarnició o *praesidium* com a espai físic.

La categorització principal, per la seva significació pel que fa a espai habitable, ha estat la de les dimensions dels assentaments, així de més a menys i a partir de les extensions dels *castella*, s'ha creat una estructura que des de les 5 ha descendeix fins a assentaments de menys de 1000 m². Per últim s'ha realitzat una categorització de *castella* indeterminats per aquells de difícil adscripció estructural amb les dades disponibles actualment. Un altre element a tenir present en la categorització d'aquest tipus d'assentament serà la presència de les seves restes conservades, muralles, torres, fossats, elements en pedra, i les seves pròpies característiques.

Per últim sembla significatiu tenir en compte si aquests espais són de nova planta o aprofiten un assentament anterior d'època ibèrica, siguin abandonats d'un temps ençà o en al mateix moment de l'ocupació militar. En la majoria de casos en aquests espais reocupats es realitzen noves estructures defensives o es reformen les existents en aquests moments.

Del total dels 62 jaciments estudiats, els *castella* o similars responen a 30 que representa un 48,39% del total (Fig. 88).

6.3.2. *Castella* de 5 a 2,1 ha

Per aquesta categoria de *castella* s'han identificat quatre assentaments rellevants amb més o menys coneixement sobre els mateixos. El primer cas és **Puig Ciutat** (Núm. 35), que mostra un espai de 5 ha. Aprofitant un antic hàbitat, possiblement ibèric (Fig. 53 i 88). Aquest assentament adaptat a l'orografia del terreny no segueix els canons de campament estandarditzat, ara bé la cultura material i l'armament recuperat semblen mostrar la presència de tropes romans o itàlics dins i fora de l'assentament durant la última fase de mitjan s. I ane (Fig. 54), segurament en relació a la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu (Padrós *et al.* 2015, 285-287). Es tracta d'una construcció amb una muralla d'1 m de gruix de grans blocs, en els espais més accessibles, tot i que aquesta s'assenta sobre l'enderroc de la fase prèvia i no busca la roca mare com s'hauria d'esperar. En segon lloc, **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), amb una extensió de c. 3,5 ha, es documenta un poblat de la primera edat del ferro s. VII ane, que més tard va passar a formar un *oppidum* ibèric des del s. V ane i una pervivència antiga fins al s. I ane, ja en un context romà tardorepublicà (Bosch *et al.* 2003, 350-351) (Fig. 50 i 88). Aquesta fase republicana respondria a un emplaçament anterior a les fundacions de ciutats del principi del s. I ane a la *citerior*. En tercer lloc, **la Torre Roja** (Núm. 38) fa teòricament unes dimensions màximes d'entre 2 i 4 ha (Fig. 58 i 88). Es tracta d'un antic *oppidum* amb una cronologia que s'estendria des del s. VI ane i fins al s. III ane. Sembla que durant el s. II ane l'ocupació fou inexistente i ja a principi del s. I ane, i gairebé durant tota la centúria, es va reocupar en una fase dins el domini romà. A més en el transcurs dels treballs que s'hi ha realitzat, si va documentar una necròpolis medieval que es situaria cronològicament entre els s. XI-XII (Folch *et al.* 1988; Miró *et al.* 1998; Fortó i Maese 2011, 116; Sanmartí 1986). En aquesta última fase romana hi hauria destacat la metal·lúrgia del ferro, els enterraments perinatals, una gran evidència d'importacions romanes no present durant les fases anteriors (Fig. 59), i un important conjunt numismàtic (Folch *et al.* 1988, 156; Fortó i Maese 2011, 130-136). Per últim, el jaciment de **la Costa de la Serra** (Núm. 26) (Fig. 88) és de molt recent excavació i de fet només s'hi ha fet una campanya arqueològica l'any 2015,

que va permetre documentar un parament d'uns 20 m de llarg i una possible torre. Les característiques de la zona permeten considerar la possibilitat d'un assentament de fins a 3 ha, tot i que a dia d'avui no es coneixen les dimensions reals del mateix.

6.3.3. *Castella de 2 a 1 ha*

La categoria de *castella* d'entre 2 i 1 ha és força amplia i aglutina fins a nou assentaments d'aquestes dimensions. El primer d'ells és l'assentament de **Ca n'Oliver** (Núm. 37) que presenta una extensió estimada de 2 ha (Francès i Guàrdia 2011, 165) (Fig. 56 i 88) i diverses fases, des del s. VI ane i fins al s. I ane (Francès i Guàrdia 2011, 166; 2012, 272-280) (Fig. 57). En segon lloc **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), que és un jaciment de recent excavació en un espai de fins a 2 ha, en que s'ha delimitat en més de 200 m un mur perimetral de 1,2 m de gruix (Rodrigo *et al.* 2014, 203), 4 peus romans (Fig. 33 i 88). Sembla que es tractaria d'un assentament amb una sola fase, i un context ceràmic durant el s. II ane, més concretament en contextos del 150-125 ane (Rodrigo *et al.* 2014, 204-205). En tercer lloc el **Turó del Vent** (Núm. 45) que presenta una zona més plana de 0,5 ha, però l'espai ampli assoleix fins a les 2 ha (Fig. 68 i 88). Es té constància d'hàbitat des del s. IV ane (López Mullor *et al.* 1982b, 35; Bosch *et al.* 1986, 121-132). A partir de principi del s. II ane l'assentament va canviar de dimensions i funcions (Bosch *et al.* 1986, 125-126), en un moment molt primerenc i fins cal canvi de segle, per tant fins 125-100 ane. Cal destacar la presència de sitges també en la última fase. Seguidament es troba **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), un jaciment que fa entre 1 i 1,5 ha i presenta dades provisionals degut als pocs anys d'estudi (Fig. 64 i 88). És evident que té una fase o fases ibèriques de gran importància, almenys fins al s. IV, ja que durant el s. III les evidències són més minses. La muralla fa entre 1,8 i 2,2 m de gruix (Guàrdia 2014, 142-144; Guàrdia 2015, 53-55). Sembla que s'ha d'entendre una última fase entre el 125 ane i l'abandó a l'entorn de la Guerra Civil entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne, ja que el material marca un límit cap a l'entorn del 50 ane al no trobar importacions posteriors a aquest moment (Guàrdia 2015, 64) (Fig. 65). De les mateixes dimensions sembla el jaciment del **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), que es troba en un indret encimbellat d'entre 1 i 1,5 ha (Fig. 88). En primer lloc respon a un assentament del període ceretà (IV-III ane) que posteriorment va ser reocupat en el període romà republicà (Oller *et al.* 2015, 154), millor conegut, ja durant el s. II-I ane (c. 150-39 ane). Tot seguit es troba l'assentament de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) que presenta uns límits aproximats de 1,2 ha (Fig. 48 i 88). Té una fase preibèrica important i una posterior fase ibèrica (s. V-III ane), amb un gran camp de sitges amortitzat a l'entorn del 200 ane, tot i que en la fase posterior també hi haurà gran quantitat de sitges noves (Asensio *et al.* 2013, 108-109). Pel que fa al període romà

republicà, a partir del s. II ane, destaca per la seva importància en les estructures defensives (Fig. 49), amb uns estrats d'amortització de primer terç del s. I ane (c. 150-70 ane), en relació a aquest espai defensiu romà (Asensio *et al.* 2013, 109).

Per últim, tres jaciments presenten una extensió de c. 1 ha. El primer és **Monteró 1** (Núm. 5), un espai emmurallat per els seus quatre costats, modelant un àrea d'aproximadament 1 ha (Fig. 23 i 88). El mur perimetral fa c. 1,5 m de costat (Bermúdez *et al.* 2006, 457-458), mentre que la torre identificada a l'extrem sud-est fa 11x7,7 m (Principal *et al.* 2015, 312). La seva cronologia s'emmarca entre el 125 i el 75 ane (Fig. 24), en uns moments d'estrès bèl·lic ocorreguts a la zona amb les invasions dels cimbres (105-104 ane), la Guerra de Sertori (83-72 ane) (Bermúdez *et al.* 2008, 43). En segon lloc el jaciment d'**Antona** (Núm. 6) que es troba en una zona altament antropitzada durant molts segles (Fig. 25 i 88). L'entorn està definit per un turó amb restes que engloben pràcticament 1 ha i amb hàbitat discontinu des del s. IV ane i fins el s. XV (Garcés i Principal 1994, 491; Ros i Solanes 2001, 278). Per últim, **el Castellvell** (Núm. 14), que presenta aproximadament 1 ha d'extensió (Fig. 36 i 88). Segons els arqueòlegs, les intervencions endegades a partir del 2008 van permetre confirmar la importància del jaciment, segons sembla des del primer ferro (Cardona *et al.* 2012, 5-9; Asensio *et al.* 2012, 79), que presenta com element destacat un mur perimetral (Fig. 36). Les restes romanorepublicanes, se centren en un context del 100 ane i primers decennis de s. I ane. Aquesta forquilla cronològica fa pensar, tot i les limitacions actuals, en una ocupació relativament important, tant per la quantitat com per la qualitat dels materials recuperats en els estrats superficials (Asensio *et al.* 2012, 80).

6.3.4. **Castella de 0,9 a 0,5 ha**

D'aquesta categoria de *castella* se n'han identificat tres exemples en el transcurs del treball, el primer és **El Castell** de Ponts (Núm. 11) (Fig. 88), que respon a un assentament de diverses cronologies en que destaca una fase ibèrica situable, cronològicament, als voltants del s. III-II ane, amb vestigis d'ocupacions anteriors, segons els arqueòlegs (Navarro *et al.* 2000, 38). Potser amb una fase republicana a partir del 150 ane i que durant la segona meitat del s. I ane el lloc fou modificat i ampliat, definint un espai homogeni d'unes 0,7 ha, molt ben definides, el que són c. 78,10x98,20 m i per tant 284x357 peus itàlics, una mètrica molt ajustada. Segons els arqueòlegs, sembla que durant l'època augustal es podria confirmar la presència d'un *castellum* (Navarro *et al.* 2000, 38). El segon és **el Cogulló** (Núm. 32) (Fig. 88), un antic *oppidum* ibèric amb una muralla que assoleix fins a 2 m de gruix (Asensio 2004, 5-23), tancant un espai d'unes 0,7 ha (. Sembla que aquestes estructures podrien remuntar-se al s. V ane, mentre que al voltant del

100-75 ane va produir l'amortització de la torre 23 i del pany de muralla adjacent, que aporten aquestes dates per l'ús final del sistema defensiu, mentre que l'amortització interna, deuria acabar cap al 200 ane. Aquest fet fa que els arqueòlegs es plantegin la naturalesa d'aquesta evolució o perduració arquitectònica en relació a la construcció d'hàbitat fora muralla (Asensio 2004, 20; Asensio i Sánchez 2013, 116). Per últim, l'assentament del **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) (Fig. 88). La seva extensió és de no més de 0,5 ha (Fig. 69) i una cronologia de la fase romana curta, de segona meitat del s. II i el darrer terç del s. I ane (c. 150-39 ane) en un moment en que *Iulia Libica* ja hauria estat fundada o en el moment de la seva fundació (Morera *et al.* 2011, 296). Presenta una muralla de 1,4 m de gruix que protegeix l'assentament pel seu costat més accessible (Fig. 69). Les construccions relacionables amb la reforma romana mostren clarament un canvi en la tècnica constructiva, a partir de lloses de pissarra del territori (Morera *et al.* 2011, 295). Els estudis realitzats fan plantejar als arqueòlegs el fet de relacionar aquest assentament amb el control dels passos dels Pirineus ja durant el s. II ane (Morera *et al.* 2014, 165).

6.3.5. **Castella de 0,4 a 0,1 ha**

De castella d'aquestes dimensions se'n presenten fins a cinc exemples. En primer lloc el jaciment del **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13) (Fig. 88) té una fase amb gran riquesa de cultura material en el període tardorepublicà (s. III-I ane) (Fig. 35), que estructuralment es pot relacionar amb els grans carreus, estucats i polleguera localitzats sota les fases posteriors. Aquestes estructures, com ja s'apuntava en els treballs dels resultats arqueològics (Martínez *et al.* 2008, 82), podrien fer pensar en un punt de control de l'entorn. En la seva fase medieval englobava fins a 0,5 ha, que es creu podria ser també l'extensió antiga (Fig. 34). Era una cruïlla de camins entre les zones on es van fundar les ciutats de *Iesso* al sud i *Aeso* al nord. En segon lloc el **Puig de la Caritat** (Núm. 36) (Fig. 88), que és un jaciment de nova excavació, realitzada durant el 2015 (Pujol 2015). Sembla que es tracta d'un assentament en altura de no més de 0,4 ha delimitat a partir d'un mur perimetral perdut en la zona excavada fins al moment, on s'adossarien un seguit d'àmbits (Fig. 55). A partir de les poques restes recuperades s'aproxima una cronologia de s. II ane, almenys per la seva última fase. Per tant es podria parlar d'un espai possiblement relacionat amb el control del territori per part de Roma. En tercer lloc El **Coll del Moro** (Núm. 16) (Fig. 88), és un conjunt de jaciments de c. 0,35 ha, on es realitzen, a partir de finals del s. III ane amb la Segona Guerra Púnica i la conquesta romana, canvis importants i reformes urbanístiques, amb la ruïna final de la torre en la segona meitat del s. I ane (Fig. 39). Així entre el context ceràmic aporta una cronologia de 175-50 ane per una última fase de recuperació de la torre i creació d'hàbitat a l'entorn (Fig. 40). En quarta posició es troba l'assentament de **Sant Miquel** de

Vinebre (Núm. 20) (Fig. 88), de no més de 0,2 ha (Fig. 42), que presenta una cronologia molt homogènia situats entre la segona meitat del s. II i la primera del s. I ane. Ja des dels primers estudis del material es parla d'una cronologia intensa d'entre el 100 i el 50 ane i d'amortització entre el 75 i el 50 ane (Sanmartí Grego 1978, 43-47). En treballs recents els seus investigadors situen el final de l'assentament a l'entorn del 44 ane (Genera 2010, 251). Per últim es presenta **els Castellassos** (Núm. 2) (Fig. 88), que és un jaciment de nova excavació, iniciada al 2015 després de treballs de geofísica (Camañes *et al.* 2015). Es tracta d'un espai uniforme d'uns 1500 m² (0,15 ha) limitats per una muralla almenys en tres dels seus costats i dues torres als extrems sud-oest i nord-est. Encara no és possible confirmar la cronologia d'aquestes estructures defensives, tot i que queda constància de la gran abundància de material iberoromà per damunt de qualsevol altre context, el que fa plantejar la importància d'aquesta fase situable entre els s. II-I ane (Fig. 21).

6.3.6. *Castella de menys de 1000 m²*

D'aquests petits espais només se n'han identificat dos. El primer és **La Vispesa I** (Núm. 1) (Fig. 88), que aporta una cronologia que des de l'ibèric ple s'estén fins a l'època Flàvia durant el s. I, amb cinc fases diferents segons el material ceràmic, que s'arriba a estendre en 1 ha a l'entorn (Fig. 19). Ara bé, només tenim restes constructives rellevants de dues de les fases, dalt del turó, i en un espai d'uns 500 m². Sembla que es tractaria d'un *oppidum* ilerget i un assentament que, segons les arqueòlogues encarregades de la seva excavació, s'hauria de considerar un espai d'aprovisionament de la via *Ilerda-Pompaelo* (Núm. 2.2.4), de gran rellevància durant l'època republicana (Maestro i Domínguez 2006, 322) (Fig. 20). Sembla que les noves construccions tardorepublicanes datarien de finals del s. II i primer quart del s. I ane (final de la Guerra de Sertori). El segon és el **Castell Lliuró** (Núm. 9) (Fig. 88), que presenta una gran construcció de carreus encoixinats d'uns 500 m² i amb un basament semicircular amb doble mur fet de grans carreus de pedra sorrenca (Fig. 28 i 29), el gruix del mur és de 2,50 m, assolint fins a nou filades d'alçada, amb una mides mitjanes de 1x0,7 m (Saula i Badias 1997, 34; Pérez García 2011b, 34-35).

6.3.7. *Castella Indeterminats*

Per acabar, aquells assentaments identificats com a *castella* per la seva posició, cultura material i altres evidències, però sense estructures relacionables estan representats per set casos. El primer és el jaciment de **Monderes II** (Núm. 3) (Fig. 88) que presenta en el seu cim una zona

relativament plana d'entre 5 i 10 ha, amb una àrea més alta de no més de 2 ha. Tot i la limitació de les dades i les dificultats pràctiques per intervenir en el jaciment, es creu que el material ceràmic dispers i el numerari localitzat en el tossal poden portar a considerar la presència d'un important poblament del bronze final i una fase del període iberoromà, entre els s. III i I ane (Montes *et al.* 2006, 104). En segon lloc, **el Terrer Roig** (Núm. 17) (Fig. 88) no té un espai o límits definits, i s'interpreta a través del material de caràcter bèl·lic recuperat. Els investigadors relacionen el numeral XII, d'una de les *glandes*, amb la *Legio XII*, una de les reclutades per Cèsar a la Gàl·lia *Cisalpina* (Ble 2016, 60). Aquesta legió va participar a la batalla d'*Ilerda* l'estiu del 49 ane (López Vilar 2013a, 438-439), el que faria relacionable un establiment de tropes prop de *Dertosa* després de la victòria cesariana (Ble 2016, 60). Per tant sembla que s'hauria de parlar d'un campament o un destacament més reduït d'aquestes tropes, potser un *castellum* indeterminat, tot i que també podria ser un petit enfrontament o escaramussa. En tercer lloc, la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22) (Fig. 88) respon a un espai ocupat durant un llarg període de temps, des del neolític fins a una fase iberoromana, amb la possibilitat d'algun període d'abandó intercalat, i una fase tardorepublicana molt rica (Fig. 44). L'espai relacionable amb el jaciment és d'un entorn de no més de 2 ha, però sense estructures habitacionals o de muralla clares. Com s'ha dit en el catàleg (capítol 5), alguns autors defensen l'indret com un santuari (Graells 2006, 32; Cela *et al.* 2009, 121-124), però la gran abundància de projectils, així com objectes relacionables amb contextos militars, com *simpula*, fa creure més en un context militar com també plantejaven altres autors (Balsera 2006, 70). Seguidament, les troballes realitzades a **Prades** (Núm. 24) (Fig. 88), en un entorn indeterminat, són molt minses, basant-se en dos projectils de fona (Fig. 45), un d'ells amb la inscripció SCAE. Aquesta abreviatura es relaciona amb un personatge important en la jerarquia cesariana *P. Mucius Scaevola* i en un context de 49 ane (López Vilar 2013a, 439-442; 2013b, 178-181), dins la Segona Guerra Civil Romana (49-45 ane). L'altre *glante* presenta el numeral XII que sembla s'hauria de relacionar amb la *Legio XII* (López Vilar 2013b, 178), en aquest cas com el material recuperat al **Terrer Roig** (Núm. 17). Així al jaciment de **Prades** (Núm. 24), les restes estructurals són inexistents, això fa molt difícil identificar el lloc amb un assentament, encara que puntual o un camp de batalla. Segons J. López el lloc pot resultar ideal per realitzar emboscades (López Vilar 2013b, 177). Al nostra entendre, tot i les poques evidències, es creu convenient determinar-lo com un *castellum* indeterminat, com a punt de control o d'accés a la zona de Prades en aquest context d'estrès bèl·lic. En el cas de **Picamoixons** (Núm. 25) (Fig. 88), segons l'investigador J. López (2013b, 176), després de l'estudi de les restes numismàtiques (7 monedes) i de militar (82 *glandes*) (Fig. 46), s'hauria de relacionar les restes amb el primer moment de la Guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu, a través d'un personatge important dins la jerarquia del bàndol cesarià, *P. Mucius*

Scaevola i en un context doncs de 49 ane (López Vilar 2013a, 439-442; 2013b, 178-181). Es considera que la munició hauria estat concentrada per tant es trobaria en un espai reduït, el que fa pensar en un *castellum* indeterminat o un punt de control o d'acampada instal·lat per temps molt reduït en algun moment de perill bèl·lic, que justificaria la manca de material ceràmic. En penúltim lloc, el **Castell de Besora** (Núm. 41) (Fig. 88) és un conjunt de jaciments que es situa en un turó altiplanat de no més de 0,5 ha, i respondria a una cronologia llarga des d'època iberoromana i època medieval i fins pràcticament l'actualitat. A dia d'avui les evidències iberoromanes (s. III-I ane) en aquest indret són molt minses. Per últim, el **Turó de Peralada** (Núm. 59) (Fig. 88) mostra avui un hàbitat urbà amb ocupacions documentades des del bronze final, en una extensió de difícil delimitació. Ara bé, des de les primeres intervencions arqueològiques es va poder documentar una fase ibèrica amb un *oppidum* al cim del turó, i posteriorment amb l'arribada romana una estructura fortificada de grans dimensions amb uns murs conservats de més de 15 m de llarg per 2 m de gruix, (Llinàs *et al.* 1994, 103). L'estructura va acompanyada d'un camp de sitges i té una cronologia de c. s. III a mitjan s. I ane.

6.4. Torres

6.4.1. Introducció

Les *Turres* del nord-est peninsular s'han documentat des de finals del segle XIX i principis del XX, en uns treballs decididament enfocats a la recuperació d'unes senyes d'identitat nacional, amb la catalogació de monuments antics i medievals, així les torres encara visibles foren ràpidament catalogades, simplement pel que es veia en superfície, en molt pocs casos acompanyades d'excavacions (Puig i Cadafalch *et al.* 1934, 12-13; Pera 2008, 20-21), ocasionant errors o subjectivismes. Aquest fet provocà que en treballs posteriors, a partir dels anys 40 i 50 del segle XX, tots els errors d'erudició anteriors, i altres de nous, fossin adoptats i propagats pràcticament fins a l'actualitat com poden ser els casos atribuïts a estructures medievals o com a torres ibèriques (Almagro *et al.* 1945, 123; Pera 2008, 17-19), amb tot el que això comporta de rectificació i contrastació de les dades conegudes fins al moment.

Aquestes dades evidencien la dificultat de definir les torres fora de les fonts i els treballs més antics, i de fet, els autors clàssics van utilitzar aquest terme en multitud d'ocasions (Moret 2004, 14-16) i no només per construccions romanes, sinó també indígenes, abans dels romans, i amb possibles atribucions més enllà de talaies (Moret 2004, 16-28), o com el passatge de Titus Livi fent referència a l'existència de torres al nord-est peninsular durant la Segona Guerra Púnica (Liv. 22. 19. 5-7) i cartagineses, com les *turres Hannibalis* de Plini (Plin. *Nat.* 2. 181). Cada cop

més sembla que aquestes torres dites ibèriques serien en realitat cases fortes molt diferents a torres i descartant la idea de l'herència ibèrica de les torres romanes, ja que aquestes tenien el seu origen en una tradició hel·lenística més antiga (Pérez García 2011b, 44-48).

Passant a la identificació arqueològica de les mateixes, en aquest treball se'n presenten fins a 21, de 62 jaciments, tot i que tres són torres exemptes pertanyents a tres *castella* (Fig. 89). Per tant específicament són 18 jaciments que representen un 30% del total. Igual que els campaments i *castella* s'ha d'entendre que les torres també podrien ser de materials provisionals i periples, malauradament la seves petites dimensions han fet molt poc probable la perduració arqueològica de moltes d'elles degut al seu material. Per tant les restes que coneixem són les de construcció en pedra o per el seu ús llarg en fases posteriors.

Passant a parlar de les torres relacionables amb el període republicà al nord-est de la *citerior* dins el catàleg realitzat en aquest treball, es poden determinar diverses subcategories a partir de la seva estructura física, al tenir un planta circular, quadrangular i comptant també amb una categoria d'indeterminada, punts que es desglossen a continuació.

Les torres circulars (Fig. 89) són potser les més problemàtiques com es planteja en l'apartat teòric, capítol 4, ja que recentment s'han definit com a fars andalusins (Martí 2005, 185-198; 2008, 189-218; Martí *et al.* 2007, 30-43), ara bé altres treballs han confirmat la romanitat d'alguna de les torres (Frigola i Pratdesaba 2012), amb la qual cosa es posa en dubte la idea del paral·lelisme de torre circular com a far i es creu convenient el treball arqueològic per defensar aquesta última versió de romanitat en el desenvolupament d'aquest treball. En aquest sentit les torres isolades de forma quadrada o rectangular (Fig. 89) són, segurament, les de més fàcil adscripció romana a partir del parament i de la seva comparació amb les muralles de ciutats com *Emporiae*, *Tarraco*, o **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), a diferència de les circulars. També s'ha generat un subapartat per comptar torres exemptes dins de *castella* (Fig. 89), de les que s'han localitzat tres casos i que tot i està comptabilitzades dins els *castella* és interessant descriure les seves característiques. Per últim les torres o talaies indeterminades (Fig. 89) són aquelles que per la seva ubicació, dimensions de l'espai, cultura material i/o proximitat amb assentaments més rellevants, semblen d'evident identificació, però que no han deixat rastre estructural o encara no s'ha identificat. Aquesta categoria es considera indispensable en una jerarquització, a partir de la planta de les torres o talaies, ja que completa i enriqueix les possibilitats i facilita la ubicació d'alguns elements de difícil adscripció. S'ha de tenir present, que partir de les restes arqueològiques es fa difícil identificar simples torres de senyals d'aquelles amb una guarnició o element de vigilància més clar.

6.4.2. Torres circulars

D'aquest tipus de construcció se n'han identificat fins a set exemples, el **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), la **Torrassa del Moro** (Núm. 44), la **Torre de la Mora** (Núm. 50), la **Torre del Far** (Núm. 51), el **Castell de Falgars** (Núm. 54), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56), el **Castellot d'Avinyonet de Puigventós** (Núm. 57).

De les set torres que configuren el conjunt d'estructures circulars el **Castell de Falgars** (Núm. 54) (Fig. 89) és la més ben coneguda i estudiada a través del treball de J. Frigola i A. Pratdesaba (2012). La torre presenta un diàmetre interior de 4,65 m (16,9 peus itàlics), exterior de 8,5 m (30,9 peus itàlics) (Fig. 78) i està construïda a partir d'una superposició de dues filades concèntriques, de blocs de calcària local de grans dimensions lligats en sec, assolint una amplada màxima de 1,90 m (6,9 peus itàlics), que respon segons els investigadors a un *opus Siliceum*. Alguns dels carreus presenten la tècnica de l'encoixinat (Fig. 79). De les altres sis torres circulars, cinc: el **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34)²³, la **Torrassa del Moro** (Núm. 44)²⁴ (Fig. 66-67), la **Torre de la Mora** (Núm. 50)²⁵ (Fig. 71-72), la **Torre del Far** (Núm. 51)²⁶ (Fig. 73) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56)²⁷ (Fig. 80), presenten un diàmetre exterior entre 7 i 10 m, i un gruix del mur d'uns 2 m, tot i que la torre romana del **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34) sembla que podria ser massissa. Els carreus oscil·len entre els 0,4 i els 0,8 m de llarg i en alguns casos s'usa morter de calç i sembla que en d'altres no. En totes elles també s'ha documentat un sòcol graonat més ample, els carreus presenten encoixinat i suggereixen una tècnica constructiva a partir d'*opus siliceum*, normalment de de la IV manera de Lugli (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130). L'última torre circular és la del **Castellot d'Avinyonet de Puigventós** (Núm. 57) (Fig. 81), que és la més poc coneguda i la que presenta més dubtes. El seu diàmetre es de c. 5 m, una alçada màxima conservada de 0,4 m i presenta una murs d'1 m de gruix de pedra mal tallada lligada amb morter, possiblement conformant un *opus incertum*.

De les torres circulars treballades només el **Castell de Falgars** (Núm. 54), que ha estat excavada recentment (Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295), aporta a partir de la datació del morter, una

²³ El diàmetre és de de 10,2 m, i lleugerament major 10,7 (37,09 i 38,9 peus itàlics), amb un sòcol graonat assentat sobre la roca mare.

²⁴ El diàmetre exterior de 9,34 m, que correspon a 33,96 peus itàlics, més precisos que els romans.

²⁵ El diàmetre interior de 5,70 m i l'exterior de 9,50 m, el que significa un diàmetre interior fa c. 19,27 peus romans i 20,72 peus itàlics, mentre que l'exterior respon a uns 32,13 peus romans i 34,54 peus itàlics.

²⁶ El diàmetre exterior oscil·la entre 9,6-9,8 m, això són entre 32,46-33,14 peus romans de diàmetre exterior i 34,9-36,63 peus itàlics.

²⁷ El diàmetre és de c. 7 m, el que suposa 23,67 peus romans o 25,45 peus itàlics.

cronologia de 166 ane–108, amb una forquilla ampla però que situa el moment de construcció de la torre a mitjan del s. II ane, com a molt aviat (Frigola i Pratdesaba 2012, 292), amb un marc de 150-70 ane.

Dues torres més semblen presentar una cronologia romanorepublicana. Aquestes són **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), a partir dels materials localitzats dins la construcció, en els nivells més baixos i cobrint les sitges, que semblen aproximar un cronologia fundacional dins aquest context històric (Sánchez 2008, 128-131). La segona és la **Torre de la Mora** (Núm. 50), on tot i documentar un ús clar durant època medieval es planteja la seva construcció o moment fundacional dins el període romà (Mataró *et al.* 1998, 9-11; Rueda 1999, 8-11; Tura i Mateu 2008, 144-148).

De la resta, **el Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), la **Torre del Far** (Núm. 51), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) i **el Castellot** d'Avinyonet de Puigventós (Núm. 57), presenten dubtes cronològics, se'ls ha donat una datació andalusina, medieval o simplement no se'ls atribueix una cronologia. Ara bé, la majoria, després de la comparativa de sistemes constructius i de paraments evidencien la seva similitud amb **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), la **Torre de la Mora** (Núm. 50) i **el Castell de Falgars** (Núm. 54), a més de trobar-se totes en el quadrant nord-est de l'àrea d'estudi (Fig. 89). El que fa entreveure en la seva cronologia antiga una relació amb la implantació romana dels s. II i I ane i els seus moments d'estrès bèl·lic, per tant potser entre el 150-70 ane. Aquest fet no descarta que hagin pogut tenir usos en fases posteriors. Ara bé, la manca d'informació arqueològica ens fa ser cauts, i per tant se'ls dóna una cronologia genèrica, tot esperant que futurs treballs de camp permetin resoldre el dubte d'aquestes torres que ressegueixen la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1).

6.4.3. Torres quadrangulars

En el cas de les torres quadrangulars, en el recull realitzat s'han localitzat fins a set torres amb aquestes característiques (Fig. 89). La **Torre dels Moros** (Núm. 4), **Tentellatge I** (Núm. 15), **Puiggraciós** (Núm. 40), la **Torreta de Das** (Núm. 47), la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52), **Puig Surís** (Núm. 55) i **l'Agulla de la Pola** (Núm. 58).

De les torres quadrangulars aïllades estudiades, es pot apreciar una gran diversitat de característiques, en primer lloc dues torres rectangulars com són **Tentellatge I** (Núm. 15) (Fig. 89) amb unes mides de 12,1x8,35 m de costat i uns murs de 1,2 m de gruix, 30,36 x 44 peus itàlics i 4,36 peus d'amplada (Fig. 37). Està feta de grans carreus, configurant un *opus siliceum*,

potser dels tipus II o III de Lugli, amb cunyes i altres travats amb pedra més petita i plana (Padrós i Principal 2016, 18; Lugli 1957, 48 i 55-165) (Fig. 38). Els blocs mesuren aproximadament entre 0,4 i 2 m de llarg i entre 0,2 i 0,8 m d'altura. Molt similar a aquesta, almenys en la seva planta, la torre de **Puiggraciós** (Núm. 40) (Fig. 89) de 14x7 m de costat i murs d'1,7 m de gruix (50,9x25,45 peus itàlics i una amplada de 6,18 peus itàlics), de la que no es coneix el tipus de parament, tot i que presumiblement de grans carreus. Ara bé, sembla que **Tentellatge I** (Núm. 15) podria tenir evidències de morter, en canvi **Puiggraciós** (Núm. 40) podria ser una construcció sense morter.

De les cinc torres quadrangulars restants, s'aprecia que tendeixen a ser més quadrades. La **Torre dels Moros** (Núm. 4), que és trapezoïdal, té un costat més llarg de 7,1 m i el més estret de 4,7 m, conformant en una modulació de peus romans de 22,3x18x24x16, el que resulta molt significatiu (Fig. 22). La **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) (Fig. 89) és rectangular, c. de 9,75 x 7,9 m (Així es tracta d'una estructura de 32'97x27,71 peus romans o 35,45x28,72 peus itàlics, mentre que l'amplada del parament s'ajusta força al que seria una passa doble romana, 1,481 m, o en aquest cas entre 4-4,7 peus romans o 4,72x5,09 peus itàlics) (Fig. 74-75) i la **Torreta de Das** (Núm. 47) (Fig. 89) presenta c. 9 m de costat (30,43 peus romans o 32,72 peus itàlics). Per la seva part els seus murs fan entre 1 i 1,5 m de gruix. Per últim apuntar que no tenim evidències clares de les torres de **Puig Surís** (Núm. 55) (Fig. 89) i l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58) (Fig. 89).

La **Torre dels Moros** (Núm. 4) està construïda a partir de filades superposades de carreus irregulars i de grans dimensions sense cap tipus de morter (Fig. 22), formant un *opus siliceum*, segurament entre les maneres III i IV de G. Lugli (1957, 55-165). La **Torre de Puig d'Àlia** (Núm. 52) presenta una cara externa de grans carreus en *opus siliceum* (Fig. 75), mentre que el parament interior, mostra unes pedres de dimensions més reduïdes no arribant en cap cas a 1 m, els blocs fan un 0,6 a 0,8 m d'alt. Cal destacar que sembla que a l'interior del parament s'observa un *emplecton* de pedres, graves i terra. La **Torreta de Das** (Núm. 47) presenta un talús inferior de 3,5 m d'alçada i un cos superior vertical d'alçada desconeguda. La construcció està feta amb carreus rectangulars de pedra local (pissarra) de mida mitjà, força ben escairats, potser a partir d'un *opus incertum* (Lugli 1957, 48 i 445-483), i presenta restes de morter en la seva construcció (Padró 1984, 85). Per altra banda la torre de **Puig Surís** (Núm. 55), sembla que estaria construïda a partir de parament petit (Castanyer i Tremoleda 2000, 181). Per últim l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58) amb una construcció de planta quadrangular (Fig. 82), de la que es conserva un costat que fa 5 m de llarg, en part a estaria fet a partir d'*opus spicatum* i morter, sense més evidències (Pascual 2008, 6-10).

Les construccions quadrangulars són força diferents entre elles, tant per les dimensions com per la forma constructiva, tot i que predominen els grans carreus aplicats amb diverses tècniques, especialment a la **Torre dels Moros** (Núm. 4), **Tentellatge I** (Núm. 15), **Puiggraciós** (Núm. 40) i la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52).

Pel que fa a la cronologia de les torres quadrangulars, com en el cas de les circulars, la manca de treballs i la mateixa limitació de les dimensions del jaciment provoquen una manca de dades. En aquest sentit la torre amb una datació més segura és la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52), el que hauria de definir una cronologia de s. I ane, potser centrada a mitjan d'aquest segle a partir de les forquilles cronològiques d'alguns dels materials recuperats. En un moment molt concret del període romà tardorepublicà (Fig. 76) com és la Guerra Civil entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne, ja que més endavant no hi ha enfrontaments bèl·lics d'envergadura en aquests contextos peninsulars (Padrós 2016, 21). Pel que fa a la fase antiga de la torre de l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58), sembla que es relaciona amb nivells de cronologia de finals del s. II i primera meitat del s. I ane, el que significa un context de 125-70 ane. Per altra banda, la relació de la **Torreta de Das** (Núm. 47) amb contextos tardorepublicans es basen amb la seva proximitat al **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot de Bolvir** (Núm. 48) des de 150 ane i en la comparació dels seus morters amb els de la Llivia romana (Padró 1984, 85), fundada cap al 39-25 ane.

Respecte a les torres més rectangulars, en primer lloc al jaciment de **Tentellatge I** (Núm. 15), on només s'ha intervingut una vegada aporta una forquilla cronològica medieval i moderna, en el que sembla un reaprofitament de l'espai, mentre que a **Puiggraciós** (Núm. 40) les evidències materials fan pensar en una cronologia romana tardorepublicana, de finals del s. II o primer quart del s. I ane. En definitiva s'atribueix una cronologia republicana a aquestes torres per la seva relació amb les anteriorment paltejades torres de la zona Andalus, les quals es situen concretament en un context de Guerra de Sertori (83-72 ane).

Per últim, la **Torre dels Moros** (Núm. 4) i **Puig Surís** (Núm. 55) tenen una difícil adscripció cronològica, que es base en uns minsos materials pròxims, però es creu imprescindible realitzar un seguit de campanyes arqueològiques per resoldre, sense dubtes, la seva cronologia i atribució. En el cas de **Puig Surís** (Núm. 55) potser es pot arribar a precisar un context de c. 125-70 ane.

6.4.4. Torres exemptes dins de *castella*

En el catàleg es presenten tres torres dins d'espais més amplis definits com a *castella* (Fig. 89). En aquest cas les tres construccions són quadrangulars, però es contempla la possibilitat que hi hagi casos circulars encara no definits. Aquest conjunt són els de les torres de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), el **Turó del Vent** (Núm. 45) i el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46).

Per començar, la torre de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) fa c. 7x5 m i murs de 1,45 m de gruix (Fig. 50), està construïda en *opus siliceum* segurament de la IV manera de Lugli, molt pròxima a l'*opus quadratum* (Lugli 195755-165; Asensio Esteban 2006, 130). Aquestes mesures aporten unes dimensions de 23,7x17 peus romans per un gruix de c. 5 peus romans. Mentre que les altres dues són de molt similar construcció, de c. 4,5 m de costat interior (15'20x15'20 peus romans o 16,36x16,36 peus itàlics) i uns 20 m² de superfície. El cas del **Turó del Vent** (Núm. 45) és molt poc conegut i de difícil atribució cronològica (Fig. 68), mentre que la torre del **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) és de recent excavació i mostra uns murs de 1,2 m de gruix. Aquesta similitud estructural és interessant per futurs treballs i comparatives de funcionament d'aquestes torres dins de *castella*.

En relació a la cronologia que ja s'insinua en el paràgraf anterior, **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) i la seva torre exempta presenten un període d'ús per aquesta fase força específic de segona meitat del s. II ane i amb un abandó potser cap al final del primer quart o mitjan del s. I ane. El **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) per la seva part té una cronologia més genèrica, de s. II-I ane (c. 150-39 ane). Mentre que pel **Turó del Vent** (Núm. 45) la torre és situable, per la cultura material de nivells pròxims, a mitjan de s. III ane, tot i que poc conegut i per excavacions antigues. En aquest sentit es creu convenient seguir treballant en el coneixement d'aquestes torres per la singularitat de la seva ubicació i el fet de permetre, potser, plantejar una reinterpretació d'algunes torres definides com a isolades, per manca d'excavacions més extenses. Cal dir que en els tres casos els *castella* on es troben controlen vies importants, **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) i el **Turó del Vent** (Núm. 45) es troben seguint la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), mentre que el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) és un punt important de control de la via del Segre (Núm. 2.2.17).

6.4.5. Torre o punt de guaita indeterminat

D'aquesta tipologia responen tres possibles torres, **el Montgròs** (Núm. 30), **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33) i **l'Illot del Castellà** (Núm. 62) (Fig. 89). A trets generals són uns espais de reduïdes dimensions, ubicats prop d'altres jaciments destacats. S'han considerat com a

possibles torres o punts de control desapareguts, ja fossin de construcció en pedra o a partir de materials peribles. En primer lloc **el Montgròs** (Núm. 30) no mostra evidències estructurals, té un gran control sobre la costa, però també cap a l'entorn de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). Aquest jaciment ha estat interpretat també com un santuari per la troballa d'alguns peces en miniatura (Miret 1996, 284-288; 2005, 517-518) (Fig. 52). Per altra banda, **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33) es trobaria sota l'ermita actual, pel material i la cronologia del mateix, es troba pròxim al context del *castellum* del **Cogulló** (Núm. 32). Per últim, **l'Illot del Castellà** (Núm. 62), és l'únic que no es troba pròxim a cap jaciment identificat, presenta unes evidències minses de calç en estrats inferiors d'una torre posterior. En definitiva són els materials ceràmics i la seva cronologia el que permeten singularitzar aquests espais, així **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33) té una fase dels s. II-I ane, ajustable per la proximitat del **Cogulló** (Núm. 32) a c. 125-70 ane. **El Montgròs** (Núm. 30), mostra una cronologia ajustada de c. 125-70 ane. Potser les restes més minses i de difícil confirmació, només basades en la interpretació de l'arqueòloga encarregada dels treballs, és el cas de **l'Illot del Castellà** (Núm. 62).

6.5. Espais logístics

6.5.1. Introducció

En el catàleg s'aprecia una diversitat gran d'un tipus d'espais genèrics, vinculats amb la producció o l'emmagatzematge que difícilment tenen cabuda en la definició teòrica de *vici* militars que es fa en l'apartat teòric (capítol 4), que en realitat respon a un dels subgrups dins dels espais logístics que aquí presentem. Així aquesta categorització o categoritzacions són potser les més difícils de discernir del conjunt de jaciments d'aquesta cronologia, al nord-est peninsular. Són més genèrics, fàcilment relacionables amb espais civils, rurals i de tradició indígena, i això fa que s'hagi d'anar amb compte amb les adscripcions d'aquest tipus de jaciments. Tot això, juntament amb la idea que sempre s'ha parlat de jaciments de l'ibèric final (-200/-50) quan potser s'hauria de parlar, en part, de jaciments plenament romans de la primera implantació i previs a la urbanització del territori a partir de Pompeu-Cèsar i August. Per tant s'ha de buscar l'equilibri, a partir de les característiques concretes, d'ocupació indígena o itàlica civil, d'altres que possiblement, per diverses raons, siguin de caràcter militar logístic.

Així a partir del catàleg (capítol 5) és planteja una jerarquització dels espais segons els seves característiques físiques i la seva comparació funcional amb el context teòric (*vici* militars, *officinae armorum*, espais d'administració o residència oficial i camp de sitges o *dolia*) (Fig. 90). D'aquest conjunt que s'ha pogut discernir a partir del catàleg i que es pretén ordenar i explicar

en aquest punt, només s'ha treballat de forma teòrica el primer grup, ja que tant les fonts com l'arqueologia l'han pogut diferenciar i estudiar més profundament, especialment en cronologies imperials. Així com també els camps de sitges i en general l'emmagatzematge. Pel que fa als espais administratius o residències oficials, es pretén fer una primera proposta a partir de les troballes arqueològiques, però encara de caire molt preliminar i hipotètic.

6.5.2. *Vici militars o officinae armorum*

Vici militar són aquells assentaments definits en l'apartat teòric (capítol 4) com un element fonamental per el bon funcionament de l'avituallament, gestió, enrolament de tropes auxiliars, serveis, etc. Es tractaria de poblats, mercats, etc., propers a campaments i *castella*. Cal destacar que aquests espais potser podrien respondre a centres de reclutament de tropes auxiliars, com passaria a la zona de *Salduie* amb la *turma salluitana* que va lluitar durant les Guerres Socials a Roma, assolint la ciutadania de la mà de Cneu Pompeu Estrabó (89 ane), com s'apunta en el capítol 4 (Pina Polo 2003, 197-204). En el conjunt que formen els *vici* també si instal·len les *officinae armorum* o altres tallers. En el cas del nord-est peninsular fins al moment no es pot realitzar cap tipus de jerarquització d'aquests espais per la pròpia desconeixença dels mateixos. En definitiva s'ha optat pel terme *vici*, generalitzat per els centres relacionats amb *auxilia*, en contra posició a una paraula més especialitzada i segurament posterior com és *canabae*, que s'empraria per els campaments legionaris. Així en la majoria de casos s'utilitza el terme *vici* tant per uns com per els altres (Bérard 1993, 61-83).

Un altre element diferent són les *officinae armorum* especificades en l'apartat teòric (capítol 4) (Quesada 2006, 82). Es tracta d'un dels espais de més fàcil resseguir per la presència dels seus forns, restes de fosa o escòries del treball metal·lúrgic, com una terminologia en relació al període imperial que s'emprarà amb criteris similars per aquesta fase precedent. En aquest sentit sabem que l'estat assumeix progressivament la fabricació, emmagatzematge i avituallament d'armament, especialment després de la reforma de Cai Màrius (Quesada 2006, 82-84). Cal tenir present que en general sembla que bona part de l'armament superava els 20 anys del servei actiu del soldat, això volia dir una importància dels tallers de reparació. Així, escuts i armes defensives eren reparades sistemàticament sempre que era necessari (Plb. 6. 39. 15), mentre que les armes llancívols eren en general més barates i fàcils de fabricar, exceptuant les *pila* (Sim 1992, 105-119; Bosman 1995, 99-103). Es té la certesa que eren els propis soldats els que reparaven les seves armes, almenys durant el període imperial (Hyg. 4; J. BJ 3. 83), moment en que les *officinae armorum* del període republicà passen a anomenar-se *fabricae*.

Aquest tipus de tallers funcionaven durant els períodes d'ocupació d'un territori dins dels límits dels campaments i *castella*. Mentre que gradualment, amb l'estabilització de la zona, aquestes activitats artesanals formaven part dels *vici* militars i altres espais logístics més allunyats dels centres castrenses (Hanel 2007, 407).

A dia d'avui al nord-est peninsular s'han interpretat tres possibles *vici* militars, però a més hi ha dos *castella*, **Serra de l'Espasa** (Núm. 22) i **la Torre Roja** (Núm. 38), que sembla que per les seves característiques es podrien interpretar també com a *officinae armorum*. Entre els tres possibles *vici* militars el jaciment més destacat pels treballs realitzats és **el Camp de les Lloses** (Núm. 39) (Fig. 90). La seva funció de *vicus* de caràcter militar, taller, mercat i avituallament és relaciona sense cap mena de dubta amb la via de Mani Sergi (110 ane) (Núm. 2.2.8.1). Actualment es conserva aproximadament 1 ha de jaciment, però es creu que s'estenia per l'entorn (Duran *et al.* 2015a, 282; 2015b) (Fig. 60). A part d'aquest jaciment molt ben estudiat després de més de 20 anys de recerca arqueològica, es planteja la possibilitat que hi hagi altres exemples dins els *vici* militars republicans. En aquest sentit és presenta el jaciment és el de **la Variant de Valldan** (Núm. 31) (Fig. 90), en la fase republicana, sembla que es troba en una zona propera a la via Transversal est-oest (Núm. 2.2.7). L'assentament presenta unes dimensions indeterminades. En les fases següents, millor conservades s'observa una activitat metal·lúrgica molt important. En aquest sentit els arqueòlegs relacionen l'indret amb personatges itàlics, *publicani* i l'administració romana del territori des d'època tardorepublicana (Martín Menéndez i Martín Oliveras 2004, 710). Per últim, amb les escasses dades disponibles, es presenta el jaciment de **Can Rubió II** (Núm. 49), en que es va intervenir en uns 1000 m². En aquests treballs s'hi documentà una important xarxa de canalitzacions (Fig. 70) i una cultura material rica, que al nostra entendre, amb la presència de gran quantitat de metalls, escòries de ferro, etc. (Guàrdia i Harzbecher 2013, 25-47; Burch *et al.* 2014, 358-359, el fa relacionable amb l'exèrcit possiblement, en moviment est-oest, des de la costa cap a l'interior.

Pel que fa els contextos materials, sembla que les cronologies són diverses, basades en el grau de coneixement de cada jaciment. En primer lloc, **la Variant de Valldan** (Núm. 31), comprèn diverses fases des de època republicana i fins al període Sever. Així, en la cronologia republicana, sembla que els contextos són de primer quart del s. I ane, tot i que dispersos, fan pensar en un moment de Guerra de Sertori (83-72 ane), convertint-se posteriorment en una vil·la. Pel que fa al tercer jaciment, **el Camp de les Lloses** (Núm. 39), l'assentament es relaciona sense cap dubte amb la via de Mani Sergi (110 ane) (Núm. 2.2.8.1), una de les primeres infraestructures viaries romanes identificades a la península Ibèrica, i amb un període de vida intens i curt (125-75 ane),

en un important context d'inestabilitat i canvis al nord-est de la *citerior*, amb un final clarament relacionable amb l'inici de la Guerra de Sertori (Duran *et al.* 2015a, 282; 2015b). Aquesta cronologia és fins a cert punt relacionable amb la de **Can Rubió II** (Núm. 49). Amb tres possibles moments intensos segons els arqueòlegs: A l'entorn del 100 ane, 82-45 ane i 25 ane-50, que s'emmarquen en diversos moments d'estrès bèl·lic al nord-est peninsular. Potser el més interessant és el segon, dins el context de la Guerra de Sertori, però també la guerra entre Cèsar i els partidaris de Pompeu.

Per tant, sembla que **el Camp de les Lloses** (Núm. 39) i el que representa, mostra que aquests tipus d'espai deuri en ser bàsics pel funcionament de l'exèrcit en el territori i del seu correcte avituallament. També potser com espais de reclutament d'auxiliars com el cas de la *turma Salluitana* (Pina Polo 2003, 197-204). Això podria fer pensar en la *cohors I ausetanorum*²⁸ i en la seva recluta original en terres dels ausetans amb tota seguretat abans de l'any 70 (Busquets 2014, 266) potser durant el període republicà en un indret similar, sinó el mateix **Camp de les Lloses** (Núm. 39)?.

Per tant es creu fonamental per reinterpretar, en el nord-est de l'actual Catalunya, diversos assentaments de caràcter indígena en alguna cosa quelcom més romana. En aquest sentit s'hauria de veure aquest centre com un espai urbà de certa importància en l'entorn, potser en un referent del territori del moment, en allò que posteriorment representarà *Auso*. El final de l'assentament, fins a certa mesura precipitat, per les restes metal·lúrgiques i de cultura material recuperades, i en relació a la Guerra de Sertori, fa pensar en un canvi de l'estructuració del territori en el primer quart del s. I ane. Així, en aquest context, **Can Rubió II** (Núm. 49) i **la Variant de Valldan** (Núm. 31), fan identificar-ho com a espais logístics, possibles *vici* militars, pròxims com a mínim a vies/camins. Això voldria dir que aquests espais haurien pogut ser utilitzats en diversos moments durant la conquesta romana, en aquests dos casos en contextos de s. I ane (Guerra de Sertori) i més enllà.

Un altre element interessant a valorar en aquest punt, i en relació a les *officinae armorum* situades en els *castella* (Fig. 90), és el cas d'alguns espais del nord-est peninsular que podrien tenir aquesta doble funció per entendre en contextos de forta presència bèl·lica en el territori. En aquest sentit es situen la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22), amb presència de treball de la

²⁸ En un epígraf de Sevilla hi ha el fragment del *cursus honorum* de *L. Vibius L. F. Gal. Tuscus Aurelius Rufius*, que esmenta entre els seus càrrecs el de prefecte *cohort. primae Ause...* (CIL 2. 1181), que sembla es podria completar fàcilment amb *Ause[tanorum]*, el que suposa un primer reclutament amb habitants de la ausetània. Per tant es tractaria d'una cohort auxiliar regular, i no una milícia provincial segons J.M. Roldan Hervas (1974, 154).

metal·lúrgia i altres (Fig. 44) com també **la Torre Roja** (Núm. 38), amb les mateixes característiques (Fig. 58), tot i la seva catalogació com a *castella*, en els dos casos.

En l'apartat teòric es plantejava que les *officinae armorum* o *Fabricae* s'han de considerar durant el període republicà generalment urbanes, requisades o en funcionament segons l'ocasió, i no grans fàbriques dissenyades per l'estat (Quesada 2006, 82). Ja al s. II ane Polibi (Plb. 6. 22) exposava una situació similar però amb una estandardització imposada per l'estat. En moments puntuals tota una ciutat es podia posar en funcionament com un gran taller d'armes, com és el cas de la Siracusa del dictador Dionís l'any 399 ane (Diod. 14. 41-43) o *Cathago Nova*, un cop conquerida per Escipió, durant la Segona Guerra Púnica, en que posà a treballar a 2000 artesans el 209 ane (Quesada 2006, 82-83). Com s'ha apuntat, sembla que cap al s. I ane es començaria a apreciar un canvi, segons F. Quesada (2006, 85), hi ha diversos exemples de fonts que fan referència a produccions reglades. Com per exemple en les operacions de Quint Sertori a Hispània els anys 77 i 76 ane, en que sembla que va establir un nucli de producció centralitzat (*officina publica*), en que podia controlar el ritme de fabricació i les necessitats de matèria prima. Altres casos poden ser Marsella al principi de la guerra Civil, en el moment en que va tancar les portes a Cai Juli Cèsar (Caes. Civ. 1, 34). Però el més habitual era trobar aquests espais productius relacionats amb campaments i *castella*, i en tenim exemples sobretot en fronteres estables com la del Rin o del Danubiana, amb casos com Vetera I (Holanda) o Haltern (Alemanya), entre molts exemples (Reddé 2006c, 116-118). La reparació i fabricació d'armament pròpiament en els campaments s'ha considerat factible, però les evidències arqueològiques són minses, així es planteja l'existència, tot i que discutible, d'un artefacte per la fabricació de gamberes en el campament d'època sertoriana de Cáceres el Viejo (Mutz 1988, 201-207; Quesada 2006, 86).

6.5.3. Espais d'administració o gestió

En els espais logístics s'ha creat aquest subapartat, a partir d'una realitat al nord-est peninsular, o per un plantejament realitzat especialment pel grup de recerca encarregat de **Can Tacó** (Núm. 42) (Rodrigo *et al.* 2014, 195-196; Pera *et al.* 2014, 532-533). Com es planteja en el capítol 4 es creu que aquests espais, de cronologies antigues, estarien possiblement vinculats a l'administració militar i civil del moment, podrien respondre a espais d'administració o residències d'un *apparitor*, possiblement un escriba o potser el *quaestor*, com a responsable de les finances (Latte 1936, 27-33; Jones 1949, 38-43), al servei del pretor/governador de la regió. És interessant ressaltar les dades aportades per M. Lenoir (2011, 6), en que en contextos imperials del nord d'Àfrica i Pròxim Orient, documenta estructures d'uns 1500 m², i 40 m de

costat, sense més dades ni interpretació per part seva. En un context teòric no s'ha identificat un enclavament d'aquestes característiques, fàcilment interpretable en altres sentits, com residències civils, *castella* petits, o altres.

Així els tres jaciments identificats són els següents (Fig. 90). En primer lloc el **CEIP Joan Plana** (Núm. 27) és un assentament de nova planta de petites dimensions, no arriba als 0,2 ha en total (Fig. 47). Cal destacar que presenta una cronologia llarga, en dues fases, la primera al (s. II ane) i una gran reforma (inici del s. I ane), les restes corresponen a la segona etapa (Díaz García 2009, 50). Els seus investigadors relacionen l'espai com un petit *castellum* (Díaz García 2009, 108-115; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 255-256), però en el nostra anàlisi, i en relació als nous casos presentats aquí, es creu més oportú considerar-lo com un espai administratiu o residència oficial. Seguidament, **Can Tacó** (Núm. 42) s'hauria de considerar, segons els seus arqueòlegs, com un enclavament romà de caràcter militar (Fig. 62). Seria un assentament petit, que engloba unes 0,25 ha (Mercado *et al.* 2006, 245). Els investigadors que l'han estudiat el consideren inicialment un *castellum* en relació a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Guitart *et al.* 2006, 24). Més endavant es planteja la possibilitat de tractar-se de la residència d'un personatge vinculat amb l'administració romana d'aquest moment (Rodrigo *et al.* 2014, 195-196; Pera *et al.* 2014, 532-533). La situació del jaciment denota una voluntat clarament estratègica (Fig. 90); resulta evident la intenció de controlar els camins de la zona, així com les vies de pas natural. Per últim, el **Mas Gusó** (Núm. 61) s'havia considerat, des dels primers sondejos arqueològics efectuats a l'indret, com una vil·la (Casas 1988c, 15), amb una extensió d'uns 1440 m² (0,15 ha), 40x36 m (121,74x135,27 peus romans o 130,9x145,45 peus itàlics), però en poc temps es començà a apreciar que alguns elements dificultaven la defensa d'aquesta hipòtesi (Fig. 84). Així en una reinterpretació de les restes, al comprovar totes aquests limitacions interpretatives, els arqueòlegs van aportar la possibilitat de que es tractés d'una *statio*, espai encarregat de l'ordre públic i del control (Casas *et al.* 2015, 247-249).

Pel que fa a les tècniques constructives, la muralla del **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) és a partir de dos murs paral·lels de pedres mitjanes lligades amb fang i farcits de pedra i terra formant un *emplecton* a l'interior, amb una amplada aproximada de 1,75 m (Díaz García 2009, 42-43), que significa 6 peus romans molt ben ajustats (Fig. 47). La majoria d'estructures estan molt arrasades. Pel que fa a **Can Tacó** (Núm. 42), presenta una construcció complexa, amb espais realment molt ornamentats i luxosos i també grans zones d'emmagatzematge d'aigua. Els murs perimetrals s'han bastit amb dos estructures paral·lels i un rebliment intern de pedruscall, utilitzant la tècnica de l'*emplecton* (Fig. 62). Per la seva part el **Mas Gusó** (Núm. 61) mostra una

planta de domus itàlica amb atri (Fig. 84), fet que no és excepcional, ja que es coneix en altres indrets per aquelles cronologies, el fet destacat és la inexistència de dependències subsidiàries, necessàries en un establiment rural, zones de transformació, emmagatzematge, etc. (Casas *et al.* 2015, 249). També sorprèn, segons els arqueòlegs, el fet que al llarg de gairebé 400 anys d'ús després de la última reforma, les estructures no pateixen canvis significatius com si passa en altres vil·les conegudes (Casas *et al.* 2015, 249). En la seva construcció s'utilitza l'*opus incertum*, segons els arqueòlegs diverses dècades abans de la seva implantació general, a partir d'època augustal. Aquests elements fan que es relacioni aquest tipus de construcció en contextos tardorepublicans de caràcter oficial, públiques i/o lligades a l'exèrcit (Casas *et al.* 2015, 249).

Passant a la cronologia específica dels tres establiments, el **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) és de nova planta i tot i que sembla presentar dues fases, la primera al s. II ane, hi ha una gran reforma al s. I ane, i les restes només són de la segona etapa. La cultura material aporta una cronologia de c. 100-80/70 ane en el moment constructiu, mentre que el moment de destrucció i d'abandó està molt alterat pels treballs agrícoles, tot i definir una cronologia genèrica és podria indicar un moment de l'entorn del 20 ane. Pel que fa el jaciment de **Can Tacó** (Núm. 42) es constata que funcionaria des de mitjan del s. II ane al primer quart del s. I ane (150-75 ane) (Fig. 63), final relacionat amb les fundacions de *Baetulo* i *Iluro* a la costa i un canvi en el sistema administratiu romà en el territori (Guitart *et al.* 2006, 24 i 26; Mercado *et al.* 2006, 241-242 i 245-258; Pera *et al.* 2014, 533; Rodrigo *et al.* 2015, 43-44), però també al final de la Guerra de Sertori. Així en el cas del **Mas Gusó** (Núm. 61), construït també *ex novo*, data de mitjan s. II ane (135-125 ane) (Fig. 85), en relació segurament a la caiguda de Numància, amb un canvi de visió de Roma envers la *citerior*. Per altra banda es planteja la tercera i gran reforma de l'edifici amb un fet bèl·lic important com és la Guerra de Sertori i les posteriors reformes de Pompeu (Casas *et al.* 2015, 252). Així doncs els dos últims assentaments presenten cronologies paral·leles en el seu origen i període republicà, a partir de la Caiguda de Numància, en un moment d'estabilitat i reestructuració i amb un moment destacat durant el període de les Guerra de Sertori. Si bé és cert, que en el cas del **Mas Gusó** (Núm. 61), sembla que presenta una continuïtat més enllà d'aquest important moment bèl·lic peninsular.

Per tant, sembla que el **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) respon a un espai homogeni en tres nivells i mur perimetral que a partir del treball desenvolupat aquí s'interpreta com un espai administratiu o residència oficial, amb certes similituds amb **Can Tacó** (Núm. 42), a diferència del que plantegen els seus investigadors, defensant la opció d'un *castellum* (Díaz García 2009, 108-115; Díaz García i Ramírez Roldán 2015, 255-256). Pel que fa al jaciment de **Can Tacó** (Núm.

42), té més sentit relacionar-lo, com en les últimes aportacions dels seus investigadors (Rodrigo *et al.* 2014, 195-196; Pera *et al.* 2014, 532-533), amb la residència d'un personatge vinculat amb l'administració romana. Tenint present que en aquestes dècades de s. II i I ane és l'exèrcit. Igualment en el cas del **Mas Gusó** (Núm. 61) s'ha de valorar en una jerarquitza tipològica en un context d'espai administratiu, gestió o residència oficial, de personatges vinculats a l'administració romana, més que no pas com un *praesidium* o *praetorium/principum*, com un estatge genèric de tropes romanes que controlaven un territori des de posicions diverses com planteja J. Casas i altres investigadors (2015, 249). En aquest sentit, s'entra aquí en un camp poc conegut o treballat, que en el mateix estudi sobre del **Mas Gusó** (Núm. 61) es relaciona amb els centres de poder del campaments legionaris alt imperials, com edificis generalment de planta itàlica i de grans dimensions (Casas *et al.* 2015, 257). Aquesta argumentació també s'ha treballat en l'apartat teòric de la castrametació (capítol 4), d'aquest treball, i posteriorment en els contextos pràctics de *castella* que es conclourà més endavant.

6.5.4. Espai d'emmagatzematge: Camps de sitges i *dolia*

En l'apartat teòric (capítol 4) s'ha definit el lloc d'emmagatzematge a partir de sitges o *dolia*. Tot i que en realitat l'espai típic per guardar gra en contextos militars és l'*horreum* (Manning 1975, 120-121; Gentry 1976, 7-22; Schnurbein 2006, 71; Reddé 2006b, 111; Salido Domínguez 2011, 140). Aquest tipus d'edifici podia està dins dels campaments o *castella*, però de fet a dia d'avui no s'ha identificat cap jaciment de contextos republicans, al nord-est peninsular, susceptible de ser interpretat com un *horreum*. Les restes més pròximes són les del setge de Numància del s. II ane (Schulten 1927, 216-221; 1929, 144-182; Salido Domínguez 2011, 140), mentre que per el s. I ane encara n'hi ha menys evidències com es descriu a l'apartat teòric, per exemple el possible *horreum* de *Valentia* (Ribera i Lacomba 1998; 450-469). Aquests edificis i altres de similars, també podien ser pròxims a la zona d'acció de l'exèrcit i sembla que es construeixen entre 5 i 10 km d'aquesta (Salido Domínguez 2011, 134). Així doncs, sembla que pel tipus d'alimentació dels soldats, les sitges utilitzades pels pobles indígenes no resulten pràctiques, per un emmagatzematge curt que segons els autors feien els romans, per la rapidesa del consum del blat arribat de fora o apropiat a les rodalies (Morillo i Salido Domínguez 2010, 144).

Les restes arqueològiques identificades fins al moment al nord-est peninsular mostren una realitat diferent i permeten identificar espais molt romanitzats o en contextos relacionats amb *castella* i campaments amb presència de sitges o *dolia* coetànies. Amb la dificultat que comporta el coneixement d'estructures negatives i una bona adscripció cronològica, en el catàleg (capítol

5) presentat en aquest treball s'han identificat tres jaciments específicament definits com a camps de sitges, **Missatges** (Núm. 8), **la Rosella** (Núm. 10) i **la Devesa** (Núm. 53), i un cas d'emmagatzematge en *dolia*, **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) (Fig. 90). A més s'ha de tenir present que hi ha espais catalogats com a campaments, *castella* i torres que a la vegada també mostren espais d'emmagatzematge en sitges, en alguns casos veritables camps de sitges. Aquests són el **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), **Castellvell** (Núm. 14), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), **Turó del Vent** (Núm. 45), **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48), **Turó de Peralada** (Núm. 59) i **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Fig. 90).

El primer camp de sitges és **Missatges** (Núm. 8), que està centrat en un sitjar i altres elements negatius identificats; des de cubetes i fosses diverses fins a una bassa, el que fa pensar en una àrea complexa d'hàbitat o de moviment que avui no coneixem (Fig. 27). En aquest sentit s'han plantejat tres fases d'ocupació des del s. III al I ane, amb un total de 42 sitges identificades, de les que la tercera fase és la clarament romana, amb canvis diversos en les estructures. La fase millor coneguda és la última, amb un moment intens entre finals del s. II i mitjan s. I ane. En segon lloc hi ha **la Rosella** (Núm. 10), que és relacionada amb un espai excavat de 0,15 ha i una extensió aproximada de 1 ha (Fig. 30). Es planteja el seu vincle directe amb un hàbitat rural ibèric, segons els arqueòlegs, *ex novo* de s. III ane amb el seu camp de sitges, i una important reforma entre mitjan s. II i I ane (Bermúdez 2010, 44, Escala *et al.* 2011, 217 i 227), c. 150-50 ane. S'han identificat un total de 26 sitges de tipologies diferents, 16 fosses i també diverses cisternes i clavegueres (Escala *et al.* 2011, 224-225), a part de l'espai d'hàbitat. Sembla que les sitges són reomplertes amb material possiblement provinent de l'elaboració de més espais d'emmagatzematge. Per tant fa pensar en una necessitat d'ús i amortització ràpid i consecutiu. Per últim es mostra **la Devesa** (Núm. 53), situat en un espai d'uns 3000 m² conservats (Fig. 77), presenta una ocupació continua des del bronze final i fins a l'actualitat, potser amb algun moment de poca presència humana, almenys en estructures. Ara bé, sembla evident que durant la fase ibèrica l'entorn és un camp de sitges relacionat amb l'*oppidum* proper, mentre que en la fase romanorepublicana, s. II-I ane (125-70 ane), s'hi identifiquen 16 sitges i a posteriori si construeix algun tipus d'obra de nova planta de difícil adscripció. Per les dècades final del s. I ane (50-25 ane) hi ha una important reforma, que els arqueòlegs consideren podria respondre a algun tipus d'espai de control del territori per la seva situació privilegiada (Busquets i Fàbregas 1998, 161-164), però en aquest cas s'ha prioritzat el camp de sitges. Per J. Frigola Torrent (2015, 87-88) **la Devesa** (Núm. 53) sembla respondre al graner de l'assentament de la zona al llarg de les diverses fases i períodes.

Un altre cas diferent és el de **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) que se centra en un espai reduït de 328 m², exactament 22x13 m (74,39x43,96 peus romans o 80x47,27 peus itàlics) (Fig. 83). La zona presenta dos hàbitats diferenciats, dues fases, un primer moment ibèric amb sitges i remuntable al s. IV ane i una fase tardorepublicana (Casas 1988b, 93; Casas *et al.* 2013, 266-276). Per la segona fase, les estructures de magatzem són *dolia*, que funciona durant un període molt concret segons J. Casas, entre darrer quart del s. II ane i fins a mitjan s. I ane (Casas 1988b, 94; Casas *et al.* 2013, 293-294). Per tant s'està parlant d'un magatzem amb una capacitat de 90000 l (Casas *et al.* 2013, 283-285). Els seus investigadors plategen la possibilitat d'un espai força allunyat de la vil·la o simplement un propietari que vivia a Empúries i per tant no necessitava una vil·la convencional (Casas *et al.* 2013, 293-294).

En conclusió, aquest tipus d'espai com **Missatges** (Núm. 8), **la Rosella** (Núm. 10), **la Devesa** (Núm. 53) i **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60), sembla que són un exemple de llocs d'hàbitat i emmagatzematge que es podrien relacionar amb la logística i l'avituellament del període romà tardorepublicà. Són espais que perduren al llarg de tot el període de consolidació, rereguarda i inestabilitat que comença a mitjan s. II ane i fins a un canvi real de funcionament i de gestió del territori, a partir de ben entrat el s. I ane. En aquest sentit la gran necessitat de cereal faria necessària una infraestructura en punts estratègics com aquests, pròxims a les vies i als camins que penetraven cap a l'interior peninsular camí a Lleida. En qüestions concretes, es creu que en **la Rosella** (Núm. 10) és necessari excavar més enllà de les zones afectades per la construcció del canal d'Urgell, sota els camps propers i la zona de la granja d'en Fonoll. Tot i així s'insisteix a pensar que en la seva segona fase es tracta d'un hàbitat del període tardorepublicà, molt romanitzat en un moment primerenc i per tant vinculable amb l'exèrcit, relacionables amb les restes d'un *equus* sencer localitzat en una de les sitges de l'extrem sud-oest. En el cas de **la Devesa** (Núm. 53), no s'ha de perdre de vista la possibilitat del punt de control militar ja a mitjan s. I ane, tot i que les evidències avui són molt minses.

Ara bé, cal destacar que igualment com els *castella*, on es planteja la identificació de *officinae armorum*, en aquest cas es té present el fet que en les proximitats de campaments, *castella* o torres, identificats en el treball, també es localitzen sitges o camps de sitges. Aquest fet, que corrobora la inexistència fins al moment, de l'ús d'*horrea*, mostra la importància de la polivalència dels *castella* com a centres de control, reparació, producció i en bona mesura avituellament de les tropes (Fig. 90).

Així dels casos estudiats el primer a ressaltar és el campament del **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), a les proximitats d'aquest però amb una cronologia més ampla de s. III-I ane s'han localitzat

fins a 70 sitges, però es creu que el centre d'emmagatzematge seria molt més ampli (Belmonte 2014, 65) (Fig. 26). D'entre elles 17 tenen una cronologia específica de s. II-I ane (Belmonte *et al.* 2013, 206). Un dels elements més destacats de l'estudi d'aquestes sitges són els faunístics. Així en les sitges s'han recuperat fins a trenta èquids i quaranta-sis gossos, relacionats amb el món agrícola segons els investigadors, i també amb el transport de mercaderies. Ara bé, la presència sobretot de mules i algunes ases, a part de transport civil, fa pensar també en la logística de l'exèrcit romà (Belmonte *et al.* 2013, 201-222), amb una cabanya d'èquids molt potent.

Passant ara a l'ampli catàleg de jaciments interpretats com a *castella*, en sis d'ells s'han documentat sitges o camps de sitges d'aquest context cronològic. Aquest és el cas del **Castellvell** (Núm. 14), en que es té constància de sitges en fases republicanes, en un context del 100 ane i primers decennis de s. I ane (Asensio *et al.* 2012, 80) (Fig. 36). En segon lloc es localitza l'important *castella* de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), en que sembla que a partir del s. II ane el seu camp de sitges té un paper destacat i important amb un final d'amortització de primer terç del s. I ane (Fig. 48). Sembla que durant el s. II ane serà molt important un graner a base de sitges, que alguns investigadors relacionen amb una guarnició post campanya de M. Porci Cató (Palmé i Principal 1990, 24). Un altre exemple es el de **Ca n'Oliver** (Núm. 37), en que durant el s. II-I ane és el de màxima extensió del seu camp de sitges, especialment entre el 125 i 50 ane, les quals són de mides superiors a les de les fases precedents (Fig. 56). En aquest moment final també s'usen *dolia*, que es veuen acompanyades de *tegulae* (Francès i Guàrdia 2012, 280 i 285). Seguidament trobem el cas del **Turó del Vent** (Núm. 45), sembla que cap al s. III ane, dins el món ibèric, és un gran magatzem a base de sitges (Bosch *et al.* 1986, 128) i partir de principis del s. II ane i fins a un moment molt primerenc al canvi de segle, per tant fins 125-100 ane, l'assentament sembla canviar de dimensions i funcions, tot i que segueix la presència de sitges, on també s'hi localitzen *tegulae* (Bosch *et al.* 1986, 125-126) (Fig. 68). També es troba en aquesta situació en **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48), definit en la seva fase republicana com un *castellum*, en el moment en que es reformà i reorganitzà la disposició interior entre c. 150 ane fins l'últim terç de s. I ane (c. 150-39 ane), és l'època en que es documenten també sitges de nova factura i l'amortització d'una d'ibèrica (Morera *et al.* 2011, 300; Morera *et al.* 2014, 163) (Fig. 69). Per últim, en el **Turó de Peralada** (Núm. 59) es documenta un destacat camp de sitges, en aquest cas amb una cronologia més genèrica de c. s. III a mitjan s. I ane (Joly 2010, 341-343).

A part de *castella* amb sitjars, també es poden presentar altres jaciments, jerarquitzats com a torres, *vici* militars. Aquest és el cas de **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), en el transcurs de

l'excavació de l'interior de la torre, es van documentar quatre sitges retallades al substrat geològic i entre elles (Fig. 66). Aquestes sitges eren cobertes amb àmfores ibèriques i un *dolium*, per tant sembla que totes serien posteriors a la construcció de la torre, d'època romanorepublicana (Sánchez 1995; 2008, 126-130), entre els s. II-I ane.

També posar de relleu les sitges recuperades a Empúries, relacionat amb el campament instal·lat a la ciutat des del principi del s. II ane. La muralla localitzada recentment i en funcionament durant el s. II ane sembla que s'amortitzà al final d'aquella centúria o inici de la següent, s. I ane (Castanyer *et al.* 2014, 208), per tant previ a la fundació de la ciutat Romana. Les primeres sitges daten de mitjan s. II ane, mentre que el segon grup es relaciona amb cronologies de 80-70 ane. Per altra banda, tres moments més se centren a mitjan s. I ane, un altre entre el 40 i el 30 ane i finalment un tercer grup en els últims decennis del s. I ane (Aquilué *et al.* 2002, 12-34; Salido Domínguez 2009, 105). Però fou en aquesta segona etapa en que el sitjar prengué grans dimensions i les pròpies sitges també es van realitzar de majors dimensions, en un espai on suposadament es fundà la ciutat romana cap al 100 ane (Aquilué *et al.* 2002, 34-35; Castanyer *et al.* 2014, 208). Segons els investigadors la importància d'aquest camp de sitges s'hauria de relacionar amb la importància fiscal i administrativa que va assumir Empúries en aquest moment (Aquilué *et al.* 2002, 36), Però al nostra entendre i tenint present el canvi cronològic de la fundació de la ciutat, aquest fet fa pensar en un emmagatzematge de caire militar i en relació a un possible contingent de tropes durant la Guerra de Sertori, moment d'estrès bèl·lic, igualment com durant mitjan s. I ane, 40-30 ane i finalment els últims decennis del s. I ane.

Aquests vuit jaciments tenen cronologies genèriques, tot i que s'han pogut precisar les de la fase republicana, com és el cas del **Turó de Peralada** (Núm. 59) de c. 150-50 ane, o el **Turó del Vent** (Núm. 45), que se centra en els primers decennis del s. II i fins al 125-100 ane. Els altres quatre jaciments però coincideixen amb el cas dels camps de sitges específics, amb cronologies de s. II-I ane i especialment a l'entorn del canvi de segle cap al 125-100 ane en el seu origen i un final cap al 75 ane, relacionable amb la Guerra de Sertori. Sembla però que **Ca n'Oliver** (Núm. 37) allargaria la seva perduració, en un context de decadència fins a mitjan s. I ane (Fig. 57). En canvi, **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) presenta una forquilla genèrica de s. II-I ane (c. 150-70 ane). Per últim, Empúries es relaciona en un moment de mitjan s. II ane i posteriorment en diverses fases dins el s. I ane, en primer lloc al 80-70 ane, amb vincle a un possible contingent de tropes durant la Guerra de Sertori, una altre fase a mitjan s. I ane, 40-30 ane i finalment els últims decennis del s. I ane.

6.6. Conclusions

Per tant en el nord-est peninsular els 62 jaciments estudiats han quedat definits i jerarquitats en quatre categories, que són campaments, *castella*, torres i espais logístics, que a la vegada presenten subcategories.

Dins el context cronològic definit en aquest treball i a partir dels jaciments analitzats es pot comprovar que les restes relacionables amb campaments romans són molt minses al nord-est peninsular, amb cinc jaciments no urbans, i per tant un 8,06% del total de 62 jaciments (Fig. 87). En aquest punt cal destacar la diferència dels jaciments dels que tenim estructures conservades, siguin positives o negatives. Amb unes estructures en negatiu molt minses, a partir de les fosses dobles identificades en excavació, es troba el cas del **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) (Fig. 26), que tot i així ofereix unes troballes de gran importància per definir l'estructura campamental. En canvi els altres quatre jaciments; **la Palma** (Núm. 18), **les Aixal·les** (Núm. 19) i el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) (Fig. 43), **les Tres Cales** (Núm. 23), treballats a partir de prospeccions superficials, tot i que també en algun cas amb sondejos i excavacions, no han permès recuperar estructures associades al material, ja sigui ceràmic o metàl·lic.

Pel que fa a l'extensió aproximada d'aquests jaciments, cal destacar que els més grans, són aquells identificats a la zona de l'Ebre, en primer lloc **les Aixal·les** (Núm. 19), forma una extensió amplia de c. 70 ha, seguit per **la Palma** (Núm. 18), amb una extensió d'unes 30 ha de les que s'ha pogut treballar en 7 ha. Per la urbanització i alteració de l'entorn i finalment **les Tres Cales** (Núm. 23), es recupera material en un entorn d'unes 8 ha. Pel que fa al **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) sembla que faria unes 7 ha. En canvi el millor definit, a partir dels fossats, és el **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), però sembla que fa poc més de 5 ha.

Quant a la seva fundació o reutilització, els jaciments de la zona de l'Ebre, tres tenen una fase molt destacada durant la Segona Guerra Púnica com a campaments i alguna perduració, a més del context que interessa en aquest treball dins els s. II-I ane. Ara bé el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) mostra un nivell d'ocupació posterior a la Segona Guerra Púnica, molt probablement durant les revoltes indígenes de finals del s. III ane i els primers anys del s. II ane. Finalment les restes del **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) mostren fases prèvies i posteriors als fossats, però de difícil consideració i importància amb les dades disponibles. En conclusió ens trobem en espais amb força fases, però que realment haurien pogut tenir períodes d'abandó prolongat entre una ocupació i la posterior.

Finalment la cronologia no és homogènia, com ja s'aproxima en el paràgraf anterior, els tres jaciments de la zona de l'Ebre (**la Palma** (Núm. 18), **les Aixal·les** (Núm. 19) i **les Tres Cales** (Núm. 23), mostren diverses fases importants, destacant durant la Segona Guerra Púnica, però també, en els tres casos, durant la Guerra de Sertori. Possiblement evidenciarien l'activitat de les tropes del lloctinent de Sertori, Marc Perpenna, amb un dispositiu situat en curs inferior de l'Ebre, per intentar frenar Pompeu el 76 a. n. e. (Ble 2016, 61). El quart jaciment de la zona de l'Ebre, **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21), en canvi sembla que només té una fase relacionada amb les revoltes indígenes i el final de l'oppidum pròxim. En canvi dels restants jaciments, **El Serrat dels Espinyes** (Núm. 7), es relaciona a les dècades prèvies a la fundació i edificació de la ciutat i muralla de l'Aeso romana entre finals del s. II i principi del s. I a. n. e. (Payà *et al.* 1994, 151-172; Reyes 2014, 85-88).

Dels 62 jaciments estudiats, els *castella* o similars responen a 30 que representa un 48,39% del total (Fig. 88). Això significa un gran predomini d'aquests jaciments que es caracteritzen essencialment per trobar-se en llocs elevats i amb un bon control del territori.

Per altra banda, com s'ha vist els assentaments construïts, almenys els elements defensius, a través de pedres i per tant edificats per durar, generalment a partir de la tècnica de l'*opus siliceum*, tot i que també el *quadratum* amb carreus ben tallats de pedres del país, amb murs que a grans trets oscil·len entre 1 i 1,5 m d'amplada, amb o sense torres i en molts casos aprofitant construccions anteriors. De fet la seva pròpia solidesa és el que els ha fet perdurar i ha permès que arribessin als nostres dies. D'una altra manera, construïts a partir de materials peribles, no haurien deixat les evidències materials que han permès identificar-los. Aquest és el cas d'un grup dels *castella* indeterminats, identificats a partir de la cultura material. En els jaciments de nova planta, i aquells que reedifiquen les seves defenses, s'observa, en general, la construcció de muralles de carreus d'entre 1 i 1,4 m de gruix i amb o sense torres. Mentre que en jaciments com el de **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43) les muralles assoleixen fins a 2,2 m de gruix i tenen molt a veure amb les construccions precedents.

A partir d'aquí es poden subdividir per un seguit de diferències (Fig. 88):

En primer lloc l'extensió, que ha estat la jerarquització elegida per presentar-los en els punts anteriors des de les 5 ha i fins a centres de menys de 1000 m². El que s'ha pogut apreciar amb aquesta categorització és que de les sis possibilitats, comptant també els indeterminats, n'hi ha dues en les que es concentren més jaciments. Així a la categoria d'entre 1 i 2 ha hi ha fins a nou jaciments: **Monteró 1** (Núm. 5), **Antona** (Núm. 6), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), el

Castellvell (Núm. 14), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), el **Turó del Vent** (Núm. 45) i el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), mentre que de 0,1 a 0,4 hi ha cinc jaciments més, en aquest cas, **els Castellassos** (Núm. 2), **Turó dels Moros de la Codina** (Núm. 13), **Coll del Moro** (Núm. 16), **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20) i **Puig de la Caritat** (Núm. 36). La resta de les quatre categories representen un total de setze jaciments, set dels quals indeterminats. Així sembla que, a partir de les restes disponibles, hi ha una predilecció per espais relativament grans, d'entre 1 a 2 ha, que permeten concentrar un contingent considerable. Mentre que per altra banda els *castella* d'entre 0,1 a 0,4 ha són més aviat punts de control o de vigilància més pròxims a torres d'observació que a centres amb capacitat d'intervenció.

Tot seguit també es pot presentar una diferenciació a partir de si es tracta d'assentaments *ex novo*, que aprofiten una ocupació anterior o indeterminat. En els assentaments de nova planta o *ex novo*, s'aprecia que són una minoria, només tres dels 30 es té la certesa que es construeixin de nou, aquests són **Monteró 1** (Núm. 5), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12) i **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20). Com es veu aquests responen a les dues categories per dimensions més representades, en primer lloc **Monteró 1** (Núm. 5) i **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12) entre els de 1 i 2 ha i en segon lloc **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20) dels de 0,1 a 0,4 ha. Aquest tipus d'assentament de nova planta aporta molta informació de les seves característiques formals, defenses i edificis singulars, com és el cas de **Monteró 1** (Núm. 5), que ha d'ajudar a interpretar assentaments amb més fases i de difícil lectura.

Per altra banda els assentaments que aprofiten una instal·lació anterior, fos utilitzat en el moment previ de l'ocupació romana, abandonat un temps abans, o potser encara en ús (com *hospitium militar*) és molt divers i representa a 20 dels 30 *castella* identificats en aquest treball, aquests són: **la Vispesa I** (Núm. 1), **Monderes II** (Núm. 3), **Antona** (Núm. 6), **El Castell** de Ponts (Núm. 11), **Turó dels Moros de la Codina** (Núm. 13), **el Castellvell** (Núm. 14), **Coll del Moro** (Núm. 16), **Serra de l'Espasa** (Núm. 22), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **el Cogulló** (Núm. 32), **Puig Ciutat** (Núm. 35), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), **la Torre Roja** (Núm. 38), **el Castell de Besora** (Núm. 41), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **el Turó del Vent** (Núm. 45), **el Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48) i **el turó de Peralada** (Núm. 59).

Mentre que els indeterminats no s'han integrat en aquesta categorització i són: **els Castellassos** (Núm. 2), **Castell Lliuró** (Núm. 9), **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24), **Picamoixons** (Núm. 25), **Costa de la Serra** (Núm. 27) i **Puig de la Caritat** (Núm. 36).

Aquesta diferenciació entre assentaments *ex novo* i aquells que es construeixen o utilitzen espais ocupats per *oppida*, mostra la preponderància d'aquests últims. Aquest fet demostraria que durant els s. II-I ane, en que es centra aquest estudi, estratègicament l'espai no ha canviat tant respecte la fase ibèrica anterior. La necessitat romana passa per ocupar en bona mesura antics *oppida*, aprofitant en part els seus sistemes defensius de torres i muralles, com veiem en els punts anteriors, o a la reforma i canvis en altres casos com els de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **Puig Ciutat** (Núm. 35) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43). Els jaciments indeterminats, pel que fa a l'aprofitament d'espais anteriors, és degut a les investigacions recents dels mateixos o a la manca d'aquestes en casos com el de **Castell Lliuró** (Núm. 9).

Pel que fa a la cronologia dels *castella* s'aprecia que és força diversa. A partir d'una forquilla més genèrica i antiga, i progressivament, es pot apreciar, que una sèrie de jaciments, potser més mal coneguts, presenten una fase amb cronologies de s. II-I ane per la seva última fase. Aquests són tres: **Monderes II** (Núm. 3), **el Castell Lliuró** (Núm. 9) i el **Castell de Besora** (Núm. 41) i que per tant se'ls atribueix una cronologia indeterminada.

Un segon grup mostra dos jaciments amb una cronologia de s. II ane com són el **Puig de la Caritat** (Núm. 36), a partir de les poques restes recuperades de l'única campanya realitzada, aproxima una cronologia de s. II ane, almenys per la seva última fase, i el **Turó del Vent** (Núm. 45) que canvia de dimensions i funcions a principi del s. II ane, però no sembla perdurar més enllà del canvi de segle, per tant 125-100 ane. Per tant en els dos casos sembla que presenten una cronologia de c. 175-100 ane.

Per altra banda, el **Coll del Moro** (Núm. 16), mostra un inici que s'ha centrat en el 175 ane, com els anteriors, però els seus nivells d'amortització definitiva s'allarguen aquest últim ja dins la segona meitat del s. I ane, per tant segurament es pot apuntar a una cronologia c. 175-50 ane (Fig. 40).

Si avancem ja a aquells jaciments que tenen ocupació des de mitjan s. II ane, s'aprecien ja unes forquilles cronològiques més específiques gràcies a l'estudi de la cultura material, que és la que permet, en aquestes fases republicanes, crear contextos de 25 en 25 anys. Així, en els jaciments ben estudiats permet, per exemple, identificar fases molt curtes com la que presenta **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), que se centra en un moment entre el 150-125 ane. Tot i les poques campanyes realitzades, sembla que el jaciment té un moment d'ocupació i final en el tercer quart del s. II ane.

Seguidament es troben tres jaciments amb un context més ampli. **Antona** (Núm. 6), el **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13) (Fig. 35) i **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), amb una cronologia a partir de la segona meitat del s. II ane, però amb estrats d'amortització clars durant el primer terç del s. I ane, el que pot relacionar el final amb la Guerra de Sertori. Per tant c. 150-70 ane.

Del mateix context inicial al 150 ane és el **Turó de Peralada** (Núm. 59), però sembla que té un final a mitjan s. I ane, difícil de precisar si abans o després de la Guerra Civil entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne, en aquest sentit és marca el final prèvia l'enfrontament.

Un altre grup amb una cronologia inicial al 150 ane el formen tres jaciments. En bona mesura es pot considerar que es tracta de jaciments encara poc coneguts en els dos primers casos, els **Castellassos** (Núm. 2) (Fig. 21) o el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), més clar en el cas del **Castellot** de Bolvir (Núm. 48). La diferència està en el moment d'amortització. En els casos del **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) sembla que és a l'entorn del 39 ane moment que es relaciona amb un enfrontament bèl·lic de Roma contra els ceretans i amb la fundació de *Iulia Libica*. Per altra banda **Castellassos** (Núm. 2) de manera genèrica reben una forquilla cronològica de c. 150-25 ane.

L'últim jaciment relacionable amb una fase inicial del període republicà al 150 ane és el **Castell** de Ponts (Núm. 11), que és modificat i ampliat durant la segona meitat del s. I ane, segurament en una cronologia augustal de difícil precisió i que per tant es considera que com a mínim perdura fins a finals del s. I ane.

Avançant un esglaió més en el moment fundacional, hi ha un altre conjunt important de jaciments. En aquest cas de sis *castella* fundats a l'entorn del 125 ane i amb una forquilla cronològica molt curta fins a l'entorn del 75/70 ane, per tant en relació a la Guerra de Sertori. Aquest conjunt són **la Vispesa I** (Núm. 1) (Fig. 20), **Monteró 1** (Núm. 5) (Fig. 24), **el Castellvell** (Núm. 14), **la Serra de l'Espasa** (Núm. 22) (Fig. 44), **la Costa de la Serra** (Núm. 26) i **el Cogulló** (Núm. 32).

Amb una cronologia més llarga sembla que s'ha de situar a **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). En aquest cas c. 125-50 ane. Aquest fet fa que no es pugui precisar el seu funcionament durant la Guerra Civil entre cesarians i pompeians. En canvi, sí que hi ha tres jaciments que allargarien la seva existència fins al moment de la Guerra Civil, aquests són **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), **Ca n'Oliver** (Núm. 37) (Fig. 57) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43) (Fig. 65), fins a un moment de canvi definitiu, en la reestructuració del territori.

En aquest punt es presenta un jaciment de cronologia general, però ja centrada dins el s. I ane, per tant dins l'última centúria del període republicà. Es tracta de **la Torre Roja** (Núm. 38), que no sembla que sobrepassi el 50 ane pel material localitzat (Fig. 59). Per tant no funcionaria durant la Guerra Civil entre cesarians i pompeians.

Per últim es localitzen en superfície uns jaciments d'una cronologia molt específica de mitjans s. I ane en relació a la Guerra Civil entre cesarians i pompeians i sembla que concretament en relació a la batalla d'*Ilerda* com és el cas de **Puig Ciutat** (Núm. 35) (Fig. 54), un dels moments d'estrès bèl·lic que afecten el nord-est peninsular durant aquelles dècades (Padrós *et al.* 2015, 285-287). Altres es situen en els moments posteriors a aquesta batalla, aquests són el **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24) (Fig. 45) i **Picamoixons** (Núm. 25) (Fig. 46). Que almenys en la seva última fase es situarien en aquest moment d'estrès bèl·lic tant concret.

En definitiva ens trobem, en els casos estudiats, amb una cronologia que engloba a grans trets entre el 150 i el 50 ane, amb perduracions mitjanes de no més de 50 a 100 anys. Aquestes dades es centren en dues de les tres fases d'estrès bèl·lic presentades (125-70 ane i 50-25 ane) (Noguera *et al.* 2014a, 40-52) i que es desenvoluparà en el capítol següent (capítol 7).

Pel que fa als assentaments o a la categoria teòrica de *castellum parvulum*, amb petites construccions fortificades de no més d'entre 18 i 23 m de costat, identificats generalment al quadrant sud-oest de la península ibèrica (Maia 1986, 214; Romeo Marugán 2005, 209; Fabiao 2007, 120-121) i presentades en el cos teòric, a la zona del nord-est només hi ha dos possibles edificis comparables fins ara identificats. Aquests són els *castella* de la **Vispesa I** (Núm. 1) (Fig. 20), en la seva part superior, o **Castell Lliuró** (Núm. 9), que no superen els 500 m² i semblen tancar aquests espais reduïts com quelcom més que una simple torre. En el cas de la zona treballada sembla, a excepció dels anteriors, que els assentaments passen de petits *castella* de més de 1000 m² i en una categoria inferior ja es tractaria de torres de no més de 10 a 14 m de costat, com s'aprecia en l'apartat següent. Resulta interessant prosseguir l'estudi comparatiu entre aquests dos *castella* del nord-est i les construccions identificades al sud-oest peninsular.

En les construccions de clara factura romanorepublicana com són **la Vispesa I** (Núm. 1) (Fig. 19), **Monteró 1** (Núm. 5), **el Castell** de Ponts (Núm. 11), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **el Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13), **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), **la Costa de la Serra**

(Núm. 26), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28)²⁹ (Fig. 49), **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29)³⁰ (Fig. 51), **Puig Ciutat** (Núm. 35), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48) i el **Turó de Peralada** (Núm. 59), veiem que en general, siguin de nova planta o amb fases anteriors, i aprofitant part d'aquests, es construeixen nous sistemes defensius. Són murs perimetrals amb o sense torres, d'entre 0,8 i 2,5 m de gruix³¹, s'entén que la pedra utilitzada és en general la de l'entorn, normalment carreus ben tallats, d'entre 0,6 i 1 m de llarg formant un *opus quadraum* o *siliceum* normalment de la III o IV manera de Lugli (Lugli 1957, 55-165; Asensio Esteban 2006, 130), tot i que casos com **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48) els murs estan fets de lloses de pissarra, o el **Turó de Peralada** (Núm. 59) a partir de rierencs petits i mitjans. Les obres realitzades en *opus quadratum* presenten una construcció en doble parament reomplert de pedruscall i grava, formant un *emplecton* i sense morter. En alguns casos també s'utilitza la tècnica del dret i través per reforçar la construcció. Potser el més controvertit de tots ells és **el Castell** de Ponts (Núm. 11) amb dues etapes constructives (Fig. 31-32). L'estructura primitiva interior, que creiem republicana, està feta de carreus quadrats de 0,3 o 0,4 m, units amb morter de calç, mentre que la construcció exterior (torre i muralla), en canvi, està feta amb carreus rectangulars i allargats de 0,3x0,15 m units amb morter de calç més fi a partir d'*opus vittatum*, que els arqueòlegs consideren d'època augustal. Així en el grup més gran ens trobem davant del que de forma teòrica i a través de la seva petrificació s'ha definit com a *castellum muratum* o *castellum communitum* (Jiménez de Furundarena 1995, 137-143). També **la Vispesa I** (Núm. 1) presenta parts de construcció amb *opus vittatum* (Maestro i Domínguez 2006, 323-324; Maestro *et al.* 2008, 990-991 i 996-997).

Un altre seguit de jaciments identificats com a *castella*, amb estructures definides en excavacions antigues, sense treballs recents, però amb uns resultats molt reduïts, dificulten la seva definició constructiva. Del primer cas d'excavacions antigues o més o menys recents però no concloents és **Antona** (Núm. 6), en que no s'ha confirmat que part de les evidències de muralles, fins a tres línies, sigui d'un context romà republicà, tot i que el material ceràmic dirigeix cap aquest camí. En general aquest grup està compost per jaciments de recent excavació com és el cas de **Els Castellassos** (Núm. 2), **El Puig de la Caritat** (Núm. 36) i el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46). En el primer cas les muralles identificades de blocs d'entre 0,4 i 1 m, formant un bon *opus quadratum* i sense morter, són acompanyades per dues torres de factura similar però unides amb morter de calç, a data d'avui no tenim confirmació de la seva cronologia sigui

²⁹ Pel que fa a la torre de 4x5 m de costat aporta unes mides 13,5x17 peus romans.

³⁰ La muralla fa 145 m de llarg i 1,5 m d'amplada, Aquestes mesures són molt significatives, ja que els dos casos s'ajusten molt bé als peus romans, tindríem una muralla de 490 x 5 peus.

³¹ En les amplades dels murs els peus romans o itàlics no són significatius.

romanorepublicana, tot i que la majoria de cultura material encaixaria en un període iberoromà. Cal destacar que la torre del sud-oest que fa 10,5x4,7 m, de la que encara s'està estudiant l'origen s'ajusta en gran mesura a mètriques antigues, en aquest cas al peu itàlic (0,275 m) (Palmada 2003a, 39), c. 38x17 peus, el que resulta prou significatiu. Pel que fa als dos jaciments següents, són de molt recent excavació i la informació disponible o consultada no ajuda a conèixer les característiques del seu sistema defensiu. Per últim, dins aquest conjunt de jaciments, hi ha el **Castell Lliuró** (Núm. 9), *castellum* de petites dimensions, 500 m², que amb pedres ben tallades d'entre 0,7 i 1 m i alguns encoixinats, forma un *opus siliceum* de la IV manera de Lugli, molt pròxima a l'*opus quadratum* (Lugli 1957, 80-83; Asensio Esteban 2006, 130). Entre els dos paraments hi ha un rebliment de morter de calç que actua de lligam de l'obra, d'un gruix total de 2,50 m. Ara bé la manca de qualsevol treball arqueològic impedeix confirmar la seva cronologia.

També dins els catàleg de *castella* s'identifiquen aquells assentaments, que a partir de les dades disponibles, sembla que reocupen un espai anterior i l'aprofiten sense realitzar reformes o canvis en el sistema defensiu, tot i que sembla que seguiria funcionant en aquest moment romà republicà. Aquest és el cas del **Castellvell** (Núm. 14), el **Coll del Moro** (Núm. 16), el **Cogulló** (Núm. 32), el **Torre Roja** (Núm. 38) i el **Turó del Vent** (Núm. 45).

Per últim, quant als sistemes defensius, es localitzen sis dels jaciments definits com a *castella* que no presenten estructures, a data d'avui i amb la informació utilitzada. Així, no es té constància de construccions defensives a cinc assentaments poc o gens estudiats com **Monderes II** (Núm. 3), sense actuacions arqueològiques, el **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24) i **Picamoixons** (Núm. 25), estudiats a partir de prospeccions en superfície recents i poc més. Mentre que el **Costa de la Serra** (Núm. 26) o la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22) es coneixen a través de treballs molt antics. En l'últim dels tres casos, el jaciment està sent estudiat, però la llarga perduració de l'espai on s'emplaça dificulta la recuperació i interpretació de restes del moment, aquest és el **Castell de Besora** (Núm. 41).

En una nova categoria s'identifiquen 20 torres exemptes en el catàleg d'aquest treball (capítol 5) (Fig. 89), tres de les quals pertanyents a parts de construccions jeràrquicament superiors com són **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) (Fig. 50), el **Turó del Vent** (Núm. 45) (Fig. 68) i el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46). Per tant les 17 torres específicament d'aquesta categoria representen el 27,42% del total de 62 jaciments estudiats.

En l'apartat de la jerarquització de les torres, resulta molt interessant veure com efectivament tenim torres circulars i quadrangulars de contextos romanorepublicans, estructures exemptes dins de *castella* i algun espais de reduïda superfície amb abundant material de l'època, zones altes, però sense estructures, que poden fer pensar en elements destruïts o realitzats amb materials peribles. Aquests últims són els que s'han definit com a indeterminats, tot i considerar-los torres per la seva ubicació privilegiada.

Per tant de la teoria del capítol 4 a la pràctica del capítol 5 i tenim una distància gran. Les fonts parlen de diversos tipus de torres segons la seva utilitat, *propugnaculum* amb la idea de guarnició defensiva i *specula* per l'ús de senyals, unes definicions que de per si ja són difícils d'extrapolar a la realitat arqueològica, per la seva difícil diferenciació. En la vessant arqueològica és més fàcil de jerarquitzar la forma estructural que la funció de senyals o de control, o si en realitat realitzaven les dues activitats indistintament. Com en el cas dels *castella*, aquest tipus de construccions també es poden jerarquitzar a partir de ser una construcció de nova planta o reaprofitant un indret amb hàbitat anterior.

Les construccions circulars de nova planta són representades amb les dades actuals per **el Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Fig. 66), **la Torre del Far** (Núm. 51) (Fig. 73), **el Castell de Falgars** (Núm. 54) (Fig. 78) i **el Castellot d'Avinyonet de Puigventós** (Núm. 57), mentre que les construccions quadrangulars s'identifiquen **Tentellatge I** (Núm. 15) (Fig. 37), **la Torre dels Moros** (Núm. 4) (Fig. 22), **la Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) (Fig. 74) i **la Torre de Das** (Núm. 47). D'aquelles construccions que semblen trobar-se en un espai amb hàbitat anterior s'han identificat **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) (Fig. 80), **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Fig. 70), **l'Agulla de la Pola** (Núm. 58), **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33), **el Montgròs** (Núm. 30) i **el Puiggraciós** (Núm. 40). Mentre que per la manca de dades i de coneixement sobre les restes hi ha dos jaciments que es consideren indeterminats en el fet de presentar o no fases prèvies, aquests són **Puig Surís** (Núm. 55) i **l'Illot del Castellà** (Núm. 62).

S'observa a diferència del cas dels *castella* que és indistint l'ús d'antics hàbitats on s'edifica la torre o l'ocupació de llocs nous, sembla que amb les dades disponibles, la decisió d'ocupar un o altre lloc es fa simplement per necessitat i per la millor opció per l'objectiu que es busca. Cal dir que molt segurament aquestes torres, a part de controlar el seu entorn, sense capacitat d'intervenció per les seves dimensions, feien una funció de senyals i per tant serien també *turris speculatoria*.

Així doncs sembla que en definitiva, amb les evidències actuals, al nord-est peninsular es pot determinar per els s. II-I ane estructures turriformes circulars i quadrangulars diverses, això és essencialment **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), **la Torre de la Mora** (Núm. 50), **la Torre del Far** (Núm. 51), **el Castell de Falgars** (Núm. 54) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) entre el 150-70 ane, per les torres circulars i **la Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) per les quadrangulars, que sembla perdura fins a la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu (49-45 ane) (Fig. 76). A partir d'aquestes es pot extrapolar a alguns altres casos treballats al nord-est peninsular com s'ha anat realitzant en els punts anteriors. Així, en aquest tipus de construcció són moltes les evidències que mostren dificultats per garantir la seva cronologia romanorepublicana, amb pocs fonaments d'excavacions modernes o la possible perduració durant diversos períodes (Pera 2008 17-18; Pérez García 2011b, 25-79; Noguera *et al.* 2014a, 21). De fet altres autors consideren aquestes construccions com a talaies/fars d'origen andalusí i com a un programa estatal de control del territori d'aquell moment, possiblement a partir del s. VIII (Martí 2005, 185-198; 2008, 189-218; Martí *et al.* 2007, 30-43), especialment en les torres circulars. Per exemple en el cas del **Castell de Falgars** (Núm. 54) i les altres torres circulars de la zona, com a fars islàmics, degut a la seva morfologia física i pel seu topònim. Alguns investigadors recullen aquesta torre en els seus treballs com P. Moret (2004, 20-21), en relació a una tradició ibèrica, o per fer un estat de la qüestió que evidencia la manca de coneixement arqueològic sobre la mateixa (Pera 2008, 25-26; Pérez García 2011b, 31-33). Però aquest plantejament de període andalusí ja rep una crítica en la ressenya de la publicació de congrés Fars de l' Islam Antiques Alimares d'Al-andalus realitzat el 2006 (Martí 2008a) i que es fa difícil de defensar el plantejament d'un sistema de fars al nord-est peninsular ja cap al s. VIII, a l'extrem territorial del poder andalusí, quan en realitat tenia problemes per mantenir el control en àrees molt més properes a Córdoba (Martín Viso 2009, 214-217). Amb les dades actuals es creu la necessitat de nous treballs d'excavació per confirmar definitivament les cronologies de moltes d'aquestes construccions, tot i que les evidències recollides i els nous treballs realitzats comencen a oferir llum sobre aquesta discussió, com s'ha pogut veure en aquesta recerca.

En l'apartat dels espais logístics (Fig. 90), com ja s'ha plantejat, és necessari reinterpretar molts dels jaciments considerats indígenes i anomenats de l'ibèric final amb cultura material encara indígena pel que fa a la ceràmica comuna, tot i que també amb importacions. Evidentment una part s'han de considerar granges o espais rurals del món indígena, però de ben segur que un altre grup respon a jaciments relacionats amb la logística i l'exèrcit, durant els s. II-I ane en moments de gran importància d'aquest (ja siguin legions o auxiliars) pels períodes d'estrès bèl·lic

que pateix el nord-est de la *citerior*. Així d'aquest tipus se'n citen i plasmen un grup en aquest estudi.

Els espais logístics són de difícil determinació i en la majoria de casos diferenciació respecte espais agraris. Aquest fet fa que dins les seves subdivisions en molts casos costi ajustar jaciments i en d'altres es planegin dubtes d'una atribució o altre, com es veu en la categoria de *vici* militars o *officinae armorum*. Al nord-est peninsular el jaciment paradigmàtic en la categoria de *vici* militar és el **Camp de les Lloses** (Núm. 39) (Fig. 60), amb un context molt romanitzat, amb tallers (Fig. 61), en el recorregut de la via de Mani Sergi (110 ane) (Núm. 2.2.8.1) i amb una cronologia de 125-75 ane, molt clarament vinculable a una fase d'estrès bèl·lic a la zona, que comença amb la caiguda de Numància, l'estabilització de la Gàl·lia Narbonesa, la guerra contra els cimbres i conclou amb el final de la Guerra de Sertori i el definitiu auge de la ciutats com a centres organitzadors del territori. El final definitiu del sistema precedent i la imposició del sistema urbà serà entre la guerra contra els cimbres i el final de la Guerra Civil entre Cai Juli Cèsar i els partidaris de Cneu Pompeu Magne. A part del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), els altres dos jaciments relacionats amb aquests contextos i funcions, o potser com a *officinae armorum*, aquests són el **Variant de Valldan** (Núm. 31) i el **Can Rubió II** (Núm. 49) (Fig. 70) que no permeten una precisió més acurada. Sí que resulta interessant com alguns espais interpretats de manera amplia com a *castella*, mostren característiques similars a les *officinae armorum* com són la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22) i el **Torre Roja** (Núm. 38) (Fig. 58).

Pel que fa a la categoria designada com a espais d'administració o de gestió, composta en aquest conjunt estudiat per tres jaciments, es creu d'especial interès al resultar una nova interpretació d'uns espais suburbans que faciliten la interpretació de construccions complexes però de petites dimensions. Així tant el jaciment del **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) (Fig. 47), el **Can Tacó** (Núm. 42) (Fig. 62) i el **Mas Gusó** (Núm. 61) (Fig. 64) semblen aproximar-se a aquest tipus de d'espai administratiu o residència i es planteja aquesta hipòtesi.

Quant als Espais d'Emmagatzematge: Camps de sitges i *dolia*, és la realitat arqueològica del que en teoria en contextos militars haurien de ser els *horrea*. Així els resultats arqueològics al nord-est peninsular no segueixen les característiques teòriques a partir d'*horrea* i permeten identificar espais molt romanitzats o en contextos relacionats amb *castella* i campaments amb presència de sitges o *dolia* coetànies. D'aquest tipus de jaciments se'n presenten quatre jaciments específics, aquests són: **Missatges** (Núm. 8) (Fig. 27), **la Rosella** (Núm. 10) (Fig. 30), **la Devesa** (Núm. 53) (Fig. 77), mentre que el **Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) respon a un camp de *dolia* (Fig. 83). Ara bé, aquests llocs d'emmagatzematge en context romà tardorepublicà comença a

mitjan s. II ane i fins a un canvi real de funcionament i de gestió del territori, a partir de ben entrat el s. I ane. En aquest sentit la gran necessitat de cereal requeriria una infraestructura en punts estratègics com aquests, pròxims a les vies i als camins que penetraven cap a l'interior peninsular camí a Lleida.

Cal destacar en aquest context la presència de zones d'emmagatzematge en l'entorn o dins de jaciments jerarquitzats com a elements diferents, com a campaments o *castella*. Aquests són el **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) (Fig. 26), **Castellvell** (Núm. 14) (Fig. 36), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) (Fig. 48), **Ca n'Oliver** (Núm. 37) (Fig. 56), el **Turó del Vent** (Núm. 45) (Fig. 68), el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) (Fig. 69) i el **Turó de Peralada** (Núm. 59). Però també d'altres categories, com **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Fig. 66).

A partir de contextos teòrics i potser algunes restes arqueològiques com els campaments de Numància, alguns investigadors consideren que des del s. II ane i fins al canvi d'Era hi hauria un canvi clar en el tipus d'emmagatzematge en contextos militars, de les sitges de tradició ibèrica a l'ús dels *horrea* (Burch i Sagrera 2009, 84-86; Salido Domínguez 2009, 104-105). Ara bé, les evidències arqueològiques actuals i per tant la pràctica demostra una perduració de l'ús de les sitges durant el s. II-I ane. Tot i els importants exemples d'*horrea* de la zona de l'altiplà castellà, i en relació a les guerres numantines, o al fet que potser no s'hagi interpretat bé alguns edificis excavats (Salido Domínguez 2009, 110-114), de moment sembla evident que almenys al nord-est peninsular l'ús de sitges perdura, en contextos interpretats com a militars, fins ben entrat el s. I ane. Com a mínim aquesta utilització es pot relacionar en fases d'estrès bèl·lic, i per tant amb la necessitat d'avituallament militar romà, el que podria descartar la negació de la funcionalitat d'aquest tipus de reserves en aquests contextos, com havien defensat alguns autors (Morillo i Salido Domínguez 2010, 144). El que sí que es va observant és la presència de *dolia* en aquests assentaments, ja fos per l'emmagatzematge de productes líquids, sòlids o dels dos tipus (Salido Domínguez 2009, 108-110), es començaria a generalitzar a partir del s. I ane.

En general, tot i haver-hi altres fases, en alguns d'aquests jaciments amb sitges, se'n presenta una de molt destacada entre dinals del s. II ane i fins a mitjan o final s. I ane. Aquesta forquilla cronològica és molt significativa, ja que engloba un dels moments de més efervescència en la presència romana al nord-est peninsular, després de final de la Guerra de Numància, amb la construcció de la via *Domitia*, així com de les vies de Mani Sergi i Quint Fabi Labeó (120-110 ane). També en aquest context hi hauria un període d'estrès bèl·lic important, amb la Guerres Cimbries (114-101), la Guerra de Sertori (82-72 ane) i finalment ja amb canvis en l'estructuració de territori i la seva gestió, la guerra Civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu (49-45 ane). Per

tant es creu que la proliferació i potenciació de sitjars i altres espais d'emmagatzematge com les *dolia*, en un context com el presentat, no s'ha d'entendre com una simple proliferació de l'activitat agrícola, sinó la necessitat de Roma per l'avituallament de les seves tropes, siguin legionàries o auxiliars. Amb el fet de que encara no s'hagin localitzat *horrea*, ens sembla lògic creure que s'utilitzarien majoritàriament sitges, en aquest sentit considerem que s'haurà de treballar en la reinterpretació de l'ús d'aquest tipus d'emmagatzematge en el subsòl que sembla el majoritari en aquest primer moment d'implantació romana, almenys en el nord-est peninsular, s. II-I ane. Per tant tot i semblar poc útils a les necessitats militars d'ús massiu, resulta evident que són les estructures utilitzades.

En el camp de les tècniques constructives, si ens basem en aquells espais emmurallats i construïts a l'entorn del context cronològic que ens interessa, el predomini absolut és de l'*opus siliceum*, normalment de les maneres III i IV de Lugli (Lugli 1957, 55-106; Asensio Esteban 2006, 130). En el cas de la III manera a partir de cunyes i altres travats amb pedra més petita i plana (Padrós i Principal 2016, 18; Lugli 1957, 48 i 55-165), pel que fa a la IV manera, resulta molt pròxima a l'*opus quadratum* (Lugli 1957, 55-165; Asensio Esteban 2006, 130), el que fa en ocasions es confongui. D'aquesta tècnica constructiva en destaquen **Torre dels Moros** (Núm. 4) (Fig. 22), **Castell Lliuró** (Núm. 9) (Fig. 28), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **Tentellatge I** (Núm. 15) (Fig. 38), **Sant Miquel de Vinebre** (Núm. 20), **la Costa de la Serra** (Núm. 26), **el Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), **Puig Ciutat** (Núm. 35), **Puiggraciós** (Núm. 40), **Can Tacó** (Núm. 42), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **el Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **la Torre del Far** (Núm. 51) (Fig. 73), **la Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) (Fig. 75), **Castell de Falgars** (Núm. 54) (Fig. 79), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) (Fig. 80) o en part **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) (Fig. 51), que també mostra alguns punts com a *opus quadratum*.

Ara bé, també tenim alguns casos en construcció d'*opus quadratum*, però força més minoritari (Palmada 2003a, 39), com **els Castellassos** (Núm. 2), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Fig. 67), **la Torre de la Mora** (Núm. 50) (Fig. 72), cal destacar que d'aquestes dues últimes torres, igualment com altres d'aquestes construccions circulars presenten encoixinat en els seus carreus. La resta de tècniques són encara més puntuals, com l'*opus incertum*, en aquest cas amb exemples com **la Torreta de Das** (Núm. 47), **el Castellot** d'Avinyonet de Puigventós (Núm. 57) o **Mas Gusó** (Núm. 61). Finalment **la Vispesa I** (Núm. 1) utilitza per la seva construcció l'*opus vittatum*, tot i que també l'*opus quadratum*. Mentre que **el Castell** de Ponts (Núm. 11), mostra essencialment l'*opus vittatum* i l'*opus certum* en els seus paraments perimetrals i torres (Fig. 32).

També és interessant destacar la presència de *opus signinum* en diversos dels jaciments estudiats, per exemple **Monteró 1** (Núm. 5) amb terres a partir d'aquesta tècnica o parets estucades en l'edifici de la zona 2 (Principal *et al.* 2015). També es repeteix l'ús d'*opus signinum* o parets estucades a **la Costa de la Serra** (Núm. 26) (Canela *et al.* 2015, 7). En el cas de **Can Tacó** (Núm. 42), en algunes de les estances principals es van documentar nivell d'*opus signinum*, estucats i motlures de guix (Guitart *et al.* 2006, 26; Mercado *et al.* 2006, 254; Rodrigo *et al.* 2014, 198-199; Pera *et al.* 2014, 531).

El fet d'identificar la majoria de construccions en pedra, especialment muralles i torres, a partir d'*opus siliceum*, permet trobar-li paral·lels itàlics d'època mig-republicana (s. IV-III ane) com a *Norba*, *Artena*, *Cora*, *Praeneste*, etc., (Palmada 2003a, 36). Ara bé, els treballs del nord-est peninsular resulten més toscs que les obres del Laci i encara força limitats.

Per altra banda, en alguns dels espais més homogenis o coherents s'ha intentat, a partir de les mesures actuals, traslladar a mesures de peus romans o itàlics, el que en alguns casos no ha resultat significatiu, però en d'altres ocasions sí. Així des de la informació del catàleg (capítol 5) i dins el capítol actual s'ha assolit un conjunt d'espais amb cert interès interpretatiu. El peu romà, correspon aproximadament a 0,296 m com s'aporta en el capítol 4 (Giuliani 2006, 283). Mentre que la unitat de mesura del peu itàlic correspon a 0,275 m (27,5 cm) (Ruiz de Arbuló 1991, 29; Palmada 2003a, 39).

Així dels 62 jaciments treballats, s'ha pogut aproximar una mètrica romana, a partir dels peus, en tres jaciments. En primer lloc la **Torre dels Moros** (Núm. 4), amb uns costats que fan 6,6x5,3x7,1x4,7 m (Serra Ràfols 1927, 85), ofereix unes mesures tant precises com c. 22,3x18x24x16 peus romans (Fig. 22). Per altra banda, dins les limitacions de les dades disponibles de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), una de les torres, que fa 4x5 m de costat (Asensio *et al.* 2013, 107-108), aporta unes mides 13,5x17 peus romans (Fig. 48). Per últim **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), en que la muralla fa 145 m de llarg i 1,5 m d'amplada (Bosch *et al.* 2003, 351; Palmada 2003b, 259; Asensio Esteban 2006, 117-159; Molist 2009, 227-269), que equival a 490 x 5 peus romans (Fig. 50). En el mateix jaciment es troba la torre isolada de c. 7x5 m i murs de 1,45 m de gruix, que correspon a 23,7x17 peus romans per un gruix de c. 5 peus romans.

Pel que fa a una mètrica itàlica, hi ha fins a deu jaciments, que s'aproximen a aquest tipus de peus. En primer lloc **Monteró** (Núm. 5), especialment la torre de la zona 9, que fa 11x7,7 m, el que significa exactament 40x28 peus itàlics (Fig. 23). Per altra banda, el perímetre **del Castell** de

Ponts (Núm. 11) mesura c. 78,10x98,20 m i per tant 284x357 peus itàlics. El tercer element significatiu és l'edifici central o edifici 1 de **Puig Ciutat** (Núm. 35), el possible *praetorium* d'11x11 m (40 peus itàlics exactes) (Fig. 53). Altres construccions difereixen poc d'un número exacte com els **Castellassos** (Núm. 2), en que la torre sud-oest fa 10,5x4,7 m, el que significa c. 38,2x17 peus itàlics. En el cas del **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), la torre forma un diàmetre d'entre 10,2 m i 10,7 (37,09 i 38,9 peus itàlics), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) per la seva part mesura 9,34 m de diàmetre, el que significa 33,96 peus itàlics (Fig. 66). Per últim, la torre del **Castell de Falgars** (Núm. 54) presenta 4,65 m de diàmetre en el seu interior i 8,5 m en l'exterior o el que és el mateix 16,9 peus itàlics a l'interior i 30,9 peus itàlics a l'exterior (Fig. 78). Per altra banda, també hi ha un conjunt de jaciments que s'ajusten considerablement a un o dos terços d'un peu o a la meitat d'aquesta unitat, en aquest cas destaquen, **Tentellatge** (Núm. 15), en que la torre de planta rectangular fa 8,35 x 12,1 m, el que significa 30,36x44 peus itàlics (Fig. 37). Seguidament, en el cas del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), l'element que destaca és l'edifici I, que fa 15x10 m de costat (54,54x36,36 peus itàlics) (Fig. 60). Per últim, cal destacar la torre de **Puiggraciós** (Núm. 40), que mesura c. 14x7 m, per tant 50,9x25,45 peus itàlics.

Finalment hi ha un conjunt de jaciments format per deu estructures, que tot i tenir restes homogènies i susceptibles de ser mesurades en peus, a primer cop d'ull no s'adapten a mesures romanes o itàliques. Aquests són **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12) en que l'edifici singular de 30 m de costat (Pera *et al.* 2014, 535-356), que respon a 101,35 peus romans o 109,1 peus itàlics. Dins al **Turó del Vent** (Núm. 45) destaca a l'extrem nord una torre aïllada quadrangular, de 20 m², 4,5x4,5 m a l'interior (Mataró 1985, 16-17; Bosch *et al.* 1986, 125), el que representa 15'20x15'20 peus romans o 16,36x16,36 peus itàlics, de difícil determinació (Fig. 68). El mateix que passa al **Tossal de Baltarga** (Núm. 46). En aquest segon cas, en el sector 1, i definit com a edifici B, destaca una estructura quadrada de 4,45 m de costat (Oller *et al.* 2015, 151-152) (15'20x15'20 peus romans o 16,36x16,36 peus itàlics) en la part interna dels murs, que a la seva vegada fan 1,2 m d'amplada (4 peus romans o 4,36 peus itàlics). Seguint amb torres, la **Torre de Das** (Núm. 47) respon a una construcció aïllada de dimensions considerables de 9 m de costat (Padró 1984, 85) (30,43 peus romans o 32,72 peus itàlics), i murs de 1,5 m de gruix (5,07 peus romans o 5,45 peus itàlics). La **Torre de la Mora** (Núm. 50), presenta un diàmetre interior de 5,70 m i un d'exterior de 9,50 m (Rueda 1999, 3-4; Pérez García 2011b, 35) (Fig. 71). Si es calcula amb peus s'observa que el diàmetre interior fa c. 19,27 peus romans i 20,72 peus itàlics, mentre que l'exterior respon a uns 32,13 peus romans i 34,54 peus itàlics. Per la seva part la **Torre del Far** (Núm. 51) fa entre 5,6-5,8 m de diàmetre interior i de 9,6-9,8 m de diàmetre exterior (Folch *et al.* 2008, 156), això són entre 18,94-19,6 peus romans o 20,36-21,09 peus itàlics de diàmetre

interior i 32,46-33,14 peus romans o 34,9-36,63 peus itàlics de diàmetre exterior (Fig. 73). La **Torre de Puig d'Àlia** (Núm. 52) a partir de c. 9,75 x 7,9 m (Padrós 2016a, 15-16), el que forma una estructura de 32'97x27,71 peus romans o 35,45x28,72 peus itàlics, mentre que l'amplada del parament s'ajusta força al que seria una passa doble romana, 1,481 m, o en aquest cas entre 4-4,7 peus romans o 4,72x5,09 peus itàlics (Fig. 74). Per la seva part la torre de **Puig Castellar de Vidreres** (Núm. 56) presenta una planta circular de c. 7 m de diàmetre (Llinàs i Merino 2000, 435) (entre 23,67 peus romans o 25,45 peus itàlics) (Fig. 80). Els dos últims exemples no responen a torres sinó espais logístics, en aquest cas **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) conforme un espai total de 22x13 m i uns 328 m² (Casas 1988b,94; Casas *et al.* 2013, 277-283) (74,39x43,96 peus romans o 80x47,27 peus itàlics) (Fig. 83) i finalment el **Mas Gusó** (Núm. 61), en la seva màxima amplitud mesurava 36x40m amb una superfície d'uns 1440 m² (Casas *et al.* 2015, 246-247) (121,74x135,27 peus romans o 130,9x145,45 peus itàlics) aprofitant en part la fonamentació de les fases anteriors (Fig. 84).

Per tant, el que es pot apreciar amb aquesta compilació dels espais dels jaciments susceptibles de ser analitzats a partir de mètriques antigues o més fàcilment identificables mostra 23 jaciments del 62 estudiats. D'aquest total, deu mostren imprecisió en la metrologia, ja sigui romana o itàlica, tot i que algun cas com el **Turó del Vent** (Núm. 45) (Fig. 68) o el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), podrien mostrar en la seva versió en peu itàlic l'ús d'un terç del peu amb el resultat de 16,36 peus. Ja que com es desgrana en el capítol teòric (capítol 4), tot i que aquests peus tenen unitats inferiors i superiors (Giuliani 2006, 283-284). Ara bé, amb les dades disponibles fins al moment resulta difícil concretar aquests resultats poc clars. Pel que fa als jaciments amb una metrologia romana clara només se n'han identificat tres, la **Torre dels Moros** (Núm. 4) a partir d'una construcció poligonal (Fig. 22) i **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), tant amb la muralla com la torre isolada semblen força clars i per tant relacionables amb contingents pròpiament romans (Fig. 50). El cas de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), basat només en una torre és més dubtós i es creu necessari conèixer més dades (Fig. 48). Per últim, els deu jaciments a mesures interpretables com a itàliques, ha donat resultats molt precisos com la torre sud-est de **Moneró** (Núm. 5) (Fig. 23), el perímetre **del Castell de Ponts** (Núm. 11) o l'edifici central de **Puig Ciutat** (Núm. 35) (Fig. 53) i d'altres que difereixen poc d'un número exacte com els **Castellassos** (Núm. 2), **el Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44) (Fig. 66) o **el Castell de Falgars** (Núm. 54) (Fig. 78). Però també un conjunt de jaciments que s'ajusten considerablement a un o dos terços d'un peu o a la meitat d'aquesta unitat, en aquest cas destaquen, **Tentellatge** (Núm. 15) (Fig. 37), **el Camp de les Lloses** (Núm. 39) (Fig. 60) o **Puigraciós** (Núm. 40). Per tant aquesta bona precisió d'aquest bloc i la possibilitat que algun

dels dubtosos entre peu romà i peu itàlic també presenti mesures de terç o dos terços de peu itàlic, fa pensar com a mínim en agrimensors o oficials encarregats de la construcció d'uns o altres enclavaments durant el període del s. II-I ane, que engloba aquest treball. Més concretament, la mesura del peu itàlic es documentat en època republicana en la zona de la Campània i del Samni i per tant sembla que les procedències dels dissenyadors o constructors dels assentaments descrits haurien de ser d'aquest origen (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39).

Un dels punts interessants a destacar en aquestes conclusions és el dels *praetoria/principia*. Com la resta d'aspectes que fan referència al món republicà, la informació sempre és molt limitada o inexistent, en general, majoritàriament basada en dades o funcionaments de l'exèrcit corresponents a períodes posteriors com l'augustal o alt imperial, més reglat i estandarditzat com s'exposa en el capítol 4. Així, els espais de major complexitat estructural dins els establiments militars, són les residències atribuïdes al comandant del campament o *castellum*, la qual s'identifica amb el *praetorium*. Aquest espai residencial o casa, és al mateix temps un indret on s'exerceix l'autoritat, i reflecteix necessàriament l'estatus jeràrquic del seu ocupant (Grillone 1977, fig. 11). Ara bé, en els campaments o *castella* imperials hi ha un altre espai oficial, que respon als *principia*, on es concentrava l'administració, els espais sagrats de culte i custòdia dels estendards i, per tant, el lloc on radicava la força moral de la disciplina militar resultant sempre un punt de referència del complex del campament (Johnson 1983, 104; Bidwell 1997, 67; Vega Avelaira *et al.* 2009, 467). En el moment en que els *principia* ocupen el centre del campaments la residència del comandant passa a situar-se en un lloc secundari darrere o al costat dels *principia* (Johnson 1983, 33-34).

Amb les dades disponibles actualment, en època republicana, s'haurien de considerar, en teoria, els *principia* i els *praetoria* com a un únic espai o de molt difícil diferenciació (Morillo 1991, 136). Tot i així es creu que aquesta complexitat urbana no comença de cop i volta i, per tant, també es podria traslladar cronològicament al període republicà, potser d'una forma menys normalitzada, que a la Germània o Gàl·lia julioclaudia (Blagg 2000, 139; Fellmann 2006, 99-100). Aquests centres de poder o gestió anaven en relació a les dimensions dels propis campaments o *castella*, i podien ser grans complexos formats per diverses construccions i espais, però també un únic edifici compartimentat amb un atri com a distribuïdor, de poc més de 10 m de costat, com el del petit *castellum* de Hesselbach (Hesse, Alemanya), de no més de 0,6 ha i que data de l'any 100 (Reddé 2006a, 100 i 293). Aquest espai s'ha interpretat com el *principium*, mentre que la residència del comandant quedaria situada al nord-est, darrere de l'edifici administratiu.

Pel que fa als casos identificats arqueològicament i les seves característiques, el primer exemple és a la zona 2 del *castellum* de **Monteró 1** (Núm. 5), a la zona central del tossal de c. 1 ha, es troba el que potser l'espai millor conegut (Fig. 23). En aquesta àrea, s'ha identificat a l'extrem est, un complex de sectors formant una gran U a partir d'un porxo i un patí oberts cap a l'est fins al mur perimetral, formant una unitat i que presenta unes característiques molt romanitzades (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camañes *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317), amb terres d'*opus signinum* o parets estucades. Aquest edifici s'ha interpretat, a partir de les restes recuperades i l'estudi de paral·lels, com el que podria ser el *praetorium* de l'assentament (Principal *et al.* 2015, 317-321), fet que confirma la teoria dels investigadors en quan aquest establiment respondria a un *castellum* romà (Bermúdez *et al.* 2006, 458-459; Camañes *et al.* 2010, 235; Principal *et al.* 2015, 313-317). Per altra banda, en el recent excavat jaciment de **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), identificat com un *castellum*, en un espai de fins a 2 ha en que s'ha delimitat en més de 200 m un mur perimetral (Rodrigo *et al.* 2014, 203), en la part superior del tossal, en una zona més plana s'han localitzat estructures d'habitació de certa entitat. D'aquests murs en destaca un de blocs ben tallats i uns 30 m de longitud, que ha acabat formant un complex habitacional de 1000 m² d'estances obertes a un pati central, d'uns 100 m², que presenta una cisterna o dipòsit al mig (Pera *et al.* 2014, 535-536) (Fig. 33). També s'han recuperat evidències de paviments d'*opus signinum* molt degradats, altres paviments i revestiments murals (Rodrigo *et al.* 2014, 203; Pera *et al.* 2014, 536). Un altre cas són les restes recuperades al *castellum* de **Puig Ciutat** (Núm. 35). Es tracte d'un edifici complex, situat al centre de l'anomenada zona 1, en un dels dos grans camps on s'ha intervingut (Fig. 53). A partir de la geofísica es va poder demostrar que hi havia una construcció singular entre la resta d'elements identificats en el subsòl (García *et al.* 2010, 693-698). Un cop excavat durant la campanya de novembre-desembre de 2015, s'ha pogut comprovar que respon a un edifici homogeni i simètric de 11x11 m de costat, amb un accés en *fauces* (passadís) que molt probablement s'obra a un atri o espai distribuïdor a l'interior. La precarietat de les restes, degut a l'activitat agrícola del camp, fa que sigui difícil interpretar la seva compartimentació. Tot i així, com a mínim s'han distingit dues habitacions adossades a la façana principal i possiblement una estança de grans dimensions en la part posterior. Aquest últim espai és de més difícil interpretació i podria presentar compartimentacions fetes amb elements peribles perduts a dia d'avui. Així doncs ens trobem davant d'una construcció complexa, aixecada a partir d'un pla previ i de forma homogènia, que li transfereix una importància com a element edilici públic o rellevant dins el conjunt. Finalment, al **Camp de les Lloses** (Núm. 39) és l'únic dels quatre jaciments que es presenta en aquest capítol que no respon a un assentament pròpiament de caire militar, sinó més aviat com un *vicus* militar o *officinae armorum*, tot i que en relació a l'exèrcit. En aquest

sentit, en un conjunt d'edificis adossats complexos, amb tallers metal·lúrgics en la seva majoria, s'ha identificat l'edifici I, de bona factura i amb els seus 15x10 m de costat, sembla formaria un espai edilici complex o de representació, construït amb una planificació molt concreta i amb una idea molt clara (Fig. 60). Aquesta singularitat ha fet pensar en aquest edifici com una construcció pública o de gestió i poder.

Així doncs, en conclusió, en el marc del nord-est peninsular i dins el marc del s. II-I ane, recentment s'ha publicat un treball sobre la possibilitat de que la zona 2 de **Monteró 1** (Núm. 5) respongui al *praetorium* del *castellum* (Principal *et al.* 2015, 309-325), com s'ha definit en l'apartat anterior. Ara bé, el fet d'haver pogut avançar en aquesta interpretació, gràcies a gairebé 15 anys d'excavacions i a l'estudi tant d'estructures com de la cultura material, fa difícil extrapolar aquests resultats en altres jaciments d'aquesta cronologia i context, com s'ha anat veient en els apartats teòrics. Ara bé, sembla que en treballs recents, i en jaciments de nova planta, com el mateix **Monteró 1** (Núm. 5), sembla que s'ha començat a visualitzar la possibilitat de trobar edificis interpretables com a *principia* o *praetoria*. Creiem que aquests podrien ser els casos de **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12) amb una construcció de 30 m de costat i fins a 1000 m², o de **Puig Ciutat** (Núm. 35), un edifici molt més petit, 11x11 i una 120 m², però se'ns dubte de característiques singulars. Amb les dades actuals, al nostra entendre, podrien respondre tant a la residència del comandant (*praetorium*) com a la zona més administrativa (*principium*), sinó realitzar la doble funció. Les dades actuals no permeten aproximar més en aquest sentit, i s'haurà d'esperar a futurs treballs en les zones circumdants dels edificis per aproximar més la seva funcionalitat. En el cas del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), es fa més difícil definir-lo, en un context vinculat a l'exèrcit, però de caire civil. Tot i així, el fet de trobar un *gladius hispaniense* (Duran *et al.* 2015d, 156) al seu interior, ha fet donar-li certa rellevància en aquest context de poder i representativitat.

Es voldria aprofitar per aproximar la idea de les zones administratives o residències oficials com a *principia/praetoria* sense *castella* o campament. Resulta una construcció complexa de la que sembla al nord-est en tindriem alguns casos com són **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) (Fig. 47), **Can Tacó** (Núm. 42) (Fig. 62) o **Mas Gusó** (Núm. 61) (Fig. 84). Així aquests espais s'han de valorar en una jerarquització tipològica en un context d'espai administratiu, gestió o residència, de personatges vinculats a l'administració romana, més que no pas com un *praesidium* o *praetorium/principium*, com un estatge genèric de tropes romanes que controlaven un territori des de posicions diverses com plantegen J. Casas i altres investigadors (2015, 249).

Per últim, pel que fa a la cronologia genèrica de la majoria de jaciments estudiats, se centra en els s. II-I ane el marc de la tesi. Ara bé, és clar que hi ha alguns moments en que sembla que aquest tipus de construccions són més necessàries o extenses, amb una cronologia que engloba a grans trets entre el 150 i el 50 ane, amb perduracions mitjanes de no més de 50 a 100 anys. Aquestes dades convergeixen en les dues fases d'estrès bèl·lic presentades (125-70 ane i 50-25 ane) (Noguera *et al.* 2014a, 31-52), es pretén realitzar en el capítol següent un anàlisi territorial i cronològic per assolir una millor interpretació de les diverses categories d'assentament, les seves fases i la seva ubicació espacial.

7. Seqüència diacrònica dels assentaments en el territori

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

7. Seqüència diacrònica dels assentaments en el territori

7.1. Introducció

El que es pretén en aquest capítol és, a partir de la informació plantejada en el context geogràfic, amb les vies i ciutats, el context històric, el catàleg de jaciments i la seva jerarquització funcional, una anàlisi que permeti aproximar l'estructuració del territori en aquestes primeres centúries d'implantació romana. Per realitzar això serà fonamental escrutar la informació a partir de les fases d'estrès bèl·lic ocorregudes al nord-est peninsular. La idea de presentar les vies com a camins i itineraris que ja transcorrerien pel territori previ a les fundacions i fins i tot a l'arribada romana. Per tant el fet de mostrar-los amb els noms de les ciutats és una manera de simplificar la seva nomenclatura.

Amb la informació disponible fins al moment, es disposa de 62 jaciments d'un total de 154 valorats inicialment (Fig. 18). Es creu que en els propers anys s'hauran d'incorporar molts nous jaciments que ajudaran a reinterpretar o completar el treball actual. Cal destacar que la cronologia de cada un dels jaciments i la seva relació amb d'altres ja s'ha realitzat en el capítol anterior (capítol 6). L'objectiu del que ens ocupa és crear blocs de jaciments, descripcions amples per moments d'estrès bèl·lic i la seva relació amb el territori. Evidentment alguns jaciments tenen cronologies més genèriques, difícils d'acotar a dia d'avui o fins i tot fases indeterminades que s'intentaran correlacionar amb contextos més amples per definir una interpretació o hipòtesi coherent. Com s'ha avançat, tot i que alguns jaciments, pels contextos de cultura material, semblen tenir cronologies més amples o en relació entre una fase i altre, en aquest capítol s'aplicarà un anàlisi territorial i cronològic a partir dels períodes d'estrès bèl·lics presentats per J. Noguera, T. Naco del Hoyo i J. Principal (Noguera *et al.* 2014a, 31-56), per tant 225-175 ane, 125-70 ane i 50-25 ane, que es defineixen respectivament amb la Segona Guerra Púnica i enfrontament amb pobles indígenes, la crisi cimbria i la Guerra de Sertori i finalment la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu i el final de la república (Noguera *et al.* 2014a, 31-32). Ara bé, cal destacar que aquest treball tracta més especialment en els dos últims moments d'instabilitat, entre el 125-70 ane i 50-25 ane. També es tindran en compte els moments intermedis entre aquestes fases, com són el 175-125 ane, el 70-50 ane i finalment el període augustal (27 ane-14).

7.2. De la II Guerra Púnica a les revoltes indígenes (225-175 ane)

Un cop vençut Aníbal el 202 ane a la batalla de Zama, tal i com s'exposa en el capítol 3 dedicat al marc històric (Edwell 2011, 334-337), es posa fi a la Segona Guerra Púnica. Ara bé, a la

península Ibèrica ja des del 205 ane, amb l'expulsió cartaginesa, el llevant ja estava clarament sota control de Roma. Es presenten per aquesta cronologia diversos moments d'estrès bèl·lic, centrats en les revoltes indígenes que transcendeixen el nord-est. Així, en primer lloc es troba la revolta indígena de 197-195 ane i la intervenció del cònsol Cató. Més endavant (181-178 ane), la Primera Guerra Celtibèrica en que el nord-est peninsular va actuar de rereguarda. Tot això, en un territori poc urbà, en que destaquen a la costa les ciutats gregues d'*Emporion* i *Rhode*, i al sud amb la necessitat romana, la fundació de la futura *Tarraco* (Fig. 91).

D'aquest moment històric, en relació a la Segona Guerra Púnica s. III ane, i les guerres posteriors dins el primer quart del s. II ane, suposen només quatre jaciments del total de 62 que té l'estudi (Fig. 91). Es creu convenient esmentar que a majoria dels jaciments del catàleg poden correspondre encara a fases ibèriques, en un moment de poc canvi d'implantació territorial i per tant no apareixen com a assentaments romans d'aquesta fase. Els quatre jaciments d'aquesta fase són **la Palma/Nova Classis** (Núm. 18), **les Aixalelles** (Núm. 19), el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21) i **Tres Cales** (Núm. 23).

Del total de quatre jaciments, el conjunt s'ha jerarquitzat en el capítol anterior com a campaments. En primer lloc, tres jaciments s'han interpretat clarament relacionats amb les operacions a la zona de l'Ebre dins la Segona Guerra Púnica, aquests són **la Palma/Nova Classis** (Núm. 18), **les Aixalelles** (Núm. 19) i **Tres Cales** (Núm. 23). En canvi el restant, el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21), es relaciona amb les revoltes indígenes ja durant el s. II ane i concretament amb la destrucció de l'*oppidum* del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), a pocs metres de distància (Fig. 91).

És al llarg d'aquesta fase entre el s. III i II ane en que s'implanten a l'entorn d'*Emporion* i de *Kese*, futura *Tarraco*, dos *praesidia* o campaments urbans, de gran importància durant les guerres i revoltes que tenen lloc en aquestes dècades, amb la manca d'implantació i estructuració territorial.

Els tres campaments relacionats amb la Segona Guerra Púnica, estant emplaçats a la zona de l'Ebre, se'ns dubte un important punt de defensa per un i altre bàndol durant els primers anys d'aquest conflicte (Fig. 91). Així **la Palma/Nova Classis** (Núm. 18) i **Tres Cales** (Núm. 23) resulten punts de control preeminents, en els dos casos ports naturals, sobre l'Ebre el primer, i directament al mar el segon. Ambdós són també destacats elements sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). El darrer campament dins d'aquest grup, **les Aixalelles** (Núm. 19), més al nord seguint l'Ebre, es situa en un pas natural per travessar el riu. Aquesta funció seria el seu gran valor

estratègic i de control de l'entorn, seguint el camí natural cap a l'interior i *Ilerda* (Núm. 2.2.19). Per la seva part el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21), ja durant el s. II ane sembla que no s'ha de relacionar amb l'entorn o el control del mateix, sinó com un campament de setge de l'*oppidum* del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Fig. 91).

En definitiva els dos *praesidia* urbans d'*Emporion* i *Tarraco* també es troben a l'alçada de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), en primer terme, i en punts o nusos fonamentals per accedir a l'interior del país de forma senzilla en un indret i altre, especialment després del període d'inestabilitat 197-195 ane (Fig. 91). En el cas d'*Emporion* a través de la via *Annia* (Núm. 2.2.6), la via de *Rhode* a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.12), la via Emporitana (Núm. 2.2.13) i en el cas de *Tarraco* a través de la via *Tarraco* a *Ilerda* (Núm. 2.2.2) i les seves bifurcacions.

En conclusió, el territori d'aquest període difícilment es pot analitzar amb les dades actuals disponibles i es creu que la majoria d'espais definits en el catàleg com a *castella* serien en aquests moments encara hàbitats indígenes (*oppida*) o estarien ja abandonats, al presentar fases precedents i al considerar poc probable una implantació romana en una fase tant antiga, quan resultava difícil mantenir fins i tot el control sobre zones costaneres. Per tant, vistos els jaciments i la seva disposició es creu que el territori funcionava encara a través del control indígena a partir d'*oppida* i altres assentaments secundaris. En aquest sentit, els campaments s'han de relacionar amb moments molt concrets i sembla es tractaria de *castra aestiva*, per les poques restes estructurals existents (Fig. 91).

7.3. Fase intermèdia. Rereguarda de guerres de conquesta peninsulars (175-125 ane)

Durant aquesta fase al nord-est peninsular no hi va haver grans situacions d'inestabilitat i fou sobretot a partir de la segona meitat, entre el 155-125 ane, en que es van desenvolupar a l'interior peninsular una sèrie de guerres com La Segona Guerra Celtibèrica o Guerra de Segeda (154-152) (Richardson 1986, 132-137; 2000, 141-142; García Riaza 2006, 92-93). Aquesta situació es descriu en el capítol 3 de context històric. Més endavant es va produir en el mateix entorn geogràfic la Tercera Guerra Celtibèrica o Guerra de Numància (143-133 ane), que va concloure amb la derrota definitiva dels numantins (Capalvo 1996, 165-198). Finalment dins aquest moment central del s. II ane també va tenir lloc la conquesta de les Balears (123-122 ane), segons argumenten alguns especialistes per resoldre un problema de pirateria al llevant peninsular (Morgan 1969, 221-222; Roldán Hervás 1995, 103; Orfila i Cardell 2000, 27). Per tant el context geogràfic d'estudi resulta la rereguarda de tots aquests conflictes, zona estable

necessària per mantenir els diversos fronts actius. Pel que fa a l'entorn urbà, se centra com en la fase anterior en *Emporion* i *Tarraco* (Fig. 92). Entre les dues ciutats, es va refundar *Ilturo/Burriac* com un centre important, que alguns investigadors han volgut veure com un possible *praesidium* urbà (Olesti 1995, 336-339) (Fig. 92). Cal destacar que tots aquests centres urbans romanitzats es trobaven a la costa, element que confirma el control sobre el llevant i el progressiu i lent avanç cap a l'interior (Fig. 92).

A nivell analític aquesta fase presenta un total de 21 jaciments dels 62 que formen el conjunt estudiat (Fig. 92):

- En primer lloc no s'ha identificat cap campament, que s'entén que en el cas d'existir serien de ruta o campanya, per desplaçar-se cap a l'interior peninsular.
- En segon lloc els *castella* representen dotze dels 21 jaciments, i són els següents: **els Castellassos** (Núm. 2), **Antona** (Núm. 6), **el Castell de Ponts** (Núm. 11), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13), **Coll del Moro** (Núm. 16), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), **Puig de la Caritat** (Núm. 36), **Turó del Vent** (Núm. 45), **el Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **el Castellot de Bolvir** (Núm. 48) i **el Turó de Peralada** (Núm. 59).
- Seguidament apareix un nou element que en la fase precedent no s'havia localitzat, que són les torres. En aquest cas, són sis jaciments dins el total dels 21 de la fase: **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), **la Torreta de Das** (Núm. 47), **la Torre de la Mora** (Núm. 50), **la Torre del Far** (Núm. 51), **Castell de Falgars** (Núm. 54) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56).
- Finalment es presenten els espais logístics en les seves diverses categories, en aquest cas, són tres jaciments del total estudiat, que es desglossa de la següent manera: **la Rosella** (Núm. 10), **Can Tacó** (Núm. 42) i **el Mas Gusó** (Núm. 61).

Sobre el territori, els 12 *castella* es distribueixen de diverses maneres. En primer lloc es localitza un únic jaciment de cronologia genèrica ja dins la província d'Osca, aquest és **els Castellassos** (Núm. 2), que es troba als peus del Prepirineu, a certa distància de la via d'*Ilerda* a *Pompaelo* (Núm. 2.2.4), però que poc més es pot dir en el context en que es troba, pel que es coneix d'ell. El segon conjunt és el d'**Antona** (Núm. 6), **el Castell de Ponts** (Núm. 11), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28). Aquests es troben conformant una certa linealitat est-oest seguint la via Transversal (Núm. 2.2.7), tot i que **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12) i **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), desplaçats uns quilòmetres cap al sud (Fig. 92). Entre ells semblen mostrar una distància força homogènia i a la

vegada es situen a la línia final del Prepirineu, en aquest cas sembla controlant l'accés per diversos punts a la via natural del Segre i cap a la Ceretània (Núm. 2.2.17). El següent *castellum* es troba a les terres de l'Ebre, més enllà d'aquest riu cap a l'oest i sembla que controlant una de les vies que transcorrien cap a l'interior peninsular i la Celtibèria, sorgint de la via que més endavant uniria *Dertosa* amb *Ilerda* (Núm. 2.2.19), aquest és el **Coll del Moro** (Núm. 16). Es tracta de la recuperació d'un antic hàbitat ibèric, segurament abandonat durant el s. III ane. El següent bloc, és el dels *castella* que es troben a l'alçada de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). Per tant a la zona del prelitoral de l'actual Catalunya. Aquests són dos, el **Turó del Vent** (Núm. 45), al Vallès Oriental, i el Turó de Peralada (Núm. 59), al nord de la plana empordanesa (Fig. 92). Un altre jaciment inclòs a la categoria de *castella* és el **Puig de la Caritat** (Núm. 36), ubicat entre el Ter i el Llobregat i de difícil interpretació en aquests moments, per presentar una cronologia genèrica i un coneixement limitat (Fig. 92). Finalment els dos últims *castella* són el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48), situats a la plana ceretana i que deuen la seva importància al seu control de la via del Segre (Núm. 2.2.17), que arriba a la Gàl·lia i de la mateixa plana, que no serà estabilitzat fins a la segona meitat del s. I ane (Fig. 92). Aquests dos *castella* són de gran importància per entendre el sistema descrit al Prepirineu de la zona de Lleida, i que pot mostrar clarament un control dels passos cap a la Ceretània i la Gàl·lia, potser l'accés més senzill del nord-est peninsular després de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1).

Pel que fa a les torres, de les que es podrien situar un moment inicial en aquest context són cinc: **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), la **Torre de la Mora** (Núm. 50), la **Torre del Far** (Núm. 51), **Castell de Falgars** (Núm. 54) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56). Totes elles presenten una forma circulars, de característiques similars, com s'ha descrit en els dos capítols anteriors (capítols 5 i 6), i situades geogràficament seguint la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), en el seu quadrant nord-est (Fig. 92). **La Torrassa del Moro** (Núm. 44), es localitza a les proximitats del **Turó del Vent** (Núm. 45), del que entenem funcionaria de manera conjunta o complementaria. De la resta, tres de les torres es troben clarament controlant la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). Aquestes són la **Torre de la Mora** (Núm. 50), la **Torre del Far** (Núm. 51) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56), en un punt en que la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) té un accés natural cap a la costa, en direcció al que en la fase següent serà la ciutat de *Blandae*. Per finalitzar es localitza el **Castell de Falgars** (Núm. 54), en un punt més elevat i distant, però amb un control territorial privilegiat, tant sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), i els diversos passos dels Pirineus, com sobre la via *Annia* (Núm. 2.2.6), est-oest. Per tant, aquestes cinc torres es troben en una àrea relativament reduïda, amb unes característiques molt similars i amb un gran valor estratègic sobre la via *Heraclea* (Núm.

2.2.1), en una zona sense *castella* identificats fins al moment en la part central (Fig. 92). Per finalitzar l'apartat de les torres, es troba la **Torreta de Das** (Núm. 47) al sud de la plana ceretana.

L'últim element considerat són els espais logístics, amb un conjunt de tres jaciments. El primer d'ells és la **Rosella** (Núm. 10), que respon a un espai d'emmagatzematge en sitges, situat a la zona occidental del territori estudiat, a l'est de plana de Lleida. La **Rosella** (Núm. 10) es troba molt pròxim a la via de *Tarraco a Iesso* (Núm. 2.2.14), el que podria facilitar el transport de la producció. Finalment, es coneixen dos jaciments que dins dels espais logístics s'han catalogat com a espais d'administració i gestió, o com a residències oficials. En el capítol anterior (Capítol 6) es presenten en relació a l'espai de gestió i/o residència d'un magistrat o escriba al servei del governador, i per tant un espai de certa importància i amb vincle amb l'exèrcit. Aquests jaciments són **Can Tacó** (Núm. 42) i **Mas Gusó** (Núm. 61), en els dos casos pròxims a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). En el cas de **Can Tacó** (Núm. 42), es localitza pròxim al **Turó del Vent** (Núm. 45), a c. 10,75 milles (15,92 km) (Fig. 92). A més de situar-se a una distància aproximada a les anteriors de la ciutat d'*Ilduro*/Burriac i a través de la via de Mani Sergi/Parpers (Núm. 2.2.8.1). Aquests fets fan que al nostra entendre s'hagi de relacionar amb aquest context inicial de control territorial. Per la seva part, **Mas Gusó** (Núm. 61) es detecta més al nord, molt pròxim a la ciutat d'*Emporiae*, a 3,33 milles (4,93 km), i a la via Emporitana (Núm. 2.2.13), que embrancava amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), unes milles més a l'oest. Per altra banda, de la mateixa manera que en el cas de **Can Tacó** (Núm. 42), aquest espai residencial és a certa distància del *castellum* més importants de l'entorn. Així el **Mas Gusó** (Núm. 61) es troba a 17,02 milles (25,21 km) del *castellum* del **Turó de Peralada** (Núm. 59), porta d'entrada i control sobre els passos orientals dels Pirineus i també sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1).

En conclusió estem davant d'una estructuració del territori més complexa que la de la fase anterior, on realment la dinàmica era més aviat de continuïtat, que no de veritable implantació romana, on només s'evidencien campaments de campanya. Potser la única excepció era en el llevant i els punts forts romans en les ciutats costaneres. En aquesta fase (175-125 ane), entre moments d'estrès bèl·lic, s'observa una primera petjada romana, que cal dir s'ha d'emmarcar en la segona meitat de la fase (150-125 ane), tot i que alguns autors plantegen cronologies de fins el 170-160 ane per jaciments com **Can Tacó** (Núm. 42) (Rodrigo *et al.* 2015, 40-45). En primer lloc, aquest canvi es veu amb una major presència de jaciments susceptibles de ser interpretats com un fenomen nou d'aquest moment històric, així com les seves característiques i situació de control sobre el territori. El primer element a destacar és la implantació del seguit d'assentaments al Prepireneu de Lleida (**Antona** (Núm. 6), **el Castell** de Ponts (Núm. 11), **Puig**

Castellar de Biosca (Núm. 12), **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13) i **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28)). Aquests formarien una línia, possiblement un bloqueig de la via del Segre (Núm. 2.2.17), però es creu també, serien un control sobre els pobles de muntanya de la zona. Cal indicar que el jaciment de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) també mostra una clara relació amb la via Llobregat-Cardener (Núm. 2.2.11), fins a unir-se amb la via Transversal (Núm. 2.2.7). La presència del **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **Torre de Das** (Núm. 47) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48), a la zona ceretana, confirmaria la necessitat de control d'aquesta àrea, que no va ser establitzada fins ben entrat el s. I ane. Un altre element interessant és la presència dels *castella* (el **Turó del Vent** (Núm. 45) i el **Turó de Peralada** (Núm. 59)) sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), tot i que la distància entre ells fa difícil una interpretació conjunta. Els dos *castella* del prelitoral, assenyalarien punts centrals a través de les ciutats properes, *Emporiae* al nord i *Ilduro*/Burriac al centre, però sobretot dels espais d'administració i gestió del **Mas Gusó** (Núm. 61) i can **Can Tacó** (Núm. 42), respectivament. Per últim, la presència de les torres en l'entorn del que avui és la província de Girona, apuntaria un pas més en el control d'aquestes terres respecte d'altres zones, potser encara poc establitzades. Per tant, en conclusió, sembla que Roma imposa el seu control a la costa i al prelitoral, amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). Per altra banda a l'interior, la presència abundant de *castella*, en línia, frenaria els pobles de muntanya del Pirineu occidental, encara fora del control de Roma, com els ceretans fins el 39 ane (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24) (Fig. 92).

7.4. El pas del segle II al I ane. Cimbres i Guerra de Sertori (125-70 ane)

Dins d'aquesta fase es concentren dos moments d'estrès bèl·lic de gran importància pel nord-est peninsular, en primer lloc el pas dels cimbres per la península Ibèrica (c. 104-103 ane) i en segon lloc els diversos moments relacionats amb la Guerra de Sertori (82-72 ane). Això significa que en bona mesura l'augment bèl·lic té lloc sobretot en els 30 o 35 anys que hi ha entre el 104 i el 72 ane. Aquesta concentració de fets dificulta la interpretació cronològica d'alguns dels jaciments i en diversos casos la forquilla marcada és genèrica, englobant tot el moment d'aquesta fase (125-70 ane). En altres ocasions, tot i la possible concreció en un dels dos moments es segueix atorgant un context genèric dins la fase, per facilitar l'anàlisi general. També cal destacar que en aquesta etapa es presenten jaciments de difícil contextualització, al resultar el moment de més eferescència militar per part de Roma en el territori. Així doncs en aquesta fase s'estudien fins a 47 jaciments específics i amb cronologia concreta i vuit d'indeterminats. Per altra banda també hi ha un canvi important pel que fa a la urbanització del nord-est peninsular respecte la fase anterior. Com en el cas del moment d'estrès bèl·lic, el canvi

urbà també es concentra a partir del 100 ane i durant els primers decennis del s. I ane. Així persisteixen les ciutats de les fases anteriors *Tarraco* i *Emporiae*, a més de *Ilduro/Burriac*, tot i que aquesta serà abandonada durant la fase actual, amb l'aparició de la ciutat de nova planta d'*Iluro*, (c. 80-70 ane) uns quilòmetres més al nord (Fig. 93) (Olesti 1995, 336-339). També a la costa, al sud d'*Ilturo/Burriac*, sorgeix una nova ciutat, *Baetulo*, amb una fundació a l'entorn del 100-90 ane (Padrós Martí 2001, 67-68; Guitart 2008, 16). Per altra banda, durant aquest decennis es consoliden un conjunt de centres urbans a l'interior, com *Aeso* als peus del Pirineu de Lleida (c. 100-80 ane) (Payà 2004, 323). Més al sud, es funden tres ciutats, *Ilerda*, que sembla que s'hauria de situar com a fundació romana entre final del s. II i mitjan s. I ane (Payà 2004, 32), mentre que *Ileso* i el *Municipium Sigarrensis*, es vinculen al moment d'efervescència urbana de l'entorn de l'any 100 ane (Guitart i Pera 1994, 186-188; Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 446; Guitart 2008, 22-23; Salazar 2012, 37-39). A la zona de l'Ebre apareix la ciutat de *Dertosa*, que com d'altres centres presenta una cronologia fundacional ampla entre el 100 i el 50 ane (Pons 1994, 71; Diloli 2015, 133). Per la seva part, a la zona de l'actual província de Girona es funda *Aqua Calidae* (Caldes de Malavella), que segons diversos autors es consolidaria cap a principi del s. I ane (Arrayás 2002, 315; Vivó et al. 2006).

El conjunt de jaciments estudiats que integren aquesta fase, com s'ha dit, són 47 (Fig. 93): **la Vispesa I** (Núm. 1), **els Castellassos** (Núm. 2), **Monteró 1** (Núm. 5), **Antona** (Núm. 6), **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), **Missatges** (Núm. 8), **la Rosella** (Núm. 10), **el Castell de Ponts** (Núm. 11), **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13), **Castellvell** (Núm. 14), **Coll del Moro** (Núm. 16), **la Palma/Nova Classis** (Núm. 18), **les Aixalletes** (Núm. 19), **Sant Miquel de Vinebre** (Núm. 20), **Serra de l'Espasa** (Núm. 22), **Tres Cales** (Núm. 23), **la Costa de la Serra** (Núm. 26), **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **el Montgròs** (Núm. 30), **Variant de Vallan** (Núm. 31), **el Cogulló** (Núm. 32), **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33), **Puig de la Caritat** (Núm. 36), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), **la Torre Roja** (Núm. 38), **el Camp de les Lloses** (Núm. 39), **Puiggraciós** (Núm. 40), **Can Tacó** (Núm. 42), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), **el Turó del Vent** (Núm. 45), **el Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **la Torreta de Das** (Núm. 47), **el Castellot de Bolvir** (Núm. 48), **Can Rubió II** (Núm. 49), **la Torre de la Mora** (Núm. 50), **la Torre del Far** (Núm. 51), **la Devesa** (Núm. 53), **Castell de Falgars** (Núm. 54), **Puig Surís** (Núm. 55), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56), **l'Agulla de la Pola** (Núm. 58), **el Turó de Peralada** (Núm. 59), **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) i **Mas Gusó** (Núm. 61). Per altra banda, els jaciments indeterminats que s'utilitzaran en aquest anàlisi territorial són vuit i són els següents: **Monderes II** (Núm. 3), **Torre dels Moros** (Núm. 4), **Castell**

Lliuró (Núm. 9), **Tentellatge I** (Núm. 15), **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), **Castell de Besora** (Núm. 41), el **Castellot** d'Avinyonet de Puigventós (Núm. 57) i l'**Illot del Castellà** (Núm. 62).

Això significa que entre els jaciments cronològicament identificats i els indeterminats fan un total de 55 dels 62 estudiats (Fig. 93). Per tant, del total quedarien exclosos el **Camí del Castellet de Banyoles** (Núm. 21), que es situa en els últims anys del s. III ane o els primers del s. II ane en relació a les revoltes indígenes. Per la seva part, **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), si present en la fase anterior i amb un context molt concret de 150-125 ane. Per altra banda, el **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24), **Picamoixons** (Núm. 25), són tres jaciments basats en *militaria* que refereixen una cronologia de Guerra de Sertori. Mentre que **Puig Ciutat** (Núm. 35) i la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) presenten una fase ben coneguda de Guerra Civil entre cesarians i pompeians.

Un cop passant a l'anàlisi:

- Els primers jaciments a destacar d'aquesta fase són els jerarquitzats com a campaments, amb un total de quatre. El primer, el **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) es troba a pocs metres al sud-oest de la ciutat d'*Aeso*, amb la qual es relaciona en el seu moment fundacional, on s'accediria en el territori tant pel sud, a través de la via d'*Aeso* (Núm. 2.2.18), com pel nord, pel Coll del Nargó i fins a la via del Segre (Núm. 2.2.17). És interessant vincular-ho també a la línia est-oest que ressegueix al Prepirineu i que ja es podia veure en la fase intermèdia anterior. Els tres campaments restants es presenten conjuntament, són la **Palma/Nova Classis** (Núm. 18), **les Aixal·les** (Núm. 19) i **Tres Cales** (Núm. 23), ja que a diferència de l'anterior només semblen mostrar presència o activitat a l'entorn de la Guerra de Sertori (82-72 ane) i concretament amb la possible estructura defensiva desenvolupada a l'Ebre per Perpenna, per frenar les tropes de Pompeu durant el 76 ane (Fig. 93). Com es pot apreciar, aquests tres punts són els mateixos presentats com a campaments de la Segona Guerra Púnica pel control i pas de l'Ebre per les tropes romanes i cartagineses (Ble 2016, 61).
- El segon grup a descriure són els *castella*, que per aquesta fase representen 22 jaciments amb clara cronologia i tres d'indeterminats. Començant per la línia est-oest que ressegueix el Prepirineu i que ja s'apreciava en la fase anterior, en aquestes dates sembla que es consolida més enllà del control del Segre. Estaria composta per nou jaciments: **la Vispesa I** (Núm. 1), **els Castellassos** (Núm. 2), **Monderes II** (Núm. 3), a la zona d'Osca, i **Monteró 1** (Núm. 5), **Antona** (Núm. 6), **el Castell** de Ponts (Núm. 11), **Turó**

dels moros de la Codina (Núm. 13), **Castellvell** (Núm. 14), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) entre les províncies de Lleida i Barcelona, en línia amb la teòrica via Transversal (Núm. 2.2.7), els dos últims també sobre la via Llobregat-Cardener (Núm. 2.2.11). Més al sud es localitza el *castellum*, de cronologia incerta, de **Castell Lliuró** (Núm. 9), a pocs quilòmetres de la ciutat de *Iesso*. Cal destacar que aquest *castellum* sembla que es troba en l'extrem oest de la via que s'ha definit com Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9). També en relació a *Iesso*, i a la seva fundació, s'ha de posar en relació el jaciment de **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), l'únic que no perdura de la fase anterior amb les dades disponibles fins al moment (Rodrigo *et al.* 2014, 204-205). La segona línia que sembla consolidar-se, o tenir el seu moment de màxima rellevància en aquest moment, és la que segueix la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). Amb la presència de vuit jaciments aquesta línia, inexistent en la fase anterior, es pot recórrer des de més enllà de l'Ebre i com a mínim fins al Cap de Creus, tot i un buit central. Així des del **Coll del Moro** (Núm. 16), que prèviament no tenia relació amb altres jaciments, es vincula amb **Sant Miquel de Vinebre** (Núm. 20), sobre el riu Ebre, i ja a la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22), a uns 12 km de l'Ebre. Des d'aquí la línia progressaria cap a l'est i cap al nord per la **Costa de la Serra** (Núm. 26), **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **Ca n'Oliver** (Núm. 37), el **Turó del Vent** (Núm. 45) i amb un salt, el **Turó de Peralada** (Núm. 59), en un recorregut interior en que aquests *castella* interactuen amb campaments, torres i espais logístics, tal i com es veurà en els punts següents (Fig. 93).

Tot seguit ja es presenten un conjunt de *castella* que no configuren grups grans o línies. En primer lloc, a l'interior de la zona del Llobregat es troben dos punts ben situats, el **Cogulló** (Núm. 32) i **Puig de la Caritat** (Núm. 36), que no es detecten lluny de la via de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) i de la via Llobregat-Cardener (Núm. 2.2.11). El segon, **Puig de la Caritat** (Núm. 36), més a l'est, és encara força desconegut (Fig. 93). Més al sud-est, amb control sobre les vies de Mani Sergi (Núm. 2.2.8) i del Congost (Núm. 2.2.8), cap a l'actual plana de Vic, es localitzen la **Torre Roja** (Núm. 38) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43). Aquests *castella* també tenen un bon control sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) al seu pas pel Vallès (Fig. 93). Per altra banda, a la zona de l'Alt Ter, es localitza un indret ben situat i de certa rellevància, que malauradament és encara molt desconegut en la seva cronologia iberoromana. Es tracte del **Castell de Besora** (Núm. 41), que a dia d'avui és difícil de correlacionar amb altres *castella*, si bé és cert que es troba pròxim a la via nord-sud, anomenada genèricament del Congost (Núm. 2.2.8.2). Finalment, a la zona de l'actual Cerdanya es tornen a identificar, com en la fase anterior,

els *castella* del **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48), dominant l'entorn i la via del Segre (Núm. 2.2.17), en un territori envoltat de muntanyes en ple Pirineu (Fig. 93).

- Pel que fa a les torres, sumen per aquesta fase un total de onze construccions amb cronologies estimades en aquest moment pels seus excavadors, i cinc més de cronologies indeterminades dins el període tardorepublicà, que vista les potencialitats d'aquesta etapa d'estrès bèl·lic, es creu poden aportar molta informació sobre l'estructuració del territori. En primer lloc es presenta la **Torre dels Moros** (Núm. 4), que es situa pràcticament en la intersecció entre el Segre i el Cinca, a pocs quilometres de la unió amb el riu Ebre. Es localitza a les portes d'*l'lerda* i cap a l'interior peninsular (Fig. 93), per la via d'*l'lerda* a la Celtibèria (Núm. 2.2.3). Es tracta d'una construcció poc estudiada i a dia d'avui, amb la informació disponible, no se la pot relacionar amb jaciments propers. Una altra torre de difícil catalogació cronològica és la de **Tentellatge I** (Núm. 15), que sembla es troba resseguint la via Transversal (Núm. 2.2.7), est-oest (Fig. 93). Canviant de context geogràfic, un grup de torres més o menys ben definides són les que mostren linealitat amb la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), des del **Montgròs** (Núm. 30) sense evidències estructurals, passant per la torre circular del **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34), de difícil adscripció cronològica. Des d'aquella ja s'assoleix el conjunt de torres circulars format per la **Torrassa del Moro** (Núm. 44), la **Torre de la Mora** (Núm. 50), la **Torre del Far** (Núm. 51), **Castell de Falgars** (Núm. 54) i **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56), sembla que existents durant la fase anterior. Al seu entorn, o en relació a aquest conjunt, es troben les torres de **Puig Surís** (Núm. 55), propera a l'actual Banyoles; el **Castellot** d'Avinyonet de Puigventós (Núm. 57), de difícil adscripció cronològica; l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58) a la costa i força propera a **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56); i finalment l'**Illot del Castellà** (Núm. 62), al nord del Cap de Creus i de la que les seves restes són pràcticament inexistentes (Fig. 93). Tot aquest grup de torres, de certa complexitat, s'ha d'analitzar conjuntament als *castella* i altres espais jerarquitats per intentar comprendre l'evolució de la implantació romana, fet que s'intentarà mostrar en el punt següent. La següent torre és la de **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33), situada entre el Lluçanès i el curs del Llobregat (Fig. 93). Més al sud, seguint el curs del riu Congost i de la via de mateix nom (Núm. 2.2.8.2), es troba la torre de **Puiggraciós** (Núm. 40), que a part de controlar el pas cap a l'interior, també té un bon domini sobre el Vallès

(Fig. 93). Finalment, a la Cerdanya, a la seva cara sud, es localitza la **Torreta de Das** (Núm. 47), un element de guaita de gran interès sobre la via del Segre (Núm. 2.2.17) (Fig. 93).

- Per acabar, els Espai Logístics representen deu dels 47 jaciments d'aquesta fase, i malgrat que tots disposen d'una cronologia precisa, es tracta de la fase més complexa d'aquesta categorització. En primer lloc, s'identifiquen espais definits com a *vici* militars o *officinae armorum* en el capítol anterior (Capítol 6). Dels tres possibles *vici* militars, el primer és el jaciment de la **Variant de Valldan** (Núm. 31), es tracta d'un punt de gran interès als peus del Pirineu i seguint la via Transversal (Núm. 2.2.7) (Fig. 93). En segon lloc, el **Camp de les Lloses** (Núm. 39), és una verdadera protociutat al servei de l'exèrcit, una intersecció de camins entre la via de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1), nord-sud, i la via de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9), est-oest (Fig. 93). Per últim, **Can Rubió II** (Núm. 49), mostra una ubicació interior en un entorn amb poca presència de jaciments d'aquests contextos, però que potser s'hauria de relacionar amb alguna via secundària que creuaria des de l'actual Garrotxa cap a la plana de Vic (Fig. 93).

El segon element descrit són les espais d'administració i gestió, com en la fase anterior, es documenten les de **Can Tacó** (Núm. 42) i **Mas Gusó** (Núm. 61), a les proximitats de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), i properes a ciutats romanes, *Baetulo* i *Ituro/Burriac* en el primer cas i *Emporiae* en el segon. Ara bé, en aquesta fase s'ha de sumar també el jaciment del **CEIP Joan Plana** (Núm. 27) en aquesta categoria, pròxima també a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i a la ciutat de *Tarraco* (Fig. 93).

Un altre element de gran importància dins del context militar eren els espais d'emmagatzematge que suposen 4 elements. Pel que fa als Camps de sitges, els primers són els de **Missatges** (Núm. 8) i **la Rosella** (Núm. 10), a la zona de la plana de Lleida, ja provenen de les fases precedents, molt ben situats, amb la via de *Tarraco a Iesso* (Núm. 2.2.14) a les proximitats (Fig. 93). Pel que fa a **la Devesa** (Núm. 53), es troba a l'interior del territori gironí, en el recorregut de la via del Capsacosta o *Annia* (Núm. 2.2.6) cap al Pirineu (Fig. 93). Respecte a l'emmagatzematge en *dolia*, només se n'ha identificat un exemple, **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60), que es troba situat a la plana empordanesa, a molt pocs quilometres de la ciutat d'*Emporiae* i de les vies Emporitana (Núm. 2.2.13) i *Heraclea* (Núm. 2.2.1),

A partir d'aquí, s'exposa la interpretació de conjunt i dels elements més destacats d'aquesta fase. Sense cap tipus de dubte els dos grups més importants són les línies de *castella* del Prepirineu i del Prelitoral, acompanyats d'altres assentaments com torres i espais logístics que presentarem tot seguit.

En primer lloc es desgranarà la línia del Prepirineu. D'aquest conjunt és interessant veure que les distàncies en línia recta entre jaciments són força homogènies (Fig. 93). Emprant el fet que una milla és igual a 1,481 km, entre **la Vispesa** (Núm. 1) i **els Castellassos** (Núm. 2) hi ha 7,8 milles (11,58 km), entre els **Castellassos** (Núm. 2) i **Monderes II** (Núm. 3) unes 8,04 milles (11,91 km). Si es segueix cap a l'est, de **Monderes II** (Núm. 3) a **Monteró 1** (Núm. 5) hi ha unes 15,3 milles (21,95 km), el que fa pensar en la manca d'un punt intermedi, encara desconegut. Entre **Monteró 1** (Núm. 5) i **Antona** (Núm. 6) hi ha 9,42 milles (13,97 km), mentre que entre **Antona** (Núm. 6) i **el Castell de Ponts** (Núm. 11) la distància és de 10,25 milles (15,19 km). Seguidament, del **Castell de Ponts** (Núm. 11) al **Turó dels moros de la Codina** (Núm. 13) hi ha 9,1 milles (13,48 km), i des d'aquest punt al **Castellvell** (Núm. 14) hi ha una distància de 9,27 milles (13,73 km). Des del **Castellvell** (Núm. 14) es conforma un triangle amb el fortí de **Tentellatge I** (Núm. 15), a 10,05 milles (14,89 km), i des d'aquest a **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) hi ha 4,86 milles (7,2 km), finalment de nou a **Castellvell** (Núm. 14) amb una distància de 9,38 milles (13,89 km). Per últim des de **Tentellatge I** (Núm. 15) i en direcció nord-est s'arriba al l'espai logístic, possiblement un *vicus* militar de la **Variante de Valldan** (Núm. 31) a 10,1 milles (14,93 km), marcant la possible via Transversal (Núm. 2.2.7). Des d'aquest indret, a les proximitats de l'actual Berga, es creu que la línia podria seguir en direcció nord-est fins a l'alçada de Ripoll, tot i que les evidències arqueològiques són inexistents a dia d'avui. En canvi, tot i que amb menys regularitat, baixant per zones menys muntanyoses i abruptes, seguint des de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28) per la via Llobregat-Cardener (Núm. 2.2.11), es pot resseguir la ruta pel **Cogulló** (Núm. 32) a 17,1 milles (25,32 km), potser amb la manca d'un jaciment entremig. Des d'aquell punt, seguint per la via de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) i prop del **Puig de la Caritat** (Núm. 36), s'arribaria fins a l'important centre o *vicus* del **Camp de els Lloses** (Núm. 41). Després d'aquest enclavament hi ha una manca de continuïtat, però per entorns més senzills, com per exemple la via Empuritana (Núm. 2.2.13), tot seguint el Ter. Ambdues rutes són encara de difícil determinació amb les dades disponibles (Fig. 93). Així en el tram on les distàncies són més constants el marge va entre les 7,8 i les 10,25 milles en línia recta entre *castellum* i *castellum*. Sembla que aquesta línia podria demostrar el límit del poder de roma fins al Prepirineu, en un context de pobles muntanyencs que sembla no es van sotmetre definitivament fins ben entrat el s. I ane (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24). Per tant, amb això es descarta la

teoria que s'havia articulat en referència que aquesta línia, en el seu extrem oest, podria ser el límit nord del poble ilerget (González 1986, 278-279; Garcés 2005, 417).

La segona línia, la del prelitoral, recorreria des de l'Ebre fins al Cap de Creus, i com l'anterior acompanyada d'altres jaciments. Així des del **Coll del Moro** (Núm. 16), creuant l'Ebre i fins a **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), hi ha 16,45 milles (24,37 km). Fent un petit incís, a poc més de 3,37 milles (5 km) al nord de **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20) es localitza el campament i punt de pas de l'Ebre de **les Aixalelles** (Núm. 19). En aquest punt, abans de procedir a avançar cap al nord, cal destacar que els campaments de **la Palma/Nova Classis** (Núm. 18) i **Tres Cales** (Núm. 23) es situen propers a la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i al mar, com a ports que eren. Entre ells disten 19,48 milles (28,85 km), pràcticament en línia recta per la costa (Fig. 93). Retornant al recorregut formal, des de **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20) i fins a la **Serra de l'Espasa** (Núm. 22) hi ha 11,37 milles (16,84 km), si es prossegueix cap al nord-est i fins **la Costa de la Serra** (Núm. 26) hi ha a 30 milles (44,48 km). Aquest últim assentament es troba a 8,9 milles (13,24 km) de *Tarraco*, i al nord, a 3,7 milles (5,49 km) de la possible residència oficial del **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), dins el triangle que conformen la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), la via de *Tarraco a Ilerda* (Núm. 2.2.2) i la via *d'Ilerda sense passar per Tarraco* (Núm. 2.2.5). De nou a **la Costa de la Serra** (Núm. 26), des d'aquest *castellum* es prossegueix fins a **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), a 24,5 milles (36,38 km), que a la vegada presenta cap al sud, a 3 milles (4,53 km), un punt de control sobre la costa, la possible torre del **Montgròs** (Núm. 30). Tornant de nou a **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29) i seguint la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), en el punt que més endavant es coneixerà com a *Ad Fines*, intersecció de vies i emplaçament elegit per creuar el riu Llobregat, es localitza la torre, de cronologia indeterminada, del **Castell de Sant Jaume** (Núm. 34) a 16,4 milles (24,33 km). Es tractaria, segons sembla, d'un element complementari d'alguna estructura més complexa encara no identificada, o avui desapareguda. Des d'aquesta torre es seguiria fins a **Ca n'Oliver** (Núm. 37), en que hi ha una distància de 12,3 milles (18,27 km), tot i que la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) s'ha definit més al nord, potser en aquests decennis el camí natural seria creuant més al sud. Des d'aquí el camí portaria al següent *castellum* del **Turó del Vent** (Núm. 45), i **la Torrassa del Moro** (Núm. 44), a 19 milles (28,13 km). Tot i així, a mig camí entre els dos *castella* es troba l'espai administratiu de **Can Tacó** (Núm. 42). A més aquest últim enclavament es troba a 8,97 milles (13,29 Km) de **la Torre Roja** (Núm. 38), a 11,67 milles (17,29 km) de **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43) i a 11,4 milles (16,9 km) de la torre de **Puiggraciós** (Núm. 40), tots ells en funció de les vies de Mani Sergi (Núm. 2.2.8) i del Congost (Núm. 2.2.8), cap a l'interior ausetà (Fig. 93). Per altra banda, **Can Tacó** (Núm. 42) es troba en línia recta a 8,07 milles (11,96 km) de la recent fundada ciutat de *Baetulo* i a 7,33 milles (10,86 km) de la ciutat de *Ituro*/Burriac.

Aquestes dades li atorguen a **Can Tacó** (Núm. 42) una centralitat i preeminència en aquesta cronologia, de gran valor, i fonamentals per entendre la ubicació i jerarquització dels assentaments en el territori (Fig. 93). Si tornem de nou al recorregut de *castella* cap al nord, des del **Turó del Vent** (Núm. 45) ja es fa un salt fins al pas que conforme l'espai entre la nova ciutat de *Gerunda* (70 ane) i l'antic *oppidum* de Sant Julià de Ramis (Sant Julià de Ramis, Gironès), se'ns dubte un punt molt important de control, que es troba a 39,94 milles (59,16 km), gairebé el doble del que ha estat habitual en aquesta línia. És per això que es creu que hi hauria d'haver algun tipus de *castellum* entre Hostalric i Vidreres, que a la vegada acompanyaria el complex de torres (la **Torre de la Mora** (Núm. 50), la **Torre del Far** (Núm. 51), **Puig Castellar** de Vidreres (Núm. 56) i l'**Agulla de la Pola** (Núm. 58)), sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i també sobre la costa (Fig. 93). Tot això a les proximitats de la nova ciutat d'*Aquae Calidae* de Caldes de Malavella. Finalment, des de l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis, que es en realitat un coll d'ampolla de gran valor estratègic, pel control de qualsevol que creuers pels passos orientals dels Pirineus, s'arriba al *castellum* del **Turó de Peralada** (Núm. 59), a 22,65 milles (33,55 km). Aquest últim tram del recorregut presenta diverses torres com el **Castell de Falgars** (Núm. 54), **Puig Surís** (Núm. 55), el **Castellot** d'Avinyonet de Puigventós (Núm. 57) i l'**Illot del Castellà** (Núm. 62), que acabarien tancant l'accés fins a la costa, més enllà de Cap de Creus (Fig. 93). Cal destacar que des del **Turó de Peralada** (Núm. 59) i fins el Pertús, disten 14,02 milles (21,04 km), una distància aproximada a les anteriors. Per últim, cal tenir en compte la presència, com en la fase anterior, de l'espai administratiu del **Mas Gusó** (Núm. 61), a 3,33 milles (4,93 km) d'*Emporiae*, a i a 17,02 milles (25,21 km) del **Turó de Peralada** (Núm. 59) (Fig. 93). Per tant, des de l'Ebre i fins als Pirineus, sembla que tenim una estructura de control i vigilància sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), de gran complexitat i estandardització. Així, a manca d'alguna baula de la cadena, sembla que a partir de *castella* i torres s'assoleix una certa regularitat, que es completaria amb tres espais definits com a espais administratius i/o residències oficials, que es situarien respectivament a les proximitats de *Tarraco*, *Baetulo/Ituro* i *Emporiae* i a distàncies regulars dels *castella* de l'entorn.

De la resta de jaciments, fora de les dues línies, potser val la pena destacar la presència del campament del **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7) i la seva relació amb el moment fundacional de la ciutat d'*Aeso*, al nord de la línia de *castella* est-oest del Prepirineu. Aquesta situació fa veure la creixent implantació romana en el territori (Fig. 93). Per altra banda, segueixen els dos *castella* a la zona de la Cerdanya, el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) i també la **Torreta de Das** (Núm. 47), en una àrea important pel control de la via del Segre (Núm. 2.2.17) i del poble ceretà (Fig. 93). Canviant de zona, a l'entorn del Llobregat i pròxim a la via de

Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9), es detecta el *castellum* del **Cogulló** (Núm. 32) i la possible torre **Sant Sebastià del Castell** (Núm. 33) a les seves immediacions. Els dos establiments semblen controlar aquest pas cap al Pirineu, amb la presència d'altres jaciments isolats com el **Puig de la Caritat** (Núm. 36). Per últim, entre els jaciments dispersos, potser val la pena destacar el *vicus* militar del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), situat a l'entrada de la plana de Vic, a les proximitats de les vies de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1), del Congost (Núm. 2.2.8.2) i de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) (Fig. 93). D'aquestes vies, potser la més destacada és la primera, la del procònsol Mani Sergi, construïda cap al 110 ane, en una cronologia molt primerenca i que s'ajusta a la del jaciment. El mil·liari número VII d'aquesta via es va recuperar a les proximitats de l'assentament (Fabre *et al.* 1982, 293-318; Mayer i Rodà 1996, 99), i conèixer la ubicació de la milla I als voltants de l'actual Vic (Santa Eulàlia de Riuprimer), i la milla XXI a les proximitats de Caldes de Montbui, on es troba el *castellum* de **la Torre Roja** (Núm. 38), també d'aquesta cronologia (Fig. 93), a unes 17,4 milles (25,68 km) de distància aproximadament. Per últim, des del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), fins al final del Congost, a les proximitats de **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43) i de la torre de **Puiggraciós** (Núm. 40), hi ha unes 12,97 milles (19,21 km) (Fig. 93).

Per acabar amb aquesta fase, cal destacar que les separacions entre la línia de *castella* del Prepirineu i la de *castella* del prelitoral són molt més llargues en el segon cas, pràcticament el doble de mitjana (Fig. 93). Aquest fet fa pensar que això podria ser així per la dificultat o duresa del recorregut interior respecte del de la costa, a més de la pròpia orografia més complexa a l'interior del que avui és Catalunya. Aquesta major distància també podria ser per la manca de jaciments recuperats en el cas de la costa, amb estructures periples, però considerant les característiques constructives solides de la resta de *castella*, torres i espais logístics, es fa difícil creure en aquestes últimes opcions. Per tant sembla que en aquesta etapa es fa necessari es consolida o reforçar una estructura militar complexa, una xarxa real de *castella* al rere país i una altra a la costa, tancant l'accés a l'interior peninsular (Fig. 93). Aquesta complexitat i regularitat dels jaciments fa pensar en una idea preconcebuda, molt difuminada en la fase precedent, el que no fa pensar en una idea de llarga durada sinó dins un moment o moments d'estrès bèl·lic concrets, com els ocorreguts en aquesta fase del 125-70 ane. Així amb les dades arqueològiques, la construcció en xarxa ben definida i estructurada en aquesta fase, s'hauria de vincular tant a la guerra contra els cimbres (105-102 ane) com a la Guerra de Sertori en el període inicial 82 ane en diversos nivells i potser també en el moment més avançat, a l'Ebre, cap al 76 ane (Noguera 2014, 46; en premsa; Ble 2016, 61). Es creu que aquestes línies defensives haurien estat dissenyades pels més alts estaments romans del moment a la península Ibèrica.

Com es descriu en el context històric del capítol 3, amb el pas dels cimbres a Hispània van ser els propis ibers i celtibers els que frenaran l'avanç d'aquest poble el 103 ane, on tot i mancà la presència de legionaris romans o llatins, els pobles peninsulars formen un exèrcit per enfrontar-se als invasors. Tot i que Roma sí que envià legats per gestionar la guerra (Liv. *Per.* 68). Les fonts són molt concises, i no evidencien la presència d'una estructura defensiva als passos dels Pirineus per aquest moment, en una invasió a gran escala, en que els cimbres saquegen i destrossen tot al seu pas fins que els indígenes els obliguen a retornar a l'altre costat dels Pirineus (López Sánchez 2010, 184; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 170-171). Pel que fa a la Guerra de Sertori, després que el general romà s'instal·lés a Hispània com a governador, es va enviar des de Roma a Gai Anni Lusc com a procònsol per substituir-lo. Sertori rep al seu substitut fortificant els passos dels Pirineus, que va deixar sota les ordres de Luci Juli Salinator i 6000 homes (Plu. *Sert.* 7. 1), que van resistir fins a l'assassinat del lloctinent (Plu. *Sert.* 7. 1-3). És interessant veure com les fonts parlen no només d'una línia defensiva sinó de diverses en posicions inferiors. Un cop perdut el seu control sobre aquestes terres, sembla que Sertori es va dirigir al sud, fins a *Carthago Nova* amb 3000 homes, on va embarcar direcció Àfrica (Plu. *Sert.* 7. 4). A part d'aquest episodi inicial, els campaments de l'Ebre es relacionen, pel seus investigadors, en l'avanç de Pompeu, en direcció l'Ebre i les posicions de Perpenna l'any 76 ane (Noguera 2014, 46; en premsa; Ble 2016, 61), tot i que altres autors situen el mateix Sertori en aquesta contrades (Liv. *Per.* 91; Oros. 5. 23. 9; García Morá 1991, 192-193).

Per concloure sembla que dins d'aquest context, i més concretament en el segon moment d'estrès bèl·lic, es podria confirmar la presència d'aquestes diverses línies defensives implementades per Sertori per frenar les tropes provinents del nord (Plu. *Sert.* 7. 4) i que F. García Morá ja apuntava en el seu treball (1991, 29-34). Aquest situava una primera línia en el Prepirineu (Fig. 93), tancant els passos en la seva part baixa, a excepció de la Cerdanya. Una segona línia la conformaria tota l'estructura identificada i descrita en el Prelitoral seguin la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) (Fig. 93). Finalment, s'hauria de situar el tercer traçat en els jaciments a l'entorn de l'Ebre, potser fins i tot els campaments, que també haurien pogut ser utilitzats durant el 82 ane, i més endavant, de nou durant el 76 ane (Fig. 93).

7.5. Fase intermèdia (70-50 ane)

El context històric d'aquesta fase, és molt breu, amb la consolidació de les fundacions urbanes que es van iniciar en la fase anterior, ja en el primer quart del segle I ane, però que semblen

enfortir-se especialment després de la Guerra de Sertori (Guitart 1994, 205-213; Sanmartí Grego 1994a, 357-360; Noguera *et al.* 2014a, 49-52). Així, a més de les ciutats costaneres, presents en les fases anteriors, i les que sembla que es funden durant els primers decennis del s. I ane (Guitart 1994, 205-213; Guitart 2008), en posterioritat a la Guerra de Sertori, el sistema urbà segueix creixent amb tres noves ciutats (Fig. 94): *Blandae*, *Gerunda* i *Iluro*. Es creu que aquestes i d'altres fundacions deuen ja formar espais urbans sense reconeixement jurídic, que es va anar assolint amb el temps. La ciutat de *Blandae* sembla hauria estat fundada o refundada entre el 75 i el 50 ane (Burgueño i Vilà 2000, 34-35). Més al nord, s'estableix la ciutat de *Gerunda*, probablement durant el final de la Guerra de Sertori (72 ane), per part de Cneu Pompeu Magne, i en relació al jaciment de Sant Julià de Ramis (Sant Julià de Ramis, el Gironès). Per finalitzar, *Iluro* serà el resultat d'un canvi de necessitats que portaran a la pèrdua de vitalitat a *Iluro/Burriac*, durant el primer quart del s. I ane, i l'aparició del nou nucli al pla en aquells decennis (Miró *et al.* 1988, 116-117; Jàrrega 1995, 62; Pera 1997, 232-233). Investigadors com O. Olesti ho relacionen també amb Cneu Pompeu Magne (Olesti 1995, 336-339).

Els jaciments que formen aquesta fase són disset (Fig. 94), gairebé un terç dels que integraven la fase anterior (125-70 ane). Aquests són: **els Castellassos** (Núm. 2), **la Rosella** (Núm. 10), el **Castell de Ponts** (Núm. 11), **Coll del Moro** (Núm. 16), **Sant Miquel de Vinebre** (Núm. 20), **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **Ca N'Oliver** (Núm. 37), **la Torre Roja** (Núm. 38), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **la Torreta de Das** (Núm. 47), **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48), **Can Rubió II** (Núm. 49), **Turó de Peralada** (Núm. 59), **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60) i **Mas Gusó** (Núm. 61). Cal destacar que no hi ha cap jaciment nou respecte la fase anterior, i tenir en compte la limitació o estretor de la forquilla cronològica d'aquesta fase. També s'ha de considerar el fet que algun dels jaciments de la fase anterior tingui el moment final just en relació a les noves fundacions, però encara mantingui un conjunt de cultura material que porti a valorar-lo per aquest moment intermedi. Així doncs tot i l'estimació que es farà a continuació, es creu ja de primera mà que serà difícil interpretar aquesta etapa.

- En la descripció de les categories, s'ha de tenir present que no hi ha campaments identificats per aquesta etapa, per això es passa directament a descriure els *castella*. En aquesta fase s'identifiquen 11 estructures d'aquesta categoria (Fig. 94): **Els Castellassos** (Núm. 2), perdura de la fase precedent, en relació a la línia del Prepirineu, seguin la possible via Transversal (Núm. 2.2.7), no marcada fins aquest extrem. Per altra banda segueix també el castellum del **Castell de Ponts** (Núm. 11), en el camí cap a la plana ceretana. Per la seva part, del conjunt de *castella* a l'entorn de l'Ebre en segueixen dos,

aquests són el **Coll del Moro** (Núm. 16) i **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20). Però no presenten continuïtat amb la línia del prelitoral i la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), que en aquests moments sembla composta per **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29), **Ca N'Oliver** (Núm. 37) i el **Turó de Peralada** (Núm. 59), sense continuïtat real. Més al nord de la línia anterior, a la zona del Vallès, **la Torre Roja** (Núm. 38) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), també seguirien presents en els passos de la via de Mani Sergi (Núm. 2.2.8.1) i la via del Congost (Núm. 2.2.8.2), respectivament, a les portes de la plana ausetana pel sud (Fig. 94). Per últim a la zona de la Cerdanya sembla que hi hauria una perduració dels dos *castella* que controlaven la via del Segre (Núm. 2.2.17) i el propi territori, el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48).

- A la categoria de torres se'n documenta una, la **Torre de Das** (Núm. 47), a la zona de la Cerdanya, com en la fase anterior sembla que perdura dins el seu context. S'ha de tenir present que les torres del prelitoral es regeixen per unes cronologies genèriques i per tant, es relacionen amb els treballs del **Castell de Falgars** (Núm. 54), que semblaria que tindria el seu final amb la Guerra de Sertori (Pujol i Tremoleda 2010, 12-13) (Fig. 93-94).
- Per últim, els espais logístics estan compostos per cinc jaciments (Fig. 94). El primer d'ells és **Can Rubió II** (Núm. 49), que sembla que respondria a la categoria de *vici* militars o *officinae armorum*, tot i que com en el període anterior es troba en una àrea en la que no s'ha localitzat jaciments en el seu entorn. Seguidament s'observen els espais administratius o de gestió, de les que perduren el **CEIP Joan Plana** (Núm. 27) i **Mas Gusó** (Núm. 61), al sud i al nord de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), respectivament. Pel que fa als espais d'emmagatzematge en sitges, només hi ha el cas de **la Rosella** (Núm. 10), a la zona de Lleida, procedent també de les fases anteriors. Per l'emmagatzematge en *dolia* el que persisteix és **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60), a la plana empordanesa.

Com s'ha dit anteriorment, es fa difícil realitzar una interpretació d'aquesta fase, al trobar-se entre etapes d'estrès bèl·lic, amb forquilles cronològiques petites i pels pocs jaciments representats, només disset. Per tant, aquest és el primer element a destacar; un decreixement molt acusat dels assentaments interpretats com de caràcter militar, passant de 47/55, a només 17 (Fig. 93-94), a més de les fundacions de noves ciutats. Sobre el mapa destaca la desaparició de les dues línies de control, en el Prepirineu la primera, i en el Prelitoral la segona. Tot i així en el segon cas en sobresurten algunes perduracions, començant pel **Coll del Moro** (Núm. 16) i **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20) a la zona de l'Ebre, que de ben segur, tot i l'estabilitat de la fase, deuria ser important pel control del pas del riu. A la zona de *Tarraco* segueix l'espai

d'administració o gestió del **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), i més al nord també del *castellum* de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). A la zona central, a partir de **Ca N'Oliver** (Núm. 37), s'entén que perduren el control sobre el Vallès, que completen més a l'est, **la Torre Roja** (Núm. 38) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), que seguirien també controlant els accessos i les vies cap a la plana ausetana. Destaca la perduració a la zona ceretana tant dels *castella* com de la torre (el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46), la **Torreta de Das** (Núm. 47) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48)), el que demostraria la inestabilitat de la zona que manifesta també la presència del **Castell** de Ponts (Núm. 11). Per últim, a la zona de la plana empordanesa perduraria el *castellum* del **Turó de Peralada** (Núm. 59), desconnectat de la resta de l'antiga línia de la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), però on sí que perdura la l'espai d'administració de **Mas Gusó** (Núm. 61), a les proximitats d'*Emporiae*, i de l'espai d'emmagatzematge de *dolia* de **l'Olivet d'en Pujol** (Núm. 60).

Per tant, el final de l'estrès bèl·lic de la fase anterior i la fundació de noves ciutats durant aquest període intermedi, van fer que la gestió militar i la seva logística s'anés abandonant paulatinament i amb ella la presència visible d'espais militars durant el període 70-25 ane, tal i com s'ha definit en el primer punt d'aquest apartat. De fet aquestes evidències ja es recollien en el context històric del capítol 3, d'una manera teòrica. Aquest procés administratiu-civil es va veure afectat per la Guerra Civil entre els partidaris de Cai Juli Cèsar i Cneu Pompeu Magne (49-45 ane), involucrant plenament el nord-est peninsular, especialment en el primer moment de la contesa. Per aquest conflicte els exèrcits van ser portats de fora, al no quedar contingents legionaris destacats en el territori de la *citerior* (Noguera *et al.* 2014a, 22 i 38-39), tot i que també hi haurà reclutaments peninsulars durant el conflicte (Caes. *Civ.* 2. 17-21; Le Bohec 2001, 345-347).

7.6. Segona Guerra Civil Romana (50-25 ane)

El 49 ane va començar l'anomenada Segona Guerra Civil Romana entre Cai Juli Cèsar, i els seus partidaris, enfront de la facció conservadora del Senat, liderada militarment per Cneu Pompeu Magne. Així el conflicte afectà en un primer moment el nord-est peninsular, amb la incruenta batalla d'*Ilerda*, tot i que la guerra va tenir un escenari mediterrani i es va allargar fins al 45 ane (Caes. *Civ.* 1, 8-9; Suet., *Caes.* 30-33; Goldsworthy 2008, 481-488). L'últim front va ser a Hispània *ulterior* liderat pels fills de Cneu Pompeu Magne (*B. Hisp.* 3-42; Melchor 2005, 361-375), i va tenir com a marc principal *Munda* i *Corduba*. Aquesta fase de 25 anys va experimentar un altre moment destacat, després de l'assassinat de Cai Juli Cèsar el 44 ane i de la Guerra Civil posterior, que va acabar el 31 ane, amb la victòria del futur August. El nebot i hereu de Cèsar, va derrotar

a Marc Antoni i la seva flota romanoegípcia a la batalla naval d'*Accium*. Amb el retorn a la pau interna, Roma va tornar a enviar el seu poder conqueridor a Hispània, amb les Guerres Càntabres i Asturs, entre el 29 i el 19 ane (González Echegaray 1999).

En aquest doble escenari, la proliferació de centres urbans prossegueix, sigui amb l'estatus que sigui, així de les 13 ciutats de la fase anterior es va passar en aquesta a 17 (Fig. 95). Aquestes noves ciutats es van fundar totes a l'interior, amb la consolidació del sistema romà. És en aquestes dates que es detecten dues noves estructures urbanes a la zona del Vallès, amb *Egara* i *Aquae Calidae* de Caldes de Montbui, en aquest segon cas amb una relació evident amb el jaciment de **la Torre Roja** (Núm. 38). El següent centre urbà que es va començar a gestar en aquests decennis és la ciutat d'*Auso*, al centre de la plana ausetana i inexistent fins al moment. Per últim, en aquestes dates es va fundar la ciutat de *Iulia Libica*, cap a l'entorn del 39 ane, en un moment en que la zona pirinenca ceretana sembla estabilitzada.

Els jaciments d'aquesta fase són 15, per tant encara un menys que els de l'etapa anterior. Aquests són (Fig. 95): **els Castellassos** (Núm. 2), **el Castell** de Ponts (Núm. 11), **el Terrer Roig** (Núm. 17), **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), **Prades** (Núm. 24), **Picamoixons** (Núm. 25), **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), **Puig Ciutat** (Núm. 35), **Ca N'Oliver** (Núm. 37), **el Tossal de Baltarga** (Núm. 46), **la Torreta de Das** (Núm. 47) i **el Castellot** de Bolvir (Núm. 48), **Can Rubió II** (Núm. 49), **la Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52) i **Mas Gusó** (Núm. 61). D'aquest grup, cinc no eren presents a la fase anterior, i a més mostren un moment d'ús molt concret durant el primer temps de la Guerra Civil entre cesarians i pompeians, aquest conjunt està compost pel **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24), **Picamoixons** (Núm. 25), **Puig Ciutat** (Núm. 35) i **la Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52).

Pel que fa a la descripció per categories sembla que els jaciments es distribueixen de la següent manera:

- Pel que fa als *castella* només són 11 els representats en aquesta fase (Fig. 95). D'aquests, dos es situen en l'antic eix prepirinenc, **els Castellassos** (Núm. 2) i **el Castell** de Ponts (Núm. 11). A l'entorn de l'Ebre es detecten les poques evidències del **Terrer Roig** (Núm. 17), a tocar de *Dertosa*, i la perduració de l'assentament de **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), més al nord. Des d'aquest punt, cap a l'interior, al poble de Prades, es detecten evidències de caràcter militar romà en un jaciment del mateix nom que el municipi, **Prades** (Núm. 24). Aquest jaciment també es troba proper a la línia que marca la via de *Tarraco* a *Ilerda* (Núm. 2.2.2), igual que el de **Picamoixons** (Núm. 25). El següent punt cap al nord és **Puig Ciutat** (Núm. 35). Com es diu en les línies superiors, té un

moment molt específic de funcionament amb un clar caire militar, construït a corre cuita, amb la muralla fonamentada en l'enderroc de la fase precedent, i amb un final violent, que amb les dades que es disposa avui, es situa durant la forquilla cronològica d'aquesta etapa (Padrós *et al.* 2015, 285-286). Més al sud, a la zona de Vallès es troba **Ca N'Oliver** (Núm. 37) que sembla perdura fins el 44 ane. Un *castellum* desaparegut en aquesta fase però a destacar és **la Torre Roja** (Núm. 38), ja que en aquesta fase serà definitivament substituït per la ciutat *Aquae Calidae* fundada als seus peus. Per últim a la zona ceretana sembla que el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48) va perdurà fins a la pacificació dels ceretans del 39 ane.

- Quant a les torres, en són dues (Fig. 95). La primera, la **Torreta de Das** (Núm. 47), quadrangular, situada a la zona ceretana i provinent de fases prèvies. En segon lloc es documenta la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52), també de secció quadrangular i que sembla tindria un control important sobre la via Emporitana (Núm. 2.2.13), que seguint el Ter s'endinsava cap a l'interior peninsular.
- Per últim, en els espais logístics hi ha tres exemples (Fig. 95). El primer és **Can Rubió II** (Núm. 49), com un *vicus militar* situat a la zona de la Garrotxa i en direcció cap a l'interior, però sempre, amb les dades actuals, sol en relació al seu entorn. Es tracte d'un jaciment de difícil interpretació. Pel que fa als espais d'administració i gestió, tant el jaciment del **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), a la zona propera a *Tarraco*, com el **Mas Gusó** (Núm. 61), a l'entorn de *Emporiae*, seguirien en funcionament durant aquest període intermedi, amb un entorn canviant.

Així aquest context d'estrès bèl·lic que engloba el 50-25 ane, no és massa representatiu pel nombre de jaciments estudiats, i difícilment es generen grups en el territori. Així del conjunt, en destaquen el **Castell** de Ponts (Núm. 11), controlant de nou el pas de la via del Segre (Núm. 2.2.17). Mentre que per altra banda el **Terrer Roig** (Núm. 17) i **Sant Miquel** de Vinebre (Núm. 20), ambdós resulten punts importants sobre l'Ebre i la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i la via de *Dertosa a Ilerda* (Núm. 2.2.19), i els passos sobre el mateix riu. Per la seva part, els jaciments de **Prades** (Núm. 24), **Picamoixons** (Núm. 25) i el **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), dibuixen una línia al nord de *Tarraco* i resseguint la via de *Tarraco a Ilerda* (Núm. 2.2.2) i de la via *Heraclea a Ilerda* sense passar per *Tarraco* (Núm. 2.2.5). Seguint cap al nord-est destaca **Ca N'Oliver** (Núm. 37), controlant des del sud la zona del Vallès i la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). De la resta en destaca el *castellum* de **Puig Ciutat** (Núm. 35), jaciment amb una fase d'acabament molt concreta i violenta, que es situa durant la Segona Guerra Civil Romana (49-45 ane). Aquest jaciment sembla que mostra al seu entorn un recorregut est-oest pel Prepirineu per la via del Lluçanès (Núm.

2.2.10). Per últim, cal esmentar la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52), que tot i de recent excavació també sembla senyalar una única fase durant la Segona Guerra Civil Romana. En el seu cas es troba controlant un pas est-oest, des de *Gerunda*, per l'anomenada via Emporitana (Núm. 2.2.13), tot seguint el riu Ter fins a la plana ausetana. Però la seva ubicació també li permetia també controlar la vall d'Hostoles fins a la zona de al Garrotxa i per tant, l'entorn proper a **Can Rubió II** (Núm. 49). A la Ceretània fins a la pacificació i la fundació de *Iulia Libica* perduren els dos *castella*, el **Tossal de Baltarga** (Núm. 46) i el **Castellot** de Bolvir (Núm. 48), a més de la **Torreta de Das** (Núm. 47).

Potser és interessant destacar el que no hi ha en el territori en aquesta fase, tot i trobar-nos en un moment d'estrès bèl·lic i presents en les etapes anteriors. En primer lloc a l'entorn del Penedès deixa de funcionar en aquest moment el castellum de **Sant Miquel d'Olèrdola** (Núm. 29). A la zona del Vallès tampoc hi hauria en aquesta fase els *castella* de la **Torre Roja** (Núm. 38) i **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43) als accessos cap a la plana ausetana per les vies de Mani Sergi (2.2.8.1) i del Congost (Núm. 2.2.8.2). Finalment a la plana empordanesa, el castellum del **Turó de Peralada** (Núm. 59), també ha deixat de controlar la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), tot i la perduració de l'espai administratiu de **Mas Gusó** (Núm. 61). Per últim, també hauria deixat de funcionar, després de la Guerra de Sertori, i no es recuperà en aquest moment d'estrès bèl·lic, el *vicus* militar, acompanyat d'*officinae armorum*, del **Camp de les Lloses** (Núm. 39), que explica se'ns dubte un canvi en la gestió i el control del territori, ja en aquest moment.

En conclusió, tot i saber de l'existència d'un moment de crisi, la presència de grans contingents al nord-est peninsular i les indicacions ordenades per Cai Juli Cèsar a Cai Fabi³², el territori no ha deixat grans evidències del dispositiu pompejà instal·lat als passos dels Pirineus (Caes. *Civ.* 1. 37-41). Així les raons de la manca de jaciments militars d'aquest moment poden ser diverses: el fet que encara siguin desconeguts, que fossin construïts amb material perible i per tant de difícil identificació, com els mateixos campaments a l'entorn d'*Ilerda*, o que no hagin existit mai per les raons que siguin. Per tant, amb la informació disponible fins al moment els jaciments millor coneguts són el castellum de **Puig Ciutat** (Núm. 35) i la **Torre del Puig d'Àlia** (Núm. 52), i en menor mesura potser també el **Castell** de Ponts (Núm. 11), tot i que de manera provisional. Per altra banda es coneixen espais a partir de *militaria* al sud, i es relacionen amb un moment posterior a la batalla d'*Ilerda*. Aquests són el **Terrer Roig** (Núm. 17), **Prades** (Núm. 24) i **Picamoixons** (Núm. 25), amb uns evidències realment minses. Així aquestes dades poden fer

³² Am tres legions, havia d'avançar ràpidament cap als passos dels Pirineus, controlats pels pompeians, i els havia d'obrir, dirigint-se posteriorment a les immediacions d'*Ilerda*, on hi havia estacionades cinc legions enemigues encapçalades de Petrei i Afrani (Caes. *Civ.* 1. 37-41; Goldsworthy 2008, 510-511)

pensar que tot i que sembla que els pompeians van realitzar algun tipus de dispositiu al Prepirineu, o les portes dels passos del Pirineu, aquest no es podria comparar amb l'existent durant el període 125-70 ane. Per tant s'entén que el gruix de les tropes es localitzava a l'entorn d'Ilerda i probablement el dispositiu hauria estat una eina per recollir informació de l'avanç cesarià, més que no un veritable bloqueig com informa Cai Juli Cèsar.

7.7. Fase intermèdia. Període augustal (27 ane-14)

Aquesta és l'última etapa estudiada, com s'aproxima en la introducció de la fase anterior, les Guerres Càntabres i Asturs van transcórrer entre el 29 i el 19 ane. El que va convertir de nou la *citerior* i el nord-est peninsular en rereguarda d'una guerra de conquesta, en pas de tropes i en un territori bàsic per la logística i avituallament de l'exèrcit romà (González Echegaray 1999). A més, durant els anys 26 i 25 ane *Tarraco* es va convertir en residència d'August, per raons de salut del *princeps*. Pel que fa a les ciutats, amb les fundacions de la fase precedent el territori va passar a organitzar-se definitivament a partir de centres urbans, en aquesta fase només hi haurà una nova formació urbana, que és la de *Barcino*, a la zona costanera, al sud de *Baetulo* (Fig. 96).

Els jaciments que conformen aquesta fase són només cinc (Fig. 96): **el Castell** de Ponts (Núm. 11), **Tres Cales** (Núm. 23), **CEIP Joan Plana** (Núm. 27), **Can Rubió II** (Núm. 49) i **Mas Gusó** (Núm. 61).

Si passem a desgranar aquests cinc jaciments:

- En primer lloc es localitza un campament, **Tres Cales** (Núm. 23) (Fig. 96). Aquest ja hauria estat ocupat durant la Segona Guerra Púnica i també en la fase 125-70 ane. A més, segons els investigadors que l'han estudiat (Noguera 2014, 46-48), tindria en aquesta fase una ocupació relacionada amb la reforma de la via *Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1).
- Quant als *castella*, també n'hi ha només un cas, **el Castell** de Ponts (Núm. 11) (Fig. 96), que es situa en un encreuament de camins, on destaca la via del Segre (Núm. 2.2.17), camí nord-sud.
- Els restants jaciments són espais logístics (Fig. 96), en primer lloc el *vicus* militar o *officinae armorum* de **Can Rubió II** (Núm. 49), situat a l'extrem occidental de la Garrotxa i en relació possiblement a un pas cap a la plana ausetana i l'interior. Els dos últims són el que s'ha anomenat espais administratius o també residències oficials, i provenen de fases anteriors, són el **CEIP Joan Plana** (Núm. 27) i el **Mas Gusó** (Núm. 61), en relació a la via *Heraclea/Augusta* (Núm. 2.2.1), al sud i al nord del territori del nord-est

respectivament. Cal destacar que aquests espais presentaven en altres fases un vincle important amb *castella* als peus de la via *Heraclea* (Núm.2.2.1), però en aquesta etapa ja no n'hi hauria cap (Fig. 96).

La poca presència de jaciments i les seves característiques fan que la pròpia definició per categories serveixi també com a descripció sobre el terreny i en la relació entre ells.

Les conclusions d'aquest període són senzilles i continuistes amb la fase anterior. La pau i l'estabilització del territori, el model urbà i la fi dels períodes d'estrès bèl·lic, de les etapes precedents, comporta l'abandonament dels assentaments de control, vigilància i logística de caràcter militar. Els casos existents més destacats tenen dues característiques diferents. El primer, el **Castell** de Ponts (Núm. 11), tot i una reforma important durant el període augustal, no se'n coneix la seva realitat pràctica d'aquest moment, en que *Iulia Libica* és l'element estructurador a la Cerdanya. Per tant es creu que s'haurà de seguir treballant en aquest sentit. Per altra banda, el campament de **Tres Cales** (Núm. 23), sembla que serviria durant la reforma de la via *Heraclea/Augusta* (Núm 2.2.1) (Fig. 96).

7.8. Conclusions

El present treball té un context cronològic de s. II-I ane i és per això que a l'hora d'estudiar el primer moment d'estrès bèl·lic per part de J. Noguera, T. Ñaco del Hoyo i Jordi Principal (2014, 31-56), (225-175 ane), s'ha hagut d'entrar també al s. III ane i per tant al context de la Segona Guerra Púnica. Ara bé, al nostra entendre i a partir dels quatre jaciments identificats d'un total de 62 d'estudiats (Fig. 91), es creu que el territori d'aquest període funcionaria a partir dels hàbitats indígenes, d'*oppida* i altres assentaments secundaris. Aquests jaciments, d'un moment molt primerenc. En aquesta fase només s'han identificat campaments temporals.

En la fase posterior, entre moments d'estrès bèl·lic (175-125 ane), s'observa una primera petjada romana, amb una presència major de jaciments susceptibles de ser interpretats en aquest moment històric. Per aquesta època hi ha un total de 21 jaciments sobre els 62 estudiats (Fig. 92). El primer element que més destaca és la implantació d'un seguit de jaciments al Prepirineu de Lleida, com un bloqueig possiblement en la via del Segre (Núm. 2.2.17). Es creu també que aquest seguit d'assentaments podrien ser un fre dels pobles de muntanya de la zona, encara fora del control de Roma (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24). A més, a la zona de la costa s'ha de destacar els espais administratius o residències oficials de el **Mas Gusó** (Núm. 61) i can **Can Tacó** (Núm. 42), respectivament. Per últim, la presència de les torres a

l'entorn del que avui és la província de Girona, mostraria un pas més en el control d'aquestes terres respecte d'altres zones. Per tant en aquest moment, entre guerres, sembla que Roma aferma el seu control a la costa i la zona Prelitoral, amb el domini sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), d'una manera més clara. En canvi, sembla que a l'interior, la presència abundant de *castella* fa pensar en un intent de frenar els possibles atacs de pobles de muntanya, al Pirineu occidental. Cal destacar que sembla que l'expansió o presència de Roma en aquests jaciments seria a partir del 150 ane.

Si es segueix avançant, durant el moment d'estrès bèl·lic de la fase (125-70 ane), es detecta la consolidació o reforçament d'una estructura militar complexa, una xarxa real de *castella* a l'interior i una altra a la costa, tancant l'accés a l'interior peninsular (Fig. 93). En aquesta fase es compta amb 47 jaciments ben definits i coneguts i vuit d'indeterminats, que es creu s'haurien de situar en aquest moment. La regularitat en la distància dels jaciments tant d'una línia com de l'altra fa pensar en una idea preconcebuda, molt difuminada en la fase precedent. Aquest tipus d'estructura no fa creure en una idea de llarga durada sinó en relació a un moment o moments d'estrès bèl·lic concrets, com els succeïts en aquesta fase del 125-70 ane. Per tant, la consolidació de les línies de control en aquesta fase, es creu s'ha de vincular arqueològicament a la guerra contra els cimbres (104-103 ane) i la Guerra de Sertori en el període inicial 82 ane, i potser també en el moment més avançat cap al 76 ane, a l'Ebre (Noguera 2014, 46; en premsa; Ble 2016, 61). Tot i així cal destacar que en el pas dels cimbres a la península Ibèrica (c. 104-103 ane) les fonts no són explícites pel que fa a la defensa del territori. Simplement se sap que són els celtibers els que finalment fan retrocedir els cimbres fins al nord dels Pirineus (Liv. *Per.* 68; López Sánchez 2010, 184; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 170-171). Pel que fa a la Guerra de Sertori, les fonts ens diuen que es van fortificar els passos dels Pirineus (Plu. *Sert.* 7, 1-3), però no només en una línia defensiva, sinó en diverses posicions inferiors. Per últim, els campaments de l'Ebre es relacionen, pel seus investigadors, amb l'episodi de l'avanç de Pompeu, en direcció a l'Ebre durant el 76 ane i la disposició defensiva realitzada per Marc Perpenna o Quint Sertori (Liv. *Per.* 91; Oros. 5. 23. 9; García Morá 1991, 192-193; Noguera 2014, 46; en premsa; Ble 2016, 61;).

En el capítol de context geogràfic (capítol 2) es defineixen les vies o camins principals del territori del nord-est i potser una de les menys conegudes o teòriques és la possible via Transversal (Núm. 2.2.7) (Fig. 2). Un cop realitzat l'anàlisi geogràfica dels jaciments creiem factible presentar un recorregut teòric per aquesta via, a través de la línia de jaciments pel Prepirineu d'aquesta fase (Fig. 97). La via iniciaria el seu recorregut al sud dels Pirineus, al Coll d'Ares, per on transcorre

també la via del Capsacosta o *Annia* (Núm. 2.2.6). Així per Molló, Camprodon i Sant Pau de Segúries les dues vies transcorren juntes. És en aquest indret on es bifurquen agafant la via Transversal el camí del Ter, per Sant Joan de les Abadesses i arribant a Ripoll. Des d'aquesta zona la via seguiria, a tall d'hipòtesi, per l'actual carretera C-26 per les Lloses, Borredà i Vilada fins arribar a les immediacions de l'actual Berga. Des d'aquí passaria per la zona de la Vall dan on es documenta un possible vial romà prop d'una zona manufacturera i posterior via (Martin i Martin 2001, 679), la **Variante de Vall dan** (Núm. 31). Seguint les proximitats de la carretera C-26 la via romana passaria pròxima a l'Espunyola i Montmajor fins arribar a l'àrea de **Tentellatge I** (Núm. 15) on s'ha localitzat un possible fortí romà tardorepublicà del mateix nom (Tarradell 1978a, 245-250; Cardona 2000, 100; Padrós i Principal 2016). Aquesta via seguiria fins a l'alçada de Solsona on es coneix el jaciment iberoromà del **Castellvell** (Núm. 14) (Cardona *et al.* 2012, 5-19; Asensio *et al.* 2012, 73-82). Des d'aquest punt la via podria seguir diversos itineraris per arribar a destins diversos, en direcció Bassella per Castellar de Ribera per l'actual C-25, en direcció *Iesso* per Biosca, per les proximitats del que avui és la C-75. Però el que ens sembla més plausible, a la cerca d'un camí directa cap a *Ilerda* i l'interior peninsular, pel recorregut que avui fa l'actual carretera C-149a per Sant Climent i Sanaüja, on destaca el jaciment del **Turó dels Moros de la Codina** (Núm. 13) (Cardona 1997; Asensio *et al.* 2003, 269-284; Martínez *et al.* 2008, 81-86) que podria indicar la presència d'un camí destacat per aquesta zona interior. Des de Sanaüja s'assoleix un dels camins que procedent de *Sigarra* arribaria a l'encreuament de camins de l'àrea de Ponts (Núm. 2.2.16), on es troba la via del Segre (Núm. 2.2.17) de camí a *Ilerda*. Les dues vies segueixen el mateix itinerari fins a l'alçada de l'actual Balaguer, passant prop del **Castell** de Ponts (Núm. 11), **Antona** (Núm. 6) i **Monteró 1** (Núm. 5). Un cop creuat el riu el camí prosseguiria cap a l'oest per Castelló de Farfanya, Algerri i Alfarràs, on s'ha identificat una via fossilitzada (Rovira i Marí 1998, 193-194). Des d'aquí es creu que el camí seguiria o embrancaria segurament amb la via de *Tarraco a Pompaelo* (Núm. 2.2.4) pel Prepirineu d'Osca, probablement a l'alçada d'Esplús (La Llitera), tot havent passat per les proximitats de **Monderes II** (Núm. 3), **els Castellassos** (Núm. 2) i **la Vispesa I** (Núm. 1). Per tant aquesta proposta completa l'itinerari teòric de la via Transversal (Núm. 2.2.7) realitzada en el capítol 2. Es creu que aquesta via seria de gran importància en els primers moments i es recull de les idees del Prof. M. Tarradell, creant realment un eix transversal est-oest pel Prepirineu (Tarradell 1978a, 250), cosa que en posterioritat han defensat altres autors (Mayer i Rodà 1990, 230; Cardona 2000, 99; Carreras i De Soto 2012, 316; Padrós *et al.* 2014, 119). Així en el tram on les distàncies són més constants el marge va entre les 7,8 i les 10,25 milles en traçat recte entre *castellum* i *castellum*. Sembla que aquesta línia podria demostrar el límit del poder de roma fins al Prepirineu, en un context de pobles muntanyencs, com els ceretans, ja que com s'ha esmentat en diverses ocasions fins

el 39 ane sembla que no se sotmeten definitivament (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24). Per tant, amb això es descarta la teoria que s'havia articulat en que aquesta línia, en el seu extrem oest, podria ser el límit nord del poble ilerget (González 1986, 278-279; Garcés 2005, 417).

Cal destacar que la manca de jaciments entre Berga i Ripoll, en el recorregut de la via Transversal (Núm. 2.2.7), fa pensar en un recorregut alternatiu, tot i que amb menor regularitat. Aquest recorregut seria baixant per zones menys muntanyoses i abruptes, seguint des de **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), per la via Llobregat-Cardener (Núm. 2.2.11), es pot resseguir la ruta pel **Cogulló** (Núm. 32) a 17,1 milles (25,32 km) des de l'anterior, potser amb la manca d'un jaciment entremig, i des d'aquí pel **Puig de la Caritat** (Núm. 36), per la via de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) fins a l'important centre o *vicus* del **Camp de els Lloses** (Núm. 41). Des d'aquí amb una manca claríssima de continuïtat però més senzilla que la situada al nord (Fig. 97).

Pel que fa a la línia del Prelitoral seguint la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), cal tenir present que les distàncies entre *castella* són molt més llargues que a la línia del Prepirineu, gairebé el doble. El que fa pensar en un recorregut més costós per l'interior respecte al de la costa (Fig. 97). També podria ser per la manca de jaciments en el cas de la costa, per jaciments amb estructures periples, però veient les característiques constructives solides de la resta de *castella*, torres i espais logístics, es fa difícil creuer en aquesta opció. Per tant, tot i les distàncies més grans, sembla que a partir de *castella* i torres s'assoleix una certa regularitat, que es completa amb uns elements singulars com són els espais definits com a espais administratius, que es situarien respectivament a les proximitats de *Tarraco*, *Baetulo/Iluro* i *Emporiae* i a distàncies regulars dels *castella* de l'entorn.

En aquesta etapa es consolida o es fa necessari reforçar una estructura militar complexa, una veritable xarxa de *castella* a l'interior i una altra més espaiada a la costa. La complexitat d'aquests dos sistemes fa pensar en una idea preconcebuda, possiblement d'una duració sinó concreta entre un moment o moments d'estrès bèl·lic com els ocorreguts en aquesta fase del 125-70 ane. Tot i que més probablement s'hauria de relacionar en el segon moment d'estrès bèl·lic de la fase (82-72 ane), on es podria confirmar la presència d'aquestes diverses línies defensives, implementades per Sertori per frenar les tropes provinents del nord durant el 82 ane (Plu. *Sert.* 7, 4) i que F. García Morá ja aproximava en el seu treball (1991, 29-34), que ara podem precisar. La primera línia es situaria en el Prepirineu, tancant els passos però en la seva part baixa, a excepció de la Cerdanya. Una segona línia la conformaria tota l'estructura identificada i descrita en el Prelitoral seguin la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1) i finalment, s'hauria

d'ubicar la tercera amb els jaciments a l'entorn de l'Ebre, potser fins i tot els campaments, que també haurien pogut ser utilitzats a part del 76 ane (Noguera 2014, 46; en premsa; Ble 2016, 61) (Fig. 97).

De l'etapa intermèdia 70-50 ane es fa difícil realitzar una interpretació, al trobar-se entre fases d'estrès bèl·lic amb forquilles cronològiques reduïdes, com pels pocs jaciments representats, només 17 enfront dels 62 que s'estudien en total i els 47/55 de la fase precedent (Fig. 94-97). El final de l'estrès bèl·lic de la fase anterior i la fundació de noves ciutats durant aquest període intermedi, van fer que la gestió militar i la seva logística s'anés abandonant paulatinament i amb ella la presència visible d'espais militars durant el període 70-25 ane. Aquest procés de canvi es va veure afectat per la Guerra Civil entre els partidaris de Cèsar i Pompeu (49-45 ane), involucrant plenament el nord-est peninsular, especialment en el primer temps de la contesa.

Així pel moment d'estrès bèl·lic que engloba la Segona Guerra Civil Romana i els decennis posteriors (50-25 ane), el conjunt de jaciments no augmenta respecte la fase anterior, sinó que decau en un, quedant en 15 (Fig. 95). Tot i conèixer la presència de grans contingents al nord-est peninsular i les ordres realitzades per Cèsar a Fabi, no s'han recuperat pràcticament evidències del suposat dispositiu pompejà. La manca de jaciments militars d'aquest moment pot ser per diverses raons: que encara siguin desconeguts, que fossin construïts amb material perible i per tant de difícil identificació, com els mateixos campaments a l'entorn d'*Ilerda*, o que no hagin existit mai per les raons que siguin. Així aquestes dades poden fer pensar que tot i que sembla que els pompeians realitzin algun tipus de dispositiu al Prepirineu, aquest no es pugui comparar amb l'existent durant el període 125-70 ane. Per tant s'entén que el gruix de les tropes es localitzava a l'entorn d'*Ilerda* i probablement el dispositiu era una eina per recollir informació de l'avanç cesarià, que no un veritable bloqueig, com informa Cèsar (*Caes. Civ. 1, 37-41*). A finals d'aquesta etapa tenen lloc guerres pel control de Roma, però al nord-est peninsular la que interessa és la de la pacificació de la Ceretània, que amb la fundació de *Iulia Libica* posa fi a la presència d'espais militars cap al 39 ane.

Per acabar, en la fase intermèdia ja dins el regnat d'August (27 ane-14), els resultats són senzills i continuïstes amb la fase anterior, la pau i l'estabilització del territori, la urbanització del model i la fi dels períodes d'estrès bèl·lic de les etapes precedents, comporten l'abandonament dels assentaments de control, vigilància i logístics de caràcter militar, confirmant definitivament la consolidació i jerarquització del nou sistema urbà i civil (Fig. 96).

8. La implantació militar romana al nord-est de la *Hispania Citerior*. Jerarquització i proposta evolutiva

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

8. La implantació militar romana al nord-est de la *Hispania citerior*. Jerarquització i proposta evolutiva

Aquesta tesi tenia com a objecte la definició dels espais militars romanorepublicans i la seva caracterització arqueològica, com a element clau i estructurador de la implantació romana en el territori i l'evolució d'aquesta dinàmica en el nord-est de la *citerior*, des dels moments posteriors a la Segona Guerra Púnica i fins a l'època d'August. Es partia de la premissa que la presència militar romana no sorgia d'uns patrons prefixats sinó de les necessitats dels diferents períodes d'estrès bèl·lic, l'entorn geogràfic o les possibilitats i relacions politicosocials que Roma va establir amb el territori. Les causes d'aquesta "visibilitat" resulten flexibles, amb una alta capacitat d'adaptació a les circumstàncies, tot creant espais típicament relacionats amb la tradició militar romanoitàlica o bé tot aprofitant dinàmiques autòctones. La pregunta és si al arribar a aquest punt, després de reunir, ordenar i sistematitzar les evidències disperses i a partir de les fonts escrites, bibliografia, etc., s'ha pogut identificar una dinàmica d'implantació territorial jerarquitzada en el nord-est peninsular.

En moltes ocasions aquestes evidències teòriques han estat centrades en períodes millor coneguts, com l'imperial. Així a partir de la realitat arqueològica de què es disposa a dia d'avui al nord-est, amb 62 jaciments estudiats (Fig. 18), s'ha definit una jerarquització funcional que comporta en primer lloc una divisió entre espais pròpiament militars i espais logístics. En el primer apartat hi trobaríem els campaments (Fig. 87), els *castella* (Fig. 88) i les torres (Fig. 89), en el segon els *vici* militars i/o les *officinae armorum*, els espais d'administració, gestió o residències oficials i finalment els espais d'emmagatzematge, és a dir, camps de sitges i *dolia* (Fig. 90).

Les restes relacionables amb campaments romans són molt escasses al nord-est peninsular, amb cinc jaciments no urbans, un 8,06% del total dels 62 jaciments (Fig. 87). Per tant, amb les dades actuals els campaments no són significatius, tant pel nombre com per les evidències conservades. En aquest punt cal destacar que tot i que es pot diferenciar entre els campaments amb estructures, encara que negatives, i aquells identificats a partir del treball amb detectors de metalls, i per tant de la seva cultura material, tant uns com els altres haurien estat construïts amb materials peribles. Pel que fa als campaments de campanya, tindrien unes dimensions molt diverses, des de les 5 ha fins a les 70 ha. Cal destacar que quatre d'aquests campaments es localitzen a la zona de l'Ebre, mentre que només un es troba en una àrea diferent, el **Serrat dels Espinyers** (Núm. 7), a les proximitats de la ciutat d'*Aeso* (Fig. 87).

Els *castella* responen a 30 dels 62 jaciments estudiats, que representen un 48,39% del total (Fig. 88). Això significa un gran predomini d'aquests jaciments, caracteritzats essencialment per trobar-se en llocs elevats i amb un bon control del territori. A partir d'aquí es poden subdividir en base a una sèrie de diferències:

En primer lloc l'extensió, que ha estat l'element de jerarquització elegit per presentar-los en els punts anteriors, des de les 5 ha i fins a centres de menys de 1000 m². El que s'ha pogut apreciar amb aquesta categorització és que de les sis possibilitats, comptant també els indeterminats, n'hi ha dues en què es concentren més jaciments (Fig. 88). En la categoria d'entre 1 i 2 ha hi ha fins a nou *castella*, mentre que de 0,1 a 0,4 ha hi ha cinc jaciments més. La resta de les quatre categories representen un total de 16 jaciments, set dels quals indeterminats. Pel que sembla que, a partir de les restes disponibles, hi ha una predilecció per espais relativament grans, d'entre 1 a 2 ha, que permeten concentrar un contingent de tropes de dimensions importants. Mentre que els *castella* d'entre 0,1 a 0,4 ha, són més aviat punts de control o de vigilància, més pròxims a torres d'observació que a centres amb capacitat d'intervenció.

Un altre tipus de diferenciació és entre assentaments *ex novo*, els que reutilitzen una ocupació anterior i finalment els indeterminats. Els assentaments de nova planta o *ex novo* representen només tres dels 30 *castella*. Per altra banda, els assentaments que aprofiten instal·lacions anteriors, utilitzades en el moment previ de l'ocupació romana, abandonades un temps abans o potser encara en ús, com *hospitium militare* (Ñaco del Hoyo 2001, 65), representen 20 dels 30 *castella* identificats en aquest treball. Aquest aspecte demostraria que durant els s. II-I ane estratègicament, l'ocupació de l'espai no havia canviat tant respecte de la fase ibèrica anterior. La necessitat romana passava per ocupar, en bona mesura, antics *oppida*, aprofitant en part els seus sistemes defensius. Per tant, sembla que s'ha de parlar de *castella murata*, a grans trets dividits entre els que es troben a l'àrea el Prepirineu i els del Prelitoral, amb alguns jaciments dispersos en el territori.

En la categoria de les torres es desglossen fins a 20 estructures, ara bé, només 17 són jerarquitzades únicament com a torres, tres d'elles són torres exemptes dins de *castella*. Aquestes 17 torres representen el 27,42% del total dels jaciments i per tant la segona categoria més nombrosa (Fig. 89). El grup es subdivideix en estructures circulars i quadrangulars, torres exemptes dins de *castella* i alguns espais de reduïdes dimensions sense estructures, que s'han definit com a indeterminats. Pel que fa a les construccions *ex novo* o aquells que aprofiten espais existents, en el cas de les torres és indistint l'ús d'antics hàbitats o l'ocupació de llocs nous, pel nombre d'exemples; i les construccions són tant circulars com quadrangulars.

Les fonts escrites parlen de diversos tipus de torres segons la seva utilitat, *propugnaculum* amb la idea de guarnició defensiva i *specula* per a l'ús de senyals, unes definicions difícils d'extrapolar a la realitat arqueològica per la seva inexistència física. En la vessant arqueològica resulta més senzill de jerarquitzar la forma estructural entre circulars i quadrangulars. Per altra banda, s'observa que, a diferència del cas dels *castella*, la decisió d'ocupar un o altre lloc es fa simplement per necessitat i per trobar un control visual òptim per a l'objectiu que es busca. Cal dir que segurament aquestes torres, a part de controlar el seu entorn, sense capacitat d'intervenció per les seves dimensions, serien punts de comunicació i per tant serien també *turris speculatoria*, però com s'ha explicat no hi ha evidències arqueològiques.

Sembla que les torres, amb les evidències actuals al nord-est peninsular, per els s. II-I ane es poden determinar com estructures turriformes circulars i quadrangulars diverses (Fig. 89). Ara bé, hi ha alguns autors que consideren la majoria d'aquestes construccions com a talaies/fars d'origen andalusí, resultat d'un programa estatal de control del territori d'aquell moment, possiblement a partir del s. VIII (Martí 2005, 185-198; 2008, 189-218; Martí *et al.* 2007, 30-43). De la mateixa manera, altres investigadors recullen algunes d'aquestes torres en els seus treballs (Moret 2004, 20-21) en relació a una tradició ibèrica, o per fer un estat de la qüestió que evidencia la manca de coneixement arqueològic sobre les mateixes (Pera 2008, 25-26; Pérez García 2011b, 31-33). Amb les dades disponibles es creu necessari dur a terme nous treballs d'excavació per confirmar definitivament les cronologies de moltes d'aquestes construccions, feina que ja comença a donar els seus fruits en diverses intervencions o reestudis que s'estan desenvolupant en l'actualitat (Sánchez 2008, 125-137; Tura i Mateu 2008, 139-154; Frigola i Pratdesaba 2012, 291-295; Padrós 2016b, 199-204).

Pel que fa als espais logístics són de difícil determinació i en la majoria de casos de complexa diferenciació respecte dels espais agraris indígenes. Evidentment una part s'han de considerar granges o hàbitats rurals del món indígena, però és indubtable que un altre grup respon a assentaments relacionats amb la logística i l'exèrcit (legions o auxiliars) durant els s. II-I ane, durant els períodes d'estrès bèl·lic que pateix el nord-est de la *citerior*. Aquest fet fa que dins les seves subcategories en molts casos costi ajustar jaciments i en d'altres es plantegin dubtes d'una atribució o altra. Aquesta categoria es subdivideix en *vici* militars i/o *officinae armorum*, espais d'administració, gestió o residències oficials i finalment espais d'emmagatzematge: camps de sitges i *dolia* (Fig. 90).

En primer lloc, en la subcategoria de *vici* militars i/o *officinae armorum*, el primer terme es defineix com a poblat o mercat proper a un campament o *castellum*. Possiblement aquests

enclavaments també deuri en ser els centres de reclutament de les unitats auxiliars. Aquest fet no tenia perquè significar la presència de tallers, que serien en realitat les *officinae armorum*. De fet, aquestes últimes podien ser tallers independents o en moments d'instabilitat trobar-se dins dels espais militars, com sembla que passa en alguns casos del nord-est. Cal destacar que aquestes categories es basen originalment en contextos alt imperials, més estandarditzats (Bérard 1993, 61-83; Quesada 2006, 82; Hanel 2007, 407), i que de fet alguns investigadors del període republicà no consideren possible un control dels tallers d'armes i elements de caràcter militar per part de l'estat fins a la reforma de Cai Màrius (Quesada 2006, 82-84), moment en que se situa aquest treball (Fig. 90).

Pel que fa a la categoria designada com a espais d'administració o de gestió, està composta en aquest conjunt estudiat per tres jaciments (Fig. 90). Aquesta classe es creu de particular interès donat que significa una nova interpretació d'uns espais suburbans que faciliten la lectura de construccions complexes, però de petites dimensions, i amb una clara relació amb *castella* i fins i tot amb les ciutats del territori.

Quant als espais d'emmagatzematge, és a saber camps de sitges i *dolia*, a partir de contextos teòrics i restes arqueològiques, com les dels campaments de Numància, alguns investigadors consideren que des del s. II ane i fins al canvi d'Era hi hauria una transformació clara en el tipus d'emmagatzematge en contextos militars, de les sitges de tradició ibèrica a l'ús dels *horrea* (Burch i Sagrera 2009, 84-86; Salido Domínguez 2009, 104-105). Ara bé, els resultats arqueològics al nord-est peninsular no segueixen les característiques teòriques del capítol 4, a partir d'*horrea*, i permeten identificar espais logístics molt romanitzats o *castella* i campaments amb presència de sitges o *dolia* coetànies (Fig. 90). En aquest sentit, la gran necessitat de cereal requeriria una infraestructura en punts estratègics, pròxims a les vies i als camins que penetraven cap a l'interior peninsular, camí a Lleida per exemple, i que sembla perduraran fins ben entrat el s. I ane. Tal i com s'apunta en paràgrafs anteriors, cal destacar que en aquest context, la presència de zones d'emmagatzematge en l'entorn o dins de jaciments jerarquitats com a campaments, *castella* i fins i tot torres és habitual. Per tant, la realitat arqueològica del nord-est posaria en dubte l'abandó de les sitges en contextos militars, com havien defensat alguns autors (Morillo i Salido Domínguez 2010, 144). Una altra dada observada és la presència de *dolia* en aquests assentaments (Salido Domínguez 2009, 108-110), que es començaria a generalitzar a partir del s. I ane.

En el camp de les tècniques constructives evidents essencialment en *castella* i torres, el predomini absolut és de l'*opus siliceum*, normalment de les maneres III i IV de Lugli (Lugli 1957,

55-106; Asensio Esteban 2006, 130). En menor mesura s'observen alguns casos en construcció d'*opus quadratum* (Palmada 2003a, 39). La resta de tècniques són encara més puntuals, com l'*opus incertum*, l'*opus vittatum*, l'*opus certum*, entre d'altres. Igualment s'ha de destacar la presència de *opus signinum*, motllures de guix i parets estucades en diversos dels jaciments estudiats. El fet d'identificar la majoria de construccions en pedra, especialment muralles i torres, a partir d'*opus siliceum*, permet trobar paral·lels itàlics d'època mig-republicana (s. IV-III ane) com a *Norba*, *Artena*, *Cora*, *Praeneste*, etc (Palmada 2003a, 36). Ara bé, els treballs del nord-est peninsular resulten més toscs que les obres del Laci.

En alguns dels espais més homogenis o coherents s'ha intentat, a partir de les mesures actuals, traslladar a mides de peus romans o itàlics, que malgrat no hagi resultat significatiu en alguns casos, en d'altres ha donat dades de gran interès (capítol 6). La bona precisió del peu romà i especialment del peu itàlic, fa pensar com a mínim en agrimensors o oficials encarregats de la construcció d'uns o altres enclavaments durant el període del s. II-I ane, que engloba aquest treball. Més concretament, la mesura del peu itàlic és documentada en època republicana en la zona de la Campània i del Samni i per tant sembla que les procedències dels dissenyadors o constructors dels assentaments descrits haurien de ser aquestes (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39).

Pel que fa als espais interiors de *castella* i campaments, es valoraran en aquest punt els *praetoria/principia* com a centres residencials i administratius. Com la resta d'aspectes que fan referència al món republicà, la informació sempre és molt limitada o inexistent, en general, basada en dades o funcionaments de l'exèrcit corresponents a períodes posteriors, com l'augustal o alt imperial, més reglat i estandarditzat, com s'exposa en el capítol 4. Els espais de major complexitat estructural dins els establiments militars són les residències del comandant del campament o *castellum*, els *praetoria*, que al mateix temps eren indrets on s'exercia l'autoritat (Grillone 1977, fig. 11). Ara bé, en els campaments o *castella* imperials hi havia un altre espai oficial, els *principia*, on es concentrava l'administració, els espais sagrats de culte i custòdia dels estendards. Per tant, el lloc on radicava la força moral de la disciplina militar, resultant sempre un punt de referència del complex del campament (Johnson 1983, 104; Bidwell 1997, 67; Vega Avelaira *et al.* 2009, 467). En el moment en què els *principia* ocupaven el centre del campament, la residència del comandant se situava en un lloc secundari, darrere o al costat dels espais administratius (Johnson 1983, 33-34). Amb les dades disponibles actualment, en època republicana, sembla que els *principia* i els *praetoria* serien un únic espai o de molt difícil diferenciació (Morillo 1991, 136). Tot i així, es creu que aquesta complexitat urbana no hauria

començat de cop i volta i, per tant, es podria traslladar cronològicament al període republicà, potser d'una forma menys normalitzada que a la Germània o Gàl·lia julioclàudia (Blagg 2000, 139; Fellmann 2006, 99-100). En el marc del nord-est peninsular i dins el context del s. II-I ane, recentment s'ha publicat un treball en el que s'exposa la possibilitat de que a **Monteró 1** (Núm. 5) un dels edificis identificats respongui al *praetorium* del *castellum* (Principal *et al.* 2015, 309-325) (Fig. 23). Extrapolant aquesta informació es comença a contemplar l'opció de trobar edificis interpretables com a *principia* o *praetoria*. Es creu que aquests podrien ser els casos de **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **Puig Ciutat** (Núm. 35) (Fig. 53), o d'una manera més dubtosa una estructura identificada en el **Camp de les Lloses** (Núm. 39) (Fig. 60).

Per últim, es presenta com a hipòtesi de treball la línia d'una vinculació dels espais administratius o residències oficials (Fig. 90) en el territori com a *principia/praetoria* sense *castella* o campament, tot i que com un element molt incipient i de difícil confirmació. Es relaciona amb un tipus de construcció complexa de la qual hi hauria alguns exemples en el nord-est, com el **CEIP Joan Plana** (Núm. 28) (Fig. 47), **Can Tacó** (Núm. 42) (Fig. 62) o **Mas Gusó** (Núm. 61) (Fig. 84). Així aquests espais s'han de valorar en una jerarquització tipològica dins un context administratiu, de gestió o residència, de personatges vinculats a l'administració romana, més que no pas com un *praesidium*.

El següent pas de la nostra investigació ha estat la translació de la jerarquització tipològica efectuada a la primera part del treball, a una visió diacrònica al nord-est de la *citerior* durant els s. II-I ane. A partir del treball de J. Noguera, T. Ñaco del Hoyo i Jordi Principal (2014a, 31-56), amb els tres moments d'estrès bèl·lic i els períodes intermedis es conforma una estructura en sis fases:

En la primera fase (225-175 ane), s'ha hagut de considerar també el s. III ane i per tant al context de la Segona Guerra Púnica. Els quatre jaciments identificats, d'un total de 62 d'estudiats, corresponen a campaments temporals o de campanya ubicats a la zona de l'Ebre (Fig. 91). Es creu que el territori d'aquest període funcionaria a partir dels hàbitats indígenes (*oppida*) i altres assentaments secundaris. Tot això, en un territori on el fenomen urbà no estaria gaire desenvolupat, en què destaquen a la costa les ciutats gregues d'*Emporion* i *Rhode* i al sud, per la necessitat romana, la fundació de la futura *Tarraco*.

En la fase posterior, entre moments d'estrès bèl·lic (175-125 ane), el context geogràfic d'estudi actuaria com a rereguarda de tots aquests conflictes. Respon a una zona estable, necessària per mantenir els diversos fronts actius. Pel que fa a l'entorn urbà, se centra en *Emporion* i *Tarraco*.

Ara bé, entre les dues ciutats es va refundar *Iluro*/Burriac com un nucli important, que alguns investigadors han volgut veure com un possible *praesidium* (Olesti 1995, 336-339). Cal destacar que tots aquests espais urbans romanitzats es trobaven a la costa, element que confirmaria el control sobre el llevat i el progressiu i lent avenç cap a l'interior (Fig. 92). En aquest moment s'observa una primera petjada romana, amb una major presència de jaciments susceptibles de ser interpretats en aquesta fase històrica, tot i que s'han de centrar a partir del 150 ane. Per a aquesta època hi ha un total de 21 jaciments sobre els 62 estudiats. El primer element que destaca és la implantació d'un seguit d'assentaments al Prepirineu de Lleida, com a bloqueig a la via del Segre (Núm. 2.2.17) (Fig. 92). Així mateix, es creu també que aquest nuclis podrien ser un fre dels pobles de muntanya de la zona, encara fora del control de Roma (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24). A més, a la zona de la costa s'ha de destacar els espais administratius o residències oficials del **Mas Gusó** (Núm. 61) i **Can Tacó** (Núm. 42), respectivament (Fig. 92). Per últim, la presència de les torres a l'entorn del que avui és la província de Girona, mostraria un pas més en el control d'aquestes terres respecte d'altres zones (Fig. 92). Per tant, en aquest moment entre guerres, Roma aferma el seu control a la costa i la zona Prelitoral, amb el domini sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1). En canvi, sembla que a l'interior, la presència abundant de *castella* porta a pensar en un intent de frenar els possibles atacs de pobles de muntanya del Pirineu occidental.

En la fase d'estrès bèl·lic (125-70 ane), s'observa la consolidació o reforçament d'una estructura militar complexa, una xarxa real de *castella* a l'interior i la creació d'una altra a la costa, tancant l'accés a l'interior peninsular (Fig. 93). En aquesta fase es compta amb 47 jaciments ben definits i coneguts i vuit d'indeterminats, que es creu s'haurien de situar en aquest moment. L'estructura urbana del període també canvia a partir del 100 ane i durant els primers decennis del s. I ane. Així, persisteixen i es consoliden les ciutats de les fases anteriors *Tarraco* i *Emporiae*, ja com a ciutats romanes, a més de *Iluro*/Burriac, tot i que aquesta serà abandonada durant aquesta etapa amb l'aparició de la ciutat de nova planta d'*Iluro* (c. 80-70 ane) (Olesti 1995, 336-339). Al sud, *Baetulo* és fundada a l'entorn del 100-90 ane (Padrós Martí 2001, 67-68; Guitart 2008, 16). Pel que fa a *Aeso*, la seva fundació es relaciona amb els decennis entre el 100-80 ane (Payà 2004, 323), mentre que *Ilurda*, d'una manera més genèrica, se situa entre 120-50 ane (Payà 2004, 32). Per la seva part *Iesso* i el *Municipium Sigarrensium*, es vinculen al moment d'efervescència urbana a l'entorn de l'any 100 ane (Guitart i Pera 1994, 186-188; Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 446; Guitart 2008, 22-23; Salazar 2012, 37-39). A la zona de l'Ebre *Dertosa* se li atribueix, a dia d'avui, una cronologia genèrica de 100 i el 50 ane (Pons 1994, 71; Diloli 2015, 133). A la zona de l'actual

província de Girona es funda *Aqua Calidae* (Caldes de Malavella), que segons diversos autors es consolidaria cap a principi del s. I ane (Arrayás 2002, 315; Vivó *et al.* 2006) (Fig. 93).

Tornant als *castella*, la regularitat en la distància entre jaciments, tant d'una línia com de l'altra, fa pensar en una idea preconcebuda (Fig. 93). Aquest tipus d'estructura no fa suposar una llarga durada sinó en relació a moments d'estrès bèl·lic concrets. Per tant, la creació real de les línies de control en aquesta fase, s'hauria de vincular arqueològicament a la guerra contra els cimbres (104-103 ane) i la Guerra de Sertori en el període inicial 82 ane, i potser també en el moment més avançat cap al 76 ane, a l'Ebre (Noguera 2014a, 46; en premsa; Ble 2016, 61). Tot i així, cal destacar que del pas dels cimbres a la península Ibèrica (c. 104-103 ane) les fonts escrites no són explícites quant a la defensa del territori. Les úniques dades sobre aquest poble són que els celtibers els fan retrocedir al nord dels Pirineus (Liv. *Per.* 68; López Sánchez 2010, 184; Ñaco del Hoyo i Principal 2012, 170-171). Pel que fa a la Guerra de Sertori, les fonts escrites diuen que es van fortificar els passos dels Pirineus (Plu. *Sert.* 7, 1-3), però no només en una línia defensiva, sinó en diverses posicions inferiors. Per últim, els campaments de l'Ebre es relacionen, pels seus investigadors, amb l'episodi de l'avenç de Cneu Pompeu, en direcció l'Ebre durant el 76 ane i la disposició defensiva realitzada per Marc Perpenna o Quint Sertori (Liv. *Per.* 91; Oros. 5. 23. 9; García Morá 1991, 192-193; Noguera 2014a, 46; Noguera *et al.* en premsa; Ble 2016, 61).

Un altre punt de gran importància són les vies o camins principals del territori del nord-est (capítol 2), i potser una de les menys conegudes és la via Transversal (Núm. 2.2.7), plantejada en aquest treball a partir d'estudis anteriors. Un cop realitzat l'anàlisi geogràfica dels jaciments sembla factible marcar la línia est-oest, que des de terres d'Osca transcorria pràcticament fins a l'alçada de l'actual Berga (Fig. 97). En el tram on les distàncies són més constants el marge va entre les 7,8 i les 10,25 milles en traçat recte entre *castellum* i *castellum*. Aquesta línia o xarxa podria demostrar el límit del poder de Roma fins al Prepirineu, en un context de pobles muntanyencs, com els ceretans, ja que com s'ha esmentat en diverses ocasions que fins el 39 ane no se sotmeten definitivament (Palmé i Principal 1991, 24; García Morá 1991, 24). Per tant, amb això es descarta la teoria que s'havia articulat, en què l'extrem oest de la línia podria ser el límit nord del poble ilerget (González 1986, 278-279; Garcés 2005, 417). Per altra banda, el fet de no seguir un traçat des de l'alçada de Berga en direcció als Pirineus fa pensar que potser aquest camí prenia un altre recorregut baixant per zones menys muntanyoses i abruptes, seguint des de la via de Collsuspina, Rajadell i Sió (Núm. 2.2.9) fins a la plana de Vic, com a hipòtesi.

Sense sortir del context geogràfic, a la línia del Prelitoral sobre la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), cal destacar que les distàncies entre *castella* són més llargues que a la línia del Prepirineu, pràcticament el doble de mitja (Fig. 93). Aquest fet fa creure que això seria degut a la dificultat o duresa del recorregut interior respecte al de la costa. També podria ser per la manca de jaciments en el cas de la costa o per jaciments amb estructures periples. Així doncs, vistes les característiques constructives sòlides de la resta de *castella*, torres i espais logístics, resulta difícil creure en aquesta opció. Per tant, tot i les distàncies més grans, sembla que a partir de *castella* i torres s'assoleix una certa regularitat. Aquesta estructura es completa amb uns elements singulars com són els indrets definits com a espais administratius o residències oficials, que se situarien respectivament a les proximitats de *Tarraco*, *Baetulo/Iluro* i *Emporiae* i a distàncies regulars dels *castella* de l'entorn.

De l'etapa intermèdia 70-50 ane resulta complexa realitzar una interpretació tant per trobar-se entre fases d'estrès bèl·lic, amb forquilles cronològiques reduïdes, com pels pocs jaciments representats, 17 enfront dels 62 que s'estudien en total i els 47/55 de la fase precedent (Fig. 94). Durant els primers decennis del s. I ane (Guitart 1994, 205-213; 2008), en posterioritat a la Guerra de Sertori, el sistema urbà segueix creixent amb tres noves ciutats: *Blandae*, *Gerunda* i *Iluro* (Burgueño i Vilà 2000, 34-35; Miró *et al.* 1988, 116-117; Jàrrega 1995, 62; Pera 1997, 232-233; Olesti 1995, 336-339). Les ciutats existents i les noves van fer que la gestió militar i la seva logística s'anés abandonant paulatinament i amb ella la presència visible d'espais militars durant el període 70-25 ane. Aquest procés de canvi es va veure afectat per la Guerra Civil entre els partidaris de Cèsar i Pompeu (49-45 ane), involucrant plenament el nord-est peninsular, especialment en el primer temps de l'enfrontament.

Pel moment d'estrès bèl·lic de la Segona Guerra Civil Romana i els decennis posteriors (50-25 ane) el conjunt de jaciments no augmenta respecte la fase anterior, sinó que decau en un, quedant en 15 (Fig. 95). Tot i conèixer la presència de grans contingents al nord-est peninsular i les ordres donades per Cèsar a Fabi, no s'han recuperat pràcticament evidències del suposat dispositiu pompejà. La manca de jaciments militars d'aquest moment pot ser per diverses raons: que encara siguin desconeguts, que fossin construïts amb material perible i per tant de difícil identificació, com els mateixos campaments a l'entorn d'*Ilherda*, o que no hagin existit mai per raons desconegudes. Aquestes dades podrien indicar que tot i que sembla que els pompeians realitzen algun tipus de dispositiu al Prepirineu, aquest no es pugui comparar amb l'existent durant el període 125-70 ane (Fig. 93 i 95). Per tant s'entén que el gruix de les tropes es localitzava a l'entorn d'*Ilherda* i probablement el dispositiu era una eina per recollir informació

de l'avanç cesarià, no un veritable bloqueig com sí informa Cèsar (Caes. Civ. 1. 37-41). A finals d'aquesta etapa tenen lloc diverses guerres pel control de Roma, però al nord-est peninsular la que ens interessa és la de pacificació de la Ceretània, que amb la fundació de *Iulia Libica* posa fi a la presència d'espais militars cap al 39 ane (Fig. 95). Finalment, a la zona del Vallès es generen altres fundacions en aquests decennis, amb *Egara* i *Aquae Calidae* de Caldes de Montbui.

Per acabar, en la fase intermèdia ja dins el regnat d'August (27 ane-14), els resultats són senzills i continuistes amb la fase anterior, la pau i l'estabilització del territori, la urbanització del model i la fi dels períodes d'estrès bèl·lic de les etapes precedents comporten l'abandonament dels assentaments de control, vigilància i logístics de caràcter militar (Fig. 96). Elements que confirmen la consolidació definitiva i jerarquització del nou sistema urbà i civil. En aquesta fase només hi haurà una nova formació urbana, *Barcino*, a la zona costanera.

En conclusió, es pot apuntar a un predomini de *castella* com espais que aprofiten antics *oppida* del territori i amb una cronologia que se centra a grans trets entre el 150 i el 50 ane, amb perduracions mitjanes de no més de 50 a 100 anys. Aquestes dades convergeixen sobretot en la fase d'estrès bèl·lic 125-70 ane i en menor mesura 50-25 ane (Noguera *et al.* 2014a, 31-52). Entre el 125-70 ane es consolida una estructura militar complexa, una xarxa real de *castella* a l'interior i una altra a la costa, tancant l'accés peninsular, conjuntament amb el control sobre els passos de l'Ebre. La complexitat i regularitat dels jaciments mostraria una realitat preconcebuda, molt difuminada en la fase precedent, el que no fa creure en una idea de llarga duració, sinó dins un moment o moments d'estrès bèl·lic concrets, com els ocorreguts en aquesta etapa. Concretament aquestes estructures s'haurien de relacionar amb el segon moment d'estrès bèl·lic de la fase (82-72 ane). Durant la Guerra de Sertori es podria confirmar la presència de diverses línies defensives, implementades pel general per frenar les tropes provinents del nord durant el 82 ane (Plu. *Sert.* 7. 4). A aquest sistema defensiu Sertori hi destina fins a 6000 homes (García Morá 1991, 29-34). Aquests resultats ara es poden precisar: la primera línia se situaria en el Prepirineu, tancant els passos en la seva part baixa, a excepció de la Cerdanya. Una segona línia la formaria tota l'estructura identificada i descrita en el Prelitoral, seguint la via *Heraclea* (Núm. 2.2.1), completada per les torres circulars. Finalment, s'hauria d'ubicar la tercera línia amb els jaciments a l'entorn de l'Ebre, potser fins i tot els campaments que també haurien pogut ser utilitzats a part del 76 ane (Noguera 2014a, 46; en premsa; Ble 2016, 61). Com s'ha anat veient al llarg del treball i per les característiques de l'exèrcit romà en campanya, es creu que aquest control del territori estaria a càrrec d'unitats auxiliars indígenes (Harmand 1967, 164-167; Erdkamp 1998 18-23; 2010, 135-143; Roth 1999, 158-163; Cadiou 2003, 97; Padrós *et al.*

2015, 285-286), ja fossin d'infanteria, cavalleria o mixtes i amb l'oficialitat romana o itàlica. Aquest fet podria ser conseqüència de la dificultat de mantenir sistemes en xarxa estables i la reducció d'efectius en el camp de batalla que això podia suposar (Dobson 2009, 25-30). Aquest és el perfil que evidencien tant la jerarquització com la seva ubicació sobre el territori.

Cal tenir present que actualment s'està portant a terme una important recerca arqueològica en relació a l'exèrcit, la logística i les xarxes de control romanes al nord-est peninsular per part de diversos equips, ja sigui a **Monteró 1** (Núm. 5), **Puig Castellar** de Biosca (Núm. 12), **Sant Miquel de Sorba** (Núm. 28), **Puig Ciutat** (Núm. 35), **El Camp de les Lloses** (Núm. 39), **Puig Castell** de Samalús (Núm. 43), **El Castellot de Bolvir** (Núm. 48), Empúries (L'Escala, L'Alt Empordà), els campaments de la zona de l'Ebre, etc. Tots aquests projectes i investigacions estan permeten conèixer millor la implantació romana en el territori durant els segles II-I ane.

Tot i haver aconseguit uns bons resultats en el treball aquí presentat, la gran feina de recopilació de dades i la seva estandardització ha permès l'observació de camps d'estudi incipients i de gran interès en què, però, no s'ha pogut aprofundir. Aquests camps de treball han de permetre seguir avançant en el coneixement de la primera implantació romana durant els s. II i I ane. En aquest sentit es creu de gran importància continuar amb l'estudi de la prolongació de la via Transversal (Núm. 2.2.7) i la seva relació amb el Pirineu i el Prepirineu, ampliant les diverses propostes teòriques exposades aquí. Es pretén també seguir treballant en el camp de les torres en els jaciments de **Tentellatge I** (Núm. 15) i la **Torre de Puig d'Àlia** (Núm. 52). De la mateixa manera, es creu convenient iniciar tasques arqueològics en altres jaciments d'aquesta categoria, al trobar-se encara en una fase força desconeguda. Per últim, es considera fonamental la possibilitat de prosseguir la recerca en el camp dels *praetoria/principia* en contextos militars romanorepublicans, a partir dels treballs començats recentment en el jaciment de **Monteró 1** (Núm. 5) (Principal *et al.* 2015, 317-321) i en els possibles espais d'administració o residències oficials del territori, aquests últims una primera proposta que s'haurà de seguir consolidant. Per últim destacar la importància d'introduir una òptica interdisciplinària i transversal que, a la vista de la nostra investigació, ha de permetre assolir uns òptims resultats.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

8. Roman military presence in the northeast of *Hispania Citerior*. Evolutionary classification and approach

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

8. Roman military presence in the northeast of *Hispania citerior*. Evolutionary classification and approach

This thesis aims at defining the Roman Republican military spaces and their archaeological characterisation as a key and structuring element of the Roman presence in the territory and the evolution of this scenario in the northeast of *Hispania citerior*, from the period following the second Punic War and until the time of Augustus. It shall begin with the premise that the Roman military presence did not stem from pre-established patterns, but rather from the necessities of the various periods of military tensions, the geographical environment or the socio-political possibilities and relations that Rome was establishing within the territory. The causes of this “visibility” are elastic, with a strong capability to adapt to the circumstances, by creating spaces pertaining to the Roman and Italic military tradition or by taking advantage of the native developments. The question is whether, at this point, after gathering, organising and systematising the scattered evidence and based on sources, bibliographic references, etc., it has been possible to identify a pattern for the territorial occupation in the northeast of the Iberian Peninsula.

On many occasions, this theoretical evidence has focused on better known periods, such as the imperial period. From an archaeological reality that we have now pieced together in the northeast, with 62 sites studied (Fig. 18), a functional classification has been defined that firstly involved the separation between inherent military spaces and logistical areas. The first section focuses on the camps (Fig. 87), the *castella* (Fig. 88) and the towers (Fig. 89) and the second section focuses on the military *vici* and/or the *officinae armorum*, the administrative or management spaces, or official residences and finally the storage spaces, these being the fields of silos and *dolia* (Fig. 90).

The remains in connection with Roman camps are very rare in the northeast of the Iberian Peninsula, including five non-urban sites, which make up 8.06% of the total of 62 sites (Fig. 87). Consequently, on the basis of current data, the camps are not significant, in terms of both their number and their preserved evidence. At this point, it is worth noting that although it is possible to differentiate between the camps with structures, although negative, and those identified by using metal detectors and, therefore, by detecting their material culture, both types had been constructed using perishable materials. As for the campaign camps, these range greatly in size, from 5 to 70 ha. It should be noted that four of these camps are located along the Ebro, while only one is found in a different area, **Serrat dels Espinyers** (No. 7), in the vicinity of the city of *Aeso* (Fig. 87).

The *castella* are found in 30 of the 62 sites studied, representing 48.39% of the total (Fig. 88). This indicates a strong predominance of these sites, characterised essentially for being found on elevated locations with ample control over the territory. Based on this, it is possible to subdivide these depending on several marked differences:

Firstly, according to the extension, which has been the classification element chosen for their presentation under the above points, from 1000 m² and even centres of up to around 5 ha. What has been seen according to this categorisation is that, of the six possibilities and including those that were undetermined, there are two that have more sites (Fig. 88). In the category of between 1 and 2 ha, there are up to nine *castella*, while from between 0.1 and 0.4 ha, there are a further five sites. The other four categories represent a total of 16 sites, seven of which are undetermined. It appears that from the remains available, there is a preference for relatively large spaces, of between 1 and 2 ha, allowing for a contingent of troops to amass into a significant size. While *castella* from 0.1 to 0.4 ha are much like checkpoints and surveillance posts, more like observation towers rather than centres with a capability for intervention.

Another type of differentiation is between the *ex novo* settlements, being those that reused a previous space and finally the undetermined settlements. The *ex novo* settlements, being entirely founded from scratch, represent only three of the 30 *castella*. Moreover, spaces that take advantage of prior facilities, used right up until before the time of the Roman occupation, either abandoned some time before or perhaps still in used by then, such as *militare hospitium* (Ñaco del Hoyo 2001, 65), represent 20 of the 30 *castella* identified under this study. This would show that during the second and first centuries BCE, strategically the occupation of space had not changed much from the previous Iberian phase. The Roman need was to occupy, largely, the ancient *oppida*, taking advantage in part of their defensive systems. Therefore, it seems that we should talk about *castella murata*, roughly divided between those found in the area of Pyrenean foothills and Pre-Coastal Range, as well as some sites scattered throughout the territory.

The category of towers is broken down unto at least 20 structures, however, only 17 are classified only as towers and three of these are free-standing towers inside *castella*. These 17 towers make up 27.42% of total sites and, therefore, the second most numerous category (Fig. 89). This group is subdivided into circular and quadrangular structures, free-standing towers inside *castella* and a few smaller spaces without structures, which are defined as undetermined. As far as the *ex novo* constructions or those that take advantage of existing spaces, for the case of the towers, the usage of the ancient enclaves and the occupation of new locations is

indistinct, based on the number of examples; and the constructions are both circular and quadrangular.

Sources mention several types of towers depending on their usage, a *propugnaculum* was a defensive garrison and the *specula* were used as signalling, being difficult definitions to extrapolate on the basis of an archaeological reality, since there is a lack of any physical difference. From an archaeological viewpoint, it is somewhat easier to classify the circular and quadrangular structural forms. Moreover, it has been observed that, unlike the *castella*, the decision to occupy one place or another was simply done out of necessity and to establish the most advantageous visual control over the intended objective. It must be surely said that these towers, apart from overseeing the surrounding environment, without the capability of intervention, due to their dimensions, would have been points of communication and, therefore, they would have also been *turris speculatoria*, however, as it has been explained there is no archaeological evidence for this.

It appears that the towers, based on current evidence from the Northeastern Iberian Peninsula, during the second and first centuries BCE, can be depicted as diverse circular and quadrangular towered structures (Fig. 89). Yet, there are some authors that consider that most of these constructions were watchtowers/beacons, being of Andalusian in origin, as the result of a state programme for territorial control at that time, possibly from the eighth century BCE (Martí 2005, 185-198; Martí 2008, 189-218; Martí *et al.* 2007, 30-43). Furthermore, other researchers have included some of these towers in their own studies (Moret 2004, 20-21), as being an Iberian tradition, or to establish the fact that there is a lack of archaeological evidence providing any understanding of these towers (Pera 2008, 25-26; Pérez García 2011b, 31-33). Using available data, it is thought necessary to carry out new excavations to definitively confirm the chronologies of many of these constructions, a task which is starting to bear fruit after various interventions and further research, which are currently being carried out (Sánchez 2008, 125-137; Tura & Mateo 2008, 139-154; Frigola & Pratdesaba 2012, 291-295; Padrós 2016b, 199-204).

As for the logistical spaces, these are difficult to determine and for the most part they are difficult to differentiate from the indigenous agricultural spaces. Evidently, some could be considered as farms or rural enclaves belonging to the indigenous world, but it is undeniable that another group is connected with logistical and army settlements (either the legions or auxiliary forces), during the first and second centuries BCE, amid the periods of military tensions occurring in the northeast of *Hispania citerior*. This fact, within the subcategories and for the most part, makes it difficult to classify some sites and for others it raises issues regarding their

classification into one or another subcategory. This category is subdivided into military *vici* and/or *officinae armorum*, administrative or management spaces, or official residences and finally storage spaces: fields of silos and *dolia* (Fig. 90).

Firstly, under the subcategory of military *vici* and/or *officinae armorum*, the former term is defined as a village or market close to a camp or *castellum*. Possibly, these enclaves could also be the recruitment centres for the auxiliary units. This fact does not have to signify the presence of workshops, which would have actually been the *armorum officinae*. In fact, the latter could have been independent workshops or during times of instability found within military spaces, which appears to have happened in several cases in the northeast. It should be noted that these categories are originally based on the later imperial period, being more standardised (Bérard 1993, 61-83; Quesada 2006, 82; Hanel 2007, 407), and that in fact some researchers of the period of the Republic do not consider it possible for there to have been control, by the State, over the weapons workshops and military elements until the reforms of Gaius Marius (Quesada 2006, 82-84), a period in which this study takes place (Fig. 90).

As for the category for the administration or management spaces, this studied group includes three sites (Fig. 90). This classification is thought to be of particular interest, since it provides a new interpretation for some suburban spaces that offer an understanding for the complex constructions of smaller dimensions and with a clear connection with the *castella* and even the cities throughout the territory.

As for storage spaces, knowing of the fields of silos and *dolia*, from theoretical contexts and archaeological remains, such as those of the Numancia camps, some researchers believe that from the second century BCE and even until the Common Era, there was a clear transformation in the type of storage for military purposes, from the traditional Iberian silos to the use of *horrea* (Burch & Sagrera 2009, 84-86; Salido Domínguez 2009, 104-105). However, the archaeological findings in the northeast of the Iberian Peninsula do not follow the theoretical characteristics of Chapter 4, based on the *horrea*, and they identify very Romanized logistical spaces or *castella* and camps containing silos or contemporary *dolia* (Fig. 90). In this sense, the great need for cereals required an infrastructure at strategic points, close to roads and routes that penetrated into the interior of the Peninsula, for example the road to Lleida, and it appears that they endured well into the first century BCE. As explained above, it must be mentioned that within this context, the presence of storage spaces within the surrounding areas or in the sites classified as camps, *castella* and even towers is quite usual. Therefore, the archaeological reality in the northeast would question the abandonment of silos for military use, as some authors have

defended (Morillo & Salido Domínguez 2010, 144). Another observable fact is the presence of *dolia* at these settlements (Salido Domínguez 2009, 108-110), which would start to become more common as from the first century BCE.

In the field of constructive techniques, especially evident in the *castella* and towers, the absolute predominance was of *opus siliceum*, usually employing the Lugli III and IV techniques (Lugli 1957, 55-106; Asensio Esteban 2006, 130). Less frequently, there are some cases of *opus quadratum* construction (Palmada 2003a, 39). Other techniques are still identifiable, such as *opus incertum*, *opus vittatum*, *opus certum*, among others. Likewise, it is worth mentioning the presence of *opus signinum*, plasterwork and stucco walls at several studied sites. The fact that most constructions were noted to be made of stone, especially walls, towers, using a *opus siliceum* method, allows us to make correlations with the Mid-Republican Period in Italy (fourth to third centuries BCE), such as Norba, Ardena, Cora, Praeneste, etc., (Palmada 2003a, 36). However, construction in the northeast of the Iberian Peninsula was not as finely executed as those made in Lazio.

In some of the more homogenous or coherent spaces, it has been attempted to, based on current measurements, transpose the lengths of Roman or Italic feet and while there has not been any significant findings for some cases, for others it has been of great interest (Chapter 6). The precise accuracy of the Roman foot and especially the Italic foot, leaves room to think that, at least, surveyors or officials were in charge of construction in several enclaves during the period of the second to first centuries BCE, which is included under this study. More specifically, the measure of Italic foot is documented during the Period of the Republic in the region around Campania and Samnio and, as a consequence, it appears that the origin of the designers and builders of these settlements could be from these very locations (Ruiz de Arbulo 1991, 29; Palmada 2003a, 39).

As for the interior spaces of the *castella* and camps, the *praetoria/principia* are considered as being the residential and administrative centres. Like all other aspects that refer back to the Republican world, information has always been generally very limited or non-existent, based on military data or roles corresponding to subsequent periods, such as the Augustan or Late Imperial periods, being more regulated and standardised, as discussed in Chapter 4. Spaces of greater structural complexity within military establishments are the residences of the camp commander or *castellum*, the *praetoria*, which at the time were the places where authority was exercised (Grillone 1977, fig. 11). However, at imperial camps or *castella* there was another official space, the *principia*, where the administration, sacred places of worship and the safekeeping of the standards were congregated. Therefore, the place where the moral strength

of military discipline resided was always a reference point inside the camp complex (Johnson 1983, 104; Bidwell 1997, 67; Vega Avelaira *et al.* 2009, 467). The time in which the *pricipia* occupied the centre of the camp, the residence of the commander was located at a secondary location, behind or next to the administrative spaces (Johnson 1983, 33-34). With currently available data from the Republican period, it appears that the *pricipia* and the *praetoria* were the same space or they are very difficult to differentiate (Morillo 1991, 136). However, it is believed that this urban complexity did not appear suddenly and, therefore, it could be chronologically matched to the Republican period, perhaps in a less standardised manner than in Julio-Claudian Germania or Gaul (Blagg 2000, 139; Fellmann 2006, 99-100). In the context of the Northeastern Iberian Peninsula and in the context of the second to first centuries BCE, there is a recently published study that possibly explains that, at **Monteró 1** (No. 5), one of the identified buildings corresponds to the *praetorium of the castellum* (Principal *et al.* 2015, 309-325) (Fig. 23). Extrapolating this information, one can begin to see the possibility of finding buildings that could be interpreted as being *pricipia* or *praetoria*. It is thought that this may be the case for **Puig Castellar de Biosca** (No. 12) (Fig. 33), **Puig Ciutat** (No. 35) (Fig. 53) or, in a more doubtful manner, a structure identified at **Camp de les Lloses** (No. 39) (Fig. 60).

Lastly, a working hypothesis is presented for a direct connection between the administrative spaces or official residences (Fig. 90) within the territory as being the *pricipia/praetoria* without a *castella* or camp, but as a newly emerging element that is difficult to substantiate. It is associated with a type of complex construction of which there are some examples in northeast, such as **CEIP Joan Plana** (No. 28) (Fig. 47), **Can Tacó** (No. 42) (Fig. 62) and **Mas Gusó** (No. 61) (Fig. 84). Thus, these spaces must be assessed in a typological classification within an administrative context, in terms of management or residence of people associated to the Roman administration, rather than a *praesidium*.

The next step of our research has been the implementation of the typological classification completed during the first stage of the study, onto the diachronic vision of Northeastern *Hispania citerior* during the second to first centuries BCE. Based on the work of J. Noguera, T. Ñaco del Hoyo and Jordi Principal (2014a, 31-56), during three periods of military tension and their interim periods, a six-phased structure can be determined:

The first phase (225-175 BCE) has also had to take into consideration the third century BCE and, consequently, the context of the Second Punic War. Four identified sites, of a total of 62 studied, correspond to temporary or campaign camps, located around the Ebro (Fig. 91). It is believed that the territory of this period would have been administered from the indigenous enclaves

(*oppida*) and other secondary settlements. All of which, within a territory where urbanisation would not have been very developed, highlighting, along the coast the Greek cities of *Emporion* and *Rhode* to the south, due the Roman necessity, the foundation of the future city of *Tarraco*.

During the following phase, between periods of military tension (175-125 BCE), the geographical context of the study would act as the rearguard for all these conflicts. This is a stable area, necessary to maintain several fronts active. As for the urban environment, it is focused around *Emporion* and *Tarraco*. However, between the two cities, *Illuro/Burriac* was rebuilt as an important hub, which some researchers have wanted to view it as a possible *praesidium* (Olesti 1995, 336-339). It should be noted that all these Romanised urban spaces were found along the coast, an element that could confirm the control over the slow and gradual progress towards the interior (Fig. 92). At this moment in time, the first Roman traces are observed, with a greater number of sites that could be included within this historical phase, even though they must be concentrated after 150 BCE. For this period there are a total of 21 sites of the 62 studied. The first element worth mentioning is the appearance of a number of settlements in the Pyrenean foothills of Lleida, as a manner to halt access to the Via Segre (No. 2.2.17) (Fig. 92). It also is believed that these townships could have impeded the movements of the mountain peoples in the area, who were outside of Roman control (Palmé & Principal 1991, 24; García Mora 1991, 24). Furthermore, along the coastal strip it is worth mentioning the administrative spaces or official residences of **Mas Gusó** (No. 61) and **Can Tacó** (No. 42), respectively (Fig. 92). Finally, the presence of towers in the area of what is today the Province of Girona, would provide the view that another step was taken to control this territory with respect to other areas (Fig. 92). Thus, during this timeframe between wars, Rome strengthened its control along the coast and the Pre-Costal Range, with the *Via Heraclea* under its command (No. 2.2.1). Instead, it appears that in the interior, the abundant presence of *castella* leads us to think they were an attempt to reduce the chance of attacks by mountain villages from the western Pyrenees.

During the military tension phase (125-70 BCE), the consolidation or the strengthening of a complex military structure, a real network of *castella* in the interior and the creation of another on the coast can be seen, blocking access from the interior of the Iberian Peninsula (Fig. 93). Within this phase, there are 47 well-defined and known sites and eight that are undetermined, however, they are thought to be of this period of time. The urban structures of the period also change from 100 BCE and during the first decades of the first century BCE. Therefore, the cities of the previous phases, *Tarraco* and *Emporiae*, persist and consolidated as Roman cities, apart from *Illuro/Burriac*, although this was later abandoned during this phase with the emergence

of the newly founded city of *Iluro* (c. 80-70 BCE) (Olesti 1995, 336-339). To the south, *Baetulo* was founded around 100-90 BCE (Padrós Martí 2001, 67-68; Guitart 2008, 16). As for *Aeso*, its foundation is related to the decades between 100-80 BCE (Payà 2004, 323), while *Ilerda* was founded approximately between 120-50 BCE (Payà 2004, 32). Meanwhile, *Ileso* and *Municipium Sigarrensium* were associated with an urban effervescence, around 100 BCE (Guitart & Pera 1994, 186-188; Pera 1997, 231; Rodrigo 2006, 446; Guitart 2008, 22-23; Salazar 2012, 37-39). Nowadays, around the Ebro, *Dertosa* is given an approximate timeframe of 100 and 50 BCE (Pons 1994, 71; Diloli 2015, 133). In the area of the present day Province of Girona, *Aqua Calidae* (Caldes de Malavella) was founded, which according to several authors was consolidated by the early first century BCE (Arrayás 2002, 315; Vivó *et al.* 2006) (Fig. 93).

Returning to the topic of the *castella*, the regularity in the distance between sites, both along one line and the other, suggests that this was a preconceived idea (Fig. 93). This type of structure does assume that it was not long standing, but rather related to specific periods of military tension. Therefore, the actual establishment of the control lines during this phase could be archaeologically connected with the war against the Cimbri (104-103 BCE) and the Sertorian War, during the initial period, 82 BCE, and perhaps also at a subsequent time, towards 76 BCE, along the Ebro (Noguera 2014a, 46; in the press; Ble 2016, 61). However, it is worth noting that during the passage of the Cimbri through the Iberian Peninsula (c. 104-103 BCE), sources are not explicit as to the defence of the territory. The only information on this people are that the Celtiberians forced them to retreat to the north of the Pyrenees (Liv. *Per.* 68; López Sánchez 2010, 184; Ñaco del Hoyo & Principal 2012, 170-171). With regard to the Sertorian War, sources mention that they fortified the passages through the Pyrenees (Plu. *Sert.* 7. 1-3), being not a single line of defence, but rather being of several lines of defence. Lastly, the camps along the Ebro are in relation, according to their researchers, to the time of the advance of Gnaeus Pompeius toward the Ebro, in 76 BCE, and the defensive arrangement erected by Marcus Perpenna or Quintus Sertorius (Liv. *Per.* 91; Oros. 5. 23. 9; García Mora 1991, 192-193; Noguera 2014, 46; Noguera *et al.* in the press; Ble 2016, 61).

Another point of particular importance are the roads or main routes through the northeastern territory (Chapter 2) and perhaps one of the least known is the Via Transversal (No. 2.2.7), gathered under this study on the basis of previous studies. Once the geographical analysis of the sites had been conducted, it appears feasible to mark the line going east-west, from the Huescan territory and passing almost through to the site of the modern day town of Berga (Fig. 97). Along its length where the distances are more regular, it varies from between 7.8 to 10.25 miles, in a

straight line, from *castellum* to *castellum*. This line or network could depict the boundary of Rome's power into the Pyrenean foothills, among the mountain peoples, such as the Ceretani, and as it has already been mentioned on various occasions, until 39 BCE they had not definitively submitted their will (Palmé & Principal 1991, 24; García Mora 1991, 24). Therefore, based upon this, the theory that had been presented, suggesting that the extreme west of the line could have been the northern expanse of the Ilergetian people, is discarded (González 1986, 278-279; Garcés 2005, 417). Furthermore, the fact of not following a route from Berga towards the Pyrenees suggests, as a hypothesis, that maybe this path took another trajectory along less mountainous and rugged terrain, by following the Via Colluspina, Rajadell and Sió (No. 2.2.9) to the plain of Vic.

While not straying away from the geographical context, along the Pre-Costal Range line running alongside the *Via Heraclea* (No. 2.2.1), it is worth noting that the distances between *castella* are greater than those of the line of the Pyrenean foothills, being almost double the average (Fig. 93). This fact makes it possible that this would be due to the difficulty or harshness of the passage into the interior when compared to that of the coast. It could also be due to lack of sites along the coast or sites using perishable structures. Thus, based on the strong structural features of the rest of the *castella*, towers and logistics spaces, it makes it difficult to accept this idea. Therefore, despite the greater distances, it seems that the *castella* and towers maintain a certain regularity. This structure contains some unique elements, such as the places defined as administrative spaces or official residences, which would have been located, respectively, close to *Tarraco*, *Baetulo/Iluro* and *Emporiae* and at regular distances between *castella* in the surrounding areas.

The intermediate phase, 70-50 BCE, has been difficult to provide an interpretation for, because of being found between periods of military tension, with shortened chronological splits, and due to there being few sites, only 17 of the 62 being studied in total and 47 of the 55 for the preceding phase (Fig. 94). During the first decades of the first century BCE (Guitart 1994, 205-213; Guitart 2008), following the Sertorian War, the urban system continues to expand with the incorporation of three new cities: *Blandae*, *Gerunda* and *Iluro* (Burgueño & Vilà 2000, 34-35; Miró *et al.* 1988, 116-117; Jàrrega 1995, 62; Pera 1997, 232-233; Olesti 1995, 336-339). Existing and newly founded cities ensured that military management and its logistics were gradually phased out and with it the visible presence of military spaces during the period between 70-25 BCE. This process of change was affected by the Civil War between supporters of Caesar and

Pompey (49-45 BCE), fully involving the northeast of the Iberian Peninsula, especially during the first half of the conflict.

During the military tension of the Second Roman Civil War and subsequent decades (50-25 BCE), the set of sites does not increase from the previous phase, but instead it decreases by one to 15 (Fig. 95). Despite knowing about the presence of large contingents in the northeast of the Iberian Peninsula and the orders handed down by Caesar to Fabius, there have practically not been any evidence for the supposed Pompeian presence. The lack of military sites of this time may be for various reasons: they are yet to be found, they were constructed using perishable materials and therefore difficult to identify, such as for the camps around *Ilerda*, or they have never existed for unknown reasons. This data could indicate that even though the Pompeian supporters would have constructed some kind of structure in the Pyrenean foothills, such cannot be compared with existing data during the period of 125-70 BCE (Fig. 93 and 95). Therefore, it is understood that the majority of the troops were located around *Ilerda* and the structure was probably a mechanism for gathering information from the Caesarean advance and not a real stronghold as Caesar had stated (Caes. *Civ.* 1. 37-41). At the end of this phase there were several wars that took place for the control of Rome, but in the northeast of the Iberian Peninsula what interests us is the pacification of the Ceretani, and with the founding of *Iulia Libica* it puts an end to the presence of military spaces towards 39 BCE (Fig. 95). Finally, in the area around Vallés there was the founding of other cities throughout these decades, with *Egara* and *Aquae Calidae* of Caldes de Montbui.

Finally, during the intermediate phase and during the reign of Augustus (27 BCE-14CE), the results are simplistic and continuous with the previous phase, peace and stabilisation of the territory, urbanisation of the model and the culmination of the periods of military tension of the preceding phases, which depict the abandonment of settlements used for control, surveillance and logistics of a military nature (Fig. 96). These are elements that confirm the definitive consolidation and classification of new urban and civil system. During this phase, there would only be one more urban centre to appear, *Barcino*, along the coastal strip.

In conclusion, the predominance of *castella* can be singled out as spaces that took advantage of ancient *oppida* within the territory and with a chronology that is generally focused on between 150 and 50 BCE, which persisted for no more than 50 to 100 years. For the most part, the data converges on the phase of military tension from 125-70 BCE and to a lesser extent from 50-25 BCE (Noguera *et al.* 2014a, 31-52). During the period of 125-70 BCE, a complex military structure had consolidated, a real network of *castella* in the interior and another along the coast, closing

off access to the Iberian Peninsula, while at the same time controlling passages over the Ebro. The complexity and regularity of the sites show a preconceived reality, which is very unclear during the preceding phase, which were probably not conceived for the long-term, but rather for a specific time or times of military tensions, such as those that occurred during this phase. Specifically, these structures could be correlated to the second stage of military tension, during the phase of 82-72 BCE. During the Sertorian War, the presence of several defensive lines could be confirmed, being erected by the general to halt troops coming from the north in 82 BCE (Plut. *Sert.* 7. 4). Within this defensive system, Sertorius deployed up to 6,000 men (García Morá 1991, 29-34). These results can now determine: the first line would have been located in the Pyrenean foothills, closing passages along the lower extensions, with the exception of Cerdanya. A second line would form the entire structure identified and described along the Pre-Costal Range, following the *Via Heraclea* (No. 2.2.1), completed with circular towers. Finally, it should be possible to locate a third line at the sites along the Ebro, perhaps even the camps that also would have been used during the year 76 BCE (Noguera 2014, 46; in the press; Ble 2016, 61). As has been brought to light throughout this study and due to the characteristics of the Roman army while in the field, it is believed that this control over the territory would have been conducted by indigenous auxiliary units (Harmand 1967, 164-167; Erdkamp 1998 18-23; 2010, 135-143; Roth 1999, 158-163; Cadiou 2003, 97; Padrós *et al.* 2015, 285-286), whether they were infantry, cavalry or mixed forces and under the orders of Roman or Italic commanding officers. This situation could have been a consequence of the difficulty of maintaining stable network systems and the loss of troops on the battlefield, which may have occurred (Dobson 2009, 25-30). This is the profile demonstrated by both the classification and their location throughout the territory.

It must be kept in mind that important archaeological research is being conducted with regard to army, logistics and Roman control networks throughout the Northeastern Iberian Peninsula, being carried out by several teams at **Monteró 1** (No. 5), **Puig Castellar de Biosca** (No. 12), **San Miguel de Sorba** (No. 28), **Puig Ciutat** (No. 35), **El Camp de les Lloses** (No. 39), **Puig Castell** de Samalús (No. 43), **El Castellot** de Bolvir (No. 48), Empúries (L'Escala, L'Alt Empordà), the camps along the Ebro, etc. All these projects and research are enabling a better understanding of the Roman presence in the territory, during the second to first centuries BCE.

Despite having achieved sound results for the study presented herein, the great work of gathering data and standardisation has allowed for the observation of emerging and highly interesting fields of study, however, it has not been possible to investigate further. These fields of work should allow for further advances in the knowledge of the first Roman presence during

the second and first centuries BCE. In this sense, it is deemed of great importance to continue with the study on the extension of the Via Transversal (No. 2.2.7) and its connection with the Pyrenees and Pyrenean foothills whereby developing the various theoretical proposals described herein. It also intended to continue conducting studies on the towers at the sites of **Tentellatge I** (No. 15) and **Torre de Puig de Àlia** (No. 52). Similarly, it is believed desirable to commence archaeological endeavours at other sites in this category, as it is still being a fairly unknown phase. Finally, the possibility of furthering research into the *praetoria/principia* during the Roman Republic military contexts is considered essential, based on work recently initiated at the site of **Monteró 1** (No. 5) (Principal *et al.* 2015, 317- 321) and at the possible administrative spaces or official residences throughout the territory, the latter being an initial proposal that should continue to consolidate. Lastly, it is noteworthy to mention the importance of introducing an interdisciplinary transversal view that, in light of our research, must allow for the achievement of optimal results.

9. Bibliografia i fonts

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

9. Bibliografia i fonts escrites

Abásolo, J. A. 1975: "Notas sobre el campamento romano de Sasamón (Burgos)", *Pyrenae*, revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 11, 127-132.

Abásolo, J. A. 1993: "El estudio de las vías romanas en Hispania", a: DUPRÉ, X. (Coord.), *Actes del XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, 57-62.

Adam, J. P. 1982: *L'architecture militaire grecque*. Ed. Picard, Paris.

Adam, J. P. 1996: *La construcción romana, materiales y técnicas*. Editorial de los Oficios, Lleó.

Adam, J. P., Varène, P. 2008: "Le castellum aquae de Pompéi, étude architecturale". *Revue archéologique* 1, 37-72.

Aguarod, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la tarraconense*. Institución Fernando el Católico, Saragossa.

Aguarod, M.C., Erice, R. 2008: "El port de Caesaraugusta, Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-oest mediterrani durant l'antiguitat", *Citerior* 4, 97-117.

Albareda, J. 1983: "L'estat dels camins a la comarca d'Osona en el segle XVIII", *Ausa* XI/105, 39-46.

Aliaga, S.; Andreu, R.; Olesti, O.; Mercadal, O. 1998: "Territori i vies de comunicació a la Cerdanya en època romana. Comerç i vies de comunicació: (1000 a. C.-700 d. C.)", *Actes XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà*, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 261-284.

Almagro Basch, M. 1945: "Varia. Excavaciones de Ampurias: últimos hallazgos y resultados", *Archivo Español de Arqueología* 18, 59-75.

Almagro Basch, M. 1947: "Estratigrafías de la Ciudad helenístico-romana de Ampurias". *Archivo Español de Arqueología* 20, 179-199.

Almagro Basch, M. 1951: "Las Fuentes escritas referentes a Ampurias". *Monografías ampuritanas* 1, Barcelona, 72-73.

Almagro Basch, M.; Lamboglia, N. 1959: "La estratigrafía del decumano A de Ampurias", *Ampurias* 21, 1-28.

Almagro Basch, M.; Oliva, M. 1960: "El tesoro monetario de "La Barroca" San Clemente de Amer (Gerona)". *Numario Hispanico* 9. 145-169.

Almagro Basch, M., Serra Ràfols, J., Colominas, J. 1945: *Carta Arqueológica de España*. Tomo II. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Almagro Gorbea, M. 1998: "Emporiae, ciudad greco-romana". *Hispania: el legado de Roma en el año de Trajano*. Ministerio de Educación Cultura y Deporte, Dirección General de Bellas Artes y de Conservación y Restauración de Bienes Culturales, Ibercaja, Ayuntamiento de Zaragoza. La Lonja- Saragossa, 417-421.

Alonso, A. 1988: *Fortificaciones romanas en Extremadura: La defensa del territorio*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura. Mérida.

Alonso, A. 1991: "El Fortín Romano del "Castiloo del Puerto", Cáceres. El Control del Territorio, I Jornadas de Prehistoria y Arqueología en Extremadura (1986-1990)", Extremadura Arqueológica 2, 417-430.

Álvarez, R., Batista, R., Molist, N., Rovira, J. 1991: "La muralla del bronze final i època ibèrica d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)", a: Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III aC). Simposi Internacional d'Arqueologia ibèrica, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 153-158.

Álvarez, R., Duran, M., Mestres, I., Principal, J. 2000: "El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls", a: Mata, C. i Pérez Jordà, G. (Eds.), IBERS. Agricultors, artesans i comerciants. Universitat de València, Valencia, 271-281.

Álvarez R., Espadalé, J. 1993: "Antic camí ramader de Sant Jordi d'Alfama, L'Ametlla de Mar", a: Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya 1. Època Romana-antiguitat tardana Campanyes 1982-1989, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 68.

Amela Valverde, L. 2000a: "La vía Tarraco-Oiasso (Strab. 3, 4, 10)", Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 31-32, 201-208.

Amela Valverde, L. 2000b: "Las ciudades fundadas por Pompeyo Magno en Occidente: Pompaelo, Lugdunum Convenarum y Gerunda". Polis: revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica 12, 7-42.

Amela Valverde, L. 2011: "De nuevo sobre la vía "Tarraco-Oiasso" (Str. 3, 4, 10)". Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 42.1, 119-128.

Anfruns, T., Solà, D. 1981: "Història de les excavacions del Cogulló", Dovella 1, 33-37.

Aquilué, X., Mar, R., Nolla, J.M., Ruiz De Arbulo, J., Sanmartí, E. 1984: El Fòrum Romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Monografies Emporitanes 6, Diputació de Barcelona, Barcelona.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. 2002: "El campo de silos del àrea central de la Ciudad romana de Empúries". Romula 1, 9-38.

Arasa, F. 1995: "Material provinent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). II. Els materials d'importació i les imitacions". Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló 16, 125-156.

Arcos, R. i Belmonte, C. 2011: Memòria del seguiment arqueològic dels nous accessos a Isona i Conques des de la C-1412b. Clau al-137.F3. Excavació extensiva del jaciment del Serrat dels Espinyers (Isona). PK 0+100 a 0+300, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Arguelo, J., Belmonte, C., Casas, J., Huertas, J. 2010: "Contextos ceràmics al voltant del momento fundacional de Barcino: darreres intervencions", a: Revilla, V. i Roca, M. (Coords.), Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà, 171-197.

Arrayás, I. 2005: "Tarraco, Colonia Romana". Habis 36, 159-178.

Arrayás, I., Cortadella, J., Ñaco del Hoyo, T., Olesti, O., Prieto, A. 2002: "Civitas y urbs en el nordeste hispánico: algunas reflexiones", a: Hernández, L., Sagredo, L., Solana, J.M. (Eds.), Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península ibèrica hace 2000 años. Centro Buendía. Universidad de Valladolid, Valladolid, 311-317.

Asensio, D. 2004: Memòria de la intervenció arqueològica efectuada en el nucli ibèric del Cogulló. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Asensio, D., Sánchez, E. 2013: "Estat de la recerca en el nucli ibèric del Cogulló (Sallent, Bages). Campanyes 2002-2010", a: Argemí, M. (Ed.). Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 110-118.

Asensio, D., Francès, J., Farré, C., Guàrdia, M., Sala, O. 2000-2001: "Resultats de la Campanya 1998-99 i estat de la qüestió sobre el nucli ibèric laietà del Turó de Ca n'Olivé". Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 31-32, 163-199.

Asensio, D., Cardona, R., Ferrer, C., Morer, J., Pou, J. 2003: "El jaciment de la Codina (Pinell, Solsonès): Un assentament d'època ibèrica, Romana i Medieval", a: Genera, M. (Ed.). Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia (2000). Comarques de Lleida. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, 269-284.

Asensio, D., Cardona, R., Morer, J., Pou, J., Gil, B., Cantero, J.M., Ferrer, C. 2012: "El poblament ibèric al Solsonès: un estat de la qüestió a partir dels treballs del Centre d'Estudis Lacetans", a: Argemí, M. (Ed.). Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Homenatge a Miquel Cura. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona, 73-82.

Asensio, D., Cardona, R., Morer, J., Pou, J., Gil, B., Cantero, F.J., Sánchez, L. 2013: "Novetats de la recerca en els nuclis lacetans del Castelltalló (Olius) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor). Les campanyes del 2011 al 2013", a: Argemí, M. (Ed.). Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 104-110.

Asensio Esteban, J.A. 2006: "El gran aparejo en piedra en la arquitectura de época romana republicana de la provincia Hispania citerior: el opus siliceum y el opus quadratum", *Salduie* 6, 117-159.

Astin, A. E. 1958: *The lex annalis before Sulla*, Latumus, Brusseles.

[Avinyonet de Puigventós] 1983: "Trobada de restes romanes a Avinyonet de Puigventós", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 16, 391-397.

Baatz, D. 1994: *Bauten und Katapulte des römischen Heeres*. Roman Army researches 11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Baatz, D. 2006a: "L'architecture défensive sous le Principat", a: Reddé, M. (Dir.), *Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine*, Ausonius Éditions, Bordeaux, 77-89.

Badian, E. 1958: *Foreign clientelae (264-70 BC.)*, Clarendon Press, Oxford.

Badian, E. 1968: *Studies in Greek and Roman History*, Basil Blackwell. Oxford.

Badias, J., Garcés, I., Saula, O., Solanes, E. 2001: "El Camp de sitges ibèric de Missatges (Tàrraga, Urgell)". *Tribuna* 2001-2002, 143-166.

Balaguer, V. 1850: *Una expedición a San Miguel del Fay*. Imprenta A. Brusi, Barcelona.

Balil, A. 1969: *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona): campañas de excavaciones de 1962*, *Excavaciones Arqueológicas en España* 65, Ministerio de Educación Nacional, Madrid.

- Balil, A. 1976: "El monumento fuerario romano de "Les Gunyoles"", Zephyrus 26-27, 389-399.
- Balsera, R. 2006: "El oppidum ibérico de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) y su conjunto numismático, interpretación económica y territorial", Butlletí Arqueològic de Tarragona 28, 35-73
- Barberà, J., Pascual, R. 1980: "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)". Empúries 41-42, 203-242.
- Barberà, J., Nolla, J. M., Mata, E. 1993: "La ceràmica grega emporitana", Cuadernos de Arqueología 6, Edicions Servei del Llibre L'Estaquirot S.L, Barcelona.
- Barceló, A. 1927: "Capsanes". El Llamp. Gandesa 8, 145.
- Batista, R., Molist, N., Rovira, J. 1991: "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)", Tribuna d'Arqueologia 1989-1990, 87-99.
- Batista, R., Molist, N., Rovira, J., Vilalta, M. 1992: "La cantera romana de Olèrdola (Barcelona). Aspectos técnicos y funcionales", a: Lorentz, J., Benoit, P. (Eds.), Actes du 115è Congrès National des Sociétés Savantes. Colloque Carrières et Constructions en France et dans les pays limitrophes (Avignon, 9-15 avril 1990), Paris, 383-397.
- Bats, M. 1988: Vaisselle et alimentation à Oliba de Provence (v. 350- v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels e categories céramiques. Revue archéologique de Narbonnaise, Supplément 18.
- Bauzà, H., Ponç, A. 1998: "Una fortificació romana a ses Salines", a: Mayer, M., Nolla, J. M., Pardo, J. (coords.), De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Clàssics, Barcelona, 101-114.
- Belarte, C. 2001: "Les tècniques constructives al món ibèric", a: Belarte, C., Pou, J., Sanmartí, J., Santacana, J. (Eds.), Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània. Actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 20, 21 i 22 de gener del 2000). Arqueomediterrània 6, 27-41.
- Bellón Ruiz, J.P., Wiña, L., Gómez, F., Lozano, G., Gutiérrez, L., Ruiz, A., Sánchez, A., Rueda, C., Molinos, M., García, M.A. 2004: "Baecula: arqueología de una batalla", a: Gálvez del Postigo, A. (Coord.), Proyectos de investigación (2002-2003). 11-66.
- Belmonte, C. 2014: "El sitjar ibèric i iberoromà del sector nord del Serrat dels Espinyers", a: Garcés, I. i Reyes, T. (Coords.), Aeso d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 65-68.
- Belmonte, C., Albizuri, S., Nadal, J., Garcés, I. 2013: "Èquids i gossos en l'economia i en els rituals. Resultats de l'estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà)", Revista d'Arqueologia de Ponent 23, 201-222.
- Beltrán de Heredia, J., Carreras, C. 2011: "Barcino", a: Remolà Vallverdú, J.A., Acero Pérez, J. (Coords.), La gestión de los residuos urbanos en Hispania: Xavier Dupré Raventós (1956-2006), In Memoriam. Anejos de Archivo Español de Arqueología 60, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Mérida, 233-254.
- Beltrán Fortes, J. 2000: "Mausoleos romanos de Torreparedones (Castro del Río, Córdoba): Sobre la "Tumba de los Pompeyos" y otro posible sepulcro monumental", HABIS 31, 113-136.

Beltrán Lloris, M. 1970: Las ánforas romanas en España. Monografías arqueológicas, VIII. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

Beltrán Lloris, F. 1973-1974: "Problemas de la arqueología cacereña: el campamento romano de Cáceres el Viejo (Cáceres). Estudio numismático", Numisma 23-24, 255-310.

Beltrán Lloris, F. 1976: "La ceràmica del campamento de Cáceres el Viejo (Cáceres)". Ponencias VII y VIII Arqueología y Arte Antiguo. V Congreso de Estudios Extremeños, Institución Cultural Pedro de Valencia, Badajoz, 3-22.

Beltrán Lloris, F. 2001: "Hacia un replanteamiento del mapa cultural y étnico del norte de Aragón", a: Villar, F. i Fernández Álvarez, M. P. (Eds.), Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania: coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la península. Universitat de Salamanca, Salamanca, 61-82.

Beltrán Martínez, A. 1965: "Las murallas ciclópeas de Tarragona", a: Pericot, L. (Ed.), Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

Beltrán Martínez, A. 1967: "El problema de la muralla ciclópea de Tarragona", Cesaraugusta 28-30, 143-155.

Bérard, F. 1993: "Vikani, kanabenses, consistenses: remarques sur l'organisation des agglomérations militaires romaines", a: Calbi, A., Donati, A. i Poma, G. (Eds.), L'epigrafia del villaggio. Epigrafia e Antichita 12. Faenza, 61-90.

Berges, M., Ferrer, M. 1976: "'Torre Ibèrica" del Coll del Moro. Gandesa (Tarragona)", Noticiario Arqueológico Hispánico Prehistoria 5, 393-398.

Bermúdez, X., Cruells, J., González, M. A., Morell, N., Principal, J. 2006: El jaciment iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera). Resultats preliminars de les intervencions arqueològiques. Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món ibèric als Països Catalans, Vol. I. Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 455-466.

Bermúdez, X., Principal, J., Monjo, M., Ros, J., Solanes, E. 2008: "Iberismo y romanización en el valle medio del Segre: evolución del poblamiento y organización territorial", a: Bicho, N i Corchón, M.S. (Coords.), O Paleolítico, Actes del IV Congreso de Arqueología Peninsular, Faro 2004, Centro de Estudos de Património, Departamento de História, Arqueologia e Património, Universidade do Algarve, 39-48.

Bertran, X. 1985: Conèixer Montornès. Ajuntament de Montornès del Vallès, Montornès del Vallès.

Bidwell, P. 1997: Roman Forts in Britain, Londres.

Bishop, M.C. 1985: "The military fabrica and the production of arms in the early Principate", a: Bishop, M.C (Ed.), The production and Distribution of Roman military equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar, Scheffield, 1984, BAR International Series 275, BAR Publishing, Oxford, 1-42.

Bishop, M.C. 1999: "Praesidium: social, military, and logistical aspects of the Roman army's provincial distribution during the early principate", a: Goldsworthy, A. i Haynes I. (Eds.), The Roman Army as a Community. Journal of Roman Archaeology supplementary series 34, Portsmouth, 111-118.

Blagg, T. F. C. 2000: "The Architecture of the Legionary Principia", a: Brewer, R. (Ed.), Roman Fortresses and their Legions, Society of Antiquaries of London and National Museums & Galleries of Wales, Londres-Cardiff, 139-147.

Blasco, M., Miró, M.T. 2007: "El Poblament del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta). Campanyes de 1994 i 1995", Jornades d'Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999), prehistòria, protohistòria i època medieval, 115-123.

Blázquez Martínez, J.M. 1987: "El estado de Burebista y los pueblos de la Península Ibérica en época hel·lenística. Semejanzas y diferencias", Gerión 5, 195-210.

Ble, E. 2016: Guerra y conflicto en el nordeste de Hispania durante el período romano republicano (218 - 45 a.C.). La presencia del ejército romano a partir de sus evidencias arqueológicas met·ll·lica, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

Ble, E., Lacruz, S., Noguera, J., Valdés, P. 2011: "La Palma: un campamento de Publio Cornelio Escipión "Africano" durante la Segunda Guerra Púnica en Iberia", Ex novo: revista d'història i humanitats 7, 105-132.

Bolós, J., Puigferrat, C. 1994: "Castell de Ponts", a: Pladevall, A. (dir.), Catalunya Romànica, vol. XVII La Noguera. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 409-411.

Bosch Gimpera, P. 1915: "El problema de la cerámica ibérica". Com. De Invest. Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria número 7.

Bosch Gimpera, P. 1926: "Problemes d'Història Antiga: Arqueologia tarragonina", Boletín Arqueologico 24-29, 125-130.

Bosch, J., Enrich, R., Llorens, J.M., Mataró, M., Pàmies, A., Pardo, J., Rueda, J.M. Serrat, I. 1986: "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)", Tribuna d'Arqueologia 1984-1985, 121-132.

Bosch, J.M., Mestres, J., Molist, N., Ros, A., Senabre, M.R., Socias, J. 2003: "Olèrdola i el seu territori en els segles III aC", a: Guitart, J., Palet, J.M. i M. Prevosti (Ed.), Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Sipsi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 349-361.

Bosman, A. V. A. J. 1995: "Pouring lead in the pouring rain. Making lead slingshot under battle conditions", Journal of roman military equipment studies 6, 99-103.

Breeze, D., Dobson, B. 1969: "Fort types on Hadrian Wall". Archaeologia Aeliana 47, 15-32.

Breeze, D. 2008a: "Research of Roman Frontiers", a: Breeze, D. J. i Jilek, S. (eds.), Frontiers of Roman Empire. The European Dimension of a World Heritage Site, Historic Scotland, Edinburg, 157-160.

Breeze, D. 2008b: "To Study the Monument: Hadrian's Wall 1848-2006", a: Bidwell, P. (Ed.), Understanding Hadrian's Wall. Papers from a Conference Held at South Shields, 3rd and 5th November, 2006, to Mark the Publication of the 14th Edition of the Handbook to the Roman Wall, Kendal, The Arbeia Society, South Shields, 1-4.

Breuer, P., Luik, K., Müller, D. 1999: Zur Wiederaufnahme archäologischer Forschungen in den römischen Lagern bei Renieblas (prov. Soria), Madrider Mitteilungen 40, 125-145.

Brotóns, F., Murcia, A.J. 2008: "Los Castella tardorepublicanos romanos de la Cuenca alta de los ríos Argos y Quípar (Caravaca, Murcia). Aproximación arqueològica e històrica", *Del Imperium de Pompeyo a la Auctoritas de Augusto*, Madrid, 49-66.

Brotóns, F., Murcia, A.J. 2014: "Una guarnición Tardorepublicana Romana en la Cuenca Alta de los Ríos Argos y Quípar. Castellum de Archivel y la Turris de Barranda (Caravaca-Región de Murcia)", a: Sala Sellés, F. i Moratalla Jávega, J. (eds.), *Las Guerras Civiles Romanas en Hispania, Una revisión Històrica desde la Contestania*, Universitat d'Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant i Diputació d'Alacant, Alacant, 183-197.

Broughton, T.R.S. 1951: *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. I.* American Philological Association, Nova York.

Broughton, T.R.S. 1952: *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. II.* American Philological Association, Nova York.

Bru, M. 1955: *Fulls d'història de la vila de Tivissa i el seu territori antic.* Ayma, S.L, Tarragona.

Brulet, R. 2006: *L'organisation territoriale de la défense des Gaules pendant l'Antiquité tardive*, a: Reddé, M. (Dir.), *Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine*, Ausonius Éditions, Bordeus, 50-66.

Brunt, P.A. 1962: "The army and the land in the roman revolution", *The Journal of Roman Studies* 52, 69-86

Brunt, P.A. 1971: *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.* Clarendon press, Oxford.

Burch, J., Sagraera, J. 2009: "El almacenamiento de cereales en silos en el nordeste peninsular. Transformaciones y cambios del ibérico pleno al ibérico tardío", a: García Huerta, R. i Rodríguez González, D. (Eds.), *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares.* Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca, 73-87.

Burch, J., Casas, J., Castanyer, P., Costa, A., Nolla, J.M., Palahí, L., Sagraera, J., Simon, J., Tremoleda, J., Varenna, A., Vivó, D., Vivo, J. 2014: *L'alt imperi al nord-est del Conuetus Tarraconensis. Una visió de conjunt.* Documenta Universitaria. Universitat de Girona, Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Girona.

Burgueño, E., Vilà, M. del V. 2000: "Blanda, parvum oppidum civium romanorum. Les restes romanes de Blanes", *Revista Blanda* 3, 29-37.

Busquets, F. 1996: "La Vía del Capsacosta (La Garrotxa-Ripollès / Girona): la pervivencia de un camino", a: de las Casas, A., Huerta, S., Rabasa, E. (Eds.), *Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Instituto Juan de Herrera, CEHOPU, Madrid, 91-95.

Busquets, F., Fàbregas, M. 1998: *L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa)*, a: Puig, A.M. (Ed.), *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Generalitat de Catalunya, Girona, 149-170.

Busquets, F., Fàbregas, M. 2008: *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Besora (Santa Maria de Besora, Osona). 2005, 2006 i 2007.* Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Busquets, F., Fàbregas, M. 2012: "Castell de Besora i església de Santa Maria", a: Argemí, M. (Ed.). Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Homenatge a Miquel Cura. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona, 208-210.

Busquets, S. 2014: Los Externa auxilia en el siglo final de la República romana (133-27 a.C.). Barcelona, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra

Cadiou, F. 2003: "Garnisons et camps permanents: un reseau defensif des territoires provinciaux dans l'hispanie republicaine?", a: Morillo Cerdán, A., Cadiou, F. i Hourcade, D. (Coord.), Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto: (espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales): Col·loqui celebrat a la Casa de Velázquez (19 i 20 de març de 2001), Casa de Velázquez, Madrid, 81-100.

Cadiou, F. 2006: "Renseignement, espionnage et circulation des armées romaines vers une géographie militaire de la péninsule Ibérique à l'époque de la conquête", a: Cruz Andreotti, G., Le Roux, P. i Moret, P. (coord.), La invención de una geografía de la Península Ibérica, Vol. 1, (La época republicana), Diputación de Málaga, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga (CEDMA), Casa de Velázquez, Madrid, 135-152.

Cadiou, F. 2008: Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.). La Casa de Velázquez. Madrid.

Cadiou, F., Moret, P. 2012: "Rome et la frontière hispanique à l'époque républicaine (II e – I er s. av. J.-C.)". Les sociétés méditerranéennes face au risque: Espaces et frontières. Institut Français d'Archéologie Orientale. Bibliotheque Générale 35, 21-44.

Cadiou, F. 2015: "*Praesidia et castella dans les sources littéraires*". Revista d'Arqueologia de Ponent 25, 231-243.

Cagnat, R. 1900: "Hospitium militare" Dar.-Sag. 3-1, 302-303.

Calveroni, S. 1966: "Problemi dell'organizzazione della provincia di Sicilia", Helikon 6, 3-36.

Camañes, P., Moncunill, N., Padrós, C., Velaza, J., Principal, J. 2010: "Un nuevo plomo ibérico escrito de Monteró 1", Palaeohispanica 10, 233-247.

Camañes, P., Fatás, L., Otero, N., Padrós, C., 2015: Memoria del proyecto "Prospecciones geofísicas en la Litera y el Bajo Cinca: Nuevas aplicaciones para el conocimiento del territorio ilergete occidental (Siglos IV a I a.C.)". Archivo del Instituto de Estudios Altoaragoneses [inèdit].

Camañes, P., Fatás, L., Otero, N., Padrós, C., 2016: Formas de ocupación y evolución del poblamiento en la Litera durante el período íbero-romano. Archivo del Instituto de Estudios Altoaragoneses [inèdit].

Camí, M. 1927: "La Torre dels Moros a Serós". Vida Lleidetana 18, 11.

Campbell, J. 2005: Siege Warfare in the Roman World 146 BC – AD 378, Osprey Publishing, Oxford.

Campillo, J., Borràs, H. 1996: "Noves dades sobre lulia Lybica (Llivia, Cerdanya) a partir de la revisió dels materials", Cypselia 11, 99-103.

Campo, M. 1976: Las monedas de Ebusus, Cymys, Barcelona.

Campo, M. 1978: "Material numismatico del poblado de Sant Miquel de Vinebre", *Butlletí Arqueològic de Tarragona* fasc. 141-144, 49-53.

Campo, M. 1984: "Tesorillo de dearios romano-republicanos hallado en Catalunya", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 18, 229-243.

Campo, M., Mercadal, O. 2009: "Aproximación a la circulación monetaria en la Cerdanya (siglos III a.C.-mediados siglo I d.C.)", a: Arévalo González, A. (Ed.), *Actas del XIII Congreso Nacional de Numismática*. Cádiz 22-24 octubre de 2007, Museo Casa de la Moneda de Cádiz, Universidad de Cádiz, Madrid, 353-367.

Camprubí, J. 1999: Informe-memòria dels treballs de prospecció arqueològica i del seguiment de màquines realitzats al traçat de la variant de la Vall dan (Municipi de Berga, comarca del Berguedà), entre el 26 d'agost i el 23 de desembre de 1999. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Canela, J. 2014: Evolució del poblament i el paisatge a la Cessetania occidental durant el 1er mil·lenni aC, tesi doctoral de la Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

Canela, J., López, J., Otero, N. 2015: Informe dels treballs d'excavació desenvolupades al jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita, Tarragonès) durant la campanya d'excavació de juliol de 2015. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdit].

Cañas Aparicio, R., González Fernández, M. L., Abasolo, J. A. 2000: "Proyecto de excavación y adecuación del yacimiento de Cáceres el Viejo y centro de Interpretación en Cáceres", a: Rascón Marqués, S. (Ed.), *Ciudad, Arqueología y Desarrollo: la musealización de los yacimientos arqueológicos*. Ajuntament d'Alcalá de Henares, Madrid, 281-286.

Capalvo, A. 1996: *Celtiberia. Un estudio de fuentes literarias antiguas*. Institución Fernando el Católico, Saragossa.

Cardona, R. 1997: Memòria del camp dels Moros de la Codina (Pinell). Campanyes de 1996 i 1997. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Cardona, R. 2000: De vies antigues a camins rals. *IBIX, Annals* 13, 2000-01, 83-106.

Cardona, R., Asensio, D., Ferrer, C. 1998: Memòria de les excavacions arqueològiques al Camp dels Moros de la Codina, campanya 1998. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Cardona, R., Asensio, D., Morer, J., Pou, J. 2012: "El Poblado ibèric del Castellvell (Olius, Solsonès): reexcavació noranta-tres anys després", *Oppidum: revista cultural del Solsonès* 10, 5-19.

Carreras, C. 2000: "Producción de Haltern 70 y Dressel 7-11 en las inmediaciones del Lacus Lagustinus", a: *Actes del Congrés Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano*, Écija i Sevilla, 17-20 de desembre de 1998, Gráficas Sol, Écija, 419-427.

Carreras, C., De Soto, P. 2012: "La red de comunicaciones romana en Cataluña: Actualización y metodología", *Anas* 21-22, 313-327.

Carreras Candi, F. 1903: "Excursió als orígens de la riera d'Argentona", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 13, 241-251.

Carretero, S. 1993: "El cuadrante noroeste peninsular en época romana: los efectivos militares y sus establecimientos", *Brigecio* 3, 47-73.

Carretero, S. 1997: "Los campamentos romanos y su implantación en Hispania, La Guerra en la Antigüedad", a: Una aproximación al origen de los ejércitos en Hispania, Ministerio de Defensa, Gabinete del Ministro, Subdirección General de Acción Cultural y Patrimonio Histórico, Fundación Caja de Madrid, Madrid, 333-446.

Cartes, A. 2011: Intervenció arqueològica preventiva al sector A de Tres Cales 2a fase. Memòria final. Març 2004. CODEX. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [Inèdita].

Casas, J. 1981: "La xarxa viària romana a les comarques de Girona assaig metodològic". *Estudi General* 1, vol. 1, 63-68.

Casas, J. 1983: *La via romana del Capsacosta*, Dputació de Girona, Girona.

Casas, J. 1988a: "Els jaciments romans de l'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)", *Tribuna d'Arqueologia* 1987-1988, 93-101.

Casas, J. 1988b: "Exploracions i excavacions a la vil·la romana del mas Gusó (Albons-Bellcaire, Baix Empordà)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 30, 9-35.

Casas, J. 2007: "La via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona preromana", a: Palahí, L., Nolla, J.M., Vivó, D. (Eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat. Col·lecció Història de Girona* 41. Ajuntament de Girona, Girona, 43-49.

Casas, J., Sanmartí Grego, E. 1980: "El camí d'Empúries. Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà", *Informació Arqueològica* 33-34, 59-63.

Casas J., Castanyer, P., Tremoleda, J., Nolla, J.M. 1993: "La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, l'Alt Empordà)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 26, 342-372.

Casas, J., Llinàs, J., Montalbán, C., Vivo, J. 2011: "Els nivells d'època ibèrica de la casa de les Bombes (Peralada)", *Butlletí Arqueològic de Tarragona època* 5-33, 5-23.

Casas, J., Nolla, J.M., Soler, V. 2013: "L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà): Anàlisi global d'un jaciment extraordinari", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* vol. 54, 263-296.

Casas, J., Nolla, J.M., Palahi, L., Vivó, D., Soler, V. 2015: "Mas Gusó: una statio romana al suburbium d'Emporiae (Prouincia Hispania Citerior)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, 243-260.

Castanyer P., Tremoleda J. 2000: *El Pla de l'Estany a l'Antiguitat, Història del Pla de l'Estany, Col·lecció d'Història de les Comarques Gironines* 2, Diputació de Girona, Girona.

Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J., Ferrer, A., Hernández, E., Santamaria, P. 2014: "Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2012 i 2013", a: Frigols, J. (Ed.), *Actes de les XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Besalú* 13 i 14 de juny de 2014, Generalitat de Catalunya, Girona, 179-218.

Castellví, G. 2011: *La Via Domitia et les voies romaines: découverte guidée en pays catalan. Canet, Trabucaire.*

Castellví, G., Comps, J.-P., Kotarba, J., Pezin, A. (Dir.) 1997: *Voies Romaines de Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris.

Cela, X., Noguera, J., Ros, À. 2009: "Els materials arqueològics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) dipositats al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus: evidències d'un santuari?", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, 111-138.

Cerdà, J.A., García, J., Martí, C., Pera, J., Pujol, J., Revilla, V. 1994: "Iluro, oppidum civium romanorum. Estado de la cuestión", a: DUPRÉ, X. (Coord.), *Actes del XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, 97-99.

Cerdà, J.A., García, J., Martí, C., Pera, J., Pujol, J., Revilla, V. 1997: *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, *Laietania* 10.2 (Monogràfic).

Champion, C. 2007: "Empire by invitation: Greek political strategies and Roman Imperial interventions in the Second Century BCE", *TAPhA* 137, 255-275.

Chazelles, C. A. 1997: *Les maisons en terre de la Gaule méridionale*, Editions Mergoïl, Tours.

Cheesman, G. L. 1975: *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Ares Pub., Chicago.

Chevallier, R. 1986: "Les sources de la recherche", a: Chevallier, R. (Ed.), *Le vicus gallo-romain: actes du colloque*, Errance, Paris, 2-8.

Cibecchini, F., Principal, J. 2004: "Per chi suona la campana B?", a: de Sena, E. I Dessales, H. (Eds.), *Archaeological methods and Approaches: Ancient Industry and Commerce in Italy (Atti Con. Roma, 2002)*, *British Archaeological Reports*, 159-172.

Ciobanu, R. 1998: "Canabae, vici et castella en Dacie romaine, Caesarodunum, Bulletin de l'Institut d'études latines et du Centre de recherches", *Piganiol* 32, 349-363.

Connolly, P. 1997: "Pilum, gladius and Pugio in the Late Republic", a: Feugère, M. (Ed.), *L'Équipement Militaire et l'Armement de la République*. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 8, 41-57.

Connolly, P. 1998: *Greece and Rome at War*. Greenhill Books, Londres.

Contreras, F., Müller, R., Valle, F.J. 2006: "El asentamiento militar romano de Sanitja (123-45 aC): Una aproximación a su contexto histórico", *Mayurqa* 31, 231-249.

Cornell, T.J. 1999: *Los Orígenes de Roma c. 1000-264 a.C.: Italia y Roma de la Edad del Bronce a las guerras púnicas*. Crítica, Serie Histora de las Civilizaciones Clásicas, Barcelona.

Coromines, J. (Dir.) 1989-1997: *Onomasticon Cataloniae*, Curial, Barcelona.

Corréia, A.A.M. 1916: "Sobre algunos objetos Protohistóricos e Lusitano-Romanos, Especialmente de Alpiarça e Silva", *O Archeólogo Portugues* 21, 331-337.

Corréia, A.A.M. 1936: "'Urnfelder' de Alpiarça", *Anuario de Prehistoria Madrileña* 4-6 (1933-1935): 133-137.

Cortés, A. 2011: "L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de Barcino". *QUARHIS* 7, 16-66.

Costa García, J.M. 2011: "La castrametación romana en el noroeste peninsular: algunos apuntes para su estudio", *Férvedes* 7, 215-223.

Coulston, J. 2001: "The archaeology of Roman conflict", a: Freeman P.W.M. i Pollard, A. (Ed.), *Fields of conflict: Progress and prospect in battlefield archaeology*, Archaeopress, Oxford, 23-49.

Cura, M. 1973: "Nuevos datos para el estudio de poblamiento prerromano en la región central de Cataluña", a: *Actes del XII Congreso Nacional de Arqueología*: Jaén, 1971. Secretaría General de los Congresos Arqueológicos Nacionales, Saragossa, 875-881.

Cura, M., Ferran, A.M. 1969: "El poblado prerromano de El Cogulló (Sallent, Barcelona)", *Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* 5, 115-129.

Cura, M., Príncipe, J. 1993: "Breu nota sobre la ceràmica de vernís negre del jaciment ibèric d'Antona (Artesa de Segre, La Noguera)", *XXVI Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*, Museu del Montsec, Artesa de Segre, 70-79.

Crawford, M. H. 1974: *Roman Republican Coinage*. (Vol. I i II), Cambridge University Press, Cambridge.

Dalmau, M. 2010: *Estudi del poblament antic d'una àrea localitzada al nord de Tàrraco (termes de l'Argilaga, la Secuita, Renau i el Catllar)*. Segles V aC – V dC, Treball de recerca de Màster en Arqueologia Clàssica (ICAC, URV, UAB). [Inèdit].

Dart, C. 2014: *The Social War, 91 to 88 BCE: a history of the Italian insurgency against the Roman Republic*. Ashgate, Farnham-Surrey.

David, J-M. 2014: "Rome et l'Italie de la guerre sociale à la mort de César: une nouvelle citation". *État de la recherche*", *PALLAS* 96, 35-52.

Demougeot, E. 1978: "L'invasion des Cimbres-Teurons-Ambrons et les Romains", *Latomus* 37, 910-938.

Deyber, A. 2008: "Des pointes de traits en fer de "type Numance" (Espagne, province de Soria)", a: M. Poux (Dir.) *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois*. Actes de la table ronde de Bibracte (Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002), *Bibracte* 15, 173-179.

Díaz Ariño, B. 2008: *Epigrafía latina republicana de Hispania*, *Instrumenta* 26, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, Barcelona.

Díaz García, M., 2000: "Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en Tarraco", *Empúries* 52, 201-260.

Díaz García, M. 2004: *Memòria de la prospecció arqueològica al sector 2, fase 2a de les Tres Cales, l'Ametlla de Mar (Baix Ebre)*. Març 2004. CODEX. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [Inèdit].

Díaz García, M. 2009: *El Castellum de Puigpelat*. Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia. Fundació Privada Liber, Tarragona.

Díaz García, M. 2012: *Conjunts ceràmics dels segles II-I AC a Tarragona: producció, comerç i consum a la Tàrraco Republicana*, tesi doctoral de la Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

Díaz García, M. 2013: "El Castellum de Puigpelat: Un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la Tarraco Republicana", a: Prevosti, M., López Vilar, J. i Guitart, J. (Eds.), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional. Documenta 16*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 355-365.

Díaz García, M., Otiña, P. 2003: "Valoración comercial de Tarraco: importacions ceràmiques entre el siglo III a.C. y la dinastia julio-claudia", *Bolskan 20*, 67-82.

Díaz García, M., Rámirez Roldán, R. 2015: "El asentamiento militar de Puigpelat (Alt Camp, ager tarraconenses: un castellum tardorepublicano en tierras tarraconenses", *Revista d'Arqueologia de Ponent 25*, 251-266.

Didierjean, F. 2008: "Camps militaires romaines et archéologie aérienne: methodologie et données nouvelles", *Salduie 8*, 95-115.

Diloli, J., 2009: "La navegació al golf de Sant Jordi durant l'antiguitat", *Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 40.2*, 129-155.

Diloli, J. 2015: "La Ciudad de dertosa durante el Alto Imperio. La ocupación del àrea suburbana del barranco del Rastre", *Zephyrus 71.2*, 121-139.

Dobson, B. 1966: "The praefectus fabrum in the early Principate", a: Jarrett, M.J. i Dobson, B. (Ed.). *Britain and Rome: essays presented to Eric Birley on his sixtieth birthday*, Kendal, 61-84.

Dobson, B. 2009: "The rôle of fort", a: Hanson, W.S. (Ed.), *The army and frontiers of Rome: Papers offered to David J. Breeze on the occasion of his sixty-fifth birthday and his retirement from Historic Scotland*, *Journal of Roman Archaeology, Portsmouth-Rhode Island*, 25-32.

Dobson, M. 2008: *The Army of the Roman Republic. The Second Cenury BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain*, Oxbow, cop., Oxford.

Dobson, M. 2013: "No Holiday Camp: The Roman Republican Army Camps as a Fine-Tuned Instrument of War", a: DeRose, J. (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester, 214-238.

Domaszewski, A. von 1887: *Hygini Gromatici liber de munitionibus castrorum cum Germanica uersione*, S. Hirzel, Leipzig.

Domaszewski, A. von 1899: *Die Principia des römischen Lagers*, *Neue Heidelberger Jahrb 9*, 141-163.

Domínguez, A., Maestro, E. 1994: *La Vispesa. Foco de romanización en la Ilergecia occidental*. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca.

Domínguez, A., Maestro, E., Monforte, A. 2004: "Criterios de consolidación y conservación del yacimiento de la Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)", *Salduie 4*, 363-380.

Donnadieu, D. 1954: "La Campagne de Marius dans la Gaule Narbonnaise (104-102 Av. J.-C.). La Bataille d'Aix-en-Provence (Aquae Sextiae) et ses deux épisodes", *Revue des Études Anciennes. 56*, 3-4. 281-296.

Dupré, N. 1983: "La Vallée de l'Ebre et les routes transpyrénéennes antiques", a: *Voies Anciennes en Gaule et dans le Monde Romain Occidental. Colloque (1982: Paris)*, *Caesarodunum 18*, 393-411.

Duran, M., Mestres, I., Molas, D., Pujades, J. 1994: "L'establiment iberoromà del Camp de les Lloses (Tona, Osona)", *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, 63-73.

Duran, M., Mestres, I., Principal, J. 2008: *Les Col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses: Tona. Ajuntament de Tona, Tona.*

Duran, M., López, F., Mestres, I., Principal, J., Ñaco del Hoyo, J. 2011: "Evidencias numismáticas en un espacio logístico tardorrepublicano: El Camp de les Lloses (Tona, Barcelona, Catalunya)", a: *Actes del I Workshop Internazionale di Numismatica. Numismatica e Archeologia. Monete, stratigrafie, dati a confronto, Roma.*

Duran, M., Mestres, I., Principal, J. 2014: "Noves intervencions al jaciment romanorepublicà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). 2011-2012", a: Argemí, M. (Ed.). *Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 136-140.*

Duran, M., Mestres, I., Principal, J., Padrós, C. 2015a: "El Camp de les Lloses (Tona, Osona): un post avançat amb tallers metal·lúrgics al servei de la logística de l'exèrcit romanorepublicà (125-75 ane)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, 281-295.

Duran, M., Mestres, I., Padrós, C., Principal, J. 2015b: "El proyecto del Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): evolución y significado del vicus romanorrepublicano", a: *Actas del Workshop del Camp de les Lloses. Roma en la Península Ibérica presertoriana. Escenarios de implantación militar provincial. [en premsa].*

Duran, M., Mestres, I., Molas, D. 2015c: "Maternidad e inhumaciones perinatales en el vicus romanorrepublicano de el Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): lecturas y significados", a: Sánchez Romero, M. M., Alarcón García, E., Aranda Jiménez, G. (Eds.), *Children, Spaces and Identity, Oxbow Books, Oxfors, 295-309.*

Duran, M., Mestres, I., Principal, J. 2015d: "Intervencions al jaciment romà-republicà del Camp de les Lloses (Tona, Osona). 2013. Dins el Projecte bianual de recerca arqueològica 2012-2013 "Un exemple d'implantació militar al territori: el vicus romà-republicà del Camp de les Lloses. (Tona, Osona)""", a: Blasco, M.A. (Ed.), *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central. Generalitat de Catalunya, Barcelona 154-158.*

Earl, D. C. 1963: *Tiberius Gracchus. A Study in Politics, Latomus, Brusseles.*

Edwell, P. 2011: "War abroad: Spain, Sicily, Macedon, Africa" a: Hoyos, D. (Ed.). *A Companion to the Punic Wars, Wiley-Blackwell, Malden.Oxford, 320-338.*

Enrich, J., Sales, J., Enrich, J. 2008: "Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior", a: Revilla Calvo, V., González Pérez, J.R., Prevosti Monclús, M. (Eds.), *Actes del simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense, vol. I. Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 10, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 205-227.*

Erdkamp, P. 1998: *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in the Roman Republican Wars (264-30 BC), Gieben, Amsterdam.*

Erdkamp, P. 2010: "Supplying armies in the Iberian peninsula during the Republic", a: Carreras, C. i Morais, R. (Ed.), *The Western Roman Atlantic Façade. A study of the economy and trade in the Mar Exterior from the Republic to the Principate. BAR Internacional Series 2162. Hadrian Books Ltd. Oxford, 135-143.*

Erice, R. 2007: "La vajilla de bronce en Hispania", *Sautuola* 13, 197-215.

Errington, R.M. 1971: *The Dawn of Empire. Roman Rise to World Power*, Cornell University Press, Londres.

Escala, O., Moya, A., Tartera, E., Vidal, A. 2011: "El jaciment de la Rosella (Tàrraga, Urgell): un camp de sitges associat a un hàbitat de l'ibèric tardà (segles II i I a. de la n. e.)", *URTX* 25, 211-241.

Espinosa Ruiz, A., Ruiz Alcalde, D., Marcos González, A., Peña Domínguez, P. 2008: "Nuevos testimonios Romano-republicanos en Villajoyosa: Un campamento militar del siglo I a.C", a: Uroz, J., Noguera, J.M., Coarelli, F. (Eds.), *Iberia e Italia: Modelos romanos de integración territorial*, TABVLARIVM, Murcia, 199-219.

Espinosa Ruiz, A., Ruiz Alcalde, D., Marcos González, A., Peña Domínguez, P. i Martínez Sánchez, A. M. 2014: "El campamento militar de las Guerras Sertorianas de Villajoyosa", a: Sala Sellés, F. i Moratalla Jávega, J. (eds.), *Las Guerras Civiles Romanas en Hispania, Una revisión Histórica desde la Contestania*, Universitat d'Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant i Diputació d'Alacant, Alacant, 115-125.

Estrada, J. 1969: *Vías y poblamiento romano en el territorio del área metropolitana de Barcelona. Cuaderno de edición limitada para uso interno. Comisión de Urbanismo de Barcelona. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.*

Estrada, J. 1997: "El itinerario de los vasos Apolinales en el trayecto de Girona a Tarragona", a: Castellví, G., Comps, J.-P., Kotarba, J., Pezin, A. (Dir.), *Voies Romaines de Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 149-156.

Estrada, J., Villaronga, L. 1967: "La Lauro moneta y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)", *Empúries* 28, 135-194.

Evans, R.J. 2005: "Rome's Cimbric Wars (114-101 BC) and their impact on the Iberian Peninsula", *Acta Classica* 48, 37-56.

Evans, R. J. 2008: "Gaius and Marcus Marius in Iberia and Gaul. Family affairs and provincial clients", *Acta Classica* 51, 77-90.

Fabiao, C. 2004: "Arqueología militar romana da Lusitania: textos e evidências materiais", a: Pérez González, C. i Illarregui Gómez, E. (Coords.), *Arqueología militar romana en Europa*, Junta de Castilla y Leon, Consejería de Cultura y Turismo, Universidad SEK, Segovia, 53-74.

Fabiao, C. 2007: "El ejército romano en Portugal", a: Morillo, A. (Ed.), *El ejército romano en Hispania. Guía Arqueológica*, Universidad de León, León, 113-134.

Fabiao, C., Norton, J., Cardoso, J.L. 1997: "O Recinto Fortificado de Casa Branca (Ferreira do Alentejo)", *Al-Madan*, II série 6, 38-42.

Fabre, G, Mayer, M. Rodà, I. 1982: "Epigrafía romana d'Osona. Vic", *Ausa* 10, 293-318.

Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne. I. Barcelone (sauf Barcino)* IRC, Diffusion de Bocard, Paris.

Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. 1985: *Inscriptions romaines de Catalogne. II. Lérida*, IRC, Diffusion de Bocard, Paris.

Fassbinder, J. 2010: "Geophysical Prospection of the Frontier of the Roman Empire in Southern Germany, UNESCO World Heritage Site", *Achaeological Prospection* 17, 129-139.

Fellmann, R. 2006: "Principia et praetorium", a: Reddé, M. (Dir.), *Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine*, Ausonius Éditions, Bordeus, 89-101.

Fernández Ochoa, C., Salido Domínguez, J., Zarzalejos Prieto, M. 2014: "Las formas de ocupación rural en Hispania. Entre la terminología y la praxis arqueológica", *CuPAUAM Cuadernos de Prehistoria y Arqueología* 40, 111-136.

Ferrer, A. 1949: "El castro antiguo de San Miguel de Olérdola", *Archivo Español de Arqueología* 22, 21-73.

Ferrer, M. 1982a: "Necròpolis del Coll del Moro, Gandesa", a: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya* 1, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 238-241.

Ferrer, M. 1982b: "Poblat del Coll del Moro, Gandesa", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya* 1, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 234-235.

Ferrer, J., Garcés, I., Ramon, J., Principal, J., Rodríguez, J. I. 2009: "Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, La Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 27, 109-154.

Ferreruela, A., Mínguez, J. A. 2006a: "Secundum oppidum quod castra Aelia vocatur", a: Morillo, A. (Coord.), *Arqueología militar romana en Hispania II: producción y abastecimiento en el ámbito militar. Congreso de Arqueología militar romana*, Universidad de León y Ayuntamiento de León, León, 671-682.

Ferreruela, A., Mínguez, J. A. 2006b: "Excavaciones arqueológicas en la Ciudad romanorepublicana de "La Cabañeta" (El Burgo de Ebro, Zaragoza): camapmñas de 2004 y 2005", *Salduie* 6, 331-339.

Fick, A. 1933: "Die stadtmauer von Tarragona", *Archäologischer Anzeiger band* 1933, 483-514.

Florensa i Jaumaandreu, J. 1990: "Catàleg arqueològic de la Serra de Cadiretes". *Quaderns de la Selva* 3. *Revista del Centre d'Estudis Selvatans*, 21-34.

Florez, M., Rodà, I. 2014: "Las vías romanas en Cataluña: el caso del Vallès Oriental (Barcelona)", a: Boube, E., Bouet, A., Colleoni, F. (Eds.), *De Rome à Lugdunum des convènes. Itinéraire d'un pyrénéen par monts et par vaux. Hommages offerts à Robert Salayrolles. Mémoires* 35, Ausonius Éditions, Bordeus. 247-262.

Folch, J., Menéndez, X., Miró, C., Puche, J.M., Revilla, E., Sorribes, E. 1988: "El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Oriental)", *Tribuna d'Arqueologia* 1987-1988, 153-162.

Folch, C., Gibert, J., Llinàs, J. 2008: "La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva)", a: Martí, R. (Ed.), *Primeres Jornades Cinetífiques OCORDE. Fars de l'islam antigues alimares d'andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*, EDAR, Bellaterra, 155-166.

Font, G., Mateu, J., Pujadas, S., Rueda, J.M., Tura, J. 1999: "El jaciment ibèric i la torre de l'alta edat mitjana del turó de la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu). Resultats preliminars", a: Monografies 27, Diputació de Barcelona, Barcelona, 249-252.

Font, G., Mataró, M., Mateu, J., Pujadas, S., Rueda, J.M., Tura, J. 2000: "La Torre de la Mora, una construcció d'origen romà reaprofitada en època Alt Medieval", a: Esteba, Q., Bodro, M. (Ed.), Actes de les V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Olot, 195-198.

Forsythe, G. 2007: "The army and Centuriate Organization in Early Rome", a: Erdkamp, P. (Ed.), A Companion to the roman Army. Blackwell publishing, Oxford, 24-42.

Fortó, A., Maese, X. Pelegero, B., Pisa, J., Vidal, À. 2004: "El poblat ibèric de Torre Roja (Caldes de Montbui-Sentmenat)", *Lauro* 26-27, 5-18.

Fortó, A., Maese, X. 2011: "La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Monbui, Vallès Oriental; Sentmanat, Vallès Occidental)", *Tribuna d'Arqueologia* 2009-2010, 113-152.

Francès, J., Guàrdia, M. 2011: "Les defenses exteriors del poblat ibèric de Ca n'Oliver (Cerdanyola, Vallès Occidental)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, 165-172.

Francès, J., Guàrdia, M. 2012: "El poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió", *Tribuna d'Arqueologia* 2010-2011, 267-291.

Francès, J., Guàrdia, M., Argelagués, M. 2011: "L'ocupació altmedieval al Turó de Ca n'Oliver, Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental)" a: Fernández, I., Menchon, J., Vila, J.M. (Coords.), Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010, Ajuntament de Tarragona, ACRAM, Tarragona, 885-893.

Freeman, P.W.M. 2001: "Introduction: issues concernint the archaeology of battlefields", a: Freeman, P.W.M. i Pollard, A.J. (Eds.), *Fields of conflict: progress and prospect in battlefield archaeology: proceedings of a conference held in the Departament of Archaeology. University of Glasgow, April 2000*, BAR International series 958. Archaeopress, Oxford, 1-10.

Frigola Torrent, J. 2011: "La intervenció arqueològica a l'Era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa)", a: X Assemblea d'estudis sobre el comtat de Besalú (Besalú, 4 i 5 d'octubre de 2008), *Amics de Besalú*, Besalú, 151-171.

Frigola Torrent, J. 2015: Memòria de la intervenció arqueològica a la Devesa (Besalú, La Garrotxa): excavació i cobriment indefinit de les restes. 1 de maig – 23 d'agost de 2013. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Frigola Torrent, J., Pradesaba, A. 2012: "Les intervencions arqueològiques al castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011", a: Puig, A.M. (Ed.), Actes de les XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Generalitat de Catalunya, Girona, 291-295.

Frigola Torrent, J., Ferrer, A. 2012: Intervenció arqueològica al sector sud de la Devesa (Besalú, La Garrotxa), a: Frigols, J. (Ed.), Actes de les XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Besalú 13 i 14 de juny de 2014, Generalitat de Catalunya, Girona, 293-298.

Frigola Torrent, J., Frigola Triola, J. 2012: "El jaciment dels horts del carrer Tallaferró (Besalú, La Garrotxa). Campanya 2011", a: Puig, A.M. (Ed.), Actes de les XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Generalitat de Catalunya, Girona, 313-319.

Fuster Mendiola, F. 1990: "Consideraciones sobre las vías romanas en el Alto Aragón, las comarcas del Somontano y Cinca Medio", a: Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana, Centro de Estudios Turiasenses, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 209-218.

Gabba, E. 1973: *Esercito romano nella Tarda Republica Romana*. La Nuova Italia Ed., Florència.

Gabba, E. 1976: *Republican Rome. The Army & The Allies*. University of California Press. Berkley-Los Angeles.

Gabba, E. 1994: "Rome and Italy: The Social War", a: Crook, J.A., Lintott, A. i Rawson, R. (Eds.), *The Cambridge Ancient History 9*. Cambridge University Press, Cambridge., 104-128.

Gallardo, A. 1938: "Del Mogent al pla de la Calma". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 514-516 i 518-523, 90-92.

Gallart, J. 1991: *El dipòsit de bronzes de Llavorsí, Pallars Sobirà*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, Generalitat de Cataunya, Barcelona.

Gamer, G., Ortega, T. 1970: "Nuevas observaciones sobre el campamento romano de Almazán (Soria)", *Celtiberia* 39, 67-79.

Garcés, I. 1991: *Assimilació, residència i canvi a la romanització en el món ilerget*. Aproximació a l'horitzó ibèric tardà i les seves pervivències a les comarques de la plana de les províncies d'Osca i Lleida, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

Garcés, I. 1993: "Terracotas femeninas de aspecto ibérico en Cataluña y Aragón", *Pyrenae*, *Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* 24, 207-226.

Garcés, I. 2005: « Ilergets i Lacetans occidentals. Deu anys de recerques i algunes propostes de síntesi », a: *Món ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs. Puigcerdà. Vol. I., Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 411-455.

Garcés, I. 2008: "De los Ilergetes al final del mundo antiguo", a: Palomeras, A. i Rovira, J. (Coords.), *Comarca de la Litera*. Colección terrtorio 29. 73-84.

Garcés, I., Principal, J. 1994: "Iberització i romanització al Segre Mitjà. La interrelació entre Antona (Artesa de Segre) i Els Esplujals (Foradada)", a: *Actes del X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 491-497.

Garcés, I., Saula, O. 1996: "La sitja tardo-ibèrica dels Missatges, Tàrrega (L'Urgell). Estudi dels Materials Arqueològics", *URTX* 9, 7-66.

Garcés, I., Molist, N., Solías, J.M. 1987: *Excavacions a Ileso*, *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana en la Hispania Citerior (Documents de Treball), Granollers, 244-254.

García, E., Padrós, C., Pujol, À., Sala, R., Tamba, R. 2010: "Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona)", *AUSA* 24-166, 685-714.

García Alonso, M. 2002: "El campamento romano de "El Cincho" (La población de Yuso). Un nuevo yacimiento de las guerres càntabres", *Sautuola* 8, 99-106.

García Bellido, A. 1945: *La arquitectura entre los iberos*, *Publicaciones de la Universidad de Madrid*, Madrid.

García Bellido, A. 1950: "La Legio VII Gemina Pia Felix y los orígenes de la Ciudad de León", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Vol. 127, 449-479.

García Bellido, A. 1954: *Arte ibérico, Historia de España. España preromana*, vol. I.3, a: Menéndez Pidal, R. (Dir.), Espasa Calpe, Madrid, 371-675.

García Bellido, A. 1961: "El "Exercitus Hispanicus" desde Augusto a Vespasiano", *Archivo Español de Arqueología* 34, 114-160.

García Bellido, A. 1968: *Nueve estudios sobre la Legio VII Gemina y su campamento en León, León*.

García Bellido, A., Fernández de Avilés, A., Balil, A., Vigil, M. 1962: "Herrera de Pisuegra", *Excavaciones Arqueológicas en España* 2, Madrid.

García Bellido, A., Fernández de Avilés, A., García Guinea, M. A. 1970: *Excavaciones y exploraciones arqueológicas en Cantabria, Anejos del Archivo Español de Arqueología* 4, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

García Jiménez, G. 2006: *Entre Iberos y Celtas: Las espadas de tipo La Tène del Noreste de la Península Ibérica, Anejos de Gladius* 10, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Ediciones Polifemo, Madrid.

García Molsosa, A., Flórez, M., Palet, J.M. 2015: "Arqueología del paisaje en el entorno de Lauro: Una aproximación microregional a la construcción de territorio romano en el noreste de la península ibérica", *Zephyrus* 76, 99-119.

García Morá, F. 1989: "Quintus Sertorius: Propuesta para sus primeros años de actividad", *Studia Historica. Historia Antigua* 7, 85-96.

García Morá, F. 1991: *Un episodio de la Hispania Republicana: La Guerra de Sertorio*. Universidad de Granada, Granada.

García Riaza, E. 2003: "Las ciudades romanas de Mallorca y su diversidad estatutària", *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, 29, 71-84.

García Riaza, E. 2006: "La Expansión Romana en Celtiberia", a: Burillo Mozota, F. (Ed.). *A Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195-153 a.C.)*, Homenaje a Antonio Beltrán Martínez, Fundación Segeda – Centro de Estudios Celtibéricos, Diputación Povincial de Zaragoza, Mara, 81-94.

García Roselló, J., Zamora, D. 1993: "La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietania ibèrica", *Laietania* 8, 147-178.

García Roselló, J., Martín, A., Cela, X. 2000: "Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis)", *Empúries* 52, 29-54.

García Vargas, E. 1998: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana: (siglos II a.C - IV d.C)*, Gráficas Sol, Écija.

García Vargas, E., De Almeida, R., González Cesteros, H. 2011: "Los tipos anfóricos del Guadalquivir en el marco de los envases hispanos del siglo I a.C.", a: *Un universo heterogéneo entre la imitación y la estandarización*, *Spal* 20, 185-283.

Garland, R. 1987: *The Piraeus from the fifth to the first century B.C.*, Cornell Univ Press, Londres.

Genera, M. 1983: Memòria de les 7 campanyes d'excavació al jaciment de Sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre) 1977-1983. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Genera, M. 1988: "L'establiment ibèric de Sant Miquel de Vinebre", Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre 6, 42-52.

Genera, M. 2010: "Noves aportacions sobre l'elaboració i el consum de vi a l'establiment de sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre)", Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, Extra 9, 249-256.

Gentry, A.P. 1976: Roman Military Stone-built. Granaries in Britain. British Archaeological Reports 32. Oxford.

Gil Zubillaga, E. 1995: "Atxa. Memoria de las excavaciones arqueológicas 1982-1988", a: Memorias de yacimientos alaveses, Vol. 1, Vitoria.

Gilliver, K. 2007: "The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army", a: Erdkamp, P. (Ed.), A Companion to the roman Army. Oxford. Blackwell publishing. 183-200.

Girao, A., Oleiro, J.M.B. 1953: "Geografia e Campos Fortificados Romaons", Boletim do Centro de Estudos Geográficos 6-7, 77-80.

Giuliani, C.F. 2006: L'edilizia Nell'antichità. La Nuova Italia Scientifica, Roma.

Goldsworthy, A. 2005: El ejército Romano. Akal, Madrid.

Goldsworthy, A. 2008: César. La Esfera de los Libros, Madrid.

González, J.R. 1986: "El poblament ibèric al nord de la ciutat de Lleida", a: Actes del 6è col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 275-279.

González Echegaray, J. 1999: "Las Guerras Cántabras en las Fuentes", a: Almagro-Gorbea, M. (Ed.), Las Guerras Cántabras, Fundación Marcelino Botín, Santander, 146-169.

Graells, R. 2006: "Aproximació als materials metàl·lics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa de Capçanes (Priorat, Tarragona)", Butlletí Arqueològic de Tarragona època 5-28, 15-34.

Granados, O. 1994: "Estructura urbana de la ciutat romana", a: Sobrequés, J. (Dir.), Historia de Barcelona 1, La ciutat antiga. Ajuntament de Barcelona, Encilopedia Catalana, Barcelona, 141-201.

Grillone, A. (Ed.) 1977: Hyginus, de Matatione Castrorum. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig.

Guàrdia i Felip, J., Harzbecher Spezzia, K. 2013: Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Can Rubió. Estudi i interpretació de diverses mostres procedents del jaciment. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Guàrdia i Llorens, M. 2014: "Repensant Lauro: el projecte de recerca al poblat ibèric de Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús)", Revista del Centre d'Estudis de Granollers 18, 137-153.

Guàrdia i Llorens, M. 2015: "A les portes de Lauro: el poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús(Cànoves i Samalús)", Revista del Centre d'Estudis de Granollers 19, 51-86.

Guitart, J. 1994: "Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C.", a: DUPRÉ, X. (Coord.), Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La

ciutat en el món romà, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, 205-213.

Guitart, J. 2008: *L'arqueologia i els orígens de les ciutats romanes de Catalunya*. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Barcelona.

Guitart, J., Pera, J. 1994: "La ciutat romana de Iesso (Guissona, La Segarra)", a: DUPRÉ, X. (Coord.), *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, 186-188.

Guitart, J., Palet, J.M., Mercado, M., Rodrigo, E. 2006: "Can Tacó: un recinte fortificat d'època republicana", *Cota Zera* 21, 23-26.

Gurt, J.M., Padrós, P., Palet, J.M., Pujol, J., Riera, S., Comas, M. 1997: "La Via Augusta entre el Municipium Baetulo et la colònia Barcino", a: Castellví, G., Comps, J.-P., Kotarba, J., Pezin, A. (Dir.), *Voies Romaines de Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, París, 239-245.

Hammond, N.G.L. 1966: "The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stenia in the Second Macedonian War", *Journal of Roman Studies* 56 (1-2), 39-54.

Hammond, N.G.L. 1998: "The Campaign and the Battle of Cynoscephale in 197 BC", *Journal of Hellenistic Studies* 108, 60-82.

Hanel, N. 2007: "Military camps, canabae, and vici. The archaeological evidence", a: Erdkamp, P. (Ed.), *A Companion to the roman Army*. Blackwell publishing, Oxford, 395-416.

Harmand, J. 1967: *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*, A.J. Picard et Cie, Paris.

Hauschild, T. 1973-1974: "La puerta romana de la muralla de Tarragona", *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 121-9, 23-34.

Hauschild, T. 1975: "Die romische Stadtmauer von Tarragona", *Madridrer Mitteilungen* 16, 206-237.

Hauschild, T. 1976-1977: "Torre de Minerva (San Magín). Una torre de la muralla romana de Tarragona", *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 133-140, 49-74.

Heras Mora, F.J. 2009: "El Santo de Caldetorres (Badajoz, España). Un Nuevo Enclave Militar Romano en la línea del Guadiana", a: Morillo, Á., Hanel, N., Martín, E. (Eds.), *Limes XX, XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana*, Gladius Anejos 13, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 315-327.

Hermida, B. 2010: *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a la Torrassa del Moro-Centre de telecomunicacions (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), intervenció octubre 2010*. Núm. 8367. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Hermon, E. 2000: *L'impérialisme romain et la formation de la province de gaule Transalpine*, *Archéologie en Languedoc* 24, 99-109.

Hernández Cardona, F.X. 2001: *Història Militar de Catalunya*. Vol. I: Dels Ibers als Carolingis. Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

Hernández Vera, J. A. 2002: "La fundación de Graccurris", a: Jiménez, J. L. i Ribera Lacomba, A. (Coords.), Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania, Ajuntament de València, València, 173-182.

Hildinger, E. 2002: Swords Against the Senate. The rise of the Roman Army and the fall of the Republic, Da Capo Press, Nova York.

[Informe] 2011: Informe de bienes culturales. Gobierno de Aragón. [Inèdit].

Izquierdo, P. 1997: "La via Augusta d'Oleastrum à Dertosa: le troçon du Perelló", a: Castellví, G., Comps, J.-P., Kotarba, J., Pezin, A. (Dir.), Voies Romaines de Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta, Documents d'Archéologie Française 61. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, París.

Izquierdo, P. 2000: "Intervenció arqueològica al pont del Diable (Martorell/Baix Llobregat-Castellbisbal/Vallès Occidental). Resultats de la primera fase", Tribuna d'Arqueologia 1997-1998, 39-53.

Jàrrega, R. 1995: "La fundació de la ciutat romana d'Iluro. Consideracions sobre unes hipòtesis", Sessió d'Estudis Mataronins 12, 55-77.

Jàrrega, R. 2006: "La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesis de treball", Butlletí Arqueològic de Tarragona època 5-28, 137-197.

Jiménez Fernández, M.C. 2002: Baetulo: la cerámica de vernís negre. Una contribució a l'estudi de la romanització a la Laietania, Monografies Badalonines 17. Museu de Badalona, Badalona.

Jiménez de Furundarena, A. 1995: "Castellum en la Hispania romana: Su significado militar", Hispania Antiqua 19, 129-150.

Johnson, A. 1983: Roman forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces, Adam & Charles Black, cop, Londres.

Jones, H.M. 1949: "The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades)", The Journal of Roman Studies 39, Parts 1 i 2, 38-55.

Jones, M. J. 1975: Roman fort defences to AD 117, British Archaeological Reports 21, Oxford.

Kalb, P., Höck, M. 1984: "O Alto do Castelo, Alpiarça (Distrito de Santarém) – Acampamento Romano ou Fortificação Pré-Romana?", a: Actas del 2º Congresso sobre Monumentos Militares Portugueses, Associação Portuguesa dos Amigos dos Castelos, Lisboa, 239-245.

Kavanagh, E. 2008: "El puñal bidiscoidal peninsular: tipología y relación con el puñal militar romano (pugio)", Gladius 28, 5-85.

Kavanagh de Prado, E. 2013: Estandartes militares en la Roma antigua: un estudio tipológico, simbólico, táctico y organizativo, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Madrid. Madrid.

Keppie, L. 1987: The making of the Roman Army from republic to empire. BT Batsford Ltd, Londres.

Knapp, R.C. 1977: Aspects of the Roman Experience In Iberia 206-100 BC, Anejos de Hispania Antiqua 9, Universidad de Valladolid-Colegio Universitario de Álava. Valladolid.

Lamboglia, N. 1955: "Scavi Italo-spagnoli de Ampurias", Rivista Studi Liguri 21, 194-212.

Lamboglia N. 1958: "Opus Certum", Rivista Studi Liguri 24, 158-170.

Lander, J. 1984: Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth. BAR International Series 206, BAR Publishing, Oxford.

Lanuza, A., Palet, J. M. 1996: "Estudio arqueológico de redes varias: una aplicación de la Arqueología del Territorio", a: Criado de Val, M. (Coord.), Camineria hispánica: actas del II Congreso Internacional de Caminería Hispánica, Vol. 1, (Caminería física), AACHE Ediciones, Madrid, 15-26.

Lara Peinado, F. 1973: Lérida romana. Dilagro, Lleida.

Latte, K. 1936: "Origin of the Roman Quaestorship", Transactions and Proceedings of the American Philological Association 67, 24-33.

[Latin Dictionary] 1968: Oxford Latin Dictionary, At the Clarendon Press, Oxford.

Lazenby, J.F. 1978: Hannibal's War: a military history of the Second Punic War. Aris & Philips Ltd. Warminster.

Le Bohec, Y. 1996: Histoire militaire des Guerres Puniques. 264-146 avant J.-C. L'art de la Guerre, Éditions du Rocher, Monaco.

Le Bohec, Y. 2001: César chef de guerre. César stratège et tacticien. Éditions du Rocher, Paris.

Le Bohec, Y. 2004: El ejército Romano. Instrumento para la conquista de un imperio. Ariel, Barcelona.

Le Bohec, Y. 2011: "The "Third Punic War": The Siege of Carthage (149-146 BC)", a: Hoyos, D. (Ed.), A Companion to the Punic Wars. Wiley-Blackwell, Malden i Oxford. 430-445.

Lendon, J. 2005: Soldiers and ghosts. A history of battle in Classical Antiquity, Yale University Press, New Haven.

Lenoir, M 2011: Le Camp Romain. Proche-Orient et Afrique du Nord. École Française de Rome. Roma.

Lewis, R.G. 1974: "Catulus and the Cimbri, 102 B.C", Hermes 102, 90-109.

Lladonosa, J. 1990: Història d'Artesa de Segre i la seva comarca, Ajuntament d'Artesa de Segre, Artesa de Segre.

Le Roux, P. 1982: L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste a l'invasion de 409, Boccard, Paris.

Le Roux, P. 1994: "Les Campagnes de Lusitanie romaine: occupation du sol et habitats", a: Gorges, J.G. i Salinas de Frías, M. (eds.), Actas de la Mesa Internacional sobre Lusitania Romana. Salamanca 1993, UNED, Toulouse-Merida, 151-160.

Le Roux, P. 2006: Romanos de España. ciudades y política en las provincias: (siglo II a.C.-siglo III d.C.), Edicions Bellaterra, Bellaterra.

Le Roux, P. 2014: "Les provinces ibériques dans les politiques romaines (70 av. J.-C.-73 apr. J.-C.)", PALLAS 96, 145-166.

Liddell, H.G., Scott, R. (Dir.). 1961: Greek-English Lexicon, Clarendon Press, Oxford.

Llinàs, J., Merino, J. 1991: "La romanització a la Selva: noves dades", *Quaderns de la Selva* 4, 17-33.

Llinàs, J., Merino, J. 2000: "L'inventari del patrimoni històric, artístic i arqueològic de la comarca de la Selva: nous jaciments arqueològics", a: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Figueres (Alt Empordà), 20 i 21 de novembre de 2000*, Universitat de Girona, Girona, 433-437.

Llinàs, J., Merino, J., Miró, M. 1991: *Memòria de l'excavació. Jaciment: Plaça Gran. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].*

Llinàs, J., Merino, J., Miró, M., Pedrón, M.J. 1994: "Les excavacions a l'antic convent de Sant Bartomeu (Peralada, Alt Empordà) 1989-1990. Dels orígens del món ibèric a la revolució feudal". *Tribuna d'Arqueologia* 1992-1993, 95-106.

Llinàs, J., Miró, M., Montalbán, C., Palahí, L., Sagrera, J. 1995: "Peralada a l'edat mitjana. Les excavacions a la plaça Ramon Muntaner. I. El jaciment". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 35, 27-45.

Llinàs, J., Merino, J., Miró, M., Montalbán, C., Palahí, L., Sagrera, J. 1998: *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995. Monografies empordaneses 4. Institut d'Estudis Empordanesos, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona i Patronat Francesc Eiximenis, Figueres.*

Llinàs, J., Merino, J., Nolla, J.M., Sagrera, J., Sureda, M. 1999: *La torre romana de Puig d'Àlia (Amer)", Quaderns de la Selva* 11, 97-108.

López, J. (Coord.) 2003: *Prospección arqueològica del trazado del Canal Segarra-Garrigues, las balsas reguladoras y el embalse de Albagés. Lleida: Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida. [Inèdit].*

López Mullor, A. 2013: "Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusteo-Tiberiano", a: *Ribera Lacomba, A. (Coord.), Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano. Museo Arqueológico Regional Madrid, Alcalá de Henares, 149-190.*

López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí Grego, E. 1982a: *Excavacions al jaciment ibèric el Turó del Vent (Llinars del Vallès). Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia [inèdit].*

López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí Grego, E. 1982b: "Excavacions al poblat ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) campanya 1981", *Lletania* 2-3, 32-35.

López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí Grego, E. 1982c: *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas 1980 y 1981. Diputació de Barcelona. Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona.*

López Sánchez, F. 2010: "Dracmas ampuritanas y marselesas acuñadas para Cartago (218-211/209)", *Mainake* 32-1, 601-617.

López Vilar, J. 1990: "Localització d'un tram de la via Tarraco-Ilerda al Puig Cabrer", *Butlletí Arqueològic de Tarragona època* 5-12, 103-109.

López Vilar, J. 2013a: "César contra Pompeyo. Glandes inscriptae de la batalla de Ilerda (49 aC)", *Chiron* 43, 431-457.

López Vilar, J. 2013b: "Glandes inscriptae a l'agger Tarraconensis", a: López Vilar, J. (Ed.), Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy. (Tarragona, 29-30 de novembre – 1 de desembre de 2012). Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 175-184.

Lostal, J. 1992: Los Miliarios de la Provincia Tarraconense: conventos tarraconense, cesaraugustano, cluniense y cartaginense, Institución Fernando el Católico, Saragossa.

Lugli, G. 1957: La Tecnica Edilizia Romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio, Eredi Dott. G. Bardi, Roma.

Luik, M. 1997: "Die römische Militäranlagen der Iberischen Halbinsel von der Zeit der Republik bis zum Ausgang des Prinzipats", Jahrbuch Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 44, 213-275.

Luik, M. 1999: "Neue Forschungen zu den römischen Lagern bei Numantia provinz Soria (Spanien)", a: Gudea, N (ed), Proceedings XVII Int. Congress of Roman Frontier Studies, Council of Calaj Museum of History and Art Zalau, Zalau, 261-266.

Luik, M. 2010: "Los hallazgos de armas en los campamentos romanos alrededor de Numancia", Gladius 30, 61-78.

Macias, J.M., Rodà, I. 2015: "Tarraco, la primera capital", Catalan Historical Review 8, 117-133.

Maestro, E., Domínguez, A. 2006: "Informe previo de la octava campaña de excavaciones arqueológicas y del estudio de materiales y análisis del yacimiento de la Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)", Salduie 6, 321-329.

Maestro, E., Domínguez, A., Magalló, Á. 2008: "El proceso de romanización en la provincia de Huesca: La Vispesa (Tamarite de Litera) y Labitolosa (La Puebla de Castro)", Veleia 24-25, 989-1016.

Maestro, E., Domínguez, A., Paracuellos, P. 2009: "El yacimiento oscense de La Vispesa: La ceràmica gris de época ibérica", Salduie 9, 119-153.

Magallón, M. A. 1987: La red viaria romana en Aragón, Colección Estudios y monografías 3. Diputación General de Aragón, Saragossa.

Magallón, M.A. 1990: Organización de la red viaria romana en el valle medio del Ebro, Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana, Saragossa, 301-315.

Magallón, M.A. 1997: "Algunas notas sobre las vías romanas transpirenaicas", a: Actas del III Congreso Internacional de Historia Militar, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 541-552

Magie, D. 1920: "Augustus war in Spain (26-25 B.C.)", Classical Philology 15, 323-339.

Maia, M. 1986: "Os Castella do sud de Portugal", Madrider Mitteilungen 27, 195-223.

Malgosa, A. 2014: Anàlisi paleogenètica de sis enterraments de nounats del Camp de les Lloses, Tona. GROU. Grup de Recerca en Osteobiografia. Universitat Autònoma de Barcelona. [inèdit].

Maluquer de Motes, J. 1965: "La ciutat grega més antiga de Catalunya", a Homenaje a J. Vicens Vives, Vol. I, Universitat de Barcelona, Barcelona, 143-151.

Maluquer de Motes, J. 1982: "Antona. Artesa de Segre", a: Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 254.

Manning, W.H. 1975: "Roman military timber granaries in Britain", Saalburg Jahrbuch 32, 105-129.

Mar, R., Ruiz de Arbulo, J. 1991: Ampurias romana: historia, arquitectura y arqueologia, Ausa, Sabadell.

Marín Díaz, Mª A. 1988: Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana. Universitat de Granada, Granada.

Marquès, J. 1971: "Amer", Anales del Instituto de Estudios Gerundenses 20, 5-74.

Martí, R. 2005: "Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro", Laietania 16, 186-198.

Martí, R. (Ed.). 2008a: Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'Íslam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006. EDAR, Bellaterra.

Martí, R. 2008b: "Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales", a: Martí, R. (Ed.), Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'Íslam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006, EDAR, Bellaterra, 189-217.

Martí, R., Folch, C., Gibert, J. 2007: "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens", Arqueologia Medieval 3, 30-43.

Martín, A., Rigo, A., Sintas, E. 1993: "Les Tres Cales, L'Ametlla de Mar", a: Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya 1. Època romana-antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 69.

Martín Menéndez, A., García Rosselló, J. 2002: "La romanización en el territorio de los layetanos y la fundación de la ciudad romana de Iluro (hispania tarraconensis)", a: Jiménez, J. L. i Ribera Lacomba, A. (Coords.), Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania, Ajuntament de València, València, 195-204.

Martín Menéndez, A., Martín Oliveras, A. 2004: "Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Vall dan, sectors: vil·la romana de Sant Bartomeu de la Vall dan i polígin industrial de la Vall dan (Avià, el Berguedà: 1999-2000", a: Genera, M. (Coord.), Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001: La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001. Vol. 2, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 678-721.

Martín Valls, R., Delibes de Castro, G., Mañanes, T. 1975: "Sobre los campamentos de Petavonium", Studia Archeologica 36, 3-7.

Martín Viso, I. 2009: "Resseña de Martí, R. (ed.), Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'Íslam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006, EDAR, Bellaterra, 2008, 350 pp", Studia Historica. Historia Medieval 27, 214-217.

Martínez Gázquez, J. 1974: La campaña de Catón en Hispania, Univesitat de Barcelona-Ariel, Barcelona-Esplugues de Lobregat.

Martínez Santa-Olalla, J. 1952: "Las murallas ciclópeas de Tarragona", *Butlletí Arqueològic de Tarragona època 37-40*, 20.

Martínez-Pinna Nieto, J. 1981: *Los Orígenes del ejército romano: estudio de las formas pre-militares en su relación con las estructuras sociales de la Roma más primitiva*. Universidad Complutense de Madrid, Madrid.

Martínez Rodríguez, P., Camats, A., Cardona, R. 2008: "Camp dels Moros de la Codina (Pinell, el Solsonès). Una de les darreres inhumacions de l'edat del bronze a Catalunya", a: *Actes del 2n Col·loqui d'Arqueologia d'Odèn (El Solsonès). Home i territori. Darrers investigacions al Prepirineu lleidatà 2006-2008*, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Lleida, 81-86.

Mataró, M. 1985: *Turó del Vent. Memòria. Servei d'Arqueologia i Paleontologia*, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Mataró, M., Rueda, J.M., Tura, J. 1998: *Memòria efectuada a la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu). Servei d'Arqueologia i Paleontologia*, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Mateu, F. 1943: "Hallazgos monetarios (II)", *Empúries* 5, 221-238.

Mattingly, H. B. 1983: "Roman Pollentia: Coinage and History", a: Arribas, A. (Ed.), *Pollentia 3. Estudio de los materiales, I*, Sa Portella, excavacions 1957-1963, Palma de Mallorca, 245-301.

Mayer, M. 2010: *El problema de las Aquae Calidae del Norte del Conventus Tarraconensis*, *Palaeohispanica* 10, 303-317.

Mayer, M., Rodà, I. 1986: "La epigrafia republicana en cataluña. Su reflejo en la red viaria", a: *Actas de la reunión sobre la epigrafía Hispánica de época Romano-republicana*. Institución Fernando El Católico. Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 157-170.

Mayer, M., Rodà, I. 1990: "El Pirineu català en època romana. Alguns problemes pendants" a: *La romanització del Pirineu, Homenatge al Prof. Dr. Miquel Tarradell i Mateu*. Actes del 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 227-235.

Mayer, M., Rodà, I. 1996: "La via romana del Congost", *Monografies del Montseny* 11, 93-103.

Mcging, B.C. 2003: "Subjection and resistance: to the death of Mithridates", a: Erskine, A. (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford Companions to the Ancient World, Oxford, 71-89.

Meier, C. 1966: *Res publica amissa: Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*, Franz Steiner, Wiesbaden.

Melchor, E. 2005: "Entre Corduba y Munda: La campaña militar del 45 A.C. y su desarrollo en la campaña de Córdoba", a: Melchor, E., Mellado, J. i Rodríguez-Neila, J.F. (Eds.), *Julio César y Corduba: Tiempo y espacio en la campaña de Munda (49-45 A.C.)*, Universidad de Córdoba, Córdoba, 361-379.

Melguizo, S., Moret, P. 2007: "Las fortificaciones del Bajo Aragón entre los siglos III y I a.C.: Un estilo regional", a: Berrocal-Rangel, L. i Moret, P. (Eds.), *Paisajes fortificados de la Edad del Hierro. Las murallas protohistóricas de la meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*, *Bibliotheca Archaeologica Hispana* 28, Casa de Velázquez, Madrid, 306-324.

Melida, J.R. 1921: "Informe sobre las murallas de Lugo", *Boletín Real Academia Bellas Artes*, Madrid.

[Memòria] 1937: Memòria del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya 1937. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Menéndez Blanco, A., González, D., Álvarez, V., Jiménez, J. I. 2013: "Propuestas de prospección de bajo coste para la detección de campamentos romanos de campaña. El área occidental de la Cordillera Cantábrica como caso de estudio", *Munibe (Antropología-Arkeologia)* 64, 175-197.

Méndez Madrid, J.C. 2015: El simpulum itálico de Fuente de la Mora (Leganés, Madrid), *ArqueoWeb* 16, 90-101.

Mercado, M., Palet, J.M., Rodrigo, E., Guitart, J. 2006: "El castellum de Can Tacó/Turó d'e Roina (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori", *Monogràfic del Vallès* 21, 241-266.

Merino, M., Rissech, C., Turbón, D. 2014: "El yacimiento ibérico de Castellvell de Olius (Lleida, Solsonés). Estudio Bioantropológico de dos individuos infantiles", a: Alonos, S., Hervella, M., Izagirre, N., Peña, J.A., Rebato, E., De la Rúa, C. (Ed.), *La investigación en antropología física. Una mirada al futuro*. Universitat del País Basc. Bilbao, 451-465.

Millar, F. 1984: "The Mediterranean and the Roman Revolution: Politics, War and the Economy", *The Past and Present Society* 102, 3-24.

Miret, M. 1996: "El Jaciment del Montgròs (Sant Pere de Ribes, Garraf): Lloc de guaita o santuari d'època ibèrica?", *Miscel·lània Penedesenca* 24, 269-289.

Miret, M. 2005: "Jaciments arqueològics i poblament d'època ibèrica antiga i plena (segles VI-III AC) a la Comarca del Garraf (Barcelona)", a: Món ibèric als Països Catalans. Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà. 2003, Vol. I, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 513-531.

Miró, C., Folch, J., Menéndez, X. 1998: "El procés de romanització al curs mitjà de la riera de Caldes (Vallès Occidental): estat de la qüestió", a: Mayer, M., Nolla, J.M., Pardo, J. (Coords.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior: Homenatge a Josep estrada i Garriga*. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica. Annexos 1, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 59-67.

Miró, J., Pujol, J., García, J. 1988: El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric del Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme), *Laietania* 4 (Número Monogràfic).

Miró, M. 1993: Plaça Ramón Muntaner. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia [inèdit].

Miró, M., Miró M.T. 1990: "El poblament antic de Peralada noves dades", *Cypsela* 8, 73-77.

Miró, N., Llinàs, J. 2002: "Excavació al Convent de Sant Domènec (Peralada, Alt Empordà)", a: Solés, A. (Ed.), *Actes de les VI Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona, Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002*, Generalitat de Catalunya, Girona,, 133-136.

Molas, M. D. 1982: Els ausetans i la ciutat d'Ausa. Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic.

Molas, M. D., Ollich, I., Caballé, A. 2008: "De l'Auso Romana al vicus Ausonensis medieval", *Ausa* 23/161-162, 719-722.

Molinos, M., Ruiz, A., Bellón Ruiz, J.P., Gómez, F., Rueda, C., Sánchez Vizcaíno, A., Gutiérrez Soler, L. A. 2015: "El Proyecto "Baecula": historia de una investigación", a: Bellón Ruiz, J.P., Ruiz Rodríguez, A., Molinos Molinos, M., Rueda Galán, C., Gómez Cabeza, F. (Coord.), *La Segunda*

Guerra Púnica en la península ibérica: Baecula, arqueología de una batalla, Universidad de Jaén, Jaén, 195-232.

Molist, N. 1999: Olèrdola. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona.

Molist, N. (Ed.) 2009: La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la Prehistòria a l'etapa romana (Campanyes 1995-2006), Monografies d'Olèrdola 2. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Olèrdola.

Montalbán, C. 1995: Plaça Ramon Muntaner i plaça de l'Església. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia [inèdit].

Montalbán, C. 2006: Memòria cantonada carrers de la Font – Tuyet. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Montalbán, C., Llinás, J. 2004: "Darreres aportacions a la Peralada ibèrica i medieval (Peralada, Alt Empordà): l'excavació de la Casa de les Bombes", a: Cruset, G. (Ed.), Actes de les VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, 4 i 5 de juny de 2004, La Bisbal d'Empordà. Generalitat de Catalunya, Girona, 329-334.

Montes, L., Utrilla, P., Cava, A., Calvo, M.J. 2006: "Yacimientos prehistóricos en la Noguera Ribagorzana. La Cueva de los Huesos de Castillonroy y otros enclaves del entorno", *Salduie* 6, 95-115.

Morel, J.M.A.W., 1991: "Tents or barracks?", a: Maxfield, V.A. I Dobson, M. (eds.), *XVth International Congress of Roman Frontier Studies 1989*, Exeter University Press, Exeter, 376–386.

Moreno Gallo, I. 2008: "Vías romanas, identificación por la técnica constructiva", *Anas* 21-22, 193-222.

Morera, J., 2011: Memòria de la intervenció arqueològica al Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya). Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Morera, J., Mercadal, O., Olesti, O., Crespo, C. 2011: "El Castellot de Bolvir (Cerdanya): Ocupacions cereana, iberoromana i altmedieval", *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 295-329.

Morera, J., Oller, J., Olesti, O., Mercadal, O., Sánchez, E. 2014: "El Castellot de Bolvir (la Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval. Campanyes de 2012 i 2013", a: Frigola, J. (Ed.), *Actes de les XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, Generalitat de Catalunya, Girona, 159 – 167.

Moret, P. 1996: *Les fortifications ibériques de fin de l'âge du bronze a la conquête romaine*, Casa de Velázquez, Madrid.

Moret, P. 2004: "Tours de guet, maisons à tour et petits établissements fortifiés de l'Hispanie républicaine: l'apport des sources littéraires", a: Moret, P., Chapa Brunet, T. (Eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. De C. – S. I d. De C)*, Casa de Velázquez, Jaén, 13-29.

Moret, P. 2016: "Les Tours Isolées de l'Hispanie Romaine: Postes Militaires ou Maisons Fortes?, Focus on fortifications, *New Research on Fortifications in the Anciet Mediterranean and the*

Near East”, a: Fredeiksen, R., Müth, S., Schneider, P.I., Schnelle, M. (Eds.), Monographs of the Danish Institute at Athens 18, Oxbow Books, Oxford, 456-468.

Moret, P., Prados Martínez, F., García Jiménez, I., Muñoz Vicente, Á. 2014: “El oppidum de Bailo/Silla del Papa y el Estrecho de Gibraltar en tiempos de Sertorio”, a: Sala Sellés, F. i Moratalla Jávega, J. (eds.), Las Guerras Civiles Romanas en Hispania, Una revisión Histórica desde la Contestania, Universitat d’Alacant, Museu Arqueològic d’Alacant i Diputació d’Alacant, Alacant, 141-153.

Morgan, M. G. 1969: “The Roman Conquest of the Balearic Isles”, California Studies in Classical Antiquity 2, 217-231.

Morillo Cerdán, À. 1991: “Fortificaciones campamentales de época romana en España”, Archivo Español de Arqueología 64, 135-190.

Morillo Cerdán, À. 1993: “Campamentos romanos en España a través de los textos clásicos”, Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua Serie 2-6, 379-397.

Morillo Cerdán, À. 1996: “Los campamentos romanos en la Meseta Norte y el Noroeste: ¿un limes sin frontera?”, a: Fernández Ochoa, C. (Coord.), Coloquio Internacional sobre los Finisterres Atlánticos en la Antigüedad. Época Preromana y Romana, Sociedad Editorial Electa España, Gijón, 77-83.

Morillo Cerdán, À. (Coord.) 2002: Arqueología Militar Romana en Hispania, Anejos Gladius 5, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Morillo Cerdán, À. 2003: “Los establecimientos militares temporales: conquista y defensa del territorio en la Hispania republicana”, a: Morillo Cerdán, A., Cadiou, F. i Hourcade, D. (Coord.), Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto: (espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales): Col·loqui celebrat a la Casa de Velázquez (19 i 20 de març de 2001), Casa de Velázquez, Madrid, 41-80.

Morillo Cerdán, À. 2008: “Criterios arqueológicos de identificación de los campamentos romanos en Hispania”, Salduie 8, 73-93.

Morillo Cerdán, A., Martín Hernández, E. 2005: “El ejército romano en la península ibérica. De la “Arqueología filológica” a la arqueología militar romana”, Estudios Humanísticos. Historia 4, 177-207.

Morillo Cerdán, A., Salido Domínguez, J. 2010: “El aprovisionamiento del ejército romano en Hispania: Transporte, almacenaje y redistribución”, a: Palao Vicente, J. J. (Coord.), Militares y civiles en la antigua Roma: dos mundos diferentes, dos mundos unidos. Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 135-164.

Morillo Cerdán, A., Salido Domínguez, J. 2015: “Military vici in Roman Spain”, a: Vagalinski, L., Sharankov, N. (Eds.), Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012. Bulletin of the National Archaeological Institute 42, NIAM-BAS, Sofia, 519-530.

Muñiz Coello J. 1978: “Sobre el abastecimiento al ejército romano durante la conquista de Hispania”, Habis 9, 243-258.

Mutz, A. 1988: “Die deutung eines eisenfundes aus dem Römischen Lager Cáceres el Viejo”, Madrider Mitteilungen 29, 201-207.

Navarro, F.J., Romeo Marugán, F., Cubero, C. 2000: Informe de la peritació arqueològica del Castell de Ponts (La Noguera, Lleida). Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Nogué, F. 1896: "Capçanes i sos encontorns". Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya 19, 197-211.

Noguera, J. 2007: L'Ebre ilercavó. Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

Noguera, J. 2008: "Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos de campaña del curso inferior del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 81, 31-48.

Noguera, J. 2009: "Los campamentos romanos en el curso inferior del río Ebro durante la Segunda Guerra Púnica", a: Morillo, Á., Hanel, N., Martín, E. (Eds.), *Limes XX, XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana, Gladius, Anejos 13*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 329-338.

Noguera, J. 2012: "La Palma – Nova Classis. A Publius Cornelius Scipio Africanus Encampment during the Second Punic War in Iberia", *Madrideder Mitteilungen* 53, 262-388.

Noguera, J. 2014: El jaciment de tres Cales (L'Ametlla de Mar, Tarragona: de praesidium a mutatio?, a: Cartes, T., Farnós, A. (Ed.): *Entre Tarraco i l'Ebre. L'Ametlla de Mar a l'Antiguitat*, Museu de les Terres de l'Ebre i Ajuntament de l'Ametlla de Mar, 40-48.

Noguera, J., Asensio, D., Jornet, R. 2012: "La destrucció del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona", a: Belarte, M.C., Benavente, J. A., Fatás, L., Diloli, J., Moret, P. i Noguera, J. (Eds.), *Iberos del Ebro, Actas del II Congreso Internacional. Documenta 25*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 231-246.

Noguera, J., Ble, E., Valdés, P. 2013: La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Iberia: Una revisió necessària. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs. Desena Edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

Noguera, J., Principal, J. i Ñaco del Hoyo, T., 2014a: "La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.)", a: Cadiou, F., Navarro, M., (Eds.), *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-ler s. a.C.)*, *Ausonius Mémoires* 37, Ausonius Éditions, Bordeus, 31-56.

Noguera, J., Asensio, D., Ble, E., Jornet, R. 2014b: "The beginnings of Rome's conquest of Hispania: archaeological evidence for the assault on and destruction of the Iberian town Castellet de Banyoles", *Journal of Roman Archaeology* 27, 60-81.

Noguera, J., Valdés, P., Ble, E., López, J.: *Tracing the Roman republican army. Military archaeology in the northeast of the Iberian Peninsula*. [en premsa].

Nolla, J.M. 1977: La Ciudad romana de Gerunda, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.

Nolla, J. M. 1984: "La campanya de M. P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions", *Revista Girona* 108, 150-157.

Nolla, J.M. 2001: "Aspectes de la romanització: de la llengua dels indigets al llatí: algunes dades", *Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 21, 415-428.

Nolla, J.M., Casas, J. 1984: Carta arqueològica de les comarques de Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.

Nolla, J.M., Casas, J. 1997: "Nouvelles données sur la via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne", a: Castellví, G., Comps, J.-P., Kotarba, J., Pezin, A. (Dir.), Voies Romaines de Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta, Documents d'Archéologie Française 61. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 142-148.

Nunes, J.C. 1959: "Fíbulas de Tipo Naueim no Castro da Lomba do Canho, em Arganil", Revista Guimaraes 69, 5-23.

Nunes, J.C., Fabiao, C., Guerra, A. 1989: "Acampamento Militar Romano da Lomba do Canho, Arganil: O Ponto da Situação". Actas do I Colóquio Regional de Arqueologia de Viseu (Viseu, 1988), Viseu, 403-424.

Ñaco del Hoyo, T. 2001: "Milites in oppidis hibernabant. El hospitium militare invernale en ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad sub tectis durante la República", Dialogues d'histoire ancienne 27.2, 63-90.

Ñaco del Hoyo, T. 2006a: "Una historia de la primera fase de la intervención romana en Hispania (218-133 a.C.)", a: Ñaco del Hoyo, T. i Arrayás, I. (Eds.), War and Territory in the Roman World. BAR Internacional Series 1530. Hadrian Books, Ltd., Oxford, 81-102.

Ñaco del Hoyo, T. 2006b: "Rearguard strategies of roman republican warfare in the Far West", a: Ñaco del Hoyo, T. i Arrayás, I. (Eds.), War and territory in the Roman World. BAR Internacional Series 1530. Hadrian Books, Ltd., Oxford 149-167.

Ñaco del Hoyo, T. 2006c: "Bellum se ipsum alet: La guerra como dinámica fiscal autosostenible en la República", a: Burillo Mozota, F. (Ed.), Segeda y su contexto Histórico. Entre Catón y Nobilior. Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 95-104.

Ñaco del Hoyo, T. 2010a: "Guarniciones republicanas y los 'daños colaterales' en ciudades helenísticas: algunos ejemplos", a: Fornis, C., Gallego, J., López Barja, P., Valdés, M. (Eds.), Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje al Prof. Domingo Plácido Suárez, Libros Pórtico, Madrid, 2010, 929-940.

Ñaco del Hoyo, T. 2010b: "Garrisons, military logistics and civil population in the Late Republic: Africa and Hispania", a: Carreras Monfort, C. i Morais, R. (Eds.), The Western Roman Atlantic Façade: A Study of the Economy and Trade in Mar Exterior from the Republic, BAR. Internacional Series 2162, Hadrian Books Ltd., Oxford, 145-150.

Ñaco del Hoyo, T.: 'Conectividad', integración militar y 'estrés bélico' en el N.E. de Hispania Citerior (c.125-100 a.C.). [en premsa].

Ñaco del Hoyo, T., Principal, J. 2012: "Outposts of Integration? Garrisoning, logistics and archaeology in north-eastern Hispania, 133-82 BC", a: Roselaar, S.T. (Ed.), Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic. Brill, Leiden-Boston, 159-177.

Ñaco del Hoyo, T., Antel, B., Arrayás, I., Gusquets, S. 2011: "The "Ultimate frontier": War, terror and the greek poleis between Mithridates and Rome", a: Hekster, O. i Kaizer, T. (Eds.), Frontiers in the Roman World. Brill, Leiden-Boston, 291-304.

Ocharan, J.A., Unzueta, M. 2002: "Andagoste (Cuartango, Alava): un nuevo escenario de las guerres de conquista en el Norte de Hispania", a: Morillo, A. (Coord.), Arqueologia Militar

Romana en Hispania, Anejos Gladius 5, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 311-326.

Òdena, L. 1942: "Sobre dos portalucernas ibéricos de Capsanes (provincia de Tarragona: del museu municipal de Reus)", *Empúries* 5, 228-232.

Olesti, O. 1995: El territori del Maresme en època republicana (S. III-I aC). Estudi d'Arqueomorfologia i Història. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 6, Mataró.

Olesti, O. 2000: "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C: un model de romanització per la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries* 52, 55-86.

Oliva, M. 1965: "Recintos fortificados de tipo ciclópeo en tierras gerundenses", a: *Arquitectura Megalítica y Ciclópica Catalano-Balear*, Centro Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 89-109.

Oliva, M. 1967: "Inventario de los Castillos, Fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas Fuertes de la Provincia de Gerona", *Revista de Girona* 40, 21-34.

Oller, J. 2009: "El municipi romà d'Ègara: antecedents, constitució i evolució", *TERME* 24, 189-208.

Oller, J., Morera, J., Olesti, O., Mercadal, O. 2015: "El tossal de Baltarga: un nou assentament ibero-ceretà a la Cerdanya", a: *Actes de les I Jornades d'Arqueologia i paleontologia del Pirineu i Aran 2013*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 148-155.

Oltean, I. A., Hanson, W. S. 2001: "Military "Vici" in Roman Dacia: An Aerial Perspective", a: *Acta Musei Napocensis*. I, Preistorie, istorie veche, *Arheologie* 38, 123-134.

Ordeig, R. 1982: "'Villae", "Viae" i "Stratae" d'Osona, testimonis de l'antiguitat a l'època medieval", *Ausa* 10/102-104, 387-400.

Orfila, M. 2000: "Conclusions generals referents a l'estat actual de les investigacions arqueològiques en el fòrum de Pollentia", a: Orfila, M. (Ed.), *El Fòrum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 131-159.

Orfila, M., Cardell, J. 2000: "Pollentia i les fonts escrites", a: Orfila, M. (Ed.), *El Fòrum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 25-32.

Osona, A. 1899: *Guia itineraria de la regió del Montseny i Guillerias*, Estampa de F. Altés i Alabart, Barcelona.

Otiña, P., Ruiz de Arbulo, J. 2000: "De Cese a Tàrraco: evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries* 52, 107-136.

Pablo Martínez, R. de 2012: "El pugio: nuevos datos para el estudio de su origen", *Gladius* 32, 49-68.

Paço, A., Leal, J.B. 1966: "Castelo da Lousa, Mourao (Portugal). Una Fortificación Romana de la Margen Izquierda del Guadiana", *Archivo Español de Arqueologia* 39, 167-183.

Paço, A., Leal, J.B. 1968: "Castelo da Lousa (Mourao) Campanhas de Escavações de 1965, 1966 e 1967", *Conimbriga* 7, 1-6.

Padró, J. 1984: "Les vies de comunicació romanes al Pirineu Català", a: Hannibal Pyrenaeum Transgredietur, Puigcerdà. Actes del 5è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 61-87.

Padró, J., Piedrafita, C. 1987: "Les étapes du contrôle des Pyrénées par Rome", Latomus 46.2, 356-362.

Padrós, C. 2010a: "Els camins antics i les vies romanes a la comarca d'Osona. Estat de la Qüestió", Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló 28, 233-245.

Padrós, C. 2010b: "El territori de la plana ausetana i el seu entorn des de l'ibèric ple a l'alt imperi", Cypsela 18, 243-262.

Padrós, C. 2014a: "L'arribada dels romans a Catalunya i la situació a la zona d'Aeso", a: Garcés, I. i Reyes, T. (Coords.), Aeso d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 101-102.

Padrós, C. 2014b: "Els fossats del campament romà republicà del Serrat dels Espinyers", a: Garcés, I. i Reyes, T. (Coords.), Aeso d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 102-105.

Padrós, C. 2016a: Memòria de la intervenció arqueològica de la torre romana de Puig d'Àlia (Amer, La Selva), del 13 al 26 d'abril de 2015. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C. 2016b: "Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació a la Torre de Puig d'Àlia (Amer, La Selva)", a: Frigola, J. (Ed.), Actes de les XIII Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, Banyoles 10 i 11 de juny de 2016, Generalitat de Catalunya, Girona, 199-204.

Padrós, C., Pujol, À. 2015: Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona). Del 24 de novembre al 31 de desembre de 2014. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C., Principal, J. 2016: Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Tentellatge I – Fortí romà (Navès, El Solsonès). Del 4 al 17 de maig de 2015. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. 2012a: Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanyes 2010-2011. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. 2012b: Informe de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanya estiu 2012. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. 2013: Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanya tardor del 2011. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. 2014: "El jaciment tardorepublicà de Puig Ciutat (Oristà, Osona): nous mètodes aplicats a l'arqueologia de recerca", Tribuna d'Arqueologia 2012-2013, 100-120.

Padrós, C., Pujol, À, Sala, R. 2015: "Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): Un praesidium pompeïà als peus dels Pirineus?", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, 277-290.

Padrós, C., Belmonte, C., Garcés, I. 2016: Un campament romà tardorepublicà en el Serrat dels Espinyers (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà), nova evidència anterior a la fundació d'Aeso. Pyrenae, *Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* 47.2.

Padrós, C., Pujol, À., Ble, E.: El final de la república romana en el Noreste peninsular. Un "paisaje de conflicto" en Puig Ciutat (Oristà, Barcelona), *Actes de las VI Jornades de Joves en Investigació Arqueològica, Barcelona*. [en premsa].

Padrós Martí, P. 2001: La circulació monetària a la ciutat de Baetulo (Badalona) durant el segle I aC, a: *Moneda i vida urbana, V Curs d'Història monetària d'Hispania*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 65-88.

Padrós Martí, P., Sánchez Gil de Montes, J. 2011: "Baetulo", a: a: Remolà Vallverdú, J.A., Acero Pérez, J. (Coords.), *La gestión de los residuos urbanos en Hispania: Xavier Dupré Raventós (1956-2006)*, In *Memoriam. Anejos de Archivo Español de Arqueología* 60, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Mérida, 215-231.

Pagès, M. 1988: "Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat", *Fonaments, prehistòria i món antic als Països Catalans* 7, 163-168.

Palao Vicente, J. J. 2009: "Virtus Centurionis. La figura del centurió en César", *Gerión* 27.1, 191-206.

Palet, J.M. 1997: *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC - X-XI dC*, *Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona* 1, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Barcelona.

Palet, J.M. 2003: "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: un estudi arqueomorfològic", a: Guitart, J., Palet, J.M., Prevosti, M. (Eds.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, El Vendrell, 211-229.

Palet, J.M., Fiz, J. I., Orengo, H. 2009: "Centuriació i estructuració de l'Agger de la Colònia Barcino: Anàlisi Arqueomorfològica i modelació del paisatge", *QUARHIS* 5, 106-123.

Pallarès, M. 1921: "Excavacions a Olèrdola", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6, 1915-1920, 598-599.

Palmada, G. 2003a: "La muralla republicana de Tàrraco. Els seus referents constructius d'època hel·lenística", *Annals de l'Institut d'Estudis Girnonins* 44, 7-87.

Palmada, G. 2003b: "La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 257-288.

Palmé, M., Principal, J. 1990, "Interpretació històrica sobre el jaciment de Sant Miquel de Sorba", a: *Actes 8è col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. La romanització del Pirineu*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 23-25.

Pamment Salvatore, J. 1993: "Roman tents "replicated" in Stone-built barracks of the 2nd century BC in Spain", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 4, 23-31

Pamment Salvatore, J. 1996: Roman Republica Castramentation. A Reappraisal of Historical and Archaeological Sources, BAR International Series 630, BAR Publishing, Oxford.

Panosa, M.I. 2010: "Els ibers de Vallès Oriental. Una síntesi", Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 2010, 53-76.

Parker, H.M.D. 1971: The Roman Legions. W. Heffer & Sos LTD. Cambridge.

Pascual, S. 2008: Memòria arqueològica de la intervenció al Cap de Pola (Tossa de Mar, La Selva). Del 27 de novembre de 2006 al 9 de gener de 2007. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Payà, X. 2004: "Primers indicis fundacionals de la ciutat d'Ilerda en època republicana tardana", Revista d'Arqueologia de Ponent 14, 323-324.

Payà, X., Puig, F. i Reyes, T., 1994: "Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso", Revista d'Arqueologia de Ponent 4, 151-172.

Payà 2014 llibre

Pella i Forgas, J. 1883: Historia del Ampurdán: estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña, Luis Tasso y Serra, Barcelona.

Pellicer, J.M. 1887: Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, Antigua Ciudad de la España Tarraconense, región Layetana, Establecimiento Tipográfico de Feliciano Horta, Mataró.

Pellicer, M. 1962: "La cerámica ibérica del Valle del Ebro", Cesaraugusta 19-20, 37-78.

Pena, M. J. 1986: "Nuevo miliario procedente de la Vía Ilerda-Caesaraugusta". Estudios de la Antigüedad 3, Barcelona, 155-161.

Pera, J. 1995: "Reflexions entorn el Municipium Sigarrensis", a: DUPRÉ, X. (Coord.), Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, vol. 2, 323-324.

Pera, J. 1997: "Ileso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior", Revista d'Arqueologia de Ponent 7, 229-236.

Pera, J. 1998: "Ileso i Sigara. Aproximació a la xarxa de comunicacions en època antiga d'aquests dos centres romans de la Catalunya Central", a: Comerç i Vies de comunicació (1000 aC.-700 dC.), Actes del XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 165-173.

Pera, J. 2008: "Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica", a: Martí, R. (ed.), Primeres Jornades Cinetífiques OCORDE. Fars de l'Islam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006, EDAR, Bellaterra, 17-38.

Pera, J., Carreras, C., Rodrigo, E., Padrós, N., Romaní, N., Ros, J., Guitart, J. 2014: "El proceso previo a la fundación de las ciudades romanas en el NE de la Citerior: los ejemplos de Can Tacó y Puig Castellar" a: Luigi Dall'Aglio, P., Franceschelli, C., Maganzani, Lauretta (Eds.), Atti del IV Convegno Internazionale di Studi Veleiati, Ante Quem, Bologna, 527-544.

Peralta, E. 1999: "Los castros cántabros y los campamentos romanos de Toranzo y de Iguña. Prospecciones y sondeos (1996-97)", a: Almagro-Gorbea, M. (Ed.), *Las Guerras Cántabras*, Fundación Marcelino Botín, Santander, 201-276.

Peralta, E. 2000: *Los cántabros antes de Roma*, Bibliotheca archaeologica Hispana 5, Real Academia de la Historia, Madrid.

Peralta, E. 2001: "Los castra aestiva del bellum cantabricum: novedades arqueológicas", a: I Congreso Internacional de Historia Antigua (2000), Valladolid, 173-182.

Peralta, E. 2002: "Castros y campamentos de campaña de las guerras cántabras", a: De Blas, M.A., Villa, A. (Eds.), *Los poblados fortificados del Noroeste de la península ibérica: Formación y desarrollo de la cultura castreña*, Coloquios de Arqueología en la Cuenca del Navia (2000), Ajuntament de Navia, Navia, 225-240.

Perera, J. Fontdevila, A. 1993: *Afinidades*. Castillonroy, San Salvador, Imprenta Moisés, Barbastro.

Pérez Almoguera, A., 1985: "La via romana de Ilerda a Osca", *Bolskan: Revista de arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses* 2, 111-138.

Pérez Almoguera, A. 1993: "Iltirta y Auso, dos "capitales" regionales en la Hispania republicana", *AnMurcia* 9-10 (1993-1994), 193-208.

Pérez Almoguera, A. 1995: "Sobre las fundaciones republianas en Hispania el caso de Ilerda", a: Dupré, X. (Coord.), *Actes del XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, vol. 2, 325-327.

Pérez Almoguera, A. 1998: "La civitas de Iltirda-Ilerda (siglos III a.C-III d C.)", a: Mayer, M., Nolla, J. M., Pardo, J. (coords.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Clàssics, Barcelona, 489-500.

Pérez García, V.L. 2011a: *Fortificacions i espai urbà a l'època romana en el conventus Tarraconensis*. tesi doctoral de la Universitat Rovira i Virgili-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

Pérez García, V.L. 2011b: "La problemàtica de les torres de guaita romanes a l'àmbit del Conventus Tarraconensis", *Butlletí Arqueològic de Tarragona època* 5-33, 25-79.

Picazo, M., Mcglade, J., Buxó, R. 1998: "Camins de l'Empordà: L'impacte de les xarxes de comunicació en el paisatge i en l'organització del territori", a: *Comerç i vies de comunicació: 1000 a. C.-700 d. C.*, Actes XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 295-303.

Pina Polo, F. 2003: "¿Por qué fue reclutada la turma Salluitana en Salduie?", *Gerión* 21-1, 197-204.

Pina Polo, F. 2011: "Etnia, Ciudad y Provincia en la Hispania Romana", a: Caballos Rufino, A., Lefebvre, S. (Ed.), *Roma generadora de identidades. La experiencia hispana*, Collection de la Casa de Velázquez 123, Casa de Velázquez, Madrid, 39-53.

Pina Polo, F., Zanier, W. 2006: "Glandes Inscriptae procedentes de la Hispania Ulterior", *Archivo Español de Arqueología* 79, 29-50.

Pita Mercé, R. 1949: "Datos Arqueológicos Provinciales II", *Ilerda* 12, 85-88.

Pita Mercé, R. 1951: "Datos Arqueológicos Provinciales III", *Ilerda* 15, 59-63.

Pita Mercé, R. 1965: "Ossó de Sió. Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares", *Empúries* 26-27, 307-308.

Pita Mercé, R. 1981: "La fortificación Antigua de Castellassos en Tamarite de Litera (Huesca)", *Ilerda* 42, 7-10.

Plácido, D. 1989: "Sertorio", *Studia Historica. Historia Antigua* 7, 97-104.

Pollard, A.J., Banks, I. 2005: "Editorial – Why a Journal of Conflict Archaeology and why now?", *Journal of Conflict Archaeology* 1, iii-vii.

Ponisch, P. 1985: "Les voies antiques du Roussillon et de la Cerdagne", *Les Routes du Sud de la France: de l'Antiquité à l'époque contemporaine*, Ministère de l'urbanisme, du logement et des transports, Paris, 91-106.

Pons, E., Vilà, M. Del V. 1977: "Nuevos aportes al estudio de la necrópolis de Peralada", a: *Actas del XIV Congreso Nacional de Arqueología: Vitoria 1975*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 681-694.

Pons, J. 1982: "Una inscripció a Germania de dos legionaris ausonencs", a: *XI Simposi de Prehistòria i Arqueologia Peninsular*, *Ausa* 10, 321-324.

Pons, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya. Dels Inicis al Baix Imperi. Estudis i Documents* 49, Edicions 62, Barcelona.

Poulter, A. 1989: "Gli insedimenti presso i campi militari: "canabae" e "vici"", a: Wachter, J. (Ed.), *Il Mondo di Roma Imperiale. Vol. II. Vita urbana e rurale*. Laterza & Figli Roma-Bari, 69-106.

Principal, J. 2002: *El comerç de vernís negra a la Cessetània durant els segles III-I aC. Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat*. *Citerior* 3, 129-171.

Principal, J., Ribera Lacomba, A. 2013: "El material más apreciado por los arqueólogos la cerámica fina. La cerámica de barniz negro", a: Ribera Lacomba, A. (Coord.), *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano*. Museo Arqueológico Regional Madrid, Alcalá de Henares, 42-146.

Principal, J., Camañes, P., Duran, M., Mestres, I., Padrós, C., Pujol, À., Sala, R. 2014: *Projecte quadriennal El NE de la Citerior d'Escipió Emilià a Cèsar: la militarització del paisatge com a model de gestió territorial – NECEEC*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. [Inèdit].

Principal, J., Camañes, P., Padrós, C. 2015: "Un edifici singular al castellum romanorepublicà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera), i l'urbanisme complex d'un post avançat del nord-est de la Citerior", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, 309-325.

Principal, J., Camañes, P., Padrós, C.: *El castellum tardorrepublicano de Monteró 1 (Camarasa, Lérida)*. [en premsa].

Puig i Cadafalch, J., Falguera, A., Goday, J. 1934: L'arquitectura romana a Catalunya, vol. 1, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

Pujades, J. 1829-1832: Crónica Universal del Principado de Cataluña. Impr. De José Torner, Barcelona.

Pujades, J., Mestres, I., Rocafiguera, M. 1992: Memòria de les excavacions arqueològiques al deambulatori de la catedral de Vic 1992. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Pujol, J., García, J. 1994: "El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro", *Laietània* 9, 89-129.

Pujol, J., García i Roselló, J., Zamora, D., Cela, X. 2000: "Burriac: Un centre d'intercanvi i de comerç a la laietània ibèrica", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3, 357-368.

Pujol Puigvehí, A. 2004: "La torre carolíngia de guaita del Castellà de Llançà, Alt Empordà (Girona)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Homenatge a la prof. Dra. Carme Batlle i Gallart*. 26, 53-67.

Pujol Camps, À. 2012: El jaciment de Puig Ciutat en el context arqueològic del Lluçanès. Treball final de màster. Universitat de Barcelona [inèdit].

Pujol Camps, À. 2015: Descripció i posada en valor d'elements d'Interès Arqueològic al Municipi de l'Estany (El Moianès). Informe preliminar. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdit].

Pujol, D., Tremoleda, J. 2010: La Mare de Déu del Mont, *Quaderns de la Revista de Girona*, 12-13, Diputació de Girona, Girona.

Portillo, M. 2006: La mòlta i triturat d'aliments vegetals durant la protohistòria a la Catalunya Oriental. tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

Poux, M. 2008: "L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale. Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs", a: Poux, M. (Dir.), *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte (Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002)*, Bibracte 14, Centre Archéologique Européen, Bibracte, 299-432.

Quesada, F. 2003: "El legionario romano en época de las guerras púnicas: formas de combate individual, táctica de pequeñas unidades e influencias hispanas", a: *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 16, 163-196.

Quesada, F. 2006: "Armamento indígena y romano republicano en iberia (siglos III-I a. C.): compatibilidad y abastecimiento de las legiones republicanas en campaña", a: Morillo, A. (Ed.), *Arqueología Militar Romana en Hispania. II. Producción y abastecimiento en el ámbito militar*. Universidad de León, Lleó, 75-96.

Quesada, F. 2007a: "Hispania y el ejército romano republicano. Interacción y adopción de tipos metálicos", *Sautuola* 13, 379-401.

Quesada F. 2007b: Estandartes militares en el Mundo Antiguo, *Aquila Legionis – Monográfico* 8.

Quesada, F. 2008a: *Armas de Grecia y Roma: forjaron la historia de la Antigüedad clásica. La Esfera de los Libros*, Madrid.

Quesada, F. 2008b: "Armamento romano e ibérico en Urso (Osuna): testimonio de una época", *Cuadernos de los Amigos de los Museos de Osuna* 10, 13-19.

Quesada, F. 2008c: "La Arqueología de los campos de batalla. Notas para un estado de la cuestión y una guía de investigación", *Salduie* 8, 21-35.

Quesada, F. 2009: *Ultima ratio regis. Control y prohibición de las armas desde la Antigüedad la edad moderna*, Polifemo, Madrid.

Quesada, F., Kavanagh, E. 2006: "Roman Republican weapons, camps and battlefields in Spain: an overview of recent and ongoing research", a: Morillo, Á. i Aurrecoechea, J. (Ed.), *The Roman army in Hispania: an archaeological guide*, Universidad de León, Lleó 65-84.

Rafel, N. 1989: *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*, Col·lecció Monografies 1, Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona, Tarragona.

Rafel, N. 1991: *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

Rafel, N. 1992: "Produccions ceràmiques orientalizants a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa", a: *Miscel·lània Arqueològica a Josep Mª Recasens*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, 97-104.

Rafel, N., Blasco, M. 1991: "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa", a: *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III aC)*. Simposi Internacional d'Arqueologia ibèrica, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 293-302.

Rafel, N., Blasco, M. 1994: *El Coll del Moro. Un recinte ibèric fortificat. Campanyes 1982-1983. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 8*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.

Rafel, N., Hernández, G. 1992: "Pràctiques funeràries a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 37-57.

Rafel, N., Armada, X.-L. 2008: "Sobre la cronologia de la necròpolis del calvari del Molar i l'horitzó funerari del bronze final i primera edat del ferro a l'Ebre: Noves datacions absolutes", *Cypsela* 17, 149-159.

Rafel, N., Blasco, M., Sales, J. 1994: "Un taller ibérico del tratamiento del lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria* 51.2, 121-142.

Rafel, N., García, D., Jornet, R. 2015: *Nuevos datos sobre el poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a. n. e. y época romana: el Coll de Moro de Gandesa*. Opúsculo Arqueológico 9. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Terol.

Ramón, J. 1990-1991: "Barrio industrial de la Ciudad púnica de Ibiza: El Taller AE 20", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 15, 247-285.

Reddé, M. (Ed.) 1996: *L'Armée romaine en Gaule*, Errance, Paris.

Reddé, M. 2001: "Les Foulliesmdu Second Empire Autour d'Alésia. A la Lumière des Recherches Récents", *Bulletin de la Société historiques de Compiègne* 37, 93-115.

Reddé, M. 2006a: “Les Casernements” a: Reddé, M. (Dir.), Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine, Ausonius Éditions, Bordeus, 105-111.

Reddé, M. 2006b: “Les entrepôts”, a: Reddé, M. (Dir.), Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine, Ausonius Éditions, Bordeus, 111-116.

Reddé, M. 2006c: “Fabricae et autres installations de production” a: Reddé, M. (Dir.), Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine, Ausonius Éditions, Bordeus, 116-119.

Reddé, M. 2006d: “Chaussée-Tirancourt (LA) (Somme, France)” a: Reddé, M. (Dir.), Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine, Ausonius Éditions, Bordeus, 249-251.

Revilla, V., Santacana, J. 2015: Catalunya Romana, Rafael Dalmau Editor. Barcelona.

Reyes, T. 2014: “Els nivells anteriors a la construcció de la muralla del camí de la Torreta”, a: Garcés, I. i Reyes, T. (Coords.), Aeso d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 85-88.

Reyes, T., González Villaescusa, R., García, J. E. 1998: “Estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà)”, Revista d'Arqueologia de Ponent 8, 39-59.

Ribas, M. 1934: Orígens i fets històrics de Mataró, Minerva, Mataró.

Ribera Lacomba, A. 1995: “El recinto urbano de Valentia en la etapa romano-republicana (siglos II-I a.C.)”, a: Extremadura Arqueològica V (Homenaje a Milagro Gil Mascarell), Universidad de Extremadura, Consejería de Cultura y Patrimonio de la Junta de Extremadura, Cáceres-Mérida, 235-245.

Ribera Lacomba, A. 1998: La fundació de València: la ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I a. de C.), Edicions Alfons El Magnànim, València.

Rich, J. 2007: “Warfare and the Army in Early Rome”, a: Erdkamp, P. (Ed.), A Companion to the roman Army, Blackwell publishing, Oxford, 7-23.

Richardson, J.S. 1986: Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism in Spain 218-82 BC. Cambridge University Press. Cambridge.

Richardson, J.S. 1998: Hispania y los Romanos, Crítica, Barcelona.

Ridley, R.T. 1968: “Notes on the stablishment of the tribunate of the plebs”, Latomus 27, 535-554.

Ripoll Perello, E., Llongueras Campaña, M. 1974: “Embarcadero Romano de Riells, en el ámbito empuritano”, a: XXV Aniversario dels cursos Int. de Preh. I Arq a Empúries (1947-1971), Miscelànea Arqueològica I, Barcelona, 277-297.

Ripoll Perello, E. 1978: Els orígens de la ciutat romana d'Empúries. Discurs llegit el dia 8 de juny de 1978 a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, L'Acadèmia, Barcelona.

Ripollés, P. 1982: La circulación monetaria en la tarraconense mediterránea. Servicio de Investigación Prehistórica 77, València.

Riu, E. 1985: Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

- Riu, E. 1987: "L'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent", *Dovella* 23, 17-19.
- Rodà, I. 2009: "L'Arqueologia pre-romana i romana al Montseny", *Monografies del Montseny* 24, 27-40.
- Rodríguez González, J. 2003: *Historia de las legiones romanas*, Almena, Madrid.
- Rodrigo, E. 2006: *L'evolució del poblament i de l'organització de l'agger de Iesso de l'època Ibèrica a l'antiguitat tardana. Estudi de l'ocupació i estructuració del territori*. Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesis doctoral].
- Rodrigo, E., Carreras, C., Pera, J., Guitart, J. 2014: "La presencia romana en el NE de la Provincia Citerior durante el siglo II a.C. Aproximación arqueológica a partir de los yacimientos de Can Tacó (Montmeló, Barcelona) y Puig Castellar (Biosca, Lleida)", a: Mataloto, R., Mayoral Herrera, V., Roque, C. (Eds.), *Actas de la II Reunión Científica Los paisajes agrarios de la romanización, agricultura y explotación del territorio*. Redondo-Alandroal (Alentejo, Portugal), 24-25 de maig de 2012, *Anejos de Archivo Español de Arqueología* LXX, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 191-209.
- Rodrigo, E., Carreras, C., Porcheddu, V. 2015: "Marques adricanes i ròdies de Can Tacó, Barcelona (Catalunya)", *Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* 46.2, 31-47.
- Roig, J. F. 2005: *El tram de via romana "De Italia In Hispanias-ab Asturica Terracone" entre "Tarraco i Ilerda" noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- Roig, J.F., Pociña C.A., Bravo, P. 2006: *Memòria de la intervenció arqueològica als terrenys del sector 2 A, Tres Cales 2a fase, l'Ametlla de Mar (Baix Ebre). Fase II: Recollida de materials en superfície i delimitació arqueològica*. 30 de gener / 7 de febrer de 2006. CODEX. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].
- Roldán Hervás, J.M. 1974: *Hispania y el ejército romano: contribución a la historia social de la España antigua*, Gráficas Europa, Salamanca.
- Roldán Hervás J.M. 1975: *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península ibérica*, Departamento de Historia Antigua, Universidad de Valladolid. Universidad de Granada, Madrid.
- Roldán Hervás, J.M. 1984: "El orden constitucional romano en la primera mitad del siglo II a.C.: de la res publica aristocrática a la res publica oligàrquica", *Gerión* 2, 67-99.
- Roldán Hervás, J.M. (Ed.) 1995: *Historia de España Antigua. II. Hispania romana*, Catedra, Madrid.
- Roldán Hervás, J.M. 1996: *El ejército de la república romana*. Arco Libros S.L., Madrid.
- Romeo Marugán, F. 2005: "Notas para un glosario de términos referentes a los sistemas defensivos de la antigüedad", *Salduie* 5, 191-213.
- Rorison, M. 2001: *Vici in Roman Gaul*, BAR International Series 933, BAR Publishing, Oxford.
- Ros, J., Solanes, E. 2001: "La recerca arqueològica a Antona (Artesa de Segre). Estat de la qüestió", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11-12, 277-290.

Rosillo, R., Palomo, A., García, A. 2012: "Resultats arqueològics del condicionament del recinte del centre de turisme cultural Sant Domènec (Peralada, Alt Empordà)", a: Puig, A.M. (Ed.), Actes de les XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Generalitat de Catalunya, Girona, 159-162.

Roth, J. P. 1999: *Logistics of the roman armies and war (264 B.C. – A.D. 235)*, Brill, Leiden.

Rovira, J., Marí, L. 1998: "Un tram fossilitzat de la via romana Menàrguens-Albesa (La Noguera, Lleida) i consideracions sobre la xarxa viària zonal", a: Comerç i vies de comunicació: 1000 a. C.-700 d. C.: XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 191-200.

Rovira i Virgili, A. 1922: "Les muralles de Tarragona", *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 7, 170.

Rueda, J.M. 1999: *Memòria de les intervencions arqueològiques a Torre de la Mora*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdita].

Ruiz de Arbulo, J. 1991: "Los inicios de la romanización en occidente: los casos de Emporion y Tarraco", *Athenaeum* 79.2, 459-493.

Ruiz de Arbulo, J. 1992: "Emporion, ciudad y territorio (s. VI-I a. C.): algunas reflexiones preliminares", *Revista d'arqueologia de Ponent* 2, 59-74.

Ruiz de Arbulo, J. 2006: "Scipionum opus and something more an Iberian reading of the provincial capital (2nd-1st c. B.C)", a: Abad Casal, L., Keay, S.J., Ramallo Asensio, S.F. (Eds.), *Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis*. *Journal of Roman Archaeology Supplementary series Ann Arbor* 62, 32-43.

Sabugo Sousa, N. 2007: "Hispania: Huellas de la conquista romana. Aproximación al estudio de los fosos de los asentamientos militares peninsulares", *Estudios Humanísticos, Historia* 6, 19-46.

Sabugo Sousa, N. 2009: "Estructuras defensivas en los campamentos republicanos de la península ibérica", a: Morillo, Á., Hanel, N., Martín, E. (Eds.), *Limes XX, XX Congreso Internacional de Estudios sobre la frontera romana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 672-677.

Sáez Abad, R. 2004: *La Poliorcética en el Mundo Antiguo*. tesi doctoral de la Universitat Complutense de Madrid. Madrid.

Sagrera, J. 2007: "La recerca arqueològica a Besalú", *Tribuna d' Arqueologia* 2006, 291-313.

Sagrera, J. i Sureda, M. 2006: "El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques", a: Boto Varela, G. (Coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Ajuntament de Besalú, Besalú, 111-115.

Sala, Ll. 1966: "¿Fue la Ciudad de Eusti la antecesora de Caldes de Montbui?", *Setmanari Montbui* 1126.

Sala, Ll., De Montes, A. 1964: "Elemento para la Carta Arqueológica del Valle medio de la riera de Montbuy", a: *Actas del VIII Congreso Nacional de Arqueología*, Sevilla-Málaga 1963, Universidad de Zaragoza, Zaragoza.

Sala Canadell, R. 1976: "La romanització de la Garrotxa", a: III Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 23, Institut d'Estudis Gironins, Girona, 365-392.

Sala, R., Lafuente, M. 2005: Prospecció amb georadar al jaciment de Puig-Ciutat. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia [inèdit].

Sala, R., Lafuente, M. 2007: "Revealing the Ibero-Roman site of Puig-Ciutat (Catalonia, Spain) by means of geophysical prospection methods", a: VIIth International Meeting on Archaeological Prospection, Nitra.

Sala, R., García, E., Lafuente, M. 2008: "Prospección geofísica para la Arqueología, contra el bulldozer", Revista de arqueología 328, 52-63.

Sala, R., Padrós, C., Pujol, À. 2010: Exploració i avaluació del jaciment arqueològic de Puig Ciutat i el seu entorn, Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya [inèdit].

Sala, F., Bayo, S., Moratalla, J. 2013: "Dianium, Sertorio y os piratas cilicios. Conquista y romanización de la Contestania ibérica", a: Álvarez-Ossorio Rivas, A. (Ed.), Piratería y Seguridad Marítima en el mediterráneo Occidental y la Península ibérica durante la antigüedad, Monografías SPAL 19, Universidad de Sevilla, Sevilla, 187-209.

Sala, F., Moratalla, J., Abad, L. 2014: "Los Fortines de la Costa Septentrional Alicantina: Una Red de Vigilancia de la Navegación", a: Sala Sellés, F. i Moratalla Jávega, J. (eds.), Las Guerras Civiles Romanas en Hispania, Una revisión Histórica desde la Contestania, Universitat d'Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant i Diputació d'Alacant, Alacant, 79-89.

Salas, V. (Coord.). 1999: Albelda: la vida de la vila, Institut d'Estudis Ilerdencs, Ajuntament d'Albelda, Pagès Editors. Lleida.

Salazar, N. 2012: L'ager del Municipium Sigarrensis: poblament i xarxa viària entre la Prehistòria i l'Antiguitat Tardana. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.

Salido Domínguez, J. 2009: "Transformación y evolución de los sistemas de almacenamiento y conservación de excedentes agrícolas desde la Edad del Hierro a la época romana en la península ibérica", a: García Huerta, R. i Rodríguez González, D. (Eds.), Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca, 103-116.

Salido Domínguez, J. 2011: Horrea militar. El aprovisionamiento de grano al Ejército en el occidente del Imperio. Anejos de Gladius 14, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Salinas de Frias, M. 1995: El gobierno de las provincias Hispanas durante la República Romana (218-27 A.C.). Universidad de Salamanca. Salamanca.

Salomon, P. 1964: "Essai sur les structures agraires de l'Italie centrale au IIe siècle av. J.C". a: Recherches D'Histoire Économique, Paris, 1-68.

Sánchez, E. 1987: El poblament pre-romà al Bages, Caixa d'Estalvis de Manresa, Manresa.

Sánchez, E. 1995: Informe de la intervenció arqueològica a la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), Campanyes 1994-1995, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdit].

Sánchez E. 2008: "Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès", a: Martí, R. (ed.), Primeres Jornades Cinetífiques OCORDE. Fars de l'Islam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006, EDAR, Bellaterra, 125-137.

Sánchez Moreno, E.: Las guerras celtibero-lusitanas (114-93 a.C.) y su dimensión geopolítica, a Logística y estrategia militar en Hispania (c.120-90 a.C.). [en premsa].

Sander, E. 1962: "Der praefectus fabrum und die Legionsfabriken", Bonner Jahrb 162, 139-161.

Sanmartí Grego, E. 1978: "La cerámica de barniz negro del poblado de Sant Miquel de Vinebre", Butlletí Arqueològic de Tarragona fasc. 141-144, 43-47.

Sanmartí Grego, E. 1994a: "Urbanización y configuración territorial del noreste de la Citerior durante la época romano-republicana", a: DUPRÉ, X. (Coord.), Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà, Comité Organitzador del XIV C.I.A.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institut d'Estudis Catalans, Tarragona, 357-361.

Sanmartí Grego, E. 1994b: "Dos punyals celtibèrics procedents del poblament ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona)", Lauro 6, 3-8.

Sanmartí Grego, E., Nolla, J.M. 1986: "La datation de la partie centrale du rempart meridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)", Documents d'Archéologie Méridionale 9, 81-110.

Sanmartí Grego, E., Principal, J. 1997: "La cerámicas de importación itálicas e ibéricas procedentes de los campamentos numantinos", Revista d'Arqueologia de Ponent 7, 35-75.

Sanmartí, J. 1986: La Laietània ibèrica, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

Sanmartí, J 1994: "Els primers pobladors del pla", a: Sobrequés, J. (Dir.), Historia de Barcelona 1, La ciutat antiga. Ajuntament de Barcelona, Enciclopedia Catalana, Barcelona, 109-137.

Sanmartí, J., Álvarez, R., Asensio, D. 1995: "La ceràmica àtica del yacimiento del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona) Conservada en el Museu Municipal Joan Pla i Gras", Verdolay 7, 187-197.

Sanmartí, J., Santacana, J. 2005: Els Ibers del nord. Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

Saula, O., Badias, K. 1997: "El patrimoni arqueològic de l'Urgell, situació actual i perspectives de futur", URTX 10, 27-38.

Schnurbein, S. von. 2000: "The organization of the fortresses in Augustan Germany", a: Brewer, R. (Ed.), Roman Fortresses and their Legions, National Museums & Galleries of Wales/Society of Antiquaries of London, Londres-Cardiff, 139-147.

Schnurbein, S. von. 2006: "Formes, taille, terminologie, configuration Générale", a: Reddé, M. (Dir.), Les fortifications militaires L'architecture de la Gaule romaine, Ausonius Éditions, Bordeus, 68-72.

Schulten, A. 1927: "Forschungen in Spanien 1927", Archäologische Anzeiger 1927, 196-235.

Schulten, A. 1928: "Campamentos españoles en España", Investigación y progreso 5, 34-36.

- Schulten, A. 1929: Nuntantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. Band IV. Die Lager bei Renieblas (München).
- Schulten, A. 1932: Castra Caecilia, *Archäologische Anzeiger* 1932, 334-348.
- Schulten, A. 1945: Las Islas de los Bienaventurados, *Empúries* 7-8, 5-22.
- Scullard, H. 1970: *Scipio Africanus: Soldier and Politician*. Cornell University Press. Ithaca.
- Scullard, H. 1973: *Roman Politics, 220-150 B.C.*, Clarendon Press, Oxford.
- Sekunda, N., Northwood, S., Hook, R. 1995: *Early Roman armies, Men-at-arms 283*, Osprey, Londres.
- Sereni, E. 1961: *Storia del paesaggio agrario italiano*, Ed. Laterza, Bari.
- Serra Ciré, J. 1974: "¿El Montgrós, santuario ibérico?", *El Eco de Sitges* 4, 274.
- Serra Ràfols, J. De C. 1927: "La Torre del Moros, de Serós (Segrià)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 31, 85-86.
- Serra Ràfols, J. De C. 1928: *Forma Conventus Tarraconensis, I, Baetulo-Blanda*, Memòries Institut d'Estudis Catalans vol. I, fasc. 4, Institut d'Estudis catalans, Barcelona.
- Serra Ràfols, J. De C. 1927-1931: "Llocs d'habitació ibèrics a la costa de llevant", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 8, 41-54.
- Serra Ràfols, J. De C. 1949: "Monedes de la República romana, procedents de Tivissa", *Empúries* 11, 200-202.
- Serra Vilaró, J. 1920: *Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell-Solsona: memoria de los trabajos realizados en dichas excavaciones en el año 1918*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 27, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1922: *Poblado ibérico de San Miquel de Sorba*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 44, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- Serra Vilaró, J. 1949: "La muralla de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología* 22, 221-236.
- Sievers, S. 1997: "Las armas de Osuna", a: *Antiquités de l'Espagne*, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 58-71.
- Sievers, S. 2001: "Les armes d'Alesia", a: Reddé, M. i von Schnurbein, S. (Ed.), *Alésia: fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois: 1991-1997*, Mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, tom 22, vol. 1, Boccard, Paris, 121-292.
- Sim, D. 1992: "The manufacture of disposable weapons for the Roman Army", *Journal of roman military equipment studies* 3, 105-119.
- Solana, J.M. 2002: "Los caminos de Hispania hace dos mil años recogidos en las fuentes antiguas", a: Hernández Guerra, L., Sagredo San Eustaquio, L., Solana Sáinz, J.M. (Eds.), *La Península Ibérica hace 2000 años*. Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua, Centro Buendia, Universidad de Valladolid, Valladolid, 75-102.

Sommer, C. S. 1984: *The military vici in Roman Britain: aspects of their origins, their location and layout, administration, function, and end*, BAR British Series, 129, BAR Publishing, Oxford.

Sommer, C. S. 1997: "Kastellvicus und Kastellmodel für die Canabae legionis", *Jahresbericht Gesellschaft pro Vindonissa* 1997, 41-52.

Sommer, C. S. 1999: "The Roman Army in SW Germany as an instrument of colonization: the relationship of forts yo military and civilian vici", a: Goldsworthy, A. i Haynes, I. (Eds.), *The Roman Army as a Community*, *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Vol. 34*, *Journal of Roman Archaeology, Portsmouth-Rhode Island*, 81-92.

Sommer, C. S. 2006: "Military vici in Toman Britain. Revisited", a: Wilson, R. J. A. (Ed.), *Romanitas, Essays on Roman Archaeology in Honour of Sheppard Frere on the Occasion of his Ninetieth Birthday*, Oxbow Books, Oxford.

De Soto, P., Carreras, C. 2006: "Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana", *Revista d'arqueologia de Ponent* 16-17, 177-192.

De Soto, P. 2010: *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi de Doctorat].

Spann, P. O. 1987: *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*. The University of Arkansas Press, Fayetteville.

Stone, S.C. 1983: "Sextus Pompey, Octavian and Sicily", *American Journal of Archaeology* 87.1, 11-22.

Suárez Piñeiro, A. 2002: "Populares versus Optimates: Las leges Agrariae en la tardía república romana", *Habis* 33, 175-191.

Sutherland, T., Holst, M. 2005: *Battlefield Archaeology – a guide to the Archaeology of conflicte*. <<http://www.bajr.org/documents/bajrbattleguide.pdf>>.

Sydenham, E. A. 1952: *The coinage of the Roman Republic*, Spink & son, Spink.

Syme, R. 1934: "The Spanish war of Augustus (26-25 B.C.)", *American Journal Philology* 55, 293-317.

Tarradell, M. 1945: "Un poblado ibérico inédito en la Costa Brava", *Empúries* 7-8, 354.

Tarradell, M. 1978a: "Un fortí romà a Tentellatge", a: *Actes del II Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 245-250.

Tarradell, M. 1978b: *Les ciutats romanes del Paísos Catalans*. Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona. Barcelona.

Tarradell, M. 1982: "Tentellatge, Navès" a: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 363-364.

Tarradell-Font, N., Noguera, J. 2009: "Avance al estudio de las monedas del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)", a: Arévalo González, A. (Ed.), *Actas del XIII Congreso Nacional de Numismática*. Cádiz 22-24 octubre de 2007, Museo Casa de la Moneda de Cádiz, Universidad de Cádiz, Madrid, 143-162.

Torras, C. A. 1917: "Tentellatge", *Butlletí del centre Excursionista de Catalunya* 273, 229-232.

[Torrassa del Moro] 1992: "La torrassa del Moro (Llinars del Vallès)", Patrimoni de Catalunya 68. Espais 34. Generalitat de Catalunya.

Tremoleda, J., Roure, A., Castanyer, P. 1987: "Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles", a: Homenatge Pere Alsius i Torrent. Centenari del descobriment de la mandíbula de Banyoles 1887-1987. Quaderns Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1986-1987, Banyoles, 121- 145.

Tura, J. 1991: "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa", Cypsela 9, 111-119.

Tura, J., Mateu, J. 2008: "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny", a: Martí, R. (ed.), Primeres Jornades Cinetífiques OCORDE. Fars de l'islam antigues alimares d'Al-andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006, EDAR, Bellaterra, 139-154.

Ulbert, G. 1984: Cáceres el Viejo, Ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanish-Extremadura, Madrider Beitrage 11, Philipp von Zabern, Mainz.

Unzueta, M., Ocharan Larrondo, J.A. 1999: "Aproximación a la conquista romana del Cantábrico oriental: el campamento y/o campo de batalla de Andagoste (Cuartango, Alava)", a: Iglesias, J.M i Muñiz, J.A. (Eds.), Regio Cantabrorum, Caja Cantabria, Santander, 125-142.

Vayreda, P. 1931: Santa Maria del Mont, notícia històrica, Arts Gràfiques Trayter, Figueres.

Vega Avelaira, T. 2007: "Los campamentos permanentes del ejército romano como semilla de núcleos Civiles: el desarrollo de los vici militares". Larouco, Revista anual da Antiüedad Galaica 4, 73-98.

Vega Avelaira, T., Ferrer Sierra, S., Rodríguez Colmenero, A. 2009: "Los principia del campamento romano de Aquae Querquennae (Portoquintela, Ourense, España). Excavaciones arqueológicas de los años 2003-2005", a: Morillo, Á., Hanel, N., Martín, E. (Eds.), Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios sobre la frontera romana. 2006. Gladius Anejos 13. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 465-480.

Verdaguer, J. 1904: Excursions, Il·lustració Catalana, Barcelona.

Vilà i Bota, M. del V. 1982a: "El poblament de la comarca de la Selva en època ibèrica: Sistemes defensius", AUSA 10/102-104, 231-238.

Vilà i Bota, M. del V. 1982b: La ciudad romana de Blandae. Carta Arqueológica de la comarca de La Selva. Universitat de Barcelona. [Tesi de Doctorat].

Vilà i Bota, M. del V., Genera, M., Huntingford, E, Molas, D. 1978: "Aportaciones al conocimiento de la Antigua Blandae. Estudio de una habitación romana", Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental 13-14, 211-253.

Vilaseca, S. 1946: "Dos figuritas de barro cocido del poblado ibérico de la Serra de l'Espasa de Capçanes (prov. De Tarragona)", a: II Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Albacete, 1946), Boletín Arqueológico del Sudeste Español 4-7, 259-264.

Vilaseca, S. 1948: "Representaciones de serpientes en poblados ibéricos del Bajo Priorato (provincia de Tarragona)", a: Actas y memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria 23, 196-205.

- Vilaseca, L. 1958: El poblado ibérico de la Serra de l'Espasa, Capsanes. Materiales arqueológicos. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Reus.
- Villaronga, L. 1992: "La massa monetària ibèrica de Tarraco", Miscel·lània Arqueològica a Josep Mª Recasens, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, 1983-1988.
- Villaronga, L. 1994: Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem, José A. Herrero, Madrid.
- Villaronga, L. 2003: "El santuari de Puiggraciós al recer del MONT MAGUS, on es troba el poblat ibèric de Montmany", Butlletí de Puiggraciós 50, octubre de 2003, 36-39.
- Villaronga, L., Benages, J. 1988: "Troballa d'Oristà (Osona, Barcelona)", Acta numismàtica 17-18, 41-57.
- Vion, E. 1989: "L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles", Paysages Découverts. Histoire, géographie et archéologie du territoire en Suisse romande 1, Groupe romand d'archéologie du territoire (GREAT), Lausanne, 67-99.
- Vivó, D., Palahí, L., Nolla, J.M., Sureda, M. 2006: Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae ...sed uitam faciunt. Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, Girona.
- Völling, T. 1990: "Funditores im romischen Heer", Saalburg Jahrbuch 45, 24-58.
- Wahl, J. 1985: "Castelo da Lousa, Ein Wehrgeöft Caesarisch-Augusteischer Zeit", Madrider Mitteilungen 26, 150-176.
- Whatley, N. 1964: "On the Possibility of Reconstructing Marathon and Other Ancient Battles", Journal of Hellenistic Studies 84, 119-139.
- Wilson, R.J.A. 1980: Roman forts: An illustrated introduction to the garrison posts of roman Britain, Constable.
- Wilson, A. I. 2000: "Land drainage", a: Wikander, Ö. (Ed.), Ancient water technology (Technology and change in history 2), Brill, Leiden, 308-317.
- Zabala, M. 2006: Informe de la intervenció arqueològica a la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental). Campanya 2006. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. [inèdit].
- Zamora, D. 2006: L'oppidum de Burriac: centre del poder polític de la Laietània ibèrica, Laietania 17 (Monogràfic).

Autors clàssics i treballs³³

App. - Appianus

Hispan. - Hispania

Mith. - De bello Mithridatico

³³ Les abreviatures dels noms dels autors i les obres s'han realitzat a partir del *Oxford Latin Dictionary* ([Latin Dictionary] 1968) per els autors llatins i del *Greek-English Lexicon* (Liddell i Scott 1961) per els autors grecs.

BC - De bello ciuili

Pun. - De rebus Punicis et De rebus Numidicis

B. Alex. - De bello Alexandrino

B. Afr. - De bello Africo

B. Hisp. - De bello Hispaniensi

Cato – M. Porcius Cato

Frag.

Caes. - C. Iulius Caesar

Gal. - De bello Gallico

Civ. - De bello Ciuili

Cic. - M. Tullius Cicero

Pis. - In Pisonem

D. C. - Dio Cassius

Diod. – Diodorus

Str. – Strabo

Fest. - Sext. Pompeius Festus

Flor. - L. Annius Florus

Epit. - Epitome bellorum omnium annorum

Fron. – Sex. Iulius Frontinus

Str. – Strategematon

Hyg. - Hyginus

De matatione castrorum

J. - Josephus

BJ - De bellum Iudaicum

Mela - Pomponius Mela

Liv. - T. Liuius

Ab Vrbe Condita

Periochae - Per.

Oros. - Paulus Orosius

Plin. - C. Plinius Secundus

Nat. - Naturalis Historia

Plu. - Plutarchus

Caes. - Caesar

Cam. - Camillus

Flam. - Flamininus

Mar. - Marius

Pomp. - Pompeius

Pyrrh. - Pyrrhus

Sert. Sertorius

Sull. - Sulla

TG - Tiberius Gracchus

Plb. - Polybius

Ptol. - Ptolemaeus

Geog. - Geographia

Sal. - C. Sallustius Crispus

Jug. - Iugurtha

Hist. - Historiae

Suet. - C. Suetonius Tranquillus

Jul. - Iulius

Timae - Timaeus

V. Max. - Valerius Maximus

Veg. - Flavius Vegetius Renatus

Epitoma rei militaris

Vitr. - Marc Vitruuius Pollio

De Architectura

Zon. - Zonaras Joannes

Llista de col·leccions modernes

CIL Corpus Inscriptionum Latinaorum Berlín 1863-

IRC Inscriptions romaines de Catalogne París 1984-

10. Annex gràfic

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESP AIS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

10. Annex gràfic

Taula de continguts

Fig. 1. Mapa general del territori del nord-est peninsular

Fig. 2. Mapa general de les vies i ciutats del nord-est peninsular

Fig. 3. Mapa de les vies i ciutats de la zona oest i sud de l'àrea d'estudi.

Fig. 4. Mapa de les vies i ciutats a la zona central de l'àrea d'estudi.

Fig. 5. Mapa de les vies i ciutats a la zona nord-oest i central de l'àrea d'estudi.

Fig. 6. Mapa de les vies i ciutats a la zona nord-est de l'àrea d'estudi.

Fig. 7. Planta de campament quadrat polibià (Johnson 1983, fig. 15).

Fig. 8. Planta de campament rectangular d'Higini (Johnson 1983, fig. 16).

Fig. 9. Planta i alçats d'un fossat, terraplè i palissada de la reconstrucció de les defenses del campament del s. I de Lunt (Baginton, Anglaterra) (Jones 1975, fig. 5).

Fig. 10. Secció de la *fossa fastigata* i de la *fossa punica* (Johnson 1983, fig. 26).

Fig. 11. Planta de l'esquema de l'accés en *clavicula* i *titulum* (Johnson 1983, fig. 30).

Fig. 12. Imatge de la reconstrucció de la porta del campament tardoflavià de Rottweil III (Baden-Württemberg, Alemanya) (Planck 1975, 60).

Fig. 13. Planta de l'esquema teòric d'un bloc de barracons (Johnson 1987, fig. 127).

Fig. 14. Planta de graners sobreelevats militars d'època republicana excavats a Hispània: a) Castillejo III; b) Edifici I de Valdevorrón; c) Edifici 2 de Valdevorrón; d) Edifici 3 de Valdevorrón; e) Graner septentrional de Renieblas V; g) Graner occidental de la zona sud de Renieblas V. (Salido Domínguez 2009, fig. 3).

Fig. 15. Planta del Castelo de Lousa (Mourao, Portugal) (Fabiao 2004, 65).

Fig. 16. Secció de la reconstrucció d'una torre en pedra del *limes* (Batz 2006, fig. 139).

Fig. 17. Imatge dels resultats de prospecció magnètica al campament de Caerhun (Gales, Regne Unit) i al seu entorn, amb es evidències del *vicus* (Sommer 2006, fig. 5.2).

Fig. 18. Mapa dels 62 jaciments que conformen el catàleg del treball.

Fig. 19. Imatge de les estructures ibèriques i romanes de la zona superior i del vesant occidental de la Vispesa I (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Maestro *et al.* 2008, fig. 6).

Fig. 20. Làmines del material ceràmic de la vuitena campanya arqueològica a la Vispesa I (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Maestro i Domínguez 2006, fig. II-5/II-9).

Fig. 21. Làmines del material ceràmic de la primera campanya arqueològica dels Castellassos (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Camañes *et al.* 2015).

Fig. 22. Planta i fotografia de la Torre dels Moros (Seròs, El Segrià) (Serra Ràfols 1927, fig. 129 i 130).

Fig. 23. Planta del jaciment de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera), a la zona central s'aprecia el *praetorium* amb forma d'U (Principal *et al.* 2015, fig. 3)

Fig. 24. Làmines de material ceràmic de la zona 2 de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera) (Principal *et al.* 2015, fig. 10 i 11).

Fig. 25. Planta general de les estructures d'Antona (Artesa de Segre, La Noguera) l'any 2000 (Ros i Solanes 2001, fig. 2).

Fig. 26. Planta general de les estructures del Serrat dels Espinyers (Isona i la Conca Dellà, El Pallars Jussà) (Padrós *et al.* en premsa).

Fig. 27. Imatge del camp de sitges de Missatges (Tàrrrega, L'Urgell) (Badias *et al.* 2001, fig. 1).

Fig. 28. Imatge del parament extern del Castell Lliuró (Ossó de Sió, L'Urgell), a partir dels seus grans carreus.

Fig. 29. Planta topogràfica del Castell Lliuró i de la torre medieval del seu interior (Ossó de Sió, L'Urgell) (Saula i Badias 1997, 34; aixecament topogràfic Xavier Mayora i Tebé).

Fig. 30. Planta de l'àrea excavada del jaciment de la Rosella (Tàrrrega, L'Urgell) (Escala *et al.* 2011, fig. 4).

Fig. 31. Imatge dels carreus de la part interna de la torre del Castell de Ponts (Ponts, La Noguera) (Navarro *et al.* 2000, fig. 14).

Fig. 32. Imatge de l'aparell constructiu a partir d'*opus vittatum* de la torre del Castell de Ponts (Ponts, La Noguera) (Navarro *et al.* 2000, fig. 15).

Fig. 33. Planta general de Puig Castellar de Biosca l'any 2013 (Biosca, La Segarra) (Pera *et al.* 2014, 534 fig. 4).

Fig. 34. Planta general del jaciment amb les restes medievals de la Turó dels Moros de la Codina (Pinell de Solsonès, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2003, 282 fig.7).

Fig. 35. Làmina de material ceràmic del període iberoromà del jaciment de la Turó dels Moros de la Codina (Pinell de Solsonès, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2003, fig.2).

Fig. 36. Planta general del Castellvell (Olius, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2013, fig. 1).

Fig. 37. Planta de la torre de Tentellatge I (Navès, El Solsonès) (Padrós i Principal 2016).

Fig. 38. Imatge dels grans blocs del mur nord de Tentellatge I (Navès, El Solsonès).

Fig. 39. Planta del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). 1. Torre principal; 2. Cisterna; 3. Estructura d'època romanorepublicana; 4. Muralla i torre semicircular; 5. Habitació d'època romana imperial; 6. Sondeig (Rafel *et al.* 2015, fig. 4).

Fig. 40. Làmina de material ceràmic del període 220/180-100/50 ane del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (Rafel *et al.* 2015, fig. 18).

Fig. 41. Làmina de fragments de vores i pivots d'àmfores grecoitàliques de finals del s. III ane del jaciment de la Palma/*Nova Classis* (L'Aldea, Baix Ebre) (Noguera 2012, fig. 8).

Fig. 42. Planta general del jaciment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, La Ribera d'Ebre) (Genera 1988, 47).

Fig. 43. Mapa de la localització de la ciutat ibèrica de El Castellet de Banyoles i el campament romà (Tivissa, Ribera d'Ebre) a l'exterior (Noguera *et al.* 2012, fig. 2).

Fig. 44. Làmines de material ceràmic de les importacions de la Serra de l'Espasa (Capçanes, El Priorat). Ceràmica de vernís negre i imitacions, àmfores i morters itàlics, unguentaris i Parets fines (Cela *et al.* 2009, fig. 11 i 12).

Fig. 45. Imatge dels dos projectils de fona amb les llegendes SCAE i XII, localitzats a Prades (Prades, Baix Camp) (López Vilar 2013b, fig. 6 i 7).

Fig. 46. Imatge del conjunt de projectils de fona localitzats al jaciment de Picamoixons (Valls, Alt Camp) (López Vilar 2013b, fig. 2).

Fig. 47. Planta general del jaciment del CEIP Joan Plana (Puigpelat, L'Alt Camp) (Díaz García i Ramírez Roldán 2015, fig. 9).

Fig. 48. Planta general del nucli de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, El Berguedà) (Asensio *et al.* 2013, fig. 6).

Fig. 49. Imatge del tram de muralla localitzat a la part baixa del turó de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, El Berguedà).

Fig. 50. Planta topogràfica del jaciment del jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola (Canyelles, Garraf i Olèrdola, Alt Penedès i Garraf) (Álvarez *et al.* 1991, fig. 2).

Fig. 51. Imatge de la cara externa de la Torre III de Sant Miquel d'Olèrdola (Canyelles, Garraf i Olèrdola, Alt Penedès i Garraf) (Palmada 2003, fig. 5).

Fig. 52. Làmina de material ceràmic d'importació del jaciment del Montgròs (Sant Pere de Ribes, El Garraf) (Miret 1996, fig. 9 i 10). 1. Ceràmica de vernís negre àtica; 2. Protocampaniana; 3-4. Campaniana A; 5. Camp-A Lamb. 6; 6. Camp-A Lamb. 25 o 27; 7. Camp. A Lamb. 31; 8. Camp-A Lamb. 33; 9-10. Campaniana A tardana; 11. Cales Lamb. 5; 12. Cales Lamb. 1 o 8; 14. Ceràmica comuna itàlica; 15-17. Ceràmica comuna romana. Vores d'àmfores itàliques; 1-4 Dressel 1A; 5. Indet; 6-7. Dressel 1B i 8-9. Dressel 1B o 1C.

Fig. 53. Planta de Puig Ciutat (Oristà, Osona) i el seu entorn immediat. Plantes de la Zona 1 i 2 amb les estructures recuperades (Planta: Àngels Pujol Camps).

Fig. 54. Làmina de material ceràmic i armament localitzat a Puig Ciutat (Oristà, Osona) (Padrós *et al.* 2015, fig. 6 i 7).

Fig. 55. Planta i secció de les restes excavades al Puig de la Caritat (L'Estany, El Moianès) (Pujol 2015, 63).

Fig. 56. Planta del jaciment de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, El Vallès Occidental) en la fase IV de l'ibèric final o romanorepublicana (s. III ane) (Francès i Guàrdia 2012, fig. 9).

Fig. 57. Làmina de material ceràmic de la fase IV de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, El Vallès Occidental) (Francès i Guàrdia 2012, fig. 10). 1-2. Campaniana A; 3-8. Cales; 9. Roig Pompeià; 10-12. Comuna de cocció oxidada; 13-16. Comuna de cocció reductora; 17. Pintada; 18. Ibèrica engalbada; 19. Ceràmica a mà; 20-21. Àmfora púnica centremediterrània-tripolitana; 22. Àmfora púnica centremediterrània Maña C-2, 22; 23. Àmfora itàlica Dressel 1A.

Fig. 58. Planta general del jaciment de la Torre Roja en la seva fase IV (Caldes de Montbui, El Vallès Oriental) (Fortó i Maese 2011, fig. 8).

Fig. 59. Làmina de materials ceràmics de la fase IV de la Torre Roja (Caldes de Montbui, El Vallès Oriental). (Fortó i Maese 2011, fig. 18). Presenta produccions locals –àmfores i ceràmiques ibèriques- i importacions – àmfors i vaixela.

Fig. 60. Planta general del jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) amb indicació dels tallers metal·lúrgics (Duran *et al.* 2015, fig. 1).

Fig. 61. Làmina de material metàl·lic i relació amb la metal·lúrgia del jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Duran *et al.* 2015, fig. 6). 1. Peces de bronze en desús per al reciclatge; 2. Gresol; 3. Motlle lític de barnilles; 4. Lingots de plom; 5. Rastellera amb les revores de claus de la fosa de bronze; 6. Lingot de bronze tips barreta; 7. Fragments d'arbres d'alimentació de bronze; 8. Plat de balances i pesal de bronze; 9. Instrumental de bronze: tisores i serretes; 10. Instrumental de ferro: tenalles i martells; 11. Lingots de ferro: barra de secció quadrangular i barra d'extrems arrodonits.

Fig. 62. Planta general del jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès, El Vallès Oriental) (Pera *et al.* 2014, fig. 1).

Fig. 63. Làmina de material ceràmic del jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès, El Vallès Oriental) (Rodrigo *et al.* 2014, fig. 10).

Fig. 64. Planta general de Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, El Vallès Oriental) (Guàrdia 2015, fig. 2).

Fig. 65. Làmina de material de la fase final i d'abandonament de Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, El Vallès Oriental) (Guàrdia 2015, fig. 10).

Fig. 66. Planta general de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) i els sondejos realitzats (Sánchez 2008, fig. 3).

Fig. 67. Imatge de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) des del sud. S'aprecien les nou filades de carreus encoixinats a la part inferior.

Fig. 68. Planta del jaciment del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) (López *et al.* 1982a, fig. 7).

Fig. 69. Planta de la fase iberoromana del Castellot de Bolvir (Bolvir, La Cerdanya) (Morera *et al.* 2011, fig. 9).

Fig. 70. Imatge de la zona de l'abocador i de l'habitació o 1 del jaciment de Can Rubió (La Vall d'en Bas, La Garrotxa) (Guàrdia i Harzbecher 2013, 13).

Fig. 71. Secció nord-sud de la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva) (Rueda 1999, 7).

Fig. 72. Imatge de detall de la fonamentació de la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva) a base de dues filades de carreus de granit encoixinats.

Fig. 73. Planta i imatge de detall del parament exterior de la Torre del Far (Santa Coloma de Farners, La Selva) (Folch *et al.* 2008, fig. 3).

Fig. 74. Planta de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva) (Padrós 2016b, fig. 2).

Fig. 75. Imatge de la fonamentació de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva), directament sobre la roca mare (Padrós 2016b, fig. 3).

Fig. 76. Làmina de material ceràmic procedent de la primera campanya d'excavació de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva) (Padrós 2016b, fig. 4).

Fig. 77. Planta de l'àrea de la Devesa (Besalú, La Garrotxa) (Frigola Torrent i Ferrer 2014, fig. 1).

Fig. 78. Planta de la torre i l'annex del Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa) (Frigola i Pratdesaba 2012, fig. 1).

Fig. 79. Imatge de la torre del Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa), amb el seus grans carreus i l'encoixinat d'alguns d'ells.

Fig. 80. Imatge de la torre de Puig Castellar de Vidreres (Vidreres, La Selva) completament emboscada.

Fig. 81. Imatge de la torre del Castellot d'Avinyonet de Puigventós (Avinyonet de Puigventós, L'Alt Empordà).

Fig. 82. Imatge de l'estructura quadrangular on s'assenta la torre medieval de l'Agulla de la Pola (Tossa de Mar, La Selva).

Fig. 83. Planta general de l'Olivet d'en Pujol (Viladamat, L'Alt Empordà) (Casas *et al.* 2013, fig. 1).

Fig. 84. Planta comparativa de les fases 1, 2a, 2b i 3 del jaciment de Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà, Baix Empordà) (Casa *et al.* 2015, fig. 6).

Fig. 85. Làmina de material ceràmic representatiu del període romà tardorepublicà de Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà, Baix Empordà) (Casa *et al.* 2015, fig. 3).

Fig. 86. Imatge del costat oest del basament de la torre carolíngia de l'Illot del Castellà (Llançà, l'Alt Empordà), on sembla apreciar-se sorra i morter de calça, possibles evidències d'una torre de guaita prèvia (Pujol Puigvehí 2004, fig. 2).

Fig. 87. Mapa dels campaments localitzats al nord-est peninsular.

Fig. 88. Mapa dels *castella* localitzats al nord-est peninsular.

Fig. 89. Mapa de les torres localitzades al nord-est peninsular.

Fig. 90. Mapa dels espais logístics localitzats al nord-est peninsular.

Fig. 91. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 225-175 ane.

Fig. 92. Mapa de la fase intermèdia 175-125 ane.

Fig. 93. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 125-70 ane.

Fig. 94. Mapa de la fase intermèdia 70-50 ane.

Fig. 95. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 50-25 ane .

Fig. 96. Mapa de la fase intermèdia 27 ane – 14.

Fig. 97. Mapa de la reinterpretació de la via Transversal prepirinenca (Núm. 2.2.7) durant la fase d'estrès bèl·lic 125-70 ane.

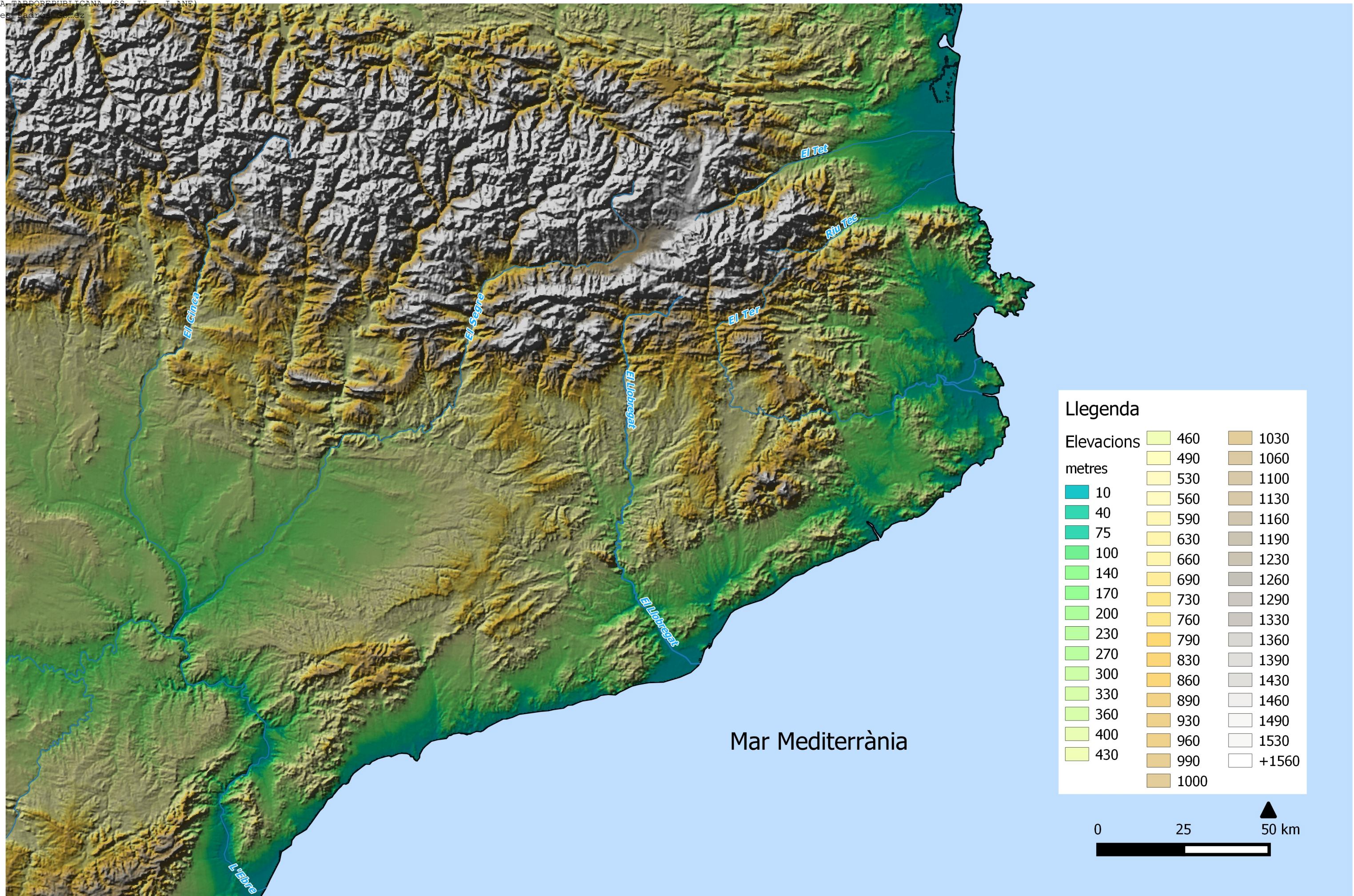

Fig. 1. Mapa general del territori del nord-est peninsular.

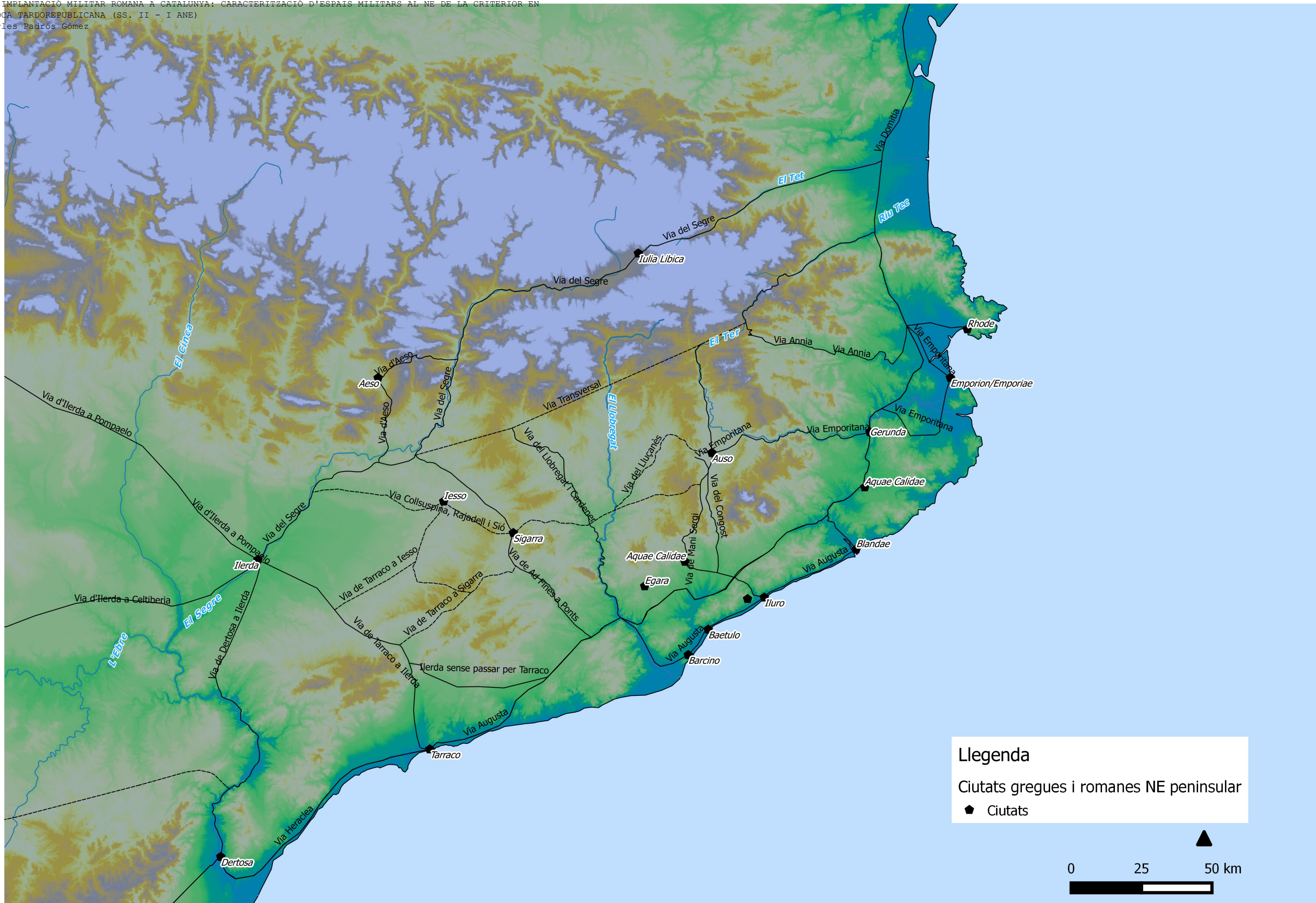

Fig. 2. Mapa general de les vies i ciutats del nord-est peninsular.

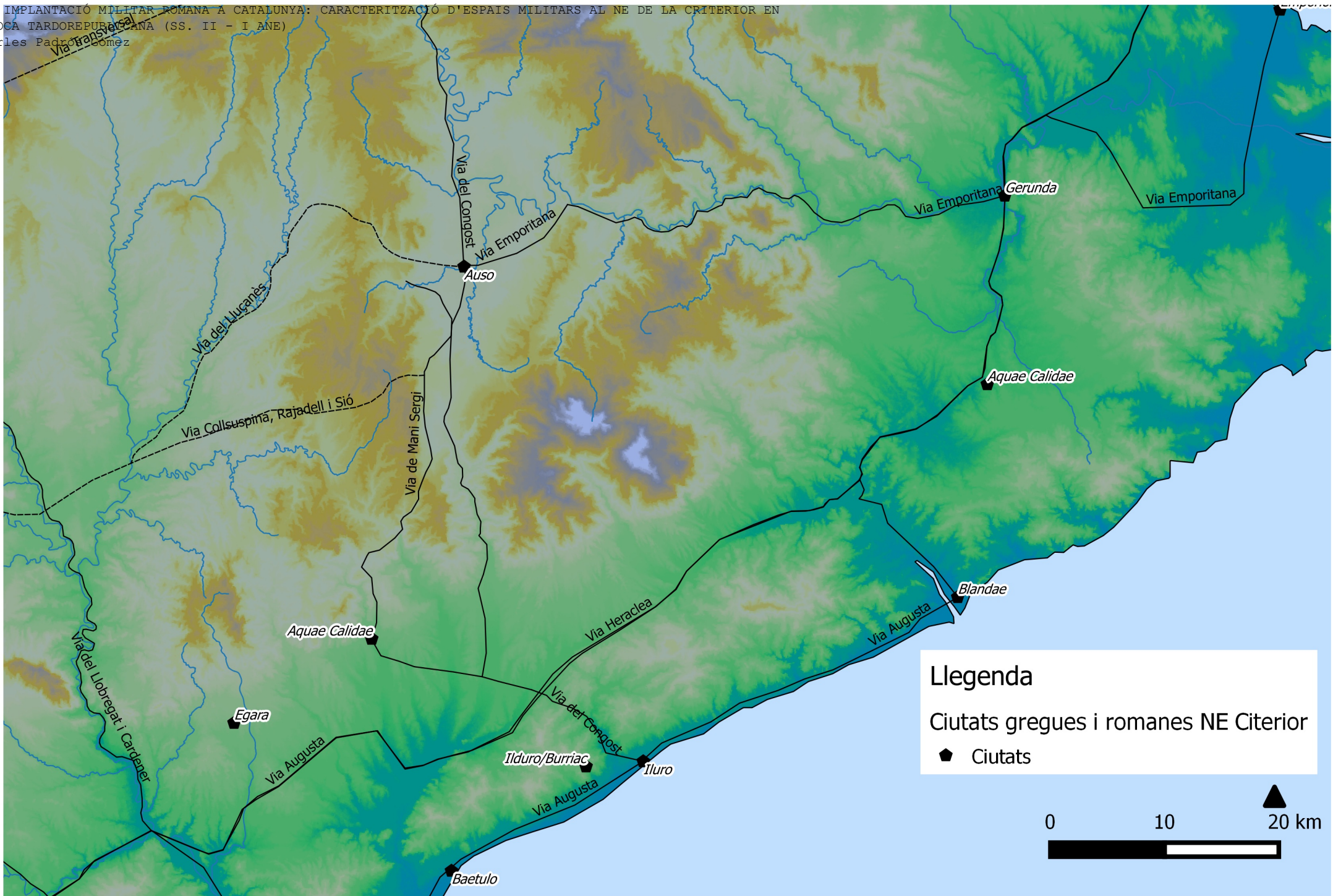

Fig. 4. Mapa de les vies i ciutats a la zona central de l'àrea d'estudi

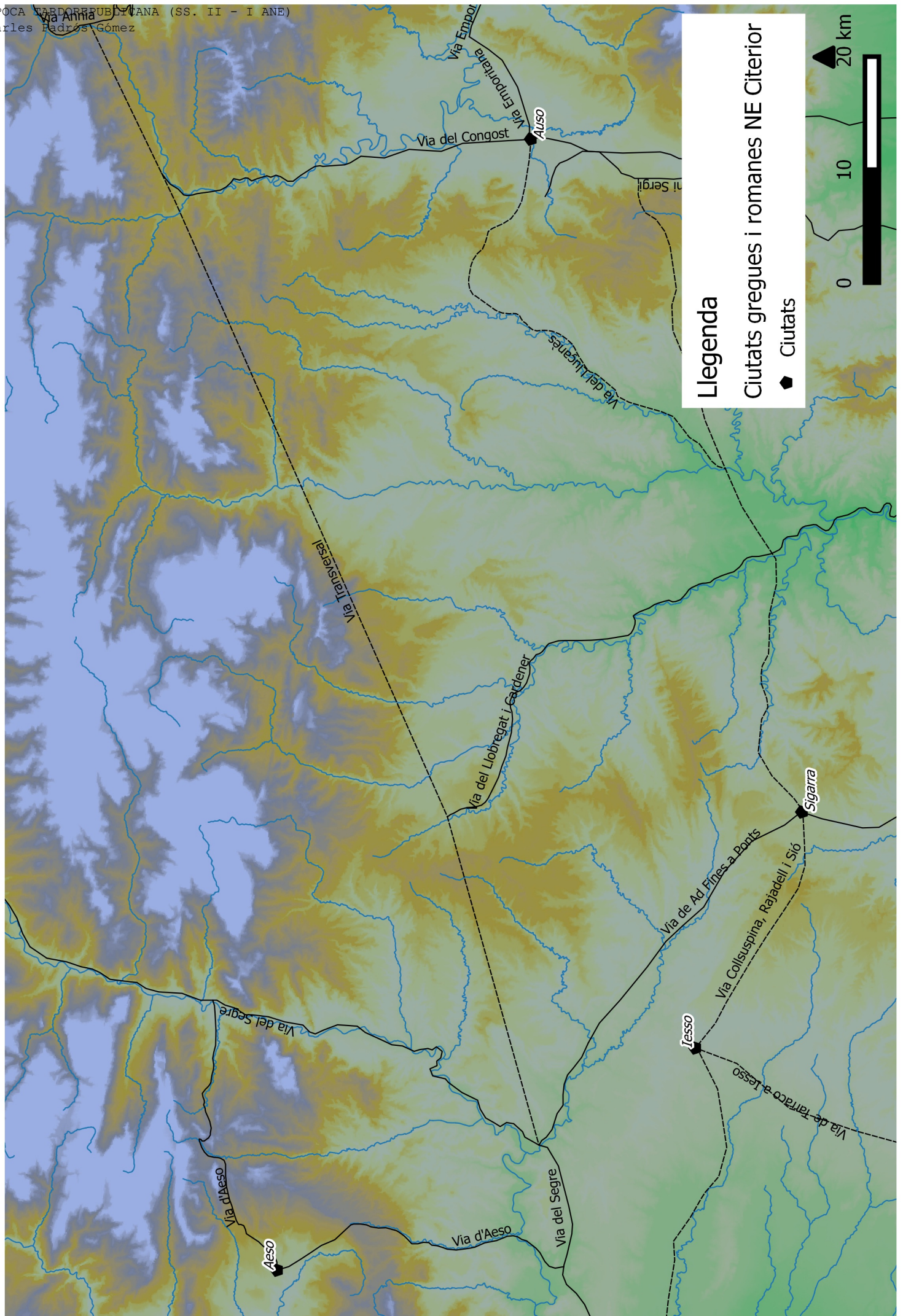

Fig. 5. Mapa de les vies i ciutats a la zona nord-oest i central de l'àrea d'estudi.

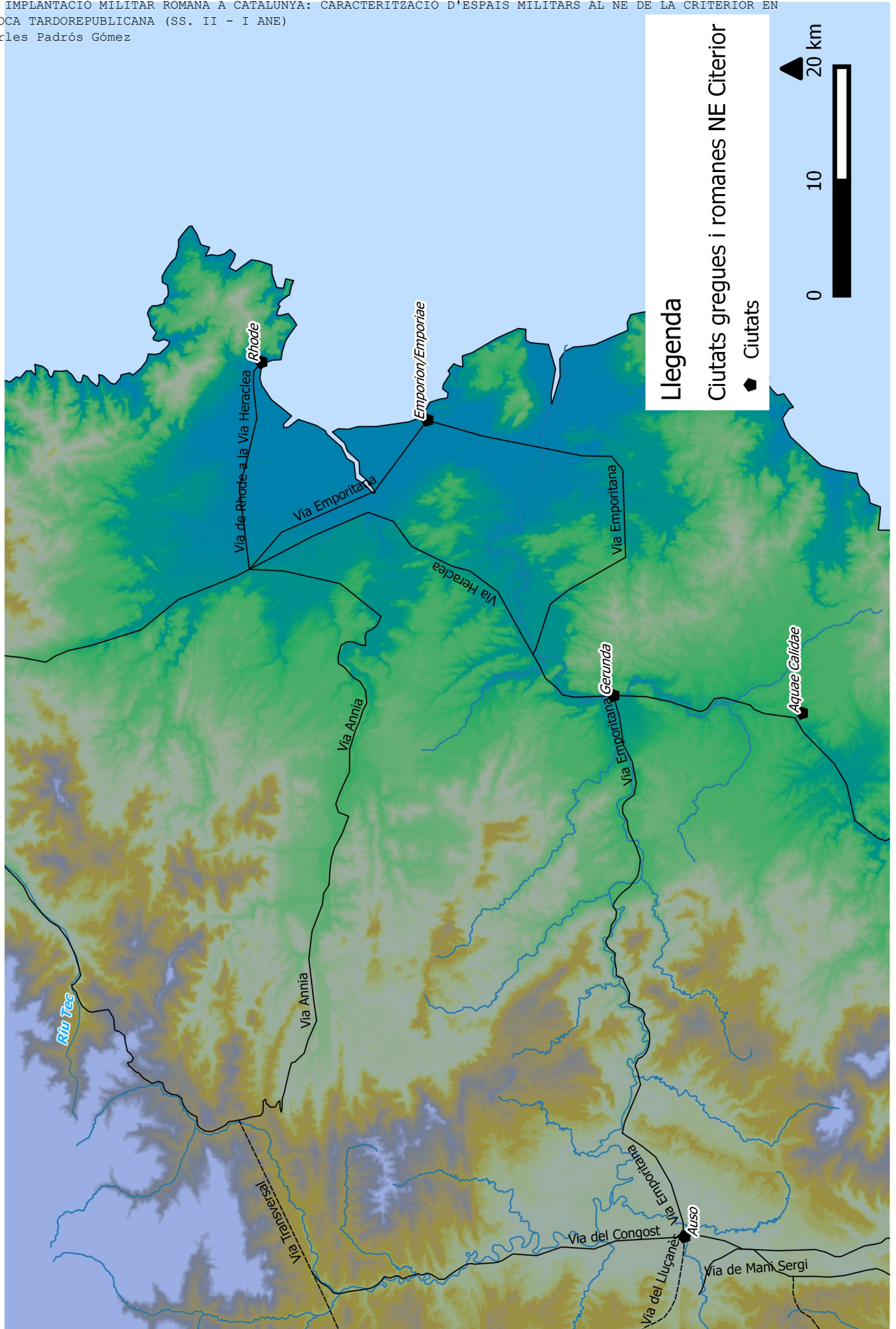

Fig. 6. Mapa de les vies i ciutats a la zona nord-est de l'àrea d'estudi.

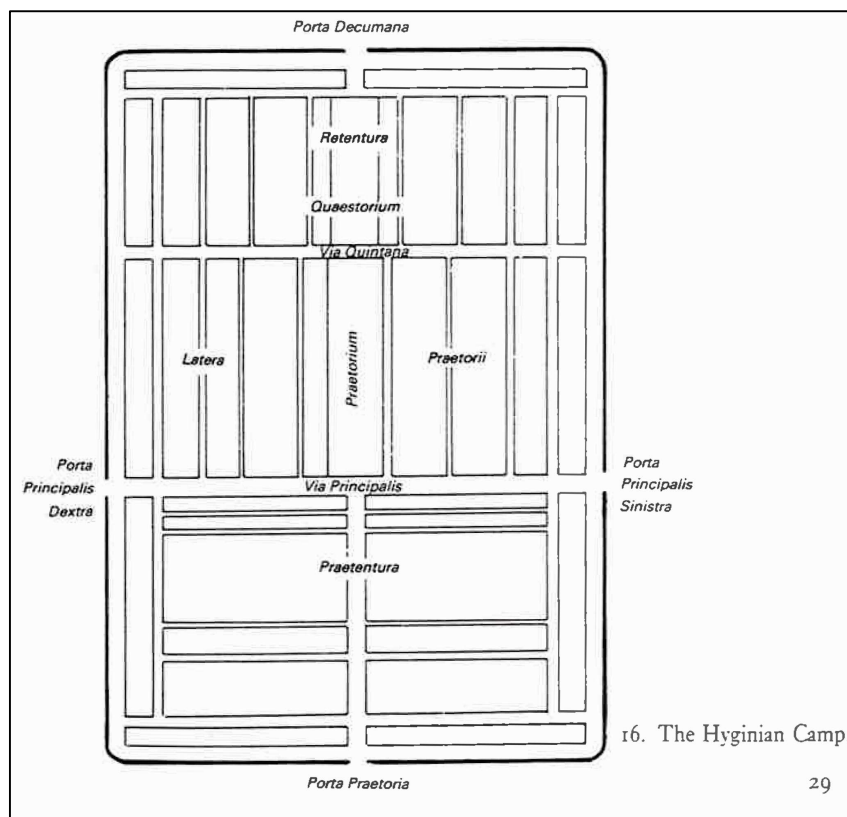

Fig. 7. Planta de campament quadrat polibià (Johnson 1983, fig. 15).

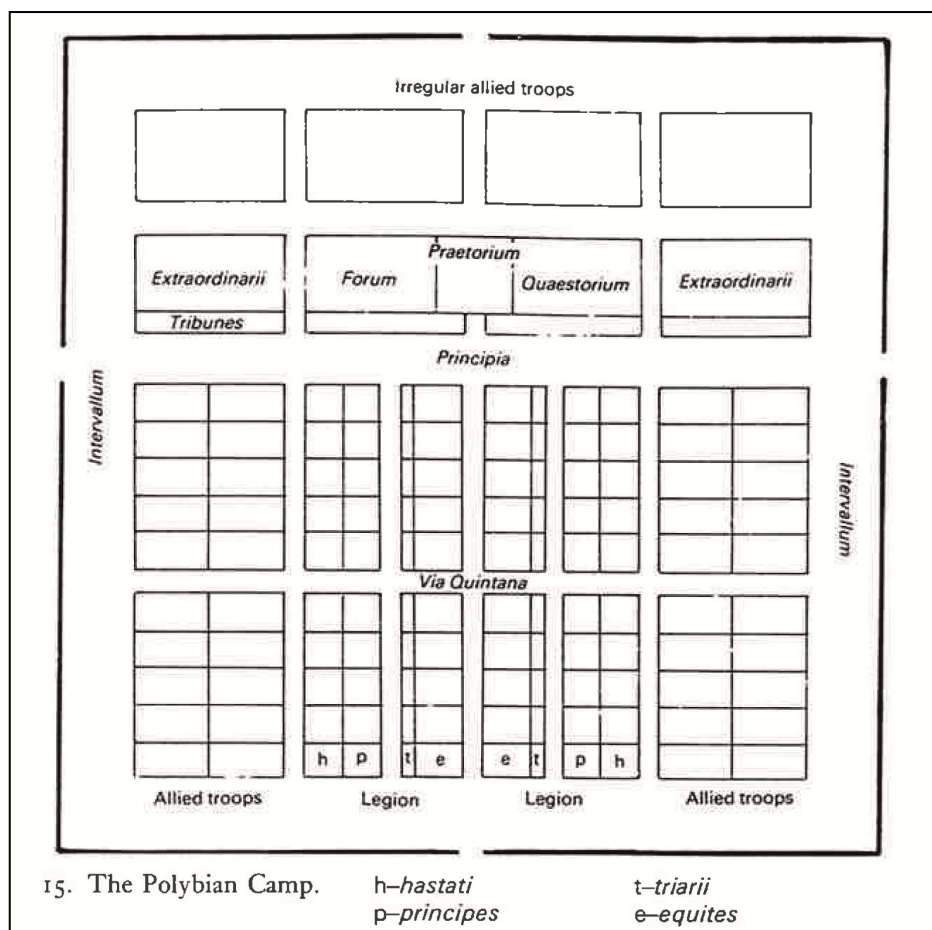

Fig. 8. Planta de campament rectangular d'Higini (Johnson 1983, fig. 16).

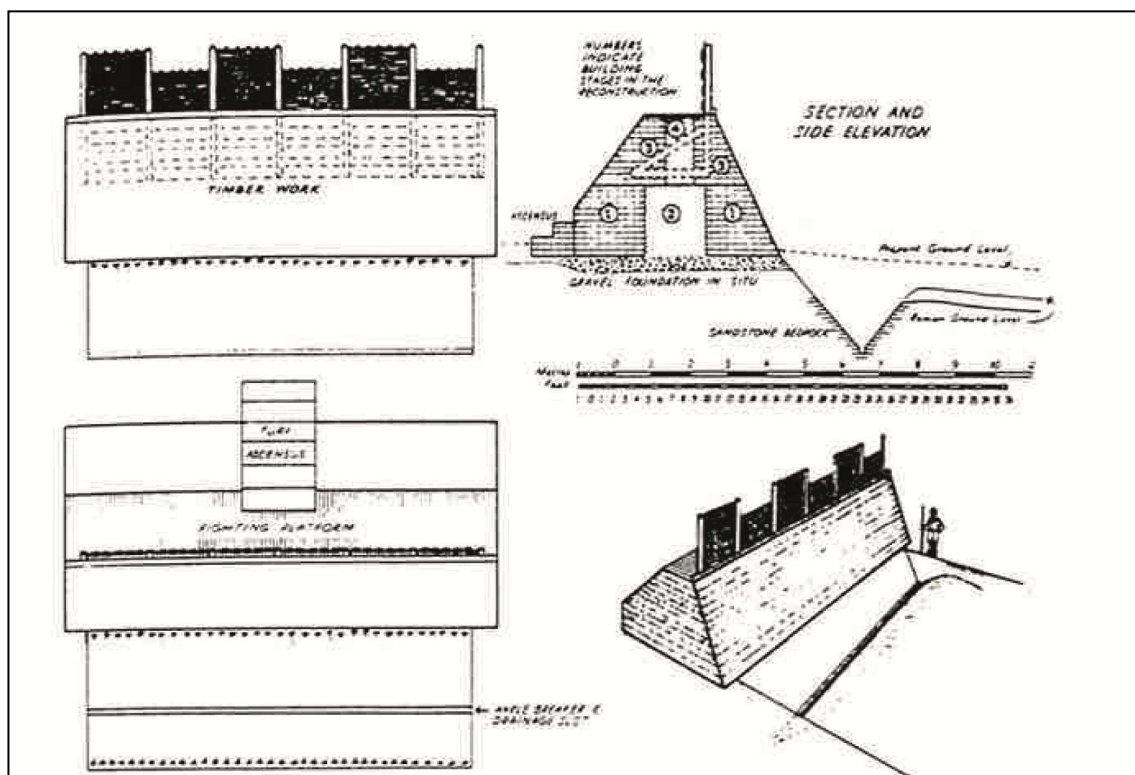

Fig. 9. Planta i alçats d'un fossat, terraplè i palissada de la reconstrucció de les defenses del campament del s. I de Lunt (Baginton, Anglaterra) (Jones 1975, fig. 5).

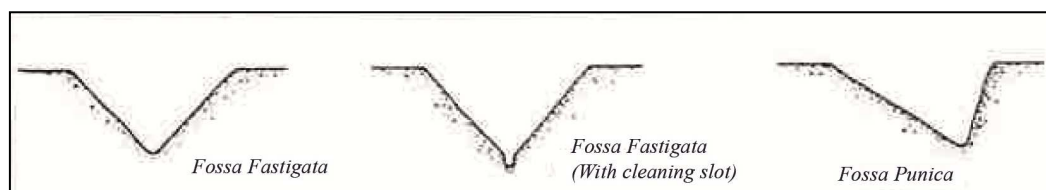

Fig. 10. Secció de la fossa fastigata i de la fossa punica (Johnson 1983, fig. 26).

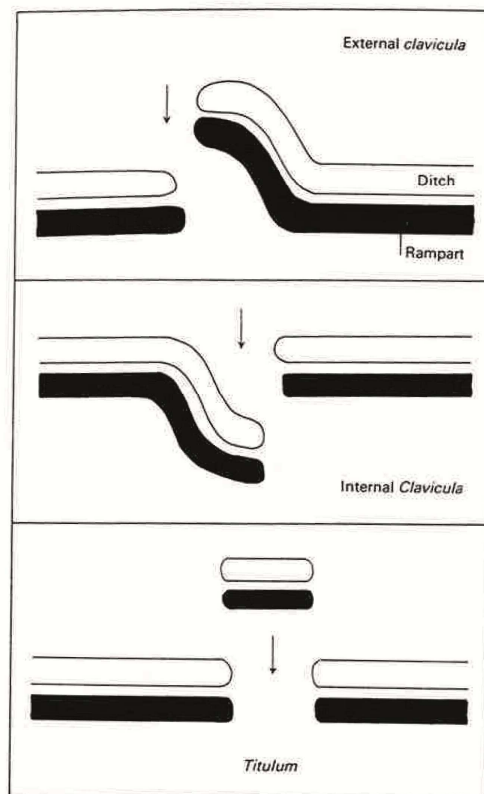

Fig. 11. Planta de l'esquema de l'accés en *clavicula* i *titulum* (Johnson 1983, fig. 30).

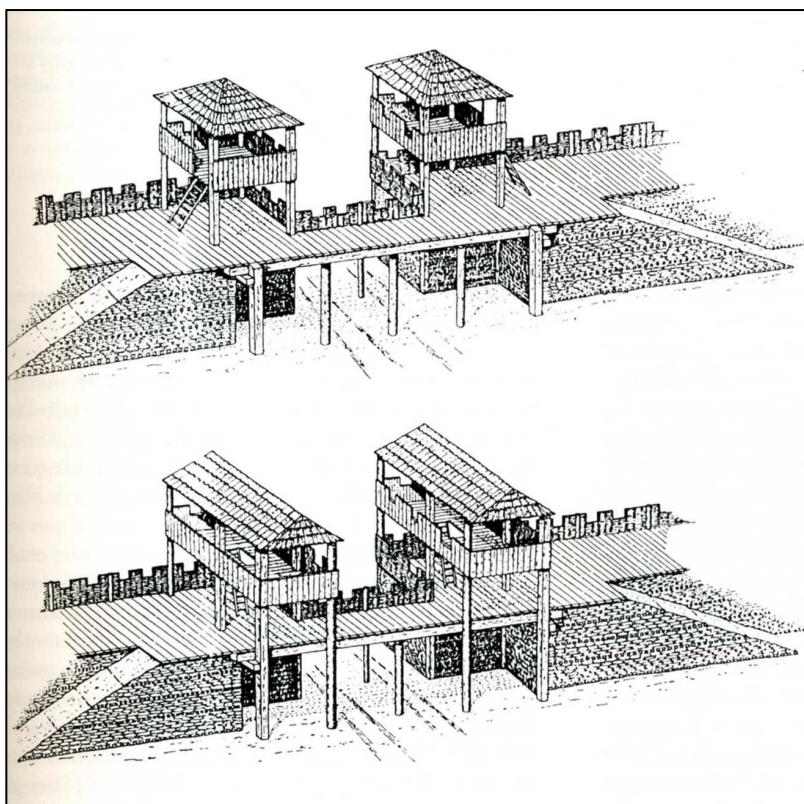

Fig. 12. Imatge de la reconstrucció de la porta del campament tardoflavià de Rottweil III (Baden-Württemberg, Alemanya) (Planck 1975, 60).

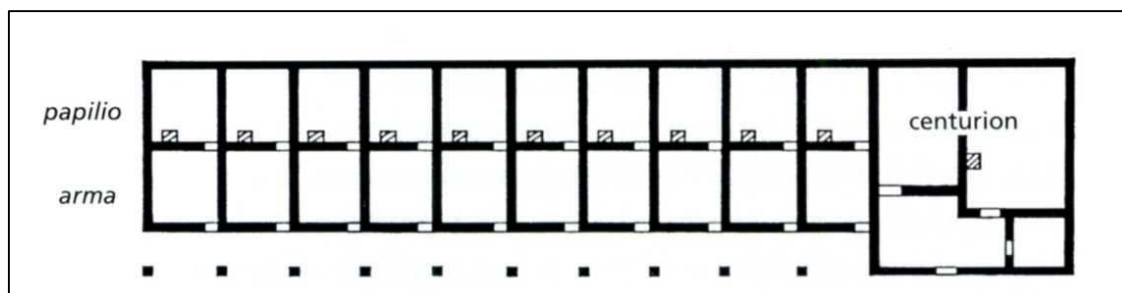

Fig. 13. Planta de l'esquema teòric d'un bloc de barracons (Johnson 1987, fig. 127).

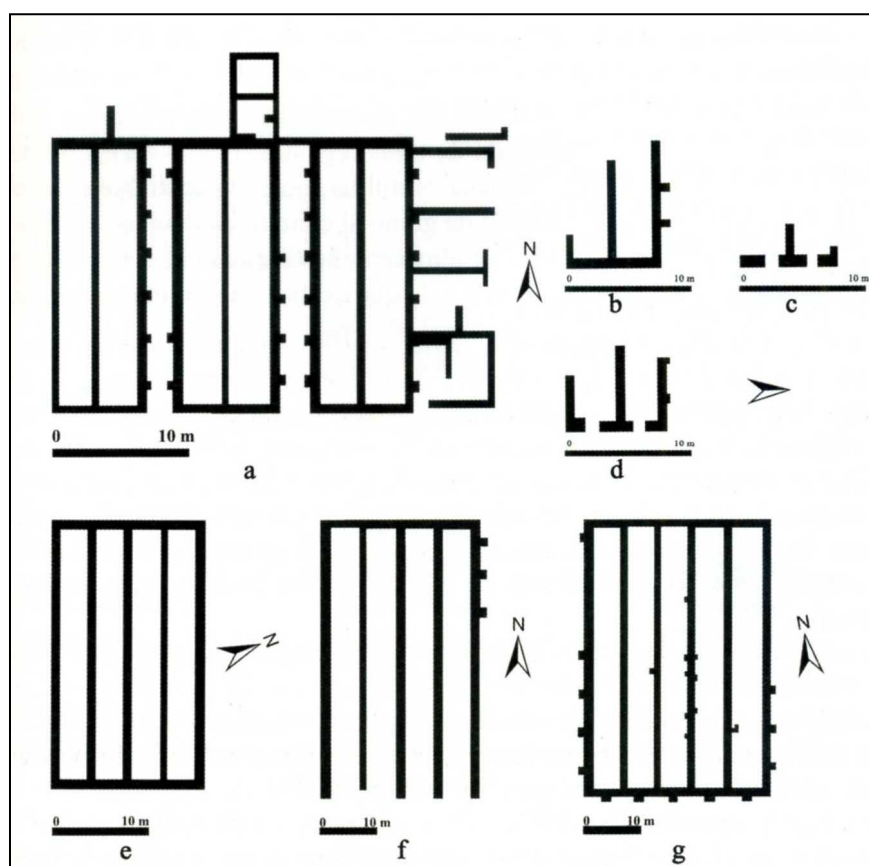

Fig. 14. Planta de graners sobreelevats militars d'època republicana excavats a Hispània: a) Castillejo III; b) Edifici I de Valdevorrón; c) Edifici 2 de Valdevorrón; d) Edifici 3 de Valdevorrón; e) Graner septentrional de Renieblas V; g) Graner occidental de la zona sud de Renieblas V. (Salido Domínguez 2009, fig. 3).

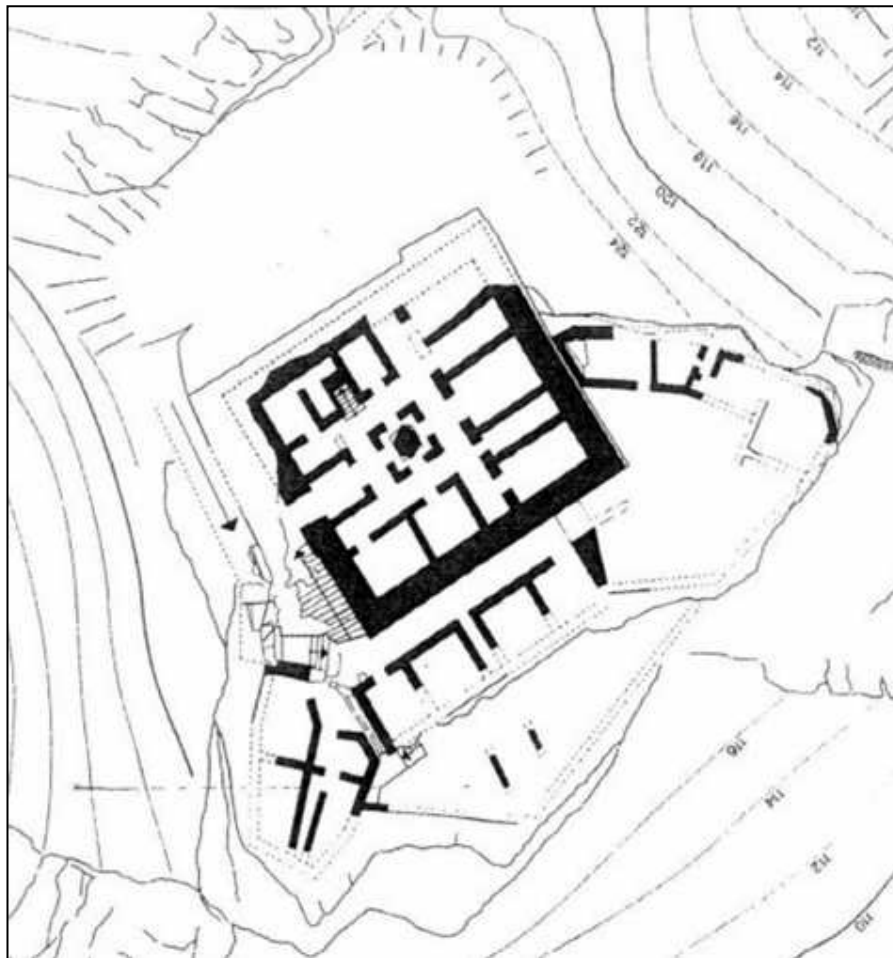

Fig. 15. Planta del Castelo de Lousa (Mourao, Portugal) (Fabiao 2004, 65).

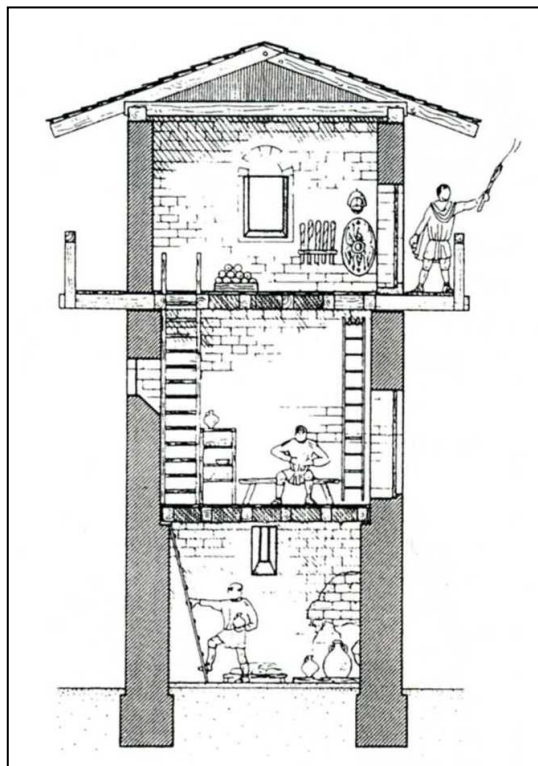

Fig. 16. Secció de la reconstrucció d'una torre en pedra del *limes* (Batz 2006, fig. 139).

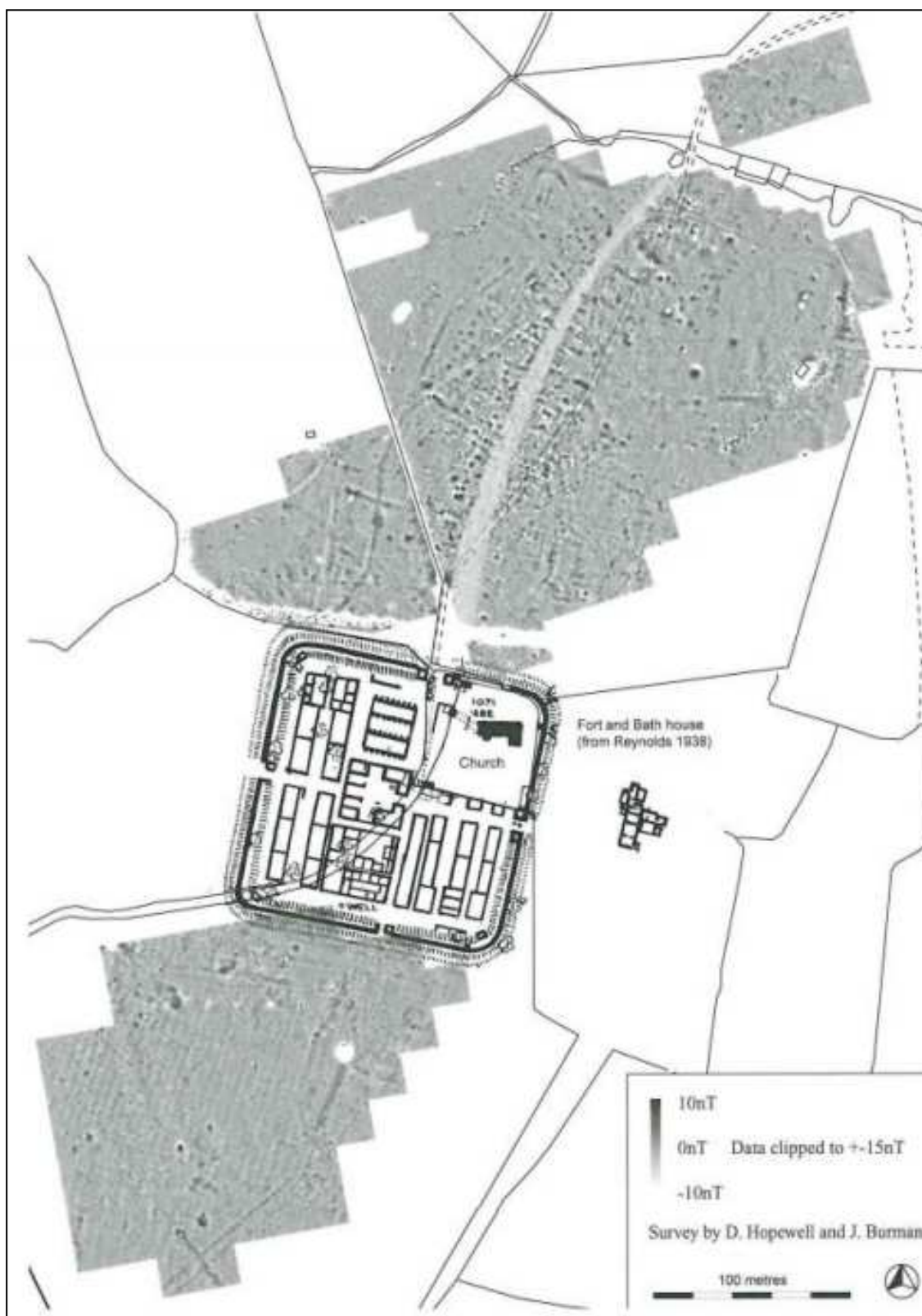

Fig. 17. Imatge dels resultats de prospecció magnètica al campament de Caerhun (Gales, Regne Unit) i al seu entorn, amb es evidències del vicus (Sommer 2006,fig. 5.2).

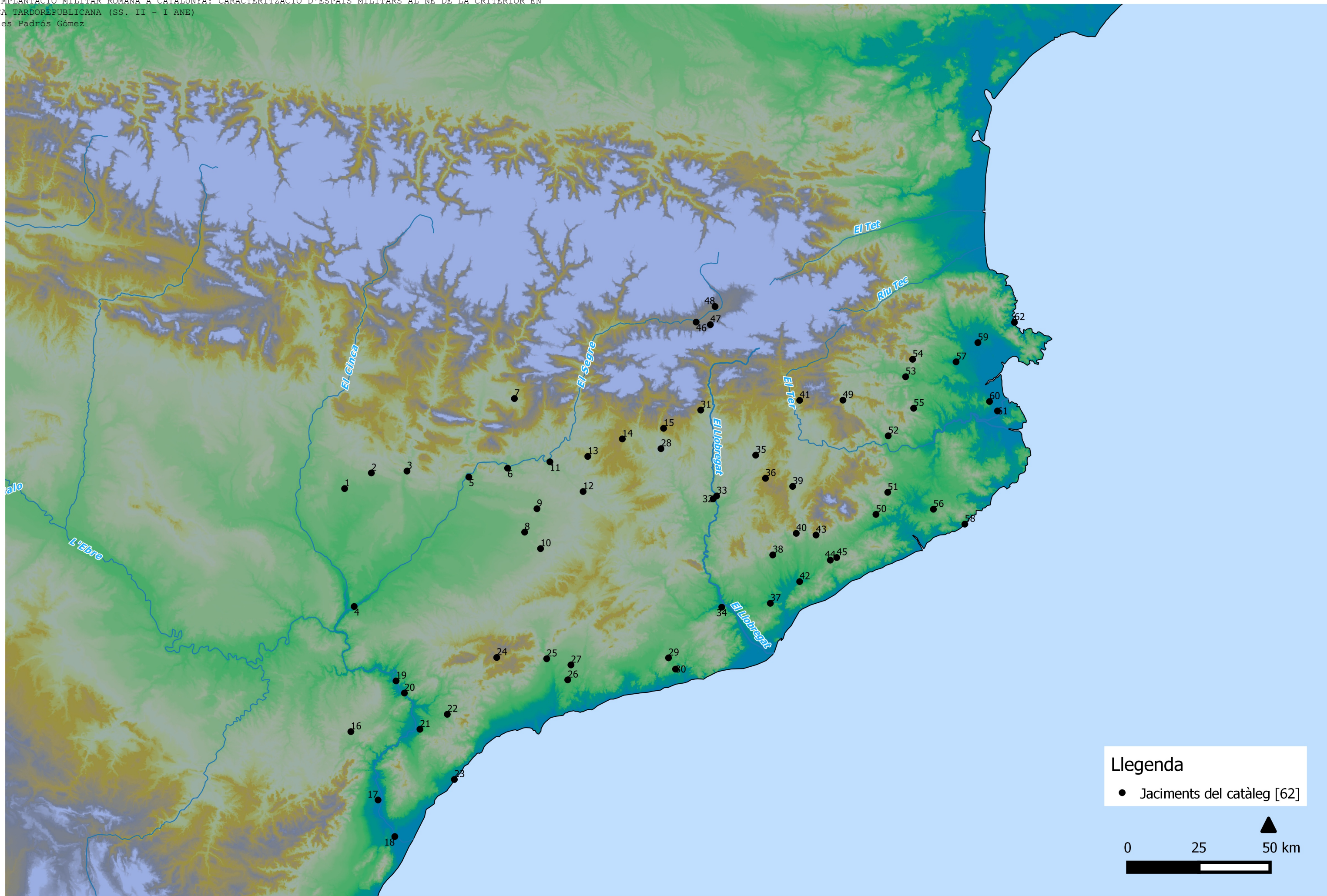

Fig. 18. Mapa dels 62 jaciments que conformen el catàleg del treball.

Fig. 19. Imatge de les estructures ibèriques i romanes de la zona superior i del vesant occidental de la Vispesa I (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Maestro *et al.* 2008, fig. 6).

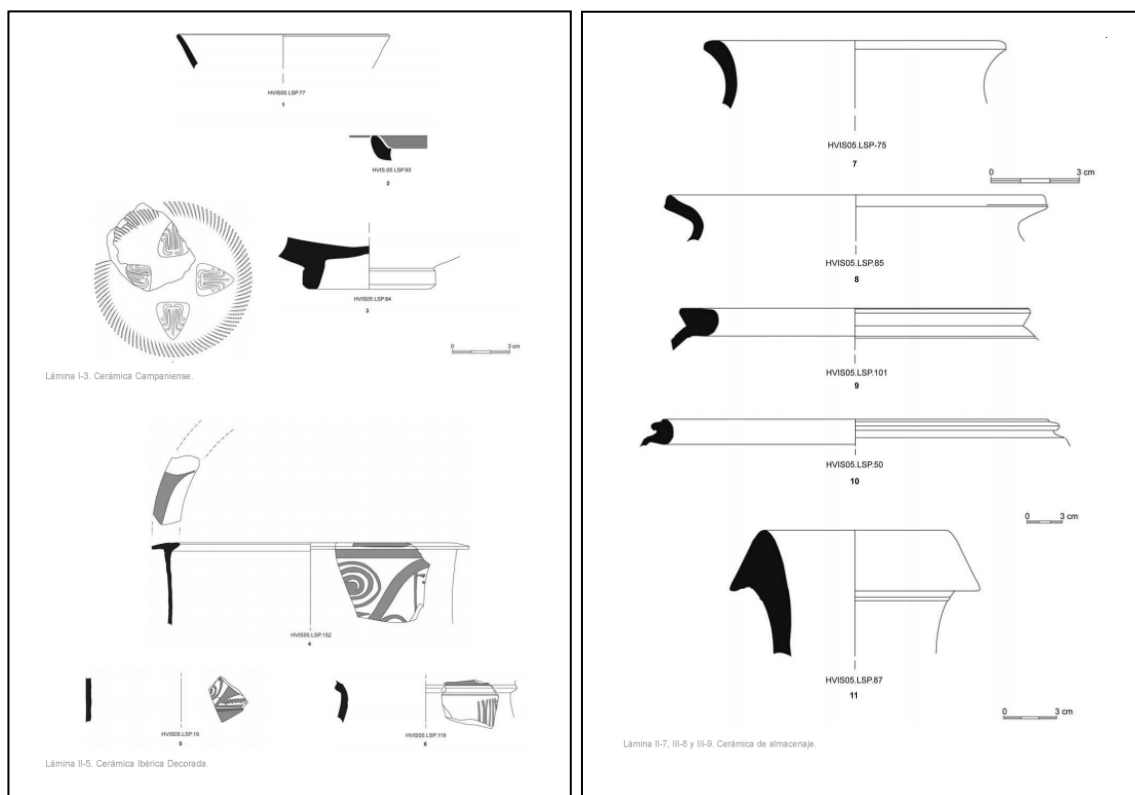

Fig. 20. Làmines del material ceràmic de la vuitena campanya arqueològica a la Vispesa I (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Maestro i Domínguez 2006, fig. II-5/II-9).

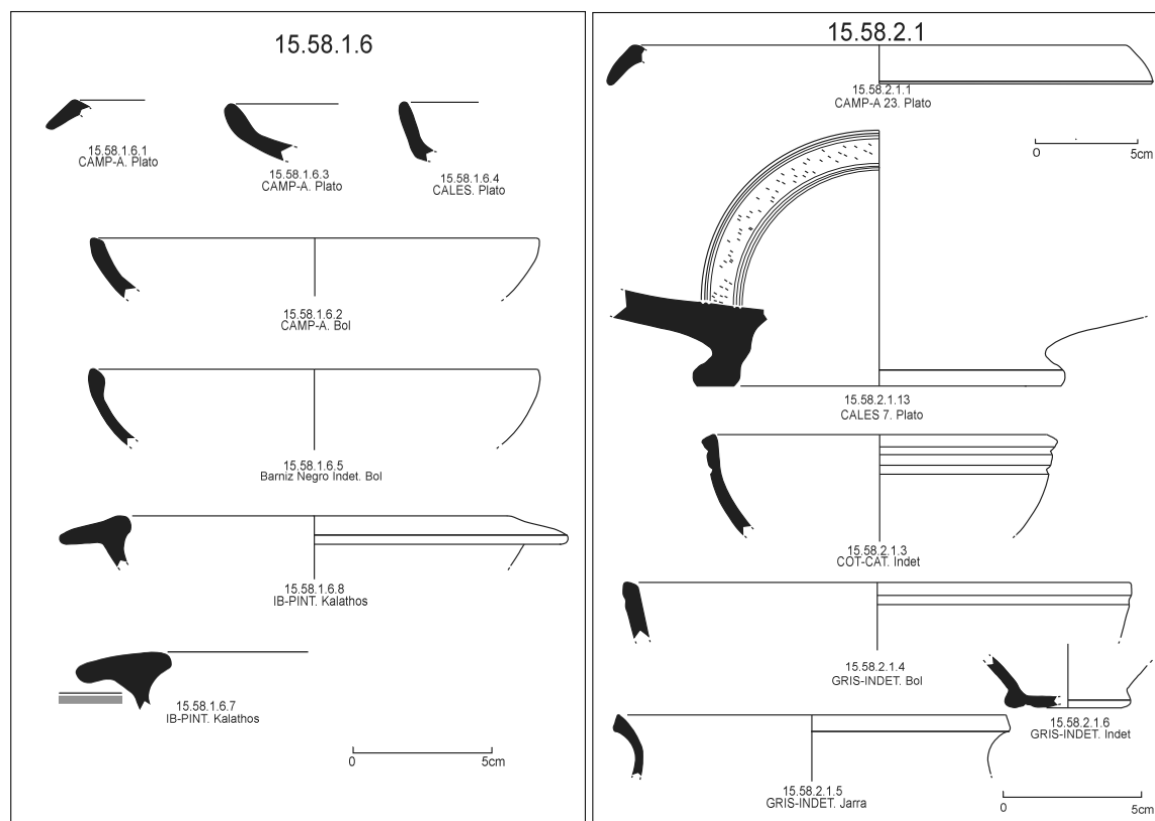

Fig. 21. Làmines del material ceràmic de la primera campanya arqueològica dels Castellassos (Tamarit de Llitera, La Llitera) (Camañes et al. 2015).

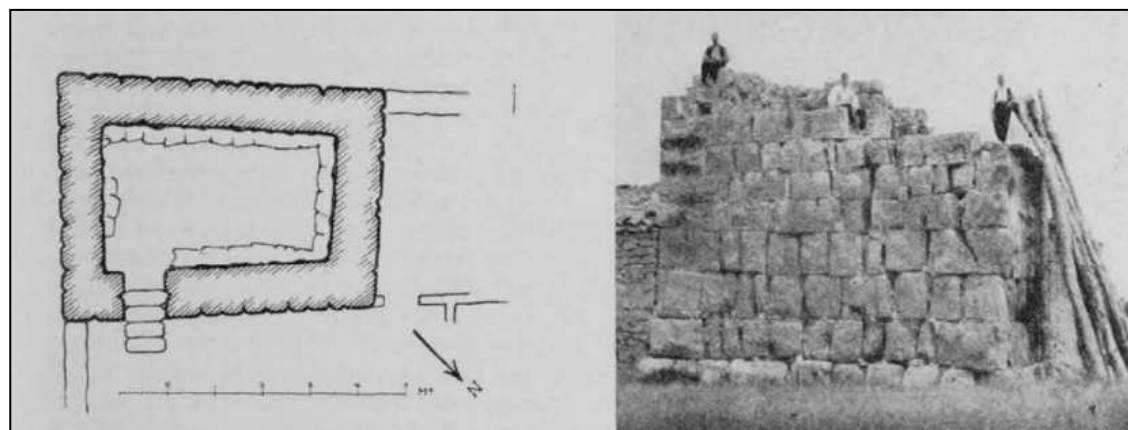

Fig. 22. Planta i fotografia de la Torre dels Moros (Seròs, El Segrià) (Serra Ràfols 1927, fig. 129 i 130).

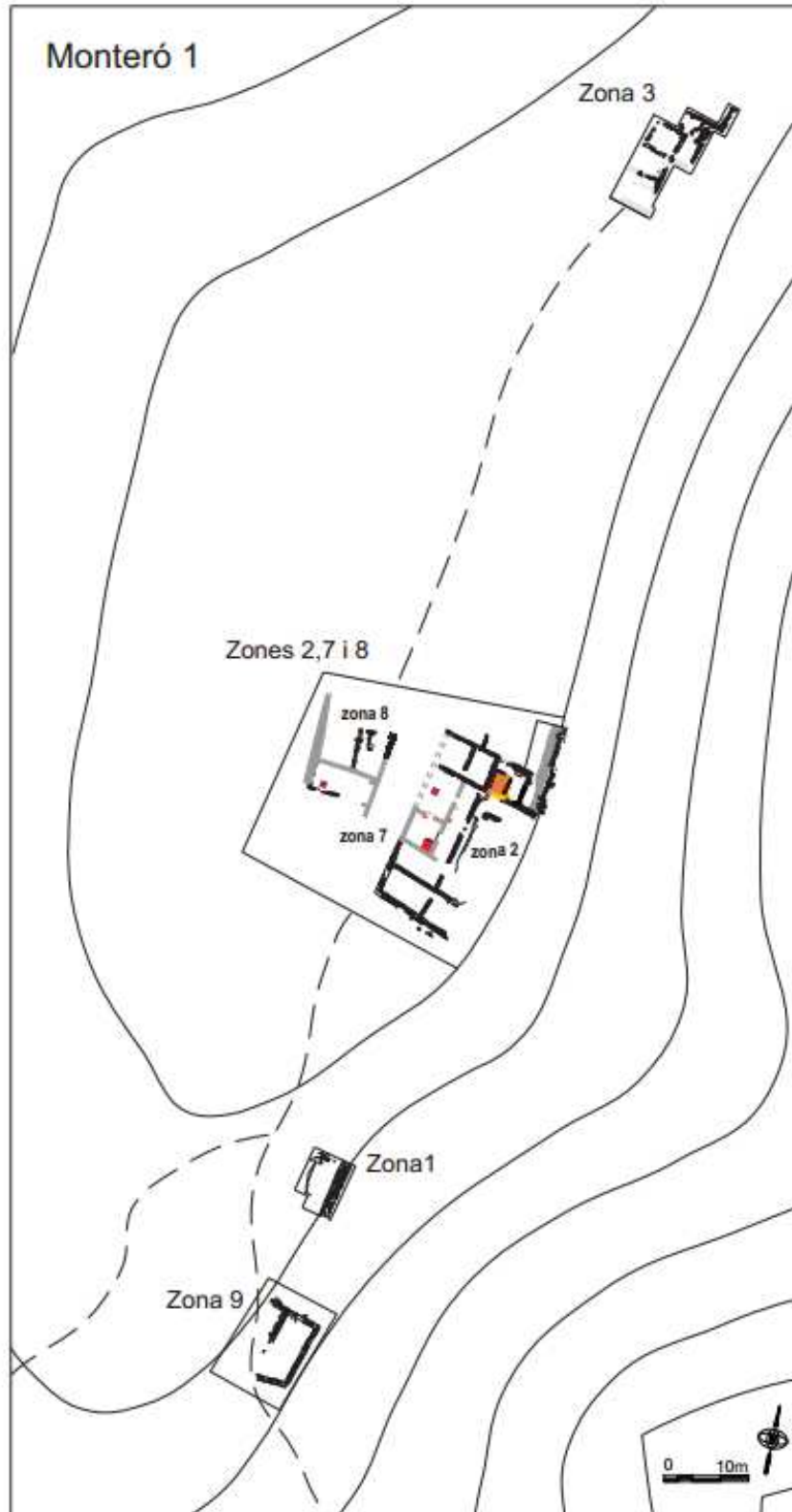

Fig. 23. Planta del jaciment de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera), a la zona central s'aprecia el praetorium amb forma d'U (Principal *et al.* 2015, fig. 3)

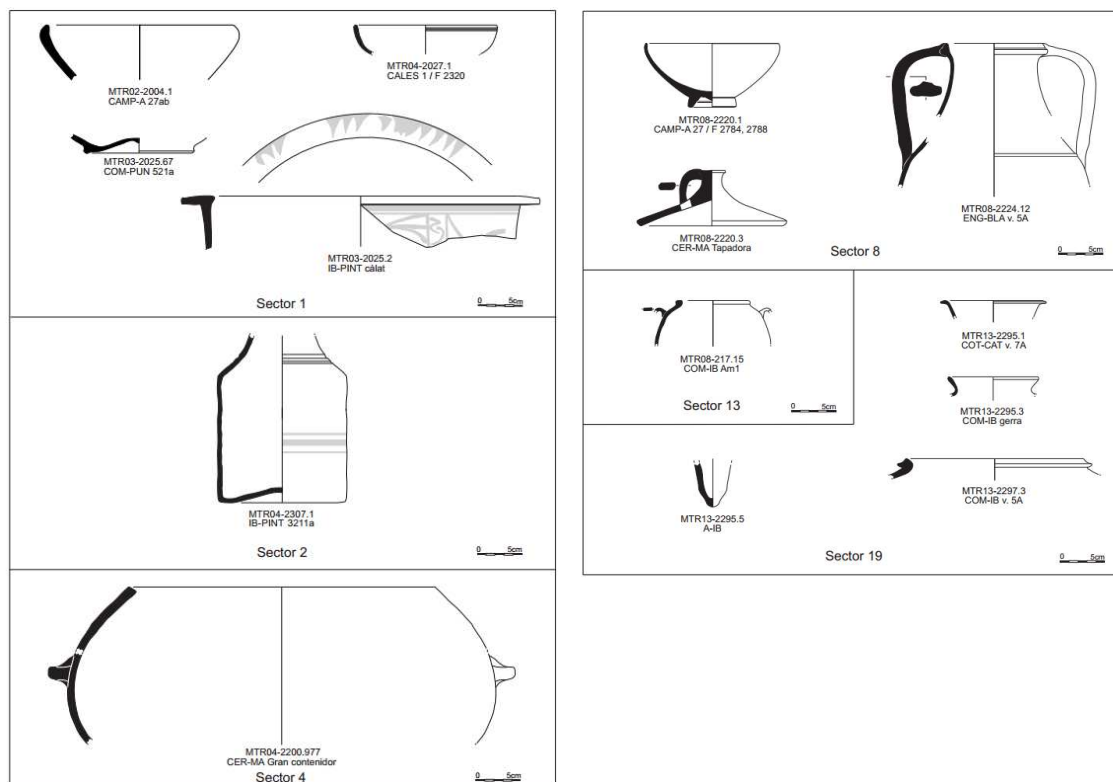

Fig. 24. Laminas de material ceràmic de la zona 2 de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera) (Principal *et al.* 2015, fig. 10 i 11).

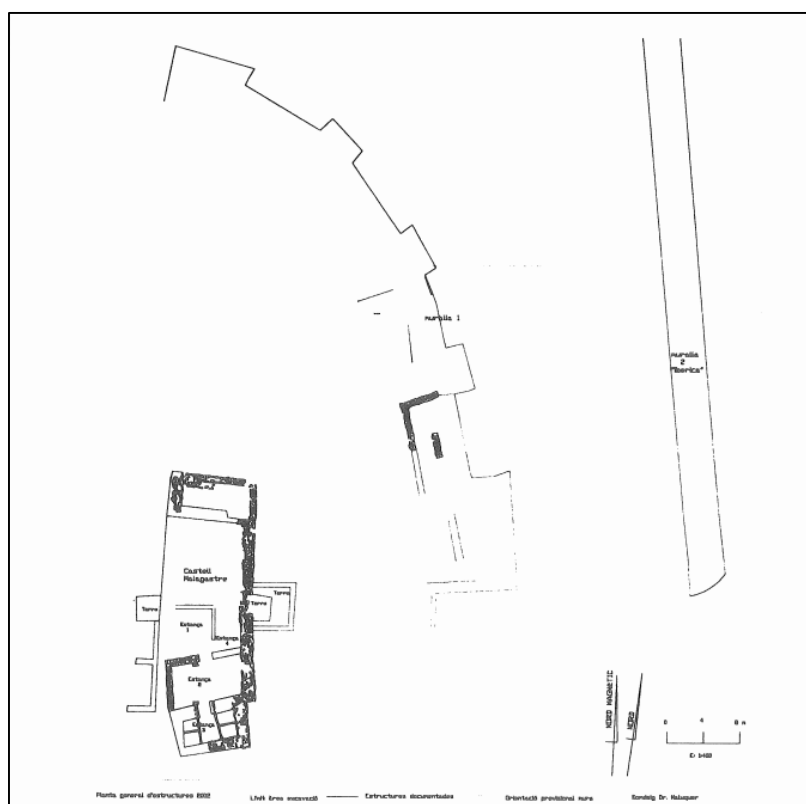

Fig. 25. Planta general de les estructures d'Antona (Artesa de Segre, La Noguera) l'any 2000 (Ros i Solanes 2001, fig. 2).

Fig. 26. Planta general de les estructures del Serrat dels Espinyers (Isona i la Conca Dellà, El Pallars Jussà) (Padrós *et al.* en premsa).

Fig. 27. Imatge del camp de sitges de Missatges (Tàrrega, L'Urgell) (Badias *et al.* 2001, fig. 1).

Fig. 28. Imatge del parament extern del Castell Lliuró (Ossó de Sió, L'Urgell), a partir dels seus grans carreus.

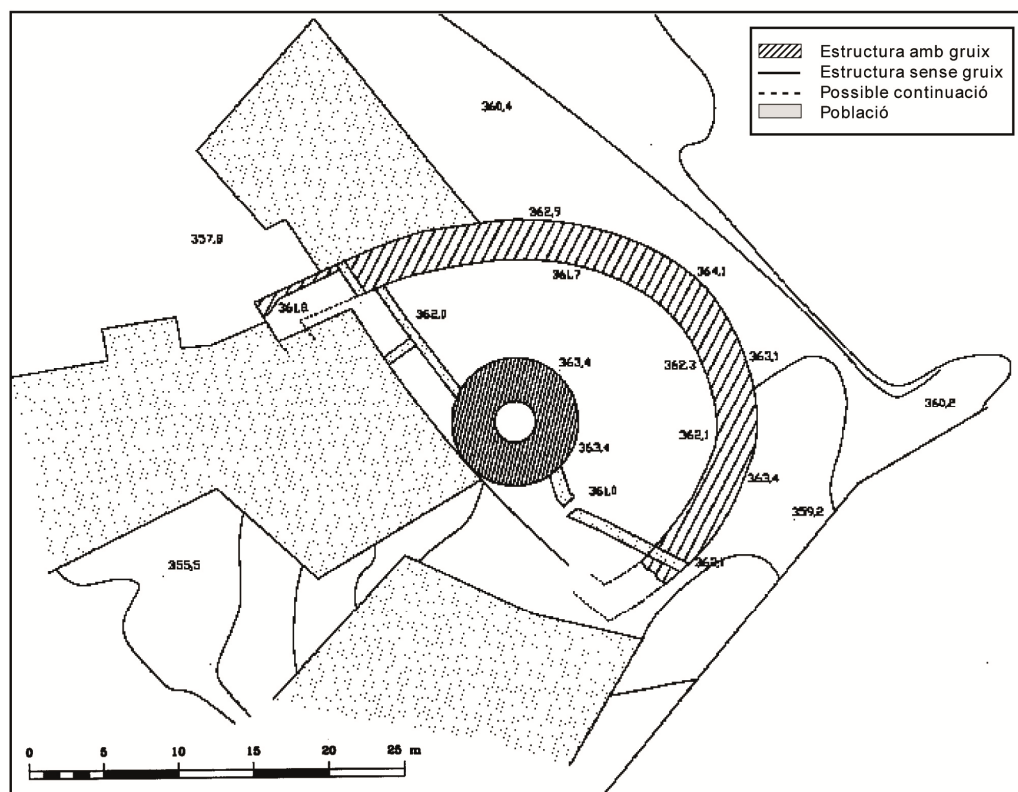

Fig. 29. Planta topogràfica del Castell Lliuró i de la torre medieval del seu interior (Ossó de Sió, L'Urgell) (Saula i Badias 1997, 34; aixecament topogràfic Xavier Mayora i Tebé).

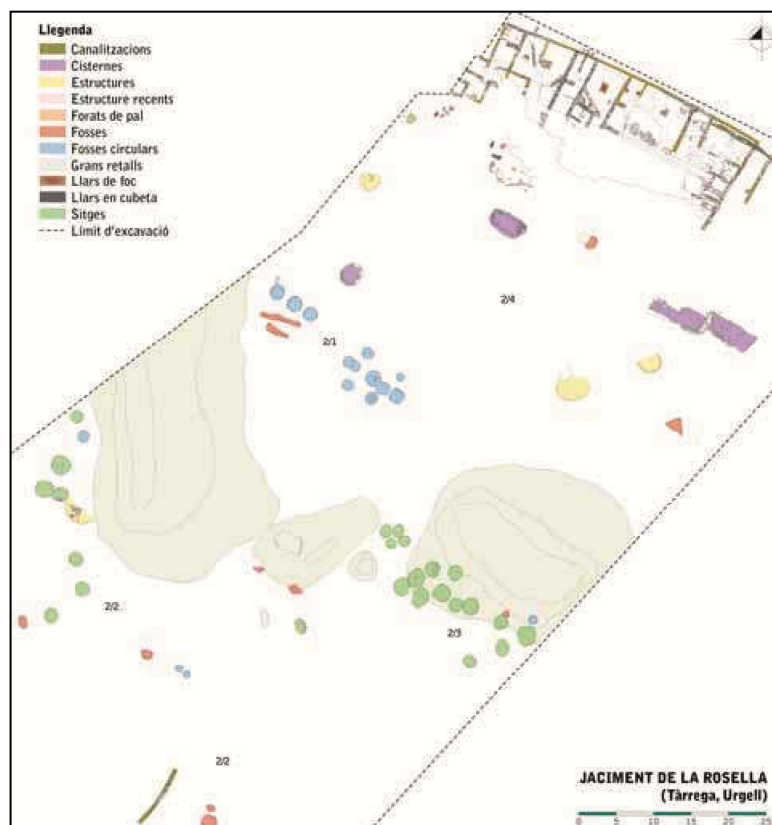

Fig. 30. Planta de l'àrea excavada del jaciment de la Rosella (Tàrraga, L'Urgell) (Escala *et al.* 2011, fig. 4).

Fig. 31. Imatge dels carreus de la part interna de la torre del Castell de Ponts (Ponts, La Noguera).

Fig. 32. Imatge de l'aparell constructiu a partir d'*opus vittatum* de la torre del Castell de Ponts (Ponts, La Noguera) (Navarro *et al.* 2000, fig. 15).

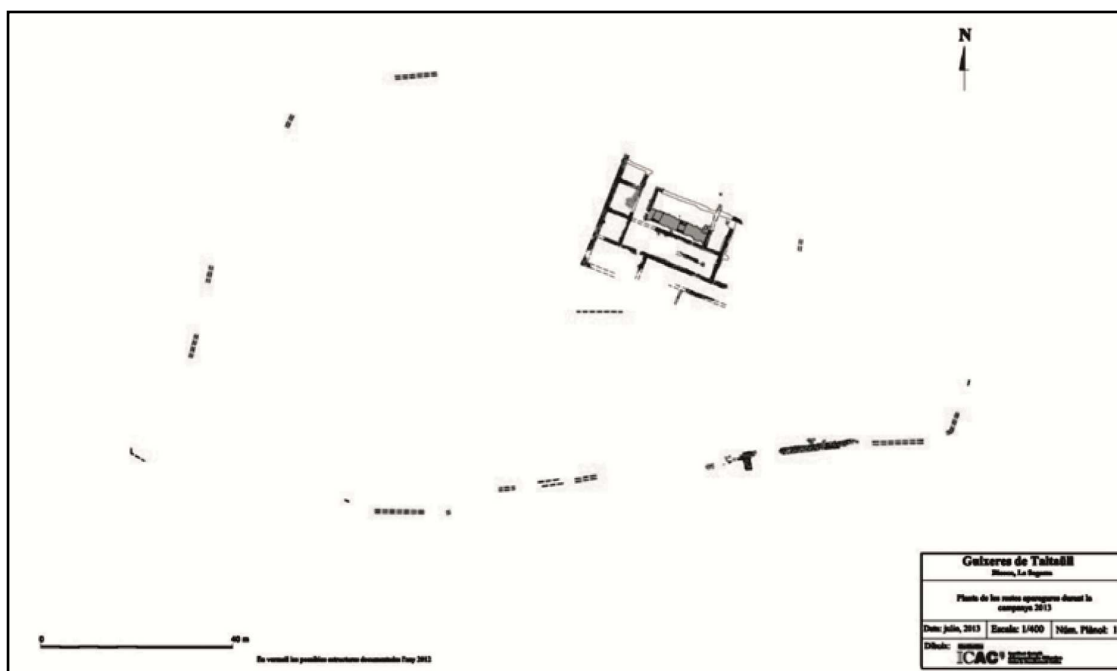

Fig. 33. Planta general de Puig Castellar de Biosca l'any 2013 (Biosca, La Segarra) (Pera *et al.* 2014, 534 fig. 4).

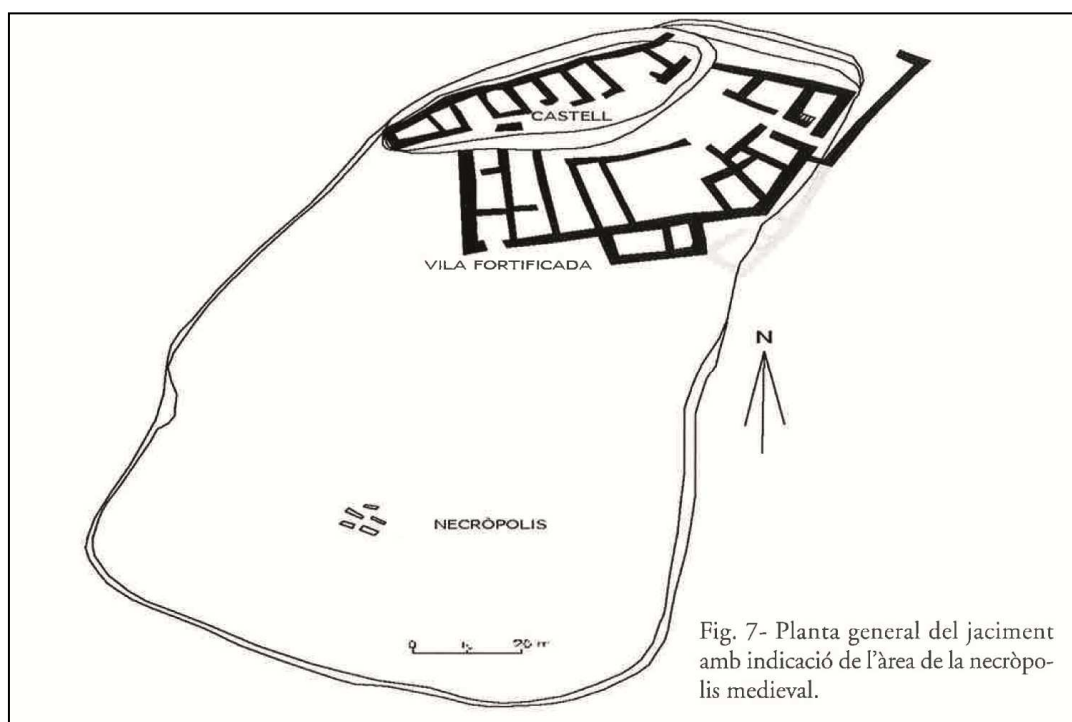

Fig. 7- Planta general del jaciment amb indicació de l'àrea de la necròpolis medieval.

Fig. 34. Planta general del jaciment amb les restes medievals de la Turó dels Moros de la Codina (Pinell de Solsonès, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2003, 282 fig.7).

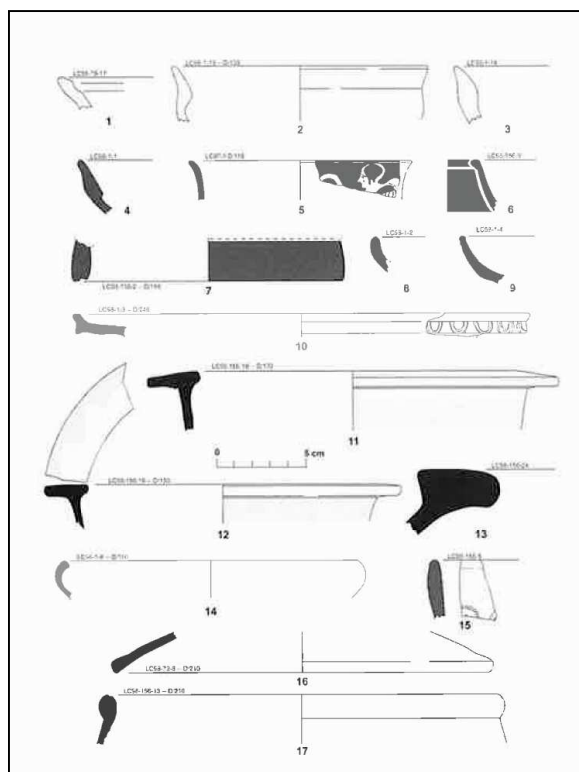

Fig. 35. L'àmplia de material ceràmic del període iberoromà del jaciment de la Turó dels Moros de la Codina (Pinell de Solsonès, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2003, fig.2).

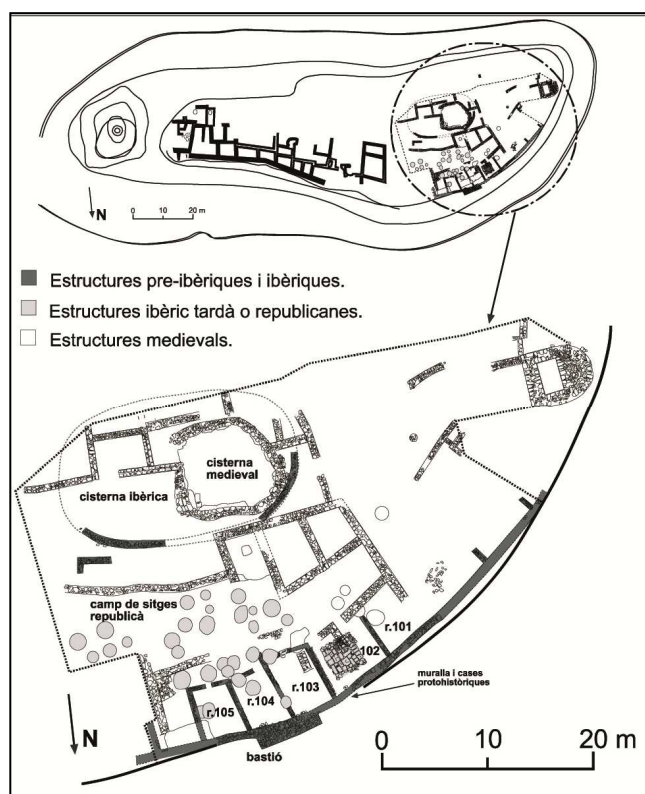

Fig. 36. Planta general del Castellvell (Olius, El Solsonès) (Asensio *et al.* 2013, fig. 1).

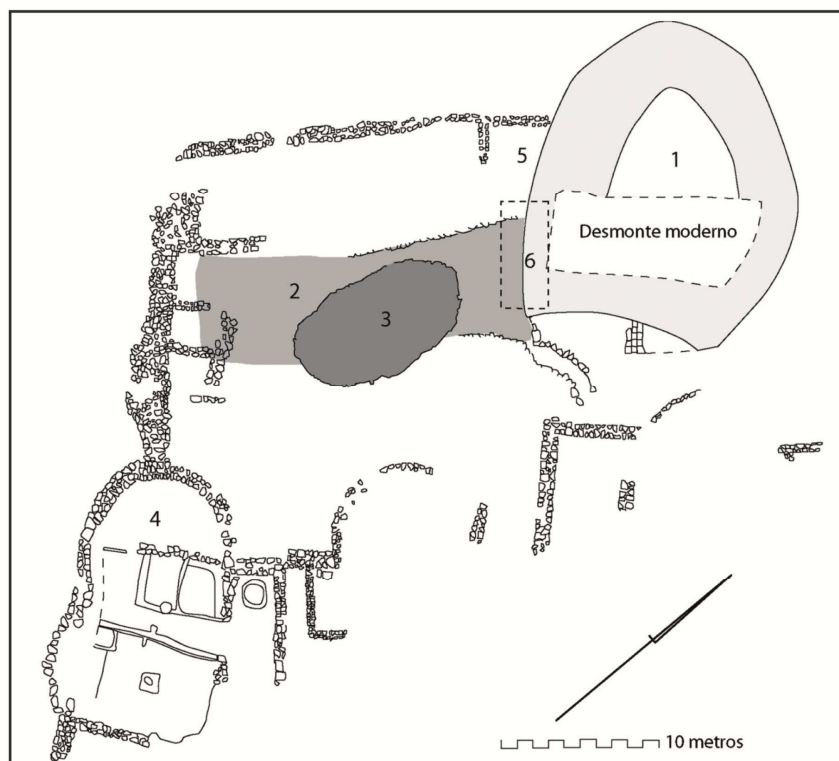

Fig. 39. Planta del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). 1. Torre principal; 2. Cisterna; 3. Estructura d'època romanorepublicana; 4. Muralla i torre semicircular; 5. Habitació d'època romana imperial; 6. Sondeig (Rafel *et al.* 2015, fig. 4).

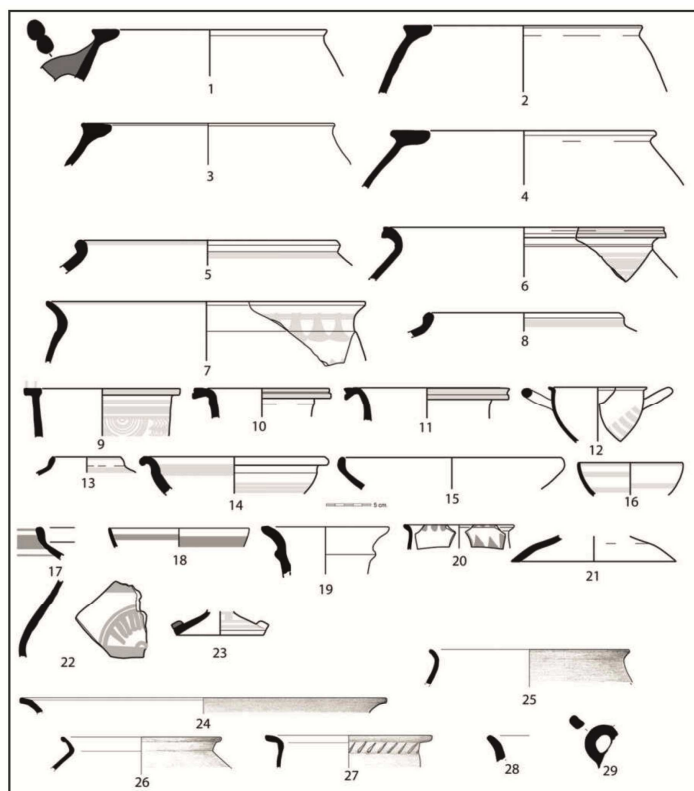

Fig. 40. Làmina de material ceràmic del període 220/180-100/50 ane del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (Rafel *et al.* 2015, fig. 18).

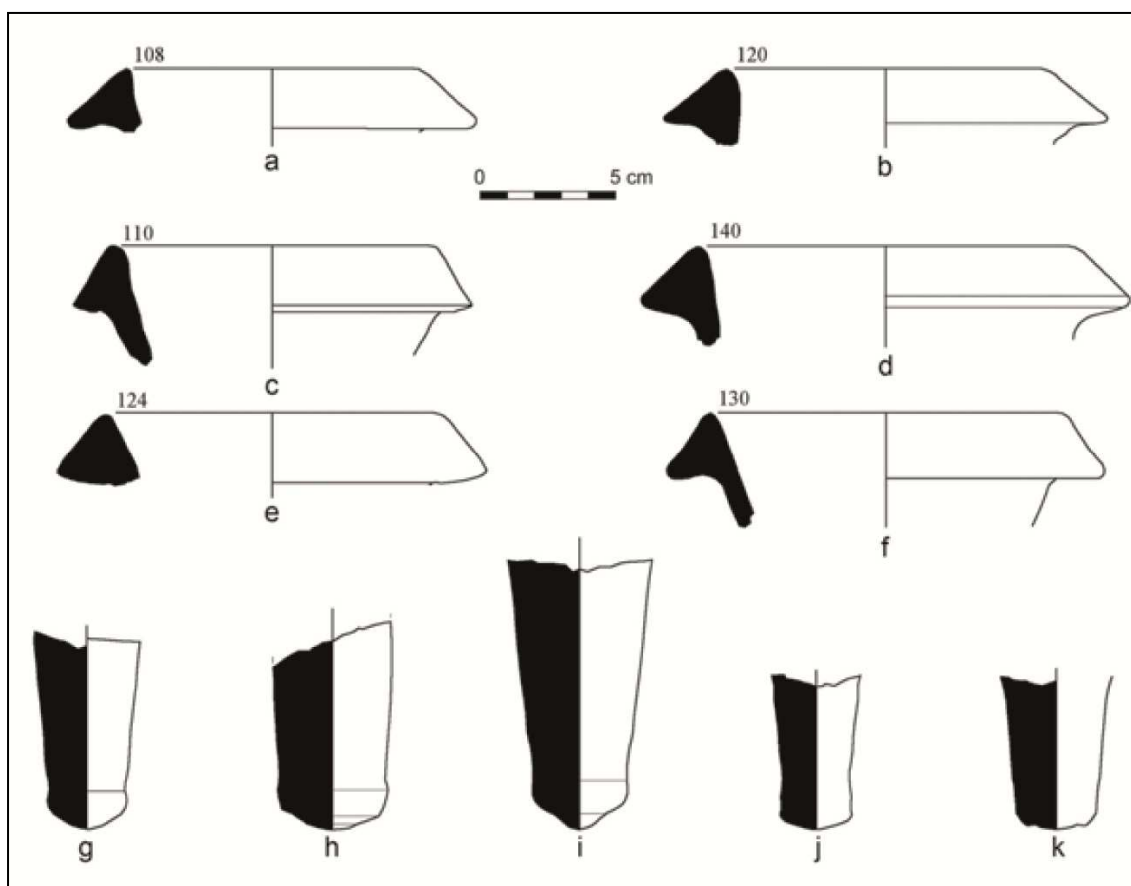

Fig. 41. Làmina de fragments de vores i pivots d'àmfores grecoitàliques de finals del s. III ane del jaciment de la Palma/Nova Classis (L'Aldea, Baix Ebre) (Noguera 2012, fig. 8).

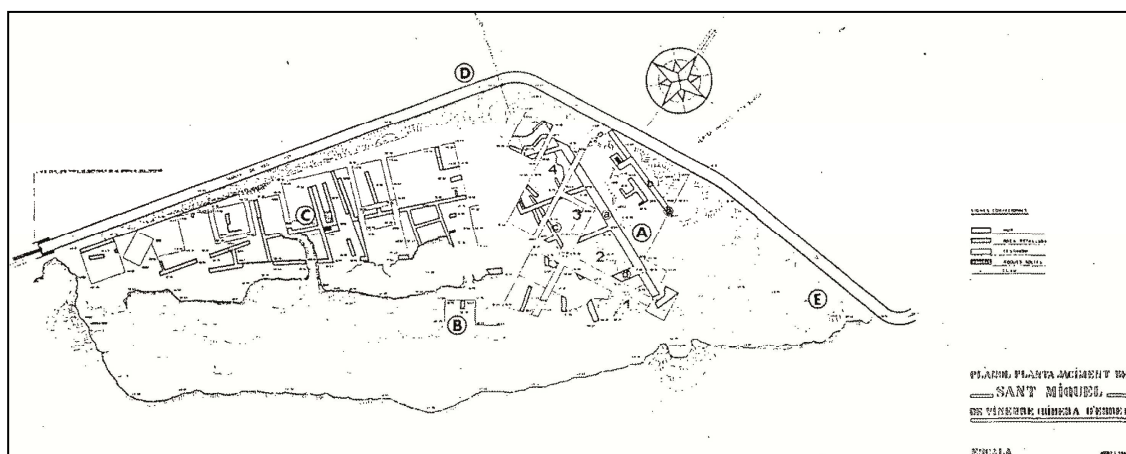

Fig. 42. Planta general del jaciment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, La Ribera d'Ebre) (Genera 1988, 47).

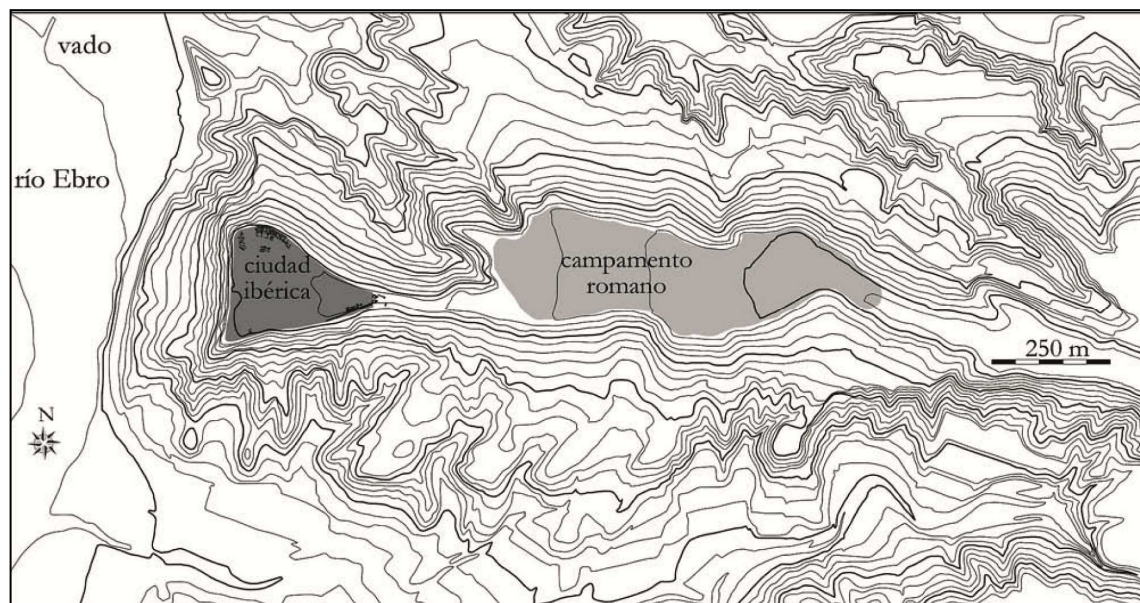

Fig. 43. Mapa de la localització de la ciutat ibèrica de El Castellet de Banyoles i el campament romà (Tivissa, Ribera d'Ebre) a l'exterior (Noguera *et al.* 2012, fig. 2).

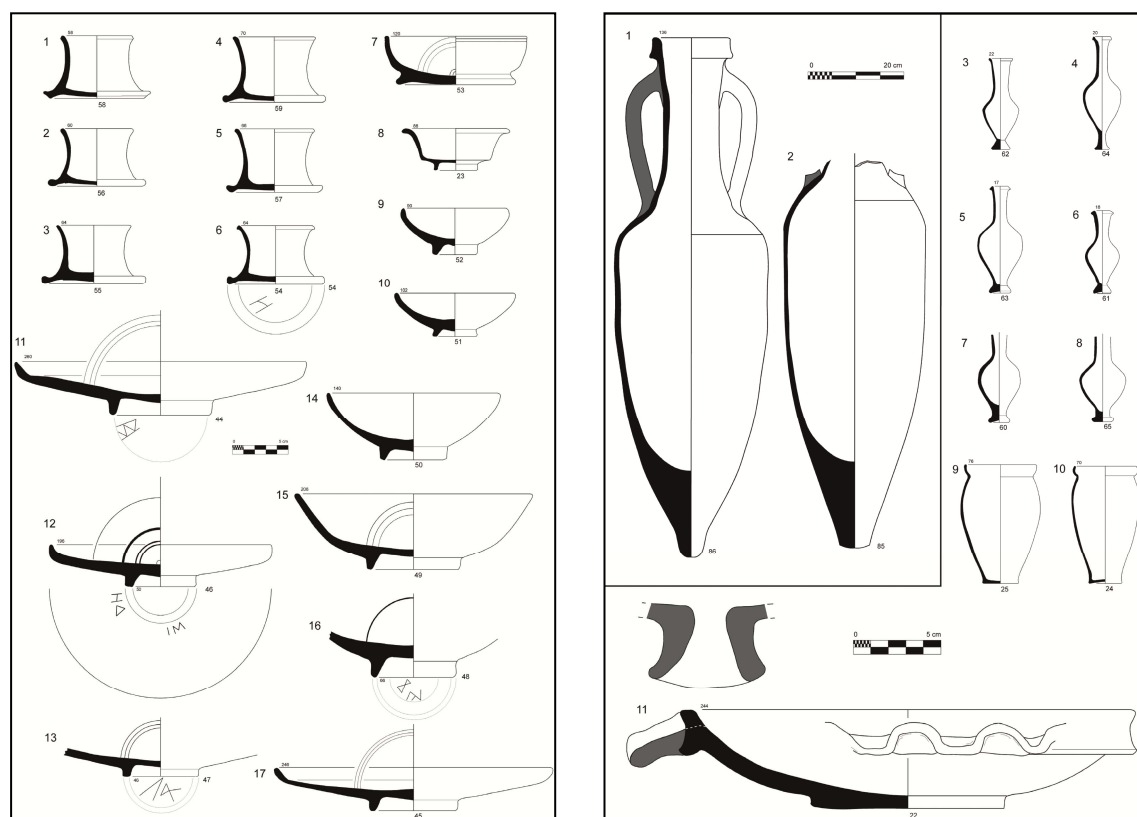

Fig. 44. Làmines de material ceràmic de les implantacions de la Serra de l'Espasa (Capçanes, El Priorat). Ceràmica de vernís negre i imitacions, àmfores i morters itàlics, ungüentaris i Parets fines (Cela *et al.* 2009, fig. 11 i 12).

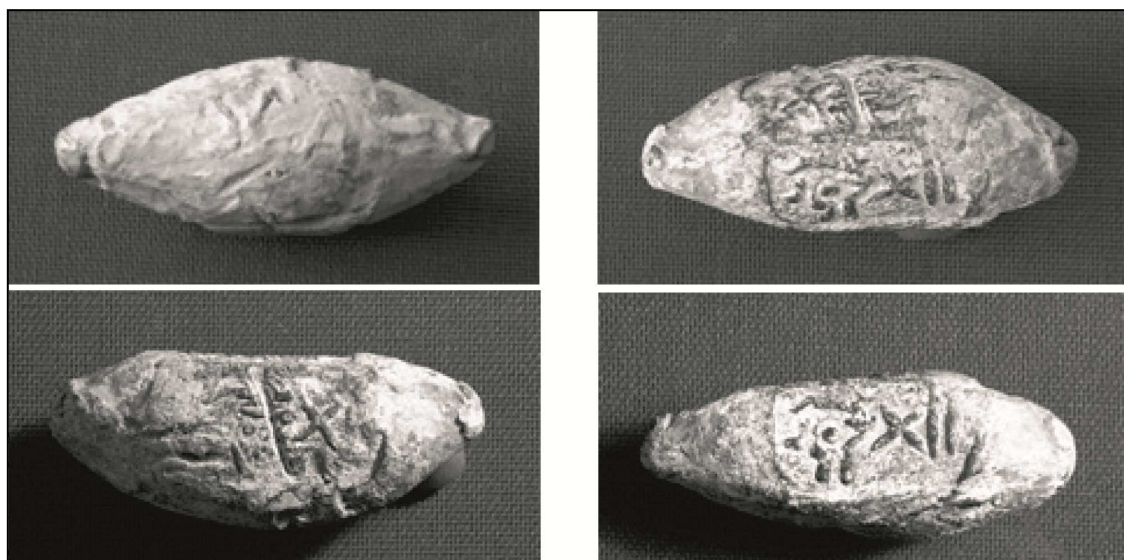

Fig. 45. Imatge dels dos projectils de fona amb les llegendes SCAE i XII, localitzats a Prades (Prades, Baix Camp) (López Vilar 2013b, fig. 6 i 7).

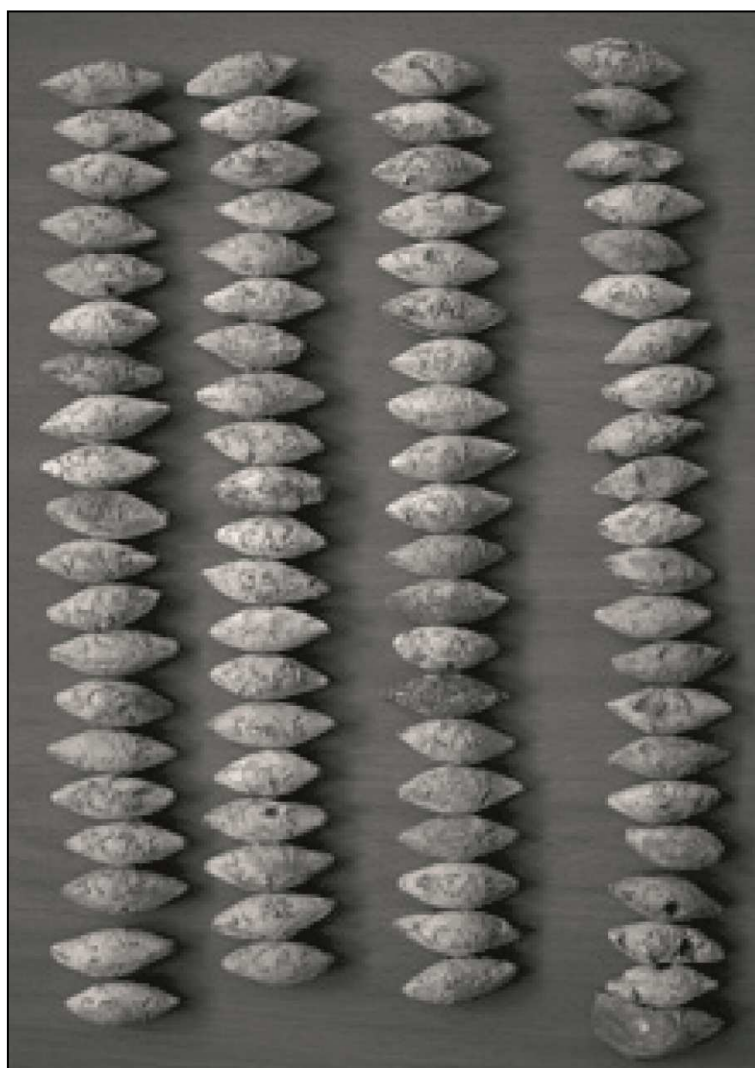

Fig. 46. Imatge del conjunt de projectils de fona localitzats al jaciment de Picamoixons (Valls, Alt Camp) (López Vilar 2013b, fig. 2).

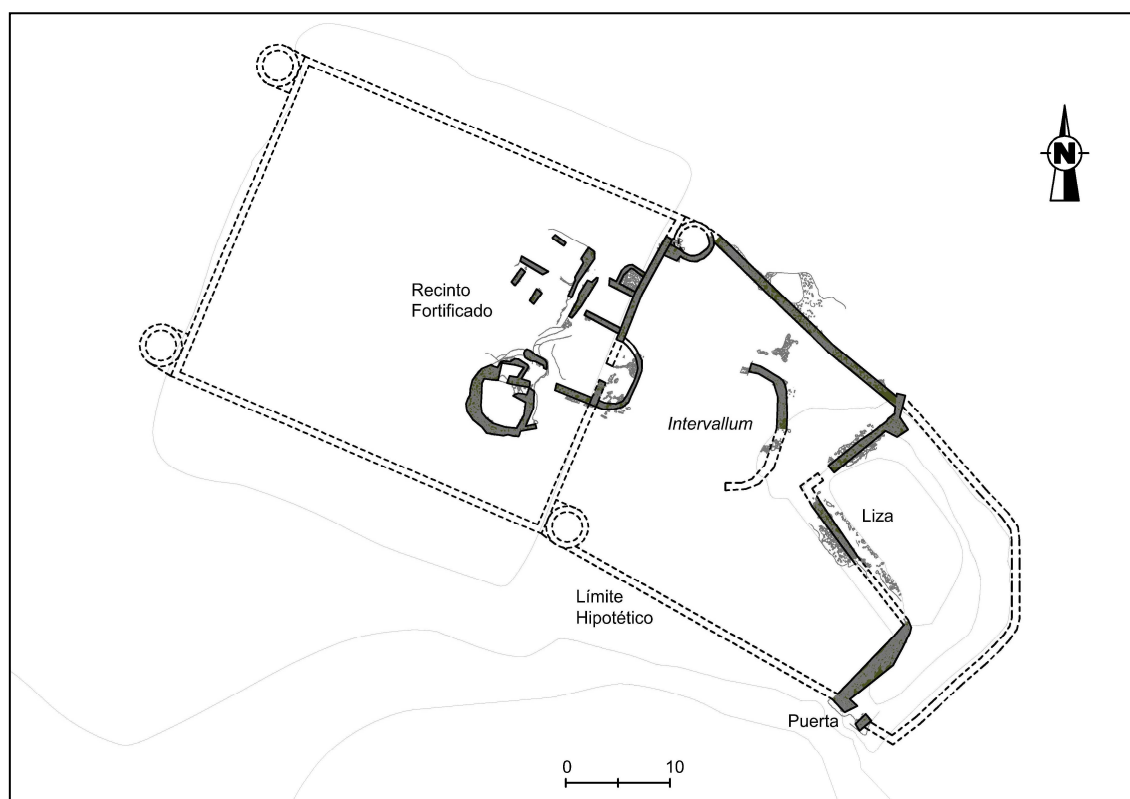

Fig. 47. Planta general del jaciment del CEIP Joan Plana (Puigpelat, L'Alt Camp) (Díaz García i Ramírez Roldán 2015, fig. 9).

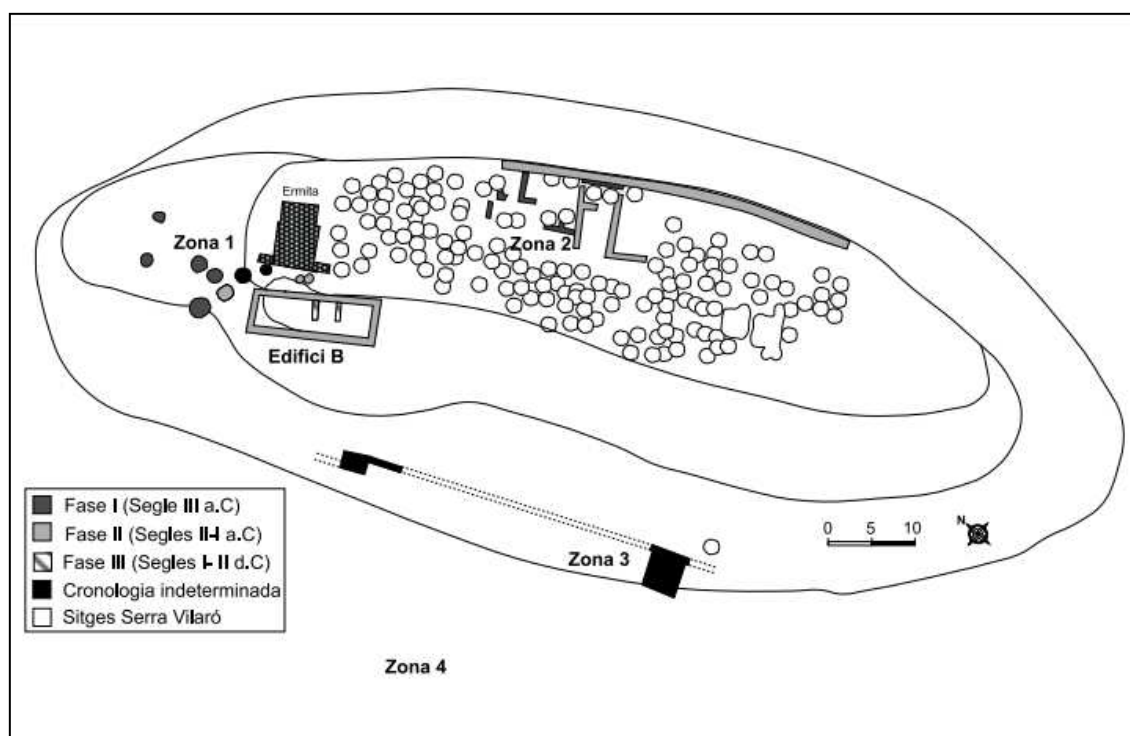

Fig. 48. Planta general del nucli de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, El Berguedà) (Asensio et al. 2013, fig. 6).

Fig. 49. Imatge del tram de muralla localitzat a la part baixa del turó de Sant Miquel de Sorba (Montmajor, El Berguedà).

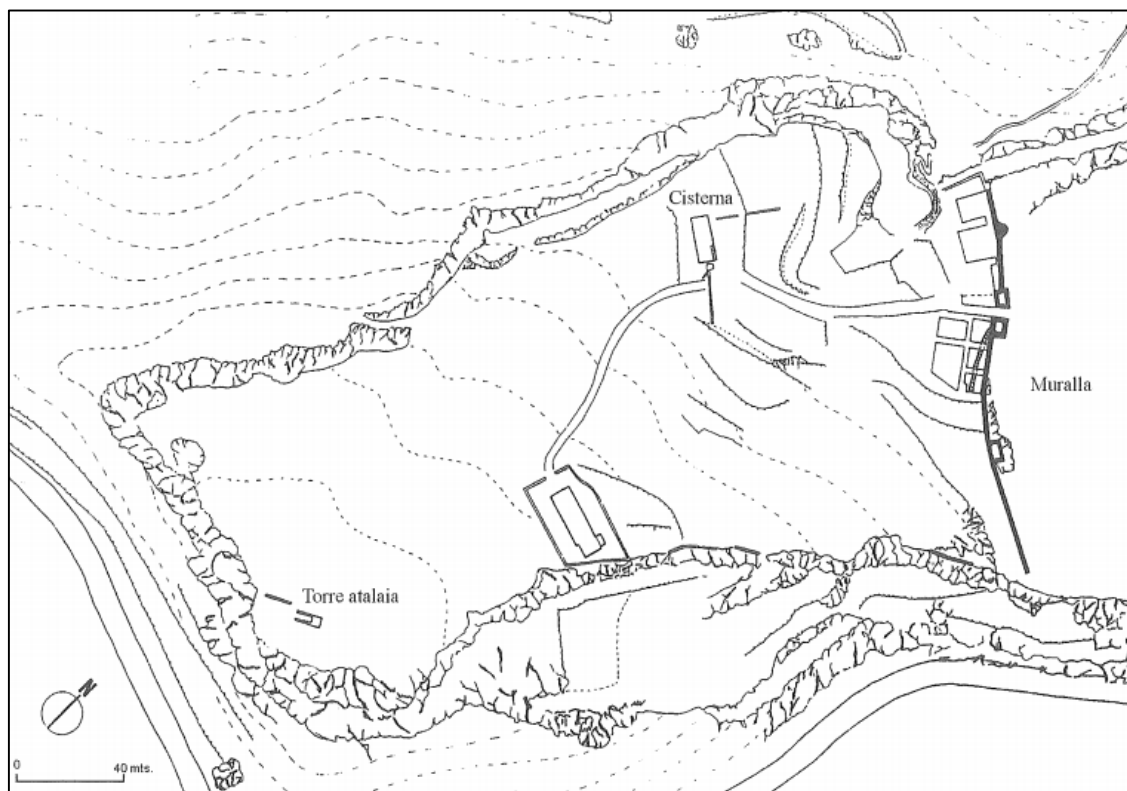

Fig. 50. Planta topogràfica del jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola (Canyelles, Garraf i Olèrdola, Alt Penedès i Garraf) (Álvarez *et al.* 1991, fig. 2).

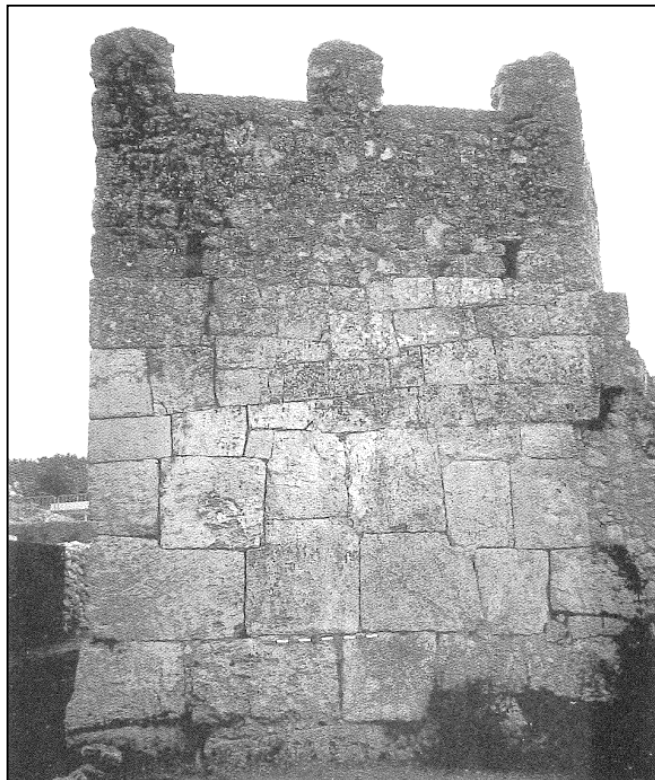

Fig. 51. Imatge de la cara externa de la Torre III de Sant Miquel d'Olèrdola (Canyelles, Garraf i Olèrdola, Alt Penedès i Garraf) (Palmada 2003, fig. 5).

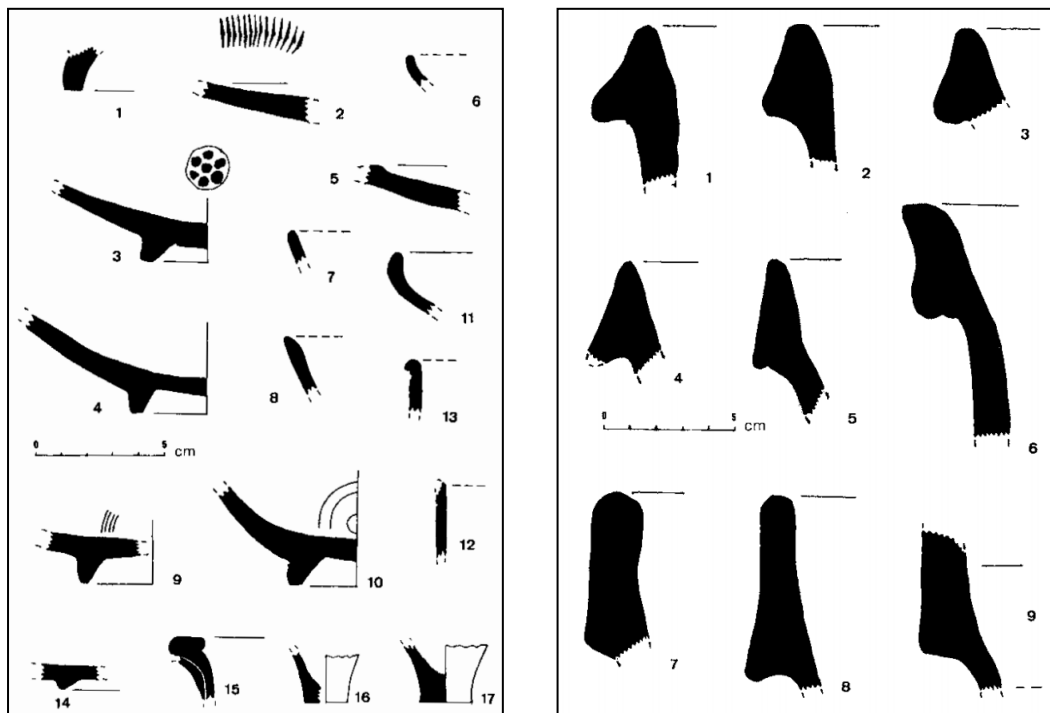

Fig. 52. Làmina de material ceràmic d'importació del jaciment del Montgròs (Sant Pere de Ribes, El Garraf) (Miret 1996, fig. 9 i 10). 1. Ceràmica de vernís negre àtica; 2. Protocampaniana; 3-4. Campaniana A; 5. Camp-A Lamb. 6; 6. Camp-A Lamb. 25 o 27; 7. Camp. A Lamb. 31; 8. Camp-A Lamb. 33; 9-10. Campaniana A tardana; 11. Cales Lamb. 5; 12. Cales Lamb. 1 o 8; 14. Ceràmica comuna itàlica; 15-17. Ceràmica comuna romana. Vores d'àmfores itàliques; 1-4 Dressel 1A; 5. Indet; 6-7. Dressel 1B i 8-9. Dressel 1B o 1C.

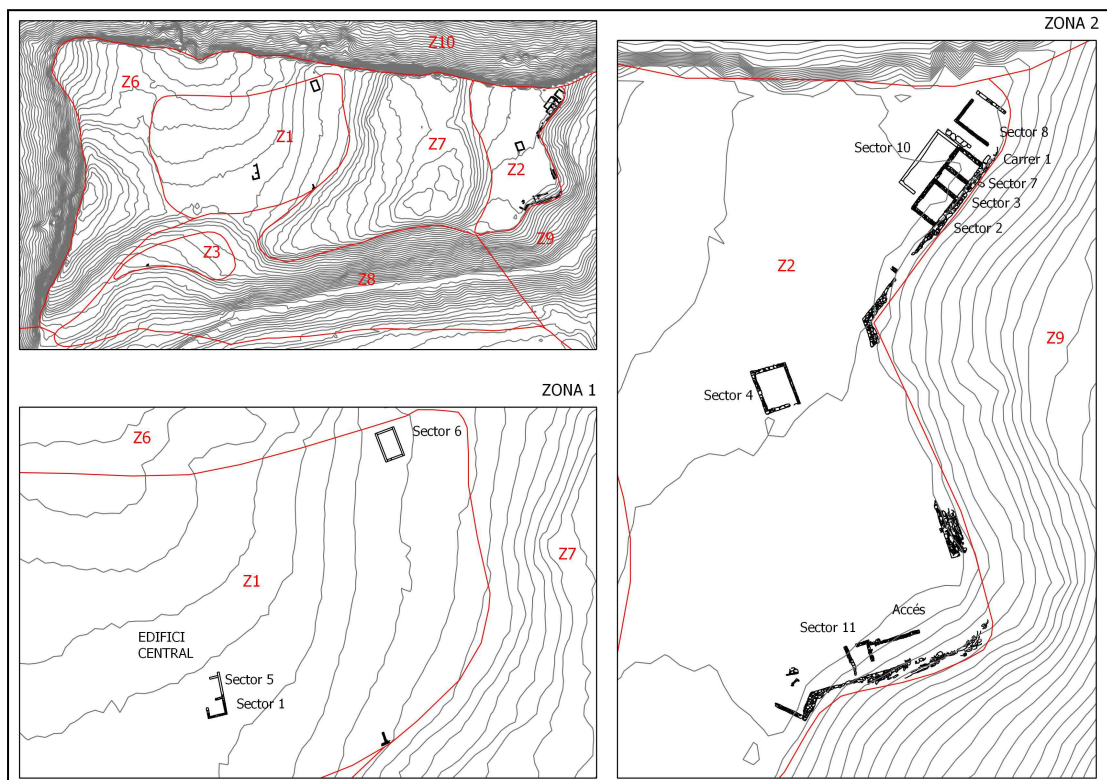

Fig. 53. Planta de Puig Ciutat (Oristà, Osona) i el seu entorn immediat. Plantes de la Zona 1 i 2 amb les estructures recuperades (Planta: Àngels Pujol Camps).

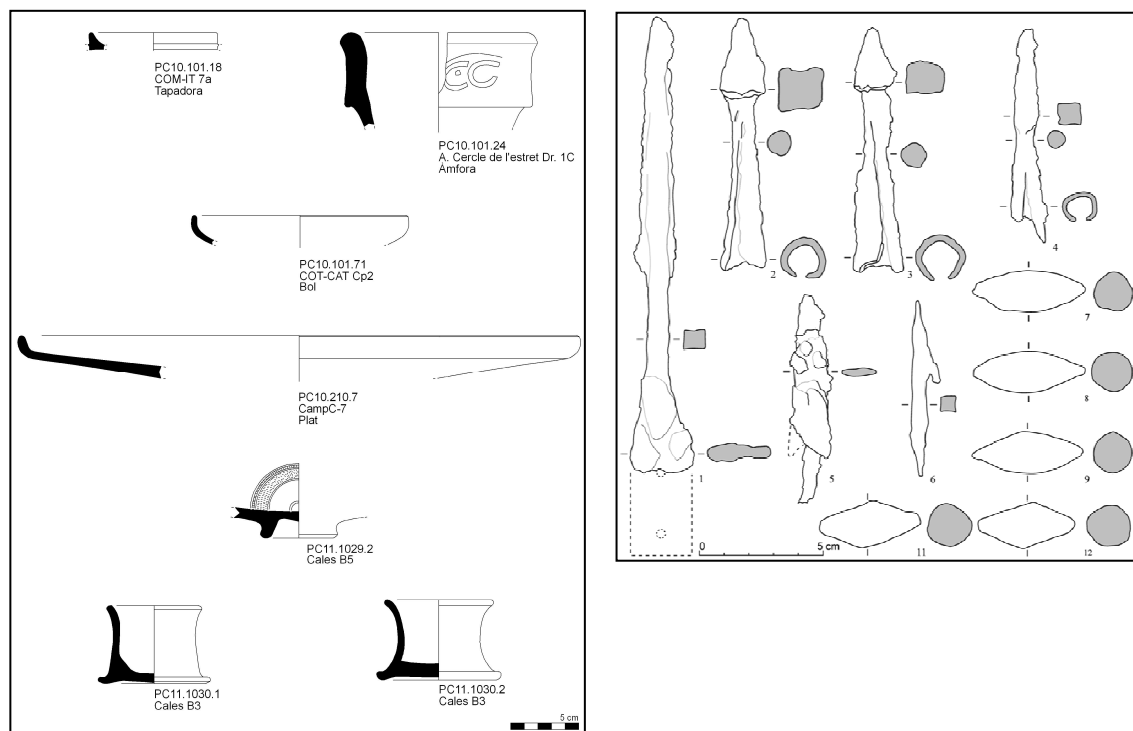

Fig. 54. Làmina de material ceràmic i armament localitzat a Puig Ciutat (Oristà, Osona) (Padrós et al. 2015, fig. 6 i 7).

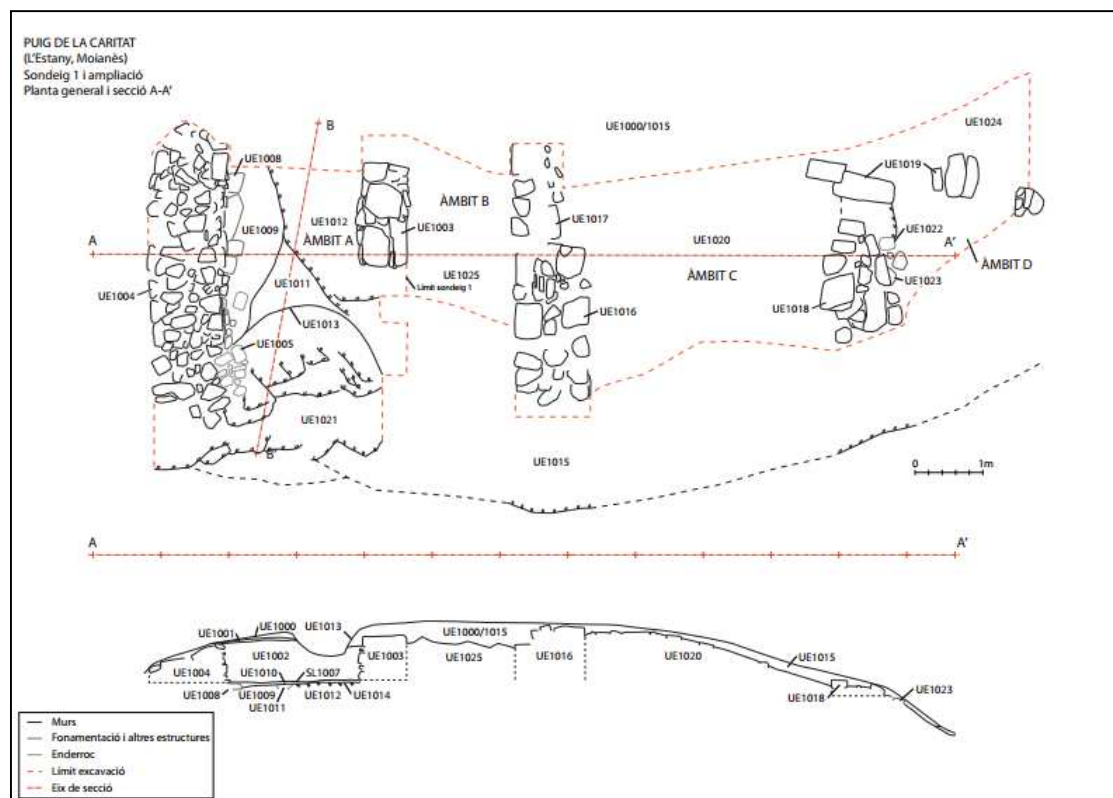

Fig. 55. Planta i secció de les restes excavades al Puig de la Caritat (L'Estany, El Moianès) (Pujol 2015, 63).

Fig. 56. Planta del jaciment de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, El Vallès Occidental) en la fase IV de l'ibèric final o romanorepublicana (s. III ane) (Francès i Guàrdia 2012, fig. 9).

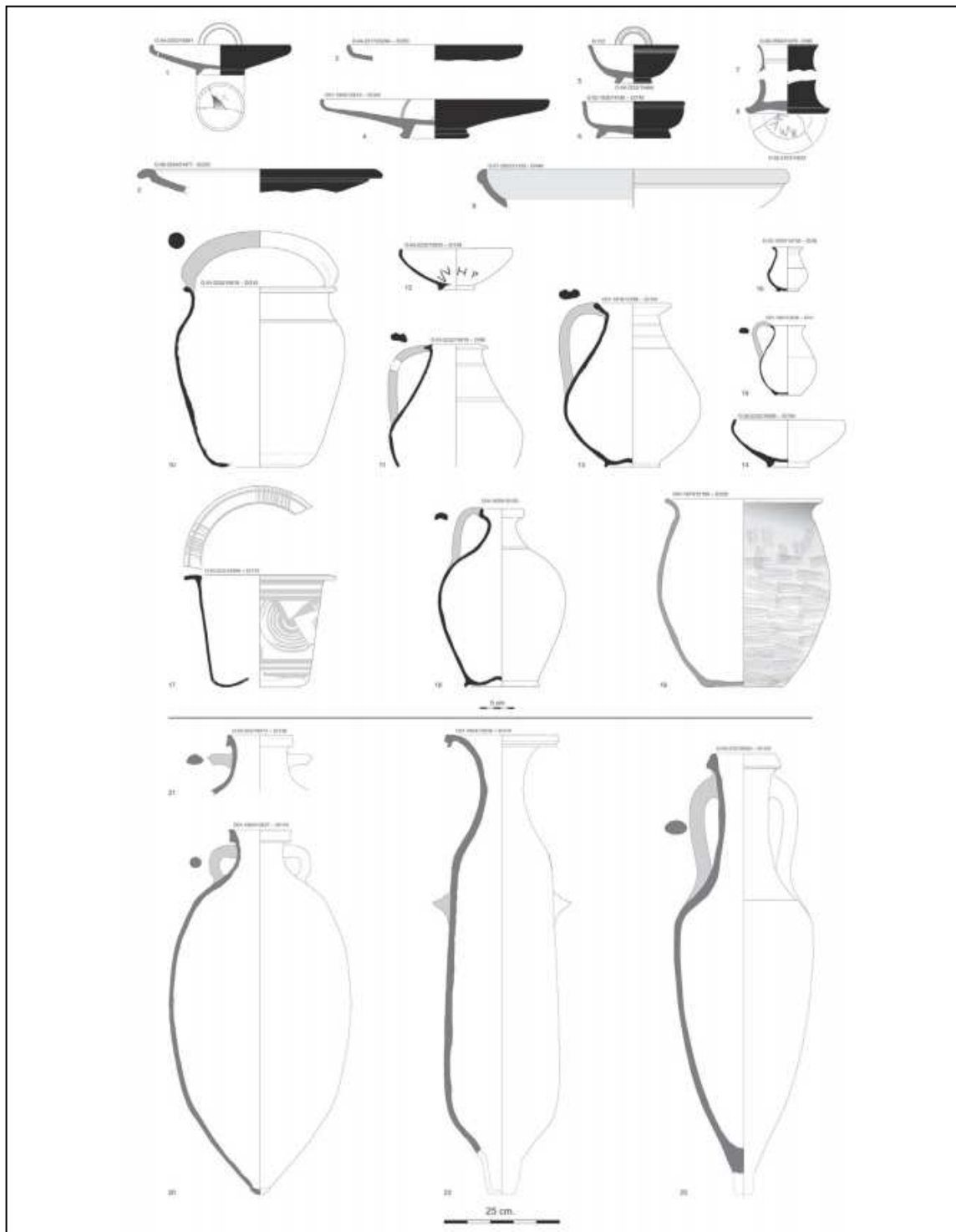

Fig. 57. Làmina de material ceràmic de la fase IV de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, El Vallès Occidental) (Francès i Guàrdia 2012, fig. 10). 1-2. Campaniana A; 3-8. Cales; 9. Roig Pompeià; 10-12. Comuna de coccio oxidada; 13-16. Comuna de coccio reductora; 17. Pintada; 18. Ibèrica engalbada; 19. Ceràmica a mà; 20-21. Àmfora púnica centremediterrània-tripolitana; 22. Àmfora púnica centremediterrània Mañà C-2, 22; 23. Àmfora itàlica Dressel 1A.

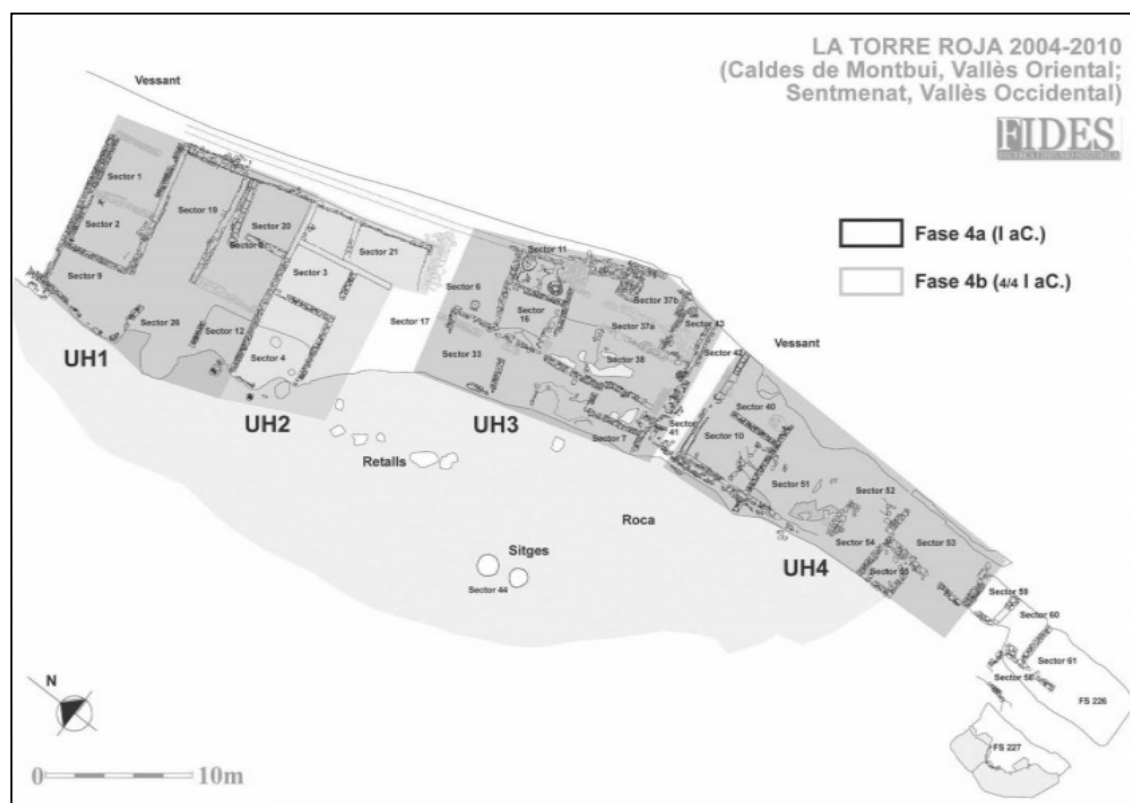

Fig. 58. Planta general del jaciment de la Torre Roja en la seva fase IV (Caldes de Montbui, El Vallès Oriental) (Fortó i Maese 2011, fig. 8).

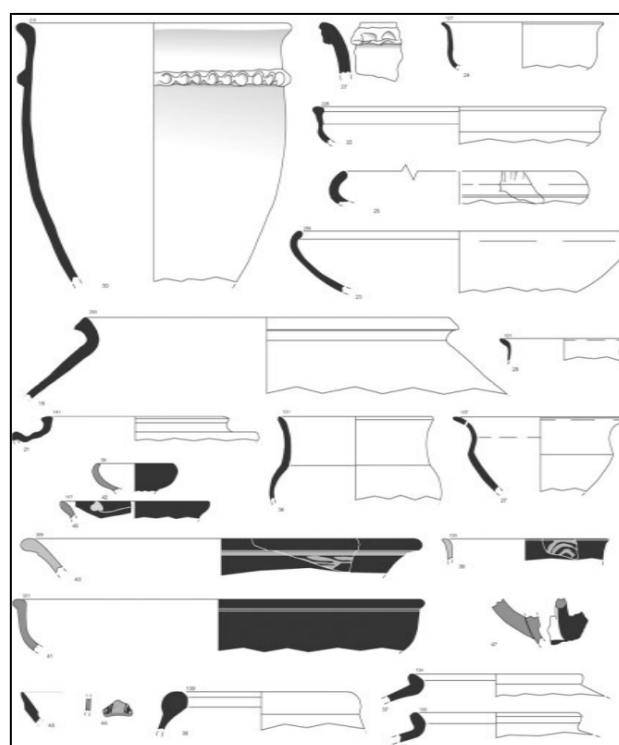

Fig. 59. Làmina de materials ceràmics de la fase IV de la Torre Roja (Caldes de Montbui, El Vallès Oriental). (Fortó i Maese 2011, fig. 18). Presenta produccions locals –àmfores i ceràmiques ibèriques– i importacions –àmfores i vaixelles.

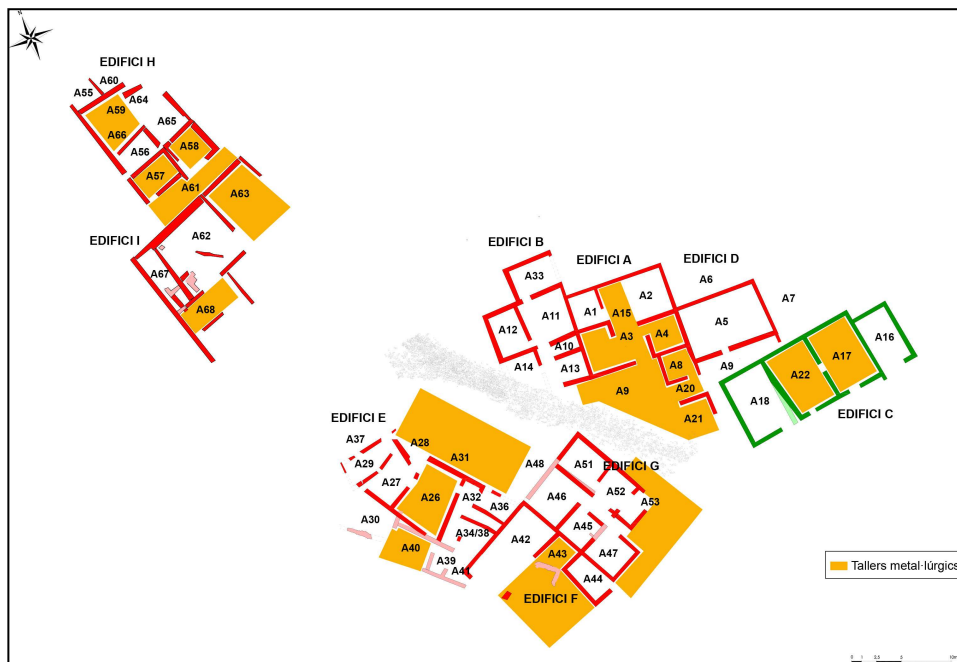

Fig. 60. Planta general del jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) amb indicació dels tallers metal·lúrgics (Duran *et al.* 2015, fig. 1).

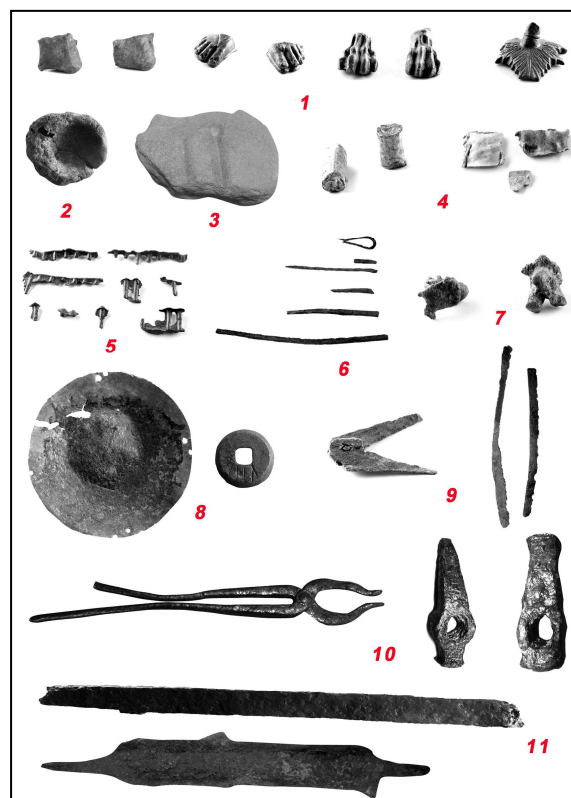

Fig. 61. Làmina de material metàl·lic i relació amb la metal·lúrgia del jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Duran *et al.* 2015, fig. 6). 1. Peces de bronze en desús per al reciclatge; 2. Gresol; 3. Motlle lític de barnilles; 4. Lingots de plom; 5. Rastellera amb les revores de claus de la fosa de bronze; 6. Lingot de bronze tips barreta; 7. Fragments d'arbres d'alimentació de bronze; 8. Plat de balances i pesal de bronze; 9. Instrumental de bronze: tisores i serretes; 10. Instrumental de ferro: tenalles i martells; 11. Lingots de ferro: barra de secció quadrangular i barra d'extremes arrodonits.

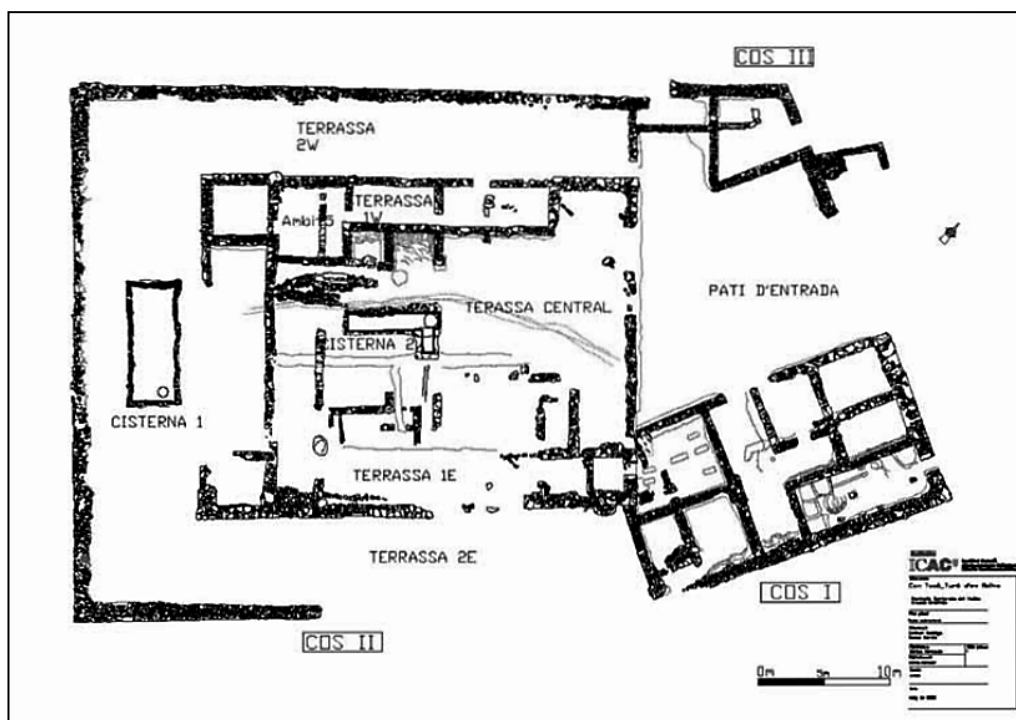

Fig. 62. Planta general del jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès, El Vallès Oriental) (Pera et al. 2014, fig. 1).

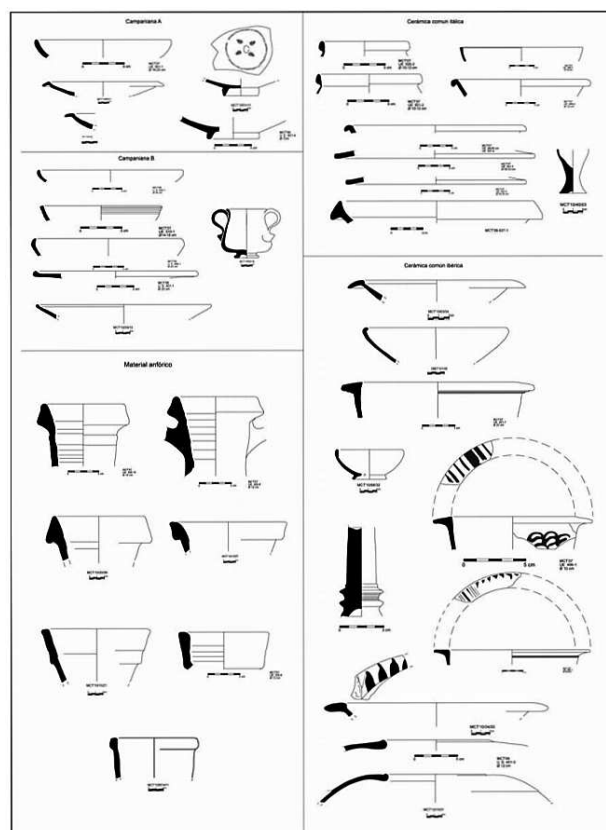

Fig. 63. Làmina de material ceràmic del jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès, El Vallès Oriental) (Rodrigo et al. 2014, fig. 10).

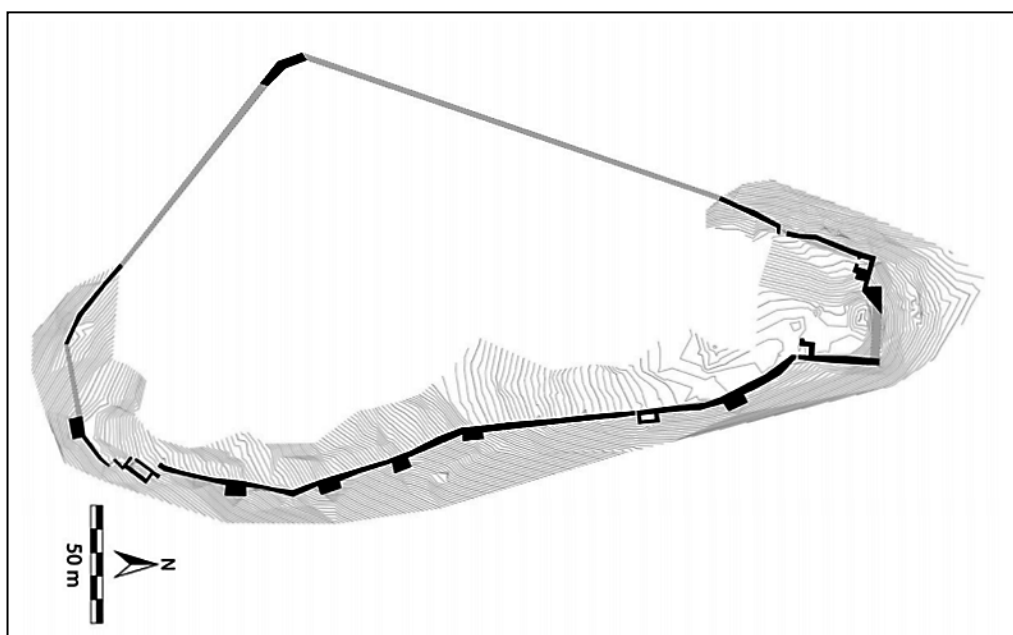

Fig. 64. Planta general de Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, El Vallès Oriental) (Guàrdia 2015, fig. 2).

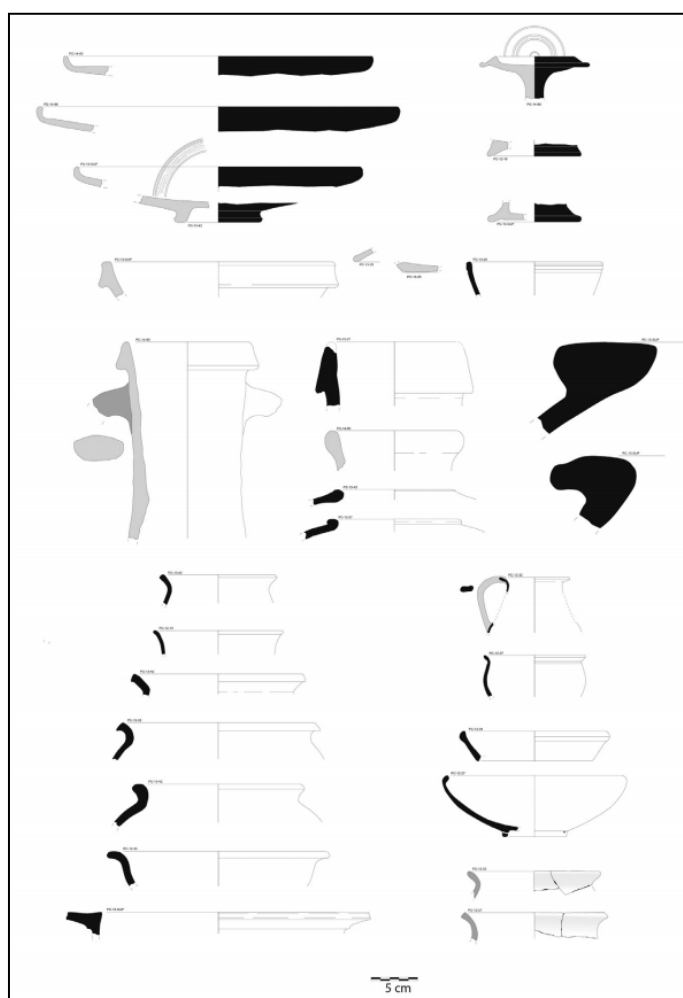

Fig. 65. Làmina de material de la fase final i d'abandonament de Puig Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, El Vallès Oriental) (Guàrdia 2015, fig. 10).

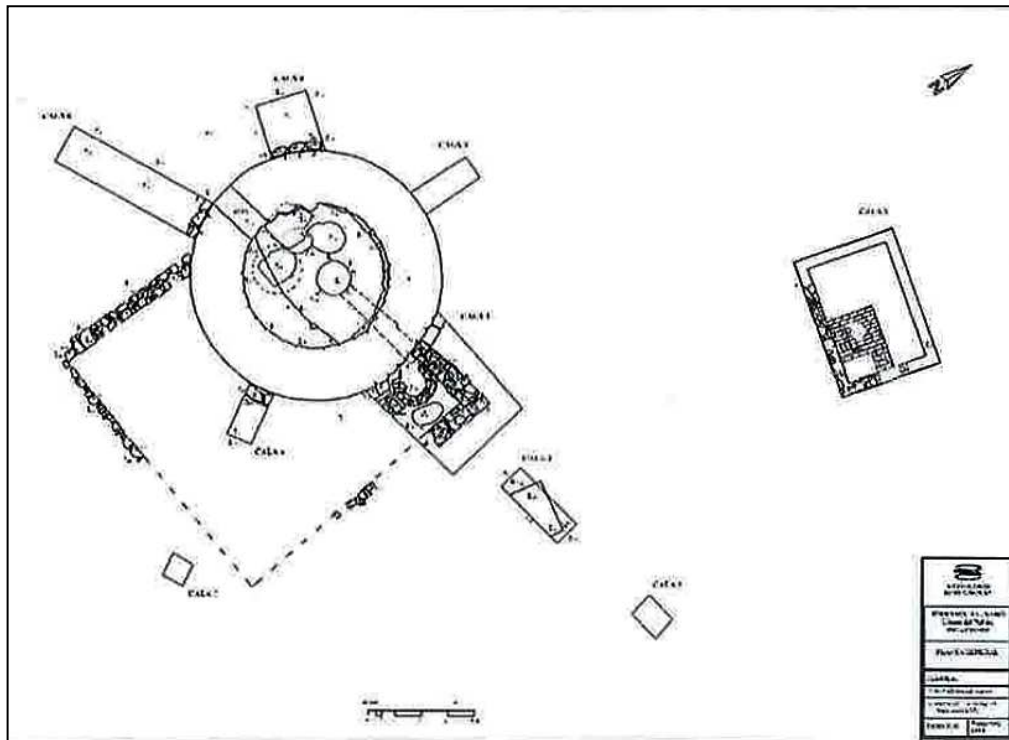

Fig. 66. Planta general de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) i els sondejos realitzats (Sánchez 2008, fig. 3).

Fig. 67. Imatge de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) des del sud. S'aprecien les nou filades de carreus encoixinats a la part inferior.

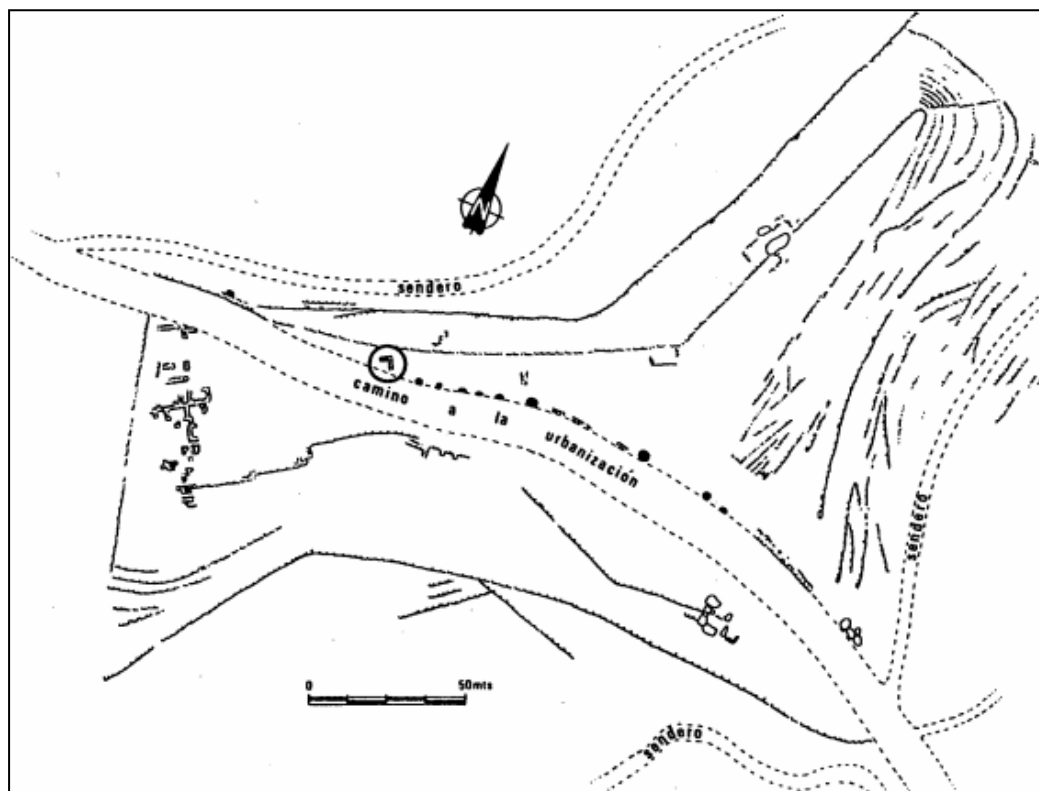

Fig. 68. Planta del jaciment del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) (López *et al.* 1982a, fig. 7).

Fig. 69. Planta de la fase iberoromana del Castellot de Bolvir (Bolvir, La Cerdanya) (Morera *et al.* 2011, fig. 9).

Fig. 70. Imatge de la zona de l'abocador i de l'habitació o 1 del jaciment de Can Rubió (La Vall d'en Bas, La Garrotxa) (Guàrdia i Harzbecher 2013, 13).

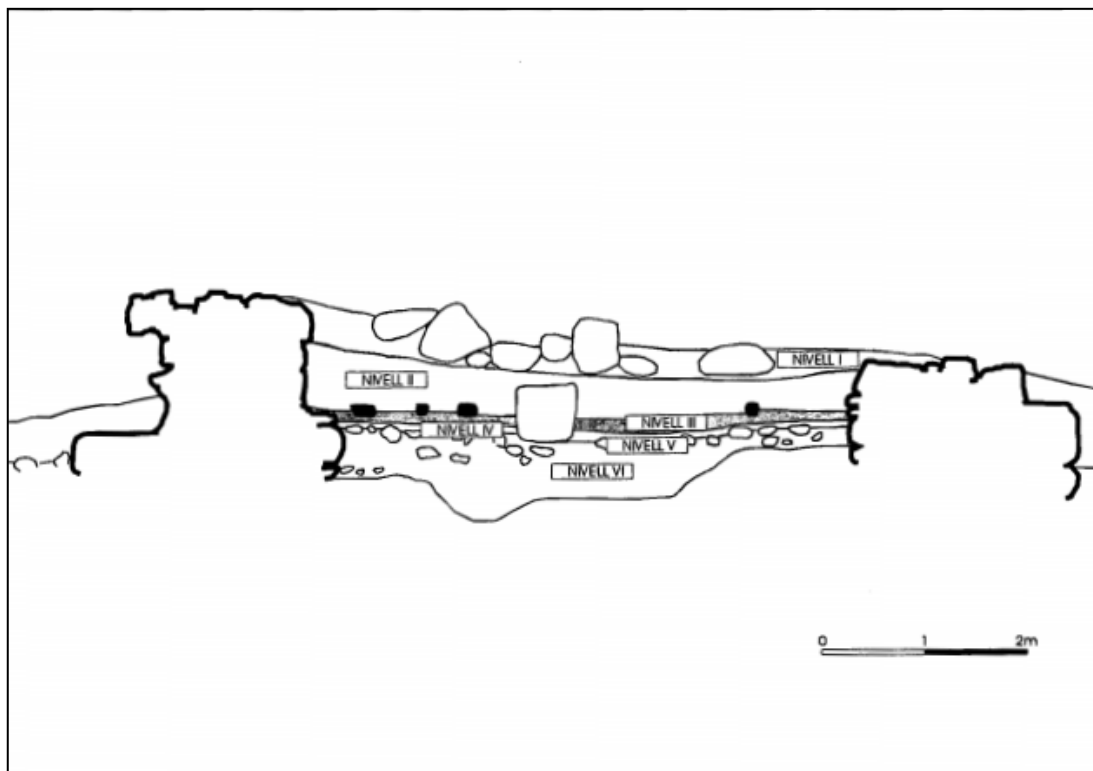

Fig. 71. Secció nord-sud de la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva) (Rueda 1999, 7).

Fig. 72. Imatge de detall de la fonamentació de la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva) a base de dues filades de carreus de granit encoixinats.

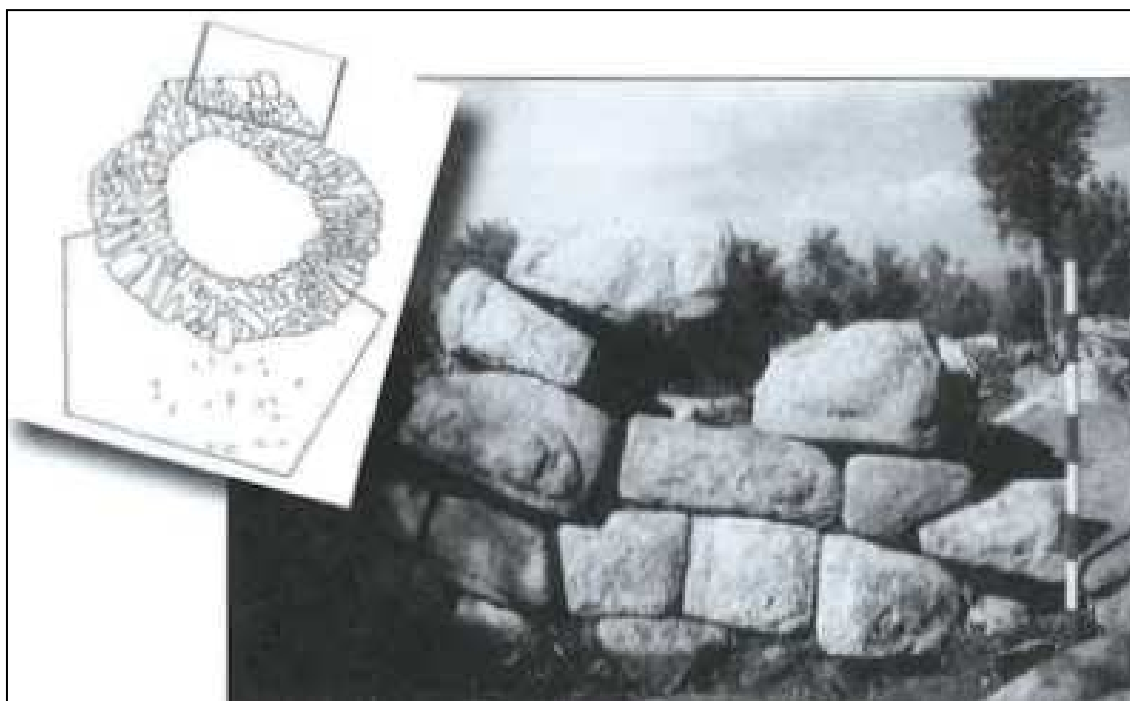

Fig. 73. Planta i imatge de detall del parament exterior de la Torre del Far (Santa Coloma de Farners, La Selva) (Folch *et al.* 2008, fig. 3).

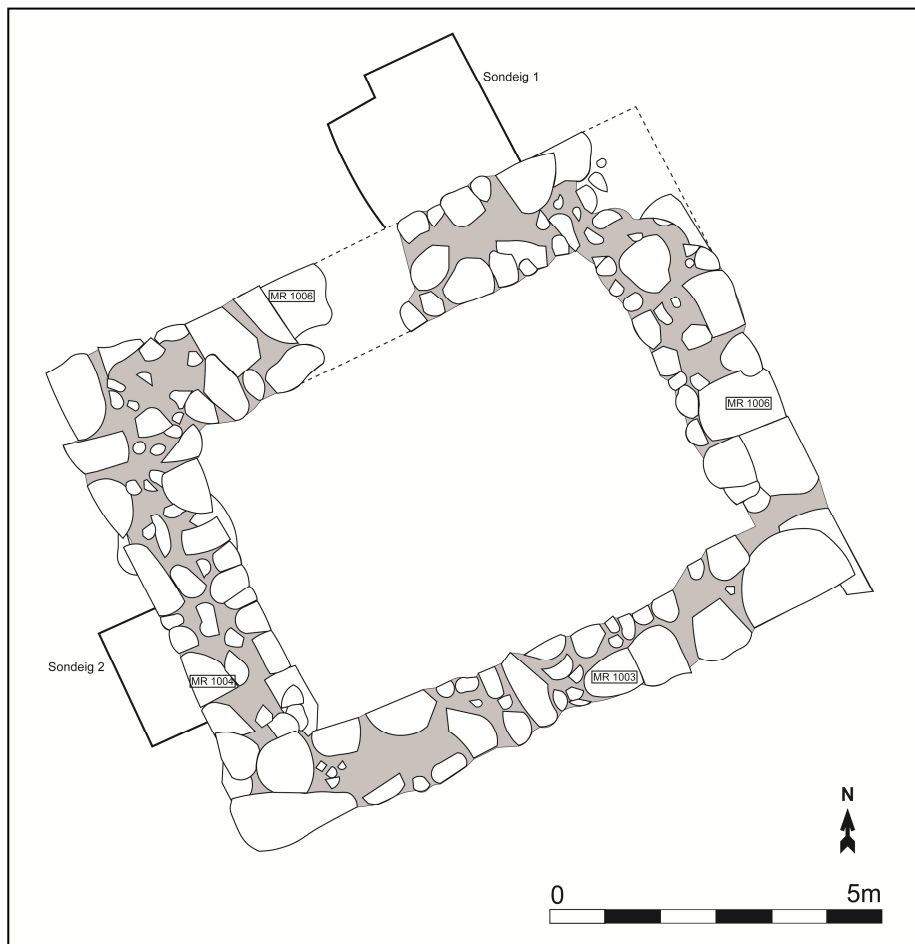

Fig. 74. Planta de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva) (Padrós 2016b, fig. 2).

Fig. 75. Imatge de la fonamentació de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva), directament sobre la roca mare (Padrós 2016b, fig. 3).

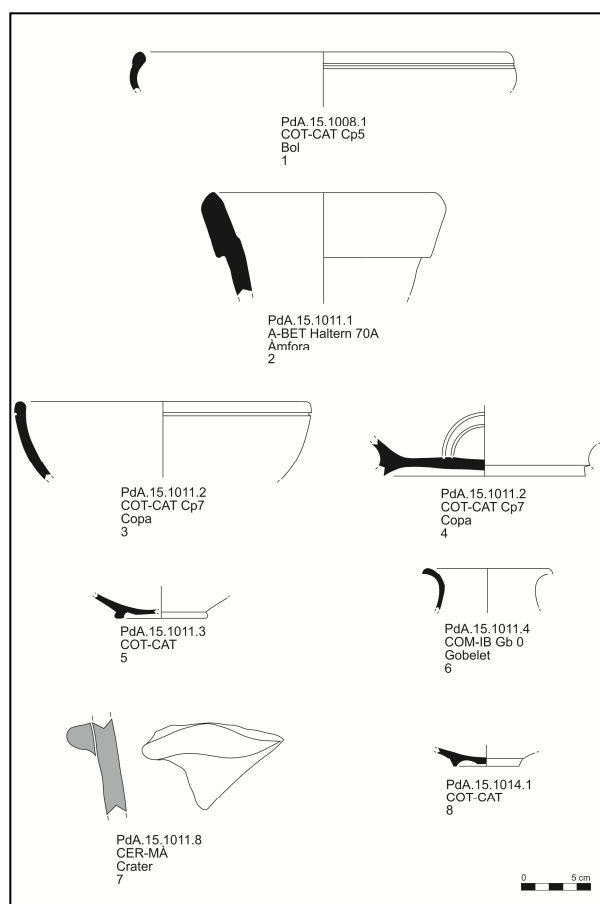

Fig. 76. Làmina de material ceràmic procedent de la primera campanya d'excavació de la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva) (Padrós 2016b, fig. 4).

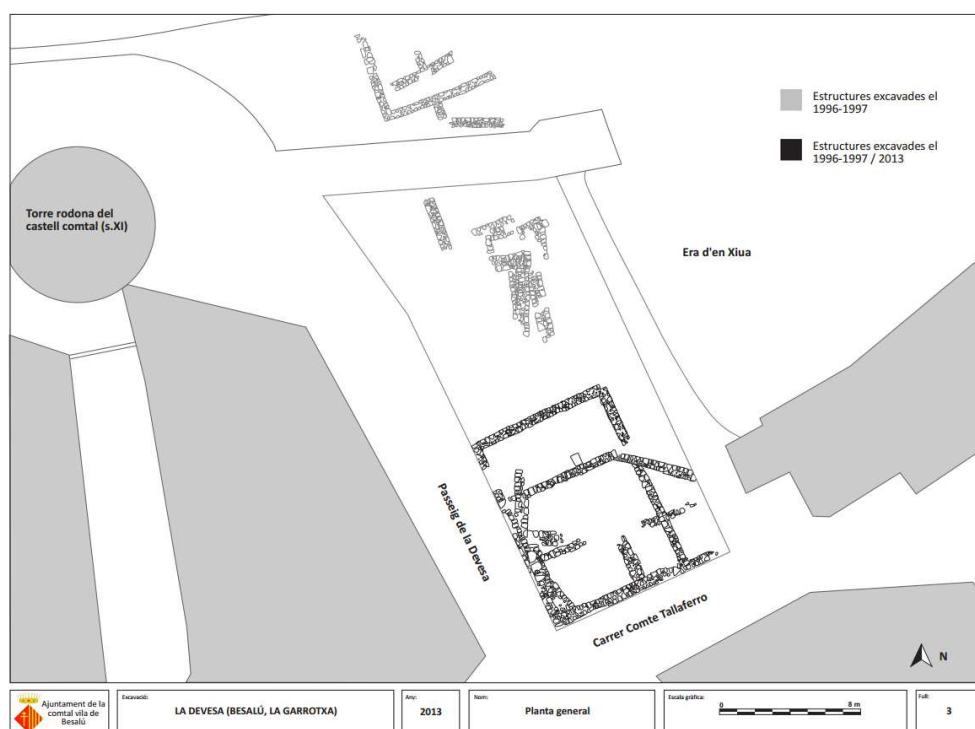

Fig. 77. Planta de l'àrea de la Devesa (Besalú, La Garrotxa) (Frigola Torrent i Ferrer 2014, fig. 1).

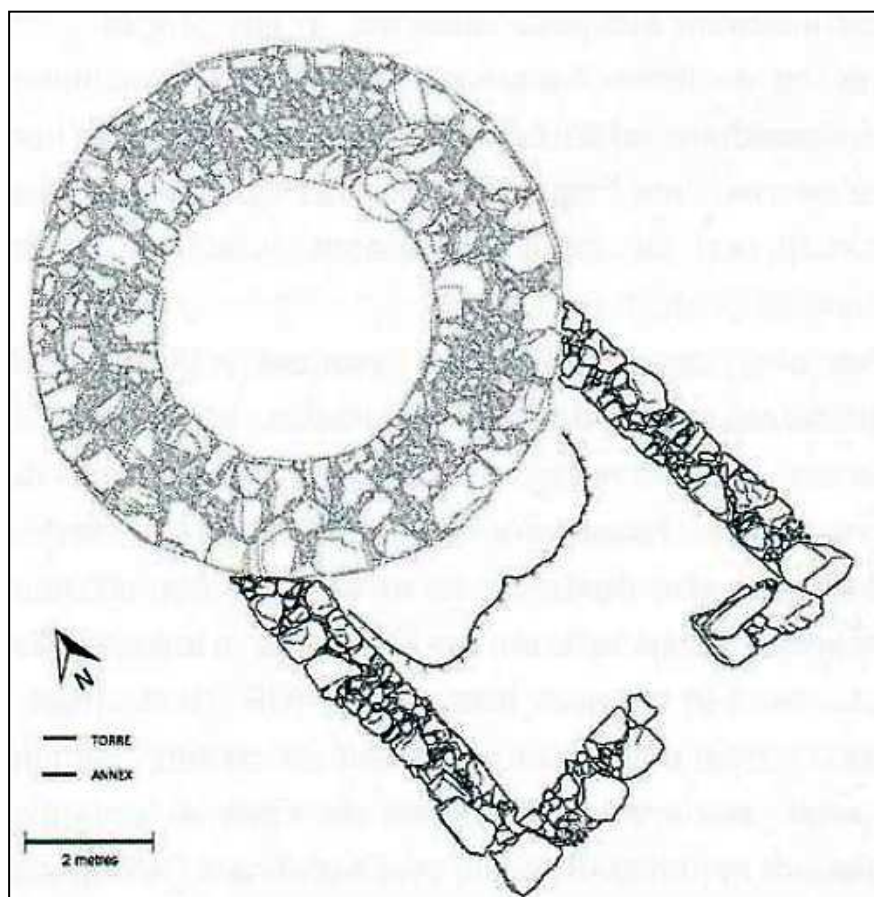

Fig. 78. Planta de la torre i l'annex del Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa) (Frigola i Pratdesaba 2012, fig. 1).

Fig. 79. Imatge de la torre del Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa), amb el seus grans carreus i l'encoixinat d'alguns d'ells.

Fig. 80. Imatge de la torre de Puig Castellar de Vidreres (Vidreres, La Selva) completament emboscada.

Fig. 81. Imatge de la torre del Castellot d'Avinyonet de Puigventós (Avinyonet de Puigventós, L'Alt Empordà).

Fig. 82. Imatge de l'estructura quadrangular on s'assenta la torre medieval de l'Agulla de la Pola (Tossa de Mar, La Selva).

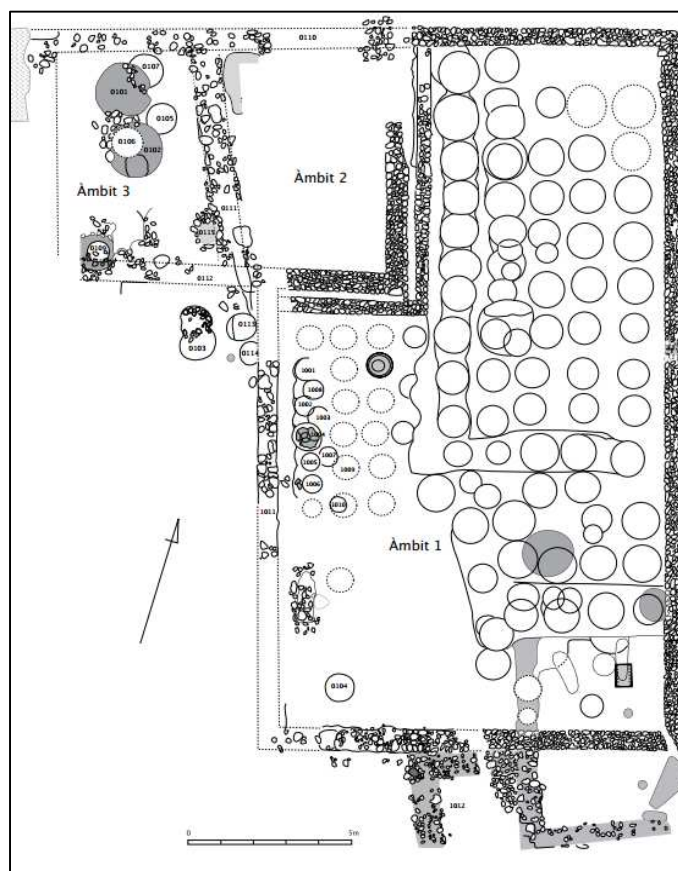

Fig. 83. Planta general de l'Olivet d'en Pujol (Viladamat, L'Alt Empordà) (Casas *et al.* 2013, fig. 1).

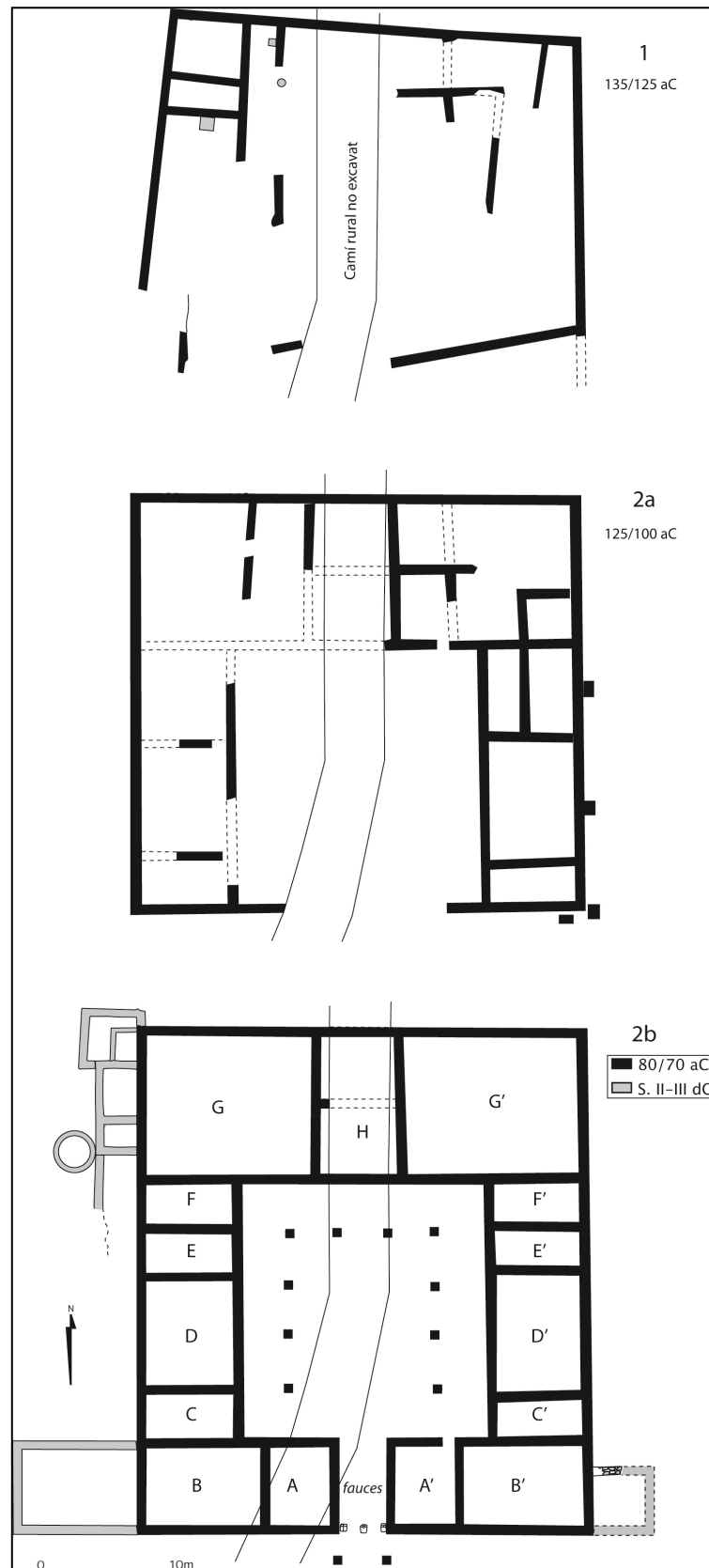

Fig. 84. Planta comparativa de les fases 1, 2a, 2b i 3 del jaciment de Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà, Baix Empordà) (Casa *et al.* 2015, fig. 6).

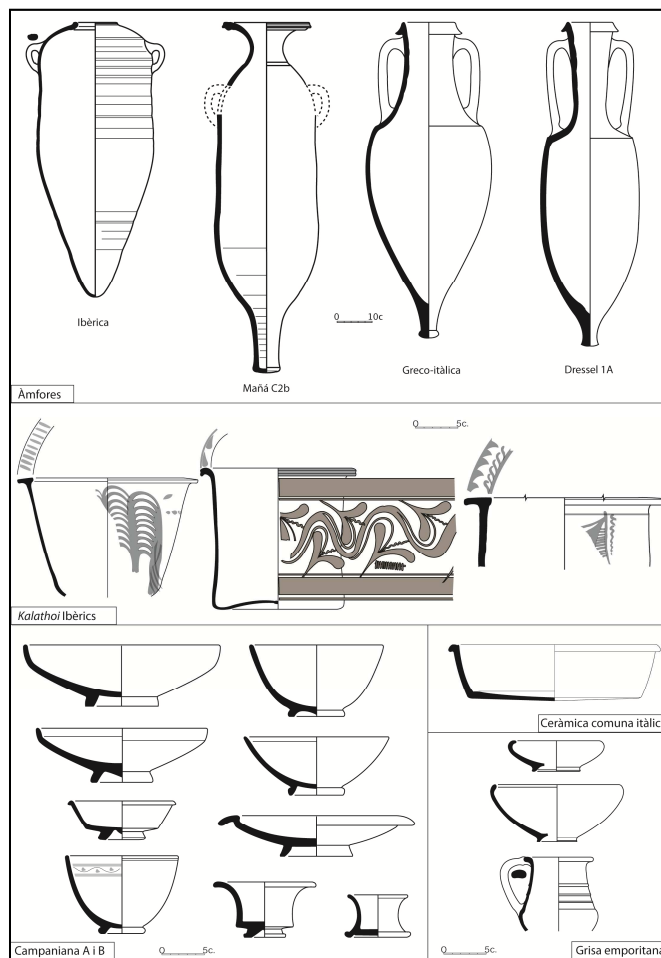

Fig. 85. Làmina de material ceràmic representatiu del període romà tardorepublicà de Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà, Baix Empordà) (Casa *et al.* 2015, fig. 3).

Fig. 86. Imatge del costat oest del basament de la torre carolíngia de l'Illot del Castellà (Llança, l'Alt Empordà), on sembla apreciar-se sorra i morter de calça, possibles evidències d'una torre de guaita prèvia (Pujol Puigvehí 2004, fig. 2).

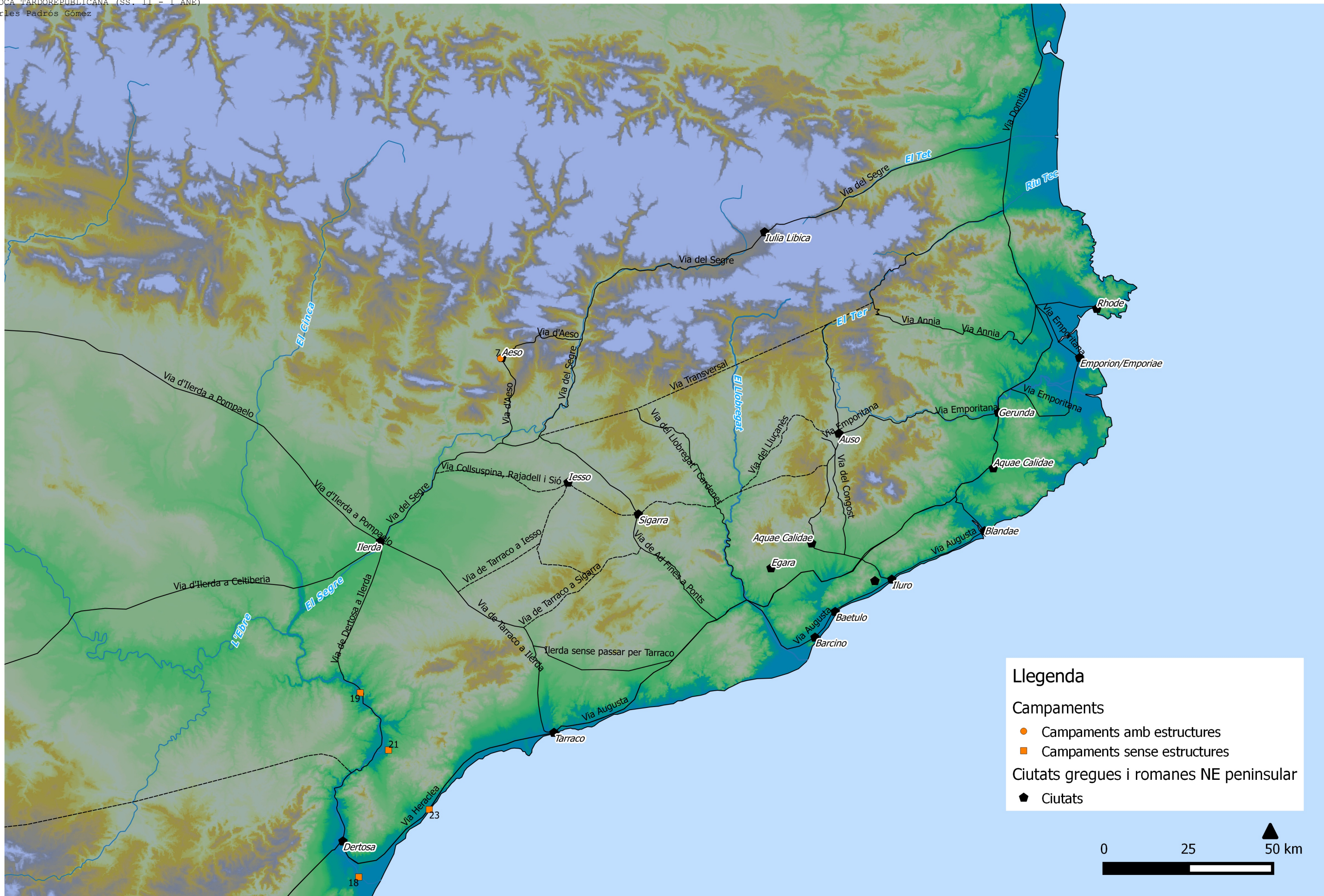

Fig. 87. Mapa dels campaments localitzats al nord-est peninsular.

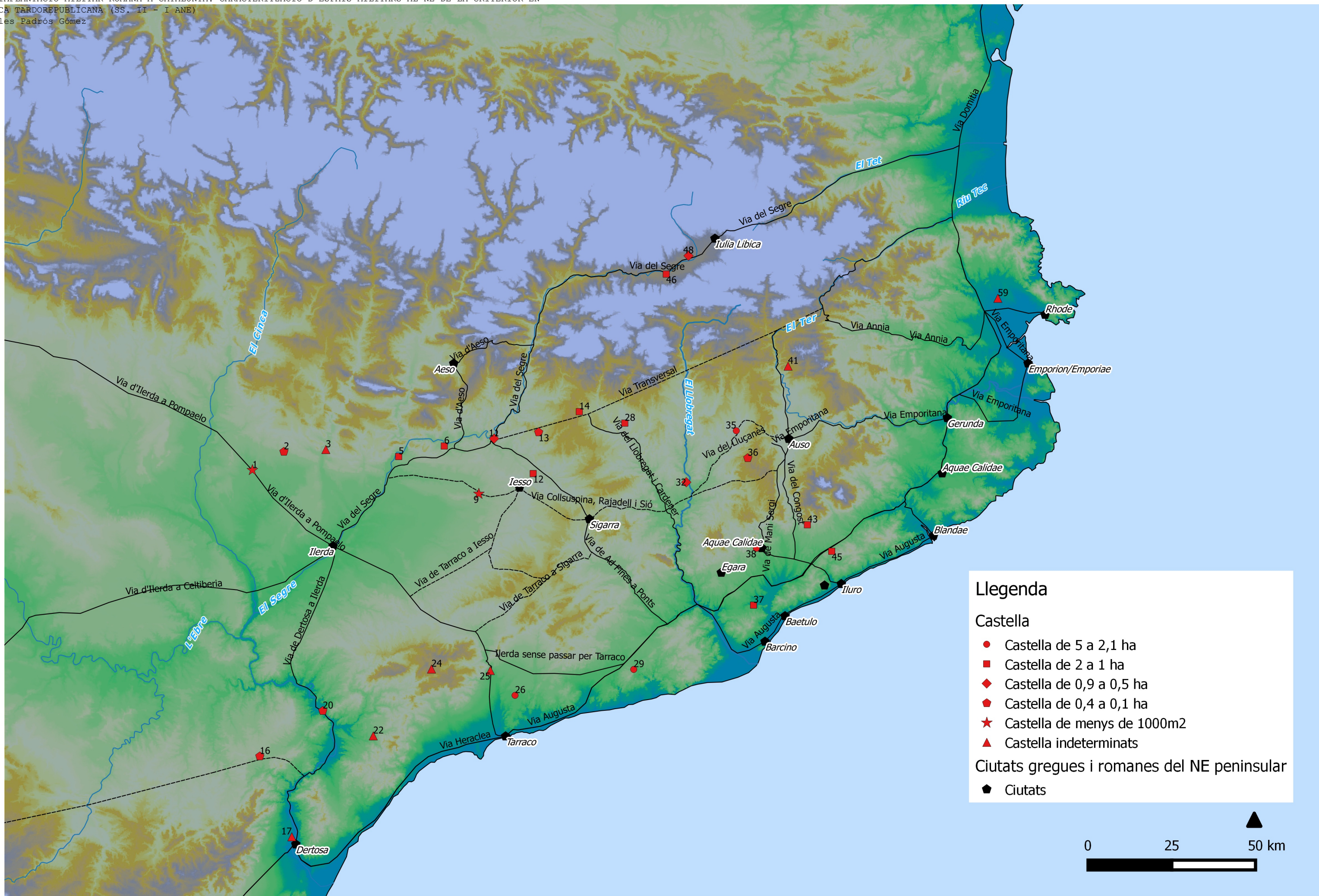

Fig. 88. Mapa dels castella localitzats al nord-est peninsular.

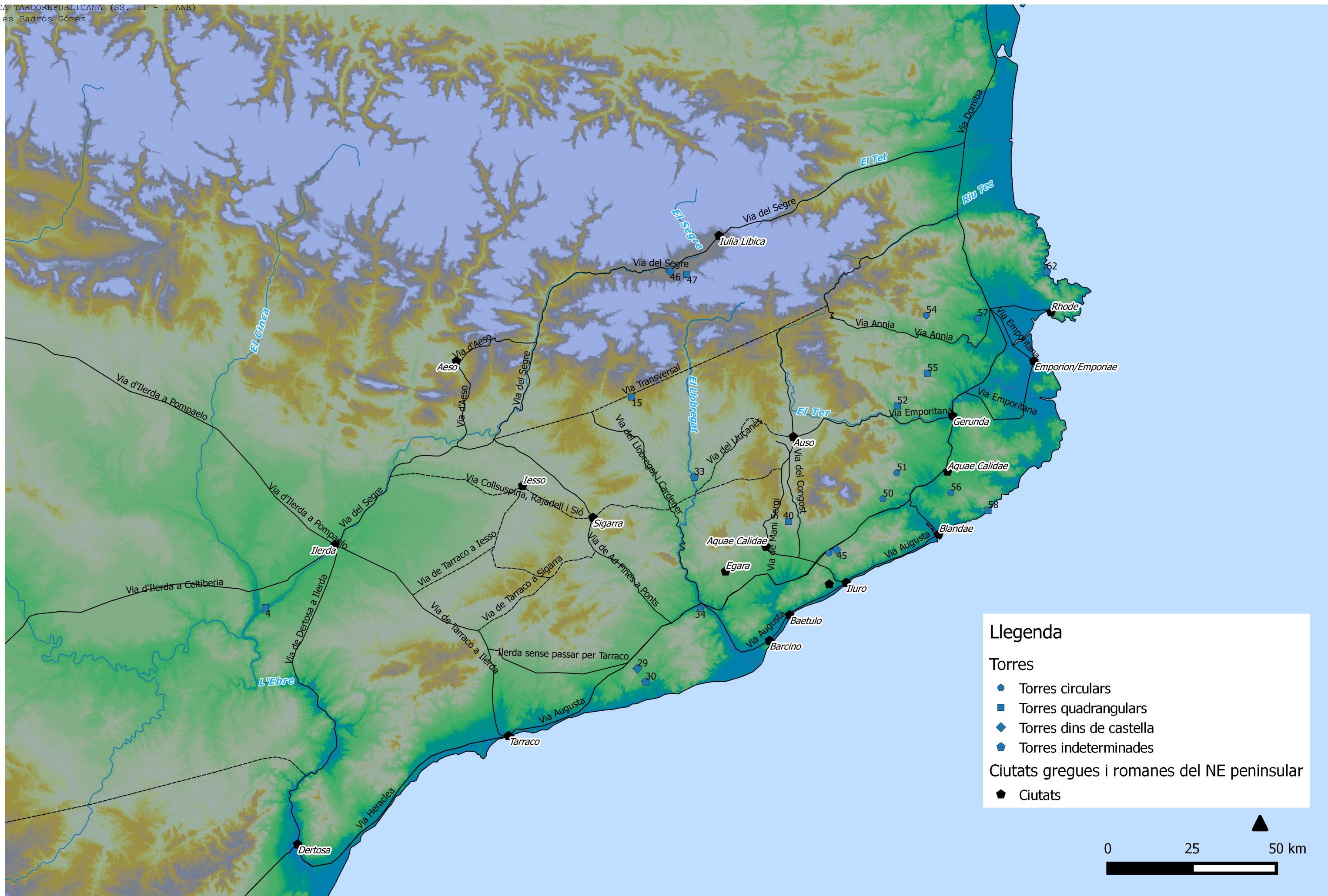

Fig. 89. Mapa de les torres localitzades al nord-est peninsular.

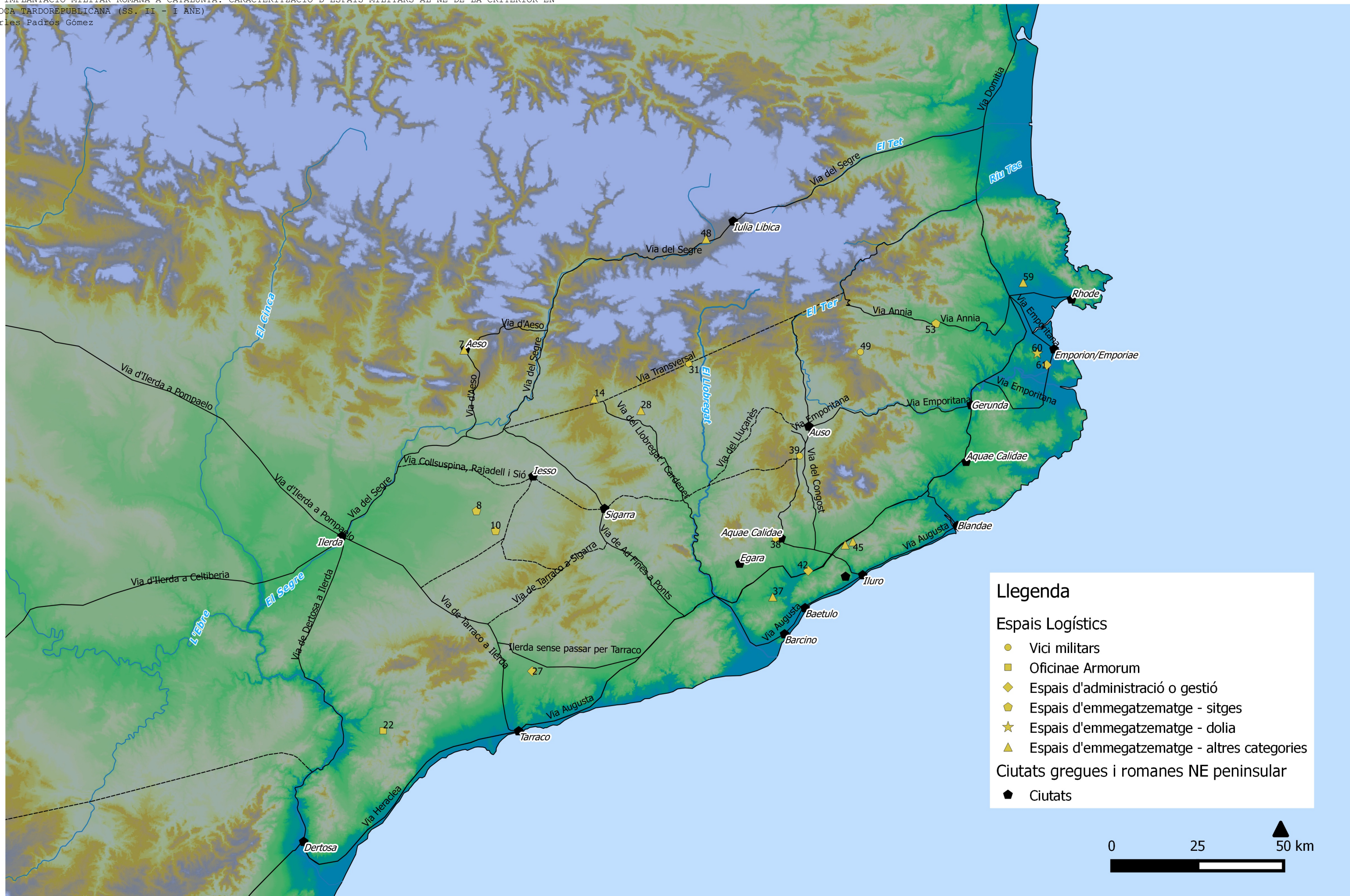

Fig. 90. Mapa dels espais logístics localitzats al nord-est peninsular.

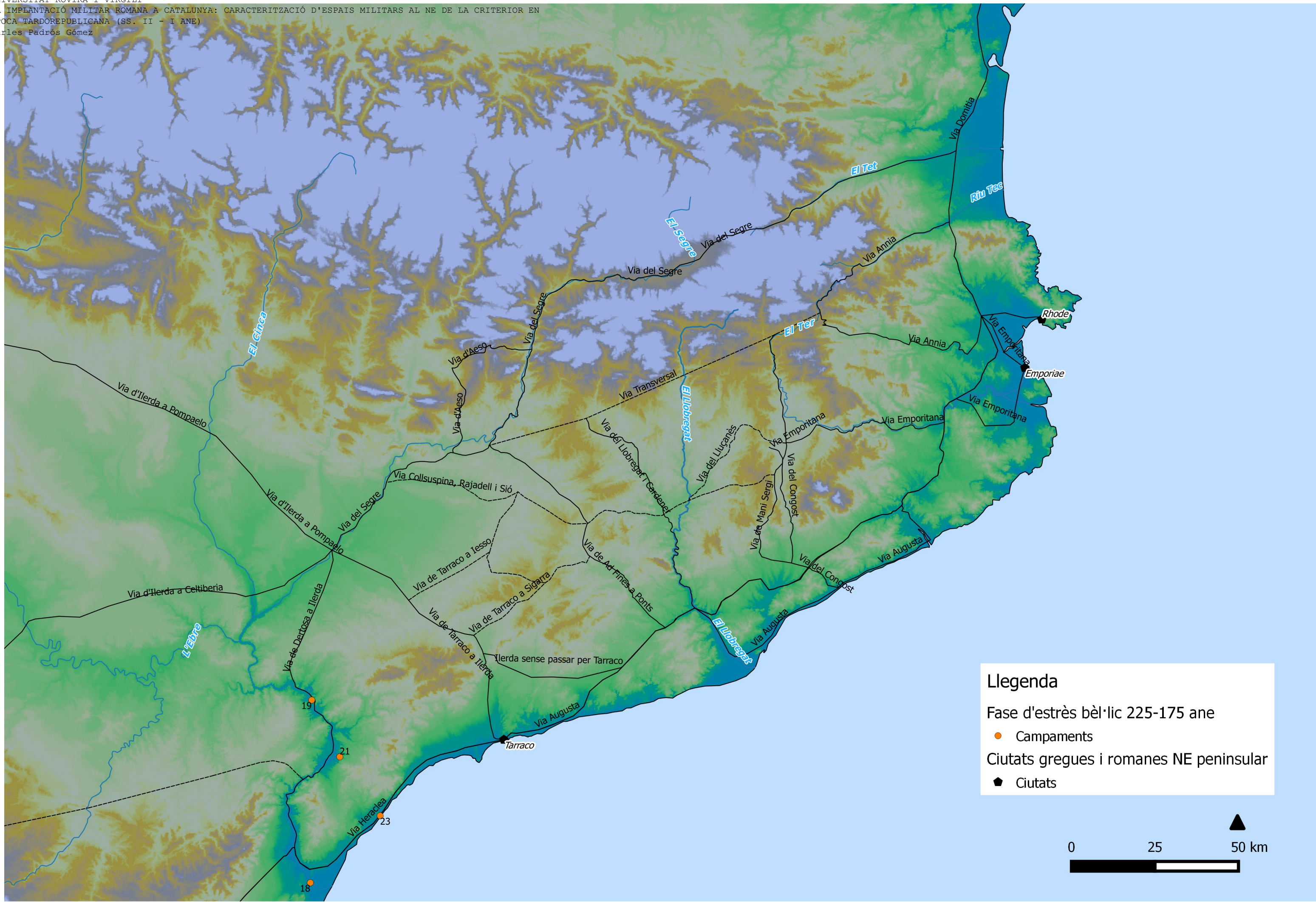

Fig. 91. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 225-175 ane.

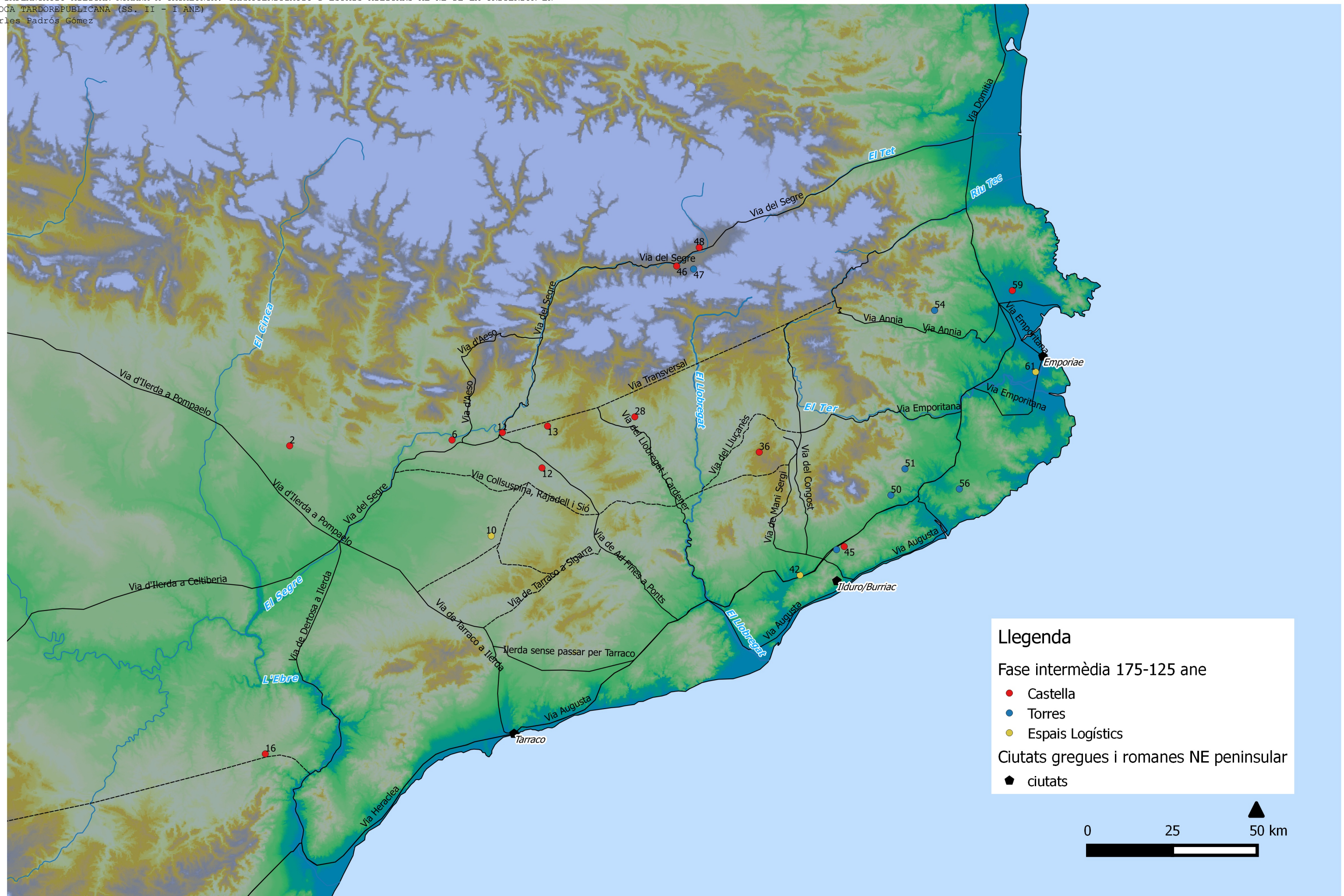

Fig. 92. Mapa de la fase intermèdia 175-125 ane.

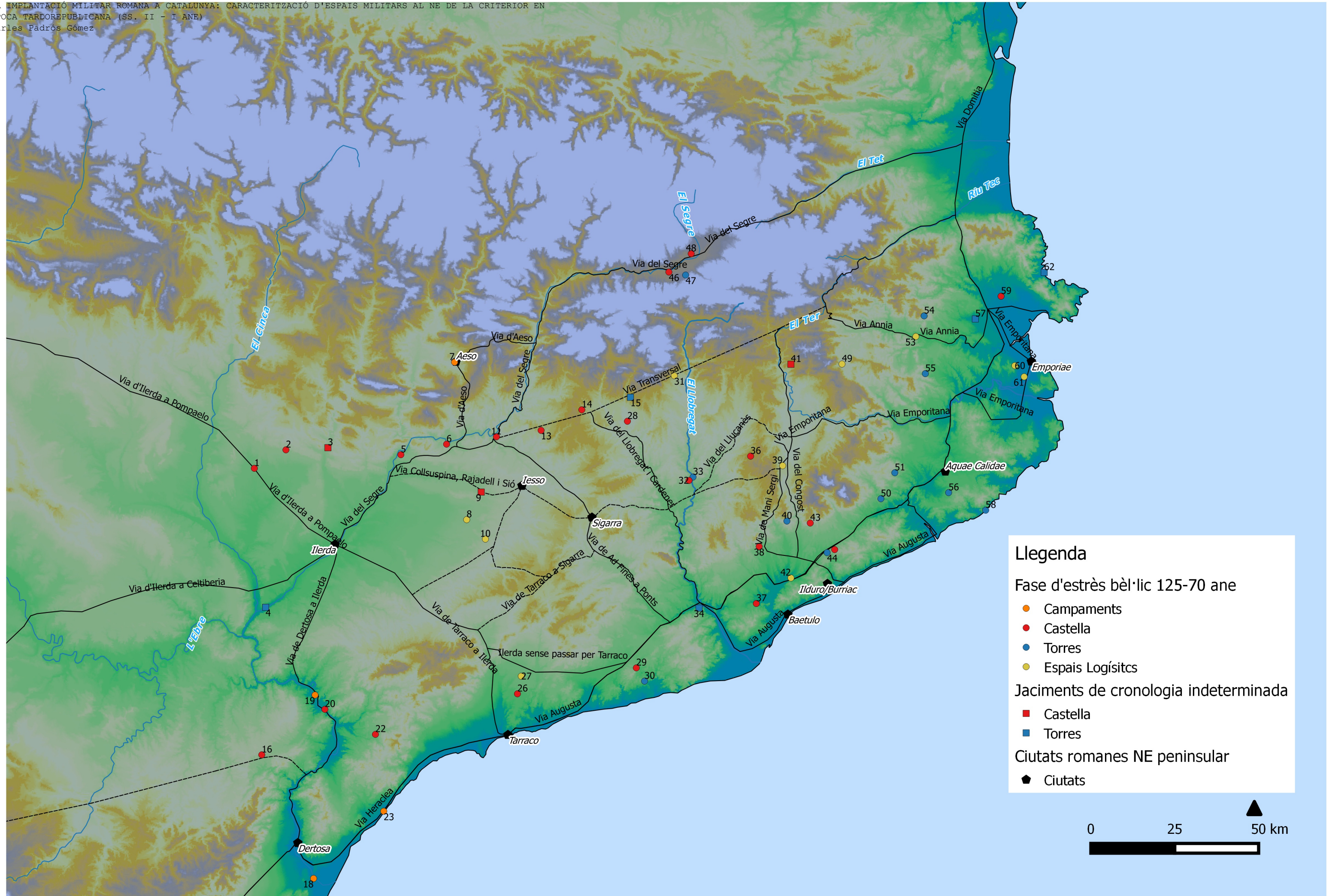

Fig. 93. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 125-70 ane.

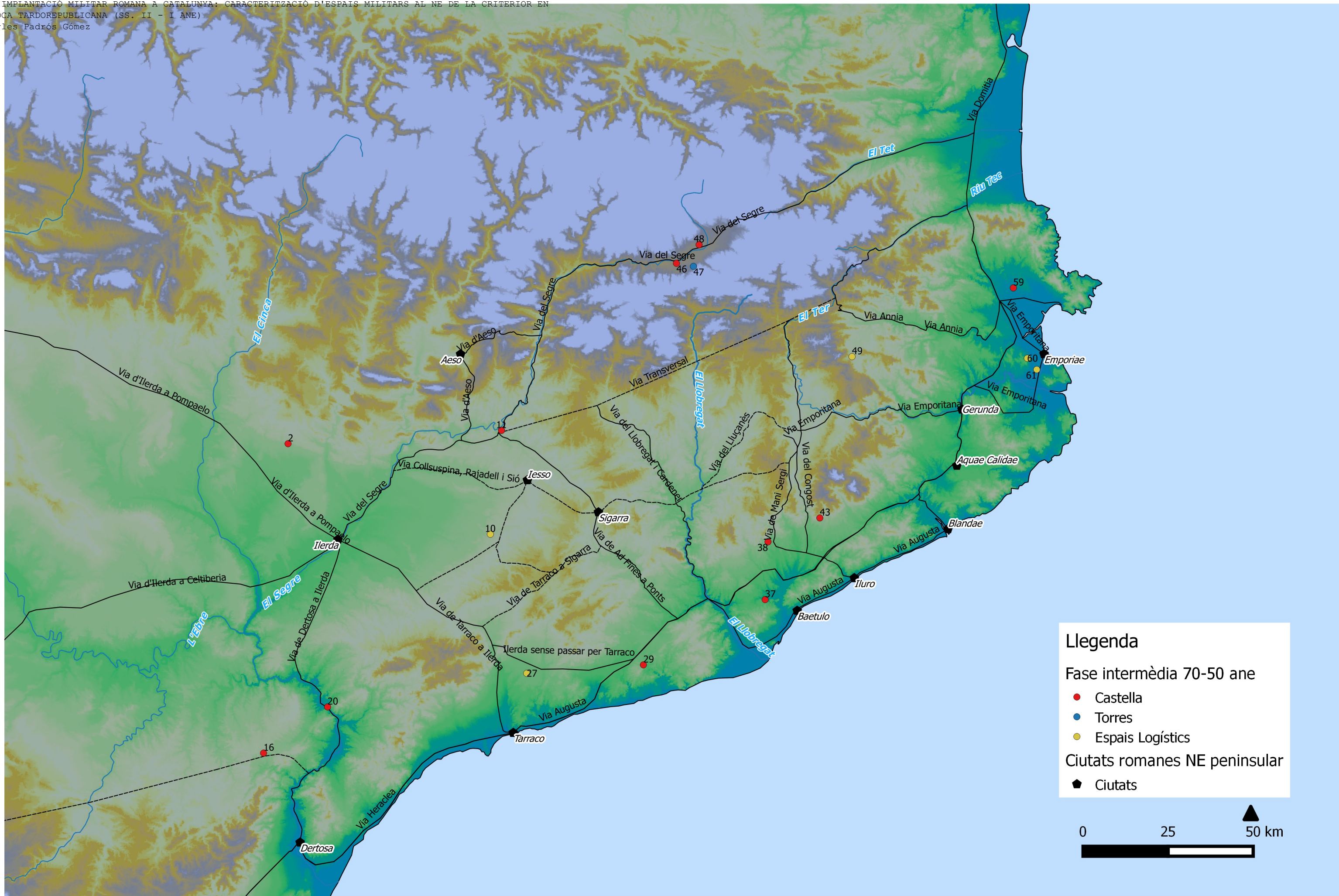
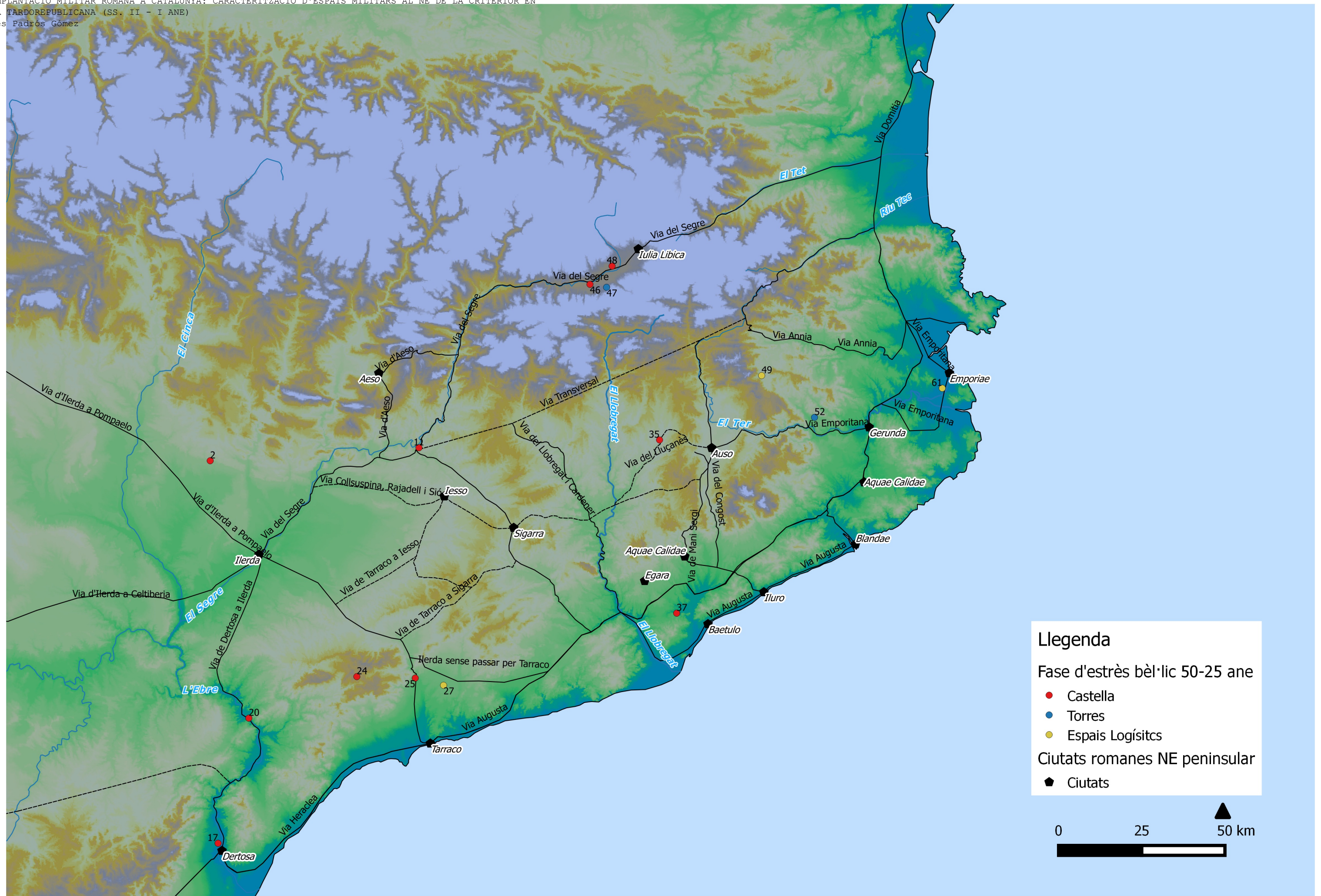
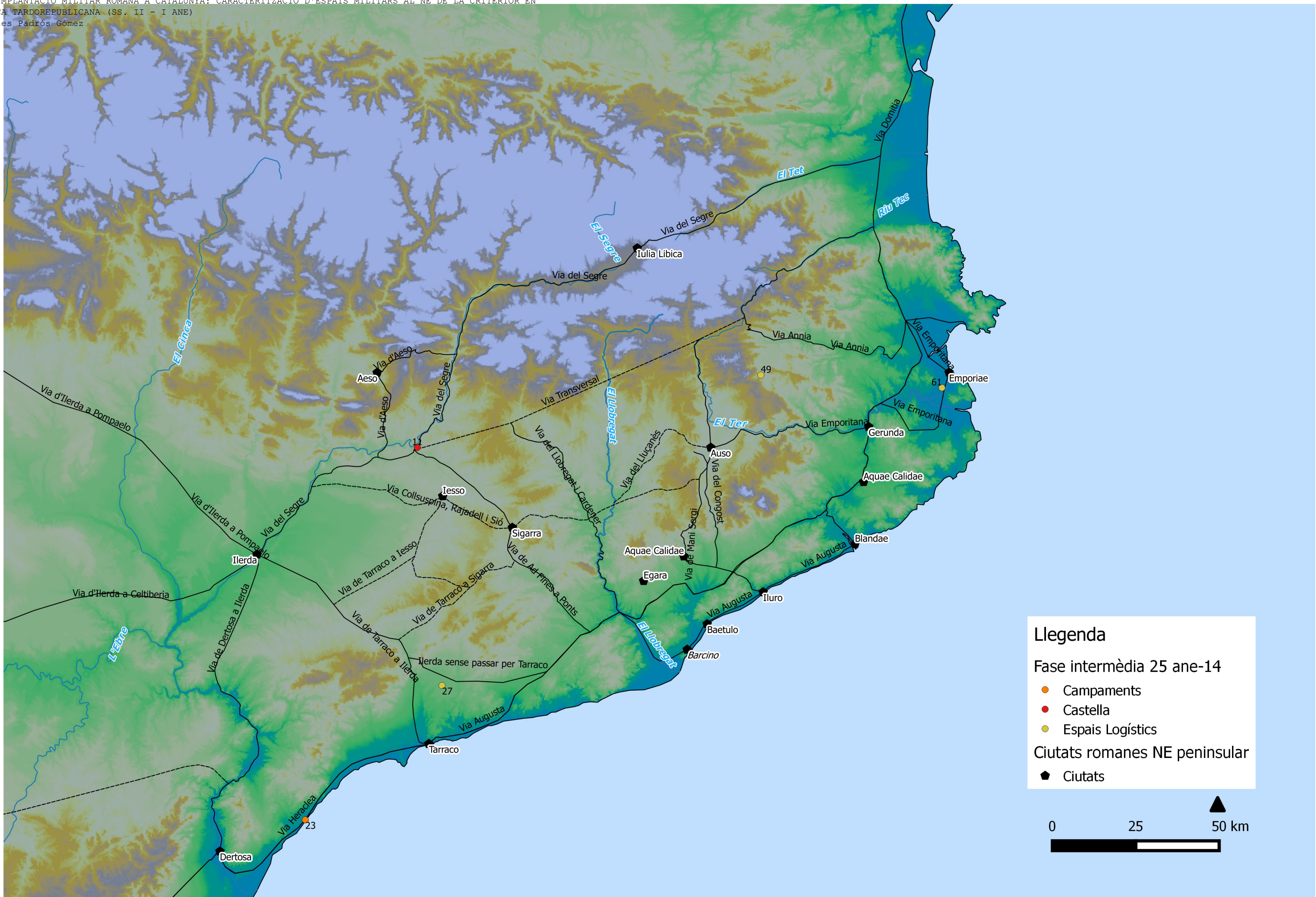

Fig. 94. Mapa de la fase intermèdia 70-50 ane.

Mapa 95. Mapa de la fase d'estrès bèl·lic 50-25 ane.

Mapa 96. Mapa de la fase intermèdia 27 ane-14.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPais MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

LA IMPLANTACIÓ MILITAR ROMANA A CATALUNYA: CARACTERITZACIÓ D'ESPAYS MILITARS AL NE DE LA CRITERIOR EN
ÈPOCA TARDOREPUBLICANA (SS. II - I ANE)

Carles Padrós Gómez